

0412p-00116)

Т 34

С 21521

Тепселаны
АЛИМ

АС-ТАН

Тёппеланы Алим

АС·ТАХ

БАЯЗИР

Мажюсю заманланы баяны

Теппеев А. М.

Т Ас-Тах.: Романы.— Нальчик: Эльбрус, 2003.—456 с.

ISBN 5-7680-1775-5

В книгу вошли два романа «Ас-Тах» и «Баязир», в виртуальном ключе повествующие о «делах давно минувших дней» балкарского этноса, с незапамятных времен проживавшего в самой сердцеvine Кавказских гор.

1 4702100100-081
М 125(03)-2002 2002

ISBN 5-7680-1775-5

© Тёппеланы А. М., 2002 ж.

AC-TAX

Амазонки.. обитают на реке Фермадонт у города Фемискира или в районе предгорий Кавказа и Меотиды.

Дуния халкъларыны мифлеринден

Другие говорят, что Антилопа, теперь уже жена Тесея, сражалась героически на его стороне, но была убита некоей Молпадией, которую Тесей впоследствии убил, а Орифия с горсткой своих людей бежала в Меотиду, где и умерла от горя и отчаяния, а оставшиеся в живых амазонки, гонимые из Аттики победоносным Тесеем, осели в Скифии.

Роберт Грейвс. Мифы древней Греции

От природы амазонки мужелюбны.

Плутарх

1. АЛКЕЙ

Беш къарындаш бла эки эгиз эгечни кичиси Аркес, къатын аллыкъ жаш болуп, жетип турады. Алай атасы Алкей, жетмишге чыгъа келген деменгили сарысакъал киши: «Теби-ре!»— дегинчи, ол къатын алыргъа умут да эталлыкъ туююл-дю. Ол а, Алкей, къууанса, урушса да, адамланы уугъамы, урушхамы тебиретсе да, халгъа, этиллик ишлеге кёре, жалан бир сёз айтып къояды. Андан арысында, ол кеси да, бирсиле да ишни, жумушну этген этедиле ансы, сёз къоратхан, сокъу-ранган тёре болмайды. «Алкей айтса, бир айтыр!» деген лакъап¹ да Эмискир тийреледе андан жайылгъанды.

Къарындашлары къалай эселе да, Аркес атасыны аллында буюкъмайды. «Сен Алкей эсенг, мен Аркесме!»— деп, аны сур бетине тик къараучуду. Атасы уа, жетмишге чыгъа, алыкъа къоркъуу, тартынуу дегенни билмеген Алкей, анга тёзе-ди. Аркесни кичи къадарында бегирек суюгенденми, къарт-лыкъ аны кечимлирек этгенденми,— нек эсе да, ол чёрчек уланына иги биленмеген дортагъа² къарагъанча, алай къарап къояды: билерге керек эди деп, шырхы ташлагъа къараса, ала, эрттеги оракуллача, кёзюне алай кёрюнюп, къайгъылы болады ансы, Аркесни сюрмейди. «Ажымлы балама тейриле-

¹ Лакъап — акъыл сёз, айтыу, къысха насят.

² Дорта — аскер сауут, къаманы бир тюрлюсю.

ден бир жангы таууш келип, Гаппо анга анасыны къарынын-да жазылгъан жазууну туюмчегин төшмезми?» — деп, билгични кёзюне къарай эди. Ол а, кёк бла жерин басхычы, тынгылай эди. Къартлыгъында къатыны Озуюны ауурлугъу болуп къалып, тууарыкъ жанны къадары ажымлы боллугъун ол айтмагъан кирик!

Ким биледи, Алкей кесини кичи уланына къатын алыргъа ашыкъмай дагъыда турлукъ болур эди жылла, бир кюн, уудан къайта, юйюнде бир сейир ишни кёрмесе! Экинди эди, бу жерледе ушхуур ашаучу заман. Аны юйюрю да ашлау юсюнде. Келинле, Байчиге³ табу, ала төрт эдиле, — бири бири-не жетдирмей, шапалыкъ этедиле. Къатынлы жашланы алларында ахшы эт юлюшле, анга кёре, башхасы, Аркесни аллында уа — боюн сюекле... Келинлени жанлары кетген эди! Жашла да, семиз къабынлары тамакъларында къала, секиришип турдула. Ол а, терлегенлери сары сакъалын сыйдам сылагъан Алкей, аркъасында доммай бутну ауурлугъун да унутуп, Аркесге къарады. «Тебире!» — дегенни айтды, юй къабыргъаланы да тепдире. Аркес, быгъыны къызгъандан, кёзюне жукъу кирмей, тар ауузну желли кечелеринде адыргы этип айланыучу эсе да, атасыны кёзюне къарап, жашауунда биринчи кере жунчуду. Юйге хош кёллю сабыр кирген ата алай кесгин, сур болуп къалгъаны сейир эди; бютюнда кичи жашха къатын алыуну алай къысхартханы! Озуя, юйюр анасы, Алкей ых дегинчи окъуна ангылагъан эди эри не кёрюп чамланганын; бирсиле уа солуу алыргъа да къоркъуп сюеледиле. Алкей аны бла, доммай бутну да сыртындан алма къоюп, ашлаугъа олтурса, бары да тынчайырыкъ болур эдиле, Аркесни да бетин иги умутла жарытып. Ол а, жүююн да туюшюрмей, ашлаугъа да жанламай, «Тебирени!» ызындан «Атлан!» — деп, бютюнда сур буюрду.

Деменгили сарысакъал осуйну, тюз да къая жарылгъаннга жан кирип, ол сёлешгенча, алай сёлешгени жаланда Аркесге къатын алыу бла байламлы болмагъанын жашла иги ангылай эдиле. Эрсюй келинле да, тасхалары ачылып, амалсыз болгъандыла: кертиси да, къарасала, кенг ашлауда аланы эрлерини юлюшлери, ёрге къаланып, тылпыу эте, къатынсыз жашны чарасында уа — эки-юч арыкъ сюек, арпа галаучугъу да бир гырхы. «Ата бизни ёлтюрюп къойса да, тийишлиди!» — деп, сокъурандыла.

Ол арада Алкей да, айтмазын айтханча, арсар бола, бетин бир жанына бурду. Тамата жашы Бекташ, аны инбашындан доммай бутну алып, гумугъа элтди.

³ *Байчи* — юйюр тиричилики тейриси.

— Тонунгу теш, ата.. Кьол-бет чайкьа,— деди кичи келини.

Алкейни кёлю ашда туююл, чарсда эди — келини айтхан-ны эшитген да этмеди. Ол, кеси сагъышлары бла алай булжумай, Аркесни бетине тюрслеп кьараса, анда ышармыш жарыгъын кёрлюк эди. Кичи жаш, жукъ да ангыламай, атасыны бетине соруулу кьарайды,— алай таза эди жашны кьарамы, алай ажымлы эди — атасы бусагъат сёзюн артха алмаса, анга бир уллу палах келликге ушай эди. Бары да ангылай эдиле юйде, былай шургулу болуп да андан кьалгъандыла: Алкей, жашына кьатын ал деп, аны юйдегили болургъа эркин этгени — аны бутларына оракул салгъан бугъоуланы тешгени эди! Аркес анасыны кьарынында болгъан заманда айтылгъан жораны бузгъаны!

«Кёкдеги тейри жердеги атаны жыгъардан эсе, кёрейик»,— деди Алкей ичинден, алгъасынган кьарамын Озуягъа битеп. Озуяны эртте агъаргъан чач тюклери ачитхан окъуна этдиле.

Табу бар эди арада, табу угъай — кьоркьуу! Алкейни борбайдан алгъан эки кьаргъаш⁴ — эки жыртхыч жаныуар — аны босагъасындан кетмей сакълай эдиле ол табуну. Бири, кьозута, арсарбаш деп, хыликкя этеди; бирси уа — оракулланы жакълап, ала тейрилерибизни жан кирген кесиликлеридиле⁵ дерге да жетишеди; дуния жаратылгъанлы да, оракул айтхан болмай кьалмагъанды деп, кьулагъын сангырау этди. Ол эди, ол экинчи тажал, аны кичи жашыны бетине кьараргъа кьоймагъан.

Алкей, оракул айтхан затланы, артда Озуя кёрген тюшню да жалан кьатыны бла кесини арасында тунчукъдуруп, жашны эл сёзюнден сакъларгъа не бек кьаты болса да, айтылгъан сёз — жашнагъан кёк, кьайда да эшитиледи! Элде да кьакъгъан эди жел аны сартындан, юйде да биле эдиле бары — анасы Озуя, кьарындашлары Бекташ, Кьалтур, Чопалин, Тархора, келинле, эгечлери. Да аллай бир тирелирча, неси бар эди — жашны жолу жилинны жолуча болур, тийме, кьатын алыргъа да ашыкьма дегенни? Алкей анга кьатын алыргъа жыйырмажыллыгында ашыкьмасын, отузжыллыгында... Ашыкьмагъанны бир болжалы жетерикди да? Эр кишини жолу адам кёзю тутмазча да болур, анга кёкден таууш келсе... Кетип, думп болуп, унутулгъан журтуна сакъалы агъарып да кьайтыр... Угъай, кьатын алама деп, кичи жашымы ажымлы этерме, ызындан кюерме деп тыйылмай

⁴ *Кьаргъаш* — бир ниетге, хукмугъа, антха кьажау кюч, даучу. Эришнуледе — ёчлеш, эришмен.

⁵ *Кесилик* — тейрини кесилиги, мажюсюле табынуучу белги, таш сураты. Идол.

эди Алкей. Ол кьоркьюу тыймай эди, кызылары, келлинери сунганча... Ата бла баланы арасында ангылашынмагъан ус-лу, бир бирге баш иймеу — аны эл бетинде тынгысыз этмей туююл эди. Оракул бошдан эсгертмегенди: «Бир заманда сен анга бой салдырыгъа излеме!» — деп. Энтта да, жарсып бар-са, кыайтарады: «Турма кыой! Тийме! Айлансын, суюгенича. Сен сайлагъан кыыз анга кыатын боллукъ туююлдю...» Ол эди, бут арасында битген кыанчаулай⁶, ичине кьоркьюу са-лып, кишиге келечилик айтдырмагъан!

Алкей, Армагеш тайпада бир юйню атасы болгъанлыкъ-гъа, эмискир эллерины олийи эди. Ол а, олийлик, аталыкъдан кыатыды. Айтханы эки болургъа жарамаз. Ол кеси юйюнде, кесини кичи жашына: «Кыатын алыргъа хазырлан!» — деп, ол да, бой салмай, эл бетинде беишли этсе, не олийлиги кыал-лыкъды? Кыартлыкъ жетди, ол бююн-бюгече кетер, олий-лигъа атадан балагъа ётген даража, кезну а — Бекташны! Со-ра эркинмиди атасы жашын алай жарым этерге?

Андан арысында да Алкей, бир жаннга айтып болмазлыкъ тасхасында, кичи жашындан кьоркыаракъды. Халы алай эди Аркесин: арысы-бериси, хыпый-сыпыйы жокъ эсе да, ол кеси аллына жашагъан, кыарындашларына, элде бирси жашлагъа да ушамагъан бир жан эди. Аны да Жемазыкъ элини артдагы таурухларында айтыучу эдиле ансы, Аркесни кеси кёзюнде анга ишекли кыарагъан бол-магъанды. Жемазыкъ жангы журт эди, аны адам-лары да, бери бек эрттегили жерледен келген эселе да, жа-ны жерде жангыдан туууп, алыкъа кёп затха, адамгъа уа бютюнда, заманында багъа бичерге юйренмегендиле. Юйрен-селе да — не, Аркес элде жашладан бири эди эллилеге, ала-ны уа, бир бирден айырып, ким сюзеди, малчылыкъ, уучулукъ, ташчылыкъ — бары хунерлери ол эсе? Оюнла, башха жыйын адетле дегенде да, бир элни тёлюсю бирча жюрюйдю, бирча акъыл этеди — башхача болур ючюн, башхаланы да кёрюрге керекди. Ала уа кыайда?

Айтабыз деселе уа, Аркес, атасыча, сарысакъал туююл эди; атасындан төрт эл бийик, кыара шинли, кыарасакъал жаш. Кыарындашларындан чёрчек, субай санлы. «Эгер бут-лу» дей эдиле уста уучула женгил чапхычлыкъы ючюн: ат юйрете тургъанлай, ол, жипден ычхынып, кыачхан эди да жа-лан сыртны бели бла, аны кыуууп жетген эди Аркес; боюнуна хумаллак бурдух салып кыайтаргъан эди. Андан артха кеси аллына туугъан эди ол ат — «эгер бутлу» деген. Кертиси да, иничкебел, бёрюсингир жаш эди, ажымлы кыадаы жаланда кёз.теринде кёрюннген! Эл башында чохана кыаягъа жалан-

⁶ *Кыанчау* — битну, улуу жара.

да ол чыгъалыучу эди. Аны себепли, аны къайтмай къалгъапыны кѣп хыйсабында, къаядан кетгенди, жанлы бла талашып хорлатханды дегенча къууумланы эмискир эллеринде киши да унамай эди.

«Батыр десе — батыр эди; бир кючге да бойсунмагъан эуюл эди,— деп жырлаучу эди жемазыкъ жырчысы аны юсюнден кесини жырын.— Элге чыкъса, анга жетген ким эди? Агъачлада бѣрюлеге тенг эди! Къулач жайып, ѳргелесе — уча эди, дылгамладан секирсе да, аслан эди! Аны ючюн а жууаш эди келинлени алларында; анасына халал эди, кертн бала! Баш дуния аны эсе, жасакъ жыйсын! Тюп дуния алгъан эсе — арбакълансын!»⁷

Кѳрге кирген унутулады, жыргъа кирген унутулмайды.

Ол да Аркесни Жемазыкъ жамауатына къойгъан дерслеринден бири эди.

Олуйлукъну къыйын илмусу жашау кѣмеуюллерине кѣп булгъагъан Алкей аны ючюн кечимли эди кичиге! Кечимли угъай, тѣзюмлю! Жаш эсе да, ѳз баласы эсе да, Аркес кеси аллына бир эр кишин эди, аны эсден кетермегенди. Бирси жашларына этгенча, анга урушуп, буйрукъ этип, иши бармазлыгъын ангылап тургъанды. Ол кюн а, уудан къайтып, ашлау юсюнде аллай тенгсизликни юсюне чыгъып къалып, сескенди: «Тейриле энчи жазыу жазгъанланы жамауат бырناق этнучюдю деген кертиди сора». — деди ичинден. Келинлери, аны сары сакъалын жыртыргъа сюелгенча, алай кѳрюндюле. «Оракул бир зат айтхан эсе, аны къарасын кийип турургъа мы керекме? — деди, алыкъа ашлау аллында, тюз да орта багъанача, сюелип тура.— Огъесе къатынны тюшюне къарапмы? «Тюш дегенинг — кечелени богъуду, анга ийнанган адамланы жогъуду», — деп, нарт сѣзню да къайтарды. Аркес аны кѣзюне къоркъуулу къарап тура эди. Алкей, аны эслеп, телчиди. «Ант жетген келинле! Аркесни къатынсыз къаллыгъына толугу ийнанып, аны ырфыкъларгъа, бырناق этерге жетишгендиле! Тамбла уа юйден чуугун этерле...» Акъылына артда келген, тузакъгъа тюшген айыуну кычырыгъындай, мынысына окъуна жетди.

— Тебире! Атлан! — деп, бири бирин бегитиучю эки буйрукъну да бирге кычырды ол. — Тейриле жазгъанны мен тешалмам, сени Рау-Баз⁸ терекге тагъып турсам да!

Жемазыкъ элини олийн эрттеги табуну алай бузду.

⁷ Арбакъ, арбакълан — ѳлгенни руху, кѳрюмдюсю, сыйын кѳрюу.

⁸ Ра, Рау — Кюню тейрис, кюн. Баз — терек; Кюню неда Тейрини тереги.

II. АРМАГЕШ ТАЙПА

Демснгили сарысакъал Алкей бу жерледе туумагъанды. Тёрт аякъланып, жорта башлагъан заманында келгенди. Уллу сууну сай жагъаларындан юрюлген жыйынла, кёп жолланы арытып, терен таргъа кире туруп, ол алда баргъан бийик-чарх арбаны гёзен кюбюрюне къаланнган кёчмен хапчукланы юслеринде эди. Ол анда, тейри кесилик кирик, байланып эсе да, тегерекге уа бек жут къарай эди. Къаллай кенг жерледен къаллай тар тыгъырыкълагъа келе эдиле, юрюлюп! Алкей, аны билмей, кёчмен жүклени юслеринден тюшерге адыргы этеди. Анда, ала кёйгъан кенг жерледе, быллай бийикле жокъ эдиле. Алкейни уа ары, ол бийиклеге, чыгъарыгъы келеди.

Бир кюн а юрюлген жыйын уллу тарны ичинде суу боюнунда тохтады. Атасы Армагеш, аны жүклени юсюнден тешип алып, бёдене кырдыкны юсюне жайылгъан къатлама кийизге олтуртду да, алдагъы бийик арбаны тууарырдан болду. Къатлама кийизни юсюнде уа эригиулю эди. Ол тёрт аякъланып жорта кирди да, уллу сууну башындан къарады. Анга тенгизча кёрюннген кёк къобанны жагъасы тик болур эди, ол, андан тёнгереп, суугъа кеси суннгандан эсе теркирек жетди. Жангы жерде бек алгъа сезгени — сууну сууукълугъу эди да, андан артха жашауунда ол аны эсинден кетмегенди. Жыйын гузаба да ызындан терк жетген болур эди — сууукъ толкъунла аны, ёрге-ёрге атып, бир кесек ойнагъынчы окъуна бир чубурчепкен эр жигит аны суууруп алгъан эди. Дагъыда эсинде къалгъаны: куудуш четенни ичинде добурачан жүннге атып, аны тёрт саны да жангыдан жортурча эте тургъанлары эди! Анасы четен ичинде жүнню булгъай эди; атасы уа, башха четенде топурагъы, тамыры бла бир терек ёрюмдюк-чюкню аллына салып, анга шыбырдай эди, жалбарып...

Алыкъа атасыны атын билмеген Алкей добурачан жүнню ичинден мёнгю черек къурушдургъан санларын жылытып угъай эсенг, тилленип окъуна чыкъды: бир сёзю «рау», экинчи сёзю «оса». Биринчи сёзюне къууанып, аны Рау тейриден белгиси болгъанына тююнселе да, экинчи жарты сёзюне болгъанын билмей, Армагеш олийни аллында сагъышха къалгъан эдиле. Жыйын бирден сагъыш этсе уа, не къыйын тюйюмчек да тынч тешиледи! Алкейни «оса» бюлдюргюсю «олий» дегениди, эшта. Сора, «осуй» десе — тукъум башы, «олуй» десе — жамауат башы боллугъун, жилтин чакъдыргъанча, алай айтдыла. Не чалдырыу, «рау» деп, «осуй», «олуй» деп тилленнген сабийни келечегин бош келечек болмазлыгъы туура эди.

Кёчменле, къобан аллы ёзенде ёре къошла ишлеп, эл сал-

дыла. Армагеш, кесине беш нёгер да алып, атланып, тёгерекни — огъарыны, тёбенни да чалды, эсе да, къарап, не жерле болгъанларын билди. Аламат шындыкла⁹, бийик жырдыкла, талан агъач... Аз эсе да, сабан жерле да боллукъ эдиле ашлыкъ ёсдюрюге. Жазлыкъла, кышлыкъла да бар... «Жашарбыз!» — дегенни айтды ол.

Андан сора баргъан суугъа да Эмискир къобаны, таргъа да Эмискир тары, аны ичинде къуралгъан элге уа Жемазыкъ эли деп атадыла. Кюн, чыкъгъанлай, тюз элни юсуне тие эди да, кыылыкъсыз Алкей, эртте тилленген чечек, «шам-рау-даг» дерге къалгъан эди. Армагеш, артыкъ суюген асабасын тобугъуна олтуртуп, айтчы, балачыкъ, энтта да, къайтарчы деп, ичинден къууана эди. Ол а не: «Шам-рау-даг», — деп жырлагъан окъуна этди. «Ах кюнюм: «Тейрини Кюн чыкъгъан тауу», — дейди, — деп, анасыны бети жарыды. — Тейри биргебизгеди, жашым, элге, баям, алай атасакъ керек эди, — деп, арсар болду. «Атар, кеси жетсе, — деген эди Армагеш. — Аз тюрлю заманла болмазла! Аз тюрлю атамазла! Адам тёлюсю келеди, кетеди, жер а турады жеринде!»

Узакъдан юрюлюп келген жыйын аны жашау тиричилигин къурагъан затланы барына аланы магъаналарына кёре ат атай эди; бу жерлени агъачы бар эди жем жыяргъа, жери бар эди мал жаяргъа. Аны себепли Жемазыкъ деген — Рау кеси Шам-Рау-Дагны жаратханда окъуна атап къойгъан атаха ушайды.

Армагешни топурагъы, тамыры бла уллу четенде келтирген ёрумдюю уа анда, ата-бабала жеринде, аланы уруш туюп этген халкълары табыныучу Ра тейрини жерде кесилиги — Уллу Базны бутагъы эди. Армагеш аны, журт къонушну огъары жанында эки кёол биригип, аллы тюз тала болгъан, чегетни — бийик сыртлагъа, кюнлюмю — кириш къаялагъа кетген кёюнда, кезге чыгъарып, орнатды. Энди ол Рау тейрини бу жангы журтда кесилиги — Рау-Баз терегни эди.

— Баба, — деген эди ол кюн Алкей атасына, — терек да бийик ёссе, мен да уллу болсам, аны башына минип, учарма да, Рау тейриге барырма да, мен андан кыылыч тилерме!

— Къылычны уа не этериксе, балачыкъ?

— Душманлагъа чабарма да, Абылай бла Субулайны дертлерин алырма!

Армагеш, бёрю кючюклей, тири жашчыкълары кёюнуна кыысып, кёп сагъыш этген эди. Баз терекни бутакъчыкълары, аны ичиндегин ангылап, жарый баргъанча кёрюне эдиле.

— Угъай, балачыкъ, — деген эди сора, — тейрини терегине

⁹ Шындык — бийик, къалын ханс ёсген жер.

минерге жарамайды! Аны сыйлы кёрюп ёсдюрсенг, юлюшюн кем этмей, кертилигине ийнанып турсанг, учхан ол заманда этериксе! Сен тюз жашасанг, иш ахлусу болуп, Рау кеси да келир санга! Тюз адамларын тейриле бир заманда унутмайдыла!

— Мен не зат айтсам да, эшитирикмиди терек?

— Эшитирикди!

— Не тилесем да, берликмиди?

— Сен аллай тели киши болмазса, хар тилегенинги алмай болмагъан! Кёк тейриси санга кюнюн жарытады — ол азмыды? Дагъыда не тилерге боллукъду? Унутма, бала: тилеучюню жолу къысхады! Бериучюдю ёмюрлюк!

Кёчмен халкъ турмуш-тиричилик къууумларын иги да башлагъынчы, Армагеш, бары жамауатны жыйып, Рау-Базны туурасында табутамны¹⁰ мурдорун салдырды.

Ол, табутам къаллай боллугъун, аны ишлеуню жолун, жоругъун да айтып, эр киши жыйынны эркин этди. Кеси, кетип къалалмай, Уллу Баз терекни къатында иги кесек олтурду; аны бутакъларын тюзетди, тамырларына суу къуйду. Армагеш, уруш-урман палахларындан къутулуп, ёз тайпасы, эли бла да быллай жерлеге келип орналгъанына къууана эди. Рау тейри иги бетден къарай эди Къайберген элине. Ол, аны уруш отундан къутхарып къоймай, анга жашау этерге быллай тауушлукъ жерлени да берди. «О, тейри! Бу эки къая, бир бирге аууп, басып къойгъунчу, мени элим санга табыныр! — деди ол, терен тобасынып. — Уллу табутам болур былайда, аны жолун ханс басмаз...»

Алай олтургъан эди, уллу жауун жетгинчи. Сора къууулгъан эди эниш сюрен жол бла ёзенде ёре кьошуна. Эл кьоноушха жетер-жетмез, башындан ырхы айланды. Ол да анга тейри къууултхан къуугъуннга ушай эди: журт сала эсенг жангы халкъгъа деп, ырхыны къалай ургъанына къара! Табу этип, кезге чыкъды да, жауун тохтагъынчы сюелди, ёре турукълай! Кюн тийгинчи сакълады; кюн тийгенлей, ырхы жетмез жерлени, белги этип, чеклерине таш салды.

Не сёз, Асман тейри эн салгъан, таууш да берген олий эди Армагеш. Къайберген элини батыр къоргъашы¹¹. Тейрини артха сайлауу да алай болду: токъсанжыллыгъында аны тёшек ёлюсю этмей, шибиля атып, кесине алай алды. Эмискир жамауаты анга жаланда къууанч этерге тийишли эди.

Дыркы аллы кюнлюм бетде жер юй къазып, ичинде агъач тохана этип, ёлюкню ары салдыла. Оба кърдула. Тё-

¹⁰ *Табутам* — тейриге къуллукъ этген, табынган юй. Мазар. Святилище.

¹¹ *Къоргъаш* — элин сакълагъан аскерчи, къоруулаучу.

гереги бла суу илипинле бардырдыла. Тышында, табутам аллы ёзенде ашырыу тобалыкъ этедиле. Ай ёлгенде, батып, ол жангыдан чыкъгъынчы, адет этилликиди. Ай ёлгенде, Армагешни жаны да ёледи; ай жангырып чыкъгъанда, ол да, жангыдан туууп, Асманнга кетеди. Ол арада ёлгенни жамауаты, къара бугъа союп, тейриге жалбарыу — аш этеди.

Барын этди олийни бийменлиги. Кургъан къурап, башында кешене салдыла.

Эмискир боюнунда ол биринчи ёлюм эди. Кешенеси да биринчи.

Адетге кёре, Армагешни олийлиги аны жашына къалгъан эди, Алкейге. Элни башы болууну сур дерслери бла ёсген жаш, атасыны жолу бла бара, элни эллигин, тёрелеге къатылыгъын сакълап, жамауат аллында бир кере да жунчумай, айтханын эки да этдирмей келгенди. Башчылыкъ хунери — ол атасыны орунуна олий болгъунчу окъуна билинген эди да, жамауат таматадан кичиге жагъынсыз ётюп, анга Армагешден эсе да бек бойсунган эди. Алкей да, Қъайберген эли, узакъ аулакъланы желим топуракъларындан юзюлген бир тукъуш тугул эсе да, бери, эмискир боюнуна, къыйын, къаты, ёр жоллада тёнгерей, ташдан къаты болуп, алай жетгенин бир заманда унутмагъанды. Халкъ кесини ол къатылыгъын, жашаугъа юйренчеклигин бузмай, кёп бола, бегий, алай жашаргъа керекки деп, дайым айтханы ол эди, хар жангы туугъан эр уландан излегени да.

Тёрелик, тобалыкъ кюнледе алай чыгъа эди Алкей: кюмюшлю узун абасын кийип, кюмюш керекли, тогъайлы, тухтуйлу жассы бел баууп къысып; къочхармюйюз узун таягъын алып... Къочхарбаш узун таякъ жаланда олий таягъы туююл эди,— Армагеш жамауатына жазып къалдыргъан тарых китабы эди...

Рау тейрини жерде кесилиги — Баз Бутакъ — энди кеси да деменгили терек болгъанды. Алкей, атасыны антын унутмай, аны табутамын битеу да Эмискир боюнунда кёрюмдюлю къалагъа айландырды. Энди Уллу Баз Терекни тегереги бийик бурууду. Бурууну кюн чыкъгъан жанында, ёр сюрен келип, чегет сыртны этеги болуп жайылгъан дыркыда, жокулгъан ташладан ариу сырылгъан, къабыргъаларыны кёп жеринде тиричилик, табийгъат суратлары да болгъан бийик къала сюеледи. Узакъдан къарагъанда, ол да Баз Терекни кесине ушайды: арт жаны бла ёргелеген къалын агъачлы тик сыртла — аны битеу дунягъа, кёкге узатылгъан бутакъларыча, алай кёрюнедиле. Табутамны бийигинде, аны къабыргъалары, башын жабаргъа деп, ичине жыйыла башлагъан жерлеринде, терезе орунлары алай ачылгъандыла — кюн, чыкъ-

гъандан батхынчы, табутамны ичине тийгенлей турады: эрттенликде — кюн чыкъгъан жанындан, кюн ортада — башындан, тюшден ишгирге — кюн батхандан. Ич къабыргъаларында да кѳчмен халкъ биргесине келтирген кюмюш чырахтанла бегитилгендиле. Кече, жашыртын келип, табыныргъа сюйгенле, алагъа нарат чыракъла салып, тейрини кесилигин жарытадыла.

Табутамны башы да, аны тюбюнден къарагъан кесин кѳгге къарагъан сунарча, алай жабылгъанды. Тѳрюнде, тѳртгюл гыйыны юсюнде — Рауну кюннге ушатып жонулгъан сыфаты — тейрини кесилиги — орнатылгъанды. Андан ары къаланы арт къабыргъасы, башы тогъай къаланган кенг къабакъ бла тюзюнлей Рау-Базны кесине чыгъады. Табыныргъа келгенле, ашны-сууну, «тейрини юлюшлерин» тѳртгюл жонулгъан гыйыны юсюне не этегине салсала да, тюрлю-тюрлю саугъаларын — быстыр журунланы, башха белгилени — элтип, терекге тагъадыла.

Къаланы аллы кенг, ариу майданды. Майдандан Сыйлы Юйге, жонулгъан ташладан ишленип, онжети атлаууч чыгъады.

Табутамда юч хашкен¹² къуллукъ этеди. Аланы таматалары Гаппо, жыл санын эртте унутхан, бурунгулу кишиди. Ол, къолунда да узун таягъы бла, табутам тийресинде тюрмюрт этип айланса, аны жер адамы болгъанына ийнаниган кыйыйнды: заман аны санларын къуу этгенди; акъ сакъалы да, кесича, къууду. Аны юсюнде къачан эсе да акъ ысхарладан тигилген, энди кюн кюйдюрюп, бети къаллай болгъаны билинмеген абасын жел жетелесе, ол, аягъы юсюнде къалалмай, сюрюше, хунагъа къысылады. Алай а Гаппону кѳзге алай кѳрюнгени — алдауду. Бош кюнледе алай эрттегили кѳрюнген, тейриге къуллукъ этгенде, деменгили болуп, гюрюлдеп къалады. Ариу кюнледе, тап, кѳзге да кѳрюнмеучю чат суучукъла къутурсала бир болуучудула, тюз алай! Тейриге махтау салгъан, андан игилик, кечимлик да тилеген сѳзлени къалыубаладан бери да, Гаппоча, терен сезимли, ариу киши да айтмагъанды.

Экинчи хашкен — Астар — орта жашаулу адамды. Алаша бойлу, кенг жауурунлу, бѳкем киши. «Ол ѳгюз жыл туугъанды да, кеси да ѳгюз кирик болуп къалгъанды», — дейдиле Эмискир боюнларында. Кертиси да, хашкенни борчу табутамгъа къарау эсе да, Астар аны бла бир заманда да тынмагъанды. Ол тѳгсrekни-башны болмагъанча тизгинли тута эди; хунадан таш тюшюп киши кѳрмегенди. Жалбарыу кюнледе

¹² *Хашкен* — табутамны къуллукъчусу, жалбарыу, тобалыкъ къарау-чула.

уа ол, Гаппону аллына да чапмай, хар ишни адети бла, сылтаусуз кѣурай эди. Бирде, кеси аллына кѣалып, сагъышха кетсе, жер жюзюн кѣтюрюп тургѣан ѳгюзге тангсынады. Санлап бирде жылкѣычы кѣуш кѣычыргѣаны болмаса, шошлукѣну бир зат да бузмагѣан узун кечеледе, тюню бла тюшю кѣатыша, ол ѳгюзню кѣабына кирип кѣалады. Кѣабыргѣада нарат чыракѣла чырылдай, жел ургѣаны сайын, жарыкѣлары да тейрини кесилигин тебирендире тургѣан табутам тар кѣрюнеди. Пелиуан ѳгюзге да Астарны ичинде тарды. «Сени кибики, мазаллы киши ууакѣ-тюрек жумушлагѣа тюртюле тургѣан айыпды!» — деп шыбырдайды анга ким эсе да. «Сен, жер жюзюн кѣтюрюп тургѣан ѳгюз, Асман тейрини кюн бѣт-ли тахын, кесилигин жерде тутаса!» — деп кѣозутады. «Ярабий, дейди Астар аллай такѣыйкѣаларында, — аны кѣтюра-лырдан болсам, нек жараманды тейрини аркѣагѣа алыргѣа? Асманны Сыйлы кесилигин жерде, тап юсюнде тутмай, аркѣамда тутаргѣа?» Тейрини кѣлюне ахыр жетер муратда, Астар секирип турады. Анга кесин кѣурман этерге хазырлыкѣ аллай бир алады жюрегин — ол, ниет этип, кѣара гыйыны кѣтюрюрге таукел болады. Кесиликни тамал ташыны эки жанындан эки кѣолу бла иги тутуп, аркѣасын аны кѣадамасына салады. Тешен эдиле гыйы да, кесилик да! Рау-Баз а бир суху кѣагѣылгѣан эди! Алай Астар, Дуния Буйрукѣчусун — Кюнню — кѣтюрюп, аркѣасына алыр такѣыйкѣада, табутамны кѣзюнден бир кѣол узатылды да, шибилѣа чакѣгѣанлай, ол, от жана, бияры чартлады. Табутамны темир эшиклерине жете, жан сюегинден тѣнгередди. Кѣаллай бир тургѣан эди ол — кѣкдеми, жердеми, — эс жыйып, кесине кѣайтышханда, хар зат жеринде эди; ичинде ѳгюз угѣай, сууукѣсурагѣан улакѣ кѣалтырай эди. Бетини да кѣызыл ингилиги кѣачхан болур эди, не эсе да, сакѣал тюклери ачытадыла; эринлери да — аланы терезеден ургѣан шибилѣамы кюйдюрген эди, кѣая гыйыны ссрмегенде, кѣаплары кѣачып, жукѣланыпмы кѣалгѣан эдиле — не эсе да, кѣымылдаталмайды. Энтта да, жел айланнганы сайын, чырахтан жарыкѣла табутам ичин бир тюртю шыбырдаудан, ары-бери чапхан ауаналадан алдырадыла. Астарны ичинде ѳлген ѳгюз бла кѣалтырай тургѣан улакѣ, экиси эки Астар болуп, кѣз аллына келедиле. Ол бир кѣарамы бла жана тургѣан Астаргѣа, бирси кѣарамы бла Дуния Буйрукѣчусун — Кюнню — кѣтюрюп тургѣан пелиуан Астаргѣа кѣарайды. Хашкен кеси кесине алай кѣарай кетгенде, Асман, тахындан тюшюп, аны таба келип башлайды! Ма насыбы! Жетген тилсги! Тур, тейрини аллына кел, кертилингинг ючюн саугѣангы ал! Алай ол, жыядан ычхыннганча, табутамдан чартлап чыгып, кѣачады...

Астар кесини ол кѣылмышын кишиге да айтмаучу эди.

Алай а андаи ары жашауунда, Эмискир боюнларында аны тасхасын билмеген адам жокъ кирик, кишини бетине тюрслеп къараялмаучу эди. Ол энди алгъындан эсе да иш кёллю, аз сёллю болгъан эди. Табутам тийресинде тапмаса кесине иш, биреуню хунасын къаларгъа, биченин тюшюрюрге барады. Астар кече тюшюнде да ишлей болур эди ансы, бирде юй бийчеси, эрини тыпырдагъанындан элгенин уякса, аны билеклери тебине-къармаша тургъанларын кёрседи.

Ючюнчю хашкен — Эргин — жаш адам эди, жыйырма жыл-ындан энди атлагъан. Узун бойлу, чырайлы жаш. Момун бала кёрюнеди, Гаппо бла Астарны къатларында хашкенлик-ге юйренсин деп, Алкей аны жыйыннга кёп болмай къошханды. Алай аны киши билмеген бир шарайыбы да бар эди — адамны бетине битип къалыучу. Ол, жилин макъаны марагъанлай, къаш тюплеринден терен къарап, адамгъа бир битсе, аны амалсыз этгинчи турады. Тин эсе, жин эсе да аны сылтауу — анасындан сора, алыкъа эслеген жокъду.

III. ОРАКУЛ

Ол да Танаис¹³ тарафларындан келген эди, оракул Гаппо. Артдамы, алгъамы — аны эсинде тутхан жокъду.

Кёк бла жерни арасы эди аны журту; айгъа, жулдузлагъа къарап, боллукъну айта эди. Тюшле да жорай эди; къанатлыла бла сёлешип, жылны къалайжеллигин биледи. Эти бла териси бирге къатхан, узун абалы, къара шинли киши бирде, Рау-Баз терекни тюбюнде олтуруп, бирде, Армагеш ишлеген къалагъа кирип, Тейри бла ушакъ этеди. Ким биледи, хашкенде алай сунганлыкъгъа, ол жулдузла бла сёлеше эсе да?

Кеси да ёресине элбер эди ол. «Сиз мени Эмискир жагъаларына боллукъну айтыргъа келген сунасыз, — дей эди ол, иш башлардан алгъа аны жорасын билирге келгенлеге. — Угъай, Тейри балалары! Къачан эсе да, къача, кече, бери жетип тохтагъансыз да, энди бурунгу жерледе азат жашауугъузну унутуп барасыз... Сюе эсегиз билирге, мен ол ажайып кенгленни келечисиме...»

Алай сёлеше эди ол эмискирчиле къыйын жолларында тас этген тил бла. Угъай, аны, ол ариу тилни, бир-бир сёлелерин кечменле да сакълагъандыла, аны кючюнден ангылайдыла оракулну айтханларын! Ол кеси да элге шагъырей сёлелери ючюн ариу кёрюнеди. Тили алайданмы, жыл саны унутулгъанданмы, юйлю-юйюрлю болуп да, жамауат жумуш-

¹³ Танаис — Дон черекни бурунгу аты.

лагъа къатырмагъанданмы,— жемазыкъ халкъы къачан эсе да бу жерлени ташына келгенча, Гаппону юсюне да алай келгенча кёрюнеди. Алай туююл эсе да, элде аны жаш заманын билген адам къалмагъанды. Бек къарт Астарны анасы Къырыя эди да, ол да: «Рау-Баз хакъына, тайпа къужурну бла мени некаябызны ол этген эди»,— деп къаргъанады. Эрттегилмиди Гаппо, туююлмюдю — аны ким сюзеди? Бу жерледе аи да жалан толгъунчу бола эди жангы! Толгъандан сора уа, Жемазыкъ кёгюне ол алайлай чыгып къалгъанча кёрюнеди. Айны батханы бла чыкъгъан арасы — алыкъа жерде жашау туумагъан заман кибики эди: Асман Бийи алыкъа суу бла жерни бир бирден айырмагъан, жашау отун тиргизмеген заман. Алай эди да, ай, жангыдан туууп, Жемазыкъны къычыкъгъан гарафларындан кёрюнгенлей, анга тобалыкъла этни, жашаууу жангыдан гуугъанын белгилей эдиле.

Хар зат да анга кёре эди бу жерледе. Келгениге тангсына эдиле жаланда; къурманлыкъ, тилек да анга этедиле. Андан сора уа ол да, жангы кёрюнген ай эсе, адам эсе да, келген суу, баргъан суугъа къошулуп жутулгъанча, тиричилики агъымына къошулуп, ортакъ болуп къалады. Адамла ташлагъа, жулдузлагъа сейир этмегенча, ёзге, ала не заманладан бери жашагъанларын сурамагъанча, бир бирлерини заманларын да сурамай эдиле. Келген бла кетген аллай бир хакъ эди, тохтаусуз агъым эди — аны аллын, ахырын суаргъа бир мажюсюню да акъылына келмегенди.

Гаппо табутамдан узакъ болмагъанлай, кешенеча, тегерек къаланган, башы да бир жанына сюрен жабылып, юсюне топуракъ къуюлгъан ёре гытыда жашай эди. Тышындан къарагъанда, ол гыты ёре тарчыкъ кёрюнсе да, жангыз адамгъа иги да эркини межам эди — ары Гаппону неси да сыйынады: кесича, эрттегилли агъач кётюртмеси, от оруну, кенгбаш бёксю къазаны, суу тургъан чыккыры, ашлыкъ гюйречиги... Аны кибики, керекли, керексиз да агъач адырлары, тобалыкъ затлары, балтачыгъы... Юсюнде бек багъалы кереги ол эди — къол балтасы. Алай Гаппо, не заманладан бери да къатын не башха негер пзлемегенча, балтасын да излемегенди. Кёп жылла мында алгъа жемазыкъчыла аны балтасын тилей да келучю эдиле. Гаппо балтаны бермейме демезден, аны иги кесек излеучю эди юйюню ичинде, тышында да; алай а табар амалы болмай, элли жашны къурлай къайтарыучю эди. Ол заманлада Гаппо балтаны къайры букъдургъанын биле да болур эди, энди унутханды; эсине тюшюрюп, излесе, табарыгъы-къаллыгъы белгисизди.

Ёзге, аны кешене гытысыны топуракъ башындан ёрте азчыкъ къарагъан чалы ожагъындан тютюн аз чыгъа эди —

анга юйюнде от этип, кесине аш-суу мажарыргъа хазна тюшмеучюсю себепли. Табутамгъа, Рау-Баз, терекге келген тейри юлюшле анга жетедиле. Гаппо, тейрини чомарг юлюшлеринне артыкъ сугъанакълыкъ этмей, жаланда кесине керекни, жетерикни алады; тейрини андан къалгъан ашын-сууун табутамны огъары жапында къая аллы тапкырда тейрини оттёрюне (алтарына) элтип, кюйдюреди. Бирде Алкей, келип, бир кесек олтуруп кетиучю эсе да, Гаппону нёгерлери жаланда тейриле эдиле. Аны кёк бла, тейриле бла бошалмаз ушакъларын бёлюрге жарамай эди.

Андан арысында Гаппо тынгылау дуниясында жашай эди. Эмискир черегн, кесини жалкъалы толкъууларын сюрюп, тохтамай баргъанча, аны жазлары, къышлары да алай бара эдиле. Алгъын, жаш да, къарыулу да заманында, Гаппо болгъанны, боллукъну да, тейрилеге соргъан бла къалмай, кесн да терен сюзюп, жулдузланы да чотха алып, къанатлыланы халларына да тергеу этип, алай айтыучу эди; айтханы крти да андан бола эди. Энди, асламысына, къулагъына келген тауушлагъа кёре айтады. «Сиз мени жерге тартхан ауурлугъум кетип, санларым андан къуу болгъан сунасыз,— дей эди, кесини къартлыгъы ючюн жамауатха кёлкъалды этгенча.— Угъай, сизин Тейри сюерикле, мен жумалыкъ¹⁴ болгъанма, тейриликге жетишгенме! Кёкден келген тауушлагъа къулагъым сергек аны ючюндю...»

— Тейри биргебизгеди, Гаппо, билгичлигинге шагъатлыкъ излегенинг неди! — деп, бирде Алкей анга тырмап да этди.— Сени айтханынга ишекли болгъан кимди? Айта эсенг, базынып айтаса, эллилеринг — Асман балалары — сени сыйсыз этмейдиле! Айхай, жумалыкъса!

Гаппо, Алкейни ыразылыгъына жүреги хош болуп, юйичинде ары-бери жёбеледи.

— Акъылманлыкъ, билгичлик да тейриледенди, адамдан туююдю,— деди ол адежли.— Жашла анасы къалай туралды? — деп сорду.

— Ауурду,— деди Алкей.

— Неъ эсе да, ол мени тюшюмде кёрюнюрге къалгъанды,— деп, оракул шош болду.— Жулдуз жолоучула Жемазыкъ тийресинде тохтамайдыла...

Алкейни къатыны Озуяны ауурлугъу бар эди. Аны себепли Алкей, тынгысыз болуп, Гаппону жагъасындан тутду.

— Не боллукъ эсе да, айтып къоярыкъса,— деди къаты.

Гаппо олийни сур бетине соруулу да, къоркъуулу да къарады.

¹⁴ Жумалыкъ — сыйлы, тейриге тенгши.

— Бюгече мен сизни бауну башында жатайым,— деди ол. Алкей, оракулну жагыасын ийип, ёре гытыдан чыккыды.

Ол кече оракул, Озуяны бел терисин да башына салып, бау башында квалды да, жулдузла бла ушакъ этип чыккыды. Эрттенликде уа сау тёнгерекден жонулуп, юсюне талгыыр жуслан сырылган олий шинтикде олтуруп, Озуяны кыарынында баласыны кыдарын айта эди.

— Энтта да санга Озуядан жаш тууарыккыды... Ол сени бирси жашларынга ушамаз. Сейир жолла чыггадыла анга... Сен кесинг узайган эсенг да ата кыанынг Кыайбергенден, жашынга кыайтырыккыды аны тамыры... Ол тамыр а бу жерледе туююлдю... Жулдуз жолла Жемазыкъ башында андан тохгамай эдиле, энди билдим...— Алкейни сары саккыалы кыызып, аны бетинде от жаппа тургъаннга ушады. Гаппо, аны эслемезден, тауусумун этди: — Бой салдырыргъа пзлеме, кыатын ал деп да айтма, заманы жетгенде... Кыатын ал дегенинглеи, кетерикди... Аны босагыасы мында туююлдю...

Алкей алай жунчугъан эди — оракулгъа, кыараучусуча, туура кыарап: «Айт, кыайры кетерикди?» — деп сормагъан эди. Кыаллай жолла жаза эди Асман тууарыкъ балагъа? Огъурсузму, огъурлуму? Сормагъан эди! Оракул а, ашапчип, узун таягъын алды; кыара тунакысына бёленип, ол ёлсе да, тауусулмай кваллыкъ ушакыларына ашыгып, чыккыды.

— Жолланы ахырын сормагъанынг игиди, Алкей. Жулдузла аны кёргюзтмейдиле.

Алкей оракулну ашыра да чыккымады. Бюгюн-бюгече кыу-тулама деп тургъан Озуяны кыатына келип, шургулу олтурду.

Тууарыкъ жанны баяны оракул айтхан бла квалса, билгичлик сёзю, жашчыкъ туугъанлай окъуна, кыарыусуз болур эди, унутулмаса да. Алай а элбер баянны кыайгысы Алкейни кыартлыгъын бютюнда тынгысыз этип тургъанлай, Озуя кеси тюш кёрдю. Жумарукъ болуп, гурт чыгъаргъан эди ол. Сениркыанат эдиле чыккыган балала — Озуяны кыатында отлай, учхан да, сызгыргъан да этедиле. Озуя, балала чыгъаргъан жумарукъ эсе да, Алкейни кыатыны болгъанын унутмагъан эди, не келсин, кыарайды да, Алкейни кёрмейди, кюрешеди да, балаларын санаялмайды. Санаялмаса да, ала тегерегинде эдиле, ай-а, дагыда тынчылыксыз эди жүреги. Кыараса, уяда жангыз жумуртха, аны ичинде уа — жумарукъ бала угбай, кийик улакъ! Озуя, жумарукъ балаларын унутуп, кийик улакыны кыоюнуна алды, анга теркирек ёшюн салыргъа кыармашды. Алай а кийик улакъ, аны ёшюнюнден чартлап, бияры кыачды. Озуя, аны ызындан кыычырыкъ этип чапды эсе да, жеталмады...

Тюш жоралаучула Эмискир боюнунда да бар эдиле. Алай

Алкейни буйругъу бла Озуя аны кишиге айтмады. Къайсы теренде къайсы тейри чамланган эсе да, Армагеш тайпада бир уллу ажымлыкъ бар эди. Аны ичлеринде сакълап, Алкей бла Озуя тейрилеге энчи жалбарыу этдиле — беш жашны аты бла беш да эчкини табутам бла Рау-Базны арасында то-балыкыгъа сойдула... Жашчыкыгъа да Аркес атап, аны тауда, танида болса да, кеси эркинине ёсме къойдула, ат десе — а-та миндирип, садакъ десе, жыя тартдырып...

Алай эсгерди Алкей, ашлау башында олтуруп тура. «Болур болду, жип юзюлдю», — деп, Аркесни барлыкъ жолуна къабакъланы ачды. Энди, атаны сёзю тилинден ычхыннгандан сора, артха къайтыу жокъ эди.

— Оноууму жария¹⁵ этерге, халкъны майданнга жыйыгъыз, — деп буюрду ол жашларына. Жеринден турду да, барып, асыралгъан жерлеринден жёх ичирилген сона гужурлу жёге жыясын, садакъ толу доммай тери къабын, атадан къалгъан экнаууз дортасын алды. — Быланы юсюнге сал, атынгы жерле! — деди Аркесге.

IV. ЖУУУКЪЛУКЪ АЛЫУ

Энди деменгили сарысакъал Алкей жетмишге чыгъар заманнга, Эмискир боюнунда жети эл бар эди — отдан, ёргенден къутулуп, юрюле, былайгъа жетип, жан сакълагъан аулакъ жыйын бир адамны ёмюрюне жети эл болургъа жетишген эсе, сора бар эди кюч аны тамырында, халкълай къаллыкъ эди. Жети элде жети кюн бла кече жууукълукъ сурап, аны къайтара эди Алкей, тилекча; жетекден уллу терек болгъан Рау-Базгъа табына эди. Къайда да бар эди аны жашына тийишли къыз, къайда да намысын кёре эдиле олийни, ол а, къайтып, Жемазыкыгъа келди. Ашхам бола, Астарны эшигин узун таягъы бла къагъып: «Тейри биргебизгеди!» — деди. Астар, аны тёрге ётдюре, бетине туура къарамай, жарыкъ болду. Олийни аллында бир уллу терслиги болгъанча, жунчуду. Олий а, тёрде олтуруп, келинге аны кызын угъай, къатынын тилерикча, аны махтайды. Астарны къатыны уа, Сыргъа, эчки сауа эди бауда, эр кишилени ушакъларына къатышмай. Юйде кызы Нансил шапалыкъ этеди.

— Тейри болушсун, ёзге уа, кичи уланны аууна от тюшгенди да, аны ёчюлтюрге уста излей айланама, — деп, Алкей жумушун жаз тил бла айтды. Астарны къатыны Сыргъа, эчкилени саууп бошاپ, челек толу сютю бла олсагъатда кирген

¹⁵ *Жария* — билдирге, ачыкъ этерге.

эди. Нансил, тюнене атасы тутуп келген бёденелени к्यूуруп бошап, юслерине да къарампил суу себип, ашлаугъа салды. Ол, олийни жаз тилин ангыламай эди, алай а, аны сары сакъалыны къалынлыгъы бла башыны тюксюз сыйдамлыгъы бирге келишмегенлерине асыры кюллюгю келгенден, ашлау-ну къолу къурай эди ансы, кёзю жукъ кёрмей эди.

— Аркес алай уллу жаш болгъанмыды? — деп, телисине атыла туруучу Сыргъа, кесине жетмей, сёзге кёшулду. Аны къулагъына Алкейни «...ёчюлтюрге уста излей айланама» дегени чалынган эди да, ол тамам эди олийни ашхам жулдуз бла тенг нек келгенин ангыларгъа. Эр кишиле аны со-рууна эс бурмагъандан сора, ол кызына айланды. Ол а, кюллюгю буууп, ожакъ тюбуне кысылып тура эди. Башы чыгыр, сакъалы гюлте киши аны, кюлдюрюп, эрикгенин кете-ре турса да, айтханына уа къулакълары сергек эдиле. Ол, ха-рип, алыкъа Аркесни ауунда кюйрюч отну ёчюлтюрге чакъы-рыла тургъанын ангыламай, анасыны тилинде къабынган салам отну ёчюлтюрден болду:

— Аркесми дейсе? Ол къарт окъуна болгъанды!

— Юйню тютюн этдирдигиз, — деди Астар, къатыны, кы-зы да олийни къатында телиле жаншаргъа къалгъанларына бюсюремей. Ол да жаз тилни Алкейден кем билмей эди. Тю-тюн жокъ эди; уллу таш юй к्यूуурулгъан бёдене эт ийис этеди. Алай а Астар «тютюн этдирдигиз» деп, «къатышдыр-дыгъыз, буздугъуз, ариу туругъуз!» дегенин ангылата эди.

— Тейрибиз жакъмагъан от ол да туююлдю, — деди Ал-кей, тиширыула не хапар антханларын эшитген да этмеген-ча. — Кюндю ол! Аны от таягъыча, суу кырыгъы да бар... Из-лей чыкъдым да, сууну аллы бери келтирди... Сени босагъа аллынгда чыкыгъан шаудан мени арбазыма саркъмазмы?

Алай а Алкей да, Астар да иги биледиле: жашны атасы, былайды деп, келечилик айтханлай, кызыны атасы олсагъат-дан жууап берип иймейди. Сёз жаз тил бла башланнганыча, ахырына дери да белгиле, адетле бла барады. Анга кёре, бы-лайда олий, хашкенни ыразылыгъын билирге угъай, анга ке-сини оноун айтыргъа келгенди. Ишни башы — Астар кы-зын аны жашына берирге ыразымыды, угъаймы — ол туююл-дю, ишни башы — Алкей аны кызын келинге алыргъа акъыл этгенин билдиргенди. Аны себепли ол, адетге кёре, Ас-тарлада кече къаллыкъды да, эрттен жулдузну жарыгъы бла туруп, саламлашмай кетерикди. Энди ол Астар бла тобукъну тобукъгъа тиреп, жингирикден ёрге бююлген къол аязын аны къол аязына салып, жаланда иш битгенден сора, эсе да, Астар аны жууукълугъун алгъандан сора саламлашырыкъды.

Эмискир боюнларында ашыкыгъан тёре жокъ эди. «Ашыкъдын — ишни апчытдын!» дей эдиле. Аны себепли

Алкей Астарлагъа жууукълукъ белгилерин, эки ыйыкъ да мычып, алай жиберди.

Табутамны ичине кюн жарыгъы аны кюн батхан жанындан тийген чакъда Аркес эки да атлы нёгери бла Астарны арбазына кирди. Къолунда тухтуйлу эшме хуржунну бийик тутханлай, соруусуз, атдан тюшдю. Эки нёгери арбазда къалып, кеси юйге кирди. Бир сёз да айтмай, артмакъны юйню ара багъанасына такъды. Нансилни анасына баш ийди. Нансилге къарагъан да этмей, юйден арты бла чыкъды да, нёгери адеж тутуп тургъан жайракъ атына узакъдан окъуна секирип минип, арбаздан ашыгъышлы чыкъды.

Ишни дайыны Нансилге энтта да жетмеген эди. Аны себепли ол юйге кирген Аркесге угъай, арбазда ат юсюнде тургъан жашлагъа къарай эди. Жайракъ эдиле барыны да атлары, юйге кирген жаш да, жайракъ ат кирик, бир кюлкюлю къымылдайды. Аллыкъ жашы юйге киргенде, ол, анга аллы бла сюелип, баш ийип туругъа керек эсе да, бир анасына, бир терезеге чабады.

— Оу, телиле, жайракъ атлагъа минип айланадыла.— деди ол, Аркес чыкъгъанлай, анасыны къатына барып. Къылкъыл этип, кюлюрге къалды.

— Тели ала туюлдоле, сенсе! — деди Сыргъа, тухтуйлу артмакъны ачып, Аркесни келечи белгилерине къарай.— Адет алайды. Қъыз тилеген жаш, аны алып, некахы этилгинчи, эл ичинде атына иер салмайды. Нёгерлери да андан минедиле жайракъ. Жашны минген атына иер салынмагъаны — аллыкъ къызына неках этилмегенини белгисиди.

Нансилни дагъыда бар эди сорлукълары. Алай а жашла, Астарланы арбаздан чыкъгъанлай, орамны ёрге атларын алай чапдыра кирдиле — Нансил, къайда эсе да керти да от тюшген сунуп, тынгысыз болду. Сыргъа уа келечи белгилеге къарай эди: алаамат къайиш нохта, одай чапыракълары чулгъанып, къаймакъ къалакъ, бал таракъ, ичинде жети ашлыкъ бюртюгю бла сахтиян бохча...

— Была недиле? — деди Нансил.

— Нохтанг — башынгы байланганы, къаймакъ къалагъынг — саулукъ маллагъа къарарыгъынг, бал тарагъынг — бары жууукъларынга, балча, татлы кёюнюрге керегинг, бохчанг — юйюнг, ичинде ашлыкъ бюртюклеринг — Армагеш тайпагъа табарыкъ жашларынг...

Алай а Нансилни сейири тухтуйлу артмакъны ичинде аны башын байлагъан белгиле туюл эдиле да, анасыны сюйюнчю хапарындан терк эригип, арбазгъа чыкъды. Аны жайракъ атланы будуман этдирип кетген жашланы ызларындан къарарыгъы келе эди.

Астар да жууабын Алкейни иги кесек сакълатып ийди. Эмен турукъладан къурулгъан кюресни бечеу ёгюзлеге тагъып, тёрт уллу ташны анга салып, Астардан да юч улан келди. Алай бла Астар да Алкейни тукъумунда жангы журт къууаргъа хазырлыгъын айта эди. Тёрт таш — юйню тёрт мюйюшюн кётюрген тамалланы белгиси эдиле.

Эки юйюрню жууукъгъа байланыу къууанчлары алай башланды.

Эрттенликде сибиртгиууат жашла, Эмискир череги тардан чыгъып, женуб жанына жаймалана, кечiu сала, шош баргъан къоюнда къол таш атып эришедиле. Кюн ортагъа уа табутам аллы майданда доммай мюйюзледен ишленнген сырыйнала согъулуп, гыбыт дауурбасла урула башладыла. Элни уллусу, гитчеси, къарты, жашы, эркеги, тишиси да къуюлгъан эди бери. «Ашырыу» деп къоя эдиле ол байрамгъа. Кертиси да, ашырыу эди: Астар къызын эрге ашырады; адетге кёре, Аркес, къатын алырдан алгъа, эсе да, сёз тохташдырылгъан адамын юйюне элтирден алгъа, «уугъа барады». Уугъа барыу, башха, бош уулача туююлдю, ол къатын алыуну жолоучулугъуду. Айтылгъан уу деп эте эсе да, аны магъанасы — киеулюкню эл-жер кёрюрге, кесин сынаргъа ашырыуду. Ол жылгъа дери айланыргъа эркинди, жаланда албугъартып, кечинип къайтыргъа эркин туююлдю; ол хар жетген жашха кишилик сынауду, аны себепли кёзбау неда адет уучулукъ болмайды. «Ашырыу тобалыкъда» жашны атасы, жамауат аллына чыгъып, жууукъгъа байланганыны юсюнден айтады.

Жемазыкъ элини угъай эсенг, тийре эллени да жамауатлары жыйылып, доммай тобалыкъ да къазанлагъа тюшгенден сора, Гаппо майдан башында топа¹⁶ ташха минди. Кичи хашкен Эргин хар заманда табутамда туруучу неках таякны келтирип, аны къолуна берди. Ол эмискир жамауатларыны бурунгу жерлеринде ишленип, кёче-къача келгенлеринде, биргелерине келтирген сыйлы белгилеринден бири болса керек! Баш токъмагъы къочхар башыча ишленип, тёрт-мюйюш тартхан, эки къарыш тенгли узунлугъу болгъан таякъды. Таякъны баш токъмагъы бла узуну айырылгъан жеринде юч къаты минчакъ къысханча, боюну барды. Энди ол, баям, къолда кёп жүрюгенден, мияла кибик, сыйдам болгъанды. Гаппо, таякъны ёрге тутуп, кимни эсе да излегенча, жыйыннга къарады. Ол чакъда тиширыула арасындан бир жаш келин чыкъды да, къолунда акъ дарий журунну,

¹⁶ *Топа, топа таш* — жамауат жыйылыучу майданда, олип, башына чыгъып, жамауатха сёз анырча, уллу таш. Анга «олип таш» деп да болгъандыла.

байракъча, ёрге тутханлай, топа ташны юсюне барып. Гаппону къатында тохтады. Гаппо таякъны келинни аллына узатды. Келин неках таякъны боюнуна ол акъ быстырны къысды да, ызына кетди.

Гаппо, неках таякъны эки къолу бла да ёрге тутуп, белги берди да, къызла, Нансилни да арагъа алып, топа ташны бир жанына, жашла да, Аркесни къуршалап, ташны бирси жанына жыйышдыла.

— А, Асман тейрини эли! Жер къызгъанды, урлукъ излейди! — деди Гаппо.

Жамауат тебиренди, табуланды, къууанды.

— О, сыйлы жер! — деп къычыра, жерге жатхала да болдула.

— Жерни сюрюп, урлукъ аталлыкъ батыр, бери чыкъ! — Гаппо сёлеше баргъаны сайын, аны ауазы кючее барады.

Жашла, кеслери ичлеринде дауур-суююр болдула да, кими тюрте, кими тарта, Аркесни, топа ташны башына чыгъарып, Гаппону къатында суюдиле.

— Эй, Асман тейрини чомарт эли! Урлукъ излеген жерни къачын кесине ким алып? — деп, Гаппо жамауатха бютюнда тюрслеп къарады.

— А-и-ий, ким алып? — деген хатху къычырыкъла эшитилдиле.

Къызла да, бир бирлерин чимдий, Нансилни сермеп тургъа чабышдыла. Нансил, аланы арасындан ычхынып, къача кирди. Алай, ол топа ташны тегерегине айланып тургъаны себепли, аны къачханы адет тепсеуге ушайды ансы, къутулур ючюн къачханнга ушамайды. Кертиси да, юч кере айланып, къачхан жерине жете, жыгъылды.

— Ёлдю! Ёлдю! — деген къууанч къычырыкъла жорукъну ёрге кётюредиле.

Жашла, Аркесни нёгерлери, тегерек туруп, тепсеп башладыла.

— А-и-ий, ёлдю! Къыз дунясы ёчюлдю!

— А-и-ий, а-и-ий, къыз эди...

— Жан киреди! Нансил Армагеш тайпада жангыдан тууады...

— О, тейри, жан бер! Кёп жан бер!

— А-и-ий, иги туусун!

— Эри эрикмесин!

— Эли элсимесин!

— Юйю ёксюмесин!

Жамауат ол халда Нансилни бир жашауундан экинчи жашаууна ётген къууанчын эте тургъунчу, къызланы бир къаууму, тегерегине топ болуп, аны кишиге кёргюзтмей турдула; бирси къаууму да, гюрен туруп, кими жаулукъ, кими этек

жайып, тепсейдиле. Адет этилип, Гаппо неках таякъны жаныгдан ёрге кётюргенде, къызла гюренни ачдыла да, жыйылгъан халкъ, башына да акъ жаулукъ атып, ариу кийинген келинни кёрдю. Эки къыз, аны эки жанындан алып, топа ташны башына элтдиле да, Гаппону бирси жанында суюдиле. Энди Гаппо, узун сакъалын жел тарай, ёмюрледен бери да къызны бла жашны бирге кюша келген ажайып некахчыгъа ушайды. Ол, сол кюолун силкип, жорада дауурну тыйды.

— Астарны кызы Нансил Армагеш тайпаны уланы Аркесге от жагъа боламыды? — деди ол. Аны кюу кёкюрегинден аллай шынгарт-шатык ауаз калай чыгъады деп, сейир этерге боллукъ эди. Ол а, жаш адамча, тири кымылдай, таякъны, Нансилни ёшюнюне тийдирип, кёкге тутду.

— Болады! Болады! — деп кыйтарды жыйылгъан жамуат.

— Гургу тайпаны кызы баласы Нансил, Армагеш мекамда турушлу болмаса, жашамасын!

— Жашамасын! Жашамасын! — деп, бир аууздан чыкыгъан кычырыкъ Эмискир боюнларын жангыртды.

Гаппо онг жанына — Аркесге — бурулду.

— Армагеш тайпаны уланы Аркес Гургу тайпаны кызы баласы Нансилге мекам боламыды? — Гаппо неках таякъны, Аркесни кёкюрегине жетдирип, ёрге кётюрдю.

— Болады! Болады! — деп кычырышдыла майдандагыыла, биягыча.

— Армагеш тайпаны уланы Аркес, Нансилни от жагъасын суутса, жашамасын!

— Жашамасын! Жашамасын!

Гаппо неках таякъны кенделен салды. Аркес аны кыйырындан, Нансил экинчи кыйырындан тутдула. Гаппо, аланы алай кююп, артха бир атлам этди да, энди кызы бла жаш, таякъны эки кюоллары бла да тутханлай, аны алгъа тобукларына, ызы бла ёшюнлерине кысыдыла. Андан сора, бирча, сол тобукларына жюгюнюп, таякъны жерге салдыла. Алай кююп, артха кетдиле.

Гаппо, келип, таякъны жерден алды.

— А-и-ий, Асманни эли! Жер некахны кыбыллады! — Таякъны, жерге салып, ёрге алды. — Кыбыллады!

— Кыбыллады! — деп кыйтарады халкъ да аны ызындан.

Гаппо таякъны кёкге кенделен салды.

— Кёк некахны кыбыллады! — Таякъны, кёкге тиреп, артха алды. — Кыбыллады!

— Кыбыллады! — деп кыйтарды халкъ да аны ызындан.

Гаппо таякъны, жыйылгъан халкъны башына салгъанча, алай узатды.

— Халкъ некахны къабыллады!
— Къабыллады! — деп къайтарды жыйылгъан жамауат.
— Тейри биргебизгеди! Асман! Асман! — деди Гаппо.
— Тейри биргебизгеди! Асман! Асман!
— Эй-и-ий, Армагеш тайпаны ханы, хазырмыды уучу жигитни аты?

— Хазырды! Хазырды! — деп къычырды, жайракъ атны башындан тутуп, жорукъну бир къыйырында тургъан жаш адам.

— Чыкъ бери! — деди анга Гаппо.

Жаш, жайракъ атны башындан тартып, жорукъну ортасына чыкъды.

Гаппо, жорукъда Гургу тайпаны адамлары жыйылгъан жанына къарап, сорду:

— Эй-и-ий, Гургу тайпаны ханы! Хазырмыды уучу жигитни ат жери?

— Хазырды, — деп сёлешди ат жерни аллына алып тургъан жаш.

— Чыкъ бери! — деди анга да Гаппо.

Жаш, ат жерни ол халлы кётюргенлей, жорукъну ортасына чыкъды.

— Эй-и-ий, Асманны эли! Келин къызны къол хунери бар эсе, бир кёрейик. Эркинсиз ат жерлерге!

Ат жерни алып тургъан жаш, атха жер салама дегенлей, «къурушуп» къалды да, жыйылгъан жамауатны ах этген тылпыуу хауагъа кётюрюлдю.

— Къурушду! Къурушду! — деп, адет билген кнеу нёгерле ёрге-ёрге секиредиле, ары-бери чабадыла. — Эй-и-ий, Нансил алсын къурушханын! — деп, чабышыуларын топа таш таба бурдула. Нансилни топа ташны юсюнден бери алыргъа чабыуул этедиле. Алай энди ары Гургу тайпаны келинлери, къызлары басынгандыла да, жибермейдиле. Ахырында, жашладан бир-экиси, ычхынып, Нансилге жетдиле да, аны, кётюрюп алып, «къурушхан» жашны къатына келтирдиле.

Аркес, бир затха да къатышмай, Гаппону ышыгъына бугъуп турады.

Нансил, къурушхан жууугъуна бир затла шыбырдайды. Ызы бла аны къоюнунда ат жерге эки къол аязын да салады. Олсагъатдан жашны къурушханы кетип, сау болады. Нансил бек алгъа ат жер керекни ичинден кеси тикген терликни алады да, аны атха салып, артха кетеди. Андан ары атны толусунлай ат жерни келтирген жаш кеси жерлейди. Атны жүгенин салып, айылларын тартып, жүген билекликлени Нансилни къолуна тутдурады. Нансил, атны тартып, тона ташны аллына келеди.

— Жолунг ачыкды, Армагеш улан! Атынг жерленипди! Ал барын! — деп буюрады Гаппо.

Аркес, топа ташдан тыюшуп, сол кьолу бла Нансилни кьолундан жүгенни билекликлерин алады, онг кьолун кёкюрегине салып, некахлы кьатынына ыразылыгын да, саукъалын да бирге билдиреди.

— Армагеш тайпаны уланы Аркес кьатын алыу жолоучулугуна чыгъады, — деп билдиреди Гаппо.

— Чыгъады! Чыгъады! — деп, жамаут гюренден анга жол ачады.

Аркес, атны адеж тартып, жорукъдан чыгъады. Энди ол, уудан кьайтхынчы, бу тийреледе кёрюнюрге эркин туююлдо. Юйюне кьайтыргъа, кесини тоюнда болургъа, кьатыны бла кьалыргъа да жарамайды. Жамаут да анга, тап: «Ахшы жолгъа бар! Сау-эсен кьант!» — деп иш да айтмайды. Энди Эмискир боюнуну эллери тобалык кьайгылыдыла. Ашау-ичиу, ойнау-кюлюу бу ёзенде кёп кюнлени барлыкъды...

V. АРКЕС

Эмискир боюнларында алайды: атасы жашына кыыз сайлайды; кызын атасы, анасы бла келишеди. Ол аны жашына соргъан да этмейди, башха жууукълары да билмейдиле. Тюз да аныча, келинге сайланган кызын атасы-анасы да сормайдыла кызгъа, андан ыразылыкъ да излемейдиле: не — береди, бермезден болсала уа, жашны атасы алагъа экинчи келечи жибермейди. Эки юйюрню арасында жууукълукъ алыннгандан сора уа, эл жыйылып, юйлениу адетлени этеди. Ол адетле жамаутны уллусуна, гитчесине да сыйлыдыла; акъылбалыкъ болгъан уллу, гитче да юйлениу тойгъа ёз тоюнача кьатышады.

Къурманлыкъ тойла, тобалыкъла — неках этилип, киеу — юйлениу жолоучулугуна, келин да ата юйюне — эрини жолуна иги жорала этерге — ашырылгъандан сора башланадыла.

Киеу жолоучулукъ деген — хар жаш адамны юйлениу борчуду, тейриле излеген, тайпала арасында кьаты жүрютютлген эр сынауду. Жаш узакъ жолоучулукъгъа тюзюнлей неках кьууумну юсюнден атланады. Аны нёгери Тейри кеси болгъаны себепли, эсе да, аны хар атламына, ишине, жолоучулукъда этген жигитликлерине — батырлыгына, хомухлугуна — Тейри кеси къарагъаны себепли, аны аз да албугъартыр онгу жокъду; кеси жангыз сур табийгъат бла бетден-бетге болуп, жашауун, намысын, эр болургъа эркинлигин сакълаяллыкъ-

мыды, туююмюдо — олду киеу жолоучулукъну хыйсабы. Аны себепли жаш алай чыгыуунда кесине нёгер излемейди, жолгъа деп, азыкъ-ёзге хазырлагъан адет жокъду. Миннген аты, саууту-сабасы — олду бары.

Къачан, къайда чыкъгъан эди ол адет? Мында, Эмискир жагъаларында, аны ким жүрютүп башлагъан эди — дайыпын, хакъын билген жокъду. Бирле айта эдиле урумлу ата-бабадан келгенди деп; бирсиле эмискир халкъы, тюзю уа — Армагеш тайпала бу жерлеге келгенде, жерсинир эркинликлери ючюн, Уллу Тейри аллай сынау салгъанды дей эдиле. Не айтсала да, мында эрлик адетлени тагыларын жашау тагыларыча кёре эдиле.

Аркес, элден иги да узайып, оюн-той бошалгъынчы, дорбунда турду. Кийик атып, Къайберген атагъа тобалыкъ этди. Нек эсе да ол Рау-Баз бла Къайберген атаны бирча кёре эди; бир тейри эдиле ала Аркесге, жаланда атлары башха эди. Аны себепли, жолгъа чыгъа, Къайберген атагъа этген тобалыгъын бары тейрилеге да этгенге санайды.

Къурманлыкъ кюнле ётдюле, жамауат жашау тиричилигине къайтды дегенлей, Аркес, берне иерин къаяда букъдуруп, атын кыстады — ол, ажашмай, жылкыгъа къайтырыкъды. Аркес атын биргесине къояргъа да боллукъ эди, алай алыкъа кеси да толу ангылап болмагъан жолоучулугъу аны кийик тейриси Къайбергенни ызы бла элтирикге ушай эди. Сора ат неге керек эди анга? Ол, кийик болуп, Къайберген атаны сюрюулери кёшула эсе?

Андан сора дорбунда жол артмагъын ачды. Анасы Озуа быллай кюннге деп тикген эчки тери кёчегин, мор ысхарла кёлегин, чубур чепкенин кийди; хужан бохчасы¹⁷ кыны бла бичагъы, кёп ыргъакълы, баулу сафырасы¹⁸ юсюне тизилген доммай тери бел бауун кысыды; садакъ къабын, жыясын аркъасына тагып, дортасын белине салып, темиркъазакъ жулдуз тёппеде жаннган заманда дорбундан тюшдю.

Бу жерледе хар улан да кесини быллай кюнюнде элден, тюзюнсёй къурманлыкъ юсюнден, дауур этмей, шош чыгъа эсе да, жашыртын, табутамгъа къайтып, тейри бла тюбешмей, кетмейди. Аркес да, ай жарытхан кечеги жолну терк арытып, тагы боюну бла табутам дыркысына чыкъды. Рау-Баз терекни тюбюне кирди да, кийик къурманлыкъдан аны юлюшюн салды. Темиркъазакъ къая башындан жутулуп кетгинчи, алайда турду. Элни тансыкълап, итлени юргенлерине къууанып тынгылайды. Кимге эсе да, не зат эсе да антырыгъы

¹⁷ *Хужан бохча* — кзуу, чакъгъыч орун; аны ийленнген териден, сюекден, агъачдан да этгендиле.

¹⁸ *Сафыра* — такъгъыч; юсюнде темир ыргъакълары болгъан же: не тери тил. Уугъа, жортуулгъа баргъанда, бел баугъа бегитиледи.

кьалгъанча, жаны Гаппону ёре гытысына тартдырады. Ай-а, жарамайды кёрюнюрге — мёхеллик сунуп, хапар этер эдиле.

Сыйлы юйге жирип, тейрини кесилигини аллында тохтады. Табутамны баш кезлеринден тийген ай жарыгъы кесиликни саулай турушун кюмюш букъу элегенча, алай жарытады да, Тейри Таш, жаны болгъанча, тебиренеди; Аркесге ышарып къарагъанча кёрюнеди. Аркесни жүреги анга кертиликден, ийнаныудан толкъуп, бетине кызыу жинкле чачырагъанча болду. Ол, садакъларын аны ал тамалына сюеп, дортасын да кёкюрегине салып, онг тобугъуна чёкдю.

— Мени атым Аркесди, уугъа чыгъаргъа жолум да барды,— деди ол.— Акъсакъ кийик ёлтюрмей, юйюме файда келтирмей, кёп турама, олтурама... Андан файда жокъ сунама... Кёк тейриси, сенсе бары жолланы жарытхан! Сенден изми келди, атам да тебире деди, сауут-сабасын берди... Ала бары сени аллында! Бийик Асман — бийлик къала: юйге къара, жетегейле жети айланып ётдюле, башындагъы кёксюл юйге жетдиле... Бер манга да ыразылыкъ, жолуму къабакъларын ач! Мен да сени чалхан атынг, садакъчынг... — Аркес, кёкюрегине кёндеден тутхан дортасын артха салып, ёрге турду.— Эмискир эллерини осуйлары, олуйлары да, билгичлери, хужмучулары да, уучулары, малчылары да сени тергейдиле! Кесилигини уллу атам Армагеш салгъанды. Кёк тейриси деп, дем берип, табутам къалагъанды... Садакъларыма жазмаз къарыу сал, бутларымы учакъ эт! Атам Алкей чалман этди, нохталым да амал этди, бирине да къарамай кетдим. Жыям, садакъларым, бичагъым... жолгъа да чыгъар чагъым...

Ай батып, танг атып, жерге жарыкъ ура башлады. Аркес онг тобугъуна чёккенлей, тейриге табу этгенлей уюгъанды. Ол чакъда тейри титиреди, тамаллары кымылдадыла... О, кьудурет, табутамны деменгили эшиклери кеслери алларына ачылдыла! Биягъында ай тийген кезде илкер жулдузла кёрюндюле. Аны жолуна эшиклени тейри кеси ачады! Илкерле да Кюнбатханнга кёргюзтедиле жолну...

— Ай-а, Къайберген атабыз, сени кёреме! — деди Аркес, табыныулу шыбырдап. Сакъал тюклери ачитханча болдула.— Мени жолум узакъмыды? — деп сорду ол, ёрге къараргъа базынмай. Тынгылап, шош болду.

— Узакъды! — деп эшитди ол теренден келген кыысха тауушну. Къабыргъа чырахтанланы жаннган чырылдаулары да, аны эшитип, гузаба этгенча болдула. Дагъыда келирге керек эди бир таууш — Къайберген атаны ыразылыгъы! Алай а эр сыналыугъа атланган жаш не бек жумулуп шум болса да, чырахтанланы къаугъалы чырылдауларындан ёзге, табутам ичине ауаз келмеді.

Аркес жеринден турду, садакъларын жыйып, садакъ орунуна салды. Тейрини аллында тизгинни тынгылы жыйды, солуун ичине алды... Табутамдан арты бла чыгып, тохтагъан дорбунуна къайтды. Алайда кече къалып, танг бла жолгъа чыкьды.

Энди ол, женуб жанына тарта, тохтамай, Кюнбатханнга бара эди. Ай толуп эди ол кече. Тохтагъан жери — къадама белинде айыужал басхан тар ыран — толгъан айны тенгиндеди, Аркес къая тешикке туууз салам тѣшеди да, олтуруп, айгъа къарады. Айгъа къарап, жолун изледи. Ол аны башында угъай, туурасындады. Билеклерин кенг жайып секирсе, энишге — тюбюнде суу баргъан таргъа угъай, тюзюнлей айны юсюне тюшерикке ушайды. Кечеги кюнню алай жууукълугъуна тангсынып, Аркес ѳрге окъуна къопду, керти да секирирге талпыгъанча! Да эслемеди айда тюшер жерин, барыр жолун да кѳралмады. Аны ючюн а айны кюмюш тоханасында тейрилени барын кѳрдю, — олтура эдиле, тѳрге жыйылгъанча! Такыйкъа арасында аланы сыфатлары алай кѳрюннгенде. Аркесни кѳзлери къарангы окъуна этдиле. Алай ол терк окъуна эс жыйды, тейрилени игирек кѳрюрге ышанлап, алгъа болду. Ол чакъда айны кючю толкъун келип, аны кѳкюрегине ургъанча, ол, артха сюрюше, аркъасындан жыгъылды. Ыранга чыкъ тюшген эди. Аркес, жыгъылгъанлай, учхалап, энишге кетип башлады. Сѳзсюз, аны бутларындан ким эсе да, не зат эсе да тарта эди. Ол, къая жылмыладан тута, артиш котургъа илинди да, эки буту да бирча къаядан энишге узатылгъанларын сизди. Хауада аланы тирелир жерлери жокъ эди. Бар амалын билеклерине салып, артиш котургъа жыйышды. Не сейир, Аркес аман сагъатында бет сюремине алап жууукъ келген ѳлюмню угъай, айда тейриле олтургъан кюмюш тохананы жангыдан кѳрдю. Кюмюш тохананы угъай, андан бери жиберилген кюмюш аркъанны! Ол, кюмюш аркъан, тейри кылыч кибик, ай бла ол тургъан ыранны тута эди, жаланда тюрсюнлю туююл эди тейри кылыч, саулай узунуна кюмюш бетли болуп, кыйыры да аны белине жетерге аздан къалып турады...

Аркес дагъыда ол сейир сагъатында Къайберген атаны айырып таныргъа сѳе эди. Алай а Аркесге кѳкден кюмюш аркъан ийген Къайберген угъай, Асман тейри болгъанын эследи. Жолда биринчи тобалыгъындан аны юлюшюн да унутмагъанына кѳууана, кюмюш аркъанны кыйырындан алды. Биягъы, кимни эсе да болушлугъу бла белине кысды. Кысды дегенликке, кертисинде уа Аркесни кѳолларын ким эсе да кымылдатханча, алайды. Кимни эсе да кѳоллары, аны арыгъан санларына хычыуун тийип, ырахатлыкъ береди. Аны жаны-къаны бла сезе, тобалана, Аркес кѳзлерин ай тохана-

сындан алмайды. Ахырында ол Къайберген атаны кёрдю. Армагеш тайпаны тейриси, баям, ыразы эди: «Кёремисиз, менн туудугъум Асман тейрини жолуна къалай сакъды — ийген жибин шашмай алды, мычымай, кесин анга байлады», — дегенча, нёгерлерине къууанчлы къарайды. Аркес, аны къарамындан таукеллик алып, кесини халына эс бурду. Не аламат, кюмюш аркъан белине байланганлай, аны сапларына къалай эсе да бир уллу женгиллик келгенча, учакъ болуп къалды. Ол энди, кёкге учса, къаядан секирсе да, къуш киби, къалкъгъан этерикди ансы, чархы ауурлукъ этип, жерге жыгыллыкъ туйюлду! Кеси кесине алай кёрюнюп, ол къая эрининде артиш котургъа тагъылып тургъанын унутду. Угъай, ол энди кёк бла жерни арасында, ай кюмюш букъу къайнатхан хауада жюзюп барады! Сагъайыу, къоркъуу дегенча, алгъын Аркесни эсине келмеучю затла, терк келгенлерича, терк кетдиле. Сабий заманында уллу атасы Армагеш айтыучу, артда эл тобалыкълада хашкенле да къайтарыучу тейриле жаланда суйген адамларына кёрюнедиле деген хапарла кертдиле сора деп бичди ол. Кесини алай сайланганына ийнанып, кёлю кётюрюле, къычырды:

— Ай-е, Асман тейри! Санга табынама! Бары буйругъунга табылырма!

Аркес, артиш котурдан артха чегинип, къая тешикде орунуна келди. Нек эсе да бел бауун къысды, сауут-сабасын юсюне алды. Қъая такъыргъа къалын тёшеген туууз саламыны юсюне олтурду. Ай кезге жетип тохтагъанды. Аны юсюнде кюмюш тохана эндижъуруду. Тейриле, баям, кенгешип бошап, хар бири кесини бийлик къаласына кетгенди. Ай-а, биягъында кюмюш тоханагъа кёз ачып, туура къарамангъан эди. Қъараялмагъан эди. Энди, тах шинтикле аны тегерегинде бош тургъанда, ары кёз жютюсюн салып, батыр къарады. Қъарады да, дагъыда бир сейирни кёрдю: уучу жаш къарар-къарамаз, ай, аны къарамындан сескеннгенча, таудан ары тёнгереп кетди да, тар ичи, кёзню кёзге урсанг кёрюнмезча, къаппа-къарангы болуп къалды. Аркесни артында къая да, туюнде ыран да къарангыгъа жутулдула. Қъаллай бир турду Аркес шум болуп, солууун ичине алып — эс жыйып, жангыдан къарагъанда — тау башы бла бери иничке акъ агъым тартылып эди. Аркес, бир къыйырын белине байлагъан кюмюш аркъаны таныды. Белине тийип окъуна кёрдю. «Сени жолунгду! — деди биягъы таууш теренден. — Алыкъа бир жан кёрмеди жолун, бир адам болмады тейрилеге былай жууукъ!» — деп къошду. Аркес бетини къызгъанын сезеди. Айлыкъ жолун арытып, жети таудан аууп, жети ыранда къонуш къурап, дорбунлада от жагъа, шорхалагъа къулакъ сала, таукел келген эсе да былайгъа дери, жолуну кертти тиклигин энди кёр-

дю. Энди тюшюндю жолоучулугъуну, тап, туугъаныны окъуна ажымлы болгъанына! Тейриле сайлагъан деген асыуду жүрекге! Уллу саугъады ёллюк жанига! Алхат, аны ючюн саулай жашауунгу да телеуге берирге тюшеди!

— Болсун! — деп кычырды Аркес биягъындан да уллу. — Жашауум уллу тобалыкды тейрилеге! Жолум алай тюшген эсе таудан таугъа!

Болсада Аркес, этер антын этип, такыйкъа да озгунчу, арсар болду; кёлю кётюрюлгенде айтды эсе да тейри жолундан таймазгъа, аны ахыры элинден, жеринден айырылыу эди; эмискир жашаууна, анасына, атасына къайтмазлыкъны белгиси. Аны толу ангылагъанда, жүреги сынсыды. Къайберген атагъа, Асман тейриге да бирден къарап, жалбарды:

— Болсун алай, Асман тейри! Мен берген сёзюмден къайтмайма! Сен манга тежеген жолну кюмюш тогъайын кёреме да, ол мени талпытханын айтама! Сен да айт сора, аны кюн тийдирген аллы къайдады да, къая оюлууларына элтген ахыры къайдады? Айт, сен, кертти да, Армагеш таппаны ёкюлю эсенг! Аны сакълауулу, акъыл аулагъы да эсенг! — Аркес, къая эрининде сюелип тургъан халында, кьолларын кенг жайып, уллу кёкге кёкюрегин салды; тюз да Асман тейрини кесини кесилигинлей, таш болуп, уюп къалды.

— Сен энди Армагеш тайпаны туююлсе... Жолну башы анда эди. Ол — юзюлгенди...

— Угъай! — деп кычырды Аркес, кесини таш суратлыгъына жан кийире. Аны жүрексининген тауушу къаяланы зангырдатды. Кеси кычырыгъындан кеси кьоркъуп, жашауунда биринчи кере тыкъсыды. — Мен кесими тайпам бла къалыргъа сюеме, — деди ол, тюз да Асман тейриге жашауун кьурман этерге айтхан халаллыгъында. — Ай-а, Къайберген ата, айырма мени анамдан! Сен берген татлы къарындашларымдан!

— Сени мангылайынгда жазылыпды... Оракулну ауузу бла мен аны Алкейге айтханма. Жолунг юзюлсе — юзюлюр, артха уа бурулмаз...

— Оу-и-й, мени анам Озуя! — деп, Аркес къаягъа кьапланды. Кечегиде къая бозлугъу чапхан тар ыран бютюнда тар болуп, ол аякъ тюбюнде агъылма ташны энишге кёчюп баргъанын сезеди. Аны бла бирге, башы да кетип башлады да, ол, къаядан учхалап, агъылмагъа бауур тёбенинден тюшдю.

Аркес, ырандан энишге къуюлгъан ууакъ ташны юсюнде, суу элтген талыштаклай, бир бютюн төммек болуп, къаядан кетип баргъанын биле эди. Алай а аны ызындан энди анасы Озуя кычыра эсе да, атасы анга алгъан ажымлы Нансил жияй эсе да, биягъындача, артиш котургъа илинип, кесин

сакъяларгъа эсине келмеди. Жаланда кюмюш аркъанны узун-лугъуна ол къадама бийиклиги бла аллай бир учханда, аны тауусулмагъанына сейир этеди. Тауусулгъанны къой, къаядан кетген жолунда алай тынч, акъырын кюмюш аркъаннга тагъылып болгъаны себепли баргъанча кърюндю...

Аркес, ол кетиуден сау къалса, башына дагъыда бир сейир сезим келгенин айтыргъа боллукъ эди. «Ай-е, анам Озуя!» — деп кычыргъанлай, аны къаядан кетгени — адамла ангылагъанча къарагъанда, алай кърюннгенликге, тейриле буюргъанча къарагъанда уа, аз да алай туююл эди. Қадама белинде тар дыркыны Аркес ыран сунганлыкъгъа, ол — Аркес да, аны атасы Алкей да, Алкейни атасы Армагеш да, андан ары уа Танаис жагъаларында ёмюр сюрген узакъ тайпала бары да сыйынып жашагъан тар дуния эди. Аркес хаух тура эди анда, анга дери минг-минг тёлюле тургъанча. Тар ыран — тар дунияны белгиси — тыялмаз эди Аркесни, ол: «Ой анам!» — деп кычыргъанлыкъгъа. Ыранда — хаух дунияда — анга дери да тутмагъанды бир адамны аягъы... Дагъыда. Адам, къаядан кете, къарангыгъа киреме деп къръкъгъанлыкъгъа, ол хаух дунияда жаланда ёмюрлюк жарыкъ дуниягъа кетеди. Ёзге, къалай боллукъду ол дуния — Аркес кетип баргъан жер — тейриле дуниясы эсе? Тейриле дуниясы уа — саулай алам эди, аллы, ахыры болмагъан! Сора Аркес къаядан кетмейди, ол тар дуниядан кетеди. Аны алай татлы кърюннген, кертисинде уа аз да татыуу болмагъан жашауу бошалады. Тюбю ууакъ таш, кърургъакъ зыгъыр болуп, юсюне айыужал ёсген, къая эринлерине жанлап да кынгыр-мынгыр артиш котурла, къансиерле къайнагъан тар ыран — адамла, аны юсюне туруп ючюн, тёрт гуппур болуп, тырнакълагъан, жашау дамы — тер дамы бла басылгъан тар дуния эди. Қъала эсе, ол къалады башында.

Жангыз такъыйкъа кемине башына ол сезим келгенден сора, Аркесге къаядан кетгени алай ачы кърюнемеди. Ол угъай эсенг, къаядан кетген Аркес туююл, башха болуп, Аркес а тейриле бла бирге аны туурасындан къарап тургъанча кърюндю. Андан ары уа эки дунияны арасы, жанып ёчюлген жилтинлей, жокъ болуп къалды да, Аркес къалай эсе да бир жашил ёзеннге чыкъды...

VI. НАНСИЛ

Алкей жашы Аркесге сайлагъан кыыз Эмискир боюнларында бек ариу кыыз эди. Орта бойлу, арыкъсуу, акъсыл кыыз. Бетине тюрслеп къарасанг, ол ким бла эсе да нчинден

ушакъ этип тургъанча кёрюнеди; эс бурмагъаннга уа — эки сёзню бир бири ызындан айтмагъан тынч бала. Аны турушунда уллу кёрюннген кёзлери диле — эки къара шауданлай, къайнап тургъан. Сора арыкъсуулугъуна аз да келишмеген къалын къара чачы. Бирде Нансил, ол къалын къара чачны жангыз эшмеге эшип, аны боюнуна чёргеп да кёюучуду. Тийре къызла Нансил алай боюнун ёсдюрюге этеди деп, ташада сёз да чайкъаучудула. Эмискир боюнларында къалыубаладан бери жашагъан къарт къатынла окъуна Нансилни алай къужур къылыгъын кёрселе, кёзлери жанып, кеслерини къыз заманларын эслерине тюшюрсдиле. Ай, гиди, гиди уа, бар эди ол заманлада, къабукълары артылгъан тал чыбыкъчыкъладан къызланы боюнларына къуршоучукъла этип ала ёсе баргъанлары къадар, жангы чыбыкъ бура, ала ны боюнлары узун да, тюз да болтурча этген зорлукъ! Тюз да къыз сабий акъылбалыкъ болгъанлай, аны ёшонлерине чуба къысханча... «Ай-и-й, асман амалы, эртте унутулгъан буумчаны¹⁹ бу къайдан билгенди?» — деп, ала Нансилни анасы Сыргъагъа ишекли боладыла. Сыргъа кеси туююл эсе да амалчы, аны анасы Къырыя сабий ёсдюрюу амаллагъа уста болуучусун унутмагъан эдиле.

Нансилни аллай хунерден хапары болса, аркъасына ауурлукъ этнучю ол къара чачны боюнуна бютюнда къаты чёргеп жатар эди узун кечеледе, не дегин билмегеннге? Чачы аркъасына ауурлукъ эте эди да, жаланда андан чулгъай эди боюнуна, бютюнда юйде жумуш этгенде, аны къайры атаргъа билмей. Угъай, ол туююл эди Нансилни тасхасы-шарайыбы, аны айжеклиги²⁰ бар эди, кече жукълап тургъанлай, туруп, кетип къалыучу къылыгъы. «О-о-о-й Олсун!» — деп къычырады. Бу жерледе киши эшитмеген эр киши атны (алай сунадыла ансы, Олсун тиширыу ат эсе да билмейдиле) Нансил тюш арасында, тюнюнде да бек шатык айтады: не бек эс буруп, къулакъ салып тынгыласала да, ол «Ой Олсун!» — дейди, андан сора бир зат да айтмайды. Жайыкъгъан заманында сорсала да, тынгылайды — туюсюнле, ёлтюрсюнле, ант этген кирик турады. Кече узуну айжек болуп, суу боюнларында, табутам тийресинде ол аны излеп айланмагъан кирик... Анстан, юйде бир бирлерине: «О-о-о-й Олсу-ун», — деп сыналасала да, ол бир зат да билмегенча этеди.

«Теркирек эрге берирге керекди», — дей эдиле бирле. Бирсиле уа: «Анга Асман тейрини кёзю къарагъанды, Нансил

¹⁹ *Буумча* — боюнлукъ, къуршоу. Къыз сабийни боюнун ариу, тюз, узун есдюрюр ючюн жорютюлген керек. Ол чыбыкъдан, агъачдан, кюмюшден да этиле болгъанды.

²⁰ *Айжек* — жукъусундан аязмай айланган адам. Лунарик (мед.).

аны биргесине к̑алгынчы, иги боллукъ т̑ойюлдю»,— деп к̑орк̑ута эдиле. Сырг̑аны к̑арт анасы, жюзден атлаг̑ан К̑ырыя сау эди да, ол а: «Кесим да алай болуучем!» — деп к̑ойду. Андан артха Нансил кесини айжеклиги бла кеси к̑алг̑ан эди. Кечегиде уянып, жек бола, бияг̑ы Эмискир жаг̑аларына талпыса, ызындан чыг̑ып да к̑арамайдыла. К̑утург̑аны кетгинчи айланады да, артха уа, кеси ауанасындан да элгене, шошчукъ келип, жатып к̑алады.

Алкей сайлаг̑ан к̑ыз ол эди. К̑ызыны халын жашырмай айтхан эдиле анга. «Да сени жашынгы аты Олсун т̑ойюл ушайды да!» — деп, к̑ужурла тобасыннган эди Астар. Алкей а андан да озг̑ан бир кийик: «Нек болады сора мени жашымы аты Олсун? — деп, бети тюрленнген эди.— Олсун деп, Астар, жекге айтадыла. Мени жашым, сен сау к̑алгын, жекбашды, алай жек т̑ойюлдю, маржа». Астар терк буюк̑г̑ан эди,— жекден, олсундан хапары болмаг̑ан. Сырг̑а уа, тюз да баг̑ыр сырг̑алача зынгырдай: «Хы, энди жетген к̑ыз аз тюрлю болмайды»,— деп, с̑эзню жибин к̑ысхартхан эди.

Алай а артда, неках к̑урманлык̑ны заманында, энчи жалбарыу этип, Астарлары Нансилге саулукъ тилеген эдиле. Олму жарады, неках этилгеними саг̑айтды — андан артха Нансил жук̑у арасында туруп кетпучюсюн к̑ойду. «Асман-ны ыразылыг̑ын алг̑аныбыз иги болду, бу к̑ыз к̑утулг̑анды жекден»,— деп, Сырг̑а да баш иесине жан тынчлык̑ берди.

Энди ол к̑атын борчун этерге керек эди — эрини жолуна тюшерге боллукъ тюрлю-тюрлю чырмаулары хорларча, амал этерге. Ол адетле да бола эдиле бир к̑ауум: суудан ётген, терезелери, эшиклери бегитилген юйден не дорбундан амал табып чык̑г̑ан, чырмашхан чалыуну тюзетген, ахырында ашхам жулдуздан тилеген...

Ала бары Асман тейриге жалбарыудан башланырг̑а керек эдиле да, Нансил, бек алг̑а кеси этген ашылык̑ галауларын, кийик эт к̑ууурмасын да сай четенчикге салып, табутамг̑а келди. Ол, сауг̑аларын кесиликни тамалына салып, с̑эз айтмай, артха к̑айтырг̑а тийишлиди.

Нансил, аш четенни эки к̑олу бла да ёшюн аллына алып, сыйлы мазарны ичине шошчукъ кирди. Тейрини кесилигине аяк̑ бурунларында келип, четенни тамал тырхыгына салды. Баш ие, артха бурулг̑анлай а, тейрини кесилиги аны этегинден тартханча, бир тюрлю чалына, тохтады. Тохтады да, к̑ыз саг̑айыулуг̑унда, тауушлаг̑а к̑улак̑ салды. Кеси жүрегини тебиуюнден сора, жук̑ эшитилмейди. Кесин бняры ата, эшик таба болду. Даг̑ыда чалынды. Эшик юсюне жетмей, артха к̑айтды.

Табутамны ичинде аны женуб терезелеринден ургъан ай жарыгъы эленеди, энеди, эчхеледи. Мазар башында къанатлы учду — Нансилни жюреги учханлай! «Сени сүйген къанатлыды ол!» — деп, ачыкъ эшитди къыз бала. Энди, аны ичин алгъан къоркъуу сел болуп, башында къанатлы учхан табадан аны юсюне зауукъ саркъыуу саркъгъанча, санларына ийнакъ къаны чапды. Нансилни къачарыгъы угъай, тейрини кесилигин къучакъларыгъы икелип, анга къысылды. Кесилик да, аны къучакълап, къоюнуна къысхапча кёрюнеди. Ол чакъда аны санларына чапхан уллу ырахатлыкъ, учунуу — аны ёрге алып, жулдузла арасында къалкъдырды да, Нансил, Асман тейри аны кесини баш юйлерине элтип баргъанын ангылады...

Астар, тынгысыз болуп, аны ызындан келген эди. Қызы табутамда иги кесек мычыгъанда, тёзалмай, ары кирип барды. Нансил, къуш бала къысылгъанлай, гуппушчукъ болуп, Асманни кесилигине къысылып тура эди. Астар аны, тюз да сабийлигинде алыучусуча, къоюнуна алып, табутамдан терк чыкъды. «Ай, ачыкъ бала, асыл бала!» — дей эди ол. Нансил а энтта да атасыны къоюнунда угъай, тейрини къоюнунда баргъанча, аны бла жан бирлешиуюнден алгъан зауукъ-лугъун созаргъа кюрешгенча, кёзлерин ачмай эди. Юйге дери элгене, солууу бёлюне, алай келди. Не сейир, юйге киргенлей а, ол барын атасына эркелеп, анстап, ойнап этгенча, жегил эс табып, алгъынны сабыр, жарыкъ халына къайтып къалды.

Нансил андан артха кюнледе къайгъысыз эди. Юй жумушланы жырлагъанын да бёлмей этеди. Энди Астарны эчкилери да алгъындан эсе сютлюрек болгъанча, Нансилни эчки саугъан тауушу узакъдан келеди. «Асман аны некаяхына ыразылыгъын бергенди!» — деп, Астар да, Сыргъа да тынчайып къалдыла.

VII. ЭРГИН

Асман, эсе да, Рау, Жемазыкъ башында кесини Баз терегин шуулдата, не затха ыразылыкъ бергенин артда кёргюзтюрюк эди; Алкейге жашчыкъла арасында Эргинни не ючюн сайлатханын, аны Гаппогъа хашкен сохталыкъгъа не ючюн тийишли кёргенин да. Алыкъа уа Алкейи, Астары да, анга тобалыкъла этип, жалбарып, махтап, алай бла аны ыразы этгеннге санап, кеслерин насыплы суна эселе — сунсунла, ол а, тейри, ашыкъмайды, жол, заман да бередиде адамлагъа, оноуну ала угъай, тейри этгенин ангыларгъа! Кёп жыл мындан алгъа Алкей, ёзенде чюйке чабыш ойнай тургъан жашчыкъла-

ны кѣрюп тохтагъанда да, суннган эди кеси тохтагъан, Эргинни да кеси жаратхан! Тейри Алкейни эсине да келмеген эди. Ол а кюле эди анга хуна артындан, кѣкден, Эргинни бетинден. Аны ичинде жарыгъан огъурлулукъ, жашчыкъны уллу адам этерге деген ниет — кесинден болгъанча! Айсейирге да барып: «Жашчыкъны хашкен этерге мен сюеме», — деген эди ансы, бу жаратылышны бизге берген тейри сюеди деменген эди. Аллай тейрисизликни тобалыкъ бла жулургъа умут этгенлей...

Кѣп жыл мындан алгъа Алкей, аны билмей, ёзенде чюйке чабыш ойнай тургъан жашчыкълагъа иги кесек къарап тургъан эди. Аланы арасында ёсюмлюрек арыкъсуу жашчыкъны сайлап, аны аллына чакъырды.

— Къайсы тайпаданса? — деди анга.

Эргин, къайсы тайпадан болгъанын эсине тюшюре тургъанча, олийни кѣзюне битип, бпраз мычыды.

— Чаранас тайпадан! — деди сора, къарамын андан алмай.

— Къайсы чаранасны уланыса?

— Атамы аты Айсейирди.

— Асман тейри иги буюрсун Айсейирге. Кесинг а?

— Кесим а... Эргин!

— Эргин... Хашкен болургъа сюемисе, балачыкъ?

— Угъай! — Эргин, къарамын, андан айырып, ёзенде чюйке уруп, аны иги да узакъгъа учуруп, энди ызындан чабып баргъан Аркесге къарады. — Ма ол болсун хашкен!

— Мен Алкейме, Жемазыкъ олийи...

— Бол! Хашкен керек эсе, майна жашла...

Аны бла Эргин оюн кызыууна чабып кетди. Алкей а, эндиге дери айтханына киши жууап этип юйренмеген олий, тюзюнлей Айсейирге барды.

— Сени жашчыгъынгы ёзенде кѣрдюм... Момун къаны болгъан сабий...

— Тейри берге эди аллайны!

— Бергенди, Айсейир! Мен ол жашчыкъны бек жаратханма. Гаппо къарт болгъанды... Асар бир жараусуз... Анча жыл турады Гаппону къатында... Хазнамыды, хунери болмаса... Хунерсиз адам — агъач ат!

— Айтханынг тюздю, сыйлы олий... Аны жарсыргъамы келгенсе ансы?..

Айсейир да, сабыр этип, сѣзге тынгылаучуладан туююл эди. Ким да болсун, хунагъа саллыкъ ташын алып, салып къоймай, аны ол жанына ётюп, бу жанындан кесаматлап, сюзюп тургъанны сюймеучю эди.

— Айт да къой, не жумушунг бар эсе да... Асарны хунери

жокъ эсе, мен анга хунерми берликме? Берген да эгер эдим, ол хунер деген мишеген къайда болгъанын билсем...

Была — атасы, баласы да — бирча кёреме деп, Алкей ар-сар болду. Туруп, кетер акъылгъа да бир келди. Алай а ол олий эди — биринчи, Айсейирден тамата эди — экинчи, жашчыкъны хашкен сохталыкъгъа салыргъа эсине келген эди — ючюнчю. Айсейирден юч да асылугъу болуп тургъанлай, ол анга эриширге керек туююлду. Хазнамыды, чаранас тайпа Танаис тарафларындан бери белгнли эсе да, акъылгъа, жорукъгъа къатыша келмегенди. Айсейир да агъачдан энди чыкыгъан бир... Аны эсге алып, деменгили сарысакъал Алкей Айсейирни хыбыж шинтигине, аны чыкъар-чукъурун чыгъара, жангыдан олтурду.

— Айсейир, сени аллынга олий келгенди... Ол не айтса да, тейри айтхан киби, сен тынгыларгъа тийишли эдинг...

— Узакъгъа созса, тейриге айтыргъым да олду.

— Жашчыгъынгы хашкен сохталыкъгъа берирге дейме... Гаппо къарт болгъанды, сен къарт болмай кирлик жерге! — Олий, эсде болмай чамланып, аны туюбюндеги шинтик бары кертиклеринден чыкъырдады.

Сейир-тамаша, олийни ачууланырын сакълап тургъанча, Айсейир, жумушап къалып, аны аллында башындан бёркюн ала, шош угъай эсенг, шодурайгы окъуна болду.

— Тейри биргебизгеди! — деди ол, ёзге не айтыргъа билмей.

— Ёлюр туююнг чыкыгъынчы, юйюнге келген адам бла сёлеширге юйренмеген эсенг, хунерсиз сенсе! Хунерсиз угъай, адепсиз!

— Ый, тейрини кёнагъы, элия оту жансын юсюме!

— Жанар, тейри! — Олий алай кызар деп, эслеп эсинде болмагъан Айсейир, тап, солуу окъуна алгъынчы, Алкейни таягъы аны боюнуна жетди. — Ол эсе излегенинг! Элия оту керек эсе! Олийни сёзюн эшитирге къулакъларынг ачылыр эселе уа...

— Сен туююлсе мени ургъан, тейриди! — Айсейир, то-букъларына жыгъылып, олийни таягъын къучакълады. — Элт жашымы, элт! Жалбарыугъа окъуна кес!

Андан ары ишни къалай боллугъун Айсейир угъай, Алкей да билмей эди. Насыпха, Асар, Алкейни акъылын билгенча, Эргинни юйге алып келди. Эргин, босагъадан атлагъанлай, чабып, атасын аягъы юсюне салды. Олийге соруулу къарай, къабыргъагъа таянды.

Алкей, сары сакъалын сылап, олий таягъын табулу тутуп, ёрге турду.

— Тейри буюрсун игиликни, Айсейир, — деди сабыр, юйде бир тюрлю уруш-туююш да болмагъанча. — Ыразыма сен бу

жашны Гаппогъа хашкен сохталыкъгъа бергенинге! Ансы кеси уа чюйке чабыш ойнаргъа къызгъан эди. Чаранас тайпадан да, Гаппоча, бир билгич чыгъар эсе уа,— деди Айсейир, боюнун бёркю бла сылай.

Эргин Алкейни сарытюк зугул сакъалына алай битген эди — ол, эслемей, бу мамыр юйде бир аман иш этип къойгъанча, абызырады. Къужурла ынычхал, бетин бир жанына бурду. Ол чакъда Эргин кесини бирда бир сабыр, хычыуун ауазы бла аны аркъасына сериуюн урдургъанча этди:

— Болурма мен хашкен,— деди ол.— Танылгъан да этерме башха бетледе!

Алкей кёп жашаса да, кёп затны ангыламай кетерик эди бу дуниядан. Ёлюр кётюртмесинде, сезими келе-кете, чырдыгъа аралып къалса, ажимсыз кёре эди Эргинни: ол, къабыргъагъа таянып, жангыдан айта эди анга ол сёзлени; Алкей, сагъайып, къулакълары туруп тынгылай эди, бары бир, ангыламай эди жашны тасхасын...

Айтханлары керти эсе, Эргинни бир затха, бегирек да адамны кёзюне битип къалыучусу анасыны къарынындан окъуна башланнганды. Айсейир къатыны Жилек кёзлаудан ауругъанда, анга Асарны анасы Къырыя къарагъан эди. Нансилни уллу анасы Къырыя, аны киндигин кесип, этегине алгъанлай, къууурулгъан аштангюттючюкле кибик, эки моргъул тегерек кёзчююн анга аралтып, бетине битип къалгъан эди. «Ма, аурунг, ма, не зат эсе да, къагъанакъгъа ушамайды»,— деген эди, шыты эт тугулчукъну башха къатынны этегине ата. Ол заманда Къырыя былай къарт болуп, бети да былай жыйырылмагъан эди, башха айтханы да болмагъанды; алай а, не медет-медия, аууздан чыкыгъан — ауулгъа, къаядан тюшген — чауулгъа: Къырыя, сейир этип, бир айтханлыкъгъа, аны эшитген къатын къулакъла кёп эдиле,— Эргинни юсюнден олуя хапарла ол кюнден окъуна башланнгандыла. Сыргъа да кюченгиге жыйылгъан къатынланы арасында эди, Нансилден ауурлугъу да билине. Ол экинчи кере да сорду къайын анасына толу сабиймиди Жилекни тапханы деп. Къырыя келинине жёз жинклерин чачыратып къойгъан эди, алаи а къалыубалада биринчи сабийден ауур болуп, Хауа къарагъанлы да жаратылышха — ана тюени кюченгисине, бууаз къатынла бирча къайтышадыла табугъа: туугъан сабийни кёрюп, тууарыкъны къайгыысын этедиле. Къырыя, келинине баян салыргъа сюймесе да, аны уа, баям, иги ангылай эди — жууаш болуп, къаражух, къалынбел келинин жапсарды:

— Шургу бизден кери, келин! Къайгыынг къарынынгдагъына жетмесин!

Жай чилледе окъуна кёгерип туруучу Жилек, ким биле-

ди, ол кюн кимге, неге сейирсинген эди — ол а ичинде сабийине ётгенди... Ёртеннге къарама, адам аякълы болуп, ёрге учхання да сейирсинме!

Сыргъа тунгуч баласын тогъуз ай бла тогъуз кюн къарынында сыр билдирмей ёсдюрген эди. Ол а, Нансил болуп, Эргинни къозутхан эди.

Бир кюн Эргин не эсе да бир жумуш бла Асарлагъа келди. Нансил, аны тенгли къызчыкъ, арбазда тал чыбыкъланы къабукъларын сыдыра эди. Ол аман сиркиу, артындан тауушсуз барып, узун чыбыкъны учу бла Эргинни къулагъына тийген эди. Алайсыз да арбазда малхуния къызны кёрюп, кызыл шишлик болуп тургъан Эргин хунагъа кысылды. Къызчыкъ, аны чыбыкъ бла уругъа хазырланганча, алына жууукъ келип, сорду:

— Жашчыкъ, сен, туугъанынгда, мени уллу анам Къырыяны бстине алай нек битип къалгъаненг?

Уллу анасы Къырыя да, ёз анасы Сыргъа да тейрини алында ант этерге боллукъ эдиле: Эргин туугъан кюн болгъан ишни анга айтмагъандыла! Айтыргъа эслерине да келмегенди! Сора къайдан билген эди ёсmezлик Нансил кеси туугъунчу болгъанны? Огъессе, анасы эшитгенни аны ичиндеги сабийдамы эшитеди?

Эргин, не жумуш бла келгенин да унутуп, къачып кетген эди. Юйден чыкъмай, ёзенде чюйке чабышха да бармай турду. Нансил а — не, тийишеме, къозутама деп, болмачы къыз хыпыярлыкъ бла жашны уялтып, тап, кёлюн сындырып окъуна кююучу къызчыкъланы барыча, этген хыйласын Эргин орамдан ары ташайгъынчы окъуна унутхан эди. Не келсин, Эргин унутмады. Нансилни кёргени сайын, бети от чагъа, анга тюбемезден бола жашады. Ахырында, Нансилни кёрюп, бети кызарын излеп окъуна башлады. Билгичи болуп, Эргинни жюрегиндегин билалгъан — ол алай тынгылауукъ, кёзгебитме да Нансилни сыфатын ичинде асыры терен букъдургъандан болуп къалгъанын айтырыкъ эди.

Алгъа, кесини туугъан кюнюнде, Нансилни уллу анасы Къырыяны этегине бир айыплы иш этип, Нансил да аны биллип, анга беиш къарам бла андан къарагъан сунуучу эсе, энди иш алай туююл эди. Энди Эргинни ол кызгъа дерти бар эди! Телиге этген кирик, къабугъу артылгъан тал чыбыкъны жютю кыйыры бла къулакъ жанына тийгени... Ол а, артха айланып, чыбыгъын да бери жулуп, кесине жетдирмей, къачып кетгенине ыйлыгъа эди. Андан кызара эди ол, тынгылагъан да андан этеди. Ичинде жылдан-жылгъа ёсюп баргъан сарыуун жашырып ючюн...

Кертиди, Нансилге айтыргъа сую эди барын. Аны ийнакъ кёрюп, сыйлап угъай, анга дерти болгъанын жашырмай. Бир-

де, тап туюшуп, туюбешсе уа, ниетин ачыкъ этерге деп, ауузун ачханлай, аны бетине бир кызыу хауа уруп, тылпыуун тынып кыойганча, сёзю ауузунда кыала эди.

Ёзге, бир тюрлю бир кыяуу жокъ эди Эргинни; момун да туююл эди, Алкей анга момун дегенликге. Саубитген, сау-лукълу жаш; ишлесе — иши, жюриесе — келбети болган. Ай-хайда, ангылашынмаган зуюллюгю бар эди, алынма кыылыгъы. Башхала кёрмегенин кёрген, башхала сезмегенин сезген. Биреуню кёзюне битсе, олсагъатдан ол адам тин-тери болуп, кёзюне кужурла кёрюнуп башлай эди. «Алынган этеди, атасы, алындырган да этеди», — дей эди Жилек Айсейирге жашырын. «Тый ит кючюгюнгю, тагъып кыой», — дей эди Айсейир, Жилекни тынгысызлыгъын кыатын кыайгыгъа санап. Кертисинде уа Жилек тюз эди, анасы. Эргинни ичинде тохтамай жанып турган бир от бар эди, от демесек да, чыракъ киби бир зат... Ансы бош бир жёнекей²¹ чагъанас тайпадан чыкыган жашны ич тынгылауугъундан аны бетине ол кызыу жарыкъ кыайдан урлукъ эди?

Эргинни сёлешиу хунери болса, ким биледи, бир негерине айтырга да тюшер эди, баян табып, Асман тейрини дунясында аны кеси кесине алай тынгылатхан, алай тангсындайган не болганын. Да жокъ эди аны сёлешиу хунери; сезимлиги уллу эди, аны уллулугъундан алына эди алынса да, ёзге шарайыбы жокъ эди.

Ол, билгични сохтасы дегенин тюз ангылап, Гаппону ызындан тюз да аны ауанасыча айланыучу болду. Ол хакъды. Алай а Гаппо, болгандан насыят келтире, боллукъну жоралай, кюн узуну мур-мур этип турса, Эргин, акъылы башхагъа кетип, аны айтханларын эшитген да этмегенча кёрюнеди. «Ай, тейрини узагъы боллукъ, эшитмейсе айтханымы, кыыйнайса жанымы», — деди Гаппо бир кюн, сохтаны кенгкетине²² андан кёп тёзалмай. Ол а: «Ой Гаппо, тейрини, атамы да кыонагъы, былай айтмадынгмы, ма былай», — деп, оракулну насыяттын, жорасын да сёзю сёзю бла кыайтарып берди. Бу жол Гаппо битген эди сохтасыны кёзюне, баш чайкъагъан эди, Асман тейрини кесилигине кыарап. Андан бери ол айтып турган болмаса, билдингми, туюшюндюнгмю деп сормайды.

Гаппо Эргинни бир затха битип, соругъуп кыалыучусуна эс бурмаганча кёрюнсе да, аны халын, кыылыгъын Алкей бла сюзмей туююл эди. Сынчылап кыарай эдиле анга, жумуш этдирип, хапар айтдырып кёре эдиле. Айтылган жумушну, тейриден изми болганча, алай этеди; хапар айтса уа, сёзюн-

²¹ Жёнекей — бош, кыара, иш ахлусу адам.

²² Кенгкет — айтылган сёзге кёл салмап, акъылы башхагъа кетпучю адам.

ден жангылмайды. Ол угъай эсенг, устаны бла олийни анга ишекли болгъанларына ичинден кюлген этгенча окъуна кёрюнеди.

Олий бла оракул, жашны юсюнде гынгысыз болурча зат эслемей, аны кеси эркинине къойгъан эдиле. «Жаш заманларында аллай халлары болгъан адамла тюбейдиле,— деген эди Гаппо.— Биз билмейбиз, Эргин уланны Асман бла байламлыгъы бар эсе да... Кёрмеймисе, тейрибизге ушайды...»

Гаппо ол ишекли оюмун Алкейге шыбырдап айтхан эсе да, Эргин аны да эшитип къойгъаннга ушай эди. Алай туююл эсе да, аны Нансилни къадар жолун башха жанына буруп къойгъан аман акъылы ол кюнден башланнганды. Билгич Гаппо, Алкейге шыбырдап, Эргиннге аны кесини ич тасхасын ачханды: бош эди дерт деген, ол дерт суннган зат буйрукъ эди. Асман тейрини буйругъу! Эргинни кесине ушатхан, кеси бийиклигине чыгъаргъан чомартлыгъы! Аны къулагъына келген бары тауушла, сейир кёрюнюшле, учунуула да — бары Асман анга берген асыулукъ эди, жерде ол не суйсе да этерге эркинлик! Онеки жыллыгъындан бери Эргинни алай сюрген Нансил да аны тейрини измиси бла этеди.

— О, тейри! — деп табынды ол кече арада. Ай тийген табутамда Асманни кесилиги анга ышарып къарагъанча, сёзюн эшитип тургъанча кёрюндю. Эргин, мангылайын сыйлы тамалгъа салып, кёзлерин къысды. Уллу шошлукъда ол тейри бла биригип къалгъанча болду. Къулагъына сейир тауушла келдиле: «Биз бирбиз... бирбиз... Кёрюн... Ал... Ай-ий...»

Ол жангыдан эсине къайтышханда, танг атып эди. Мангылайын суукъ тер басып, къалтырагъаны кетмегенди. Эргин, ёлюп, жангыдан тирилгенча, жеринден алай турду. Кечеги тауушла, жел кзуугъан юзгелеле киби, аны эки кзулагъын да тырнап ёте, Гаппону шыбырдагъаныча эшигиледиле. Ол, табутамны суукъ хуналарындан тутта, эшикке чыкъды. Тюз да босагъадан атлап, аягъы жашил кёкге тийгенлей, аны бетине бир хычыуун жылы хауа уруп, учарыкъ кзушлай, женгил болуп, учунуп къалды. «Ол санга боллукъ ишлени барысын да айтмагъанды,— деп шыбырдады аны кзулагъына ким эсе да.— Мен да айтырыкъ туююлме. Энди сен эки жашау бла жашарыкъса: бир жашауунг Асман тейрини къабында, бирси жашауунг — кесинги къабынгда». Эргин, инбашларында къанатла бите тургъанча, онгуна, солуна да къарады. Эки жанындан эки къанатлы, бырр деп учуп, кёкге сингип кетдиле. Ол, Асарны табутам таба келе тургъанын кёрюп, бюгече аны кзыын къачыргъан жашлай, бир жанына бурулду, Эмискир боюнуна тюшюп кетди.

VIII. ЖАШАУ

Аркес, жашаугъа жангыдан келгенде, арлакъда отлай тургъан кийикни кёрдю. Болгъан ишлени эсине тюшюре, кийикден ары — къаягъа — къараргъа деди да, къымылдагъанлай, жаны тамагъына тыгъылып, кёзлери къарангы этдиле. Аны сезими ичинде эди, алай а, къарыуу жетип, эс эталмайды. Аны себепли биягъында кёз ачып къарагъаны да, кийикни кёргени да тюшге ушайдыла. Қъачан эсе да къая ыранда болгъан ишле, аны сёзлери, кёргени...

Ол, къарыуу алып, жангыдан кёз ачханда, терен агъылмагъа кёмюлюп болгъанын ангылады. Ууакъ таш, юзmez агъылмадан жаланда башы къарайды. Ол энтта да кесин таш тюбюнден теберип кёрдю. Ачытыу энтта да тин-тери этди; кёмюлген агъылмасы бла бирге терен къулдеге кетгенча болду. Да энди Аркес да, къоркъуу этип, таш тюбюнде къалмаздан эди.

Кийик аны кёре эсе да, къайгъырмайды. Аркесни акъыл этер не къол къымылдатыр къарыуу болмаздан, сызгъыралмазмамы деди. Угъай, анга да жокъду къарыуу. Не Аркес ташха битип къалгъанды, неда таш аны тёрт санын да бирден басханды. Алай амалсызлыгъында, Аркес арлакъда отлай тургъан жаныуаргъа умутлу къарады. Кийик, аны эсlegenча, артха бурулду. Аркесни жёзлери алас-булас кёрюп, кийик экиленди, кёлленди, сюрюу болуп къалды. Ол заманда кюмюшбаш кийикле туман ичинден анга кюлюмсюреп къарагъанча жёрюндюле. Кийик кюлкю аны жанын ачытып, санларына къарыуу бергенча, ол хыны теберилди, юсюн басхан таш тебе къозгъалды, аны беклиги бошайды. Кийик сюрюу да бирден макъыргъанча, алай эшитилди. Алай а хауада жаланда бир таууш бар эди, аны чакъыргъан таууш. Ачытыу онгун алгъандан, Аркес аны айыралмайды; кючюн салып тынгылагъанлыкъгъа, жаланда къулакъларыны зууулдагъанларын эшитеди.

Бир кесекден, солуу алып, эс тапды. Энди тау ауузну толтургъан ол шынгарт тауушну къая къызлары къайтара эдиле: «Хайт де! Хайт де! Хайт де!» — дей эдиле ала. Аркес, эмискир боюнунда нёгер жашлары жетип, тегерегинден алгъанча, алай кёлленди. Бар кючюн жыйып ыхтырылгъанда, улхузу обадан иги да ычхынды, онг билегин таш тюбюнден чыгъарды. Ачма деп билмей эди, ичи кюйдюреди. Сёлешип, тегерекге бир таууш берир эсе да, эринлери къатхан чабырлыкълан болгъандыла. Хо да, эзилгени бар эсе да, билеги, билеги сауду.

«Сауамы мен? Огъесе... асыралгъан жеримде этеми турама бу адыргыны?» Аркес ычхынган билегин къымылдатып

кёрдю. Билегин, бармакъларын. Ала сау эдиле, эзилгенлери бар эселе да, сау эдиле. Анга кѳууанып, боюн жигин да сынады. Ол да сауду. «Сора неди мени былай кѳурушдургъан? Онгуму алып, кѳымылдаргъа кѳоймагъан?» Ол жангыз кѳолу бла юсюнден ташланы кетерип башлады...

Алай кюрешип, Аркес улхузу обадан чыкъды. Аны сол билеги кѳымылдамай эди, азчыкъ да тепгенлей, кѳабыргъасы жанын алады. Анасы тикген тери кѳнчегини жырылмагъан, жыртылмагъан жери жокъ. Бары жыртыкълары кѳан бла бирге этине кѳатхандыла. Ол, агъылма юсюнде сыртындан тюшюп, санларына кѳарыу келтире, иги кесек жатды. Кѳая ыранда кѳргени, сезгени, артда кѳаядан кѳалай кетгени — бары да кѳз аллына келе эди. Алай а, не сейир, аны жүрегинде ачыусынуу, ажым жокъ эди. Алгъынгы жашауу алай чорт юзюлюп кѳалгъанына кѳууаннган окъуна этди. Нек эсе да, артдагъы жол кѳарангы, алдагъы жол — жарыкъ эдиле. Бош тѳююлдю сора, бош кѳрюнюш тѳююлдю ай тоханасындан анга жиберилген кѳюмюш аркъан! Кертиди! Ол аны жангыдан кѳрдю, жангыдан сынады ол сейир учууууу.

«Хо да, чыгъымсыз киши да жетмейди муратына», — деп, бир кесекден тюз кесамат эте эди Аркес кѳадарына. Сабийлигинден термиле эди ол Кѳайберген атаны кѳрюрге. Армагеш аны юсюнден жомакъ айта эди, ол а, Аркес, уллу атасыны тобугъунда олтуруп тура, ашхам жулдузну жарыгъында неда жетегейле жолунда Кѳайберген атаны кѳре эди. «Майна, майна, аппа!» — дей эди ол, кѳолчугъун жулдузгъа узатып. «Айхайда, ол санга кѳарайды, сени да жулдуз жоллагъа чакъырады», — дей эди акъылман аппа, жашчыкъны алайсыз да телисине кетген акъылын учундура. Насыплы заманла эдиле ала, Аркес ѳз аппасы Армагеш да, атауул бабасы Кѳайберген да бир сунуучу, бары эшитген жомакълары кеси ючюн туугъан, аны себепли уа алада айтылгъан затланы кеси жангыдан этеригине ийнаннган заманлары! Аркес тынгылай эди, акъылбалыкъ бола; аны ичинден Кѳайберген бла тохтамай ушакъ этгенин, кѳкден бирсиле эшитмеген тауушланы эшитгенин билмегенден, Алкей да, Озуя да тынгысыз эдиле аны тынгылагъанына; ол туугъунчу окъуна оракул жоралагъан буйрукъну эсден кетералмай, шургулу эдиле. Аны ючюн а Аркес жарыкъ эди ичинден, атасы, анасы ючюн жанын берирге да хазыр эди. Жаланда Кѳайбергенни кѳрюрге керек эди, аппасы Армагешни кѳргенича; аны насиятларын эшитгенича, Кѳайбергенни насиятларын да бир эшитсе... Сора атасы Алкей аны сыртына таш да жюкlege эди, кѳатын алгъанны кѳой! Тѳрт кѳарындашына жумушчу да этге эди!

«Ай-е, уллу атамы арбагъы! Кѳрдюм атауул тейрибизни! — деп, Аркес бу жангы дуниясында биринчи кере сѳлешди. Сѳ-

лешди деп угъай, эринлери азчыкъ бошланып, ол акъылына келген сёзлени шыбырдаргъа жетишди.— Мен биле эдим, аппа,—деп, тюз да Армагешни кесине айтханча айтды,—сен жашыра эдинг менден, жашыра эдинг Къайберген да, сен да бир болгъаныгъызны! Алай мен билген эдим: сен — кёкде тургъаныгда. Къайберген эдинг, жерде — Армагеш. Жаланда кеч билген эдим — сен баш дуниядан тюп дуниягъа кетгенден сора!»

Айны кюмюш тоханасында Аркесни кёзюне кёрюннген — элес туюл эди, бошуна кёрюннген! Асман тейри буюргъан, Армагеш аманат этген жолуну башланнганы эди. Аны себепли, барына болгъан керти ишлегеча хыйсап этип, Аркес аз да арсар болмады. «Мени киши тюртмегенди, тартмагъанды, къаядан кесим секиргенме,— деди Аркес, энтта да Армагешни арбагъына айтханча.— Манга Асман тейри жол ачханды, кёргенме! Табутамда кёргеним аз эди, ыранда да кёрдюм, айны кюмюш тоханасында! Алама мен ол буйрукъну, толусунлай алама!»

Алай кёллене эди ол, агъылма юсюнде сыртындан тюшюп. Хычыуун эдиле аны жангы сагъышлары, ала дагъыда, дагъыда келсинле деп, андан жатхан суна эди кесин. Кертисинде уа, кымылдагъанлай, эси азарыгъын биледи. Сол билеги чыкъгъан эсе, сыннган эсе да, кымылдамайды; баям, иегилери да сыннгандыла. Базыкъ бутуну шаугютю, бичакъ бла жыргъанча, терен жырылгъанды. Аны барын кёрюп, бу кертиликни да алыргъа керегин ангылады.

«Былай сынаргъа къалгъан эселе тейриле, жюгюм ауурду»,— деди ол, кесин къолгъа ала. Ичи от жанады. Бир жеринден къан чыгъарып жаласа окъуна, иги боллукъча, алай кёрюнеди. Ташха жаягъын салса да, аны сууукълугъу эс тапдырады. «Суудан узакъмы болурма?» — деп, тынгылады. Суу баргъан таууш эшитилмейди. Жаланда кийикди къатында.

Аркъасын ташха тиреп, къуймучуна болду да, кетген къаясына бет аллы бла тохтады. «Не айтыргъы, жипге байланып эдим ансы...» — деди ол, кёзлерин кысып. Къадамадан бери исси хауа ургъанча болду. Тик эди къая, бийик эди. Былайдан къарап, аны белинде ыран кёрюннген да этмейди. Кийик, андан бери Аркес бла бирге секирген кирик, аны кёз туурасындан ажашмай эди. Энди ол экиленмейди, жууукъ келип къараса уа — кёзлери тюз да Нансилни кёзлерине ушайдыла. Ол угъай эсенг, бусагъатда ол кийик аны, сыртына алып, къайда эсе да суу баргъан жерлеге элтир ючюн сакълагъан кирикди. «Ай, медет, Асман тейрини хатери бла, ауузу аны желинине жетип, эмчегинден бир тартса эди... Санлары кийик сау болуп къаллыкъ эдиле!» Жашау адыргысы кюч бе-

рип, Аркес кийик таба юрюлдю. Ай, тоба, кийик къачмады, алай а аны аркъасына алыр къууум да этмеди. Аркес дагъыда бир атлам сюркелди. Кийик дагъыда жеринден тепмеди. Аны ючюн а Аркес бла аны арасы кысхармаиды.

Аркес, ауурлугъун онг къабыргъасына салып, эниш сюрен сюркелирден болду. Кийик, анга жол салыргъа сыйгенча, аллында тебиреди. Табыракъ жерлени ызлап, артха да къарап, акъырын барады. Аркес солтуу алыргъа тохтагъан кезиуледе ол да тохтайды. Бирде анга къарап, бирде керн кетип. Аркес да къарай эди анга. Алай кёзлери иги кёрмей эдиле да, ол-сагъатдан кийикни төгереги чарс болуп, ол кийик туююл, къая кызы киби, эстен²³ кийимли тишируу элес болуп къала эди.

Аны ючюн а Аркес кийикни кыызгъан желинин бек туура кёре эди. Аны тыкъ эмчеклери сютден толудула. «Атып ёл-тюрсем, къаны сууугъунчу, сютюн эмерге боллукъма», — деди ол. Уучу къаны къозгъалып, Аркес юсюнде сауут-сабасына къарады. Қылай иги болгъан эди, къаядан кетеригин билгенча, аланы юсюне такъгъаны! Барын санап кёрюрге къудурети жокъ эсе да, ала бары жерлеринде болгъанларына ийнанды. Бу халында садакъ аталмазлыгъы хакъ эди. Дорта атып, жаралы этсе, кийик жыгъылыр, жыгъылса уа, ол да жибермез!

Аркъасына жатып, дортасын кёлуна тийишдирди. Энди аны тап атарча, алай тохтаргъа керекди. Тобукъларына турургъа кюрешди. Болалмады. Сора, сол жансюегине жатып, онг кёлу табыракъ ойнарча амал этди. Аркес ол мадарланы эте тургъунчу, кийик, бир зат да билмегенча, гелеу кырдыкда кеси зауугъуна отлайды. Тюзю, отлагъан киби этеди аны, кыулакълары Аркесдедиле. Уучуну акъылын билип, аны кесине жууукъ келмеге кыйгъанча окъуна кёрюнеди. Кийикни алай хошлугъуна базынып, Аркес, аны арт бутундан сермеп туталмазмамы деп да бир акъыл этди. Базымады. Андан эсе кийикни боюнун марап атса игиди, дорта аны богъурдагъын кырккып ётерча. Уучулукъ — Аркесни къанында эди, атханы жазарыкъ туююлдю! Садагъы, бичагъы да алыкъа бир кере да жазмагъандыла! Энтта да, былай кырккылып тура да, ол, тап тюшюрюп атса, марагъан жерине тийдирликди.

Аны бла сау бутуну тобугъуна турду. Аллында кийикге кёз ёлчем этди. Экинчи такыйкъада дорта аны кёлуидаи садакъ учханлай учду. Алай а кийик угъай, Аркес кеси жыгъылды...

Энди Аркес, кёзлерин кысып, эси азгъандан жагмай

²³ Эстен — жукъа, бек жукъа къумач, жибек чалыу.

эди. Къараса — жаланда бедишлигин кёрлюк эди! Кийик жеринден да тепмей, дортасы уа, сабы сынган оракълай, бияры чартлап, кийикни туякъ тюбюне тюшген эди. Ол сейирликни эслерге жетишген эди Аркес, дортасыны ызындан кёз жинк учуруп къарагъанда! Кийикни анга сейир этип бурулгъанын да кёрген эди. Сызгъаны — эки ауузлу кыылкыяр бичакъ угъай, таш хуруда къуругъан эски шобура киби, зынгырдап, ташла ичине тюшгенин да. Ичи жангыдан кюе башлап, Аркес кийикке жёрюп болмай къарады. Ай толгъан кече ыранда ачхан жашау ызлары, тейриле деп терилгени бары да ётюрюк болуп, аны терилтген, алдап, бу кюннге жетишдирген ол кийик болгъанча, не мадар этип да, аны ёлтюрмесе, ол алгъыннгы керти жашаууна къайталмай къаллыкъча, алай къарап, сынсыды. Кийик Аркесни бу акъылына да кюлдю, — Аркесни кёрюп болмауун, дертин ахыр жигине дери жетдирген — кийикни кёзлеринден ышармыш кетмегени эди. Тюз да адам къарамы киби, алай эди кийикни турушу, анга бет бургъаны; не кетмей эди, не къолгъа берилмей эди.

Аркес, бир кесек сабыр болуп, керти халын ахырына дери оюмласа, биллик эди: ол, къаядан кетгенден арысында, ары дери дуниясы, жашауу къадама къаяны ары жанында къалып, жангы болумгъа тюшген эди. Аны унутуп, ол алгъыннгы бёлляйланы этеди, алгъыннгы сезими, кыылыгъы бла къарайды хар затха. Былайда аны сакълап сюелген кийик андан ышарады алай, анга кёл кенгдирип, жаулугъу болуп угъай, жаны ауруп, къалай болушургъа билмей!

«Ангыла да, кийикни ызындан бар! — деди аны ич ауазы. — Сени сакъларыкъ къаргъашлыкъ угъай, къоргъашлыкъды!»

Жансакълар сёз эди ол, теренден, тап, Къайберген атадан келген сёз!

Аркес, дортасына сюркелип, аны да къолуна алгъанлай, энишгелеу жолун жангыдан башлады. Кийик, анга алгъын-дан эсе да жууукъ келип, биягъыча, аллында тебиреди. «Къайберген кеси эсе уа? — деп, сескенди Аркес, жангы акъылында. — Къайберген кийикле тейриси эди да, кийик къабында жюрюучю». Жангы заманлада анга Алтын Хардар деп да айтадыла. Бир-бир жерледе Апсаты дегенле да бардыла деучю эди Армагеш. «Ай, жекле тобалыгъы, ачыкъ затланы унутуп къойгъанса!» — деп чамланды кесине, теркирек сюркелирге кюреше. Кеч болгъунчу, къонуш табаргъа керек эди. Мёхеллик хорлагъандан келедиле башына болмачы сагъышла! Ол кесин сынаргъа чыкыгъан жолоучуду, не тюрлю кёлсюзлюкlege чалыныргъа къалгъанды...

Десе да, Аркес энди эмискир жамауатларындан эсе бу къадама аллы терен ауузну жаныбар табийгъатына жууукъ

эди. Андан ансы, къачан эсе да биринчи жашауунда бу аууз-да жашагъан кийик жаныуар болуп, заманланы бир заманында адам жыйынлагъа ажашып тюшгенча, энди уа, обур байлагъан хыйныдан къутулуп, кесини алгъыннгы кийик жашаууна къайтып келгенча нек кёрюнеди? Бу аллында баргъан кийик аны халын кесинден эсе иги нек ангылайды? «Сейирди»,—деп, келген жолуна, сюркелген халына да бирден кесамат эте эди ол. Агъылма бошалып, тарны будуман ёсген чыран ийисли хансына киргенди. Тюбю таш, башы тутуя ёрден эншиге сюркелген кыйынды. Терк-терк тохтаргъа тюшеди. Алай Аркес энди кесин баралмай тохтагъан сунмайды. Суулу чапыракъладан ууучун толтуруп, ауузуна сыгъады, ууулгъан чапыракъ тыммылны сюртюп, эринлерин жумуштады. «Кийик жаныуардан адам тёресинне ётер ючюн, къаллай ёмюр озады,—деп, Аркес сагъышларына къайтды, дагъыда бир тохтагъанда.—Адам тёресинден кийик жаныуаргъа ётген а женгилди бек...»—«Теппе-тели оюмла!—деп эшитди ол ачыкъ. Къатында ким эсе да сюркелген сунуп, тегерегинне сагъайды. Жан да жокъ эди. Кийик тукъузгю котурну ары жанында тохтагъанды.—Кийик жаныуарла адамладан эсе да къаты тутадыла адетлерин! Адам улу кеси жорукъсуз жашайды да, жаныуарланы да алай сунады...» Аркес буюкыгъан окъуна этди. Ол сезим да жангы эди аны дуния ганыуунда. Ол да не эди, тутуя чырмауукъ басхан мырыда аз да тебалмай къалды. «Ай, медет, аягъы юсюме туралсам эди, агъачдан агъачха кърмаша атласам да, жолну игирек къроратыр эдим...» Аны бу жангы кыйынлыгъы бла тенг, кийик да думп болуп къалды. Сагъыш этсе, Аркес адамны кийикледен бийикге салып сёдешгенли да жокъ эди ол. Тукъузгю котурну артында бир кёрюндю да, думп болду. «Былайда жетерик болур ахыр ууахтым»,—деп, жангы кёлсюзлюкге хорлага, жанындан аркъасына ауду. Ауса уа, сюлен юсюне аугъанлай, аркъасы жумушакыгъа батып, бурунуна наныкъ ийис урду. Къараса: тутуя чырмауукъну башы—агъач наныкъ! Наныкълары да, бишин, бармакъ башлача, деменгиллиле!

Аркес, шинжили чырмауукъну, жулмак этип, кесинне тартды да, уллу къара наныкны ауузу бла алып къапды. Аны кюйдюре тургъан ичине аллай салкъынлыкъ келди,—ол жангы жашауунда биринчи кере солуду. Суусаплыкъ унутдуруп тургъан ачлыгъы, жаралары да кьозгъалдыла. Алай ол жашаугъа къайтыуну тыкъсыуу эди, аны къара кесеу санларына келген жангы къанны, кесинне тамыр теше, саркыгъаны!

Агъач наныкъдан эс табып, ол андан ары сюркелди. Кийик кетген эди, хау. «Да ол керти да болмаз эди,—деп келди энтта да Аркесни кёлюне. Къайберген атагъа ишеклиги кючейди.—Адам амалсыз болса, кёзюне не кёрюнмейди...

Болсунла кийик да, Къайберген да, кесими жолума кесим неме... Не хазна,—деп сокъуранды бир кесекден.—Мен угъай, Асман тейри ызлагъанды аны... Мангылайыма жазгъанды... Сора не? Мен тейрилени къолларында эсем, ала болушургъа керекдиле манга...»

Аны бла тенг Аркес суу шууулдагъан тауушну эшитди. Жанын жангы кюч бла сюйреп, суу таба жан атды.

Уллу суу эди ол. Шаукырдык ёсген кенг ёзен, бир котур да жокъ; бу жерлеге адам аягъы басхан болурму деп айтырча да туююл. Кюнлюм жаны Аркес кетген къадама къая, чегети талан агъач. Аркес, суугъа жууукъ сюркелип, тешинди. Аны насыбына, алыкъа кюн тийип эди. Анадан туума кымыжа болуп, бек алгъа бут жарасын жууду. Аны башлыгъы бла къаты кысып байлады. Билеги да, ол суннганча, чыгъып не сынып туююл эди, баям, ачытып кыйнай эсе да, азчыкъ кымылдатып кёрсе, жиклери жерлеринде болгъанлары билинеди. Кёбюп, кёгерген жерлери бардыла, ол а не, терк окъуна иги болур. «Бутум, иегилерим,—деп келишди ачыгъан хыйсабына.—Ыйыкъ кёзюне жарам да битер, иегилерим да къайнарла»,—деп, кёл этди. Аягъы юсюне болгъунчу, былайда турур, жаланда чегет жанына ётерге керекди, агъач кыйырына.

Аркес анадан туума халында кызыу юзмезге сыртындан жатды да, олсагъатдан жукълап къалды.

Ол уянганда, бийик къадамадан тюшген ауана анга жете эди. Ол, терк болуп, кийимлерин къагъын-согъуп, бирге жыйды, сауут-сабасын, сафырасын, къууун-чакъгъычын тергеди. Барын бир жүк этип, арлакъда суу келтирген къурукъгъа чикалады да, аны алып, анга таянып, аягъы юсюне болду. Туююмчегин аркъасына тагъып, къурукъну болушлугъу бла сууну кечнюне кирди. Бек алгъа аны аягъы ташха угъай, чабакъгъа тийди. Аркес тохтагъан окъуна этди: ол таза чокъуракъ сууну тюбю чабакъдан толу эди — ийилалса, къолу бла окъуна тутарыкъды.

Аркес, суудан ётюп, ёр сюрен жагъаны башында жаргелде тохтады. Жаргелни аягъында — суу боюну бла ёрге, энишге да тукъузгю къатыш къаракёкен ёсенди. Баш жаны уа — терен къоллу, кенг сыртлы тау — нарат агъач эди, ары, агъаргъан бийиклеге дери кетеди. Аркес, сау да къалып, жангы жашауун башларгъа кёлленген жер алай монг, хатерли болгъанына къууанды.

Кюн тар ичинден кетгинчи, къош къуаргъа керек эди. Алай андан да алгъа азыкъ мадарыргъа тийишлиди. Жюгюн чачып, сауут-сабасын да айырып, дортасын къолуна алды да, биягъы къуругъуна таяна, суугъа тюшдю. Бир ненча чабакъ

тутду. Тамгъалы акъбыдыр чабакъла, кырдыкда иги кесек тепсеп, сойланадыла.

Тохтагъан жерине къайтып келип, чымырта жыйды, кър-гъакъ кържмудан токал этип, ичине салды. Сора, чакъгъычын чагъып, къруун кърбындырды да, къруу, жилтиреп, кържму тамызыкъны жандыргъынчы, тутуп турду. Сора кърууну, ёчюл-тюп, тапчыкъ жыйып, сафырасына салды.

Тар ичине кърарангы тарта, Аркесни оту уллу жаннган эди. От орун этип, аны юсюне гыйы таш салгъанды да, кърызгъан ташны юсюнде чабакъла алакат кърууруладыла. Жангыз чабакъ гамайтхан эди ач кърарынын. Кърарангы ахыр жамлап бошагъынчы, ол дорта бла чыбыкъ кърыргъа, мулжаргъа деп, бир кесек шаукырдык чалыргъа да жетишди. Биринчи адам суу боюнунда биринчи кърешну салгъаннга ушай эди...

IX. АЙЖЕК

Эмискир боюнунда жашау кесини юйреннген ызы бла бара эди. Уллу къруунч болгъан Аркес бла Нансилни тойла-ры бир ненча кюн жемазыкъ халкъына тиричилик кърйгъы-сын унутдургъан эди. Алай кър бармай ол да унутулду. Та-нанс жагъаларындача, эмискир тарында да кърыйын эди тири-чилик, дыккы галаучукъларыны хуштулу тылысын тер бла басаргъа тюше эди. Ким — ууда, ким — малда, Аркес угъай эсенг, тейрини табутамы да унутулады. Таргъа къррау къракъгъынчы, битген бюртюк акъгъынчы, табийгъат бергенни жыяргъа кюрешип, уллу, гитче да будуман этип айланнган-да, табутам аллы ныгъышда Гаппо кеси олтурады. Аны, адам кърюп, нгери жокъ эсе да, ким бла эсе да тохтамай ушакъ этгени эринлеринден кърюнеди. Ашыкъгъандан эсе да, уша-гъына чырмау болмазгъа суйгенденми — алайтын ёрге, эниш-ге ётген Гаппону эслемей кетерге сюеди. Жаланда узунбут Айсейир бузады ол адетни; Жемазыкъда кишиге бюсю-ремеген чорткес Айсейир Гаппону бютунда ырфыкълаучуду. Бу жол да, эшегин хыны сюре, ёрге ётюп бара, къракъмай ётмеді:

— Бююн а кърйсы тейриге къратын аласа, Гаппо? — де-генни айтды.

Кърулакъларындан иги да тохтагъан оракул, насыбына, Айсейир соргъанны эшитмей, ёз акъылындагъын эшитип, аны озуп баргъаннга сорду:

— Аркес кърайтдымы дейсе?

Айсейир, кърулакъдан сергек болгъанлыкъгъа, оракулну эрин дыбылдауун ол да эшитмеді; эшитди эсе да, огъурама-

ды. Билир ючюн не билдирир ючюн да сѣлешмеген эди, озуп бара, бош алай, эсине осбарлыкъ тюшген эди да, соргъан эди. Ёзгесине уа, табутам аллында боз тѣнгереки юсюндеги ташмыды, Гаппомуду — анга башха туююл эди. Акъсыл гырайты, къайда эсе да эшек кѣрюп, окъургъа къалды да, анга кызып, мычыды. Гаппогъа кереги ол эди да, Айсейирни танып, Эргинге урушургъа деп тургъаны эсине тюшдю.

— Эргин кѣрюнмейди, къайдады? — деп сорду алгъа мамыр халда.

— Андан эсе бу гырайт къайры къарап окъуйду, аны сор,— деди Айсейир. Ол, Гаппону къозутама деп, кеси къозугъанына ардана²⁴, ачыуун гырайтдан алды; чычкынны эки-юч кере да жетдирип, учух деди. Алай гырайт да «тартмасын тешген» эди да, Айсейирни чамланыуун къулакъгъа да алмады. Сыртдагъы эшек да, анга кѣзюн сюзген болур эди ансы, юсюнде гыбытларын да чынгкыыл-чынгкыыл этдире, бел таба къача кирди. Айсейир, гырайты бла Гаппону арасында бир кесек мууал болуп мычыды да, оракулгъа къуяргъа деген ачыуу эринлерин кѣпдюрген эселе да, табутам таба къол силкип, къачхан жаныбарны ызындан сюртюлдю.

«Аман къойчу таякъ да кѣтюрюр, мал да берир»,— деп, боюнуна олийни таягъын да жетдиртип, жашын хашкен къуллукъгъа алай берирге тюшгенли да, Айсейир тейрилени да, алагъа къуллукъ этген адамланы да кѣрюп болмайды. Ары дери да жокъ эди жан татлылыгъы жашы бла; къанаты къата, айный баргъаны къадар, арада айрылыкъ, бир бирге бюсюремеу кючлене эди. Энди Эргин хашкен сохталыкъгъа деп, Гаппогъа тапшырылгъанлы уа, бир бирге кючбюсюреуюк бютюнда тереннге кетгенди, Эргин, табутам къуллукъгъа кирмей, башха диннге кирген кирик. Айсейирни ичинде алай къайнагъан къазанны кѣрмей, Гаппо Эргинни кылыгъын атасы бла сюзерден эди. Энди уа ол, оракулну къатына да келмей, намыс этмей, ѳтюп кетип, майна, къачхан эшекни ызындан сюртюлюп баргъанына къарап, сейир этди. «Эшеги къайгъылыды ансы, жашы эсинде жокъду»,— деп, бушман болду. Алкей, ол узунбут кишини уланын сайлап, анга сохталыкъгъа бергенликге, жаш табутамгъа турсунмай эди, бирде, келип, ары кирсе да, Асманны кесилигине битип, бираз турды да, таш кесиликден ичине сууукъ ѳтгенча, бияры тентиреп кетеди. Алыкъа ол бир кере да тобалыкъ къуаргъа болушмагъанды, тап, кеси окъуна тобалыкъ кюнледе, жалбаргъан халкыгъа сейир этгенча, кимни эсе да кѣзюне аралып тургъан болмаса, тейри эсине да келмейди. Ташха, терекге, табутам къабыргъасына таянып, къарап туруп да, думп болур. Гаппо

²⁴ Ардан, арданыу — къозуу; ыйлыгъыу, намысына тийгеннге санау.

анга, сейир насиятла келтирип, акъыл алдырыргъа кюрешсе, ол аны кёзюне къатып, чегилерин бери чыгъарыргъа жетдиреди. «Аман сагъатлы бол, сенден тейрилеге файда жокъду»,— деп, къыстайды.

Гаппо, кенг сыртда гырайт ызындан чабып баргъан узунбут Айсейирге къарап, аллай шургула эте тургъанлыкъгъа, ол да, аны уланы Эргин да Чаранасланы бары къылыкъларын бирикдирген адамла эдиле. Чаранаслары уа, аланы иги билген Армагеш сау болуп айтса, кеслери бир чайкъа къауум эдиле, чайкъа деген бирсилеге ушамагъан дегеннге келише эсе. «Чаранаслы эрле, боюнларына таякъ жетгинчи, акъылларын жыймайдыла»,— деген лакъап да андан жүрюгенди. Айсейирни да, боюнуна таякъ жетгинчи, жашын хашкенликге бермезден, Алкейни чамландыргъаны да андан эди, баям. Не сейир, керти да, чаранаслы кишини бет аллында салта кётюрюлгенлей, ол тюз да эриген темирлей болуп къала эди. Андан сора уа андан не сүйсенг жаз: сүйсенг — оракъ, сүйсенг — къылыч! Ишни алайлыгъын Алкей айтхан да этгенди Гаппогъа. «Тап тюзгенлей, узун таягъынгы жашны боюнунда ууат, мен санга андан да иги таякъ ишлетирме!» — деген эди. Гаппо таякъны ёнчелеп да кёргенди, Асман тейри аны унамазлыкъча кёрюнюп, болалмагъанды.

Алай бара эдиле айла, жылла — Эмискир череги сюрген толкъунла! Мында жаланда жаз, кюз, къыш алышына эдиле, кюн бла кече, жылы бла сууукъ. Андан арысында хар зат ызы бла барады: къорагъаннга къошулады, къошулгъан да къорайды. Жашау тиричиликни дюн-дунияланы башында къуралгъан дингили тёнгерейди, жолун ажашдырмай, анга жемазыкъчыла къошарыкъ да жокъ, къоратабыз деселе да, къолларындан келмез...

Аны къатлай эди Гаппо сагъышларында. Табутам аллыныгъышда боз тёнгерекке олтуруп, бары жашау жорукълагъа тергеулю къарай эди; тиричилик дингили эмискир боюнларында да алай ышангылы болгъаны къууандыра эди аны: къаяла оюлмагъанлары, адамла чалпымагъанлары. Жемазыкъ элини адамы бек узакъ кетсе, уугъа кете эди, андан а къайта эди сау-эсен; ажымгъа тюбегени болса да, келтире эдиле, ёгюз жегилген кюресге салып. Бу жерледе Гаппо жашагъан арада жаланда Аркес эди заманында юйуне къайтып келмеген. Анга ажымлы къадарны тейриле угъай, Гаппо кеси буюргъан кирик, Алкей бла Озуюны аллында уятлы бола эди.

— Кёкден манга таууш келмей башлагъанды, Алкей,— деп жарсый эди ол, олий бла бирге олтургъанда бу тюкгючде.— Не дейсе? Огъесе мен эшитмейми башлагъан болурма?

Энди Алкей да амалсыздан келе эди Гаппогъа, ол бир зат

айтыр эсе деп. Алай а, оракулну кесинден да бек жарсыгъанын кѳрюп, анга кѳл этдиреди:

— Эртте-кечден тюнгюлмейик, Гаппо,— дейди.

Аркесни сау-эсен къайтып келлигине арсар болмагъан жаланда Нансил эди. Жемазыкъ элинде аны бир тенг кызы да, тап, анасы Сыргъа окъуна айталлыкъ туююл эди Нансил Аркесни сюеди да, андан сакълайды деп. Угъай, суюмеклик деген не болгъанын Нансил билмей эди. Бу жерледе тиши-рыула жаланда буйрукъгъа бойсуна эдиле, башларына тюшген юлюшню дып демей алыргъа. Тиширыу эр кишиге нѳгерге тууады деп, алай эди буйрукъ. Анга кѳре, ол эрини айтханын этерге, от жагъасын жылытыргъа тийишлиди. Кимге къачан нѳгер боллугъун а тиширыуну суюгени, суюмегени, унагъаны, унамагъаны угъай, бек алгъа тейрини, андан сора атаны иши эди. Аны себепли кызы, бирде, ай толгъанлай, толуп, кимге эсе да жаны тартханын сезсе, аны суюмеклик деп угъай, биринчи жашауунда жууукълукъча, алай ангылай эди. Къачан эсе да, ол биринчи кере туугъанында, кѳгюрчюн эсе, терек эсе да, ол жаш да кѳгюрчюн не терек болгъанды; аны биргесине учханды, ѳсгенди. Ол сезим да суюмеклик кибик эди; суюмекликден кем йилешдирмей эди эки жанны бирге! Ай-е, тоба, адам ненча кере тууса да, табийгъатны ненча тюрлюсю болуп келсе да, биринчи жашауунда болгъаны — адаммы, атмы, терекми — бек насыплы заманыча, эсинде алай къалады. Нансилни алай кѳргени — Асман тейри эди. Асман тейри! Акъылбалыкъ болгъанлы да, бирсиле, табутамгъа келип, Асман кесилигине къуллукъ этселе, жалбарып, ол тейрини кесин кѳре эди, аны аллында таш сурат угъай, сау адам сюелип болгъанды. Ол тасханы, Нансилни кесинден сора, бир жан да билмей эди, тап, анасы Сыргъа окъуна. Сыргъаны тынгысыз этген — кызыны айжеклиги эди — кече туруп, жукъу арасында айланып, жумуш этип туруучусу. Жемазыкъда Нансилгедери аллай зат болуп киши билмегени себепли, Сыргъа, айнахайда, къаугъалы эди: эрге буюрулгъан сабийни аллай къыяуу жашаууна заран болмай амалы жокъ эди. Алай тургъанлай, Нансилни тилеп, бир бош элли угъай, олий кеси келди. Астар оюмлу киши эсе да, Сыргъа уа атдым сѳзлю къатын эди да, сѳзюню неге тиерин билмеген, Алкейге ишни болушун тюзюнлей айтды:

— Ол... ол, харип... айжеклиди да... къатын болалмаз дейме...

— Тейрибизни ишине дау айтхан сен...— деп, Алкей Сыргъаны бетине сур къарады.— Астар, сени къатынынгы аууз къыяуу барды!

Астар башын энишге ййген эди, Сыргъа уа, Алкейни кер-

тиге чамланнганына сейир этип, жез сыргъаларын зынгыр-датхан эди.

Андан да жокъ эди Нансилни хапары. Башы чыгыр, са-къалы сары гюлте кишиге кюллюгю къысхандан, ожакъ тю-бюне къысылып, кесин Асман тейрини сыфаты бла тыяргъа кюреше эди. Артда да, жайракъ атлыла, жау келгенча, Ас-тарны арбазына къабакъ сехлени юслери бла чариш этген-де, Аркес а, сёз айтмай, юйге кирип, эшме хуржунну Сыргъа-ны кёлуна тутдуруп, артха да алай, сёз айтмай, чыгып кет-генде да, ол Аркесни бетинде, жүрюшюнде тейрини нлишан-ларын излей эди ансы, барлыкъ жашым деп къарамай эди. Кеч ангыласа да, Аркес эри боллугъун ангылады, шо сейир этмеди, туракъламады. Оноуну Алкей угъай, Асман тейри ке-си этгенча, буйругъун алай алды.

Элде анга дери да болуучу эдиле эрге баргъанла, тойлада къызла, жашла тюбеше эдиле, бирге ойнай эдиле неках оюн-ланы. Алай а Нансил кесин Аркесге эс буруп билмей эди. Ол кишиге да бурмай эди эс, жаланда Эргин шашдыруучу эди аны нюзюрюнден; ол да суюсьондюрюп угъай, аны кёзюне битип. Тюбеген жерде Эргин аны кёзюне алай битсе, Нансил-ни ичи чыгъаргъа жетип, ол жаш аны кёз аллында тюрле-не, тюрсюнлене, къужур сыфатла туууп къала эдиле. Ол эди сейир, Нансил кёрюрге, къараргъа суюген кёрюнюш. Юйде оноу болуп, неках этилгинчи арада да, неках тойну барыуун-да Нансил Аркесни юсюнде Асман тейрини юсюнден кеси учунуулары жарашдыргъан ышанладан бирин да эслемеди. Угъай, Нансилни биринчи жашауунда Аркес, не тюрлю жа-ныбар болуп да, аны кёзюне урунмагъанды. Аны себепли Нансилни энди бу жашауунда Аркес аны жүрегин кесине бир заң бла да тартмай эди; жокъ эди арада бир туугъан-лыкъ, татлылыкъ.

Болсада Аркес энди аны эри эди, жашау нёгери. Алай буюрдула тейриле, атала. Аны сюзерик Нансил туююл, тиши-рыу юлюшюн, ынычхамай, инбашына алып, борчун этерге ке-рекди.

Аны себепли ол, эрини жолу ачыкъ ажымсыз болур ючюн, бар амалларын, адетлерин этип, аллына къарайды. Ай юч айланып батды ол кетгенли, юч айланып да тууду, Аркес а къайтмайды. Нансил, кеслери жукъ айтмай эселе да, кёре эди эки тайпаны арасында тынгысызлыкъны. Гаппогъа жан-ласа да, ол да Нансилни аллында башын энишге иеди.

Киеу жолоучулукъ къысха болургъа, узакъгъа созулуп кетерге да тюшеди — тынгысызлыкъ башы ол туююл эди. Ар-кесни къайтыр заманы жетип, ол къайтмай тургъаны—эртте оракул айтханны кертти болгъанын кёргюзте башлагъанды да, олду ажым этдирген. Аны тайпа таматала, Нансилден жашы-

рып, жашны жолуна башха сылтаула чыгъарсала да, Нансил энди теличик туююл эди; ол угъай эсенг, оракул айтханы, къайын аналыгъы Озуя кѣрген тюшню да жик-жиги бла биледи. Анга да сабий санларына эртте чырмашхан айжеклик къошулуп, кюню, тюню да шургулу болуп къалгъандыла.

Дагъыда бир ачы ишеклик къыйнай эди Нансилни. Энди ол, арт акъылы бла оюм этгенде, Алкей, Аркесге къатын алмазгъа деп, тейриле этген оноуну бузуп, алагъа уруш ачхан эди. Не тюрлю тейрисизлик эди ол олийге, баш хашкен, оракул, билгич Гаппогъа да — Асман тейрини буйругъун биле тургъанлай, анга ёчюкленнгенча, жыйылып, неках той этгенлери? Чорткес Алкей, эуюл адам, къатыбаш киши — ол не тюрлю тейрисизлик этсе да, Гаппо эркинми эди олийни къаргъаш къылыгъына жакъ басаргъа? Ким билмесе да, ол билирге керек эди: Алкей, кесини тейрилеге къажау кѣтюрюлюшюнде тобалыкгъа мени сайлагъанын. Жашына къатын алыргъа жарамазлыгъын биле тургъанлай, мени былай байлагъан эсе, сора ол неди, тобалыкъ болмай? Сейирмиди Асман тейри мени жанлы болгъаны? Мени кѣзюме Эргин бетли болуп кѣрюннгени?

Аны ючюн а Нансил, кишиге тасха билдирмей, Аркес ючюн тейрилеге тобалыкъ этеди. Эл башына чыгып, Аркесни аллына да къарайды. Ол кече да, Аркес ыранда, айда кюмюш тоханагъа къарап, Асман тейриден жол жибин ала тургъанда, сыйлы ашарыкъла этип, эки апсынын да нѣгерге алып, табутамгъа келди. Бу жол, эрим къаягъа бегитилсе, къутхар деп тилерик эди тейриден.

Ай, табутамны баш кѣзлеринден аны ичине тийип, доммакъ илкичледе орнатылгъан чырахтанланы ауаналарын къабыргъалада тепсетеди. Келинле, келтирген саугъаларын гыйыташдан жонулгъан атлауучлагъа салып, Асман тейрини аллында баш ийип, тохтадыла. Аланы эринлери тилек къуумунда тохтамай шыбырдайдыла. Чырахтанланы чырылдап жанганларына, башында терезе кѣзледен акъгъан ай букъусуну жел сапыртхан тауушуна табынганланы шыбырдагъанлары къошулуп, табутамны кечеге шошлугъу бир тюрлю сыйкъыр-къоркъуулу хал алады. Жууукъда чырахтанны мутхуз жарыгъы таш кесиликни бетин да эхчейди. Ол а, мутхуз жарыкъда тейри сыфатны алай эхчелгени, анга жан киргенча этип, ол бусагъат апсынла таба сюрюне башларыкъча кѣрюнеди. Алай болуп, апсынла къоркъунучлу халгъа хорлатадыла, бир бирге къысыладыла. Аланы жалбарыу тилеклери бютюнда къыстау болады. Алай а Асман тейри не хазна айыра эди аланы тилегенлерин! Кеси аланы ариулыкъларына, къалыубала жангылыкъларына, жашлыкъларына тери-

лип, ёмюрлюк тамалындан чыкъса, жаланда аны ючюн чыгъарыкыгъа ушай эди.

Ол чакъда табутамны ауур эшиклери кыжылдап ачылгъанча болуп, Нансил ары къарады. Эшик юсюнде адам сюеледи! Нансил, артха терк бурулуп, кеси кесин кысды. Бир жары къараргъа да къоркъуп, эки жанында эки апсынына сагъайды. Къоркъуу аланы да алгъаннга ушайды.

Ол, бир кесекден эс жыйып, эшик таба жангыдан къарады. Ол жаш, биягъыча, сюелип турады. Нансил, кеси аллына бары къарам къарыуун салып, аны Аркесге ушатыргъа кюрешди. «Уудан къайтып, мени сакълайды»,— деп къууанды. Жюрегин уялыу бла сейирсинну бийлеп, этин тин-тери басды. Табына тургъанын унутуп, эки жанында эки апсынына да эки жингириги бла шошчукъ тийди.

— Не этесе? — Топас, къатларында уялыр адам болгъанча, шыбырдап сёлешеди.

— Эшик юсюнде бир жаш сюелип турады...— Нансил, ёнгечи бууула, аны айтып да бошагъынчы, эшик таба эки келин да бирден къарадыла.

— Къайда? — деди онг жанындагъы Топас, эшик юсюнде адам кёрмей.

— Барлыкъ жашына асыры ашыкыгъандан, муну кёзюне кёрюнюп башлагъанды,— деп, бирси келин, Чопалийни къатыны Къундуз, эшик юсюнде адам эслемей, ёнгеледи.

Нансил, уятлы бола, бир кесек мычыды да, эс жыйып, ёрге турду. Эшик таба терк бурулду. Эшик арты мюйюшде ауана ойнады; жаш эшик жанны бир жанындан бирси жанына ётдю. Ол, баям, жаланда Нансилге кёрюнюрге сюе эди. Нансил, жюрегин къоркъуу ахыр бийлерин бийлеп, кесине ие болалмай калды. «Ой анам, Асман теири, келип, эшик юсюнде турады,— деп дыбылдады ол.— Къарачыгъыз, къарачыгъыз...» — деп, солууу тыйыла башлады. Келинле аны, ортагъа алып, кучакъладыла. Кертиси да, ай бла чырахтанланы къатыш жарыкларында, эшик юсюнде адам элес ачыкъ эленеди.

Аллай бир къоркъургъа керек туююл эдиле, ала тауда кечеги кёрюнюшлеге эртте юйреннгендиле. Алай а Нансилни халында, табутамны кечеги чайкыалыуунда да къалай эсе да бир ырыслы хал бар эди.

— Мен аны эрттеден кёреме,— деп шыбырдады Нансил, айтыргъын айтып къалыргъа ашыкыгъанча.

— Кимди? — деп, эринлерин кючден кымылдатды Топас, Бекташны къатыны.

Нансил иги кесек тынгылады. Алкейни келинлери аны жюреги къалай тепгенин эшитедиле. Нансил, жюрегини алай ургъанын тыялмай, къалтырагъаны санларына да жетип, ке-

син эки апсыныны кьоркьуу бирикдирген кьоюнларына атды. Апсынларына алай кьысылып, бир кесек эс тапса да, дагъы-да кьамамай, эшик таба шошчукъ кьарады. Жаш жигит энт-та да сюеле эди. Нансил анга энди кьарагъанда, ол, Асман тейрини тюз да кесича кьрюнюп, кёз окъуна кьысды. Нансил, ахыр алышып, жеринден кётюрюлюп баргъанча болду.

— Кёрмеймисиз, тейрибиз, кесилигинден чыгып, аллы-бызны тыйгъанды... Ол мени кёкге чакъырады, кесини андагъы кьаласына...— Нансил, ёресине жинк бола, Топасны жаулукъ кьанатына теренирек букъду. Апсынларым халымы аңгылап кьоядыла деп, жаны кете, эки кьолун кёкюрегине кьысып, ич кьалтырауугъун тыяргъа кюрешди.

— Келигиз, болду сюелгенибиз,— деди Топас, тамата келинге тийишлисича, Нансилни кьолгъа ала.— Эринг да юсюнде болмай, телилене тургъанынги киши кёрмесин!

— Ол мени сакълайды! — деди Нансил жаралы ауаз бла.— Билемисиз... биринчи жашауумда мен да тейри эдим... Тейри... Къушла эдик экибиз да... Аллай бир бийикде учуучу эдик... Андан кьарап, жер кьрюннген да этмей эди...

— Мынга болур болуп турады да,— деп ачыуланды Къундуз.— Бизни хатабыз! Ата алай ачыуланмаса, бара барып, Сыргъаны тели кьызына тюртюллюк туююл эди...

— Тын, жюреги къыйналыр,— деди Топас.

— Нек къыйналама кертиге! — деп, Нансил Къундузну тилин кьапдырды.— Керти туююлмюдю да? Ата мени тобалыкъ этгенди! Башха кьызыланы тобалыкъ этерге аягъанды! Ол биле эди Аркесни кьайтмазлыгъын! Мен да анга келин болмазлыгъымы!

— Нансил, эсинги жый,— деп, Топас керти кёлю бла ачыуланды.— Не тюрлю сыйкъырлыкъгъа²⁵ жетгенсиз! Анагъа айтып, экигизни да боюнугъузну бурдурмай кьоймам...

Алай бла, Топас, Нансилни белинден тутуп, Къундузгъа да тутдуруп, табутамдан чыгъарды. Нансил, бойсунуп, Топасха кесин берген эсе да, акъылында уа эшик юсюнде сюелген адам элес бла бирге эди. Айсын²⁶, баям, аны апсынларын да бийлеген болур эди, эшикден чыгъар-чыкъмаз, тохтап, төгерекеге кьарадыла. Къабыргъалада чырахтан жарыкъла кьалай тепсегенлери кьрюнеди. Кёзлери кьарангыгъа юйреннгенлей, Гаппо олтуруучу боз тёнгерекде Эргин олтуруп тургъанын эследи. Топас, Нансилни Къундузгъа кьоюп, аны таба атлады.

— Да бу Эргинди да! — деп, кычырыкълап ийди ол, олтургъаннга жууугъуракъ жанлагъанлай. Аны юсюне айлан-

²⁵ *Сыйкъыр* — обур кьрюнюшле; хыйны амалла.

²⁶ *Айсын* — билирге сюймеклик; асыры жан атып сейнрсинмеклик.

ды.— Айыу таласын сен телини! Жаныбызны ала эдинг да!— Аны сопакъларгъа бир зат изледи. Топас борбайлы тиши-рыу эди, жинин учурлукъ эди Эргинни.

Боз тѣнгереки юсюнде олтургъан адам, ых деп, тауушун чыгъармай, турул, агъач таба кетип къалды.

Нансил, аны ызындан чабаргъа тартдырып, Къундуздан ычхыныргъа да кюрешди. Алай а Топас безиреп къызмагъан эди энди, Нансилни да къубултур акъылы жокъ эди. Билегинден сермеп, жолгъа салды.

— Ол Эргин туююлдо, ол Асман тейриди! — деп жиям-сырай эди Нансил.

— Асман тейри эсе уа, турсун жеринде! Бек ауур таш этип салгъанбыз тоханагъа, аллына келип, табынабыз. Ёзге не керекди анга?

— Мен! Мен! Ол мени элтсе, Аркес да къайтырыкъды,— деп жүрексинди Нансил.

Х. ТАЛАШ

Аркес былайда иги кесек тохтаргъа тюшеригин ангылай эди. Аны себепли тау этегинде дуппур юсюнде ёре къошун тынгылы къурагъанды. Ол деменгили чынар терекни къалкъасында эди да, терекни энишге салынган бутакъларын кетерип, тегерегин ачыкъ этгенди. Сабийлигинден уучулукъ бла ёсген жаш агъач ичини тасхаларын иги биледи: жанлы бла уучуну арасында дайым ачыкъ жер болургъа керекди; ачыкъ жерде уучу кесине онг тюшюрюрге болады, ташадан чапса, жанлы хорлайды.

Къошну дагъыда бир асылугъу бар эди: аллы тюз талачыкъды, кырдык ичи жилекден толугъа! Аргъ жаны бла энишге сызгъа ётеди; аны тюбюнде баргъан жырлауукъ суучукъ чынар терекден ары беш-алты атламда кириш къаячыкъны тюбюнден чыккъан къара шаудандан башланады. Шауданы болкъ-болкъ этип къайнагъаны къошха эшитилип, жаралыгъа тѣзюм берирге болушады. Дуппур юсюнден суу боюнуна салмачыкъла энедиле.

Къымылдар онгу болмай, тангнга бир жанындан жатып чыккъан къыйын эди. Да не къыйын болса да, Аркес энди агъылма тюбюнде туююлдо; жангы кесилген чертлеуюк ийисге гъойгъум чапыракъланы жашил ёнлю хауалары да къатышып, анга солугъ алыргъа, кюч жыяргъа онг берген къош ичиндеди. Жыйын жанлы айланса да деп, уллу от этгенди да, ол да жанады. От жыйын жанлыны къошха чабаргъа базындырмаз, от жокъда аллай иш болса уа, терекге минар да, къутулур...

Алай кечинне эди Аркес дортасы бла чалгъан шаукырдык

мулжарны юсюнде. Энди биринчи кыйыны — бут жарасын, мыдых салып, жылмыландырырга керекди да, олду. Аны, кючю жетип, бир этсе, сора болду: не — жолу андан ары ачылыр да, барыр! Неда — кыйтыр элине, жерине... «Кыйтсам да, ким айып этерикди,—деп, жара кыйдыргени сынтыл болган чакда элин эсине тюшюре эди.— Ай юч кере да тууду мени жолумда; юч ай жюриюме агъачда, терен кюллада... Кечинеме адам кядарында — жанлыга ашатмадым кесими, сууга алдырмадым... Къаядан кетип да, сау кяалдым...— Не сёз, элине кыйтса, аллына чыкганлагга айтырча, эсгериулері бар эдиле.— Ай-и-и-и,—деп кыуанды бир чакда, учунуп, жарасын да сынсыта,— Кыйберген атаны кёргеним а? Манга дері ол кимге кёрюнгенди? Кимни сайлаганды кёкден кюмюш аркан атарга?! — Ай, медет, санлары сау болсала эди, Аркес, туруп, кош аллына чыгып, аяк да бюгерик эди! Не кыйын сагыатында да айны кюмюш тоханасында кёргени кёз аллына келгенлей, учунуп, кийик болуп кяала эди.— Доммай атдым, кийик атдым,—деди ол дагыда бир кесекден,— айыу бла талашдым,—деп, селешген окъуна этди, ким да эшитирча. От, гюрюлдеп, уллудан-уллу жана, жинкле угъай, мыдыхла окъуна учурады. Аны кызыл тиллери, чынар терекни чапыракъларын да ююте, кёкге суууруладыла.— Ким биледи, мен от болуучу эсем а биринчи тууганымда,—деп, биягы ажайып сагышларына кетди.— Алай туюл эсе, мен сабийлигимде отну аллай бир нексуюучу эдим? От кёргенимлей, не жумушуму да унутуп, ары чабыучем... Ол кече да быллай от этген эдим...— Аркес, сабийлигини бир сиркиу кечесин эсгере, отха кярап, иги кесек турду.— Хау, тюз быллай от эди! Аллай бир бийикге секире эдим мен да...»

Ол заманлада элли жаш-кыушла, Жемазык башына чыгып, айлы кечеледе от топ ойначу эдиле. Аркес да барычу эди алагга тагылып, гулочу да бар эди. Алай а ол, жашла бла жанган топ ойнамай, тайпакны бир тууш кыйырына кетип, от этер эди да, анга кярап олтурур эди кече узуну. Сейир эди от! Аны жанганына кярап турсанг, кёзюнге не зат кёрюнмейди, кёлюнге не келмейди! Андан сора да, Жемазык элинде отну уллу ырысы бар эди, кюн бла, ай бла тенг сыйы! Анга тюкюрюге, аны суу кыууп ёчултюрге, малтарга жарамай эди. Юсю бла ары-бери ётерге, секириге уа — бютюнда! Ол кече, эсине хыпыярлык келип, Аркес ол табуну бузган эди. Ким биледи, жети жылмы бола болур эди анга ол заманда, сегизми, ненча жыл болган эсе да, бузган эди табуну! Ол ёрге туруп кярады да, жашла, урганлары сайын ышырылып, жарык бола, жинкле учурган кыу топну бир бирден сыйыра, кыуа, иги да узайган-

ларын кёрдю. Отха кърургъакъ отунладан кёбюрек салып, уллу жанма къойду. Сора, къысха тончугъун юсюнден тешип атып, узагъыракъ барды да, иги да къызыуланып, отну юсю бла секирди. Сыйлы табуну бузгъаны ючюн, тейриле Армагеш тайпагъа чамланыргъа боллукъларын Аркес, айхайда, ангылай эди. Ай, тоба, аны билгени секирте эсе да, алай эди: отха ассылыкъ этген палахха къалады деген керти эсе, ол къаллай палах боллугъун кеси кёзю бла кёрюрге сюе эди!

Ол заманда аны бирле эслеген болсала, атасына айтып, аны къыркъдырыргъа боллукъ эдиле, Рау-Баз терекге тобалыкъгъа да барып. Жашчыкъны кесине да къылыкъсыз дер эдиле. Кертисинде уа, жашны къылыкъсызлыгъы угъай, табийгъаты эди ол — аны къруршалагъан дунияны тасхаларын кеси билирге деген, аны себепли уа билгенлени жоллары бла барыргъа суймеген! Ким биледи, ол кече да жашла, от этип, аны тегерегине тизилселе, ол кесине башха оюму табар эди? От топну кеси къруупму айланыр эди? Аз кере болмагъанды, къошха не уугъа бара, бирсиле суудан кёпюр бла ётселе, ол, кечиу излеп, кирип ётгени! Аны къайсы такъыйкъада эсине каллай иш келлигин бир заманда бир адам билмегенди. Ол кече да, атасы Алкей юсюне чыгъып къалып: «Аркес, неди бу этгенинг?» — десе, Аркесни анга айтыр сылтауу жокъ эди; тюз да аныча, ачыуланып, таякъ бла тюрден болса да, дып демей, аркъасын салып, сюелип турлукъ эди ансы, къачыу, жияу, тилеу дегенча, бир тюрлю сабий кылыкъ болур амалы жокъ эди. Отну жаннгандан, ёчюлгенден ёзге сылтауу болмагъанча! Да къаллай бир тасха, тамаша бар эди отну жаныуунда, ёчюлюююнде! Ким эди Жемазыкъда, кёк бла жерни арасында да аны айталлыкъ?

От уллудан-уллу жана баргъаны къадар, Аркес да кызадан-кыза барады. «Сен ёчюлгюнчю, мен ёчюлмем! Сен ёчюлгюнчю, мен ёчюлмем! — деп къайтара эди ол хар секиргенден. Отха уа ол къатхан кюрючлени сюрреп къалагъан эди да, гюрюлдегени элге да жете болур эди; олийни эуюл туугъан гитче уланы уа ол жерде угъай, аны ичинде жаннганча, аны ёчюлтюрге кюрешгенча, алай эришип, кюрленип, секире эди...

От да, Аркес да бирге жапланган эдиле: от — ёчюлюп, Аркес — ахыр къарыуун тауусуп.

Жашчыкъ, солуу алып, ёрге кётюрюлгенде, жашла тайпакъдан кетип эдиле. Узакъ Кюнчыгъышда тангны биринчи атлылары бу жерлеге жол сурай эдиле.

Аркесни кюркърунчлу хыйласын киши да билмеди. Алай ол кеси отдан келлик палахны сакълай эди. Юйде от жагъа оту уллуракъ жаннганда да, ол юй теренине кете эди, кълмышын билип. Жыл кетген эди, артда уа — жылла да. Арма-

геш тайпа отдан игилик болмаса, аманлыкъ кѣрмеди. Ол заманда Аркес да Асман тейрини бетине тюрслеп кѣрады — жокъ эди аны да Аркесге дауу!

«Дау жокъда терслик да жокъ!» — дегенни айтхан эди Аркес.

Сабийлигини кѣп кълмышлары унутулгъанча, ол да унутулгъан эди.

Алай а азабы чегилмей кългъан не тюрлю терслик да, эртте-кеч болса да, жашыртын тузакълай, адамны кесине бир тюшюрмей кѣоймайды. Аркесни угъай, кимни эсине келирге боллукъ эди, от андан бери Аркесни артыкълыгъын унутмай турады деп? Ол а, отну дерти, айыуну бетинде жетди.

Аркес жолгъа чыкългъанлы, ыйыкъ эди. Ол дагъыда бир таудан аууп, жалаула башы дыркыда, кѣая аллында от этип, жанындан жата эди. Отда кийик эт шишликлери да бише. Тѣбен жаны, суугъа энип кетгинчи, кълын агъач эди. асламына агъач кертме. Аны, бишип, тюбуне акългъан заманы. Бери кѣтюрюле, Аркес да иги кесек жыйып ашагъанды. Алайда, ол кертме терекле жанында, шыбырт эшитип, секирип турду. Дортасын кѣолуна алып, аргы бла кѣаягъа кълсылды. Кеч эди, баям, кече ортасы. Ол шыбырт эшитген жаны бла аны арасында уллу от жанады. Нек эсе да, тюз ол чакъда тюшдю эсине эртте, сабийлигинде, от юсю бла секирип ойнагъаны! Табуну бузгъаны ючюн, кѣп жылла азап сакъллагъаны да! Аны бла тенг, деменгили айыу отну башы бла аны юсюне секирди. Аркес сесли жаш болмаса, бир такълыйкъа тамам эди айыугъа аны кѣаягъа жагълп кѣояргъа! Алай, сеслиги жарап, ол бияры чартлады, кѣаягъа айыу кеситийди. Ол ойсурагъанындан кѣутулгълунчу уа, Аркес да аны кѣабыргъласындан урду. Бош эди! Дорта аны кѣабыргъласына сабына дери кирген эсе да, чѣп тийгенча да кѣрмей, адам улуна жангъдан секирди. Аркес бу жол да чартлады бир жанына; айыуну кѣая бла отну арасында кѣоюп, ары жанына секирди: от жарыгълында Аркес аны хар кълмылдауун кѣрлюкдю, тап тюшюрюрге онгу боллукълду. Бек игиси уа — агълачны ол деменгили, аман акълыллы жаныбарындан мамырлыкъл бла айырылсады. Асман тейри шагълат, аны айыугъа кѣаргълашлыгълы жокъл эди, ол угъай эсенг, Аркес айыуланы адамлагъа аз да ѳчлюклери болмагълан мамыр жаныуарлагъа санап, алагъа хурмет окълуна этиучю эди. Былайда уа айыу, бир тюрлю терслиги болмагълан Аркесни юсюне чабып, аны терисин кѣобарыргъа башлагъланды. Жан ючюн ссрмешге жетгенде уа, Аркес да кесин кѣоруулаялмазлыкъл жаныуар тѣююл эди. «Урушну сен ачдынг эсе, менде айып жокълду, айыу!» — деди ол, отну ары жанында уллу ташха минип тура.

Айыу энди аны жибермезча чабыуул этерге амал таба тургунчу, Аркес да оюмлады: кялын терили, андан да кялын жюню, ауур эсе да, ал табанлары бла женгил булгъаучу халек кюч бла сынашыу — ажымлы боллугъу туурады. Уучу тайпала иги биледи: айыу бла сермеширге тюшсе, аны жаланда башындан алыргъа болады, тап тюшюрюп, кюлун тамагына сугъаргъа!

Аркес, айыудан эсе да кьаты кьычырып, таш юсюнден аны боюнуна секирди. Экиаууз дортаны аны боюнуна беклерге жетишди. Деменгили жаныуар кесине аллай артыктыккыны сакълай болмаз эди, кьаяны тепдире, ёкюрдю, Аркесни, булгъап, бияры силдеди. Аркес, аркьасы бла артха сюйрелип, аягы юсюне терк болду — кьан ийис аны кесин да жаныуардан аз кьутуртмагъанды. Жана тургъан отха кьайсыны эсе да этинден кьан сийип, кюе башлагъан шишлик тютюн этди. Ол тютюнденми, огъесе кесини да кёзлерине кьан чабыпмы — кьутуртмагъан жаныуарны алас-булас кёреди. Аны ючюн а кьанлы жау бла сермеш аны кьыздыргъан этеди ансы, аз да кьутулуу сезимни кьоймайды. «Ха, — деп, Аркес ёлюу-кьалыу арасы айтдырыучу дерт ёчлюгюн айтды, — сен эсенг да ёренге бир кьая жарылгъан, боюнуга, менича, жюзню кьарыуун алгъан, мен сени соярыкьма, айыу! Марама, силдетирик тюйюлме! Сени тырнакъларынг мени этиме киргинчи, мени жумдуругъум дортасы бла сени тамагынга кирир!»

Айыу, арт аякъларына туруп, эки ал табанын кенг жайып, чапды. Аркес аны кьучагына кеси тюшгенча, тюшюп, айыу аны, булгъап, ташха уруп акъылда, ёрге кётюргенде, ол дортаны кьаты тутуп тургъан жумдуругъун аны тамагына сукъду. Айыу да ал бутлары бла аны кьысхан эди белинден, тырнакълары этине киргенлерин сезген эди. Алай а Аркес да, сол кюлу бла аны бутун кьабыргъасындан айыра, онг кюлу бла уа аны тамагын бууа эди. Буугъан — не, айыуну шытысы кьан кьатыш болгъанын сезеди; айыу аны, кьучагындан жибермей, ал табанлары бла ункушлагъанын кьоймагъан эсе да, булгъап, ары-бери ата эсе да, энди Аркес айыудан угъай, айыу Аркесден айырылыргъа кюрешгенча, талашыу алайгъа кетгенди. Суу жуугъан талыштак бурху кирик эди Аркес айыуну табанларында, ол аны ары-бери, тюкча да кёрмей ата эди. Алай а Аркесге кереги да ол эди: уучу андан устады, не деменгили жаныуарны да кючю солуунда болгъанын биледи. Биледи да, кьаргъашыны солуун кьаны бла тунчукъдурады...

Айыу, солуу алалмай, кьарыусуз болуп, тентирей башлагъанда, Аркес тышында кюлу бла аны боюнундан кьаты кьучакълады: жаныуар жыгъылгъанда, аны тюбюнде кьал-

мазгъа кюреширге керек эди; тюбюнде къалса, чыгъалмай, ажымлы ёллюкдю.

Ахырында, айыу, къаядан таш юзюлюп тюшгенча, жерге, горф деп, сыртындан ауду. Аркес, жингиригине дери айыуну тамагъына кирген къолун андан бери чыгъарыргъа да кючю жетмей, айыуну юсюне къапланганлай къалды...

Чертлеуюк къазыкъладан чалишген ёре къошда, къымылдар онг болмай, бир жанындан жата, Аркес киеу жолоучулугъун алай эсгере эди. Бек сейири — айыу жыгъылгъанлай, Аркес да, аны юсюне жыгъылып, тюз да ёлюп къалгъан кибик, жукълап къалгъаны эди. Айыу, айхайда, ёлмеген эди алыкъа, ол жумдуругъун аны тамагъындан чыгъаргъанлай, солуюу ичине къайтып, жаныуар жангыдан кюч аллыкъ эди. Аны талгъан, таланган сезими бла ангылай эсе да, аз да кесине къарыу этер амалы болмай, жукълап къалгъан эди. Къош аллында от, уллу жанып, тегерекни, къошну да жылыта эсе да, тюбюнде суу кырдык аны жаралы санларын сууукъсуратады. «Бусагъатда манга къалай жарарыкъ эди аны терисн,— деп эсгерди Аркес.— Жаныуар териге кирип, энтта да бир жатаргъа тюшсе эди...» — деп термилди.

Аркес уянганда, айыу сау эди. Алай аны сермешир къарыуу къалмагъанды. Аркес билегин аны тамагъындан чыгъаргъанда, ол сейир этген кёзлерин кенг ачып, анга иги кесек къарап турду. Аркес да, арлакъгъа кетип, анга къарап олтургъанды.

«Нек чаба эдинг манга? Не терслигим бар эди?» — «Чапхан сенсе! Сен келгенсе мени жериме!»

Айыуну андан сора айтырыгъы бар эсе да, айталмагъан эди. Аны кёзлери ачылгъанлай къалгъан эдиле да, къарамы адамдан башха туююл эди. Аркес, тёзалмай, туруп келип, аны кёзлерин жабардан болду. Ай-е, тоба, жабылмай эдиле. Аркес аланы жабады, алай ол къолун бери алгъанлай, ала, ачылып, биягъыча, анга аралып тохтайдыла. Аркес ырыслагъан окъуна этди. Ырыслады да, алайдан къачып кетериги келди. Жол артмагъын терк жыйып башлады. Алай, жыя, экинчи къарагъанында, айыуну кёзлери жабылып тура эдиле. Аркес, кёрген кёзюне ийнанмай, жууукъ барып къарады, тийип окъуна кёрдю. Угъай, айыу энди Аркесден айырылгъан эди.

Аны бла тенг, Аркесни айыу салгъан жаралары сызлап башладыла. Жау сезими къайтды. «Терисин сыдыр, хомух!» — деп эшитди ол къая теренинден келген тауушну. Аны ёлген жаныуаргъа жан аурутханын ким эсе да эслегенча, сагъайды. Терк болуп, айыуну терисин сыдырып башлады...

Аркес айтып эшитген эди, айыуну сойгъан къыйын иш болгъанын, ол жангыз адамны къолундан хазна келмеучюсюн

да. Алай а, туура, быллай бир кыйын болур деб'а акъылында жокъ эди. Болсада соя кирди. Нёгер излер амалымы бар эди, ёзге, соймай, кююп кетеме десе уа — ким дау этерикди! Союп, терисин кюбарыргъа сюеди — олду болгъаны.

Ол башлагъанда, таргъа кюн тийип эди. Къарангы кире, кючден бошады.

Уллу тебе болгъан эди союлгъан айыу! Саулай Жемазыкъ элине дарманнга жетерик эди.

Арыгъандан, от этериги да келмеди. Тер жибитген, къан жугъу да болгъан быстырларын тешип, анадан туума кымыжа болду да, айыу терини ичине кирип, анга бёленип жатды. Кыйын эди ийисине тёзген — солууу окъуна тыйылады. Борбай къарыуу, аркъа жигине дери тер болуп тёгюлген эди, суукъ жетип, ауургъа боллукъду. Айыу тери уа аны олсатгъатдан окъуна кызыдырып башлады. Дагъыда уучу сезимни бир жангы сейирлиги бар эди: ол, айыу терини ичине киргенлей, аны чархы кеси болуп къалгъан кирик, эсе да, бу тери къачан эсе да аны кесини териси болуп, айыу а аны зор бла бийлеп алгъанча, энди уа ачыкъ сермешде айыу бла аны ючюн талашханча, алай кёрюндю. Айыу энтта да аны терисин сояргъа келген эди. Бир жанны терисин а эки кере сояргъа тейриле буйрукъ этмегендиле! Аны себепли айыуну хорларгъа анга кюч, амал да бердиле, ёз терисин къайтарыргъа болушдула!

Кечеги талашны хыйсабын алай ангылап, Аркес, тери ичинде кёлю кётюрюле жукълагъан эди. Ол кече да, аны экинчи кюнюнде да, дагъыда кече бла кюн жатхан эди Аркес айыу терини ичинде! Жолгъа чыкыгъанлы да жукъламагъан эди аллай бир. Аны ючюн болур эди, арыгъаны да кетип, жаралары да сынтыл болуп, алай чыкыгъан эди тери ичинде. Чыкыгъан эди да, терини, кючден сюйрел, дорбуннга кийирген эди. Керген эди къаягъа! «Энди уа къатхан болур, къуругъан болур керген жеримде», — деп, кюнгур терини кёз аллына келтирди.

Алай энди жукъусу, къара жамычылай, юсюне тёшелип, эсгериулеринден шашдырды. Ол, жарала тыкъсытыуун да хорлап, Аркесни кюшу бла бирге терен уругъа тёнгеретип ийди.

Уяннганында, кюн тийип. Жауунчукъ да къагъын, оту да ёчюлюп.

Кюш аллына сюркелди да, аны ал къазыгъындан тутуп, аягъы юсюне болду. Отунла жыйып, жангыдан от этди. Отха, мыдых болурча, къарыулу агъачла салды. Ызы бла, байлауун тешип, жарасын ачды. Жангыз кюлу бла барын этген тынч туююл эди. Аны ючюн а тёзеди — Къайберген атаны аллында мёхеллигин кёрюзтюрге сюймейди.

Аркесни базыкъ бутлары ол кеси ёлтюрген айыуну бутларындан башха туююл эдиле — туюклюден! «Кийимлерими къалгъан хурттакларын да атып, агъачха кирип кетсем, агъач кишиден башхам боллукъ туююлдю», — деп, кесине чам этерге окъуна кюreshди. Бу адам аягъы айланмагъан тунгуч жерде, аны кёрюп, айып этерик кёз жокъ эсе да, шаудан юсюне анадан туума къымыжа болуп барыргъа уялды. Жаралы эсе да, адамды, жаныуар туююлдю. Аны себепли бел бауун, аны жассы сафырасы уятлыгъын жабарча, алай къысды. Шаудан асыры суукъ эди — жарасы теренди, терсейирге боллукъду. Тёгерекге къарады да, амал этди: сызгъада бийик ёсген балдыргъанла бар эдиле. Бир ненча балдыргъан къаура кесди да, аланы, сабакъларындан бёлюп, ичлерине суу алырча, ёре орунчукъла этди. Суудан толтуруп келтирди да, отхалына тизди. Бутун, узатып, тап салырча, кырдык тёшәди да, отхалы жуукъ олтурду. Балдыргъан сабакъланы ичлеринде жылымдыкъ болгъан сууну ауузуна уртлап, андан къуюп, жарасын арну жууду жангыз къолу бла. Жууду да, тон женгини этеги бла сыйпап, къурутду. Бир кесек солуп, къарыу алды. Кюйрюч отунла чыкъырдап жанадыла. Аланы къыйырлары къып-къызыл мыдых болгъандыла. Аркес, аладан бирин къолуна алды да, отдан артхаракъ кетип, къуймучундан тынгылы олтурду, бутун кырдык юсюне тап салды. Жана тургъан кюйрюч кесеуню, узунуна тутуп, жарасына къаплады...

XI. ТЕЙРИНИ СЮЙМЕКЛИГИ

Нансил, ким эсе да ызындан болгъанча, бюгюн-бюгече Аркес келип, аны къорууламаса, ол таша-тасха палахха абынып къаллыкъча, адыргы этип башлады. Кюндюз болса, Эмискир черегин ёрге-энишге боюнлап, кече болса, табутамда ышыкъ излеп, кертисинде уа — ол биягъы, жаш эр киши, эшик юсюнде турамыды деп, аны кёрюрге барып, кюнсюз, кечесиз, тентек болуп къалды. «Келлик эсенг, нек келмейсе, аллыкъ эсенг, нек алмайса?» — деп, Аркесге жалбара эди. Алай аман сагъатлы болуп, юйге къайтса, юйде да атасыны, анасыны кёзлерине урунургъа суймей, терен мюйюшге кетип, кийизле ичине тумаланады. Бирде андан тангнга жукълап да къала эди, дагъыда — ашхам жулдуз чыкъгъынчы! Алай мыртыскы болуп, тюш кёрсе, бир узакъ жалаулада кийик сюрююню кютюп айланганча болады. Ол къая жухда гуждар жугъутурну да кёреди — мюйюзлери, туякълары да алтын! Энди ангылайды Нансил, кийик сюрююню кютген ол туююлдю, гуждарды. Гуждар адамча сёлешип къайтарады малларын, ол ары десе — сюрюу ары айланады, бери десе да — бе-

ри. «Угъай, мен бери бош жангылып келгенме,— дейди Нансил, бийик жалауда кесине жол излей.— Мен Аркесни излеп чыккыган эдим, аны жолу кѣрюнмейди ансы...» Аны не зат эсе да, кѣтюрюп, жалаудан ѳрге чыгъарады, гуждар тургъан жухдан да бийикге. Алайдан къарап, тюз да гуждар кийикге ушагъан тиширыу сыфатлы адамны кѣреди; алай аны да башында мюйюзлери, бир билегинден — къарангы, бирси билегинден — жарык урады. «Ай-и-ий, тейриге тоба, тюш анасы Чомпарасды ол!» — деп, сейир этеди. Аны къатына барыргъа, Аркесни жолун сорургъа сюеди. Аны билгенча, Чомпарас, жарык билегин ѳрге тутуп, кѣкню жарытады. Нансил, ары къарап Аркесни кѣреди: учхан атха минип, булутла арасында бара эди! «Эй-хе-ей!» — деп кычырады Нансил, Аркес аны кѣрмей баргъан сунуп. Алай ол артха къарамайды. Не сейир, аны жаланда, аллында бар эди жол, артында жокъ эди ыз да, жол да. Нансил, тургъан жеринде олтуруп къалып, жияп башлайды. Кесини жиягъан тауушунму эшите эди ол, кимни эсе да жапсарыу сѣзлеринми? Бир заманда жарык кѣол аны башын сылайды; жаны тынчыкъ табып, кѣзлерин ачханда, къатында тюш анасы Чомпарас анга да къанатла ишлей тургъанын кѣреди... «Сен бу къанатланы манга берсенг, мен, учуп, Аркесни жетермеми?» — деп сорады Нансил, тюш анасы Чомпарасны мюйюзлеринден тутуп кѣрлюгю келе. Алай энди Чомпарасны орунунда Асман тейрини кесилигин кѣредн. «Сора мени мюйюзлеримден тутаргъа сюесе?» — дейди ол. Нансил уялып, бетин букъдурады. Асман тейри, къалай эсе да бир тап тюшюрюп, аны кѣюнуна алады, тик къая бла ѳрге чыгып башлайды. Нансил: «Ай-а, ай-а!» — дерге къалып, кеси кычырыгындан уянады...

Ай-а десе, ай десе да, Нансилни жашауу энди алгынча туююл эди. Тѣшемѣ кийизлени юслеринде акъ чепкен жабыугъа чулгъана, эти-жени къалай титирегенин кишиге кѣргюзт-мезге кюрешеди. Кѣзюн ачып, чырдыгъа къараса, табутамда кѣрюнюшле бла тюшлери къатышадыла. Тюшю къайсы, тюню къайсы болгъанын айырыргъа да кыйынды. Бетинден нюрю кетип, ийнеден ѳтерик болду. Къатына адам жанласа, тап, анасы окъуна бир зат билирге ышыкъласа, сахник болуп, къайсы жанына къачаргъа билмей къалады. Аны былай алынуулу кенгкет халын Аркесге тансыкъдан, тынгысызлыкъдан кѣрюп, Армагеш тайпа ыразы эди — аны кертилгине, адетге, тѣреге сакълыгына бюсюреп, Асарны кѣолун тута эдиле; алыкъа къайын юйюне кирмей, эр кѣюнуну татлылыгъын да билмей, алай сакълагъан, артда къалай асыл келин боллукъду деп кѣууана эдиле.

Ол да бар эди, хау. Алай а, кертисинде, Нансил Аркес ючюн алынмай эди. «Ол келсе, юйюне элтсе, тохтар эсе уа

бу ичими алгъан кирпилдек? Жеримде олтуртмагъан учун», — деп ол эди аллына къаратхан. Айхайда, аны къыз чархын алай кюйнетген учун иги бла бошалмазын ол къайда эсе да бир сезим теренинде ангылай эди, аны ючюн, жаланда аны ючюн сакълай эди Аркесни, суююп, тансыкъ болуп, эрине саппап угъай, анга бусагъатда, кёре, къоргъаш керек эди да, аны себепли.

Ёзге, былайды деп, бир затха келишалмай, ичин алгъан къоркъуу бла учунуудан жукълап къутулургъа кюреше эди. Жукълап, тюшле дуниясына кетгенлей, тюш анасы Чомпарас аны къатына келе эди, анасындан эсе да сакъ болуп, къоруулай эди къара кючледен. Алданыр чагъында, жарыкъ билегин боюнуна салып, къутхара эди...

Аллай кечелерини биринде, ай батхынчы, юйню тегерегинде айланып, кеч жатды. Жатхандан сора да, жукълаялмай кёп турду. Терезе кёзден танг жарыгъы ура башлагъан эди. Алай аны жабагъы, къап-къара жабагъы тешеги да, Чомпарасны къара билеги бла жасалгъанча, дуния жарыгъы юйге тюшсе да, кёргозтюрюк туююл эдиле. Къарангы къара жабагъылыны ичлерине, къарангы дорбуннга киргенча, кирип, кетип баргъаны эсинде эди. Башында къая ауурлугъу андан да къарангы болуп баса эди юсюнден; тур, жукълама, артха къайт дегенча тауушла эшитиле эдиле къая жаркъаладан; аны ючюн а Нансил къарангыдан-къарангыгъа кирирге, къарангыда къалыргъа сую эди; эрип, къарангыгъа кёшулуп къалыргъа...

Тар дорбунну ичи бла ийиле, сюркеле, кёп барып, бир заманда бир уллу кенг талагъа чыгып къалды. Алгъа ол да къарангы эди. Энтта да аны къайры эсе да жол излегени эсинде эди. Алай а, не заманлы келе эсе да, жол кёрюнмейди. Жаланда тала. Талада — уллу ташла. «Сен табутамгъа барлыкъса!» — деди анга ташладан бири. «Керти окъуна», — деп, Нансил ары баргъан иничке жолчукъгъа бурулгъанлай, алтындан бир къара бугъа чыкъды. Нансил элгенип къараса, аны эки мюиюзюню арасында от жана! Жаны кете, жанында бийик ташха кысылды. Къара бугъаны эки мюиюз арасында жаннган отну башы бла къарап, табутамны кёрдю. Нансил ары къутулургъа керек эди. Алай а ол да, къачар жол излеп, жеринден тепгенлей, къара бугъа, аны аллында тохтап, арт аякъларына турду да, кужурла тепсеп башлады. Нансил, анга сейир этип, къоркъгъанын да бираз унутду.

— Менме ол сен излеген! — деди къара бугъа, адамча сёлешип. — Мен сени къатыннга аллыкъма!

Нансилни эрге баргъаны эсине тюшюп, ол артха туракълады.

— Мен эрге баргъанма! — деди, шыбырдап.

— Мен сени эринги ёлтюргенме, — деди къара бугъа. — Къарачы, мени башымда жана тургъан Аркесди!

Нансил, къара бугъаны башында жана тургъан отха жангыдан къарап, аны ичинде Аркесни сыфатын алас-булас кёрдю.

— Аркесди! Аркесди! Аркесди! — деп, талада бары ташла бирден къайтарып башладыла.

Къоркъуулу эди бек. Къызны халын билгенча, къара бугъа башында отну бютюнда уллу жандырды. Тёгерекни кюнча жарытды.

— Мен юйретгенни айт анга, — деп, бир ауаз эшитди Нансил олсагъатда. Тёгерегине сахиник къарады да, анда, къара бугъаны ары жанында, Асманны кесилиги, анга къарап, ышара тургъанын кёрдю. Гаппо да аны къатында. Гаппомуду сёлешген, Асман тейримиди? Нансил, бугъаны бир жаны бла къачып, алагъа ётерге деди. Жеринден тебалмады. Гаппо, аны кёрюп, берлакъгъа атлады, Нансил къара бугъагъа айтыргъа тийишли сёзлени къатлады. Кеси айгып кёргенде, ала Нансилни тилине ариу жараша эдиле. Сора ол, батыр болуп, къара бугъаны аллына чыкъды, хар сёзюн шатык, тикирал айтып, аны тынгылатды:

— О, мени отмюйюз бугъам! Мени жолума барма кьон! Мен алыкъа жашма, алыкъа ёшюнлерим толмагъандыла, эринлерим да бишмегендиле! Эки да бёкем мюйюзюнго арасында жаннган отну ёчюлталлыкъ туююлме. Солууум жетмез...

Нансил сёлеше туруп, бугъаны башында ог, аны мюйюзлерин да эритирча, алай жана эсе да, ол жаныуар къызгъа зор этмезден эди. Арт жүрюш этип, кетип башлады. Ол чакъда Нансил, анга ыразылыгъын билдире, къулачын жыйды да, ажымлы жангылыч этди. Андан узакъны айланып, кетип баргъан къара бугъа, къызны ыразылыгъына къууаннганча, тохтап, биягъындача, арт аякъларына турду да, жангыдан тепсеп башлады. Ол заманда аны башында жаннган отдан жинкле, чачырап, Нансилни кююнуна тюшдюле. Ала Нансилни ичин нюр этип, чархын да жарытып кюйгъанча, бир тюрлю жангыртдыла да, экинчи такъыйкъада аны юсюнде жийимлери, арлакъда Гаппо бугъуп тургъан таш, ол, излеп, тапмай тургъан жол, тепсей тургъан къара бугъа — бары тёгерек-тёбен, тюбю кёрюннген суулай, акъсюзюк болуп къалдыла. Ол алай къууанч эди — Нансилни аякъ тюплеринден ёрге бир хычыуун-ырахат зауукълукъ, къан ургъан кибик, алай уруп, аны санлары алыкъа бир кере да сынамагъан кюйнеуню сынадыла. Аны бутлары, саулай чархы, ол зауукълукъну кёлюнде турушлукъ эталмай, учундула да, ол,

къара бугъагъа нёгер болуп, тепсеп башлады. Алай энди аны бла тепсеген къара бугъа туююл эди, Асман тейри кеси эди...

ХІІ ҚЪАЙБЕРГЕН

Аркесни бек улуу аламаты — хар кюнден аны жыл санына жылла къошулгъанча, кесин алай кёргени эди. Жемазыкъ олийи Алкей тюз санаучу эсе, быйыл кюз артында анга жыйырма жети жыл толлукъду. Тышындан къарагъан, ким биледи, Аркесге андан кёп болады деп да айтмаз, алай а ол кесине ёмюрледен бери жашагъанча кёрюнеди. Ёмюрледен бери! Қъош башында ол деменгили чынар терекни кеси салып ёсдюргенча! Тюбюнде баргъан улуу суу да аны бла бирге туугъанча!

Былайда, бу ёре къошда, жашап башлагъынчы, Аркесни акъылына аллай затла бир заманда да келмегендиле. Ал кюнледе да жокъ эди аллайы. Энди уа, акъылдан шашып башлагъанча, бир тюрлю учунады; башха адамны къабына киргенча болуп да къалады. Бирде, жаралары бу къошха байлап, жюрюрге, жол-къол арытыргъа онгу болмагъандан, жангызсырап, эригип болама деп кёл этсе да, артдан-артха ёмюр жолоучулугъу, къара жипилей, кесине тартып бара эди. Иги ой этип къараса, къужур экилениуню башы — ол къаядан кетгинчи, ыранда кёрген кёрююшлеринден башлана эди. Андан бери ол бир бири ичине кирген эки адам кибик, алай жашайды. Кеси кеси бла сёлешген — не, даулашып, туююшге да жетеди. Аны ичине кирип, хы деп, олтуруп тохтагъан адам — эрттегили эди, къалыубаладан бери жашагъан. Дуппур юсюнде ёре къошну ичинде, къаядан кетип, жаралы болгъан адам жата эди; аны ичинде уа — кёк бла жерни арасында бары болгъан ишлени билген, ол угъай эсенг, аланы асламысына кеси къатышхан адам олтурады. Ала, айырыла-къошула баргъан череклей, бирге келе эдиле ёмюрле теренинден: бирде, башха-башха болуп, хар бири кеси ызы бла агъа, бирде, къошулуп, деменгили кам бола. Келишип, бириккенде — уста, къолайлы, таукел эдиле; туююшюп айырылгъанда — этерлерин билмеген арсарла болуп къаладыла. Аркес, ичиндеги адамгъа тынгыласа, къая ыранда тейриле бла ушакъ этген ол кеси угъай, шекили²⁷ эди.

— Да сора къаядан да сен кетгенсе, мен кетмегенме! — деди Аркес, чамланып.

— Айхай, экибиз да бирге кетгенбиз, — деди ол, кюле. —

²⁷ *Шекил* — адамгъа союп къаплагъанча ушагъан, экинчи адам; ушашы; экиленген сыфаты; двойник.

Экибиз да бирге кетгенбиз, алай сен ачыгъанса, мен — ачымагъанма. Мен сени жанынгма, сен мени тёммегимсе!

Аллай къарама-къаршылыкъгъа тёзген — жараларына тёзгенден да кыйын эди. Аны себепли Аркес, шекилни, буууп, ауазын эшитмезге къаст этди.

— Къолунгдан келсе уа! — деди шекил, харх этип.

— Нек? — деп сюелди Аркес да.

— Бу жерле мени бурунгу ата журтумдула, — деди шекил бу жол жарашыулу. — Башха заманда башха жерледе жашап, энди къайтып келеме да, жерим манга андан сыйлыды. Ол мени ачитхан да андан этмейди.

— Сора сен болгъан ишлени барын да билесе?

— Айхай, билеме! Айтырыкъ туююлме ансы!

Ичиндеги адамгъа алай тынгылап тура, Аркес Армагешни жомакъларын да кёз аллына келтире эди. Аны жаланда бир жомакъын — Ас-Тах къаланы хапарын — тюшюралмай эди эсине. Угъай, эсине тюшюралмагъаны жомакъ кеси туююлдо, ол жомакъны ахыры къалай бошалгъанын билмегениди. «Ас-Тах къаланы жомакъында мен айтыламамы?» — деп сорду ол шекилге да. Шекил да айтмады.

Армагеш Ас-Тахны жомакъын башха жомакъланыча айтмаучу эди. Нек эсе да, туруп, сагъыш этерге бек суююучу эди. Ол Армагешни бирси жомакъларына — Танаис тарафларында келтирген бай-бакъы айтыуларына ушамай эди; аны Армагеш бу жерлеге кечюп келгенден сора билгенча, алай эди.

— Ас-Тах деген неди? — деп соргъан эди Аркес.

— Ас-Тахмы? — деп, ол сёзню «Тейри», «Асман», «Рау-Баз» дегенча, терен сезим бла къайтара, иги кесек тынгылагъан эди. — Бизден алгъа бу жерледе Ас деп эл болгъанды. Анда асыл адамла жашагъандыла. Ала бийик бурууу да болгъан къала ишлеп, анда тургъандыла. Қаланы атына Ас-Тах деп атагъандыла... Ас халкъны төрю деп...

— Ол къайдады?

— Аны киши да билмейди. Излейдиле, излейдиле, ёмюрледен бери да тапмайдыла...

— Нек?

— Баям, къаячы эл эди ол... Батыр адамла эли... Адам аягъы басмагъан барамтада не бир тик къая башында салгъан болур эдиле къаланы...

— Анда ким жашайды?

Армагеш кёп тынгылагъан эди, айтыргъа-къалыргъа билмей тургъанча. Аркес аны габара туюмелеринден тутуп тартхан эди, айт деп.

— Бир-бир хапарлагъа кёре, Ас эли, нарт эли, эмина кип, кырылгъанды да, Ас-Тах къала мадул къалгъанды.

Бирси хапарлада, Фермадонт камны жагъаларындан къача-кёче келген эммечле, Ас элни къырып, Ас-Тах къалагъа да ие болуп, алайда тохтагъандыла...

— Эммечле уа кимледиле?

— Аны киши да билмейди, балам. Эммечле дейдиле да къоядыла. Саула кёрмегендиле, ёлгенле айтмайдыла...

— Мен уллу болсам, Ас-Тах къаланы табарыкъма, аппа!

— Айхай, эр болсанг! Эр болсанг, бала! Эр улан, жигит болса, не тюрюл муратына да жетеди... Къая да бузар, къуш болуп да учар!

Ма ол эди кёп жомакъланы арасында унутулуп туруп, энди, сакъат кюнлеринде, шырт деп, эсине тюшген! Жараларына багъаргъа анасы ийген балхам киби, алай къууандыргъан эди сабийлигини жомагъы, муратлары да! Олсагъатдан ары жанында дылгам къаяны башына жангыдан чыгып, жангыдан эс этип къараса, Ас-Тах къаланы кёрюп къоярыкъча, алай ашыкъды.

Ажымлы экилениуню, керти бла кёпелеуню (фантазияны) араларын бирге келишдиралмай, Аркес бютюнда агуман бола эди. Экинчи, ючюнчю ыйыгъына аны сол билеги да кымылдап, ишлеп башлады. Иегилери да къайнай болур эдиле, азмаз тынчайтхандыла. Жаланда бут жарасы битмейди. Кертиди, тобугъундан ёрге бителип, териси да къабырчакълана башлагъанды. Алай а ёргеси — быгъынына дерн — терен жарады, ачып, биягъыча, суу жылытып, жууса, ичине жумдурукъ кирип кетерча, алайды. Аны себепли, Аркес жолуна чыгъаргъа ашыкъгъанлыкъгъа, жаралары онг бермейдиле. Аркес, кылыгъын этип, аланы онглай, атланыргъа да болур эди, алай а жол узакъ, кыйын; кыш да тюшюп келеди; ашлансала, бютюнда ажымлы болур. Аны билип, ол кесин тыады; ичиндеги тажал бла даулашларын жангыдан башлайды.

Ол а, ичиндеги тажал, Аркесни эрттеги жашыртын къастын билгинчи, кесин бурунгу да, буракъ да сундуруп турду, Аркес кёрген, сынагъан затланы ол, Аркес угъай эсенг, аны атасы Алкей, Алкейни атасы Армагеш туугъунчу окъуна башы бла ётдюрюп келгенча. Кёпелене, даулаша кетгенде, аны шекили, шекил туююл, Къайберген кеси болуп окъуна къала эди. Бирде, эсине аман акъыл тюшюп, Аркес аны учундан, башындан, чынар терекни бутагъындан тутханча, алай тутду. «Мени шекилим, тынмагъан тажалым аллай бир эрттегили эсе, Къайберген бла тенг эсе ёмюрледе, ол билирге керекди да Ас-Тах къаланы къайдагъысын? Кеси заманын къойсун, Аркесни заманында Ас-Тах къалада ким жашагъанын?»

Алай кёлленип, бир жукъусуз кечесинде шекилге да сорду:

— Къайдады Ас-Тах? Не жерледе орналгъанды?

Шум болуп, солуу алмай тынгыласа да, бир жерден бир таууш чыкмады. Шо чынар терекни бутакълары шууулдап да эшитмеди. Шекил да жокъ, аны кёлкенгди-шылдың²⁸ масхарасы да жокъ. Учду, кюйдю, думп болду. Ол кече да, аны ызындан келген кечеледе да, шекил ушакъгъа чыкмады.

«Огъесе... Огъесе...»

Аркесни эсине тюшген зат, аны жанын алгъанча, алай титиретди. Шекил, къадама башында аз эсленип, харх эте тургъанча да кёрюндю.

«Огъесс... Аркесге аны билмезге табуму бар эди? Тейри-ле анга къатын алмазгъа буюргъанча, аны да билмезге буюруп? Аркес ары жол соруп башлагъанлай, къымсыз болуп нек къаладыла? Ас-Тах къала бир тартыуукъ болуп, Аркес ары терилсе, ажымлы болмасын деп? Не эди жомакъны ахырына дерн айтылмагъан сылтауу? Армагеш, айтама дей, айтмай ёлдю. Бу да, бу ичиндеги тажал, аны шекили, экинчи бети, Ас-Тах сагъынылгъанлай, думп болду, бир заманда аны шекили болмагъанча, ичинде, къатында кёрюнмегенча... Хауада жол ыз чертилгенлей... Аркес къуру тулукъ болуп нек къалады?

Аркес, базынып, кеси сормагъанлыкъгъа, Уллу тейриге биреу, сёз ючюн, уллу олий Алкей неда оракул Гаппо сорургъа боллукъ эдиле: да ол къалай болады да, бир жүрекге ол не бу ишни этмезге табуну да, аны бузаргъа эришмекликни да салгъан? Табу къаллай бир кючлю эсе, аны бузаргъа ёчюк-люк да аллай бир кючлю? Башхача айтханда, тейриле, аз да жазыкъсынмай, Аркесни жүрегине эки бёрюню бирге жыйгъандыла: табуну сакълагъан бёрюню бла аны бузаргъа къастлыкъны бёрюсюн! Энди ала талашадыла. Аркесни ёмюрюне да талашып турлукъдула! Хорлау да жокъ, хорлануу да жокъ!

Кесин алай таныгъанда, Аркес ичинде бёрю галашны эшитген да эте эди.

Жукъу арасында къарангы къулдеге оюлуп, анда талашхан бёрюлени кёрген окъуна этди. Андан тангнга, къошуна кирмей, бутуна, билегине жарау этип чыкъды.

Дуппургъа, чынар терекни бутакъларына кюн тийгенлей, аны ичинде талашхан бёрюле да тынадыла. Ол суу боюнуна энеди, агъачха да киреди. Агъачха, кырдыкга къырау къагъа башлады. Жолгъа чыгъаргъа заман эди.

Ол, жүгъутур атып, этин тилди да, къая аллы аязгъа такъды, къурт этмей къурурча. Алгъаракъ атхан тюлкюлерини терилерин ийлеп, кесине тон маталлы бир зат къурады, ча-

²⁸ Шылдың — хыликъя.

бырла да тизди. Танг буруну бла жолгъа чыгъаргъа кѣлсенин жатды.

Кюн тийген дуппургъа чыгып кѣргени бары сейирлерин озгъан эди! Анча ыйыкны кѣрюнмей тургъан кийик келип!!! Аркес да къарады анга, жанын къалдыргъа келген олуягъача!²⁹ Кийик да къарады, Аркесни алай саулукълу кѣргенине сейир этгенча! Кийик бла адамы арасына тийген кюн таякъла Аркесни бетин, кийикни мюйюзлерин алтын сыфатлы этедиле.

— Ай-е, Къайберген, биргемесе! — деп кычырды Аркес, къолларын да кенг жайып, эрттенликни жарыта.

Кийик, юркюп, бияры окъуна чартлады.

Къаядан да кетмеген эди Аркес, жаралары да жокъ эдиле аны. Учуп келип, чынар терекке къоннган къуш эди да, къанатларына солуу алдырып, жангыдан учады.

Алай чыкъды юзюлген жолоучулугъуна! Жол артмагъын жыя, быйылдан бери биринчи кере жырлагъан окъуна этди. Эндиге дери келген жолу бош эди; муратсыз, магъанасыз. Энди уа аны мураты барды! Не табар Ас-Тах къаланы, не кетер тюп дуниягъа! Эмскир тийрелерине уа къайтмаз!

Аркес кийикке къарады. Тас этген шекили аны сыфатлы болуп къалгъанча, ышанлайды, жанлайды..

Ол эрттеги жолу бла биягъы ыраннга чыгып, ол кечеги гюргюлюшюне жангы сезимлери, саулугъу бла къарады. Ыран, аны юсюнде бир заманда бир зат да болмагъанча, къалыубала жангылыгъын, тунгучлугъун сакълай эди. Аркесни да танымады. Аны жанын къалдыргъан артиш котур да, бир заманда бир бутагъына адам къолу жетмегенча, алай жангыды. Аркес, баш чайкъап, сейир этди. Элитир бла къаяны башына чыгып, тегерекке къарады, барлыкъ жолун оюмлады. Ары жанында къара агъачны башы — агъаргъан тау эди. Арада терен ауузла, дылгам къаяла къатлана эселс да, Аркес, кыш тюшгюнчю, ол тауну башына чыгъаргъа, ауушу бар эсе, ары жанына аууп, анда кышларгъа таукел болду.

Алайдан къарап, ары жанында кюнлюм бетде айдан артыкъ туруп, юйренип къалгъан ёре къошу да туура кѣрюнеди. «Элимден кете туруп да, аяусынмагъан эдим аллай бир», — деди, аны къоюп кетеригине мудах бола. Къая башы кенг сырт бла иги кесек барып, къол ичине тюшдю. Ныхытла, оюлгъан къаяла тыядыла. Жалан аякъ этип, тырнакълап чыгъаргъа да тюшеди. Учхалап, учуп, жалаулу тикни тюбюне кетип да, аз тыжъсымайды. Дагъыда, туруп, жолун жангыдан башлайды. Ол, иги да азып, женгил болгъанды; жарау этген санлары талсала да, сызлап кыйналасала да, барады.

²⁹ Олуя — жокъну бар этерге къолундан келген; ажайып; чудотворец.

Бир кюн, тюш бола, ол бир жалан сыртха чыкды. Белде иги кесек олтуруп, энишге тюшдю да, сызгада, къара шауданчыкны къатында солуу алыргъа тохтады. Ауузланыргъа да керек эди. Ол, суу да ичип, кюн тууушха туушалып, санларына къарыу ала тургъанлай, кийик аны юсю бла секирди. Аркес, сермеп, аны арт бутундан тутуп, тюбуне басды. Аны кьошда къакълагъан эти тауусулгъан эди. Жангыдан азыкъ хазырларгъа керекди. Аны себепли, азыгъы аллына келгенге санап, кийикни тобукъ тюпге салды да, дортаны чыгъарды. Ол, Къайбергенге табу этип, бичакъны аны боюнуна сала, сескенип, артха болду: кийик, аз да тыпырмамай, уллу кёзлерин анга къадап, сейирге къалып тура эди! Аркес бир тюрлюле ырыслады, байланып къалгъанча окъуна болду: кийикни кёзлерин къоркъуу угъай, сейирсиниу алындыргъан эди! Бусагъат ол Аркесге кюлюп башларыкъча кёрюндю.

Къоллары дорта бла бирге киришип къалып, ачалмай эди ансы, Аркес энди жаланда кийикден къутулургъа сюе эди,— тутхан жанлысын бошлап къояргъа! Алай ол иш энди Аркесни амалында туююл эди: кийик, аны жылыууна кысылып, солургъа тохтагъаннга ушай эди!

— Ай-е, Къайберген... амалынг кёпдю,— деп, Аркес, ичи къалтырауукъ алгъанын сезе, кийикге жалынган къарам бла къарап тохтады. Ахырында, Аркес—кийикни угъай, кийик Аркесни бошлады. Сора, аз да къачмай, сырт бели бла, тюз да жюзюп баргъанча, алай кетди. Аркес, кийик аны тобукъ тюбюнден къалай ычхыннганын эслеген да этмей къалып, энди ызындан къарай эди...

Бир кесекден болгъан ишни кызыулугъу кетди. «Адам ууда аз затха тюбемейди»,— деп, Аркес кесини жунчугъанына айып эте эди. Тюрлюле болуп, аллына келген татлы къабынны жиберип къойгъанына жарсыды. Болсада ол, жанлы атып, аны быдыры бла отха эт асаргъа деген нюзюрюн кьоюп, артмагъында сууукъ азыгъы бла жубанды. Суу ичерге шауданнга къапланды. Къапланса—кийик анда! Неди бу деп, аягъы юсуне къалай болгъанын да эслемеди. Бетине шауданны сууукъ тамычылары угъай, кёзге кёрюмеген отну жилтинлери чачырагъанча, шаудандан бияры чартлады. Чартласа уа—кийик, биягъыча, белде жюзюлме атлашы бла кетип бара. Биягъындагъы сурат кёз аллында жангыдан къайтарылгъанча!

Аркес тобукъланып, садагъын къурду. Кийикни къачар акъылы жокъ эди. Ол, жер юсюнде бир уучу да аны аталмазлыкъча, сырт бла ёр сюрен тартып, алай барады. Ары айланса, бел бёксюмю ийиле, бери айланса, кёзлерине

кюн тие! Аркес бу жол жунчумады. Иги да марап, атды. Кийик учхан садакыгъа боюнун буруп да къарамады.

— Эй-хе-ей! — деп кычырды Аркес, жүрексинип.

Кийик, бары ариулугъун, ёхтемлигин, къууатлыгъын да салып, башын бийик кётюрюп тохтады. Ол заманда Аркесни да, мыйысында от чакыгъанча, эсине тюшдю:

— О Къайберген! Къайберген атабыз! Жолуму къууаргъа келгенсе сен!

Къая кызылары бирден къайтардыла:

— О Къайберген атабыз! Жолуму къууаргъа келгенсе сен!

— Сен садакыгъа базымма да, мени алтын мойююзюме базын! — деп къайтарды кийик да жууап. — Сени аллында Жол устанг турады! Шәкилинг!

Аркес, садагъын, тонун да атып, чапды. Жыгъыла эди, ёрде аягъы тутмай. Тура эди, билеклерин да бут этип. Солуу жетишмей, тохтай эди. Сырт — бийикден-бийик, кийик — узакъдан-узакъ! Ахырында, Аркес, къарыуун тауусун, сыртны суулу кырдыгына жан атып, къапланды. Жерни жүрегими тебеди? Аркесни жүрегими урады?

— Къайберген эди ол, Ас-Тах къаланы таныгъан, — деп келе эди жер тюбюнден таууш.

Анда тауушла кёп эдиле. Аркес анасыны ауазын да таныды:

— Къайда жоюлдунг, ажымлы балам? — деп жияй эди Озуя.

Кёпмю жатхан эди Аркес алай, солуу ала, азмы, — бир заманда, бары ауазла, биригип, бир жыр болуп къалдыла:

Тейриледен изми бар,
Къая жолу болур тар...
Тардан ары ётгенлей,
Баш ыраннга жетгенлей,
Ёрлеп, ёрге минерсе,
Чабып, энишге

тюшерсе...

Уллу дорбун ачылыр,
Бетинге къан

чачылыр...

Сен алайгъа жетгенлей,
Кёрюп, сейир этгенлей,
Санга оноу этилир, —
Артха жолунг

кесилиц...

Кийиклеге этген артыкчылыгы ючюн, Қайберген қая-
ға бегитип қойған уучуну юсунден жыр эди ол — аппасы
Армаш жырлаучу эди. Энди уа ол жер тюбюнде жырлана-
ды — тюз да Аркесни кесине айтылғанча...

Аркес жерден ауур кетюрюлдю, тегерекке қарады: бир
жерде бир зат да жок эди. Кюн да, чыгып, қызара, ту-
манла да седирей. Қая таракла қарайдыла — хар бири
кийикни кеси букдурғаннга ушайды. «Хо да, Қайберген
манга игилик тежейди», — деп қайтарды энтта да ол. Таукел
болуп, жолуна тебиреди.

Бир кесекден аны учарыгы, секирип, голчу қаядан ту-
тарыгы келе эди. «Сейирлик ишле хар такыйқада да бо-
ладыла, кезюн ачхан кереди», — деп, атасы Алкей айтычу на-
сият да тюшдю эсине. Етюрюк сезю жок эди атамы деп
кзууанды. Алай бара, ол кюн тийген қаялагға қараса, ан-
да Армашни не Алкейни бет суратлары болғанча керюне-
ди. Гаппо да керюнеди ыранда. «Тансыкмы болғанма, огье-
се?» — деп, тобасынды. «Тохтачы, — деп эшитди аны бла тенг
Армашни ауазын. — Тохтачы, балачык...» — Армаш, аны
кюлундан тутуп, дылгам қаялагға элтиучю эди, аланы
сейир хапарларын айта, қанатландырып. Аркес кесни ал-
лай бир кюнюн кез аллына келтирди.

— Қаяны тюбюнден қарап, былайдан а чығарма деп
базынма...

— Чык кзуругунчу, гелеулю ыраннга кирме; чыгышын
билмей, ыскындыкга секирме...

— Қая ырандан қапланып етме, терен агъачха кирсенг,
белги салмай кетме.

Аркес, аны барын эгерип, акылын башына жыйды.
Қайберген бла бирге атала арбагы да аны биргесине эди.

Андан ары жолунда жер теренинден келген ауазланы эси-
не алмазға кюрешсе да, ала тажал эдиле — гаякхлап,
туякхлап қыстаса да, жангыдан, жыйылып, келип қалады-
ла. Сора ол, Қайберген ата курманлык излейди деп,
ол кюн окзуна салмалы кырда жугутур атып, Қайберген
атагға тобалык этди. Тобалык қанны тегюп, оналты жи-
лик тилди, оналты тилек этди. Андан сора жугутур терини
эки кош терекни арасына керди. Тереклени, тейрилени да
юлюшлерин берди. Аны мағанасы: эндиге дери келген жо-
лунда ол оналты кийик жануарны жанын алғанды, энди ол
жанла Аркесни биргесине эдиле. Аны себпли Аркес аланы
барысы ючюн да тобагға қайтырға, аладан азатлык алыр-
ға тийишли эди.

Ахырында, жугутурну башын дорбунну қарангысына

кийирип, дайым къарангыда туруучу тюш анасы Чомпарас-
ны сыйын да этди.

Тюш анасы, тюш анасы,
Барысын да игиликге жорасын,—

деп, бир ненча кере къайтарды. Бары борчларындан къуту-
луп, тазаланып, экинчи кюн танг бла жолуна жангыдан
чыкъды.

ХІІІ. КЕК ЖАШНАГЪАН

Эмискир жагъаларында жашха кеси аллына къыз тилеген
тёре да жокъ эди. Аны себепли Эргин акъ тангдан ашхам
къарангысына дери ичинден Нансил бла туююше, жараша,
отха, суугъа да аны бла бирге бара, бирге да къала, алай жа-
шаса да, ол аны жалаңда кеси къыйынлыгъы эди, кесини жу-
банчы, жан кечиндириу амалы. Аны аз да тамалы болгъан
иш туююл эди. Дагъыда: Алкей аны, айырма этип, Гаппогъа
хашкен сохталыкъгъа бергенден сора, атам барып тилесе, Ас-
тар анга угъай демез деп, умутлу болуп турду. Эргинни ол
иги умутлары Алкей Астарны къызыны боюнуна нохта са-
лып, Гаппо да аны жюгенин Аркесни къолуна тутдургъунчу
тургъан эдиле. Артда уа ол Аркесни тоюнда шынгарт наратны
чырагъынлай жана эди. Нансилни бети Асманны буйругъу
бла къуралгъан уллу дунияны бары жолларын жарыта эди,
барында аны къаны, жаны жюрюй эди. Тойда Нансилден
кёз айырмай тура, къарамы анга жетсе, ол да ёресине от
жанып: «Ай, сени огъесе!» — деп, тырман этгенча кёрюнеди.
Да не хайыры бар эди энди къарагъанны, марагъанны? Гап-
по Аркес бла Нансилни некахларын этди, Аркес киеу уугъа
атланады. Нансил да къара тангдан башлап, кесини бары ти-
ширыу борчларын этерге киришир — эрини жолуна амал
эшиклерин ачаргъа... Эргинни ичиндеги ичинде эди, аны бла
къаллыкъды.

Иш аууз бла айтханча болса уа! Тюнгюлюп, керексиз
умутланы не къадар узакъ къыстаргъа кюрешсе, ол къадар
Нансилден айырылып болалмайды. Алгъын узакъдан къарау-
чу эсе, элли жаш кызгъа къарагъанча, энди уа, Асман тей-
ри аны Аркесни къатынын сакъларгъа салгъанча, ызындан
айырылмайды. Ол — не, кызны кёзюне туура кёрюнмей, къа-
лай эсе да бир таша, узакъ къарелди болуп къалгъанды.
Нансил юйде болгъанда, кечеси Астарланы тийреде кетеди.
Бирде, Нансил юйден чыкъса, аллында сюелип окъуна къа-
лады. Ол а: «О Асман! Сени буйругъунгдама! Сен атма ме-

ни!» — деп, тейриге табынады ансы, аллымда жаны-къаны бла Эргин сюеледи деп билмейди. «Асман эсем, туйюл эсем да, аллында менме! Мени ауазымы эшитирге юйрен», — деп, тюз да тейрини кесилигича селешеди Эргин. Нансил, саулай чархы титиреп башлагъанын сезе, артха туракълайды. Юнге, къан ичген обурдан къутулгъанча, къарыусуз болуп киреди.

Алай бара эдиле кюнле. Эсленмей тола эди ай, бата эди; жангыдан тууа эди дуниягъа — Эмискир череги энишге баргъанча, белгили, бегинген иш эди ол. Кюн — Асман тейрини кекде кесилиги — жарыта эди жерни, демлик, деменгиллилик да бере эди агъачлагъа, кырдыклагъа, бары жаныбар балаларына. Аны себепли къайгъы, чуу жокъ эди Эмискир боюнларында: хар зат — ёсюмлюкле, жаныбарла да кеслерине буюрулгъан жумушну чурумсуз эте эдиле.

Эрге баргъандан сора биринчи айлада Нансил да алай жашай эди. Бирде, басдырыкъланып, алыныр чекге жете, юйден чабып чыгыучусу да, чабып чыкъса уа, элли танышлары къайры эсе да кетип баргъанларын кёрюп, аланы ызларындан барыучусу да къалып, бирда бир тап болгъан эди. Аркес жолундан къайтмай, аны аллына кёбюрёк къараргъа тюшгенде уа, жанын тынгысызлыкъ алып, айжек къылыгъы алгъындан да аман болуп башлады.

Нансилни алай алындыргъан Аркесни уудан къайтмай тургъаныды дерге къыйын эди. Тюзю, Нансил аны сакълап эсе да, суйюп, тансыкъ болуп угъай, ол къайтса, аны кечеги айжекленулерни тохтарла, Асман тейри, жаш къабына кирип, ызымдан айланганын къояр деп, аны ючюн эди. Эси-эби жерине келип, жаны тынчлыкъ тапса, Сыргъаны къоюнуна жыгъылып, бары жарсыуларын, айжекленгенде кёрюнген затланы айта эди. «Эринг келгенлей, хар зат тап боллукъду!» — деп къоя эди Сыргъа, къызыны тынчаймагъанын аны къаныны къызылулугъундан кёрюп.

Нансилни ич къазауатын Армагеш тайпаны адамлары да эслей эдиле. Бютюнда аны нёгер къызлары бла табутамгъа алай терк-терк келип, артыкъ табыныучу болуп къалгъанын кёргенде, Аркесге бир зат болуп, ол аны билгенди да, андан этеди деп, Армагеш тайпа, аны бла бирге уа Жемазыкъ саулай да тынгысыз бола башлады.

— Не эшитесе? — деп сора эдиле Нансилге бирем-бирем аны алыныучу къылыгъын иги билген эллиле.

— Гаппогъа соругъуз! — дей эди Нансил, соруулу къарамладан бияры къача. — Гапподу билгич! Аркес а... Қайбергенни кекде къошунда кийикле кютеди...

— Тейри биргебизгеди! — деп, къоркъуулу бола эдиле. Гаппогъа сора эдиле Аркесни жолун, Нансилни халын да. «Сау-эсенди, къоркъмагъыз!» — деген болмаса, Гаппо киши-

ни да сѣзге турсундурмайды. Жаланда Нансилге сагъая эди ол, табутамгъа келсе, олтуртуп, хапар айта эди, къыз эс кыярча, жапсарыулу къ табарча насиятла.

— Аркес, баям, бизни тауладан узайып кетгенди,— деди Гаппо бир жол, алгъа эсжыйдыр насият айтып.— Сен, Сыйлы тейрибиз энчи эн салгъан балачыкъ, къоркъма, Аркес батыр улан эди, жолну кысхасын, тынчын излемеген. Мен билеме, ол башха таулагъа ётюп кетгенди...

— Башха таула уа къайдадыла? — деген эди Нансил.

— Биз Танаис тарафларындан юрюлген тайпалабыз. Аркесни къаны ары тартыргъа боллу къ эди...

— Жибер, Гаппо, мени да... Мен, аны ызын табып, бараллыкъма!

— Угъай, тейри чыракъчыгъым! Къыз балагъа жол буюрулмагъанды.

— Да ол мени къоймайды!

— Ким?! — деп кычыргъан эди Гаппо, ишекли болгъаны тюз чыгып къалгъанча. Нансил, айтханындан элгенип, анга къарагъанда, аны сакъалы от жана тургъанча кёрюнген эди.— Ким? — деп къайтаргъан эди Гаппо дагъыда, узун таягъы ёрге кётюрюлген эди. Нансил бир зат айтырыкъ эсе да, хашкенни алгъасыннган ауазы аны эсиң бютюнда алгъан эди. Жукъ да айтмай, аны къатындан, туруп, къачып кетген эди.

Андан артха Нансил табутамгъа андан жашыртын келип башлады. Тейриге келтирген саугъаларын аны кесилигине тагып, табугъа уюса, олсагъатдан аркъасы титиреп, дыгъым этдирип, акъылына жангыз да бир табу сѣз келтирирге къойманды. Қъарамын кесиликден алып, эшик таба къараргъа къоркъа, дагъыда, алай уюгъан халында, артха учханча, кесилик — алгъа, ол артха кетедиле. Бойсунса, бойсунмаса да, энди ол хар къайда да аны биргесине эди, аны ызындан сюргенни къоймаздан эди. Ызындан алай сюре, ол Нансилге жукъ айтмайды, къарагъанлай, аралгъанлай турады; бирде, мудах ышарып, аны санларын башхача да титиретеди. Аллай такъыйкъаларында, Нансил, къадарына бойсунуп, алыннган халында, анга айланып, тик сюеледи. Ол ал кезиуледе Нансилни аллай кылыгына юйреналмаймы, терслигин билипми,— бетин андан жашыра эди. Энди уа ол да къарамын андан букъдурмайды. Тейри десе, Асман десе да — Эргинни тюз кеси! Нансил амалсыз болуп, къалтырап башлагъынчы тартады кесине! Тартады, Нансил да артха туралмайды...

«Айтсам эди,— деп, арсар да бола эди Нансил.— Аны ызындан сурген *тейрисифатны айтып*, Гаппогъа тарыкъса, ким биледи, ол, аны азат этип, жанына тынчыкъ салыр эсе уа? Башха кыызла уа тюше болурламы быллай амалсызлыкъ-

гъа? Тюше эселе, нек айтмайдыла? Огъесе, менден сора, Жемазыкда кёзюне кёрюннген кыыз жокъмуду?»

Аллай сагъышларына таукел болуп, ол, азык да, зат да алмай, Гаппону кёрюрге табутамгъа келди. Толгъан ай, кюмюш букъу болуп, табутамны юсуне тегюледди. Аргъы сыртлада агъачла да кюмюш чакъгъанча кёрюнедиле. Уллу шошлукъда ол, табутамны ауур агъач эшиклерин азчыкъ жепи этип, ичине къарады. Нарат чырахтанланы азчыкъ жарытхан мутхуз жарыкларында узун ауанала ары-бери учадыла. Гаппому айлана болур деп, Нансил эшикни уллуракъ ачды. Хашкен анда жокъ эди. Босагъадан ичине атлап, жаны кете, эшик жаннга кысылды: ким эсе да, кесиликни тамал аягъына тобукъланып, тилей эди! О, адамны жаратхан Асман тейри! Къоркъуу аны алындыргъан этмей, эс жыйдырып, бир тюрлю ачыкъ, сергек да этип кёйдү. Аны чархы сабырлыкъ алып, олсагъатдан, барып, табу эте тургъан адамны къатына олтурлугъу, аны тилегине кёшуллугъу келди. Дагъыда, базынып къалалмай, олтургъанны тилегине тынгылады.

«Буз да сен Гаппону некахын,— деп тилей эди ол адам.— О, тейри, буз да сен хашкен некахны, бер манга Нансилни къатыннга! Аны эрин кесинге ал! Кёкдеги хашкенледен болсун! Не мени ёлтюр! Ёлтюрмез болсанг, бер Нансилни манга! Къатыннга бер аны!»

Нансил, сейирге къалып, табутамдан шош чыкъды. Аны жашауунда бир къайгъы да болмагъанча, эси, кёлю алай ачыкъ, ангылашыныулу эдиле. Кёп заманладан бери биринчи кере кюллюгю окъуна келди. Кюллюгю да, ол тилек этген адамны къатында кёрлюгю да. Ол кюмюш чакъгъан терекле таба угъай, кюллюм жанына — бусагъатда аны халын кёрюп, сейир жумулгъан уллу ташла таба жол салды. Къулакълары уа артындадыла. Алгъа табутамны эшик тауушлары эшитилдиле, ызы бла — адамны аякъ тауушлары. Нансил атлашына кёшду. Хар заманда кече жолоучулукъларында болуучусуча, бир такъыйкъагъа учунуп къалды. Бутлары угъай, къанатла битип, ала кётюрюп алып баргъанча, алай женгил, учхун тебиреди.

Нансил баргъан жолун ангылап болмаса да, ол ызындан келгенин билип, аны бу жерледен ажашдырып ючюн, ары, къаялагъа, кпирге, анда жутулургъа керегин ангылады.

Анга сейир этип жумулгъан уллу ташла, бусагъатда боккабар ойнаргъа хазырланганча, алай тохтагъан кюллюм бетге чыгъа. Нансил, тохтаяракъ болуп, кечеге тауушлагъа къулакъ салды. Артха бурулуп, аны къуугъан жаныбаргъа да бир зат айтыргъа керек эди. Айтыргъа деп, таукел болгъанлай а, ташла, анга сейирсиннгенлерин кёюп, боккабар ойнап башладыла. Аны бла тенг, табутамгъа, бери, бу кюллюм

бетге, жолоучулугъу алышынып, ол кечеге, огъесе — кюндюз-
гю кюн окъунамы эди — эки мюйюз арасында от жаннган
къара бугъаны юсюне болуп къалды. Энди ол кече Нансил
айтхан сёзлени битеу кюнлюм бет айта эди, къая ыранда
анга къарап сюелген къая кызы:

«О, мени отмюйюз бугъам! Мени жолума барма кьой!
Мен алыкъа жашма, алыкъа ёшюнлерим толмагъандыла,
эринлерим бишмегендиле! Эки да бёкем мюйюзюнгю арасын-
да жаннган отну ёчюлталлыкъ туюлме... Солууум жет-
мез!»

Нансил бла къая эринде сюелген къая кызыны арасы
жашил талачыкъ болуп, Нансил аны бийик кырдыгын жы-
рып, ары ёталмазлыгъын ангылады. «Аркес!» — деп кычырды
амалсызлыгъында. Не болса да, барайым деп тебиннгенлей,
тюз да хашкен Эргиннге ушап, Асман тейри аллында сюелип
къалды. Ол, белине дерн жашил кырдыкга батып, кенг та-
ланы арасында сюеле эди. Ай жарыгъы аны юсюне алай
толкъун-толкъун болуп тёгюледи — бир чакъда ол, анадан
туума къымыжа болуп, чучхур тюбюне кирип тургъанча алай
кёрюндю. Нансил сыйлы тейрини жалан этине къарамазгъа
керегин ангылай эди, айсына, ай-ырахат, алай турууунда, эр-
гинсыфат тейри, огъесе тейрисыфат Эргинни, — алай ийнакъ
эди, кесине жууушдурма, — аз да амал эталмай, артха айла-
нып да кеталмай, аны юсюне битип къалды. О, тейри, амалы
кёп тейри! Ол чакъда Нансилге ышарып къарады, эки къолун
да узатып, аны юсюне келип башлады. Нансил, артха ту-
ракълап, кызыу бетин эки билеги бла да жапды. Алай а аны
къулакъларын: «Къач!» — деген къоргъаш тауушу угъай, Эр-
гин сыфатлы Асман тейрини: «О Нансил, сен менисе! Мени-
се!» — деген кысха солуулу хатху ауазы тунчукъдурду. Ол-
сагъатда Нансил, борбайлары тутмай, бийик кырдыкга жы-
гылды.

Алай жыгъылгъанда, жыйрыкъ этеклери ёрге бир тапсыз
къайырылып къалып, энди уа ай тёппеде андан тохтагъан-
ды деп, уяла эди ол. Айны кёзю аны ачыкъ бутларына же-
тип, дыгъыл этдиреди, тап, ёрге, кеси таба тартханнга окъу-
на ушайды. Жыйрыгъын энишге этерге, бутларын жабаргъа
керек эди. Алай а кырдыкда сыртындан тюшюп жата, жый-
рыкъ ичинде акъ бутларына ай да, аны жарыгъында Асман
да алай къарагъанлары асыры хычыуун кёрюннгенден, ол
жыйрыгъын энишге этерге, бутларын жабаргъа ашыкъмайды.
«Нансил!» — деп шыбырдай эди ай, кюмюш къоллары бла
аны ёшюнлерин сылап. Кюн деп бош айта эдиле Асманнга!
Ай бетли эди ол, къоллары аны боюнуна чёргелип тургъан-
ларында да, кюмюш билезикге, ёзге, кюмюш минчакълагъа
ушай эдиле. Не сёз, Нансил да, бирсилеча, Асманны уллу кю-

чюне табына эди. Алай ол, хар кимгеча, анга да бийикде эди! Алыкъа Асман, кёкден тюшюп келип, жерде бир жанны да былай ийнаяламагъанды! Бир кыызгъа да быллай сёзле айтмагъанды! Аны себепли Нансил энди кесин аны кызыу кёкюрегине табыракъ салыргъа кюрешген болмаса, тюртюп, юсюнден айырыргъа суюмейди.

«Туугъанынгдан да манга буюрулгъанса!» — деп шуулдай эди кырдык ичинде аны ауазы. Аны кюоллары Нансилни къалайына жетселе да, бир хычыуун эдиле — аны кыыз жаны алайда кибик! Сора ол да эрий эди Асманны кызыуунда! Эрип, анга кюшула эди.

Сора ол учхан эди кёкге! Нансил, Асманны кююнуна алай тап жарашып, алай женгил учханына сейирсинди. Жаш тейри аны кеси тёрюне — кёкге — учуруп, кёкню къайда эсе да бир жашыртын теренине элтип барады деп билди. «Элтсин! Къайры да элтсин! Асманны кююнунда игиди!» — деп, зауукълу болду.

Къаллай бир тургъан эди Нансил кёк бла жерни арасында? Асманны зауукъ этдирген къучагъында? Жаланда Аркесге ышаныргъа боллукъ кыызтуума ёхтемлигине Асман жана тургъан мыдыхны атып, ол кюйдюрюп кюя ушайды да дегенде уа, кёк кюкюреди. «О, жаным!» — дерге кёп кере келе эди тил кыйырына. Айтырыкъ да болур эди Асман. Да Нансил да, къалай эсе да, башы тегерек айланып, къалайда болгъанын ангыламай, Асмандан, жангыз да андан эшитген сунуп, жарыды. Сора ол, анданмы элгенди, этин-женин ийнакъ зауугъу бийлеп, сёз айтыргъа къарыуу болмадымы — неск эсе да, айталмады. Амалсыз бола, айны изледи. Ол да, бусагъатда Нансилни кесича, ёлюп, жангыздан тирилчюсюн эсгерип, бир кесек эс тапды. Ёлум ырахатлыгъы былай эсе, тирилну зауукълугъу андан да сейир болур деп, кеси алына жашыл кырдыкны ийисине турсунду.

Бир кесекден, кертиси да, ёлюп тирилгенча, эси, сеси жерине къайта, тегерегинде таланы бийик кырдыгы иги кесек малтанганын кёрдю. Жауун тамычыла тама башладыла. Нансил, эки жингиригине таянып, ёрге бола, кечеги кёкге къарады. Кёк угъай, къара булгъаныу жатдырды аны артха. Къаяла оюлгъанча, алай къутура эди Эмискир. Нансил турургъа, къачып, бир ышыкъгъа кирирге керегин ангылай эди. Да жеринден тебалмайды. Асман аны биргесине тургъанлай, не эди жибиген?! Уллу жауунну тюбюнде къалгъан?! Алай къууанып, ол кюоллары бла тейрини изледи. Ол чакъда чакъды шибиля! Тауну къара ауанасы жатхан тала, минг-минг отла жанганча, алай жарыды. Шибиля таякъла Нансилни кечеги суюмеклиги кетген жоллагъа ушай эдиле! Аланы биринде, шибиля оту иги да терен ызлагъан акъ агъымда, кетип

баргъан адамны кёрдю. Нансил аны ызындан чабаргъа, тыяргъа, болгъан ишлени сорургъа сую эди. Алай а, бутлары жерге битип къалгъанча, жеринден тебалмай эди...

XIV. КИЙИК ЖЫЛКЪЫ

Къая туюбу ыржы бла, сюлесинни ызы бла иги кесек барып, сыртха чыкыгъанлай, Аркес аргъы бетде кийикни жаныгъдан кёрдю. Тюзюнлей кийикге тийип, бери чачырагъан кюн таякъла Аркесни кёзлерин къаматдыла. Аны жюреги терк-терк уруп, кёрмей, къармалгъан арасында къайда эсе да ат кишнеген тауушла эшитди. Алыкъа жукъ да кёрмей, къоллары бла къармап, котур тапды да, аны ауанасында кёзлерине жарыкъ келип, ол аргъы бетни къырында тажал жаныуарны ызысyz жолун кёрдю. Тюзю, кийик туюул, кюн таякъладан къуралгъан, такъыйкъа сайын тюрлене тургъан бир ариу элес³⁰ эди ол, алтын аякълы жаныбар!

Аркес, узакъ, къыйын жолунда, сейир кёрюнюшлеге алдана, кийикни атардан, тутардан да не амал этген эсе да, ала бары оюн болуп, кертисинде уа — ол аны жибине байланып тургъанын ангылады. Ичи, тузакъгъа тюшген бёрюлей, улуду. Ол чакъда, кеси да кийик жаныуар болуп къалгъанын сезе, жуслан кибики секирди. Энди аны адам сезими угъай, жаныуар сеси элте эди. Аягъы жерге жетмей, сыртдан энди. Тобукълана, тогъалана, чатдан ётдю. Кийик тургъан къырны кёзлей, тик сыртны киришлерине илинеди. Ол жанындан къарагъанда, былай тик, киришли да кёрюнмей эди сырт. Энди уа анга тырнакълап, неден болса тутуп чыгъаргъа тюшеди. Алай, не дегин, ол ёргелей баргъаны къадар, сырт да ёсе баргъанча, ол аны башына жеталмайды...

Киришледен къутулуп, Аркес къая ыраннга чыкъды. Ыран, юсюне кырдык, чырпы ёсген эсе да, туюбу ууакъ ташлы, юзмезли агъылмады да, аякълары батып, учхалап, баргъан къыйынды. Тёрт аякъланып ётерге тюшеди. Жумушакъ агъылмадан ётюр, къая ортасында къазылгъан тегене кибики, батыулу элитирге жетди. Ол да, аягъын тапкыргъа салып, ёрге илиннгенлей, къуппа-къуру дылгамны ичинден чыгып къалгъанча, тюлкю чыгып, бияры чартлады. Аркесни анга тебинир онгу жокъ эди. Алай а, ол анга жол кёргюзтюр баргъан кибики, элитир бла ёрге чыгып кетгенине сейир этди. Андан кёл табып, Аркес учунган окъуна этди. Къая башына

³⁰ Элес — кёрюнюш, ауана, бир затны чарс сыфаты; видение.

герк чыкъды. Аны кёз аллына ачылгъан — къыйыры-чеги болмагъан, кырдыгы тенгиз кибики чайпалгъан тюз эди. Аны ичинде кийик кёрюнмей эди. Жаланда, жылтырауукъ, къалын къуйругъу кётюрюп баргъанча, кырдык юсюнде тюлкю къалкъа эди...

Ачыудан, кеси кесин урлукъ болуп, мылы кырдыкка аркъасындан тюшдю. Ол къушдан женгил, жусландан секиргич эсе да, арыгъанды, къара жубу сакъалы суу болгъанды. Чабырлары шолп-шулп этедиле. Бир кесек солуу алып, Аркес аланы тешди. Белинде салам духдан алып, миделлерин жангыртды да, чабырларын, къургъакъсытып, жангыдан кийди. Къая эринине чыгып, дюн-дуниягъа къарады. Ары жаны — терен аууз, бери жаны — кенг тайпакъ. Тюлкю эсине тюшюп, къарады. Къараса — тюлкю угъай, биягъы кийик! «Ай, сен къанаууз, Къайбергенни кюлтюмю, сынарданса кючюмю!» — деп, жүрексинди. Бютюнда ёжерленди.

Садакъны къоюп, дортаны алды да, аны алгъа тутуп, кийикни ызындан болду. Тюлкю къачхан ыз бла женгил чапды. Ай, будуман-бодуркъу, Аркес не бек чапса да, кийик бла аны арасы къысхармай эди. Кийик да жеринде, тынч кёллю отлай, Аркес да жеринде, чапхан маталлы аякъ бюге...

Ол кюн да алай барды. Экинчи кюн да къысхармады кийик бла аны арасы.

Дагъыда жети кюн сюрдю кийик элесни! Кече болса, дорбунлада къалады, кюндюз болса, садакъ, дорта алады. Аны териси сюегине къатып, жүрюшю бютюнда женгил болду. Кёзлери бютюнда тереннге кетип, не узакъланы да кёре башладыла.

Кеч кюзню мылдыжгъысы нигир ала къаргъа айланып, эрттенликге чымыртала къырпакъ этип чыкъдыла.

Юч кюн бола эди кийик кёрюнмегенли.

«Къаллай бир узайгъан болурма Эмискир боюнларындан? — деди ол, дорбунда кёзюне жукъу кирмей жата. — Энди унутхан да болурла... Бирде Нансил болуп да къалады кийик... Алай, не бек чакъырсам да, тейриден тилеп, жалбарыу этсем да, къатыма келмейди... Тюшюмде угъай, тюнюмде кибики... Къайтыргъа! — деп, таукел болду. — Айып салмазла, айланнганым аз туююлду. Доммай къурманлыгъымы эмискир боюнларына жууукъда этсем да жарар...»

Аны бла, эрттен къарангысында дорбундан чыгып, артха жолун оюмлады. Арт жаны — дылгам къая, ал жаны — терен аууз. Къаядан ташла учхаладыла. Аркес дорбун аллы дуппургъа къачды. Тюрслеп къарап, къая башында кийикни кёрдю.

Аркесни кёзлери къарангы этип, бары жолла, къолла тегерек айландыла. Къайдагъысын-хайдагъысын да унутуп,

тюзюнлей къяаны юсю бла ёрге чыгъардан болду. Тапкырлагъа аякъ сала, кьоллары бла жарылгъанлагъа илине, чыгъады. Хар атлагъаны сайын, кийик аны аллына жууукъ келгеннге ушайды, кьолун иги узатса, тутуп кьоярыкъча!

Къая жухда артиш котурдан тутуп, аккун ташха къапланды. Кийик арлакъда — кюн таякъла къаядан энишге алтын агъымла болуп тѣгюлген жерде тохтагъанды да, ол ажайып агъымла аны жууундура тургъан кибикиди. Кийик уучудан аз да кьоркъмай эди. Къачхан да бош, анстан, уучуну да сынайым, кесим да зауукъ этейим деп ансы, аз да туююл эди Аркесге жау! Алай эркин, эрке эди ол; кюмюшкъарын, иничкебел, иничкеаякъ... Аркес, анга юйренип: «Ай, сен, киеу жолуму ийнагъы! Ол болсун энди мени кыйнарын!» — деди. Ёрге турду, къатына барыр, ышанлар умут этди. Шошчукъ атлап, кьолларын да узатды. Алай а, сескене, артха туракълады: кѣз къагъып ачар арада алтын агъым тохтады! Кийик да жокъ ыранда, ыз да жокъ къая башы талачыкъда...

Аркес, аугъан элме турукъгъа олтуруп, ич жыясын тартырдан болду. Бусагъатда ол да тикгич жиби къаты тартылгъан жыя эди, садакъ эди тартылгъан жыяда! Сагъыш угъай, ансын эди ичин алгъан, дерт эди табалагъан³¹.

«Кийик эсенг, атарма сени! — дегенни айтды. — Кийик къапха кирип, мени кьуугъан олуя эсенг а, тутарма!» — деп, ант этди.

Аны бла, элме турукъдан туруп, алгъа таукел тебиреди, атлашындан жер тебирене. Бара эди барыуча — кийик жолун кѣргенча, анты къарыу бергенча! Кюн таякъла ойнай эдиле жолунда; къача эдиле ала да, чалише эдиле, ойнай...

Аркес, дагъыда бир ёзенден чыгъып, дагъыда бир сыртдан аууп, кыйыры-чеги кѣрюнмеген тюзню юсуне къарады. Ууакъ сызгъала, кьолла, къат-къат дыркыла, салмалы дуппулла алышынадыла. Абагъай, айубал къалын ёсген чунгурлада жаз тауукъла къанкылдайдыла. Сыртладан сылтыран сериуюню сюрюп келип, тюзню былай ол тѣшегенча, кюн нюрюнде жапырылгъан жапыс кырдык, толкъун тарта, ары-бери чайкъалады. «Оу-и-ий, Асман, асыл тейри, къалыубала жангылыгъы жарытханды бу жерни!» — деп, Аркес тейриге махтау салды.

Аркес, ёзенни ортасын кесип, ёргесине тартды да, тардан келген суу, жайыулана, солуу алгъан жерде кийик атланы кѣрдю. Ажир юлюш, баям, байтал байдыргъан³² той эте болур эди, — бир — суу боюну бла ёрге ёзенни дюнгордетип ётеди, бир а — жууукъ кѣкню кюмюш жаууннга алдыра, суу-

³¹ *Табалау* — кѣл кенгдириу, беиш этиу, кьозутуу.

³² *Байдыргъан, байдырыу* — ажир кьошхан.

гъа киреди. Къайда эсе да тюрбунде, суу, алай жайыла барып, тюрбю оюлгъанча, эки тар арагъа къуюлуп кетген жерде, къоркъутуу тейриси къоду салады. Андан ары уа, сууну суху гюрюлдеуюне кийик атланы кишнеулери да къошулуп, минг-минг къоду болуп, жер тюрбюню къычырыгъын бар жерлеге, къаялагъа эшитдиредиле. Суу, жыйылып, бели бууулгъангысты болуп, тюрбю кърюнмеген таргъа бийикден къуюла, акъ чучхурла болдургъан жерде, ёзенден ары — жер теренине кетген жангы тарны къабакъ эшиклерица, аны эки жанында тургъан эки дуппур къая бар эди. Аркес, берги дуппургъа чыгып, байтал байдыргъан тойгъа къарайды. Кийик жашаугъа, аны ариулугъуна, эркинлигине алгъасынып, кийикни да унутду.

Бир бирине ушагъан, бир ат да жокъ эди жылкыда — алаша иничкебел, иничкебоюн атла; къалын, добурачан жалкъалы. Чапсала уа — жерге жете, жел тарагъан къуйрукълары, кюн таякъладан къысылгъан кюлтеле чачырагъанлай, чачырап. ёзенни ары жаны киришли сыртны жабадыла. Сейирден, Аркесни жүреги чыгъаргъа жетсе: «Оу-ий, Асман, эт мени да аллай ат! — деп тиледи. — Айландыр мени да аллай атха! Мени терилтген кийикни жетме къой! Ат болуп да къалайым, кийикни жетейим ансы!»

Аркесни акъылы атлагъа аллай бир кетип эсе да, кийик, кесин билдирмей, алай кёп турмады. Энди ол аны кийик атланы ичинде кърлюкча, алай къарайды. Къулагъы сакъал тюрклерине дери эшитиу болуп, кёзлери — аякъ бурунларына дери кърюу болуп, алай сагъайгъанды. Жокъ эди ол, жокъ эди ол, жокъ эди! Ёзенни жаланда ажир къошулгъан къууум алгъанды.

«Оу-ий, Асман, эт мени да аллай ат! — деп тиледи жангыдан. — Айландыр мени да аллай атха! Мени алай терилтген кийикни жетме къой! Ат болуп да къалайым, кийикни хорлайым ансы...»

Аркесни экинчи къайтарып тилеген тилеги кийик жылкыны кычырып ийгенлей болду. Ажир юлюш ол чакъда жерни тюрбюне дери, кёкню кенгине дери дюнюрдетип, аны жаны бла ётдю. Аркес, ол жеринден тепгенлей, сейир кърюнюш — жылкыны байтал байдыргъан оюну — гунч болуп, ёзен шошайып къаллыкъча, солууун ичине алгъанды. Огъесе, желим топуракъдан ишленген тейри жесилик кирик, дылгам болупму къалгъанды?

Байтал кёзлерин сюзе, ажир согъанчакъларын юзе, жылкыны аллына чыкъдыла. Бирси атла да кишней, бир бирин къаба, чочуй, ажир юлюш, кийик жылкы ёзен башы таулагъа кирип, жутулуп кетди.

Ол заманда Аркес да, аны ким эсе да аякъ тюбюнден уруп, атдырып ийгенча, тургъан жеринден алай тебинди. Ол кесин кийик жылкыны ызындан чапхан суна эди, алай а, солууу тамагына тыгъыла, бир жерде тохтагъанында, аны аллы бийик тау эди, онг жаны — дылгам къаяла, сол жаны — тюзюнлей бугъойладан башланган къарангы, терен къол.

Кюн таудан аууп, терк окъуна къарангы бола башлады. Аркес, къаяла таба жол салып, терен къолну тик белинден артха кетди. Кетди да, кетмеди! Жюреги, кийик атланы кѳргендеча, терк-терк уруп, аркъасына уу жилин киргенча, сатгайды. Угъай, аны аркъасына жилин уу угъай, айсын болуп жайылгъан, аякъларын, ол тузакъгъа тюшгенча, алай тыйгъан — къыз кюлкюсю эди. Элинден жаз башында кетип, агъачда къыш къарына тюбей тургъунчу, агъач киши дерча окъуна бир адамгъа тюбемеген Аркес, эшитгенине ийнаныргъа-къалыргъа билмей, анга кѳре уа — артха бурулсунму адам, бурулмасынмы деп, шумалакъ болду. Терен къолну тюбюнден ол таууш энтта келди — зынгырдагъан къыз кюлкюсю! Таулада кѳп жюрип, адам атына да тюбемей, кийиксинген уучу не тюрюлю сыйкырылагъа, алындыргъан, алдагъан тауушлагъа да тюберге боллукъ эди, не сѳз! Алай а, Асман бла ант этмесин, адам тауушу эди ол! Къоркъуу, элгенну дегенни билмеучю Аркесни энтта да тин-тер басды. Бир такъыйкъадан а, терен къолгъа аркъасын бургъанлай, аягъы учду да, энишге сызыла, къыртышдан сермеп, зылдыла къобарды. Къол ичи терени къарангы тартхан эди. Алай а, кѳз жютюлюгю аны алдап башламагъан эсе, анда тагы сууну боюну бла тизилишип баргъан аскерни кѳрдю. Артда былайды деп айталмаз эди деп, мыйысы не ючюн жилтин учургъанын да, — алай а, ол ажымлы такъыйкъасында къолгъа тюшген гелеулю, киришли жаргелде, жаралы айыулай, жанындан тюшюп тура: «Къызла!» — деп къычыргъаны хакъды.

Андан ары хар зат Аркесни эркинлиги бла угъай, Асман тейрни буйругъу бла болгъан эди. Бузда учхандан башхасы болмай, къырау къакъгъан кѳк гелеуде иги кесек барып, тагы суучукъну кѳмеуюлюне жетип, тохтады. Алайда, тобукъларына туруп, эс жыйды. Жер тюбю жети къатысына дерн кѳрюне эди кѳмеуюлде! Кѳк десе, кѳм-кѳк туююл, жашил тартхан кѳксюл десе, ол да туююл, тазалыгъы мыкыришкѳзюнлей! Аркес суу ичерге къапланды. Ол да тогъур-тогъумаз, кѳмеуюлчюк чайпалды да, къуугъан кийиги аллына келип къалды. Ол энди къыз сыфатлы болуп кѳрюнеди: эки къолун къош уууч этип, суу алды, ич деп. Аркесге тутду. Жерни жети къаты, кѳкню кѳксюл чууагъы да энди ол къош ууучну ичинде эдиле. Кѳзлери къамап, къызны ариулугъуна къараялмай, Аркес къош ууучдан суу ичерге болду. Ол чакъда

биягъы кюлкю жангыдан эшитилди. Аркес кёлде кийик бияры чартлагъанын эследи: кызыуу бла кёмеуюлге сюркелип, суу болду; акъ суу аны юсюнден, инжи бюртюклеча, чачырай, тобукъларына дери кёлге батып сюелди. Кертилик бла элесликни арасын айыргъан кыйын эди. Тууарылып, артха кетсе — адам туююл, къралып, алгъа барса да — не ючюн дерге амалы жокъ...

Аркес, кёлден чыгып, тагы сууну боюну бла ёргеледи. Кюн батар чакъда, аны таякълары, сыртны кырына тийип, башында алаша кириш каяяланы алтын къалалагъа ушатадыла. Аркес, кече къалыргъа бийикде ышыкъ жер не дорбун табайым деп, иги кесек ёрге кётюрюлдю. Кёп бармай, сыйынып, жер этерча тешик табып, аллында от тиргизирге къууун, чакъгычын алды. Чагып, жилтин чыгъаргъанлай, аны жарыгъы кёргюзтгенча, кийик, алтын белли, алтын мюйюзлю болуп, ыранда тургъанын кёрдю. Бу жол Аркес анга, кёлю такъыр бола, кёз жашлары келип къарады. «Хо да, сёз бергенме, аны Къайберген атабыз эшитгенди! — деди ол. — Сен да барырса, кёрюне, кёрюнмей, мен да къууарма, ызынгдан жете, жетмей... Алай барырбыз экибиз да, ичер суубуз тауусулгъунчу! Ахыр уучу мен болсам да, Эмискир боюнларына къайтмазлыкъ, жетерме сени! Жетмесем, бедешими киши кёрмез!»

Бары хыйла, терилтиу кийикденди деп, ол андан артха суу боюну бла тизилишип баргъан аскерни унутуп окъуна къойду.

ХV. КЪАЙГЪЫ

Ол кече Гаппо да тынгысыз эди. Ол кече угъай, Аркес киеу жолоучулукъгъа чыкъгъанлы да. Халын иги да терен сюзюп къараса уа, ол Армагеш тайпаны уланы Аркес бла Гургу тайпаны кызы Нансилге неках къууум этген кюнледен бери да тынгысыз эди. Энди уа, иги къулакъ салып къараса, саулай элни окъуна бир къужур ангылашыныусуз хадагъалыкъ алгъанды. Бирде, хашкен жумушладан сора, кызыны халын сорса, Астар: «Турады!» — деп, кысха кесип къояды. Адамланы ичлерин иги билген, тиллерин да иги ангылагъан Гаппо, Астарны жууабына, айхайда, бюсюремей эди, жан тынчлыкъ тапхан атаны ауазы туююл эди ол! Сора мамыр Жемазыкъны тубюнден ёрге алгъан бу ич хадагъалыкъ неди? — деп, Гаппо Рау-Базгъа къарай эди. Аны тубюне кирип, шум болуп, кечеле, кюнле да турады. Алай олтуруучусунда Гаппо, суудан сора, ауузуна жукъ да алмай эди,

адамны кѣулагъы алай иги эшитеди дегенни айтып. Да, не бек ашамай-ичмей, кѣулакъ салса да, солуу алмай, тынгыласа да, кѣкден изми келмей эди. Жемазыкъ саулай да сакълай эди аны, тейри жарыгъы келликча! Ол да шумайгъан эди — кѣошда, жолда, жорукъда... Адамла кѣалай эсе да бир ауур кѣарамлы, арсар атламлы, бюлдюргюлю болуп кѣалгъан эдиле. Боллукъ иш, ол игиге, аманнга эсе да, кѣкден боллукъуна энди Гаппону ишеклиги жокъду. Ол кече да андан тынчлыкъсыз эди Гаппо. Эки-юч кере да юйден чыгып, табутам тийресинде айланды. Айны онюч кюнлюк кечеси эди: аны жаш, чомарт жарыгъындан кѣаяла, агъачла да кюмюш бетли болуп, таула ичин ырахатлы шошлукъ алгъанды. Шош жата эди Жемазыкъ! Агъачла, кѣаяла, алада кѣонуш кѣургъан жаныуарла, кѣанатлыла — бары алам солуй эди. Солумай, барына жумушакълыкъ, жукъу берген, алагъа тюшле, умутла жиберген Рау-Баз эди да, ол да кѣкде ай бла бирге жюзгенча, ауанасы аны ичинде ачыкъ кѣрюнеди. «Жукъла сен да, Гаппо, — дейди ол. — Мен кѣреме барын, барына боллукъну тергеу этеме». Гаппо, ахыр-ауал, аны тауушун эшитип, жюрек ырахатлыкъ табады, юйюне кѣайтып, жерине таянады.

Жукъугъа хорлата, Гаппо жангыдан эшитеди Рау-Базны керти сѣзлерин. Эшитгени кѣадар а, тейрини борчуп кесине алып, дунияны кѣрлюк, аны тынчайтырыкъ да кеси сунуп, кече алай айланнганына сокъуранады. Ол сокъурануу аны кѣп кюнледен бери да кетип тургъан жукъусун кѣайтаргъанча, санлары да ырахатлыкъгъа бѣленип, терен жукъугъа кетеди.

Кѣаллай бир жукълагъан эди Гаппо, ким билсин, — кѣк кюкюреп, ол кѣайда эсе да шибиля отла жаннганларына уянды. Ай тийип тургъан ариу кече кирген эди таш гытысына, энди уа суу, тарны алып баргъанча, алай кѣутургъанды. Тешине кѣыйналмаучусуча, кийине да чырмалмаучу эди да, терк туруп, тышына чыкъды. Ол да босагъадан атлар-атламаз, тюз да аны бет аллында, агъачлы тик сыртны этегине шибиля тийип, тѣгерекни жарытды. Гаппону бети да от жанып, ол гырхы сюек кѣолчукъларын кѣзлерине ауана этди. Такъыйкѣа ѳтгюнчю, огъесе шибиля жарыгъы ѳчюлгюнчюмю — шибиля тийген жерден, тюз да жуууна тургъан кѣлүнден чыгып келгенча, сау адам чыгып, аллында ѳре сюелди да, Гаппо Асманны кесилигин таныды! Ол, тобагъа кѣайтыша, таш кѣабыргъагъа кѣысылды. Алай а кѣзлери анда — шибиля тийген жерде — кѣалгъан эдиле: жарыкъ, ол адамны жолун кѣргюзтгюнчю, кетмезден тохтагъанды. Тейри кесилик — саулукълу, борбайлы жаш — жуууна тургъанлай, кѣлге шибиля тийип, аны от алдыргъанча, ол а, анга сейир этип, кѣараргъа чыкыгъанча, кѣымыжасын жабаргъа да унутуп,

сюеледи. Ол борбайлы жаш эди, къарыулу, субай сюекли. Гаппо сюелип тургъан халында, тюзюнлей жерге кирип баргъанча, хуна тюбюне алай «оюлду». «Ёзге уа! — деп, Гаппо, жерге гуппушлана, кесин жапсарырдан болду. — Тейриле хар заманда жашдыла, чырайлыдыла, дуния къалай эсе да анандан туума, ала да алайдыла...» Гаппо, кёрген суратын алай жоралай, аркъасын — къабыргъагъа, билеклерин — таягъына таяндырып, иги кесек олтурду. Жауун тюбюнден шибиля отлары кетген эселе да, аланы жарыкълары Гаппону кёзлеринне тийип къалып, ол, терк-терк атлап, агъачха кирип баргъан адамны кёрюп турду. «Ай-а, шибиля! Асманны от баласы! Биз жарлыланы хаталарынгдан сакъла!» — деди ол, аны кёргенин кесинден окъуна жашырыргъа кюреше.

Бир кесекден жауун сел бола башлады. Шибиля да урмайды, кёк да кюкюремейди. Гаппо, агъач этегинде ол сейир кёрюнюшге битип къалып, энтта да алайда бир белги болурму деп ышанлагъанлай, аягъы юсюне болургъа кюрешеди. Айсынлыкъ бла тобалыкъ сермеше эдиле эрттеги жумалыкъны ичинде! Ахырында, барып къараргъа керегин хашкен борчуна санап, ары тебиреди. Ол, жалан аякъ болуп, аба этеклерин да кётюрюп, суу кырдыкны жырып барады. Шибиля тийген жерге жууукълаша, бир сытылгъан таууш эшитди. «Огъесе жанлымы къангсыйды?» — деп, арсар болду. Тохтады. «Баям, шибиля жанууар ачитханды», — деп, ары таба муштухул атлады. Жауун ахырыда тохтагъан эди. Аны ызындан къууулгъан булутла бир бирден юзюлгенлери сайын, ай тийип, жауун жапыргъан кырдыкны жарытады. Гаппо, агъач кыйырына жете, артха туракълады. «Ай, тоба, кёзюме кёрюнюрге къалды да бюгечели!» — деп, сагъайды. Къымылдаргъа да къоркъа, эс жыйып, кёз жютюлюгюн салып, алгъа дагъыда бир атлады. Адам! Ол, азчыкъ ёксюп, жияйды. Гаппо, жууукъ келип, анга таягъы бла тийди. «Кёкдегиле, жердегиле!» — деди нек эсе да. Жатхан — жалан эди. Ол, баям, адам айланнганын сезип, бирге жыйылып, кыппачыкъ болду. Неле эселе да, къатында бир суу тугулланы да кесине тартды. Гаппо, агъач таба да бир-эки атлап, къайтды да, энишге ийилип, жатханны бетин кесине бурду. «Кимсе, несе?» — деп сорду. Жатхан кыппа болгъан халында жангыдан уллуракъ ёксюп башлады. Гаппо, юсюнде эски абасын тешип, аны юсюне атар эсе да, аны да этеклери кырдыкда суу болгъандыла. «Тур, хайырсыз... Адам эсенг, кийин да, биргеме кел... Кюн баласы эсенг — Кюн агъачха киргенди... Кийик эсенг, кийик жолунга бар». Алай а Гаппо, бу ахырайтырына жетгинчи окъуна, сытылгъанны тауушундан таныгъан эди.

— Ай, тейри шашдыргъан Нансил бала! — Таныгъан

кѣуанчы, аны былай кѣргенине жарсыгъаны да бирикген эдиле оракулну ауазында.— Кийин терк, хайда! — деп, артха бурулду.

Нансил да, Гаппону таныпмы, айжекклигинден ахыр уяныпмы — шош болду. Билгич артха бурулгъанлай, терк туруп, суу кийимлерин сыкъды, юсюне кѣаплады.

— Мени былайгъа тейри келтиргенди,— деди ол, Гаппо соргъунчу окъуна айыбына амал излеп.— Мени бери Асман тейри келтиргенди...

— Кѣргенме! — деди Гаппо, анга бурулмай. Ачыулу эди ауазы.

— Кѣрген эсенг, энди уа не болду ол?

— Ол суйген адамына жангыз бир кѣрюнеди... Энди сен аны сакълама!

— Нек? — Нансил жангыдан сытылып башлады.

— Тейрини тахы кѣкдеди! Жерде жаланда таш не агъач кесилиги болады.

— Ол мени да ары элтирге айтхан эди... кѣкде кѣаласына...

— Эсинги жый, Нансил! Кийиндингми? Кел сора,— деп, кетип тебиреди.

Нансил, аны ызындан жууукъ бара, биягъында сытылгъан тиширугъа аз да ушамай эди. Юсю-башы жибип, кийиз чарыкълары алай суу болуп, шыпал-шупул этмеселе, аны ичинде кѣаллай сѣзле туугъанларын Гаппо эшитирге окъуна боллукъ эди.

Юйге жетип, Гаппо терк окъуна от тамызды. Кѣургъакъ чырпыла салып, уллу жандырды. Нансилни суу быстырларын кѣуругъа жайып, кесин а, юйде аяулу абасына чулгъап, от жагъада олтуртду.

— Сен бек алгъа акъылынгы башынга жый,— деди анга Гаппо. Бу жаш тишируну халын эрттеден биле, аны айтханындан, кеси кѣзю блакѣргенинден да оюм этеди. Болгъан ишни кѣзыны айжек ауруууна атап да кѣоялмай, кѣрген кѣзлерине да ишекли болалмай, кечеги сейир окъуяны ызын, тюзюн излейди. Нансилни биягъы айжеги тутуп, кимлени эсе да ызларындан терилип, алаймы тюшген эди сырт этегине, огъесе, кертиси да, Асман тейри Астар кѣзын сайлап, анга урлукъ салыргъамамы эсине тюшгенди? Жер адамы, кертти жемазыкъчы эр киши некаяхлы кѣзыны алай терилтир амалы жокъ эди. Эмискир боюнларында алыкъа аллай тейрисизлик чыкмагъанды! Чыгъар амалы да жокъду! Анга кѣре, Гаппо кѣрген —жертиси да, кѣк бла байламлы эди! Жер адамлары, Гаппо кеси да, табийгъат халлагъа терилиу, алданыу, айжек деп тургъанлыкъгъа, Нансилни кѣкден саламы бар эсе уа? Тейриле, туугъанында окъуна анга сайлау салып, бойгъа же-

терин сакълагъан эселе уа?... Жемазыкъ элине аллай тейри жууукълукъ Нансилин юсю бла ачыкълана эсе, сора бу жер — Рау-Баз кесини нюрюн, чомартлыгъын аямазлыкъ жер, аны адамлары уа энчи сыйлары болгъан адамла болуп къала эдиле.

Хар затны да уста билиучю, арсар болмай, тюзюн айтыучу Гаппо, былайда чорт кесип, тауусум этип къоялмай турады.

— Биреуге неках этилген къызгъа тейриле тиймейдиле.— деди ол бир кесекден, кеси аллына сагъыш этгенча. Нансил, жылынып, эс тапханды.

— Ол сени некахынгы бузгъанды! — Нансил, алай айтып, иги кесек тынгылады. Сора Гаппону кёзюне битип, сорду: — Ким уллуду — тейрими, билгичми?

«Кёкде тейриди, жерде менме», — дерик эди Гаппо. Алай а, жукъ да айталмай, жана тургъан отха сейир этип къалды.

Экиси да жаннган отну тауушуна иги кесек тынгылап турдула.

— Ол сени кёзюнге кёрюннгенди, балачыкъ... — Гаппо, Нансилге эс жыйма къоюп, ишни болушун сюзер акъылда эди.

— Сора кёргенме деп нек айтдың? Кёргенмисе, кёрмегенмисе?

Гаппо, энтта да тили тутулуп къалгъанча, сёз айталмай, иги кесек мычыды. Нансил отха чырпыла салды. Чыккырдан чолпу бла суу алып ичди. Ол Гаппону бек сюйюучю эди; келип, быстырларын да кёп жуугъанды.

— Ол Асман эсе... Ким биледи, шибиля... Тохтачы, балачыкъ, сабыр бол...

— Асманды! Асманды! — Нансил, бийик жаннган отдан кёз айырмай, ол энтта да от ичинден анга кёрюне тургъанча, къарайды. — Гаппо, аны кёкюреги аллай бир къызыу эди... Тейриден сора, кимни кёкюреги боллукъду алай ырахатлы?

— Айт сора ишни болушун! — деди Гаппо, ахырда тюнгюлюп. — Айт, балачыкъ, ол санга ким бетли болуп келгенди?

— Эргин бетли! — деди Нансил, бурмай. — Ол сени сохтангды да, Эргин?

— Эргин?!

— Асманны жерде сыфаты къаллай болгъанын билирге сюе эсенг, Эргин сохтанга къара да къой! Да сен аны билмеймисе?.. Асман айтханды, мени Эргиннге ушагъанымы Гаппо биледи деп.

Гаппону тобагъа къайтыр сагъаты энди келген эди.

— Айт, балачыкъ, айт. Мен кёк бла сени арангда келечиме... Аны манга да барды измиси... Сени тилеген тауушу...

Эргин — таза хашкенди! Асман аны сыфатына кирип андан айланады...

— Ол манга эрттеден келеди,— деп, Нансил ишни сейирин бютюнда энди чыгъарды.— Аркес кетгенли да. Гитче заманымда мен Эргин бла азмы туююшгенме, беиш да этгенме. Ол заманда да Асман манга Эргин телини сыфатына кирип келиучюсюн билмей ансы... Ол заманда мен анга беиш этгенде, тохтагъан эди. Артда уа, Армагеш тайпа манга нохта салгъандан сора, жангыдан келип башлады. Ол мени не ючюм сайлагъанды, Гаппо?

— Аны Асманнга сорсанг эди уа?

— Соргъанма!

— Не айтахнды?

— Элтирикди ол мени кёкге,— деди умутлу ауаз бла Нансил, Гаппону соруууна эс бурмай.— Тейрини сёзю эки болмайды.

— Тейри алыргъа хазырча, сен а барыргъа хазырмыса?

— Хазырма, Гаппо! — деди Нансил терк. Олтуруп тургъан жеринден секирип турду. Асман, эшик юсюне келип, аны чакъыргъанча, тынгысыз болду.— Энди мен аны къатыныма...

Гаппо, шибиля биягъы жерни энтта ургъанча, алай сескенди.

— Сен Аркесни къатыныса! Мен неках этгенме!

— Угъай, Гаппо, мен Асманны къатыныма! Ол мени алгъанды! — Алай айта, Нансил эшикге бла Гаппогъа кезиу-кезиу къарады.

Къызны алына тургъанын эслеп, Гаппо терк окъуна аны кёкюрегине къысды. Аны жүреги, атылып кетеди дерча тебеди. Къолларын къадалып уады, ала къурушуп баргъанча.

— Сабыр бол, балачыкъ, сен мени юйюмдесе...

Нансил, Гаппону кёкюрегине къысылып, тёгюлюп жияды.

— Сен Аркесни, ашыргъанынг кирик, юйюне нек къайтармайса да? Ким эди хар жолдан, айтсам, келликди деген?.. Ол а келмейди, келмейди... Астар... Мени атам, хашкен эсе, ол а билмейми тургъанды Асманны алай жүрюгенин? Эргин да билмегенмиди? Сен да билмегенмисе? Барыгъыз да билгенсиз... Асманнга жукъ айтыргъа базынмагъансыз ансы... Энди уа, ол мени элтмесе кёкдеги къаласына, Аркесге сиз барыгъыз да не айтырыкъсыз?

Къызны айыпсыз дауу Гаппону къуру тулукъ эте тургъунчу, ол кёкде эшитилген болур эди,— оракул быйылдан бери да эшитирге термилип, эшиталмай тургъан тауушун эшитип къойду. Ол жияй тургъан сабий къызны кёкюрегине бегирек къысды, кёкден келген тауушну игирек эшитирге къулакъ салды.

— Хау, бала, барды таууш... Асман толусунлай Эргинни кѳабына киргенди... Ол сени элтирикди!

— Сен ыразымыса, Гаппо?

— Ыраzyma, асыл бала! Асман манга таууш береди... Мен Эргин болуп келгенме Нансилге,— дейди...

Алай а оракул энди, башха иш эсине тюшюп, тобагѳа кѳайтыша эди. Кѳачан эсе да, Гургу тайпа былайлада эл кѳурап олтургѳанда, аланы арпа сабанлары аламаг битген эдиле... Ол заманда Астар сабий эди, артда да ол, хашкен болуп тургѳанлай, кѳаядан кетип, сау кѳалды. Алай а Гургу тайпа ол заманда, бу заманда да тейрилени игиликлери ючюн тобалыкѳ этип, уллу жалбарыу кѳурамай кѳойгѳанды. Баям, ала Гургу тайпагѳа арт бургѳан эдиле. Арт бургѳан эдиле да, саулай тукѳумгѳа аллай борч салып кѳойгѳан эдиле: адамлагѳа игилик этген бары тейрилени алларында тазаланыр ючюн, ким болса да, тайпаны тиширыуларындан бири Асман тейриге бел бауун тешерге керек эди... Гаппо эсертген эди аны Астаргѳа, бирсилеге да. Аркес бла Нансилни некахларын этерге унамай да тургѳан эди, алгѳа борчугѳузну тѳлегиз деп. Аны бла да кѳалмай, тюш анасы Чомпарас Астарны кѳайын анасы Кѳырыяны тюшюне келип айтханды. Эшитмеген кибик этип кѳойдула. Тейрилеге уллу кѳллюлюк иги бла бошалмазын билсе да, оракул, эки тукѳумну кѳадалыуларына бой салып, аланы жашлары бла кѳызларына гюрен кѳурады. «Аштотургѳа табу: кѳызыбызны башы байланды, бел бау тешерге чѳп бизни юйге чыкѳмагѳанды»,—деп, кѳууанган эдиле. Алай а неках бошду, тейри сайласа... Кеслерине уллу кѳллюлюкню тейриле бир заманда да кечмейдиле. Нансил а, ала, Гургу тайпаны борчун андан алып, анга кѳоранч этгенни кѳой, Асман аны кѳадарын иги жолгѳа чыгѳаргѳанча, алыкѳа кѳкден жерге тюшмеген эди...

— Гаппо... Асманны кѳоллары манга алай аяулу тие эдиле... Ол мени, кѳкюрегине кѳысып, алай ийнакѳлай эди... Аны кесилиги ташды деп бир да айтмаз эдинг...

«Аны бла тамам болсун ансы хар зат,—деди Гаппо ичинден.—Тейрилени ыразылыкѳлары кѳайтса эди Жемазыкѳ жамауатына...» Нансилге уа кѳаты эсертди:

— Бюгече болгѳан ишни бир жаннга айтма, бала! Бир жаннга! Сен аны хапар этсенг, Асман, кѳайтырыкѳ эсе да, кѳайтмазча боллукѳду.

— Охо,—деди Нансил...

Эшик хырезледен танг жарыгѳы кѳрюне башлагѳанда, Гаппо, Нансилни кеси кѳтюртмесинде тынчайтып, табутамгѳа тебиреди. Эргин анда болургѳа керек эди. Ол энди, Жемазыкѳ эли уянып, Нансил да анасына Асман аны кѳалай алгѳанын айтып, халкѳгѳа хапар этгинчи, болгѳан ишге багѳа

бичерге, атасы Астар бла, эл башы Алкей бла, ахырында тейри болуп айланган Эргин бла да тюбешип, кызыны оноун этерге керек эди. Арт айлада элни бийлеген тынгысылык бошдан болмаганы ачык эди...

XVI. ДУНИЯ СЕЙИРЛИГИ

Аркес, бийик тапкырда кыя тешикни аллында уллу от этип, кёзю квалкыуга бара, кёп олтурган эди. Алай олтурганлай, жукалап калып, танг ата, тебен агач кертме ашаган айуну тауушуна уянды. Кийик аны арытхан эди — сингирлерин кючдең жараулады.

Кыапчыгай шошду. Жуукка жылкычы кыуш кычырады. «Угай, бош эшитилмей эди манга кызы кюлкюсю, — деп, тюненеги кыуугунлу кюнине нюзюр этеди. Агач кертме ашаган айуу — шыбырт эшитипми, адам жыйысын ангылапмы, — ал табаны бла гумхотун сылай, сагайды. Баям, адамны кёрген окуна этди. Алай а, аны ючюн кыайгырмай, эрттен ашына болду. — Ол да шагатды, — деп, Аркес этген нюзюрлерине келишеди, — ол да шагатды, бу жерледе айуу кёрген биринчи адам мен туюлме! Не ишеклик энди, кийик туюлдо мени былай кыуултхан!»

Аркес, жолуна алай тауусум этип, не тюрю сейирликке да хазыр болду. Башындан тюшген элитир тик кыяга жетип тохтай эди да, тюбюнде жумушак агылмага секирип тюшдү. Ууак улхузу, ууалма кыатыш бола, сызганы тюбюне дери уча, теңгерей келди. Сызга тамагы алыка кыарангы эди. Тагы суучук, тюбюнде ак ташлары жылтырай, кеси жырчыгы бла кесин кыууа, энишге шырылдайды. Аркес тюненеги ызы бла биягы кемеуулге келди. Алайчыка кюл-бет чайкап, аязды. Кёп мычымай, сызганы тамагы бла ёрге жол тутду. Суучукдан таш юсю бла атлап ётеме деди да, аягы учхалап, сууну чайпалтды. Андан чачыраган тамычыла кимни эсе да жалан этине тийип, дыгыл этдиргенча, узакдан кюлкю эшилди. Узакка эсе да, ол таууш, кыяла ичинде кюнгуроу кыагылганча, сызганы алай жангыртды. Аркес, шум болуп, тохтады. Кюйнеген кызы аузла келе-кете башладыла. Аркес, кёкюрегинден от жинкле чачырай: «Кыя кызылары терилтедиле!» — деди. Аны бла тенг: «Сейирлик ишле хар такыйкадан да боладыла!» — деп, Гаппо айтычу насыят эсине тюшдү. «Кыя кызылары, алдап, терилтип, жоярга кюрешедиле!» — деп, жүрексинди.

Кыансер бла гыйгум кыатыш ёсген кыалын чырпы басхан эсе да сызганы тамагын, Аркес суулу жаргелле бла

ёрге чыкыгъан тапкырланы эследи. Уучула уланы, энди жаныуар сесли да болуп, не тюрлю ызны, шыбыртны да терк биледи! Не терен агъачда адам жырмаш чырмауукъ ханса да ажашмайды. Къая жарылгъанларындан чачырагъан тамычыла дайым суу этип тургъан ташлы тапкалы тар элитирде адам аякъ ызла бардыла. «Былайтын биринчи чыкыгъан уучу мен туююлме!» — деди Аркес. Сейири уллу эсе да, арсар болмай, ол кюн кийикни ызындан чыкыгъанча, илине, тагъыла, тобукълана, терен тамакыны тиги бла ёрге чыкыды.

Чыкъса уа — аллайгъа чыкъсын! Къая башындан энишге къараса — Мёнгю таудан шимал жанына ачылгъан уллу аууз! Къая аллы тик сырт, кюнлюмю, чегети да, терен кюллагъа, сызгъалагъа бёлюне, толкунлана, жайыла, терен ауузну ёзенлерине энип кетеди. Бусагъатда кюн ортасы болуп, ёзеннге кюн тиеди да, кёкге тартылгъан хоуукбаш чийле алтын бетли кёрюнедиле. Ёзенни ортасында уллу кёл, кёкню таша кюзгюсюнлей, аны кёклюгюн, кенглигин кёргюзте, кюн таякъланы артха чачыратады. Чегет къаяны башында сюелген Аркес, аллай бийикден къарап, кёлню кенглигин алай кёре эсе, сора ёзен да, кёл да, ол тийрени кыууушу, кюлу да эркин болургъа керекдиле, ат чаришле кыуарача!

Аркес, дуня кыдыргъан жолларын арытып, сау-эсен кыайтып, Жемазыкъ башындан къарагъанча, алай кыууанды! Терен ауузну этегине жол узакъ эди. Аркес аны табаргъа боллукъ эсе да, кёз къарангы этдирген дылгамладан энишге энип, жангы тамашагъа жол излерге ашыкмай, ол къарамы бла тегерекни тинтирден болду.

Къая тюбю тик сыртны кюнлюм жанлары сары къаялы бийикледиле. Аркес мындан къарап окъуна кёреди анда салма жолланы, адам жашагъан илишанланы! Оюлгъан хурула, хунала бийик ёсген мурсаны, сарыжал хансланы ичлеринде аз эсленедиле. Кюнлюмню алайларындан къарасанг, тюбюнде ёзен зугулуракъ оюлгъан чарагъа ушайды, аны терен ауузгъа айланган жаны, иничкере, ёргелене, къая ичлерине ташайып кетеди; ёзенни энишгелери, кёлден гёбени — къаядан оюлгъан ташла мекениди. Ташла арасында анда-мында кыулачжетмез наратла ёседиле. Кёлге жуукъ ташла аздыла, чий жипи къамиш, чум, къаракъайын котурла...

Кюнлюм бетни этеги, ёзеннге чыгъа, иги кесек тюздю. Аны тегереги алаша хуна буруу бла бегитилгенди. Бурууну ичинде тюрлю-тюрлю агъач кыурулушла, юй, сех маталлы затла кёрюнедиле. Хуна бурууну тышында, тууушлуракъ жерледе тутуш мекямла мал орунлагъа ушайдыла. Бусагъатда бир деп бир жерде адам не жаныуар айланып кёрюнмейди. Аркес, кюнлюм бет игирек кёрюнюрча жер сайлап, олтурду. Ауузланган да этип, къарыу ала, тасха билирден болду.

Алай тура, Аркес кюнлюм бетни дагыда бир сейирине шагъат болду, алгъа аккун тохтагъан сары къаяны башында уллу къала бар эди! Бир къарагъанда, ол къаяны кесича кёрюнеди; кёз жютюлюгю болмагъан, жуугъуракъ туруп, иш этип, иги къарамагъан аны къаядан айырыр амалы жокъ эди. Айыргъанда уа — Аркес бурунгулу къаланы кёрдю! Ол, тобагъа къайта, секирип турду. Ары атлап, бери атлап да къарады: не сёз, алгъа аккун сюелген сары къаяны башында бурунгулу бийик къаланы ал къабыргъасы кёрюне эди! Ал къабыргъасы, къая бла бирге ёсген, аны ёз бийиклиги болуп къалгъан! Айтып, жомакълада эшитген эсе да, Аркес аллай укъмушну³³ кёрмеген эди. Чегет къааладан къарап, анда, кюнлюмде, алгъа аккун тохтагъан сары къаяны башында алай деменгилли кёрюнген къала ичинден а къалай болургъа боллукъ эди?

Аркес, аны кёз аллына ачылгъан бурунгулу сейир дуния чарс болуп къалмасын деп, ырыслай, къар къабырчакъланган алаша кырдыкга сыртындан тюшюп, иги кесек турду. Кёкде эки къуш къалкъа эди, тюз да аны башында тегерек айлана. Кёзю жукъугъа кетип, уюгъан болур эди, ат кишнегенине сескенип, секирип турду. Анда, къыр башында, бирча къаратор атла отлай эдиле. «Биягъы кийик агла болурламы?» — деп, Аркес ары иги ышанлап къарады. Угъай, отлагъан къараторла тюненеги кийик жылкъыгъа ушамай эдиле. «Ма къайры терилте эди мени кийик!» — деп, кийикни сюрген кюнлерин, айларын эсгерди. Қъалай алай болгъан эсе да, энди къалагъа чыгып барыргъа кёлленди. Алай ол, алгъа атламай, артха чегинди: ёзен башы уллу къолдан бир атлы чыкъды да, ол, жер бла келмей, кёк бла учуп келгенча, алай тауушсуз, къызыу келип, тик сыртны къыланч жоллары бла ёрге айланды. Атны жүрюшюн сел этмей, къаланы къабагъына жетип тохтады. Аны аллына, тюз да жерден чыгып къалгъанча, эки аскерчи чыкъды да, экиси да къабакъ эшикни ачдыла. Атлы, атдан секирип тюшюп, бурууну ичине ташайды. Хау, ол келген да, аны аллына чыкъгъанла да аскерчиле эдиле. Аркес, чырпы ичине бугъа, къалагъа кёз илишан салды. Кюн, баям, къушлукъгъа жетгенди. Қъаладан тышында, ичинде да, саулай уллу къоюнда да адам къымылдап кёрюнмейди. Муштухул атлы да, кёкде къуш учуп кетгенлей, жокъ болду.

Аркес, къая ыран бла энишге тюшюп, къырда, чохана ташны юсюнде къалын ёсген артиш котургъа кирди: къаладан чыкъгъан, ары кирген болса да, кёрюп турлукъду.

Бир заманда атлы къуугъунчу келген жолда аскер саф

³³ *Укъмуш* — сейирлик; алыкъа адам эшитмеген аламат.

кёрюндю. Бирча, кюмюштогъай ёре боккалары, чубур къап-таллары, беллерин, тартып, къаты кысыхан жассы бел баулары; бел бауларында сахтиян сафыралары, бел бау ичине сугъулуп, дорталары, аркъаларында — садакълары! Ат юсюнде турушлары, келишлери да бирча, Аркес, сейири уллудан, котур ичинде ёргерек окъуна турду: белгисиз аскерни юсюне чыгып къалгъаны ачыкъ эди.

Аскер саф, кёл жагъасына жетип, келиу халы бла тизгин тохтады. Кёлню аллында тобагъа къайтышханча, анга баш ийип, бир кесек турдула да, атладан тенг тюшюп, жюген билекликледен тутханлай, аскерчиле сир къатдыла. Алай турдула бир ненча такъыйкъа. Андан сора атланы кыстадыла; сауут-сабаларын тешип, ала артда къолларына терк тиерча, хазыргъа салдыла. Андан сора тешиндиле! Тешинселе уа... тиширула! «Эммечле!» — деп, Аркес кычырып окъуна ийди. Эс жыйып, тилин къапды: Асманнга табу, эшитгенча кёрюнемдиле ала. Чачлары бирча бирер базыкъ эшмеге эшилип, желкелеринде кыппа кысылып. Эшмелерин тешип, аркъалары бла энишге бошладыла. Сыйдам сыланган пил суюклей санларында кюн таякъла ойнай, аны себепли уа бютюн ажайып кёрюне... Аtdан бирча тюшгенлерича, бирча суюлгенлерича, тизилип, суугъа да бирча секирдиле. Кёл алай таза эди, акънюр — ол, тохтагъан суу болмай, кюн нюрюнден толгъан кюмюш аякъ кибикди! Кызла алай кёмюле эдиле суугъа, алай булгъана эдиле суу ичинде — къолларын, бутларын эркин атып, сыртларындан да жатып! Базыкъ эшмелери, аланы суугъа батдырмаз ючюн, жагъа тереклеге бапланыргъа созулгъанча, суу башында ариу къалкъадыла. Аллай ариулукъну Аркес айланган жерледе бир жан кёрмеген эди! Эмскир боюнларында бир эр кишини кёзлери да къарамагъан эдиле алай туура, жууукъ тишируну жалан этине! «Жангыз бу кёрюнюш окъуна тамамды кёрген кыйынлыкъларым ючюннге!» — деп, Аркес жолуна ыразы болду. Сёзсюз, жетген эди ол сабийлигинде этген тилегине! Уллу атасыны тобугъунда этген антына кертчи болгъан эди! «Манга быллай жол чыкыгъаны ючюн жарсыгъан эсе Гаппо, анамы тюшю да мени былай ажашырыма кёрюннген эсе, тейрилеге табу, ыразыма барына да!» — деп, къууана эди ол.

Къууанса да, Аркес энди кёрген ариулугъуна, огъесе обур терилтиулеринем — неге эсе да белгисиз шылаплыкъгъа жесир болуп къалгъанын ангылай эди. Дуня деген — жашаугъа жесирликни межамыды! Алай эсе уа, не зат эди анга Жемазыкъ элинде тиричилик? Саулай дуня — жесирле межамы эсе, бу бийик къалада жесирликден нек къоркъургъа керекди ол? Огъесе экими ёллюкдю?

«Эммеч деген быллай ариулукъ эсе, сора эммеч аскерлеге

уруш кѡан кѡайдан чыгъады?» — деп сейир этди ол, биягъы артиш котурну ичинде алай сагъайып тура. Аланы хапарларын Армагеш акъылмандан эшитгенде, излеп, жол сюргенде да, кѡаядан кете, талаша, ол эммеч дунияны жаланда жомакъ жанын кѡре эди; бир башха жашау тиричиликке ушамагъан халын. Кѡргени да жомакъ эди, ариу элес, нюр эшилген чарс кирик! Бусагъат чарс, эрик, хауагъа сингип кетсе, Аркесни кѡпелеу сезиминде жаланда сейир сурат кѡалыргъа боллукъ тюрсюнлю тюшде кирик. Болсун алай окъуна! Аркесге кереги да олду — башха жашау, башха сынаула!

Энди ол, эммечлени кеси зауукъларына кѡлде жууунма кѡюп, кѡалагъа кѡарады: аны чыгъышын, киришин тасхаларгъа керек эди. Кюн чыккыган жаны — дылгам кѡаяла, кѡалагъа кѡалкѡагъа адам кѡолу бла сюегенча, бийик кѡабыргъа болуп, кѡзкѡргеннге дери кетедиле. Бу жаны — сѡдегей бетди, ичинде кѡоллары, сызгъалары бла. Тюбюнден ърге баргъан кѡыланч жол — кѡайда кѡрюнеди, сыртдан ауа, кѡайда тас болады, кѡол ичине ташая. Аркес сууну кѡрмейди, алай а сыртны этеги уллу суугъа чыккыганы баямды. Бу чакъда кѡала тийресинде адам эсленмейди, мал ъзге да жокъду.

«Эммечле — кѡанлыдыла! Ала эр кишини сау кѡоймайдыла!» — дей эди Армагеш.

Кѡлде сейир кѡызла жуууна эдиле! Акъ кѡанкѡазла кѡыз сыфатлагъа киргенлей!

Аркес, ъз жерини, элини адамларын аз да жауламай, аланы сынларындан ънгелемей, былагъа бегирек тангсына эди! Жангы эдиле, сейир эдиле да — андан! Ай-е, Асман тейри, бу кѡлде кѡанкѡазладан бирин тутуп, Эмискир тийреслерине кѡрмючге элтсем эди деп да нюзюрленди. Аны бла тенг, бетине ишеклик, уялыу келгенча да болду: Нансил ала бла болса эди... Ол да, алача, субай, акънюр кѡрюнюрмю эди? «Ай, айыплы жаш, сен анга бир кере да тюрслеп кѡарамагъанса, аллыгъым ариумуду, эришимиди деп, кѡайгъырмагъанса, былайда уа аны кем этесе», — деп эшитди ол. «Жол сени шашдыргъанды», — деп, ачыуланды.

Кѡлкѡтюр сагъышла учундуруп, ол, тюзюнлей жухдан кѡлге секирлиги келсе да, кесин тыя, сейирге кѡарайды. Ким биледи, биринчи жашауунда бу жерледе жашагъан эсе да! Аны бу жолоучулукъгъа ашыра, Асман тейри кесини табутамында бош кюлмей эди! Дунияны жаратхан тейри! Боллукъну, болгъанны да билген, узакъдагъын, жууукъдагъын да кѡрген! Энди ол, Аркесни жолу артха, Эмискир жагъаларына, кѡалай бегитилгенин кѡрюп, кюле болур! Хо да, кюлсюн! Сюйюп кюледи! Ол анга жол ачханды, тилегине жетдиргенди! Энди Аркес, кѡрдюм, болду деп, артха кеталмаз: кѡзю бла

кёрснни кёлу бла тутхунчу, жүреги да тынчаймаз... Къал-май эди ансыз жан тынчлыкъ, ырахатлыкъ, бир бош эллича, къатын алып, алай жашамактылыкъ... Уллу атасы Армагеш айтыучу эммеч учунлагъа келип, тюбеп къалгъан эсе, аладан къачса да, кесинден къачып къутулаллыкъ туююл эди... Асман тейри анга кийикни да билмей жибермегенди...

Къызла уа жууунадыла. Бирде суу ичинде, акъ чабакълай, къуууша, къумар³⁴ къурай, суу юсюнде секирселе уа, кёлню акъ чокъуракъ инжилери аланы сыйдам-субай санларына чачырап, энишге саркъадыла. Бирде уа — ала кёлню теренине чанчылып кетип, кёлню башы дубурлана, ууакъ тогъайла тууадыла; тууа, тууа, кёплене, кёл юсю тогъай къайнатхан кёк сюзюлме болуп къалады. Ол заманда Аркес, бу уллу сейир кёрюнюш жаланда чарс болуп, кесин алдата тургъанча, сескенеди. «Терилме, ала къыз сыфатлы чабакъладыла», — деп шыбырдадыла элме чапыракъла. Аркес, ол жангы сагъайтыугъа ийнанып, кесин къолгъа алыргъа уа, къызла суу тюбюнден чыгъадыла да, жаны жангыдан ары кетип къалады. «Да не сейир, — дейди ол кеси кесине, тюнене дорбунда акъылына келгенни жангыдан эсгере, — къая къызлары терилтирге устадыла; чабакъ, кийик да, къыз сыфатлы бола да биледиле. Тюнене кийик атла, ызындан алындыргъан кийик... Бюгюн — эммеч къызла...»

Ууда нёгерлери «къушкёз» деселе, Аркес анга ийнанмаучу эди. Былайдан къарап, кёлню тюбюне кёмюлюп баргъан къызны кёре эсе, сора, кертиси да, къушну кёзлери кирик эдиле аны кёзлери! Аланы ол къакъгъан да этмейди, кёлню тюбюне жетип, андан ары кирик кетселе да, кёрюп турлукъгъа ушайды. Жемазлыкъ эли, атасы Алкей, аллыкъ къызы Нансил, тенглери, келген жолу, агъачла, къаяла — бары да кёлню ичинде эдиле, аны, учунуп, ары кирген жаны бла бирге! Алам, бир затха алай талпыгъанда, сангырау болуп къалыргъа окъуна къоркъууду!

Сейирликден эсиргени бир кесек кетип, эс жыйгъандан сора, Аркес ол кийик дуниягъа башха кёз бла да къарады. Алай бир мамыр кёрюне эдиле ол къызла, алай къайгысыз, ачыкъ эдиле — ала юслерин сауут-саба бла сырып айланнганлыкъгъа, атып, не бичакъ сермеш этип, бирлени ачытырла деп, анга ийнаннган къыйын эди. Бусагъатда ол, къырдан тюшюп, къатларына барып къалса, ала, уялгъандан, къачып, бугъаргъа кюреширикдиле ансы, алайда хазыр тургъан сауут-сабаларына чабарыкъ туююлдуле... Аркес, букъгъан жеринден чыгып, къыр башында сюелген окъуна этди. Аны бла тенг кёл жагъасында къарауулгъа къалгъан къыз дыркъ деп

³⁴ *Къумар* — къыз ариулукъ, кёз къууандыргъан.

тохтады, тюз да жыйы сезген кийиклей! Ол — къайда эсе да бу тийреледе эр киши ийис ургъанынмы сизди, эр кишини кесин эслепми къойду — айыргъан кыйын эди. Къалай-алай эсе да, Аркес, асыры терк батыр болгъанын ангылап, букъ-масына кирди...

Къызла, санлары суудан къаннгынчы жууунуп, жюзюп, кёлден чыкъдыла. Нек эсе да, кийинирге ашыкъмай, къолларына горда бичакъларын алдыла. Кёл жагъасындан арлакъ-да жашил талачыкыгъа чыгып, бичакъ урушха жарау этип башладыла. Къалай женгил эдиле аланы санлары! Къалай учхун, учакъ эди кымылдаулары! Эт бла суюкден болмай, къуудан болгъанча!

Аркес кесини кысха жашауунда тиширыуну анадан туума кымыжа болуп алыкъа бир да кёрмеген эди. Ол, кёкден тюшгенча, аллай бир таза, ажайып ишленнген ариу-лукъду деп билмей эди. Бу тау ичинде, огъартын ургъан къапчагъай жели бир да тохтамагъан ауузда, кеслери жашап, кеслери тиринмеклик этип, сауут-саба да жюрютюп, былай ариу ёсген жанланы кёрген угъай, аланы юслеринден жалан-да бурунгу таурухлада эшитирге боллукъ эди. Толкъугъан жашлыкъ сезимин кёлден айырып, айыралып, уллу атасы Армагеш айтыучу таурухланы былайда жангыдан эшитирге къудурети жетген болса, Аркес, айхада, жунчурукъ туююл эди быллай бир; жаланда таурухда эммечлени бла былайда керти эммечлени араларын сюзерик эди. «Ала уста урушчу-ла болгъандыла, батыр аскерчиле,— деген эди Армагеш, ай толгъан ингирде, аны тобугъуна олтуртуп.— Эммеч аскерчинни биреу ёлтюрюрге боллукъ эди, хорларгъа уа — угъай! Аллай бир ёхтем болгъандыла, антларына кертичи! Ала кеслери жыйын болуп жашагъандыла, бир низамгъа бойсуннгандыла. Низамдан чыкыгъанны, олсагъат кеси араларында тюз-люкге салып, ёлтюрюп къоя эдиле. Алай а, тейри эн салгъан балачыгъым, эммеч жыйынла, чабыуул этип, тоноу жыйып, аны бла жашагъандыла...— Ай Армагешни боз чепкен шалбарына тие эди.— Дуния деген — арба чарх жибикиди, айланып турады,— деген эди дагъыда.— Биз да Танаис тарафларында эл эдик, энди Эмискир жагъаларында жашайбыз. Эммечле да, Фермадонт жагъаларындан сюрюнюп, Кавказ тауланы теренлерине киргендиле... Аланы къалгъан-къулгъанлары бар эселе да, баям, алгъыннгы махтаулары жокъду...»

«Не дейсе, Армагеш ата, къачаргъамы, тутулургъамы?»

«Къачаргъа кишилигинг къоймаз! Тутулургъа... ол буйрукъ сенден туююлду...»

Аны бла тенг оракул Гаппо айтыучу насият да жангыдан эшитилди:

«Бир сѣз да жангы туююлду, бир сѣз да адамны кеси акылындан чыгып кѣалмайды. Сѣз, адамны тилине келгинчи, болганны, боллукъну магъанасын тута, дуня арбасында эхчеледи да, андан сора айтылады. Айтылгъан сѣз аны себепли сыйлыды...»

Къызла, юслерин тер басхынчы, сермеш жарау этдиле. Дорталарын, биягъыча, хазыргъа салып, чабышханлай, кѣлге кирдиле. Бу жол терк окъуна чайкѣалып чыкъдыла да, кийинип, атларына минип, тикни кыланч жолу бла кѣалагъа атландыла.

Энди жууунур кезиу, баям, кѣарауулда тургъан аскерчинни эди. Ол да, анадан туума кымыжа болуп, кѣлге кирди. Аркес, кѣарагъаным тамамды деп, артиш букъмасындан чыкъды. Чѣгелей, кырни батыу жаны бла иги кесек энди. Кѣлню тѣбен жаны ууакъ агъач эди, чум, чертлеуюк кѣатыш. Аркес, ары кирип, кѣлге иги да жууукъ жанлады. Бийик ѳсген жипи кѣамишни кѣалынында чум терекни кесине кѣалкѣа этип, жуууна тургъан жангыз кызны юсюне туура кѣарайды. Алай ол, сууда жуууна тургъанлай, Аркесни шыбыртынмы эшитди, жукъгъа ишеклими болду,— суу ичинде, тюз да кырдык юсюндеча, ѳрге турду. Аркес да, солууун ичине тартып, шум болду. Алай а аны ичин бийлеген — кѣоркѣуу сезими угъай, айсынлыкъ эди: эммеч аскерчи былайда кесине кѣаргъаш сакълагъаннга аз да ушамайды. Аркес, анга кѣууанып, кѣл таба дагъыда бир атлам этди. Энди ол жуууна тургъан кызны аркѣасында сепкилчиклерин окъуна кѣредди. Аны тини акъды неда кѣаралдымды дерге кѣыйын эди — акъ бла кѣараны арасы; баям, сют биямукълай эди кѣрюмдюсю, сютге дугъум атхан кибик. Узун иничке боюну, аныча, субай бети, санлары. Бал бетли чачы, угъай, артыкъ кѣалын не узун туююл эди — бусагъатда суу болуп, гыппа чачакълагъа юлешингенди да, бирде бетин, бирде сепкилли аркѣасын жаба, сууда кѣалкѣады. Ичинден кѣоркѣунчлу сакълау кетип, сѣйри кѣалгъанданмы, кыз тиширыугъа алай жууукъ да, сѣйюп да биринчи кѣарагъанданмы,— Аркес олсагъатдан окъуна кыз бла кесини арасында кѣалай эсе да бир ич жууукълукъну сезеди. Ичинде анга ышанымлыкъ ѳседди. Ол кыз да, аны билгенча, Аркес таба айланып жюзеди...

Зауукъ этип жуууна эсе да, эркин эсе да суу ичинде кымылдауу, ол бирси аскерчи кызлагъа ушамай эди. Сабий кѣрюнгени ючюмю айтады Аркес аны, огъесе башха сылтауму барды — айыргъан кѣыйынды. Булгъана, чулгъана кетип, кѣл юсюнде сыртындан тюшсе, аны эки тыкъ ѳшончюгю — сютден тола башлагъан, алай а алыкъа бишмеген алмалагъа ушайдыла. Битеу да турушунда, кымылдауунда кѣа-

лай эсе да бир жашлыкъ, сахиниклик эсленеди. Анасындан къачып келип, кёлге алай чёмюлгенча...

Алай жүзе, булгъана кетип, ол иги да ёрге болду да, шиш тура, суу тьюбуне батылды. Аркес, тегерекге сакъ къарай, кёл таба дагъыда бир атлам тепчиди. Кёл башы сюзюле, анда ууакъ дубурла, бир бирлерин сюре, къалкъадыла. Кюн, иги да сууукъгъа тартхан эсе да, ачыкъ эди. Къарап-къарагъынчы, ёзен туман жетди. Олсагъатдан къар жаууп башлады. Аркесни башын: «Къыз суугъа чёмюлгенде, кюн тийип эди, энди къар жауа тургъанына чыгъарыкъды»,—деген сейир алды. Сууукъ келгени бла дагъыда башха соруу тууду: кёлню сууу жылы тьююл эсе, была бары да, анадан туума къымыжа болуп, ары къалай киредиле? Ол, кёлден акъгъан суу таба сыптырылып, ары къолуп сугъуп кёрдю. Угъай, кёл сууукъ эди, баргъан суудан башхалыгъы болмай. «Сууукъгъа да юйреннгендиле сора!»—деп бичди. Жерине къайтып, кёзлери бла жуууна тургъан къызны изледи. Ол кёрюнмей эди. Къайгъылы бола, аны тешине тургъан заманын кёз аллына келтирди: къалай эслемегенди: ол аскерчи тьююл эди, бош, бир элли къызлай эди кийиннгени; саууту-сабасы да жокъ. «Сора ол къарауулда тьююл эди,—деп, халгъа багъа биче башлады.—Элли къыз, тийреде адам болмагъан кезиуню марап, кеси аллына жууунургъа келгенди,—деп, батыр болду.—Аны тутуп, хапар-хал билирге амал барды...»

Къыз суу тьюбонден чыкъмайды. Аркес, ёз эгечин сакълагъанча, керти да тынгысыз болуп, букъгъанын унутду. «Батып кетмеген эсе, андан бери суу тьюбонде къалай турады? Огъесе, кёлню, башха жаны бла чыгъыпмы кетгенди?» Аркес, къамиш букъмасындан чыгъып, кёл жагъасына—аны кийимлери болгъан жерге барырдан болду. Суудан чыкъса, бугъар да, кийиннгинчи туруп, чыкъмаса, къайгъысын кёрюр!

Ол а Аркесни Жемазыкъ къарангылыгъындан чыкъгъан телилиги эди. Бу жерлени адетлерин билмегени! Ол да атлар-атламаз, суудан чыгъып, къыз аны кёрдю. Артда Аркесни эсинде жокъ эди: къызны къычырыгъымы жыккъгъан эди аны артха, къамишге, огъесе къатында терекге тийген садакъ окъму жыккъгъан эди... Эсде болмагъан чабыуулгъа алына, ол къыз, кийимлерин да къююнуна къысып, къачып баргъанын кёрдю...

XVII. ОРАҚУЛНУ ЁЛЮМЮ

Эргин табутамда жокъ эди. Гаппо, боз тёммегинде олтуруп, узун сакъалын да узун таягъына тиреп, сакълап турду. Алай олтургъандан да эригип, ичгери кирди да, тейри ташны

ал атлауучуна чёкдю. Энди Асман тейрини кесилиги бары ауурлугъу бла аны юсюне аууп келген кибикди. Кеси халы да ауур эди оракулну; кёулакълары, жукъ эшитмезлей, бек болуп къалгъандыла. Бийик кезледен ургъан танг жарыгъы болмаса, жыгъылып, жерге кёшулуп окъуна къаллыкъ эди. Былайда эл тохтап, Шам-Рау-Даг кезинде Рау тереги Баз орнатылып, ол да ёсюп, бутакълары, дюн-дунияны кёрюрге узатылгъанча, тау башлары бла төрт да жанына узатылгъанлы да, башын быллай ауурлукъ басханды деп билмейди. Болгъанны, боллукъну да билген тейриден жашырыр амал жокъ, уллу эди ёнгелсеу; бюгече болгъан тейрисиз, тукъумсуз, аны себепли уа огъурсуз ишни ангылап болмазлыкъ ажымы... Ол, Асман тейри, жер адамына алданып, анга тейрилики сыйлы тукъумун салыр ючюн, кеси сайлагъан эсе Нансилни, сора Аркесни къайтмай къалгъаны да аны буйругъу бла эди. Армагеш тайпа бла Гургу тайпаны арасында Гаппо бегитген жуукълукъну бузгъан бек алгъа ол кеси болады. Нансилни башына неках тейриси Аштотур салгъан, жерде бир адамны да тешерге эркинлиги болмагъан нохтаны тешген — ол кеси. Сора ким эди жерде адамлагъа Тюзлюкчю? Жолгъа кетип, къайтмай тургъан эр кишини къатынын терилтгенни жазасын берлик? Кимге барсын бюгюн Гаппо? Барса да, кимни аты бла сюд этсин?

Алай туюл эсе уа? Асман тюшмей жерге, Эргин чыкъгъан эсе уа кёкге? Тейрини къабына кирип, Нансилни айжек къылыгъына базынган эсе уа? Сора неди оноу? Болунган терсликни тюзетир амал?

Тийреде тауушла эшитиле башладыла. Уллу жауундан сора тангга жангырып, жашарып чыкъгъан Эмискир боюну саулукълуду, шатды. Жаланда Гаппо чыкъгъан эди тангга къарт болуп; бары жашагъан жыллары, саналмай туруп, бир чакъда, шибиля чакъгъанлай, кьургъакъ хунача, юсюне оюлуп къалдыла. Ол, табутамда олгура, тейрини кесилигине къарамаздан эсе да, жүрек теренинде, андан бир таууш келир да, къыйын сорууларыны жууапларын табаргъа болушур дөп сакълай эди. Ай-а, Гаппо Асмандан угъай, Асман Гапподан ёпкелей болур эди ансы, таууш болмады. Сора Гаппо, тюбюнден жангы агъым ургъан исси шауданлай, ёрге къайнап башлады: таш атлаууч къызып, аны да къыздырып баргъаннга ушай эди. Жаны, чархы да алай къыза баргъанлары къадар, жаш кючю къайтып, хайт десе, табутамны сыртына кётюрюп аллыкъча болду. Эртте, бу жерлеге жангы келип, адамланы Рау-Базгъа табындырып башлагъан заманындача, таягъы да къаты, санлары да жьуу угъай, кьууатлы, жүреги да жарыкъ. Бусагъат, бу ичинде къайнагъан ачыу къазанын отдан алмаса, табутамны уруп, оюп кьоярыкъча, Рау-Базны да,

тартып, тамыры бла чыгъарып, бияры атып къоярыкъча, алай силкинди. Эмискир боюнларын огъурсузлукъ, тейрисизлик алып башлагъан эди. Аны тохтатмап, ёчюлтмей, тюп дуннягъа кетерге жарарыкъ туююл эди...

Танг иги да жарып, Жемазыкъ жамауаты тиричилик иш-леге жайылгъанды. Гаппо, таууш келмезине ахыр бой салып, жеринден ёресине ачыу дингил болуп, кётюрюлдю. Тейриле, кертти да, эрикген эдиле жерге игилик этгенден — анда асыл-сызлыкъланы кёрюп, тап, оракулладан окъуна тюнгиюлюп. Алай эсе уа, эсе да, анга бир изми бермей, тангны былай жарытып къойдула эсе, Гаппону кесине къоя эдиле барын, кесине буюра эдиле Тюзлюкню.

Сюзюп къарагъанда, ол да таууш эди — аны ёресине ачыу дингил этип, алай суху къобаргъан. Оракул жеринден турур-турмаз, табутамгъа Эргин кирип келди. Ол, кесиликни ал-лында Гаппону кёрюп, артха туракълады. Къабыргъагъа къысылды. Алай Гаппо, узун таягъын эки къолу бла да тут-хан эди, аны юсюне атлап угъай, учуп жетген эди. Туюген эди Эргинни. Башын табутамны таш босагъасына салдыргъан эди!

— Сен тейри болгъан эсенг... кёкге учаргъа деген эсенг... Жолунгу къысха этейим...

— Тейри биргебизгеди, Гаппо!

— Биргенге туююлдю! Тейрисиз бёрюсе агъачда!

— Ой Гаппо... Жанымы къой!

— Аманатха хыянат этген ёлюрге тийишлиди!

Эргинни гуппуш этип, туююн бардыргъан Гаппо туююл, ачыу дингили болгъанын ангылап, Эргин тышына тёнгереди; сюрюше барып, аягъы юсюне болгъанлай, ёзенни кёндеден салып, сюрдю.

Бир кесекден а эниш сюрен жолда учуп баргъан Гаппону кёрген эдиле. Сериуюн къакъгъан, кечеги чыкъдан мылы тартхан къара жолда къуугъун этген оракул — кёкден келген бир шугут белгиге ушай эди. Тобасынып, сейирге къалып, тохтайдыла. Андан ары жолларына барыргъа-къалыргъа бил-мей, бошдан учмагъан оракулну къоюп кетерге да тийишли кёрмей, армау боладыла. Гаппо уа, тюп жолгъа чыгып, ар-сарсыз Айсейирни ююне айланды. Эрттенни бу чагъында халкъ арбазда эди, — тюп орамда да, аны кёрюп, ишлерин къоя, ызындан къарайдыла. Айсейир, хар заманда иш кёллю адам, арбазда талкъылыкъ жона эди. Гаппону кёрюп, балта-сын тёммекге урду. Арбазына суху бурулгъан оракулну бетин къарап, ырылады. «Тейри биргебизгеди, Гаппо», — деп, аллына атлагъанлай а, аны таягъы боюнуна жетди.

— Къатын алмагъан жашынг кечеле бла къайда айлан-ганын билмей, кимге талкъылыкъ жонаса сен?! — деп эшит-

ди Айсейир. Боюнун оракулну таягъы угъай, сёзлери кызыдыргъанча кёрюндю. Такъыйкъа арасында экили болду: алгъа, тансыкъласа, таягъын кезей туруучу Гаппо, аны, эркелетип, кесине кёрюп, андан жетдирген сунуп, тёзерден эди. Такъыйкъаны ахырына кёзлери къарангы этип, арбазы тегерек айланганча кёрюнгенде уа...

Айсейир тамата, кичи, сыйлы, сыйсыз деп айыра билген киши болмаучусу Жемазыкъ элинде кимге да белгили эди. Ачыу келгенде, оракулгъа угъай эсенг, атасына да бет этип къоярыкъ туююлду. Аны себепли ол да жона тургъан теммегинден балтаны женгил сермеди.

— Тейри, Гаппо... оракулса деп къарарыкъ туююлме! Башынг бёркюнгден алгъа чартлар...

Айсейир андан артха ёмюрюнде сейир этгенлей жетгенди: къалай чартлагъан эди балта аны къолундан? Гаппо, шемшер таягъы бла аны боюнуна ургъанча, бууунуна да уруп, алаймы чартлатхан эди, огъесе, Гаппону бетинде аны арбазына Асман тейри кеси келип, олму тюртген эди аны бияры — къалай алай болгъан эсе да, эрттен сериуюн Айсейирни кызыгъанын женгил сууутхан эди. Гаппо уа, таякъ ойнатыр угъай, кымылдар къарыуу окъуна къалмай, Айсейирни жона тургъан жёге теммегине, тюз да оюлуп тюшгенча, алай тюшдю.

— Айып, бедиш да бирге келгендиле элибизге,— деген эди ол, Айсейирге угъай, балта жонгурчхала жайылгъан, жап-жангы агъач ийис этген арбазгъа къарап.— Бош тиймегенди оракулну таягъы сени боюнунга! Эргин... кечегиде Асман тейри менме деп айланады... Бу мени ахыр солууумду, Айсейир!

— Манга не дауунг барды? — деген эди Айсейир, къолундан балтасы угъай, башындан акъылы чартлап, армау болгъанча.— Хау, тейри, Гаппо, манга не дауунг барды? Эргин сени бла кёбюрек турады... Не кюн Алкей аны хашкенликге берди, ол кюнден бери Эргин мени жашым туююлду...—

Айсейир, жүрексинип, аллай бир керти сёлеше эди—жунчуса, Гаппо жунчурукъча болду. Ол а, бир кесек солуу алып, къажымаздан, чорт салды:

— Қъайда да болсун, сени уланынгды! Сен туудургъанса аны дуниягъа! Ол тейрини жеги уа, эркинлени къуумай, башында нохтасы болгъанны къуугъанды... Бош къуумай, тейрини аты, сыфаты бла...

— Ол дегенинг? — Айсейир, бары болгъан палахны энди ангылай башлап, боюнуну кызыгъанын ахырда унутду.— Ол дегенинг, Гаппо?

— Чаранас тайпаны уланы Эргин батыр ары—агъачха—къутулгъанды... Ол анда таякъ ачитханындан къайтыша тургъунчу, сен да табутамгъа табыл. Кюн ёрге кётюрюлгюн-

чю, мен юч да тайпаны — Армагешни, Гургуну, Чаранасны — арасында тейрини аты бла келишим этмесем, беднш тёлюлеге да ётюп кетерге боллукъду... Улан, къыз да алайда табышырла... Таягъым энди Астаргъа къызады...— Аны бла, эки, юч да жюгюнюп, тёммекден кючден турду. Таягъына иги да таянып кёрюп, жолгъа чыкъды.

Астар, бир кыйырын да Сыргъагъа тутдуруп, арбазда кыйл аркъан эше эди. Анга жууукълаша, Гаппо, бюгечели да ичинде кыйнагъан къазан суууй баргъанын сезеди. Арбаз сехлеге жетгенлей а, ол, ары ётерге керекмиди, туююмюдю дегенча, арсар бола, тохтады. Астар, аркъанны Сыргъаны юсюне атып, Гаппону аллына келди. Сех агъачланы алып, аны арбазгъа чакъырды, жер салып, олтуртду.

— Эрттелегенсе, Гаппо, халынгы да жаратмайма,— деди Астар.

— Къызынг айжек эсе, аны бошлап кюяргъамы керек эди, башында нохтасы болгъанын унутургъа? — деди ол, Астарны жарсыууна эс бурмай, Сыргъагъа къарап. Бир кесек солуу алгъандан сора уа, чамланган окъуна этди, таягъын кезеп.— Мен таныгъан жамауатлада тиширыуну туюген тёре болса эди — тюерик эдим сени, ёлтюрген тёре болса — ёлтюрлюк эдим!

Жемазыкъны бары жамауатыча, Астар да сыйлай эди оракулну, аны намысына бир кере да уллу кёллю болмагъанды. Алай а танг эрттен бла келип, ол жокъ, бу жокъ, аны кёз туурасында къарт къатынын ёре шишлик эте тургъанын а жаратмады. Биреуню къатынына таякъ кезеген... ол оракул эсе да, кечип кюярча иш туююлду.

— Не этесе, Гаппо? Огъесе Сыргъаны табутамда жеси керегин эте тургъанлаймы тутханса?

Гаппо, Астарны танымай туруп, энди таныгъанча, алай къарады.

— Рау-Базгъа кюонган къанатлыла ол сен айтхан затны этерден кыалмайдыла, аны ючюн тейриле чамланмайдыла ансы... Сыргъа да тюшмез эди азапха — жаратылыш ишин этгенликге... Иш сиз суннгандан эсе кыйгъылы болмаса! — Ол, таягъын къучакълап, иги кесек тынгылады.— Хашкен эсенг да, Астар, сен ахыр солууун ала тургъан Гаппогъа чамланмайса, солуулары тохтамазлыкъ тейрилеге чамланаса,— деди, сора, ачусунганы кёлкыалдыгъа ётюп.— Таякъ кезей эсем а... сени башынгы айыпдан алыргъа кюрешеме...

Астар, терк жумушاپ, Гаппогъа нек ачууланганын да билмей кыалды. Алай а, Гаппо да, кыалай жетгенин да билмей, жетип, Айсейирни боюнуна жетдиргени бла, бери, Астар-

ны юйюне келип, Сыргъагъа чамлана тургъаныны арасында кёкден бюгечели сакълагъан ауазын эшитип къалып, Астар эше тургъан къыл аркъаннга тагъылгъанча болду.

— Бусагъатда эчки саугъанма... Сютчюк ичерменг, Гаппо? — деди Сыргъа.

— Тейри къонагъынг болсун, чомарт къатын... Қызынг а... юйдемиди?

— Турмагъанды ол а... Тейри ёнгелемесин, бусагъатда тынчайгъанды... — Гаппо Сыргъаны кёзюне жаулап къарады.

— Тынчайып туююлдо, Сыргъа, аз да тынчайып туююлдо, — деди ол, олтургъан халында кишиге да къарамай. — Алай... бюгече манга келген тауушлагъа кёре, энди тынчайыркыды... Тынчайыркыды...

— Экили сёлешесе, Гаппо, — деп, Астар тынгысыз болду. Ол да къатынына чамланып къарады, аны къоруулайма деп, Гаппогъа бет алышындырып сёлешгени ючюн. Энди Гаппону кёлюн не бла алыргъа билмей, аны аллында тобукъларына чёкдю.

— Тейрини жарыгъы тийгенди юйюнге, Астар, — деди Гаппо терен сезимли. Қыыл аркъан аны бууадан-бууа баргъанча, къыйналып, хуу-хуу этип сёлеше. — Кетер бу аркъан-ны да ары, — деди ол, сант этгенча. Астар сейирсинди, аркъанны уа, жукъ айтмай, алайдан кетерди. — Биз Нансилге Армагеш тайпаны нохтасын салгъанлыкъгъа, Асман тейри анга башха нохтаны буюргъанды... — Аркъан жетдими дегенча, боюнун сылап кёрдю.

— Ол а къалай?

— Асман тейри, Эргиннге кесини ысымын ³⁵ салып, Нансилни анга къатыннга тийишли кёргенди...

— Армагеш тайпаны уланы...

— Аркес бу дунияны алышындыргъанды. Асман аны Нансилге билдиргенди.

— Не да айт, Гаппо, ол мени акъылым жетерик иш туююлдо.

— Акъыл тейриледенди, адамладан туююлдо. Ала уа, мычымай, Нансилни Эргиннге къошарыбызны излейдиле.

Сыргъаны базыкъ эринлери, ичлеринден кёпдюрме тийгенча, бютюнда базыкъ болуп, ачылып къалдыла. Алай аны бетин къыздыргъан жарсыу, ёкюнюу туююл, къалай эсе да бир сукъланч айсынлыкъ, терилиу эдиле.

— Сыргъа, эшитмейсе бу сейирни! — деп, Астар а анга, болушлукъ излегенча, амалсыз болуп къарады.

— Тейрини жарыгъы не зат этдирмейди! — деди Сыргъа,

³⁵ Ысым — адамны къабы, кесилиги, аты, махтауу; асабала айтып туруучу ишлери.

эрини тынгысызлыгын истемей.— Мен, билемисиз, Нансилге сукъланган этеме... Айжек туююлдо аны аурууу, тейрини суюмеклиги...

— Сени бёрю таласын,— деди Астар ачыуундан. Гаппогъа бурулуп, жюрексинди.— Ол не сейирди, Гаппо?

— Сейир ол туююлдо, сейирни Нансил кёргюзтюрюкдо,— деди Сыргъа, артыкъ терен болмагъан башындан тутуп. Гаппону, эрини да жарсыуларын ол, эшитген эте эсе да, ангылай болмаз эди — сыргъаларын зынгырдата, телисине атылады. Ана къадарында, эр кишилеге сабырлыкъ берирден туююлдо.— Ол телибаш, эл чегине барып, эрини аллына къарап турады. Тюшюнде да тилейди Нансалим: «Асман, элт мени!» — деп. Аркесге дейди ансы, кимге айтхан сунасыз?

Гаппо, бу атдым-сатдым къатынны туюмей, барып, жарлы Айсейирни туюгенине сокъуранды.

— Ай-а, гиди, Асман, Нансил балачыкъны терилтмей, сени терилтсе эди уа, хора къатын! Шибиля да санга тийип, куюдюрсе эди...— Гаппо, узун таягъын Сыргъагъа кезей, олтургъан жеринден турду.— Къызына неках этилген къатын, ол эри бла бирикгинчи, тынчайыпмы къалады? Айжек тийген баласы кечеле бла къайда айланнганын билмей...

— Билеме, нек билмейме! Олсун деп излейди,— деди Сыргъа, сыргъаларын зынгырдатып.— Сант.

Гаппо, ачыусунуп, аны бла сёлешириги да келмей, арбаздан чыкъды.

— Мен Алкейге бара барайым,— деди ол орамда, аны ашыра чыкъгъан Астаргъа.— Олду жарлы, жашы, келини да жоюлгъан... Айсейирге айтханма, ол биледи. Мен Асман тейрини буйругъун этерге тийишлиме...

* * *

Кеч эсе да, автор да айтыргъа тийишлиди: Шам-Рау-Даг деп алай эди бу жерни аты, Танаис тарафларындан жангы халкъ келгинчи. Алай эшитген эдиле. Артдан келген тёлюле уа, ол юч да уллу сёзню бирге къошуп, Шауурдат деп, бир гитче сёзчюк этип къойгъан эдиле; Эмискирге да, бош, бир гитче суучукъгъа айтханча, Черек деп. Не дегин, артдан келликни ким биледи? Дагъыда: жерни башына алгъа келгенле, анда кёргенлерине къууанып, хар затны эбине, эсебине кёре ат атайдыла. Аты болгъан затха уа табынган этедиле. Алайсыз жашауну не татыуу? Артдан келгенле уа, жер юсюнде хар иги затны алдагъыла бузуп кетгеннге санап, тюзетирге киришедиле. Кеси туугъан ат бла тюзетилген ат а бирча татыулу болмайдыла — аланы араларында башхалыкъ — кыр-

дыкда бишген жилек бла, куудушда кьалгъан мулхар кибик-ди! Ай-а, гиди, насиятны да болур кереги, ёзге уа, ол тьююл эди кеч айтырыкъ баяныбыз: Гаппо, Нансилге кьайгъы этип, акъылдан шашаргъа жетип, тюс, тьююше, гюргюлюш этип айланган заманда, ёлгеннге кьатынла угъай, эр кишиле жияучу эдиле...

* * *

Гаппо, Алкейни юйюне жуукълаша, кёз жашла кёкюрегин толтуруп, атлашындан жангыла башлады. Кеси орам кьумуна батып кьалып, башы кетип баргъанча, алай кёрюнесди. Таягъына бегирек таянып, кёкге кьарады: угъай, булутла бара эдиле Кюнчыкъгъаннга, ашыгъып, Гаппо жеринде эди! Жауаргъа да кёк ушайды ансы, Гаппону уа жияргъа эсинде да жокъду. Рау-Баз кёкде жазгъан жазыугъа Гаппо жерде нек жияргъа керекди?

Гаппо, кючюн жыйып, дагъыда иги кесек барды. Алкейни юйю Жемазыкъ элини башында эди, тёшге чыгъып. Шам-Рау-Даг кезине, Рау-Базгъа жуукъ болсун деп, журт орунну алайда Армагеш кеси сайлагъанды. Астар а, ёзенни сайлап, энишгеде — эл аягъында тохтагъанды. Айсейир да Астардан озгъан бир кылыкъсыз, — аны жанын тынчайтырыкъ Эмискир черегини шууулдагъаны боллукъча, барып, кьакъыракъда салгъанды юйю. Андан бери жашайды, таш тююп: Эмискир кьутургъаны сайын, аны хуналарын хайда тала, Айсейир да, анга ёчюкленип, жангыдан кьала... Хар жолдан бир ташха кенг эте кетгенди да хуна тюбюн, энди бурууну ары жанына ётеме деген — секирип угъай, минип, юсю бла эки. юч да атлап, ары алай тюшеди. Хунаны кьутургъан суу алалмагъан жерлерини башларында будуман кырдык ёсюп, терекле окъуна чыкъгъандыла. «Алай тажал ташдан да кьаты!» — деп эсгерди Гаппо. Тохтап, солуу алыргъа жол жаргелине таянды. «Бош чапдым анга да, — деп сокьурана эди ол. — Асман кеси жазгъан эсе барын. Гаппо, Айсейирни кыйнап, кёкню буйругъуна дау айтмаймыды? Огъесе бирле зорму этгендиле Нансилге? Аркесни ызындан болуп, агъачда ёлтюрюпмю кетгендире? Бошду бары! Мен жарлы ёлюрюме кьутургъан болур эдим...»

Гаппону, жангыдан кёлю толуп, кёз жашлары кеслери алларына келип башладыла. «Ой, жаным, асыл балачыкъ Аркес! Тюп дуния кьарангысы алды эсе, кёрюрбюзмю сени? — деп, ёкюрдю. — Ой, ай-ий, жаным, Рау-Базны ийнагъы... ким кёрюр энди сенича батырны? — Гаппо, оракул болгъанын унутуп, кьачан эсе да Армагешни уланы болуучусу эсине тюшдю.

Анга кёре, Алкейни, талан агъачха тумаланып, гунч болуп къалгъан уланы аны кесини да аркъа жиги бла байланып болгъаны кёз аллына келди. Сора, былайчыкъда, кюнню бу къушлукъ чагъында, ачхан кертилигин элге эшитдирмей къалама деп, жаны кетди. Къатыракъ къычырып жияды.— Ай-ий, жүрек тамырым, Рау-Баз терегим, тюр дуния сууукъду, сени ары къалай берейим?..»

Гаппо кесине, уллу къычырып, элге таууш бергенча кёрюнсе да, аны жияуу жаланда хатху ичинде эди, къарыуу кете баргъан кёкюрегинде. Кёкде булутла эшитип, ала чапханнга ушай эдиле къуугъуннга...

Оракулну эрттен гюргюлюшю артдан сагъайтып, Айсейир, Астар да къууулгъан эдиле ызындан. Бирсиле да. Алай а, аны Алкейге баргъанын унутуп, табутам таба, аны къатында тегерек юйчюгюне жортхан эдиле. Гаппо кеси уа, Алкейни юйюне жаргелден ары чыкыгъанлай жетерик эди да, кюч бла дагъыда бир ненча атлам этди. Кёктюн эсе, жертин эсе да, аны аллына чабып келген адамны кёрюп, узун таягъын тюшюре, эки къолун да анга узатды. Артда Гаппону эсинде жокъ эди — жыгъылгъынчы жетипми тутхан эди Алкей аны, жыгъылгъандан сора келипми алгъан эди къоюнунa,— болушу бир эди: эси къайтышханда, Алкейни уллу арбазында ачыкътуракъда эшме кётюртмеде жатып эди. Алкей аны аллында отун тёммекге олтуруп.

— Асман... Ай-ий, Асман,— деп шыбырдады Гаппо къарыусуз ауаз бла.

— Биргенгеди ол сени, биргенгеди, къоркъма...

— Рау-Баз мени чакъыргъанды, эшитгенмисе?

— Табу тейрибизге... Ол бизни унутмайды...

— Аркес,— деди Гаппо, тамагъы бууула.— Аркес... алышындыргъанды... Сакълама...

Алкей, кёлю толгъанын баса, иги кесек тынгылады.

— Жашымы дуния алышындыргъанын мен эрттеден билеме,— деди сора. Ол, Гаппону аз да жашау къаны болмагъан бетине къарап, тобасынды.— Сен аны бизге бюгюн айтмайса, Гаппо... Анасыны къарынына тюшгенлей, айтхан эдинг... аны къайтмазлыгъын. Энди не жияуу этесе?

— Келининги бергенинг бошду, олийлигинги да бер Эргиннге...

— Хар зат тейри ыразылай боллукъду,— деди Алкей тюнгюлген ауаз бла. Гаппону бетин нюр чалып бара эди. Алкейни сакъалын кёз жашлары жуадыла.— Сен аны жибермезге боллукъ эдинг, кёкню ауазын эшитиучю оракул! Неях этмей тохтаргъа... Энди уа мени жапсарыргъа келгенсе...

— Сени жапсарыргъа келмегенме,— деди Гаппо, кеси кесине ачууланып сёлешгенча кёрюнюп.— Сени къатынгда

ёлюрге келгенме... «Мен кѣпмю жашадым, азмы?» — деп сорурга. — Алкей тынгылагъанда, осуят этди: — Мени кеси юйюмю тюбюнде асыра, Алкей. Юйюм — кешенем болуп къалсын! Айта турурла келир заманлада...

Алкей Гаппону чырмашхан сакъалын сылады, тюзетди. Къургъакъ гырхы къолчугъун эки къол аязына алды. Тюп дуниядан келип, аны элтип кетерге жаны чыгъарын сакълап тургъан Аламан тейриден къоруулагъанча, кесин ортагъа алай салды. Алкейни жашлары, чалсакъал кишиле — Бекташ, Къалтур, Чопалий, Тархора — эшме кѣтюртмени эки жанында тохтагъандыла. Гаппону солугъаны да эшитилмейди.

— Аркес кетгенли, ай онжети ёлдю, онжети да тууду... — Гаппо энди аны къатында тургъанладан эсе, Аркесге жуукъ болгъан эди. — Ол кеси къайтып келгинчи... туугъан уланнга Аркес деп атамагъыз...

— Асман, тейри, чомартлыгъынг уллуду... оракулну тилине алай келди эсе... сау иш а болурму Аркес? — Алкей, кѣз жашла ашагъан кѣзлерин кѣтюрюп, жашларына къарады. Ала, башларын эннишге ийип, аталарына кѣл да этдирмедиле. — Къайда аллай насып! Жаны ичинде болса, турмаз эди къушдан женгил балам...

Гаппо энтта кеси кесине учуп баргъанча кѣрюнеди.

— Бу жерле бийикдиле... Бийикде жашау тынч сунадыла харипле... — Гаппо кюле тургъанча кѣрюнюп, Алкей да, жашлары да юсюне болдула. Ол а, аланы барын истеген да этмей, айтды: — Къаядан къаягъа учар эдинг, къанатларынг болсала... — Ол оракулну бу дунияда айтырыкъ ахыр сѣзю болду.

Алай а Гаппо, баш дунияны азапларындан къутулуп, жаланда жанына женгиллик алгъан эди. Аны, къоюнунга кѣтюрюп, учуруп баргъан Аламан, кѣкню къарангысына киргинчи, дыпсыз барып, ары жетгенлей а, харх этип башлады. Гаппо, аны бла бирге кюлюрге-къалыргъа билмей, тынгылады: кюкю кѣзжетмез узакъладан келгеннге ушайды. Аламан тейрини къоюнунда кесин ёргерек этип, къарангы теренликин теренне ташайды. Андан бери, тохтап, ким эсе да аланы алларында сыбызгъы согъа эди. Гаппо, кѣзлерин кенг ачып, иги къарады: сыбызгъы уллудан-уллу бола, кѣкню битеу къарангысын алды, аны ичи бла уллу акъ жарыкъ келип башлады. Жарыкъны келгени къутургъан суу кибики эди: сыбызгъы ичинде кюн таякъла болуп къалгъан Эмискир! Гаппо, анга сейир этип, Аламан тейриге да кѣргюзтейим дегенлей, ол жерде жашагъан заманлада болуучу бары тауушла тохтап къалдыла. Гаппо энтта да Аламан тейрини бетин угъай, сыбызгъы къаураны ичин кѣрдю. Уллу тѣгерек эди ол, аны жаланда кѣкге тирелген жаны жарыкъ эди. Гаппо, жол са-

лып, бара тургъан жери алай жарыкъ болгъанына къууанып. кёзлерин къысды. Хычыуун агъым аны алып кетди...

XVIII. АЙНЫ ҚЪАРАНГЫ ЖАНЫ

Аллай бир терк чыкъгъан эдиле эммеч аскерле аны жан-жанындан — ол хыйсап этерге да жетишмей къалды. Ай-е, Қъайберген, къаллай бир башхалыкъ бар эди Аркес кёлде кёрген ариулукъ бла энди аны къуршалагъан огъурсузлукъну арасында! Аны кертилигине сейир эте, дортасын сермеп, кесин къоруулардан болду. Алай а, эммечлени аны бла сермешир акъыллары жокъ эди. Бир деп, бир таууш чыгъармай, жууукъдан-жууукъ атладыла. Билек узунлугъу саплары бла айбалталарын къолларында ойната, къалай эсе да бир төре тепсеуню тепсегеннге ушайдыла ансы, аны ёлтюрюрге эслерине да келмейди. Аны кёрюп, Аркес да къолларын энишге бошлады. «Қъайры сюре эсегиз да, кёрейим»,— дегенча, кесин къолгъа ала, атлайды.

Кёлню огъары жанына чыкъдыла. «Ууда жършоугъа тюшген жаныуарны былайда сояргъа боллукъду!» — деп, кюлдю Аркес ичинден. Кесин тузакъгъа тюшген жаныуарны къабында кёре, Аркес бютюнда бек сагъайыпды. Қъала жанындан къуугъун тауушла келедиле. «О, Қъайберген атабыз! Қъарыу бер, эс ташлатма! — деп тиледи ол.— Эммечле эселе да, тиширыуладыла, аланы тюплерине атма! О, Қъайберген атабыз...» Сур бетли тиширыу аскерчиле, бир такъыйкъагъа да тохтамай, төгерекке барадыла. Аркесни жунчугъан жубу сакъалын тер жибитген эсе да, ол да, кёзлерин аладан айырмай, гюрен сейирге сахиник къараиды. Ала, барыуларын бузмай, бир бирге бир затла да айтадыла; анга да, къала таба да соруулу къарайдыла.

Атха жайракъ минип, аскер башчы жетди. Бирсиледен узун бойлу, иги да тамата. «Эл таба терк-терк къарап, башчыларын сакълай кёреем»,— деп бичди Аркес. Таукел болуп, анга да батыр къарады.

Башчы келгенлей, гюрен тохтады. Ол, ортагъа кирип, Аркесни төгерегинде ат оюн этип, аны сейирине иги кесек къарады. Аркес, аз да жунчумай, бир кере да анга аркъасы бурулуп къалмай, аны бла тенг айланып, къара сакъаллы таукел бетин аны къарамындан айырмады. Аскер башчы, къозуп, атны аны юсюне бурду. Аркес, сермеп, атны жалкъасындан тутуп, къымылдатмай къойду да, экинчи такъыйкъада хан къатын, Аркесни юсюне кесип секирип, аны бла бирге жыгъылды. Аркес ых дегинчи, тюз да къуш учхан теркликте ая-

гъы юсюне болуп, жашны къамичи бла урду. Ол сейирликге, бир аскерчи да жеринден тепмей, хар ким къарай эди. «Жан татлыды!» — деп, Аркес да чабаргъа боллукъ эди — дортасы къолунда! Алай а, тиширыуну аллында, къурушуп къалгъанча, аны бар кюйсюзлюгюн кесине алып, сюеледи.

— Алыкъа мен сизни тиширыу болгъаныгъызгъа ишекли туююлме! — деди ол кеси тилинде. Ангыларла деп угъай, кесини халын кесине ачыкълар ючюн.

Къатын къамичини атды. Жанында аскерчини тегерек тери къалкъанын сермеп, аны Аркесге сызды. Кеси да бирси аскерчини къалкъанын алып, къолуна терк жарашдырды. Аркес дорта атышыу боллугъун билди.

— Мединас, чата, чата! Мединас, чата, чата! — деп, бирден къычырдыла аскерле.

Аркес тиширыуну аты Мединас болгъанын билди. Баям, аны аскери анга хорлам тежей эди.

— Чата, чата! — деп къайтарды Аркес да, ол не сёз болгъанын билмей.

— Чата! — деп, къычырыкъ эте, сызды Мединас дортаны. Ол Аркесни бел бёксюмюне тийип ёте, аны чепкен къапталын жыртды, этине да азчыкъ жетген къан жылыуун сезди.

Болсада Аркес кеси кезиуюнде Мединасха чапмады. Ол ариу къыйылгъан тегерек къалкъанны бияры атды. Дортасын жерине такъды. Эки билегин энишге бошлап, сюелип къалды.

— Мен не ючюн сермешгеним билмей, тиширыугъа къол кётюрлюк туююлме, — деди ол энтта да, сёзюн ангыларла деп ышанмай. — Мен душман туююлме сизге...

Кёлде жангыз кеси жуууна, аны сейир этдирген, бу кюннге да жетдирген къызчыкъ аны бетин жангыдан жарытды. Аркес сёзюн айтып бошагъанлай, ол Мединасны къатына келди да, терк-терк сёлешди. Мединас аны ары тюртдю да, Аркесге айланып, къызыу къыжырыкълады:

— Сени эр киши болгъанынг тамамды душманса дерге! — деп, ол къызчыкъ Мединасны къыжырыкълауун Аркесге къатлады.

— Алай эсе уа — тутугъуз! Душманны не ёлтюреди, не жесир этеди.

— Эммеч аскер душманын жаланда ачыкъ сермешде ёлтюреди.

— Ачыкъ сермешден мени хапарым барды, — деди Аркес, ол къызчыкъ таба къарап. — Ачыкъ сермешни келишими болады... Хорлагъан бла хорлатханнга. Ахыр ауалда ёлтюрюлюк эсем, мен сермешип не этеме?

Бу жол Мединас къызчыкъны таржымасына эс буруп тынгылады.

Аскер да, жыйылгъанла да аны оноун шум-шумалакъ болуп сакълайдыла.

Мединас къалкъанны, дортаны да атды. Сур тынгылагъанлай, халкъны жырып, ары — буруу ичине—ётдю да, анда башы къоюн оюлгъан бийик ташны аллында тохтады. Қъоллары кёкге жайып, башын энишге ийип, тилек этип башлады. Жыйылгъан халкъ, ол тилек этип бошагъынчы, солуу да аламай турду.

Бир чакъда Мединас кеси да шум болду; къолларын энишге ийип, къалтырап башлады. Ташдан от жилтинле чагъып, ала этине тийгенча, алай силкинеди.

— Ра! Ра! — деп къычыра эдиле аскерчиле.

Аркесни унутуп къойгъаннга ушай эдиле. Алай а Аркесни акъылына алай келген арада Мединас, бары этгенин ёхчеге эте тургъанча, кесгин бурулду да, къала таба къарап, белги берди. Олсагъатдан, жер тюбюнден чыгъып къалгъанча, бир атлы чыкъды да, Аркес эс этерге да жетишгинчи, аркъан атып, аны тузакъгъа алды. Аркъанны илинмеги Аркесни тобукъларына тартылып, ол жерге салам духлай тёнгереди. Хар иш алай терк болуп къалып, Аркес оюм этерге жетишмесе да, дортасын къолундан ычхындырмай, аркъанны къыркъырдан болду. Алай аны ёрге, къалагъа, алай будуман сюррей эдиле, бир къарыу этерге аз да амал жокъ эди.

Аны, ташлы тар жолда атха сюретип, къала бурууну ичине кийирдиле. Алайда тузакъ аркъан бла аягъын, къолун байладыла. Бир кесекден аскер да жетди. Эллилини къайгъылары, къуугъун къычырыкълары эшитилдиле. Аркес, эс туюмчек болуп тынгылайды да, аланы тиллерин айыраламайды. Ёлюм къайгъысы жокъ эди. Тиширыу ариулугъундан болгъан кефи да жайыгъып, ичинде аз да къоркъуу сезими къалмагъанды. Салам дух кибики тёнгереп, сейирге къарайды.

— Эр киши! Эр киши! — деп къычыра эди сабий къызчыкъ бир кесекден, майданны баш жанында къарауул агъачха минип.— Эр киши! Эр киши тутхандыла!

Жан-жанындан жетип, тюртюшоп къарай эдиле анга тиширыула. Бары бирча аскер кийимли туюл эдиле ала: бош, элли тиширыулагъа ушагъанлары да бар эдиле; ариудула, кийикдиле деп айтырча да болмагъанлары. Улайгъанла да бар эдиле аланы араларында, сабий къызчыкъла да. Жаланда эр кишиле кёрюнмей эдиле.

Ингир къарангысына дери алай жатды, байланып. Ингирде уа алайгъа Мединас эки нёгери бла келди: бири акъсакъ эр киши; ишленмеген сарытукъ сакъалы аны жыл санындан эсе иги да къарт кёргюзтеди. Алаша, добар киши, къушбурун, бар акъылы, кесаматы ичине кетген тынгылауукъ. Экинчи-

си — тилманч кызычык, кюлунда жана тургъан томпасы бла.

Аскер башчы, таш оюлгъан кирик, кырысауаз кысха тил бла терк-терк сёлешип, бир затла айтды.

— Кимсе? Не адамса? Не излейсе? — деп сорады, — деди тилманч.

— Ас-Тах эсе бу кыала... Мен аны излей эдим да, тап-дым! — деди Аркес, аз да буюкмай.

Тутхун жашны не айтханын эшитип, Мединас, бир бош кыатын кирик, чамланды:

— Алай баз сёлешген... Кимсе сен?

— Ас-Тах мени ата-бабаларымы кыалаларыды. Тюзлюкню кыайтарлыкма! — «Боллугъум бир эсе, нек кюркыма?» — деп, Аркес кюлта баян жарашдырады.

Бош кыатын Мединас да туюл эди. Тутхун улан туумакъ жесир болмагъанын анылады.

— Хо да, — деди ол, ауазы тюрлене, — хо да, ата-бабаларынг кырылгъан жерде жоюлурса сен да! Алыкъа сюеклери бардыла... Мен санга нек сермеширинги айтырма!

Алай а Алкейни кичи уланы кюркыакъладан туюл эди. Бу кужур жолоучулугъунда андан сейирлени да кёргенди, айыу бла талашыргъа да тюшгенди. Аны себепли, эммеч аскер башчыны бетине сур кырап, айтды:

— Аягъымы, кюлуму бошлагъыз, жазагъызгъа хазырма!

— Ай батар... Жангыдан тууар... Бу жол жангы туугъан айгъа эр киши тобалыкъ этерикбиз!

— Ай мени сайласа! — деп, терк айтды Аркес. — Ай тобалыкыгъа ариу ханышаны сайлап кыояргъа да болур.

Аркесни сёзюнде эр киши масхараны, баям, аны ауазындан анылап, Мединас, тилманч кыызгъа бегирек эс буруп, тынгылы тынгылады. Ол а, Аркесни кыакъды-сокъду жууабын алайлай кёчюрюп кыоялмай, тирелди. Алайсыз да эки бош адамны кыатында тутхун жашны кюркюнчсуз халын кётюренине ыйлыгып тургъан ханыша, тилманчны алай тиреленине кыаны кызып, кыамичесин, шибилы таууш этдире, аны инбашына тартды. Аркесни санларын бирге байлагъан кыыл аркъан да алай тартылды — юзюлюрге жетип, кыыл таууш этди. Кызычык, кёз жашлары келген эселе да, тутхун уучуну эр кыазауатындан кёл табып, аны айтханын толусунлай кёчюрдю.

Акъсакъ киши, тынгысыз болуп, хунагъа кыысылды.

«Ариу ханышаны сайлап кыояргъа да болур...» — деп кыайтарды Мединас. Аркесни, жиплени юзюп, кыутулур кыазауатына кырап, харх этип кюлдю. «Хайда, хайда, юч эшилген кыыл аркъанны юзаллыкъ эсенг!» — дегенге ушай эди. Алай а аны кюлкюсю, Аркесни санларына кюч берип, кыыл

аркъанны уа тутумсуз этип кьойду. Аркес, аркъасы бла хунагъа сюркелип, башын анга тиреди да, билек къарыуун салып, теберди кеси кесин. Къыл аркъан, сытылгъан таууш этип, юзюлдю. Не алапат, эммеч башчы, кёрген кёзлерине ийнанмагъанча, Аркесни кючюне алай къарап тура, гузаба этерге, аскер чакъырыргъа унутуп кьойгъан кибики. Къыл аркъан юзюлюп, Аркес аны юзюлген жеринден седирете башлагъанда да, ауузундан сёзюн алдыргъанча, алай тура эди ансы, аны жангыдан унукълар къайгъы этмей эди. Ол, тен-тирей, артха болду да, къалагъа хылыф кетип къалды.

Къызчыкъ, не этерге билмей, аны ызындан чапды; терк окъуна артха къайтып, къолунда ёчюле башлагъан томпаны ахыр жарыгъын Аркесни юсюне тутду.

Аркес, къыл аркъанны тешип, кесин бошлады. Уюгъан санларына къан чапдыра, женгил туруп амал этди. Бир кесекден ач, суусап амалсызлыгъынданмы, къыл аркъанны юземе деп тебиннгенде, ичинде бир затынмы эзген эди, гыжы болуп, къарынындан тута, хунагъа кысылды.

Акъсакъ киши да сюеледи. Тилманч кыыз да сюеледи: къара шинли, арыкъсуу, субай тишируу; тёп-тёгерек моргъулдум кёзлери жесир уучугъа жандауурлукъдан толу.

— Не сейирлик кыызчыкъса! — деди анга Аркес. — Атынг неди?

Аллай хатерсиз, къайгъылы болумда, жесир адамны, самаркъау этип, жарыкъ сёлешгени халны жумушатып, акъсакъ кишини бетине да, топма жарытып, игилик тежей сюелген кызны жүрегине да жылыу берди.

— Мени атым Къантинди, — деди кыыз. Аркесни ана тиле жууукъ тилде. Сёзлери бирча эдиле, айтылыулары келишмей эдиле ансы. — Къантинас деп да айтычудула. Бизни барыбызны да атларыбызны ахырына къаланы аты кьошулады, Ас. Мединас, Фарсинас, барды мында аллай тишируу да. Мен да алай, Къантинас...

Аркес онгсузуракъ болгъан болур эди, Къантинни хапарына артыкъ эс бургъанча кёрюнмеди. «Суу!» — деп тиледи ол. Къантин чабып кетди да, кьошун бла суу алып келди. Аркес, суу ичип, бир кесек эс тапды.

— Сора Къантинсе? — деп, хунадан кётюрюлдю. — Мен а сен Сейирхан болурса деп... Кёлде уа... алтын чабакъ...

Къантин, жашны лакъырдасын ангыламай, төгерекге кьоркъуулу къарай башлады. Кертиси да, Ас-Тах ханны этгени сейир эди: не бир огъурсуз иш тюшгенди эсине, не — кёкден таууш келип, Горгай анагъа кетгенди. Алдабар жукъ антмагъан эсе да, кесин былайда жууаплыгъа санап, тутхун бла сёлешгенине да сокъуранады. Кетип да къалалмай, адыргы этеди. Акъсакъ киши да тутхунну къатына жууукъ келир-

ге, баям, Къантинден къркѡа эди: ол, башына берк кийгенликге, бир тюрю эркинлиги болмагъан кърл эди. Кърз а, алыкѡа жаш эсе да, эммечлик эди, бююн-бюгече дегенлей, аскерге алып, кърлуна сауут-саба берликдиле... Алдабар аны былайгѡа нек келтиргенин да билмейди... Да, не сейир, эл башчыны къраллай кезиуде къралай оюм этгенин, эсинде не болгъанын бир заманда бир жан билмегенди, энди, жесирге алып келип, бир санын да ууатып, кеслерине кърлукъ этерге тутхан Алпозму билликди! Аны себепли ол да, сейирге кърарап, тынгылай эди.

Аны барындан хапары болмагъан Аркес ёлум бла азатлыкъны арасында Ас-Тах къраланы хакъындан кърбюрек билип къралыргѡа сюе эди. Ол, айхайда, ангылай эди жау аскерни кърлуна тюшгенин, ангылай эди аны, ол аскерни, амалгѡа, хыйлагѡа да усталыгъын, Ас-Тах ханы аны, сау кърйса да, ёлгенлеге сукърланырча этеригин. Алай а дагъыда жүрек теренинде эри азатлыкъын ёчюлтмеген жилтинчик жарый эди; аны бери келтирген жол тейриси атып кърймазлыкъына ийнаныу да бар эди. Аны себепли таукел эди кърарамы, батыр эди сёзю.

— Кърарайма да, жанынг саулай ёлгеннге ушайса,— деди ол акъсакъ кишиге.

Акъсакъ киши алайсыз да мугур эди, огъесе — ууалгъанданмы кърюнеди кърлсюз? Аркесни башына таш бла ургъанча, ачы сёлешди:

— Была сени ёлтюрлюкдюле... Ёлтюрмеселе — бичерикдиле! Кърачама деренг, къраладан чыгъаргѡа жол жокъду...

Аркес, акъсакъ киши анга ажымлы, ачы затны билдирмей, юсюнде бир айыплы затны кърюп, аны айтхан кирик, уятлы бола, Къантинге кърарады.

— Ёлум — ол башха жашаугѡа ётюудю, анга тейрини хар адамы хазырды,— деди ол бир кесекден.— Алай а... Эр кишиге тийишли болмагъан азапны бла ёлумню арасында... адам кеси сайларгѡа боллукъду.

Къантин, эр кишилени ушакърларына тишируу сезимлиги бла тынгылап тура, таза да къралубала хыйласызлыкъы, кърз хатчорлугъу бла жапсарырдан болду:

— Ол алай кърйын тюрюлдю... Мен эшитгенме... къргенме...

— Не? — деп, Аркесни жаны кетди.

— Бичген! — деди Къантин

Адамны халы алай ачы, ажымлы да болмагъан кезиуде харх этип кюрюрге боллукъ эди, кързчыкъны да бетин кързарта. Алай а уятлы, тапсыз халдан Аркес жаланда тынгылап кърутулду.

— Бошдула умутларынг,— деп, акъсакъ тауусум этди.— Мен да бек ёхтем киши болуучем, Алпоз деп... Алай, кёресе, энди мен ёгюзме! Атымы да айтмайдыла. Жегедиле, туюдиле... Унамасам, ёлтюрлюкдюле...

Аркес, аны бетинде кесини келечегин кёргенча, титиреди. Акъылдан шаша, къычырды:

— Сен ёхтем киши къалай болуренг, кесинги тиширыулан тыюплерине салгъан эсенг? Ёлюрге къркъуп, къул болгъан эсенг?

Сууукъ эди. Къантин къалтырап башлагъанды.

Алпоз эр кефи жайыкъмагъан жесирге жан аурутуп къарады. Анга сёз къроратыргъа да суймеди.

— Къантин, балачыкъ... сен да жесирсе... Былайда юч жесирни бирге бошуна къоймагъанды ол къанич... Сен, бичакъ ал да, иги бала... Бизни экибизни да азапдан кърутхар... Бу жаш мен сынагъанны сынамасын...

Аркес анга хыны этгенине сокъуранды.

Тёбентин томпала жандырып келген аскер кёрюндю.

— Мен темирчиме,— деди Алпоз.— Ас-Тах къалада эр кишилени бек насыпсызлары да туююлме... Насыпсызланы кёрюрсе...

Аскер жетди, Майданны жюз томпа жарыгъы жарытды. Таулада кёп жорюп, чархында, сингирден сора, эт къалмагъан Аркес, атлы аскерни аллында, агъач кесилик кирик, суюлди.

— Гума, тай! — деп къычырды аскер башчы.

Аскер, эки къратланып, тутхунну ортагъа алды; алдабарны ызындан хылыф тебиреди.

Алай сюрюп, Аркесни къая тюбюнде уллу дорбуннга элтдиле. Басынып, жыкдыла да, эки бутуна да кеп салдыла: тёртгюл жонулгъан экикъары ауур агъачла, орталарына аякъ кирикча тогъай урулуп, темир сынжырла бла бегитилип! Суйреп, къая хужаннга кыйирдиле. Аллындан темир эшикле зынгырдап этилгенлерин эшитди...

ХІХ. АЛПОЗ

Аркес бир ненча кюн дорбунда унутулуп турду. Бирде бир элли тиширыу келеди да, эшикден ары арпа биямукъ салып кетеди. Аркес анга бир зат сорургъа деп, ауур кеплени суйреп, эшик таба жан атса, ол тиширыу, ауана кирик, шыбыртсыз, думп болуп къалгъанын кёреди.

Дорбун къарангылыгъында аны кечеси, кюню бирикген эдиле. Заманны эрттесин, кечин, кёбюн, азын да билмейди. Адам тауушла алай тохтагъанда, къая тауушла иги эшити-

ледиле,— тынгылап турса, ала кѣп да сейир эдиле! Жерни теренинденми огъесе кѣкню бийигинденми келе, бирде къайгылы эдиле, къатынла сарнагъанлай; бирде — эл таматала жыйылып, оноу-кенгеш этгенча, турмуш магъанасына ушай эдиле. Базыкъ ёнлю, хатху, тауушлу гюрюлдеу, бирде, сырыйна согъулгъанлай, иничке къонгуроу ауазлагъа ётюп да кетеди. Эммеч аскер, аны бутларына кеп салып, дорбун тешикге атып къойгъанлыкъгъа, Аркес анда кесини адам сезмин, ётюп къурутмазгъа къая тауушладан аллай нѣгерлик тапханына къууанды. Кертиси да, къая тауушлада аллай ёмюрлюк бар эди, аллай мамыр кертилик — Аркес, кесини ажымлылыгъын унутуп, аланы лахорларына къошулуп къалды. Сейир десенг а: Аркес сѣз алгъанлай, къаяла, аланы ичлеринде асыл кенгешчиле — бары да кѣл салып, анга тынгылй. Азат кюнлеринде да эштиучю эди Аркес къая тауушланы, кечсги сейир ушакъланы! Кеси да аз айтмагъанды сырын къаялагъа! Алай мында, къарангы тешикде, эки бутун да ауур кепле къысып, атлар онгу болмай тургъанда, къая теренлеринден келген ауазла — Жемазыкъ элинден келген къууанч хапарла киби, жюрегин алай жарыта эдиле. Бирде уа, къаяланы алай адыллыкълары кѣлюн кѣтюрюп, жырлагъан окъуна этди...

Ой-эй, ой-эй, таулада бийик жол болур,
Къаядан къаты уа не болур?
Къатыгъа къатлап кюч берген,
Къайберген кийик ол болур!

Ой-эй, ой-эй, жангызны жауу кѣп болур,
Жесирден жарлы ким болур?
Жарлыны жанын сакълагъан —
Тейриле тургъан кѣк болур...

Ой-эй, ой-эй, жюреги батыр бир ёлор,
Ёлмезлик жанны ким кѣрюр?
Ёлмезни ёмюр тилегин,
Тейриден сора, ким берир?..

Аркес, кѣлю кѣтюрюлген сагъатда, кеси да билмей, жырлап ийип, туугъанлы сакълагъан тасхасын билдирип къойгъанча, сокъуранып, артха жетди. Дорбун ичи адамдан толу эди: къатынла, къыз сабийле, сакъал-мыйыкъ ура башлагъан бир жашчыкъ, Къантин... «Мен ол къысха жырчыкълары айтхан арада къалай жыйылып къалгъандыла», — деп, сейир этди. Кюнню булутха киргени бла чыкълары киби эди мында

адамланы кёрюннгенлери бла тас болуп кьалгъанлары. Былайда къая ачылып, адам агъымны бери бошлап, этилип кьалгъанча...

Жыйылгъан халкъны бетинде анга жаулукъ жокъ эди. Жаланда жыргъа тангсынуу! Аны кёрюп, Аркес артха — эшик юсюне сюрюндю. Алай а къая тешикден бери тутхун уучу угъай, сарыуек айланганча, ол сабыр кёрюннген жыйын, гур-р деп, дорбундан бняры кьююлду. Артха къарагъан жокъ эди. Жаланда Къантин созулду артха. Дорбун аллында бир азчыкъ мычып, Аркес таба къысха бурулду да, анга бир зат айтыргъы келгенча, адыргы эте, тирелди. Аркес да, анга талпып, эшикни тюртюрге кьалды. Темир эшик билмей тургъанлай ачылып кетип, Аркес кепле юсюнде абынган окъуна этди. Хазыр эди ол дагъыа, кеплени тепчите, къызын аллына барыргъа, анга: «Сейирхан!» — деп, лакъырда этерге, алай а Къантин, жаш тешикден бери болгъанлай, ичгери кесгин бурулгъанча, тышгери да алай кесгин бурулуп, къачхан жыйынны ызындан будуман болуп кетди.

Аркес, ал кюнледе бекленнген къая тешигини темир эшиклерине, кеплеринеча, кирит салыннган сунуп, къатларына да бармай тургъан эди. Энди, Къантинни ызындан кюч бла алай тюртюп, ала уа кеслери алларына ачылып кьалгъанларында, жунчугъан окъуна этди. Аны сакълагъан эгет да жокъ эди. Аякъларында, ол кётюрюп атлайлмазча, агъач кеплери бла узакъгъамы кетерикди!

Энди ол, ауур кеплени кюч бла тепдире, дорбунну ичин, тышын тинте эди. Бош, бир къая тешик туююл эди ол, дорбун деп къоярча! Эки деменгили къая, ёсе барып, башлары бирге кьошулуп, тюплеринде деменгили жатма къурагъан эдиле. Киргенинде, аллы тар эди; энди уа, ичи кенгере, кьоюнлана, узакъгъа кетеди; эки жаны бла башы — дылгам къая, арты — тешлене, ташлана баргъан сёдегей элитир... «Аякъларым бош болсала, былайтын ёрге чыгып кетерге окъуна боллукъ эдим», — деп термилди Аркес. Къайдан эсе да — арт къабыргъаладанмы, башында жарылгъан жерлери болуп, аладанмы, — гитче суучукъ саркъгъанча, бир иничке жарыкъчыкъ да урады.

Бек бурун заманладан бери да ол къая журт къырал мекямы болуучу болур эди — анда кёп ёмюрлени ызлары сакъланнгандыла; адамны акъылы, кьолю бла этилген белгиле; эгетле турурча, тар бёлюмле; жазагъа тюшгенлени атарча, тюпсюз тешикле, тутулгъанланы жыйрча, орунла... Тап, къаланы кеси окъуна, ол къая журтха къарап, анга келишдирип, алай ишленнген кибики. Кесп аллыны ичинде кёп тасха, такъыр тапкалары, таша, терен тешиклери, тюплери кёрюнмеген къая жарылгъанлары, суу акъгъан жерлери — ала

бары да кырал ишни кыуаргъа, низам жюрютюрге байта-мал эдиле. Дорбунну кюн чыкыгъан жаны, башы бла ёрге да тутуш кыаяла болуп, кёзкёргенден ары кетеди. Дорбун аллы да энишге дери дылгам кыаяды. Аны эрининден кыарасанг, Ас-Тах жерине эннген бары сыртла, сызгыала, кыолла, аны кибики, келген суула, аууш жолла, кыол аяздача кёрюнедиле. Аркесча, жютю кёзлю адам кыаялада ыран жолланы да эслерикди.

Кюн батхан жаны, киришли, жаргелли сыртла болуп, ала-шалана, энишгелей, ёзеннге тюшюп кетеди, Дорбунну ол жаны Ас-Тах кыаланы арбазыды, анда кёлню сыйдам кюзгюсю да жылтырайды. Жау чериу тасха билирча, не, билдирмей, бери ётерча, бир жерде бир жолсыман жокъ эди. Кыаладан тышына таша жолла бар эселе да, ала жаланда бурууну тюбю бла чыгыаргъа боллукъ эдиле.

Ас-Тах элни жамауаты кыала бурууну ичинде жашай эди. Ол а, кыала бурууну ичи, деменгили сырт эди, тууушлары, кыюнлары да болгъан; кенг дыркылары, тайпакылары, сабанлыкылары бла. Дыркылада, кыюнлада эл тийреле орналгъандыла: башлары жипи кыамиш бла ёрге жабылгъан агъач мекамла, таш юйле да бар. Узун тутуш халжарла, баула да кёрюнедиле. Аркес, кюн игиде дорбун аллына жеталып, кыараса, элде жашау тиричиликни да эслей эди; адам ауазла да жетедиле, мал ёкюрген, ат кишнеген тауушла да...

Кюнлени биринде, бурдум этип, кыар жауа тургъан чакъда Алпоз келди.

Келди, алай а, ауузунда сёз чыгыаралмай, иги кесек турду.

— Кыалай базыннганса? — деди Аркес ахырында. Адамла мында кеси ауаналарындан окыуна кыоркыа жашагъанларып ангылагъан эди.

— Мединас аскери бла жортууулгъа кетип, эл бир кесек эс тапханды, — деди ол. Ёлген ёлю болуп, иги кесек тынгылады. — Аркес! — деди ол терен сезим бла, кесини ауазындан кыулакылары от чагып, сангырау бола тургъанча, мычыды. — Аркес, сен кыачаргъа керексе! Кыач!

— Кыалай?! — деди Аркес, эсде болмагъан айтыугъа сейир этип. Бутларында кеплеге кыарап, ёкюнюулю ышарды.

— Мен аланы киритлерине ачхыч ишлегенме! — деди Алпоз. Аны кыолунда темир ачхыч кёрюндю. — Тейри шагъат, Алдабар аны билликди. Ас-Тах кыалада, менден сора, кеп бугъоуну ачарыкъ адам жокъду. — Алпозну кыйген ауазы Аркесни бютюнда сагъайтды.

— Сен аллай оноу этген эсенг... Мени ишим... доюн туююлдо...

— Санга аман оноу этилгенди...

— Не?! — деп, Аркес, алгъынча, Алпозну жагъасындан сермеди.

— Къой мени,— деди ол.— Къач! Мен алайсыз да ёлген-ме... Энди сени да, ёгюз этип, жекмесинле...— Алпозну жубу сакъалын кёз жашла жуууп башладыла. Аны ичинден ёксюнюю аллай бир терен эди, адам жапсаралмаз бушуу эди— Аркес кеси да, кёлю толуп, къабыр аллындача, баш ийди.

— Сен кесинг... Нек къачмагъан эдинг?

— Санга салыннган кепле манга да салыннгандыла! — деди Алпоз, тили бюлдюрдю эте.— Этерлерин этгинчи, кёзлеримден байлауну тешмеген эдиле. Ёгюз болгъандан сора уа, адамны мураты къалмайды.

— Энди уа? Дерт алыргъа...

— Адамны мураты къалмайды,— деп къайтарды Алпоз, жүрексинип.— Эрлиги кетгенни мураты да кетеди. Билип айтама, къач! Ол заманда манга биреу быллай жол жораса, мен бу кюннге къаллыкъ туююл эдим...

— Аллай бир кючлюмюдюле бу тиширула?

— Кючлюдюле!

Аркес, барын да ангылап, аладан келлик кыйынлыкъны бетине къарады.

Алпоз, аны аллында тобукъларына чёгюп, кепни киритин ачардан болду.

Аркес, аны башын къучакълап, кесине къысды. Кёлю толгъанын баса, иги кесек мычыды.

— Угъай,— деди ол.— Мен, сени жашауунгу юзюп, кесимн жашаууму сакъламам!

Аркес Алпозну къолун ачхычы бла бирге тутду да, ачхычны, кюч бла сыйырып, къаядан энишге сызды.— Сау бол,— деди ол эр киши ыразылыкъ бла, кепле къысып, къан жүрюмеген бутларын тюзетирге, сюелирге кюрешип.— Энди биз эки эр кишибиз, Алпоз! Эки эр киши бирге болса, ол уллу кючдю! Андан эсе, кел, башха жол излейик.. Тейриле мени атып къояр амаллары жокъду, болушурукъдула!

Алпоз, бушуулу болуп, иги кесек чёкгенлей турду.

— Эр киши эммечлеге ат кибики,— деди. Сора, туруп, Аркес бла тенг сюеле: — Ажир этип, юлюшге да къошадыла, ат этип да миндиле... Мында адамгъа жаланда эммеч саналады. Аскерчи тишируу...

— Не да айт, биз эр кишилебиз! Болмаз къалса, эр кишилей ёлюрбюз!

— Алыкъа кюйсюзлюкню ачылыгъын сынамагъанса да, андан айтаса. Артда кеч болур...

— Кеч болса да, къачмагъаныма сокъуранырыкъ туююлме, Алпоз! Къачып къутулгъан неди? Биз Ас-Тох къаланы азат этерге керекбиз!

— Ай жарлы уа! — деп, Алпозну анга жаны ауруду. — Была тиширыу сьфатлы болгъанлыкъгъа, амаллары сыйкырлыды. Сыйкырчыны, олуяны ким хорлайды?

— Биз! — деди Аркес. — Биз болалсакъ! Тейриле бизни жанлы боллукъдула!

Аркесни жаш таукеллигине артыкъ ышанымлы болмаса да, ичине, умут жарыгъыча, бир жылыу уруп, Алпозну кёлү кётюрюлдю.

— Сен жашса, эллезе, тиричиликден да таймагъанса, сен айтхан болсун. Айтып къояйым, ёхтемлигинги туурагъа аллай бир салма. Мединасны кесинден ёхтем болургъа амал жокъду. Аны уа къолунда саууту, аскери... Устаракъ бол.

Ала, баштёбен болуп, тынгылашып, иги кесек турдула.

— Андан эсе... къаланы жашауун айт манга. Къаллай болгъанынги билдим... Къайданса?

— Бу жерледен къарап, элим къайсы жанында болгъанын билмейме, — деди Алпоз. — Кёп жыл мындан алгъа мени атауулум темирчилик бла жашай эди. Аскер чабып, элибизни къыргъан эди. Мени уа... кёзлерими байлап, атха салып келтиргендиле. Кюн, кече санаялмагъан эдим жолумда, аскерни да эммеч жыйын болгъанын билмегенме, кёзлеримден байлау тешилгинчи... Мында темирчи керек эди, баям. Чапхан да аны ючюн этгенлерин билдим элиме... Усталыгъым саулай элге жау болуп... Бутуму ууатдыла, эрлигим кетердиле... Энди мен темир жазама эммечлеге.

— Ёзге уа? Эл не бла жашайды? Бир деп, бир эллик тутуругъу, ырысхы, хунер байлыгъы болмагъан жерде эммечле алай ариу кийинедиле... Тухтуйлу, тюймели шалбарлары, сыйлы сахтиян ичиклери, кюмюшлю габаралары, аны кибик, къапталлары, белликлери, алтын, кюмюш жасанмалары... Къайдан келеди бу жолсуз барамтагъа анча харекет? Кимисан бояула, тужурлу сахтиянла, жибек, чилле къумачла?

— Ас-Тах къалада эммеч аскерни бир зат бла чекленмеген бийлиги барды. Аскер, жылдан бир не эки кере уллу жортуулгъа чыгып, тоноу жыяды, жесирле келтиреди, асламында — сабий къызчыкъланы... Артда, юйретип, эммеч аскерге алыргъа. Къалгъан заманда кеси зауукъларына жашайдыла; юйренедиле, оюнла, тобалыкъла этедиле, напси кечеле къурайдыла...

— Напси кечеле дегенинг?

— Билirse. Насыбынг болса, эр кишинлей къалырса да, алагъа кесинг да къатышырса... Мединас сени жоярдан болса уа... билмесенг да, хата жокъду.

— Аны уа... бирда билмезсе, Алпоз! Мединасны мен ёлтюрюп къояргъа да болурма!

— Эммеч аскерге ашатхан, аны жашатхан — элни къара тишируларыдыла — къартайып, эммечликден чыкъгъанла, жесирле... Ала мал кютедиле, ийнек сауадыла, жүн ишлейдиле, чепкен согъадыла, кийиз басадыла... Хар къайдача, Аркес.— Алпоз дагъыда айтырыкъ болур эди кёп зат, алай а, къалада сырыйнала согъулуп, дауурбасла къагъылып башладыла да, эммеч аскер жортууулдан къайтханын билип, дорбундан ашыгъышлы кетди.

XX. ПАТЧАХЛА

Алпозну ызындан жесин кюч бла тепчите, Аркес дорбун аллына чыкъды. Азатлыгъыны ахыр кюнюнде къая башындан къарап кёргенча, былайдан къарап, биягъы тар аууздан аскер саф чыгъып келгенин кёрдю. Аскерчиле, тюз ол кюнча, тизгинлерин бузмай, кёл жагъасына келдиле; атладан тюшмей, тизилип, кёл боюнунда тохтадыла. Бир ненча такъыйкъа алай турдула. Атладан тюшюп, жүген билеккликледен тутханлай да, бир ауукъ сюелдиле. Ала кёлге баш ийип сюелген арада, сырыйнала, дауурбасла бютюнда къаты согъулуп, эл жорукъгъа жыйылады. Аскерни ызындан келген жүк кериуаны ары буруп, майдан ортасына элтедиле.

Аркесни сейирине, эммечле, ол кюндеча, атларын артха къыстап, кеслери, тешинип, анадан туума болдула; секиришип, кёлге чёмюлдюле. Ол кюн да туююл эди жылы, энди уа сууукъ иги да къатылгъанды; кёлню бузу жокъ эсе да, сууу сууугъанды. Алай болгъанлыкъгъа, жай чилледеча, чайкъаладыла эммечле, жүзедиле, чабакъла киби, суу тубюнде учадыла. «Кертиси да, Алпоз айтханча, была олуяла болурла ансы, не тюрлю затладыла, сууукъ, жылы айырмагъан, айып-уят деп билмеген?» — деп, Аркес кёрген кёзлерине ийнанмайды. Ала уа, зауукъ этип, жууунуп чыкъдыла да, кийинип, кёлню баш жанында хуна бурууну ичинде башы къоюн оюлгъан ёре ташны аллына ётдюле. Алайда да тизгин тохтадыла. Мединас, алгъа чыгъып, ол кюнча, къолларын жёкге жайды. Бирсиле да алай этдиле. Таш, баям, аланы табынган тейрилери эди — анга жалбарып, иги кесек табындыла.

Хар бири кесини жеринде тизгинлери бла къалагъа чыкъдыла. Жорукъда тохтадыла. Тоноу жүклени майдан ортасында тюшюрюп, атланы ала къайтхынчы къыстагъан эдиле да, энди аскер, бары төрелени этип, ары къайтхандан сора, жыйылгъан халкъ, артха кетип, кенгирекде тохтады. Мединас тоноу төбени къатына келди. Аскер аны төгерегине гюрен турду. Аркес онбеш эммеч санады. Мединасны не этеригине къа-

райды. Ол а, бек алгъа жюклени тешдирип, бары тоноу хап-чукну бирге, багъалы затланы — алтын, кюмюш, жез жасан-маланы да бирге-бирге — оналты юлюшге бёлдюрдю. Бир къауум затланы, адыр-ёзге кереклени ортада къойдурду. Тоноу ырысхыны алай белгилеп бошап, Мединас энтта да, къолларын кёкге жайып, табынып башлады. Эммечле, гюрен тургъан халларында, бир бири инбашларындан тутуп, тепсей-диле, къууанч къычырыкъла этедиле. Ала тепсей тургъан арада, ол кюн, Аркес жырлагъанда, тиширыу жыйын бла бирге келип, анга тынгылагъан жашчыкъ, къучагъы бла узун гебохланы кётюрюп келип, тепсей тургъан эммечлени къолла-рына тутдурады. Аны ызындан Горгай-ана кёрюндю. Ол, эки къолу бла да кёндеден тутуп, башха, баям, сыйлы гебохну келтиреди. Гебохну кюмюш бууунлукълары жылтырайдыла, башында налтех бауу да барды. Горгай-ана сыйлы гебохну Мединасны къолуна тутдурду. Мединас аны, Горгай-ананы къолундан алып, кёкге бийик кётюрдю. Жорукъну къууанч къычырыкъла толтурдула. Аны бла тенг Алпоз бла дагъыда бир киши жорукъгъа алабаш бугъаны тартып келдиле. Де-менгили хайыуан. «Баям, ючлю бугъады», — деп бичди Ар-кес.

Эммеч гюрен энди гебохла бла тепсейди. Тойчула, тепсей, тоноу юлюшледен алабаш бугъаны тегерегине ётуп, энди аны сыйлап, къалай уругъа керегин марап, алай тепсейдиле. Гебохланы бийик кётюрюп, жерге урадыла, кёндеден тутуп, бугъаны ургъанча, алай этедиле.

Бир чакъда Мединас, кюмюш тогъайлы сыйдам гебохну бийик тутуп, гюренден чыкъды. Бугъадан, сызып, гебох жет-дирир арагъа кетди. Бугъаны тутуп тургъан эр кишиле да, аны кеси эркинине къойдула. Жыйылгъан халкъ, бугъа бла Мединасны арасында жол ачып, эки жанында тохтадыла. Мединас, гебохну бийикде узун тутуп, марайды.

— Тума, тума, бирке чи! Тума, тума, бирке чи!³⁶ — деген къычырыкъла жорукъну ёрге кётюредиле. Эммечле да аны къайтарып, битеу халкъ бир аууздан къычырады:

— Тума, тума, бирке чи!

— Тума, тума, бирке чи!

Мединас гебохну алай сызды — ол, бугъаны боюнуну бир жанындан тийип, бирси жанындан чыкъды. Бугъа, боюнундан къан сие, тегерек айланып башлады. Аны мёнгюртегени, де-менгили мюйюзлери бла жер чачдыргъаны къала бурууну сангырау этедиле. Халкъ андан эсе да бек къутурады. Алф бугъа гебохну кесинден атаргъа кюрешеди. Аны къазауаты къатылана баргъаны къадар, халкъны къууанч къычырыгъы

³⁶ Бугъа кетди. бугъа кетди, ур терк!

да кючееди. Къычыргъанла, бугъа баргъан жанына барып, тѣре къымылдаула этедиле. Ахырында деменгили, кючлю бугъа, мюйюзлерине тура, тѣнгереди. Олсагъатдан эммечле аны тѣгерекден алдыла да, тепсей, кокалана, къайсы къалайына жетсе да, гебохун бугъаны алайына уруп, ахыр сойландыргъынчы, тохтамадыла.

Бугъаны ахыр солууу чыкъгъанлай, эммечлени, халкъны да, жанлары кетгенча, жорукъ шумалакъ болуп къалды. Ол шошлукъда Мединас тоноу юлюшлени берди. Юлюшюн алгъан хар эммеч къалагъа жол сала эди. Тоноуну юлешинмей къалгъан кесегине уа халкъ чабып, юзалгъан бир зат юзе эди.

Къарангы болду. Жорукъда жюзле бла томпала жандыла, отла жагъылдыла. Халкъ бирге аскерни жортууулдан къайтхан къууанчын эте эди.

Кечени бир заманында къаладан ѳрге томпа агъым айлан-ды. Аркес, ол сейир толкъунлу агъымны аллы дорбуннга жетгинчи, кесини тюрме тешигине кючден кирип, къаягъа къысылды. Эммечле, жарыкъ жаннган томпаланы къая тапкырлагъа салып, дорбун аллында от жакъдыла. Аркес алгъа бери да халкъ бирге желген сунуп турса да, къууанч тѣрени этерге жаланда эммечле кеслери келгенлерин ангылады. Биргелерине, тап, шапала окъуна келтирмегендиле. Дорбунда, кеслеринден сора, бир жан жокъча, кюйлери алай эди.

Аркес, кюн узуну да аягъы юсюнде туруп, алайсыз да бууулгъан бутларын талчытхан эди да, къаягъа къысылып тура, кѳзю къалкъыугъа кете башлады. Эммечле, аны барлыгъын, жокълугъун да эсге алмай, сыр айтыша эдиле. Аркес, аланы тасхаларын тюш арасындача эшите, къалкъып къалды.

Кечени бир заманында аны эки бутуна да бирча жилин чѳргелип, Гаппо да аны ѳлтюрюрге бичакъ алып келгенча, элгенип уянды. Дорбун аллында уллу от жана эди. Отну тѣгерегинде бир ненча къыз олтуруп. Юслеринде жаланда алжапханлары; чачларын, бошлап, аркъалары, ѳшонлери бла энишге саркъытхандыла да, от жарыгъында аланы юслери бла алтын суу баргъанча кѳрюнеди. Бир къауум эммеч дорбун аллы талачыкъда оюн къурагъанды: бирле тепсейдиле, жырлайдыла. Аркес чархында къызыу къан жюриуп башлагъанын сезди. Жесирлиги, жаралары да сынтыл болуп, энди ол алагъа къошулургъа сюе эди. Алагъа дунияда башха тюрлю жашау да болгъанын кѳргюзтюрге, бет, уят, эр киши, тишируу дегенча, уллу затланы айыртыргъа. Аркесни аллай талпыулары бла бирге бу эммеч жыйынны адетлери да сы-йына эдиле жюрегине. Энди ол кесини зыккылларындан

алгынча уялмайды, кызланы кымыжаларына да аллай бир жут кырамайды.

«Бираздан агъач киши болуп окъуна кыаллыкъма»,— деп кюле эди ол кеси кесине.

Бир кесекден от кыатында олтургъан кызла, аны таба кыарап, кыыл-кыыл этип башладыла. «Хыликкя этедиле! — деп келди Аркесни акылына.— Кыатларында эр киши болмагъан кибики, ачыкыгъа кетгендиле».

— Кыаллай ырысхыны зая этип турабыз, Уллу Жер Ананы кыызлары! — деди, тохтамай. анга кыарап, кыыл-кыыл этген эммеч.

Бирси, барындан борбайлыракъ, баям, таматаракъ да эммеч, Аркесни кыулагына сейир чалынган затны сагынды:

— Асаргоша анабыз ёлдю, кетди, аны Уллу Жер Ана кесине алды. «Бары салгъан низамларымы биргеме алып кетем»,— демедими, барыбызгъа эшитдирип? Эр кишиге жаулукъну антын да тешип... Мединас бийибиз а аны оноуларын салыргъа ашыкымайды...

Ол эммеч, баям, Мединасха кыажану сёлеше эди да, анга кыошулургъа базынмадыла.

— Угъай, ол а жесирни сермешге салыргъа айтады... Хар замандача...

— Сен ёлмегин! Сенден бирсилени уа бут аралары бютюн болур!

— Кыарагъыз, кыарагъыз, жесир кепледе окъуна кыалай бёкемди!

— Тейри мени урмасын, сермешде эр аскерчи жууукъ келсе, сейир болама.

Аркес, ёресине уят кюелчен бола, кёнчек жыртыкыларын салам бла жабаргъа кюрешеди. Юсюнде тон, кёнчек дегенликке, аланы жыртылмагъан жерлери жокъ эди. Кёнчеги уа ауундан бёлюннгенди да, бутларын бирге кыысар эсе да, кепле кыоймайдыла. Была уа, тешик аллына келип, анга аралгъандыла.

— Хо, хо, кыачарыкъ туююлдю,— деп кюлдю узун бойлу эммеч.— Аллай байлыгъы болгъан уучу...

— Аллай ажирге миниц, чабыуулгъа барсангмы дейсе?...

— ...гебох учхан окъуна этер эди...

Кыайсы эсе да: «Мединас!»— деп кычырды. Эммечле тешикден артха кыачдыла. Тышында оюн да тохтады. Мединас — алда, Кыантин — аны ызындан келдиле. Мединасны кыолунда иничкеаууз бичакъчыкъ. Ол, шырхы ташха билеп, анга жаныу этди да, от кыатында таш юсюне салып, Аркесни тюрме эшигине келди. Доммай бугъаны бичерге хазырлан-

нганча сюелди. Сора артха, от къатына, кетди да, эки билегин кенг жайып, тиледи.

— А-ий, Ра! Эр киши, кет, кет! — деп кѣчюрдю Къантин аны тилегин.

Эммечле — ичиндегиле, тышындагыла да — къычырыкъ этип, ѳрге-ѳрге секире, аны тилегине кѳшулдула:

— А-ий, Ра! Эр киши, кет, кет!

Аркес, ѳмюрюнде биринчи кере кѳркѳуу не болгъанын билип, титиреди.

— Тат, тат, — деп буюрду Мединас эммечледен къайсына эсе да.

Эммеч, сахтиян ѳшюнлюгюню ичинден ачхыч чыгъарып, Аркесни кеплерине чѳгеледи. Аллаи бугѳоуну ол биринчи кере ача болмаз эди. Аркесни бютюнда жунчута кеплени, терк алып, бир жанына атды.

Устакѳл эммеч Аркесни бутларындан кеплени кетермей, аны жунчугъанын кетергенча, ол, башына азатлыкъ келгенлей, батыр болду. Болумну терк хыйсаплай башлады.

— Мен ангылагъаннга кѳре, сен къаланы патчахыса, — деди ол Мединасха.

Къантин аны терк кѣчюрдю.

— Мединас — патчах! Мединас — кюн! — деди Мединас, аз да тартырмай.

— Мен да патчахма! — деди Аркес.

— Сен эр кишисе! Алдаучу! — деди Мединас, къыжырыкълап.

— Мен алдаучугъа ушаймамы?

Бу жол Аркесни сѳзю тутхучсуз эди. Мединас аны истемеди.

— Эр киши тиширыугъа берген сѳзюн терк унутады! — деди ол кюйсюз. — Азат эр кишиле азап чекдирген эдиле бизге, къарауаш этген эдиле кеслерине! Алай биз аланы къыргъан эдик! Бюгече уа... хорлам кѳууанчыбызгъа сени да тобалыкъ этерикбиз!

Эммечле арасында ѳкюнюу ауазла эшитилдиле. Аркес энди кесин ючлю бугъаны терисинде кѳрдю. Аны бла тенг а эммечле кеслерини гебохларын бери да келтиргенлерин эс-леди. Ала къаягъа тизилип турадыла. Мединас, бир затла айтып, буйрукъ берди да, эммечле аны ортагъа атдыла. Аркес, сюрюше, жыгъылгъанда, Мединас, жингиригин аны тюклю кѳкюрегине салып, чатына дери сюрдю да, къызларына бир затла айтды. Аркес, кѳзлерин къысып жата, ала неге эсе да кѳууум этгенлерин ангылады. Тиширыуну жингириги аны быгъын башындан басып, иги да ачытды. Аркес, беиш алындыргъан бетин ол тиширыугъа буруп, кѳзлерин ачханда, Мединас аны юсюне ийилип эди. Эки кѳз чунгурунда эки са-

дакъ огъу болса, экиси бла да урлукъ эди аны Аркес! Асман. аны къаядан атханда, тюп дунягъа барма къойса, кѣп да иги эди мындан эсе.

— А-ий, узирги-ра, алф-эр! — деди къайсы эсе да.

Мединас, анга сур къарап, буюрду:

— Гебохланы алыгъыз!

Эммеч аскерчилени гебохлары къая узуну тизилип эдиле. Чабышып, аланы къолларына алдыла. Бугъаны тѣгерегинеча, аны тѣгерегине да гюрен тохтадыла. Мединас, къая тапкада томпаладан бирин алып, Аркесни юсюне жууукъ тутду. Жаныу жарыгъы Аркесни бетин жарытханны къой, аны чархын кызыл кюелчен этди. Эммечле: «Ра!»—деп, бир аууздан кычырдыла: къанларын кызыдыргъаamy, эр жигитге жанлары аурупму,— Аркес аны айырмады.

— Патчах патчахны ѳлтюрген адет жокъду! — деп кычырды Аркес. Багъыныулу, жумушакъ сѣз эммеч алдабарны бютюнда кюйсюз этгенин ангылагъанды.

— Сен патчах эсенг, аллай болмачы ишни этер амалынг жокъду! — деп къайтарды. Мединас, сейирсинип, артха туракълагъанда уа, таукел къошду: — Ра кечсе да, Амиранда кечмез!

Мединас, Аркесни ауузундан Амиранданы атын эшитгенде, хатху таууш этип, тобагъа къайтышды. Эммечле да шум болдула. Барыны бетинде: «Кимди бу, Амиранданы атын билген?» — деген хал бар эди. Аркес аланы ичлерин арсарлыкъ алгъанын кѣрдю. Мединасны жунчутханын да ангылады. Энди чегинмезге керек эди, тутханын иймезге!

— Кимсе сен? — деп кѣчюрдю Къантин Мединасны кюйсюз угъай, сагъайыулу сѣзюн.— Кимсе сен, Амиранданы шагъат этип сюелген?

— Мен да, сенича, патчахма бир къалада! Амиранданы сыйы жүрюген жерледен биринде.

— Патчах кеси жангыз айланмайды агъачда,— деп, Мединас аны женгер онг тапды.— Къолгъа да уручу кибиж тюшмейди.

— Хау,— деп, Аркес Мединасны дауун къабыл кѣрдю — Тюздю, сыйлы патчах! Алай... не сунаса, мен жолгъа сиз мени тутхан кюн чыкъмагъанма. Аскерим бар эди, ол, узакъ жолда кырылып, тауусулгъанды.

— Сен хорлатхан эсенг сермешледе... сау тургъан кыра-лынга нек къайтмагъанса?

— Мени Ра тейриден буйругъум бар эди... Ас-Тах къаланы табаргъа! Мени патчах атауулум Къайберген тейриден башланады.

Мединасны ишеклиги ѳсе баргъаны кѣрюнеди.

— Къайберген деп тейри жокъду!

— Ай-е, сыйлы патчах... Мен сени аскерлеринги къатла-
рында айталлыкъ туююлме...

Мединас, къол силкип, эммеч жыйынны къыстады.

— Айт, айт,— деди ол тѣзюмсюз.

— Билмегенинге жарсыйма,— деди Аркес терен магъана-
лы, ичинден эммеч алдабарны хорлай башлагъанына тюшю-
нуп.— Билсенг эди, сен мени жесир угъай, сыйлы къонакъ
этер эдинг... Амиранда Къайбергенни къызы болгъанды!

— А-ий, Ра! — деп табынды Мединас.

— Ай-е, Къайберген! — деп, Аркес да кесича табынды.

— Не ючюн излей эдинг сен Ас-Тах къаланы?

— Мен санга айтханма, Ас-Тах къала мени ата-бабамы
жери болгъанды! Къайберген тейрини аймагъы³⁷. Амиранда,
Къайбергенни къызы, эрлени уруш кюйсюзлюклеринден, ичги-
чиликлеринден аны унутханды. Тиширыулары эр кишилеге
къажар этгенди. Къайберген Амирандагъа аны кечмегенди.
Кесини атауулунда бары тиширыулары эрсиз къыйынлыкъ-
гъа салгъанды...

Аркес, къыйын болумда аны барын эсине Асман тейри ке-
си салгъанча кѣрюннген эсе да, кертисинде уа ол сабийлигин-
де Армагеш айтхан насиятлары къайтара эди. Башы къыйын-
лыкъгъа тюшюп, къутулур амал излегенде, эси, аны барын
табып, жангыртып, халгъа да келишдирип, тилине салды!
Сора Аркес бош ийнанмай эди, тейриле биргемедиле деп!
Тиширыуну аллында эр киши онглу болгъанына да!

— Эрсизлик — къыйынлыкъ туююлдю бизге! — Алай а
Мединасны ауазы энди алай таукел туююл эди.

— Сен патчахса,— деди Аркес, Мединасны жүрегине жар
жагъа.— Патчах, кесини энчи къыйынлыкъын сан этмей.
халкъы ючюн жашайды! Мени къыралымда тиширыула бек
насыпладыла... Менме аламы насыплы этген!

Мединас эммечлени артха, сейирге тынгыларгъа, ча-
къырды.

— Кесинг туююл эсенг да патчах, сѣюнг пагчах сѣюне
ушайды,— деди ол, аны Аркесге угъай, эммечлеге айтханча.

Аркесни кѣлю окъуна толду. Быллай ариу жанла, учуну
тутуп, огъурсуз иш этерге башлагъанларына ийнаналмай,
ауазы бууула, айтды:

— Сиз кийик къызлагъа аз да ушамайсыз! Къая къызла-
ры болурсуз деп ишеклиме...

— Къая къызлары?

— Биз алагъа ийнанабыз... Табынабыз...

— Не ючюн? Эсе да, нелери ючюн табынасыз алагъа?

³⁷ Аймакъ — жер, иелик жер, журт.

Бу чакъда Аркесни эсине хыйла кѣзбаулукъ да келди:

— Ариулукълары ючюн! Сизнича ариулары бир кѣрюр ючюн окъуна ажашыргъа боллукъ эди, къайтмазча...

Къызла жанындан кючсюннген, тансыкъсыннган ауазла эшитилдиле, Аркес, таукелирек болуп, къошду:

— Мен жашагъан жерледе сизнича ариула жокъдула...

— Сиз жашагъан жерледе? Узакъдамыдыла ол жерле?

— Мен жол келгенли, жети ай болады.

— О Ра, Ра, ууунг неди? Ариу къызла эселе атаргъа излегининг... Бизни жерибизни къабакълары тыш адамлагъа ачылмайдыла. Эр кишилеге бери жол жокъду! Сен къалай киргенсе?

— Къабакъ да кѣрмедим, тыйгъан да кѣрмедим! Кѣк тейрисине тобалыкъ этген эдим. Эшта, ол ачханды къабакъланы,— деп, Аркес ишни болушун баямлады. Олсагъат окъуна, атасыны: «Тейриле этген игиликни кишиге айта турма»,— деп бегитиучюсю эсине тюшюп, сокъуранды.

— О Ра, жарсылуду эр кишини жолу! — деп, дауургъа къошулмай, дорбунну теренинде тургъан арыкъсуу къара шинли Къантин табыныргъа къалды.—О Ра, бери киши кирмейди, кирген артха чыкъмайды... Унама!

Алай дорбун теренинде табынууну, Аркесден сора, кивин да эшитмейди.

Къыл-къыл этген къыз ауазла къая жарылгъанларындан келгеннге ушайдыла. Ол, ышанлап, от таба къараса, жаннган отну акъсыл жарыгъында къызланы ачыкъ субай бутлары бютюнда тыкъ, тынг кѣрюнедиле. Тиширыулары алай жуукълукълары, коркъууну унутдуруп, санларына кюйнеу тансыкълыгъын чапдырады. Ёлюмге буюрулуп, ахыр сагъатын сакълагъан эр киши да, ариу тиширыугъа къарагъанда. ёлюм жаныуун унутады. Аркес да къауданда къалгъан къаура туююл эди.

— Мен ишни болушун айтдым,— деди Аркес, кѣпелеуден кертиликке къайтып.— Оноу — сениди! Сюйсенг — кесинг кибик патчахны ёлтюр да, Раны къарына къал, сюйсенг — экибиз да бир болайыкъ да, Ас-Тах къыралны жамауатын адам жашаууна келишдирейик. Сора сен да, патчахлыкъ насыбын сынагъанча, тиширыу насыбын да сына!

Ас-Тах къалада, ол жашагъанлы, былай сѣлешген жесир болмагъанды. Ёлюм эсине да келмеген!

Мединас кѣп тынгылады. Эммецлеге да кѣп кере соруулу къарады. Къалай эсе да, бир тюрлю болумсуз болуп, акъыл эталмай турду.

— Сени патчахлыгъынгда тиширыула... уруш этемидиле?

— Ала жырлайдыла, тепсейдиле, эрлерин сюедиле... Эрлери уа... аланы къол аязларында жүрютедиле...

— А-ий, Уллу Жер Ана! — деп табуланды Къантин.

— А-ий, Ра! Уллу Жер Ана! — деп къайтарды Мединас да, биринчи кере Къатиннге жумушакъ къарап. — Уллу Жер Ананы айтыр кезиую жетди! Аны намысына от тёрледе отла жагъыгъыз, — деп буюрду ол эммечлеге. — Къууанч кечебиз жалбарыу кечеге айлансыз... Бу жесир тюз эсе, манга таууш келир... — Аны бла дорбундан суху чыгъып кетди.

XXI. ОТ

Аркес, къая тешикни жансыз сууугъунда, азатлыкъ бла ёлюмню арасында Уллу Жер Ананы сайлауун сакълай, къаланы отларына къарай эди. От дорбун аллында да жанады. Аны жети, огъесе сегизми жыллыгъында Жемазыкъ башында жаннган кюйрюч отлай: «Сейирди, — деп, кесамат эте эди ол къадарына. — Эммеч башчы Уллу Жер Анасындан, ким биледи, Ра тейрини кесинденми, — къутхарыу буйругъун алмай, ёлюм жазасына кёллениу алып келип, аны тюр дуннягъа ашырса, анда быллай отла кёрлюк болурму?»

Ол да бир алапат эди — Аркесни отха суюмеклиги! Бу ахыр ачы сагъатында да, отха сейирсинип, андан кёл тапханы! Сора кертиди биринчи жашауунда от болгъаны. Бу жашауунда адам болгъан эсе да, аны жүрегинде отну бир жилтини къалгъанды! Мединас аны ёчюлтюрге дей эсе, ол от тейриси Элиягъа жау болур!

Кечени бир заманында тешикден чыгъып, ол от къатына барды. Къолу, буту, таулада айланнган заманындача, эркин болуп, отха, кесине тенгнеча, азат къарады. Отунла да салды. Уллу жаркъаланы чыжъырдап жаннганларын эшите, от аллына олтургъанлай, ичинде бёрюлеге жан кирип, ала талашып башладыла. Аркесни ары-бери окъуна тепдиредиле. «Ёчюлт отну!» — дей эди бир бёрю. «Отунланы сал да, салгъанынгдан да кёп сал да, отну уллу эт!» — дей эди бирси бёрю. «Ёчюлт! Ёчюлт! Отну ёчюлтсенг, кесинг сау къаллыкъ-са!» — деп, биринчи бёрю аны бут шаугютюнден сермеди. «От ёчюлмесе, сен ёллюк туюлюсе, уллу жандыр!» — деп, экинчи бёрю къангсыды.

Аркесни бир жаягъындан сууукъ, экинчи жаягъындан от къызыуу къаба эдиле. Аны жүрегин талагъан бёрюле, экиси отну эки жанында тохтап, анга хырылдайдыла. Бири отну жутаргъа, бирси уа, къаланы кюйдюрюрча, отну алай уллу жандырыргъа хазырдыла. Экиси да Аркесни буйругъун сакълайдыла. Аланы къадарлары да Аркес къайсы жанына ауушуругъуна кёреди. «Сейирди, — деп, баш чайкъады Аркес, —

жюрегими бир бёрюсю, ёлюм тауушун эшитип, улуйду, бирси бёрюсю — жашау жарыгына кьангсыйды...»

Аркесни бир жаягына отдан жинк чартлап, юйюген ийис этдирди. Бирси жаягына кьаядан суу тамычы агып, суукьсуратды. От бла сууну арасында аны башына кьалай эсе да бир хыйла, ёжер кьан уруп, тюбюнден ёрге ким эсе да тебергенча, секирип турду. Бир тюрюлю нюзюрю болмай, отну тегерегине чаба кирди. Кьалада сакьлауулла бар эселе, аны кьычырыгын эшитип, кьаугьа этерге боллукь эдиле. Кьаугьа чыкьмады. Угьай, Аркесни эсинде ол да жокь эди. Бир зат да жокь эди, отну тегерегине чапхандан сора. Аллында кьачан эсе да Жемазыкь башында отну юсю бла секирген жашчыкь чабады; Аркес аны тутаргьа, отдан сакьларгьа кюрешгеннге ушайды. Жашчыкьны кюлген тауушу аны акьылдан шашдырып башлады. Аны туталмай, от кьатында отун агьачладан бирин, сермеп, кьолуна алды. Жашчыкь — учду-кюйду — дүмп болду! Ачыу кьызыуунда Аркес отну тюе кирди. Алай эди халы: эртте Жемазыкь башында отну юсю бла секиргендеча! Отну тюе, ёчулте баргьаны кьадар, аны теберген кюч да ёсе, кьутура, дорбун аллы кьазауатха кьалады. Ол энди аллы отха айланган ырхы кибикди! Отну Аркес угьай, шибиля ургьаннга ушайды. Алай чачырайдыла жинкле, алай кюкюрейди от! Бёрюле да от юсюнде талашадыла. Жанган кесеуле, секиришип, бияры кьача, дагыда чогулуп, кьаланып, бютюн уллу жанып башлайдыла. Ахырында от угьай, Аркес кеси ёчуледди. Кьарыуун тауусуп, солуу да алалмай, дорбун тюбюню дылгам кьаясына сыртындан тюшеди...

Кечени не заманында кьайтхан болур эди эси, не заманда тургьан болур эди, тобукьлана — от алгындан да уллу жана тургьанын кёрюп, тобагьа кьайтды. Бёрюле да жукьлап, аны кьолуна тийген томуроу тенгли агьач да, жанып, тауусула... Аркес, азатлыкь келгенча, кьууанды.

— Жан, отум, жан, ёчулме! — деп тиледи.

Танг атды. Тарда ауур туман жатады. Дорбун башындан шыты тамычыла агьадыла. Кюн ортагьа от да ёчуле башлады. Жел урса, кюл ичинде мыдыхла жылтырайдыла.

Кьала шошлугьу — анда адам жаны, жаныуар да айланмагьан кибикди.

Кече да келди.

Аркес дагыда бир кюн сакьлады. От ёчулгенди. От жаягьа сууугьанды.

Кьаладан бери томпа агьым жаланда экинчи кече айланды. Аркес, ала жууукь келгинчи кьарап, тешигине кирди. Ол туруп угьай, тюз ортасында сюелип, сакьлады.

Эммечлени бир кѡаууму томпаланы, биягъыча, дорбун тапкалагъа орнатды, бирси кѡаууму от этди.

Мединасны кѡарамы сур эди. Аркес, жукъламай, от бла, бѣрюле бла, кѡая бла тѡйюше, аны сакълагъанда, ол да жукъламагъанды. Кече бла кюн, дагъыда бир кюн Уллу Жер Анагъа жалбаргъанды. Алай Уллу Жер Анадан анга таууш келмегенди. Кѡалай этерге керегине кесини акъылы да жетишмегенди.

Аны жюрегинде да сермеше эдиле бѣрюле. Бѣрюле угъай, кѡанчыкъла! Эр кишини кѣрюп болмагъан, аны ууатып, ѳлтюрүп, зауукълукъ алыргъа юйреннген тиширыу, Аркесни юсюнде сейир жунчугъан эди; не тѡшлери, не тейриледен келиучю тауушла бир зат айтмай эдиле. Ичине кѡоркѡуу кирип, ол адыргы этип окъуна башлады. Горгай-ананы чакъырытып да сорду. Аскери бла да кенгешди. Бары да жесир жаша азатлыкъ тежей эдиле. Уллу Жер Ана уа таууш бермейди. Ра аны унутуп кѡойгъанды. Ким биледи, Горгай-ана, эммечле да, эр кишини кѡурутургъа деп тутсала, ол, хар замандача, ала излегенни кѡарама-кѡаршысын этип кѡояр эди. Мединас, Горгай-анагъа, эммечлерине тынгылаучу эсе да, жаланда кеси сѡйгенча чегеди хар нени. Алай а бу онгмазлыкъ жесир кѡалагъа тѡшгенли, аны бопбермез тунукъ ичинде сейир тюрлениуле боладыла; башы сейир кѡарыусузлукъгъа таянады. Жортуулдан артха кѡалай ашыгъа эди, жесир жаш кѡаланы кѡйдюрүп тургъанына кѡайтырыкъча! Кѡайтханда уа, кѣл боюнунда кѣлге баш ийип сѡелгенде, Ра тейриге жал бара туруп да, тилинде тилек болгъанлыкъгъа, эсинде жесир жаш эди! Аны ѳлтюрюргеми ашыгъа эди, кѣрюргеми? Кесин кѡолгъа алып ючюн, эсе да, ичинде кѡабыннган ангылашыныусуз отну ѳчюлтюр ючюн, ууда жаныуарны ѳлтюргенча, жесирни алай ѳлтюрюрге таукел болуп келсе уа, жангы сейирлик! Жесирге Мединас аны угъай, ол Мединасны алгъан кирик! Кѣкюрегин жингириги бла сылагъанда, хыликкя этип, быгъынындан басханда... андан алай жылыу урду, кѣзлери кѡарангы этип, жыгъылыргъа аздан кѡалды! Патчах болмай, Мединас бир бош кѡатын кирик!

Экинчи кече, кѣз байланнганда, ол кесин кѡолгъа алды: жесирни эрлигин кетерип, кесин сау кѡояргъа келишди.

Дорбунда ол жесирни бетине кѡарамаздан эди. Кесн кесин таукел этер ючюн, кѡаты сѣлешеди:

— Сыртындан жайлагъыз! Кѡолларын кер агъачха байлагъыз! Эки бутун, кенг тартып, айрыгъа бегитигиз!

Эммечле, узун кѡурукъ да, айры агъач да келтирип, Аркесни эки жанында тохтадыла.

Мединас иничкеаууз бичагъын отха кѡыздырды да, кѡаядан акъгъан суугъа тутуп, сууутду.

— Сени сау кьояргъа таууш келгенди,— деди ол. Аркесге къарамай, суююнчюлюк айтханча.— Сау кьоябыз, кесибизге тенг этип.

Эммечле кёп эдиле, къарыулу эдиле. Тутханда, кьоллары темир къысхачла кирик, Аркесни къымылдатхан да этмедиле. Узун кьурукъну желке туюбу бла ётдюрдюле да, эки билегин тартып, анга байладыла. Тюз да аныча, эки бутун кенг тартып, айры агъачха бегитдиле...

Тейриле шагъат, Аркесни бир тюрлю жашау куюю жокъ эди; эммеч къызлагъа къарап, кьозугъаны да кетгенди. Жан къайгылыкъда не батыр да унута болур напси куюнегенин. Алай а Аркесни къыйынлыгъына, Мединасны болмачы адыргысына тейриле кюлген эте болур эдиле — бары болуна тургъан зорлукъгъа, тишируу телиликге, тап, Аркесни кесини хомухлугъуна окуна къажау жашау агъымын тохтатмагъан куюню белгисин салып куюдула. Эммечле, Аркесни эки бутун кенг тартып, айры агъачха бегитип, ортагъа алгъанлай, аны быгъын туюнден къарагъан балта саплыкъны кёрдюле! Анга ёлюм жокъ эди! Кьоркбуу тыяллыкъ туююл эди жашау чархын!

Да, тейриле битдирген терек эсе да ол. Уллу Жер Ананы Мединасха берген тауушу эсе да,— эммеч алдабарны таукеллигин куюш туююнлей чачды. Ол, Аркес аллай бир туюгенде ёчюлмеген отлай, къызыл мыдых болуп, эммеч къызланы дыгалас этдирди. Мединас билдирмесе да халын, бнягъында аны ишлерине чамланган уллаяракъ эммеч кесин тыялмады:

— А-ий, Ра! Ирта, хаст! ³⁸ — деп, сейирсинди. Балта кеси болуп, сап анга салынырыкъча, симсиреди.

Мединас, куюленген эммечни бетинде болмачы тансыкълыкъны огъурсуз къарамы бла ёчюлтюп, Аркесни аллында тобукъларына чёкдю. Къолунда инчкеаууз бичакъны аууздан къолу бла тутуп, сабы бла ол балта саплыкъны уруп кёрдю: балта саплыкъ алай къаты эди — анга бичакъны сабы угъай, ауузу окуна ётерикге ушамады. «Балта тауусулгъунчу да сынмаз эди быллай сап!» — деп желди Мединасны кёлюне. Ол чакъда эммечле, аны бети тюрленип, кеси да бир тюрлюле бола, ойсурай тургъанын эседиле. Къызладан бири, аны тутардан болуп, атлагъан окуна этди.

— Манга быллайны кьурутургъа бир да тюшмегенди! — деди Мединас къалтырагъан ауаз бла.

— Кьурутма да кую! — деп, терк айтды къызладан бири иничке ён бла.

³⁸ «Не аламатды!», «Къалай саулукълу жашды!» демеклик.

— Ай-и-ий, Уллу Жер Ана! — деп, тобагъа къайтды да-
гъыда бирн.— Мединас бийчебиз, Ра тейрибиз, азат, азат!

— Сермеш болсун! — деди ол кесин балта суннган
эммеч.— Ол хорласа — биз аны жесирлери, биз хорласакъ —
ол бизни жесирибиз!

Мединас, Аркесни аллында тобукъларына чөгелеп, алайда
къурушуп къалгъанча, не ары, не бери болалмай, баш жетю-
рюп, аскерлерине да къараялмай, булжуп турады. Энди
Аркесни чатында от да ёчюлгенди. Андан болур, Аркес, солуу
табып, кюн жарыгъында эммеч къызланы бетлерине тюрслеп
къарайды: къалай эсе да бир азат-къайгъылы умутла уюгъан
эдиле ол сур кёрюннген тишируу бетледе. Мединас кеси —
бир жанына, ала — башха жанына тартханлары туура эди.

— Ой, ри — рау — ра, терсме, терсме, — деп шыбырдадыла
Мединасны эринлери. Аны бетини алгъасыннганы кетмеген-
ди. Қъоллары аз-маз къалтырайдыла. Нек эсе да, энишге,
кесини бут орамына къарады. Эчки териден алжапханы бир
жанына тайып эди да, аны тюзетди.— Мен бу эр кишиге кеч-
ген этеме! — деди ол, бирсилени эслеринде болмай тургъан-
лай.— Манга тейриледен таууш барды... Уллу Жер Анадан...
Асаргоша ханыбызны осуяты да...

Дорбунну нчин асуулу, ачуулу, жарсыулу, къангсыулу
ауазла алдыла.

Тиерге, тилерге дегенле энди тюрлю-къужур къылыкъла
этедиле: ким секиреди, ким жекиреди, ким ёкюнеди. Алаша
бойлу, къара шинли, ойнауукъ къанлы алакёз эммеч, алгъа
чыгъып, былай айтды:

— Тейри бизни къайры чакъыра эсе да, биз ары барабыз.
Ол ачууланып эсе, бизге хорлам жокъду, сора бизни жолу-
буз ёлумгеди! Тейри ыразы эсе уа, ол бизге хорлам саугъа-
гъа эр кишини береди! Алайыкъ Уллу Жер Анабызны сау-
гъасын!

— Алайыкъ! Алайыкъ!

— Асаргоша анабызны осуяты барды! — деп къайтарды
Мединас.

Анымы эшите эдиле — чабышдыла, къабышдыла, алыш-
дыла, чалышдыла. Дуудакъкёз Қъантинни бияры табышдыр-
дыла.

— Кёремисе аны, кеси балта сап тенгли бир да бол-
май! — деп къызды анга кесин балта суннган эммеч. Ол,
Мединасны къатына жууукъ келип, аны кёзюне умутлу къа-
рады.

Аркес, кер агъачха керилгенлей, жаным саулай ёлген бо-
лургъа боллукъ къоркъуудан къутуламамы деп сакълайды.
Ол арада иничкебел Қъантин, бетине батычугъу, эрин
къыйырында тамгъачыгъы да къалтыран, аны къадарына

кесинден эсе бек жарсыгъанча, дорбун аллында адыргы этип сюелгенин кёрдю. «Асыл балачык!» — деп, Аркесни жүреги анга халал болду. «Кертиди, хау, — деп, кесамат этди ол бир кесекден, — Танаис тийрелеринден бери юрюлген халкылада эммечлеге тюбеген биринчи адам менме!»

— Кетигиз былайдан! — деди Мединас кызылагъа, эки кёзюн Аркесден алмай. Кызыла, от жинкле чачырагъанлай, бияры чачырадыла. Мединас, олсагъатдан жүреги тутуп кыалгъанча, Аркесни жанына бир кыужурла оюлду. Кызыла, солчуларын ичлерине алып, кыарайдыла. Аркесни базыкь бутлары тюкю эдиле, иги да борбайлы, сингир топалла! Мединас, жукь айтмай, кюлунда иничкеаууз бичагъы бла аны базыкь бутуну ич жанын жүлюп ётдю. Бичакь аллай бир жүтю эди — ол Аркесни бут ичи бла жол этип ётгенде, Аркес аны сезген да этмеди. Жаланда узунжаякь Мединасны акь шинли бетинде аз-маз ышарыуну эсledi. Аркесни, энтта да кёлю толуп, кёз жашлары келди. «От да алай унукьгъан болур эди, мен аны ёчюлтейим дегенде», — деп, сокьуранды.

— Сен керти да патчахса! — деди анга Мединас. — Алыр болсанг, мени патчахлыгъымы да ал кесинге! — Сора Аркесни кер агъачлагъа байлагъан жиплени тешди...

XXII. AP

Сейир эди аны кер агъачдан туралмай жатханы! Къоркьюу энди келген эди жанына, чархына; энди сорукугъан эди сезими, титиреген эди жүреги! Кыаядан кетип, агъылма тёбени ичинде уянганы да алай эди, бу жол жаланда саулай ууалгъаннга ушай эди ансы!

Мединас аны жаныуар этип кюйгъанча, кер агъачдан сюркелип тюшдю, сюркелип барды кыая төшигине. Бир кесекден жанын, чархын къоркьюу титиретгени кетип, эс тапды да, олсагъат окьуна жукьлап кыалды.

Кёпмю жукьлагъан эди, азмы — ол оюла тургъан кыаяда кыармаша, дыгалас этген чагъында уянды. Оюла тургъан кыаяны ташларындан ол угъай, эммечле аны эки билегинден тутуп эдиле. Эки эммеч, эки билегинден тутуп, силкиндиреди. Кыантинас, арлакьда сюелип, кюледи.

— Кыалагъа чакьырадыла, — деди ол, шуёх ауазлы сёлешип.

Аркес, чач тюклери кыаягъа жабышып, аланы айырыргъа кюрешгенча, башын энишге бир тюрюле кыагъаргъа кыалды. Эс жыйып, дорбун аллында сауут-сабалары бла дагъыда бир кыауум эммеч сюелгенин кёрдю. Сёз кыайтармай, аягъы

юсюне турду. Турду да, тизгинин жыйып, алларында теби-реди.

Ала, энишге—дыркылы бетни аягында кыалагы—энемей, бийик хуна бурууну тюбю бла огъары жанына жол салдыла. Ёрге сюеп, тизилген тёнгеретмеледен ишленген, башлары гъойгъун не чий гыстыла бла жабылгъан, эшик орунуна кийиз не жеген тартылгъан терезесиз юйлени аллары бла озадыла. Таш юйле да бар, анда-мында хуна жанларында сюелип, сейирге къарагъан къарт къатынла да кёрюнедиле. Асламысында арбазла адамсыздыла. Алай а Аркесни жүре-гин юшютген—элде адам айланмагъаны туююл эди; бир деп бир сабий ауаз эшитилмегени — битеу да бу уллу жерни, Ас-Тах кыралын эмина кыргъан элни кыбырларына ушата эди.

Къаланы бурууу кыаягы тирелген жерге жетип, тохтадыла. Къая аллы кенг талада, таланы огъары жанында, башына чыгъарча, атлауучлары болгъан уллу таш, ташны аллында да, келгенле олтурурча, деменгили тёнгеретмеле. Аркес, эммечле аны жесирге алып, байлап келтирген жерни таныды. Ол кюн кызычык: «Эр киши! Эр киши!» — деп кычыргъан къарауул агъачны да кёрдю. Андан энишге, кыаялагы жанлап, аллары агъач бла сырылгъан мал орунла — хастанла, башха межамла бардыла. Къала да, элни бары юйлери, межамлары да алай салынгандыла — аланы хар биринден жол тюзюнлей ол ташха чыгъарча. Таш — Ас-Тах къаланы Жорукъ ташы болгъанын да ангылады Аркес.

Таракъ кыаяладан бери жылы хауа ура эди; чучхур таууш да эшитилди. Киришледен ёрге жаны уа дылгам кыаяды. Ол, алгы аккун болуп, бусагъат къаланы юсюне тюшюп кыалады деп къоркчурча, алайды. Аркес, мындан къарап, азат уучу заманында, сызганы тар тамагындан элитирге бла чыгып, башында тохтагъан кыаясын да таныды. Бийик эди ол да, акъ кыая, бир жеринде бир ыраны болмай, кёкге тирелип тургъанча, аллай кыадама!

Аркесни былайга келтирген эммечле эселе да, бек алда баргъан а элли къатын эди, кыркъдан атлагъан болур дерча, борбайлы, сабыр къанлы тишируу. Элли къатын кыая жарылгъаннга кирип, артха кыайтхынчы турдула да, ол, андан бери къарап, белги бергенлей, Аркесни ары кийирдиле. Кирсе уа — кыаядан акъгъан акъ чучхур, адамны эти кючден тёзерча, кызыулугу да алай. Чучхурну тегереги алапат ишленип, тюбю да—беш-алты адам эркин жууунурча кёлчюк. Алайгы жетгенлей, Аркесни унутуп кыойгъанча, неда аны эр киши болгъанын сансынмагъанча, эммечле, тешинип, анадан туума кымыжа болуп, сууга секирдиле. Элли къатын, Аркесни уялгъанын кёре, ышарды, Аркесни чучхур тю-

бюне чакъыра, кесини кёкюрегин къолу бла къагъып: «Фар-
синас»,— деди. Экинчи сёз къатламай, Аркесни тешиндирип
башлады. Аркес, кеси да эслемей, башындан акъгъан акъ
шорханы тюбюнде къалды. Аркес шорханы сууукълугъундан
чиркене тургъунчу, Фарсинас, къолуна да кийиз журун алып,
аны юсюне сюелди. Аркес — жунчупму, ачыуланыпмы,— ол
тиширыугъа туура да къараялмай, кёнчек бауун эки къолу
бла да тутду. Алай тиширыу кийиз кесекни юсюне да сапын
тугулну салып, аны аркъасын, кёкюрегин, кёмюк этдирип,
жуууп башлады. Сабий заманында анасы да алай жууунду-
руучу эди. Аркес, кёлю толуп, башын ол къатындан бир жа-
нына бурду. Ол а, бар усталыгъы — эр кишини жууундуруу
болгъан кирик, алай эби, эсеби бла тие эди аны этине-женине,
алай хычыуун ышый эди санларын — Аркес, не этсенг да, эр-
кинсе дегенча, кесин анга толусунлай берип къойду.

Жууундуруп, кийиндирип, дорбундан аны алай чыгъарды-
ла. Артха да келтирген жоллары бла элтдиле. Эл бары къа-
ла аллына жыйылып эди — къыз сабийле, къатынла, эки-юч
акъсакъ эр киши. Алпоз, акъылбалыкъ бола келген да бир
жашчыкъ. Алагъа къарап: «Ай, Рау-Баз, мени да акъсакъ-
лыкъны, ёгюзлюкню къара кюню сакълай эди»,— деди Аркес
ичинден.

Къалагъа кирдиле. Къала деп анга, баям, бирси юйледен
бийиклиги ючюн айта болур эдиле. Узун тар алтуракъ³⁹ бла
къарангыракъ кенг отоугъа ётдюле. Аркес отоуну тёрюнде
тоханада омакъ жасалгъан орунда Мединасны кёрдю. Аны
эки жанында къолларында да тюрлю-тюрлю быстырла, ханс-
ла бла жасалгъан узун таякълары бла эки къыз сюеледиле.
«Ма сейир десенг а!» — деп, Аркес артха окъуна туракълады.

Мединасны къатында сюелген кызладан бири Къантинас
эди. Аркес, аны танып, кёз ийди да, кызны къарамын тут-
хунчу сакълады. Къантинас къарагъанлай, Аркес анга азчыкъ
ышарды. Аны эслепми, къуллугъу эсине тюшюпмю,— Къан-
тинас терк сагъайды, сур бет алды. Андан артха ол, Аркес
таба бир кере да терилмей, сын къатханлай турду.

Мединас ат юсюнде айланган, къамичи ойнатхан, уллай-
гъаны да эслене башланган къатынды дерге, бютюнда анга
ийнаныргъа кыйын эди. Юй артыкъ жарыкъ туююл эсе да,
ариу жасалгъанды: къабыргъада кийизле, аланы юслеринде
тюрлю-тюрлю баш сюекле, сауут-саба. Мединас кеси, ханыша
адетинде, айыпсыз жасанганды — аны юсюнде болмагъан
алтын, кюмюш, багъыр тагъыу жокъ; чачын эшмеле этип,
эшмелерин да окъа тартмала бла жасап, желкесине топ эт-
генди; башында къарасауут салынган кюмюш тогъайы.

³⁹ Алтуракъ — ал отоу.

Юйню мутхузлугъу ючюн болур, къабыргъада чырахтанла гюз да тахда олтургъанны бетин жарытырча орнатылгъандыла да, Мединас, кертиси да, узунбоюн, жаш, ариу ханышагъа ушайды. Кесин да анга тийишли тутады.

— Кел, уучу батыр! Къалайды азатлыкъ бла жесирликни арасы?

— Алыкъа мен айыргъаң жокъду! — деп, Аркес тюзюн айтды.

— Сыйкъырчыны⁴⁰ чакъырыгъыз! — деп, Мединас къолу бла белги берди.

Аны ауазындан ол Аркесни жууабын жаратмагъанын билирге боллукъ эди.

Сыйкъырчы къатын келди. Башында сахтиян бауладан эшилген кѣп тюрлю журунла, къуш къанатла бла жасалгъан чокайбаш боккасы, юсюнде узун абасы, бели къыл аркъан бла къысылып, аягъында гыдай уюкълары. Баш эрининде мыйыкълары иги да эслениген къара къатын. Багъыр, кюмюш, чокъуракъ, агъач минчакъ жасаулукълары, бир бирден узун баулагъа тизилип, боюнуна алай тагъылгъандыла да, аны минчакъ къудурети белинден энишге окъуна салынады. Къолунда башы токъмакъ жонулгъан узун таягъы.

— Горгай! Сыйкъырчы,— деп сѣлешди Мединас, бегирек да Аркес ючюн ансы, мында аны танымагъан жокъ эди.

Ол а, къалагъа киргенлей окъуна, Аркесге битип тохтады да, жыйылгъан халкъ, сыйлы сыйкъырчы тутхун эр кишини къадарын Уллу Жер Анагъа сора турады деп, шум болгъанды.

— Айт! — деп буюрду анга Мединас.

Горгай Аркесге битип тургъан халында сыйкъыр таягъын ёрге кѣтюрдю. Элни адамы бютюнда солуусуз болду. Ол, таягъын алай кѣтюргенлей, Аркес таба дагъыда бир атлады. Аркес, аны къарамын тутаргъа къаст этип, иги кесек тѣздю. Алай а, Аркес анга къарай баргъаны къадар, Горгай сыйкъырчы аны солууун тыя баргъанча, ол, тунчугъур халгъа жетип, башын энишге ийди.

— Бары мени оноуумду, тамалы да буду,— деп, жыйылгъанла эшитир-эшитмез шыбырдап башлады сыйкъырчы.— Кюн къызлары, къаялада буу ызлары! Къая жоллада къарт боладыла, тюгене; къыйынсыз, эрсиз жашаргъа юйрене! Алдаулу эсе да, бу келген бизге жашау дамын бергенди... Уллу Жер Анадан изми барды: уучу жаш Ас-Тах журтуну ар башы⁴¹ боллукъду! Къаргъашы туююл, къоргъашыды! Бу эр

⁴⁰ *Сыйкъырчы* — тейрини келечиси, дин буйрукъланы айтыучу; билгич.

⁴¹ *Ар башы* — элни киши таматасы, башы. Ар — бурунгу шумер тилде да эр, эр киши дегендиле.

жигит биринчи жашауунда... от болгъанды! Кийик эчкини сыфатында жүрюгенди. Уллу Жер Анасындан туугъанды! Ра кеси эрттен таякъларында жууундургъанды. Энди уа. жангы жашауунда, излеп келип, бизни тапханды. Бери да. балаларым, Ра кеси къууултханды!

Аркес алгъа Гаппону эсине тюшюрюп, дунияда кесини оракулу, сыйкърчысы болмагъан эл жокъ кёреме деп. анга сейир этген эди. Энди уа Горгай анга: «Биринчи жашауунда от болгъанды!» — деп, аны Къайберген урлугъундан жаратылгъанын билип, айтып къойгъанына сейирсинди. Къайберген хар заманда текени сыфатында жүрюучюсюн ол билгенча.

— Ёмюрюнг узакъ боллукъду, — деди сыйкърчы къатын, анга энтта да бир атлам жууукъ келип. Аркесге алай кёрюнмеди эсе, тап, шыбырдап окъунамы айтды: — Къызларым жангырырла, алгъынча, нюрлюлей къалырла! Гюняхсызны къутхарырла, эки сёзлю, бошбел эр кишиледен тынч къалырла... — Горгай, бир кесек тынгылап, Аркесни къадарына оноу этди: — Бек алгъа сен Уллу Жер Анагъа доммай къурманлыкъ салырса! Келлик тёлюлеге ата болуп къалырса! Мединас тейрилени айтханларын эшитгенди, эр кишиге къаргъашлыкъны, антын кетергенди!

— Озма, Горгай! Кетермегенме! — деп ачыуланды Мединас.

— Уллу Жер Ана кетер деп тилейди!

Не къыран, не къычырыкъ кётюрюлдю къалада!

— Уллу Жер Ана, ай-а, ай-а, кетер!

— Уллу Жер Ана, ай-а, ай-а, кетер!

— Азат! Азат!

Тиширыулары аркъа ауаналарында бугъуп тургъан акъсакъ эр кишиле алгъа чыгъаргъа, кёрюнюрге кюрешдиле.

— Ра айтды, мен эшитдирдим! — деди Горгай.

— Биз энтта да Ас-Тах къыралын кючлербиз! Эммечлик ёлмез! — Мединас аны ёргерек туруп окъуна айтды. Алай анга къууанган таууш чыкъмады.

— Терслигими жулургъа онг берсегиз, — деп, ол шошлукъда сабыр сёлешди Аркес. — Мени азат этсегиз. — Алай сёлеше, Аркес Мединасны тахына жууугъуракъ къысылды. Аны къатында тургъан Къантинас да, энди кесин эркинирек сезип, Аркесге тасхалы къарайды.

— Сени оноунгу жол тейриси этгенди, — деп, сыйкърчы къатын Мединасдан алгъа сёлешди. — Жолун толу арытыргъа сюйген жол тейрилеге дайым табыныргъа керекди.

— Табынама! — деди Аркес къызыу. — Доммай уугъа барырма, сейирлеге тобалыкъла салырма... Башха хыйлагъа да чалынмам, къачмам... Ююме жолуму жарыт, Гор-

гай-сыйкырчы! — Аркес аны аллында тобукъларына жыгыллыргъа аздан къалды.

Къала ичинде сейир этген хатху тауушла бирден бирге ёгдюле.

— О, сыйлы анакъоюн жер! Эркинлик бер анга! Ол юйюне жол излейди...

— Анга саулай къыралны бере тургъанлагъа бст этмей...

Мединас, къалада къайгъыгъа иги кесек къарап туруп, жеринден кётюрюлдю да, хан токъмагъын бийик тутуп, дауурну тыйды.

— Уллу Жер Ана тилей эсе... Асаргоша бийибизни осуягы да бар... Кетереме эр кишиге къаргъашлыкъны антын!

Къууанч къычырыкъла къалада энтта да кётюрюлдюле.

— О, Ра! Қайтмасын аман ант, къайтмасын!

— Кетмесинле эр кишиле, кетмесинле! О, Ра!

— Белибизни эр къоллары буусунла! О, Ра!

— Эркинсе сен бу таулада, эммечлерим жюриген жоллада, — деп, Мединас Аркесге ахыр тауусумун этди. — Қалама десенг, эммеч къызларым бары бирча сюерле... Бары жортуууллада, тобалыкълада, тойлада сени алгъа салырла... Сен — Ас-Тахны эрисс! Уллу Жер Ананы буйругъу алайды!

— Ай-а, ай-а, Ра!

— Ай-а, ай-а, Ас-Тах элни эриди ол!

Аркес, тоханада Мединасха бла аны къатында сыйкырчы Горгайгъа кезиу къарай, къычырыкъ-хахай дёнгюрдетген къаланы кёралмайды. Горгай а кёкден эсе да, жерден эсе да келген тауушлагъа дагъыда бир кесек тынгылап турду.

— Сен Қайберген тейрини къанынданса, Уллу Жер Ананы патчах уланыса! — деп, Аркесни бютюнда тангсындырды артда. — Мединас ханыбыз — ханды, сен аны эрисе! — Алай айтып, таягъын ёрге кётюрюп, жерге урду да, барып, Мединасны къатында сюелди.

Аркес сыйкырчы къатынны аллында дылгам болуп тургъунчу, хан Мединас, тахдан тюшюп, аны къатына келди. Аны жанында сюелген къызладан бири, кюмюш керекли жассы бел бауну келтирип, аны къолуна тутдурду. Мединас бел бауну Аркесни белине къысды.

— Ас-Тах ханлыгъыны батыры! — деди ол. Сабына къарасауут салынган пил сюек токъмагъы бла хукму белгисин этди.

Жангыз Ас-Тах элини тишируу халкъы угъай, битеу жер юсюню адам улусу тепгенча, къала алай тепди, гюрюлдеди.

Ёлюмюн сакълагъан Аркес аны орунуна Ас-Тах къыралына баш бола тургъанына къалай ийнанырыкъ эди? Кёп кюнледен берн да тюню, тюшю къатышып, жангызлыкъ, жесир-

лик жалкытхан, аладан да бек тиширыуну хорлугъу угусун сындырып, жашау ызын тас этген адам, бир чакъда жерни сууукъ къарангылыгындан кёкню жарыкылыгына чыгып кете эди. Аны бла бирге, Ас-Тах кыралыны темир чалдишлерни аны аллында, ачылмазча, бегий эдиле. Энди ол къанда эсе да бирде атасы Алкей, анасы Озуя, къатыны Нансил жашагъан жерледен умут этерге тюшмейди. Ёлюмге буюругъан жесир, уучулай кыалса, умут этерге да болур эди — жесирликден къачаргъа, ёлюм буйругъундан амал бла кытулургъа болады. Бийликден кытулуу жокъ эди! Ол аны алмаса, бусагъатда, былайда ёлтюрлюк эдиле; Мединас анга бийлик бел бауну кыса туруп, кыаланы сюйюнчю ауазладан толтургъан, кыуанч табуларын этген халкъ, эммеч дортала кёкюрегинс чанчылып, аны чархындан къан сие, ол ёлюм кыалтырауугъун эте туруп да алай кычырлыкъ эди — тейрилеге табу этип, кыууанып! Эр киши азат болсун, эр болсун дегенде, жер тепдирип, кыуанч этгенле, хау, аны ёлтюрюрге дегенде да алай кычырлыкъ эдиле! Артда, ортагъа алып, бичакъ, садакъ тартып, азап чекдире туруп да, терк ёлтюрмей, аны ёлюм адыргысы эммечлени алай булгъарыкъ эди хорлам кыууанчлагъа.

Алгъандан ары уа бийликни — жашау тиричиликни не тюрлю жюгюне да ауурсунуу, андан кытулургъа кюрешну — тейрилени хатерлерине келишмей эди. Анга кёре, энди аны эли Ас-Тах элиди; къарарыгъы, кыорууларыгъы, кютериги — эммеч элни адамыды, Аркес, аны барын чегип, чертип, кесине чек салып чыкыгъынчы, Эмискир, Жемазыкъ деген жерле, анда жашагъан адамла жюрек тамырларына аллай бир кыаты байланып, битип болгъанларын билмей эди. Ала, юзюлюп баргъан жер кибики, аны бауурун чача, жанындан айырылып баргъанда, кыала экиге бёлюнюп, Аркесни эки буту эки бёлюмде кыалгъанча болду. Ол, Гургу тайпа жерлеп берген атха минип, бу ажымлы жолгъа чыгъа туруп, кыайын анасы Кырыя этген алгъыш, кёчюп баргъан жерни теренинден келгенча, энди алай эшитилди:

Уучу жигит, эсен баргъын жолунга,
Тюбемегин тиширыуну хоруна...

Билгичими бар эди Кырыяны? Кыарт ыннаны билгичи барды деселе, Аркес анга кюлюп кыоюучу эди. Энди ол, сыйкырчы Горгайны бетинде аны кёз аллына жангыдан келтирип, обур кыылыкълары бошуна болмаучуларын ангылады. Кырыя, билгич эсе, обур эсе да, эр кишиле арасында жашай эди, тейрилени да эр киши сыфатлы кёре эди ол! Эллик,

жамауатлыкъ бар эди да, аны себепли! Мында уа... Къалай айталлыкъ эди Аркес тиширыу жыйынга: бий болур ючюн, жамауат керегин, низам, тѣре, юйюр... Къалай ангылаталлыкъ эди, айтса да: бий кесини жумушун этер ючюн, бинге тийишли жашау къурулушу болургъа керегин? Бир кѣкню тюбюнде жашагъанлыкъгъа, была башха, Аркес башха эди.

«Хо да,— деп, кѣлленген да эте эди ол,— Армагеш акъылмандан, Алкей олийден келген оюмлулукъ, башчы болууну хунери болушуп, ол Ас-Тахны жамауат тиричиликге айландырыр къууум этсе, ангыларламы? Тизилирлеми ызындан? Атха минерге, садакъ атаргъа, кеси эркинлерине жашаргъа юйренгенле, эр кишиге бойсунуп, от жагъа къуаргъа унарламы? Кеси уа, Аркес, ангылаялырмы кийик тиширыуланы сырларын?»

Алай сагъышлана, Мединасны къарамына тюбеп, сескенди. «Неди ол а: «Мединас — ханыбыз, сен — аны эри!» — деген? Армы? Эрми?»

— Юч кюн той, тобалыкъ! — деп эшитди ол Мединасны буйругъун.

Сагъышха кетип, къалада бары къууумладан кери болуп тургъанын ангылады. Биринчи атламын къайсы жанына этерге билмей, Мединасха соруулу къарады.

— Эркин эт, сыйлы хан, кеси эркинине уугъа бир чыгъайым... — Эсде болмагъан, алгъадан акъылына келмеген тилек эди ол. Жунчугъан сагъатында анстан, сѣз орунуна айтханы.

Мединас анга ишекли къарады. Горгай баш чайкъады.

— Тойдан сора,— деди Мединас тауусумлу.— Пятчахны кеси жангыз уугъа иерге жарамаз. Мени аскерим патчах ашыра биледи.

«Ар десенг а!» — деди Аркес ичинден.

XXIII ЭКИ АРАДА

Болсада, тонну экинчи кюнюнде, бир тап тюшген кезиучюкде, къаладан шошчукъ чыгъып, агъачха сылжырады. Эки кюн да айланып, жугъутур атып келди. Ас-Тахны жангы патчахы къачып кетген сунуп, ызындан болургъа Мединасны оноуун сакълап тургъан эммеч аскер, аны инбашына да кийик атып келгенин кѣргенде, аллына чыкъды. Аркес, къууанч къычырыкълагъа эс бурмай, Жорукъ ташны аллына келди да, атхан кийигин бу жерни тейрилерине тобалыкъ этди. Аны думп болуп къалгъаны бла байламлы тохтап тургъан той да жангыдан башланды. Башха жерледен келген эр киши Ас-Тах элине нѣгер болгъанына энди толу ийнанганча кѣроне эдиле.

Аркес, байрам кюнледе кыралны таный, сейирге кыарай эди. Бир кибик эдиле эммечле, тап, сыфатлары окыуна ушай эди бирге. Жаланда Кыантинас эди башха. Ол бирде, той кыуумун эте, Аркес бла бетлешип кыалса, анга ышаргъанчыкъ этип ётеди,— кыыз гынттымы эди ол, кёз чалыуму эди— Аркес аны айыралмайды. Ол кыыз кийими-суююму бла алайлай туууп кыалгъанча, кийгени юсюне гам болуп, субайлыгын черте эди. Алай жюриу эди ол кыызла арасында— боюнунда кюмюш бууумчасы жылтырай, жангы толгъан ёшюнлери сахтиян габарасына тыкъ болуп, узун чачы жети эшмеге эшилип, хар эшмеси окъа чалыу бла чалынып... Уста тепсей эди ол Аркес билмеген тепсеулени! Тепсеу дегенликге, тепсеу да туююл эдиле ала— табынуу-тобалыкъ адетле, оюнла. Аркес аны тепсегенине угъай, субай санларына кыарай эди, ёхтемлигине. Жаланда кёзлери билдире эдиле тасхасын — жесир уучу жюрегин жылытханын!

Алай а, таза кёкге булут чапханлай, аны кыара шинли жаш бетине мудахлыкъ чабады. Аркес, кыатын аллыкъ жаш эсе да, тыш адам эди! Ол да туююл ишни башы, сыйкырчы кыатын анга эр деген эсе, Мединас да: «Ар башы!»: деп, кесине тенг этип, ол кыысха заманда кыатын аллыкъды,— эл бийине кыатынсыз туругъа жарамайды. Аллыгъы да кыатында— Мединас! Кюйсюз ханыша аны сау кыойгъан эсе, аны ючюн кыойгъанды! Уучу жаш, аны билмей, Кыантинасха кыарай эсе уа, алай бла ол жесин да, Кыантинасны да ажымлы этмеймиди?

Аркес а, Мединас этген сейир умутланы сезе эсе да, толу теренликлерине киралмай, Кыантинасны кыолундан тутуп, тегерекке барыргъа, андан сора ёллюк эсе да, аны бла бир умпыр тепсеп кыалыргъа сюе эди.

Бир кыысха такыйкбада Аркес аны Нансил бла да тенглешдирди. Тухтуйлу сахтиян габараны анга кийдирип, сауутсабаны да аны юсюне тагып кыарады. Тейри белгилесин тюзюн, ёзге уа, Нансил да ариу эди кюбе ичинде. Аркесни кёлю чыгъарча туююл эди. Алай а бу эммеч кыыз ариу эди, бир жеринде бир чыбы болмагъан. Кыалыубала жангылыгъыча, кёкден бусагъатда тюшюп келгенча, алай кыалтырай эди арпудан. Аркес алыкъа, тиширыу кыоюнуна кирип, эр киши хунерине жетишмеген эсе да, кыызны ариудан кыалтырагъаны акылына келгенде, эринлери кыыздыла. Аны бла тенг, Кыантинас да терк-терк солуп, сахтиян кыапталыны ичинде жангы жетген шатык ёшюнлери тыпырдадыла. Уучу жаш аны эсегенин билипми, андан бери да кёзлери бла кёзюр ойнагъандан эригипми — Кыантинас анга кийиксинип кыарады. Аркесни жюреги толкыду: ол ууда, кийикни жаралы этип, боюнуна бичакъ салгъанда, аны кёзлери да алай кыараучу

эдиле — не болгъанын билмей, сейир этгенча... Бары уллу-лукълары, теренликлери, къайтарылмаз ариулукълары бла жанынгы титирете... «Къадарым сени кёрюрге ажашдыргъан эсе уа, кыызчыкъ!» — деди Аркес ичинден.

— Мекен элинге къарап сагъышха кетгенсе, Ас-Тах батыры, — деди Мединас аны, элгендирип, Къантинасдан айыра. — Энди биз душман туююлбюз, шуёхбуз... Айт манга да акъылынгы! Огъесе уучу батыр, илишаннга кёзу кийикни алып, ана маралны кёрмейми турады?

— Уучугъа агъачда кийикле бары да бир кибикдиле, — деди Аркес.

— Кийикле бир кибик туююлдюле ансы...

Бусагъатда Аркесге аны бла ушакъ этген кыйын эди. Тишируну акъылындагъын, не излегенин билмей, аны айтханынга къараталмазса. Кёзбау эте, жюздюре уа ол билмей эди.

— Бек алгъа мен бу кыралны таныргъа, билирге сюеме, Мединас. Не элди Ас-Тах?

— Ашыкъма билирге, — деди Мединас, кесгин сёлешип. Ол, Аркесни къатына жангылып келгенча, аны бла сёлешгенине да сокъураннганча, чорт бурулуп, кетип тебиреди. Алай энди Аркес да аны бош алай жиберип къоярдан туююл эди, — ызындан кысха болду.

— Бош ачыуланаса, ханым... Мен, сени керти шуёхунг болур ючюн, кёп затны ангыларгъа керекме... Мен мында къул эсем, айтма, бий эсем — айт!

Мединас туракълады. Ол, артха айланып, Аркесге къарагъанда, Аркес аны кёзлеринде менсиниуню угъай, жалыныуну кёрдю.

— Кел! — деди ол. Алай а эр жигитни къалагъа элтмей, дорбуннга элти. Дорбун аллында да уллу отла жана эдиле; къазанла къайнай. Мединас, кишиге эс бурмай, дорбун теренлигине барады, Аркес — ызындан. — Сен манга айтмаз затымы сораса, — деди ол терен сезим бла, — биз алыкъа жангыз да бир тыш жерли адамгъа айтмагъан тарыхыбызны... Алай санга айтыргъым келеди... Эрлигинги кетерип, ёгюз орунуна жегерге дедим, болалмадым, ёлтюрюрге дедим, болалмадым, айтмазгъа къастым бар эди... Анга да болалмайма, баям... Сен, керти да, тейри уланы болуп, мени багъындырып къоймагъан эсенг...

— Сыйкъырчы къатын мен юйретип айтмагъанды, эшитгенсе... Мен Къайберген тейрини урлугъунданма...

Мединас, эсде болмай, кесин аны кёкюрегине атды.

— Аркес... Багъындыргъан эсенг, алыргъа да тийишлисе... — Аркес алыкъа тиширу жууукълугъун сынамагъан эди, кесинден тамата эммеч къатын аллай кылыкъ этер деп да

эсинде жокъ эди. Аны себепли, жунчуп, артха, отла таба, къарады,— не этерин сорургъа адам излегенча.— Къоркъма, бизни къатыбызгъа киши келлик туююдю,— деп шыбырдады Мединас, Аркес ары адам кѣреди деп къоркъуп къарагъан сунуп. Аркес а, аны ауузуна Къайберген кеси салгъанча, Мединасны да уялтмазча, кесин да къутхарырча, алапат айтды:

— Хар зат да болсун, Мединас, сен мени Ас-Тох бла шагъырей эт да. Кесинги да таныма къой! Мен ёсген жерледе хар иги ишни да толу шагъырей болгъандан сора этиучю эдиле...

Мединас, андан айырылып, бетин эки къолу бла да жапды. Жукъ айтмай, бурулуп кетди.

* * *

Экинчи кюн Мединас, Къантин бла бирге келип, Аркесни тургъан жеринден исси кѣлге чакъырды. Къала аулагъында бир жан да жокъ эди. Кечесинде къар жаугъанды да, чунгурну, дуппурну да тюз этип, саулай элни жапханды. Мединас, терен куртну жырып,— алда, Аркес аны ызындан, Къантинас да артхаракъ болуп, алай барадыла. Жашау къууумун жаланда юйлени ожакъларындан чыжыгъан тютюн билдиреди. Мединас тынгылайды, Аркес сагъайыпды.

Ол кюн Фарсинас Аркесни жууундургъан къаягъа жетдиле. Къантинас тышында къалды. Мединас бла Аркес къая жарылгъаннга кирдиле. Аркесни юсюне таш, суу ийис этген жылы тылпыу урду. Мединас, тохтай да турмай, артха бурулуп, Аркесге жукъ да айтмай, барышынлай тешинип, суугъа кирди. Аркес, аркъасын къаягъа тиреп, анга къарап тохтады. Сууукъсурагъанданмы, анадан туума къымыжа болуп, акъ тылпыулу айланмагъа кирген акъ санлы тиширыуну ариулугъуна сейирсинипми — аны ичин ууакъ къалтырауукъ алгъанды. Кѣз жетдире, аны халын кѣрюпмю, жылы сууда зауукъ этгенденми — Мединас да кеси аллына къууанч къычырыкъла этеди, ийнакъ ынычхайды.

— Аллай бир сейирмиди бу кѣл? — деди ол, сынагъан ауаз бла.

— Сиз уяла билмеймисиз? — деп сѣлешди Аркес, тиширыуну сорууна соруу бла. Ол, къаядан айырылып, кѣлню къая къабыргъасыны эринине келип чѣкдю.

— Ол неди, уялгъан деген? — деди Мединас, жуууннганын тохтатып. Ол да, суу ичи бла келип, аны аллында сюелди. Аркесни бети сакъал тубюнде жаныпмы кетеди дерча болду. Ол Мединасха къарамазгъа кюреше эди. Мединас а аны тарт-

ды да, турушунлай суугъа кѣмюлтдю. Суу ичинде тон жагъа-
сындан тутуп, булгъады. Аркес, суудан чачыгъа, аны, тюртюп,
кесинден айырды да, керти да эр киши сарыуу къайнап,
айтды:

— Биз жашагъан жерледе тиширыула... эр кишини къа-
тында кымыжа болмайдыла...

— Аллай бир эришимидиле? — Эммеч ханышаны жазыкъ-
сыннган ауазы Аркесни кѣзлерин къарангы этдирдиле.

— Сизден ариудула! — деп чамланды.

— Сора уа?

— Айыпды, аны себепли.

— Айып?.. Сыйлы патчах, сен къалай эсе да бир ангыла-
шыныусуз жерден келгенсе... Неда... Неда сен патчах
туйюлсе! — Ол, Аркесни къоюп, биягъыча, сууда булгъана
башлады.— Мединас халкъны аллында тешинмез! Сен бош
уучу болсанг эди, сени аллында да тешинмез эди...— Ол да
кѣлню ары жанында аркъасын къаягъа тиреп тохтагъанды
да, тѣп-тѣгерек тыкъ ёшюнлерини юслери бла акъ тамычы-
чыкъла агъадыла. Иги бишген жилекле кирик, эки эмилчеги
да, къол угъай эсенг, жыя сырты окъуна жетмеген халларын-
да, кийиксингендиле.— Эммеч эммечден жугъун жашырмай-
ды! — деп кычырды ол дагъыда.— Патчах патчахдан да!

Аркесни акъылына кѣре, эммечле эркек чибин къонмаз-
лыкъ кызла эдиле. Ала мында кеслерин къалай жюрютген-
лерине къарап, Армагешни жомакълары толу болмагъанла-
рын кѣрдю. Аланы юслеринден Армагеш да, Армагешге дери-
чи айтыучула да, аланы жашауларын, халларын кеси заман-
ларына, кеси эллери жюрютген адеплеге келишдирип, уша-
тып, алай айта эдиле. Кеси эммеч кертиликни кѣзюне къарап
къалгъанда уа, ала айып, уят дегенни башхача ангылагъан-
ларын кѣрдю. Кымыжалыкъ туйюл эди айыплыкъ, сермеш-
де хыралыкъ эди, хунерсизлик, къоркъакълыкъ! Эр кишиге
бойсуннган, анга хатер этген! Дагъыда къара халкъдан
айыра эдиле ала кеслерин; къара халкъны, эсе да, аскерден
чыкыгъан неда алыкъа аскерге алынмагъан тиширыулары
къатларында жюрюте эдиле кеслерин къаты, къатылмаз, ёх-
тем. Кеслери араларында уа ала эркин эдиле бир бирлери-
не; кийим бла, кийимсиз да бирча эркин. Аскер низамлары
алай кючлю болуп тургъанлай, адеп-къылыкъ халлары, къа-
лыубалада кирик, ачыкъ эди. Жесирлигини ал кюнлеринде,
аны ёллюкге, ёлмесе да, ёгюзлюкге санап, сансынмаймы эди-
ле, огъесе, жашны чырайына балсып, эр кишиге тансыкъ-
лыкъларына хорлатыпмы эте эдиле — тепсегенде, ойнагъанда,
жолда, къолда, ол эр киши туйюл кирик, ёшюнлерин, бутла-
рын жапмай эдиле; кюлюп, кюйнеп, кысылгъан эте эдиле
ансы, буюкыгъан, букыгъан тѣрелери жокъ эди. «Ай, медия,

Уллу Тейрибиз, акъылы, халаллыгъы дунияны жарытхан Рау-Баз,— дей эди Аркес.— Бары сени ыразылыгъынгды, оноуунг! Алай мени бу азат къатынлагъа оюнчакъ этип нек къой-дунг!» — деп табына эди. Энди уа бу къая тешике, аны не-кяхлы къатыны кирик, былай ачыкъ ойнагъан хан къатынны аллында кеси уятлы болады. «Бу жерни, бурунгулу сейир Ас-Тахны, тиричилик төрелерин алыргъа дей эсенг, сау къа-лып, бетликни болмачы тузакъларына чалынып турча», — де-ди, кеси кесине ёчюкленип. Аны санларын къурушдургъан кер агъачладан энтта да бир керс ычхынганча, азат болду. Суу болгъан чубур тонун созулуп, бучхакълары суугъа кет-ген тери кенчегин тешип, ол да Мединасха тенг болду. «Сен, тиширыу болуп, уялмай эсенг, излей эсенг ойнашлыкъ, мен да ёлген жиян туююлме!» — дегенни айтды. Энди ол, Меди-насны къатына жууукъ жюзюп, аны къоюнуна алыргъа ышыкъ-лады. Алай а Мединас, аны къолундан сыптырылгъан алтын чабакълай, бияры жюзюп, тюнене дорбунда болгъан иши Аркесни кёзюне кёрюнген сундурду.

— Чомпарас жукъу арангда оюн этсе, сен аны керти су-на болурса дейме,— деди ол арлакъдан.

— Угъай, мен алыкъа мында керти зат кёрмегенме!

Сууну, жылылыгъындан сора да, бир уллу ырахатлыгъы бар эди. Аны кёзге кёрюнмеген агъымлары бла Аркесни жа-нына, чархына къалай эсе да бир зауукълу учунуу келеди. Мединас анга жиберген жүрек толкъунламы эдиле ала, узакъ жерледен — анасы Озуяны тансыкълыгъындан келген сау-лукъ саламламы эдиле,— ангылагъан къыйын эди.

Къайда эсе да тоту къуш къычырды. Ол — кюченги этген жаш къатынны къычырыгъына ушай эди.

— Сен кертиге нени санайса?

— Ас-Тах къыралыны хапарын!

— Айтыр эдим... Эшитиригинг жомакъ туююлдю ансы.— Мединас, аны къатына жюзюп келип, къолу бла аны сакъа-лын сылады.— Бизни атыбызны кёп ёмюрледен бери да сейир таурухланыча айтадыла, алай а, бизни сартыбыздан, керти-ден эсе, ётюрюк кёпдю.

— Алай сен манга кертисин айталлыкъса...

— Санга керти керек эсе, менме ол кертилик!

Аркес, къулагъына келген узакъ тауушдан къутулуп, Ме-динасха соруулу къарады. Исси чучхур эшитирге къоймай эди ансы, тоту къуш угъай, кюченнген къатын къычыра эди анга къаяла ичинден. Чучхургъа тюрслеп къарайды, кючен-нген къатын тапхан сабийин андан бери атарыкълай... Ол чакъда Мединасха чамланыу жели къагъып ётеди ары. «Суу ичинде жылы болгъанлыкъгъа, къаяла ичинде сууукъду, кийимлерими уа сен суу этгенсе», — деп, аны сёзюне къулакъ

да салмайды. Мединас бош тиширыу туююл эди, адамны бетине кырап, ичиндегин биле эди. Олсагъатдан, тышына кычырып, Кыантинасны чакъырды. «Патчахны кийимлерин жетдир!» — деди. Аркес, ол кызыны аллында уятлы, айыплы да бола, баш кетюрмеди. Кыантинас а, ала таба кыарагъан да этмей, кыая тешикден арты бла чыгып кетди.

— Ар патчах... — деп сагъынды Аркес узакъдан. Кыантинас кетип, бир кесек эс жыйгъанлай, Мединасны кыатына келди. — Көрмейме, Ас-Тох патчахны эри... Ай-е, — деп сокъуранды олсагъатдан окъуна, — келишалмайма, эсде тутуп... Эммеч кыызла эрге чыкымаучуларын...

— Мен кыызма! — деди Мединас кесгин. — Эммечлеге кыызлай туругъа деп тыйуу салынмайды, алай мен кыызма!

— Нек? — деп сескенди Аркес, кёлю чыкыгъанча. — Нек, Мединас? — Дагъыда бир такыйкыадан Аркесни анга жаны ауругъанча окъуна кёрюндю. — Санга кыарагъан да, тынгылагъан да сейирди, — деди керти жүрекден.

— Мени эрим сенсе! — деди Мединас, чорт кесип. — Уллу Жер Ана алай буюрду.

Кертиси да, жаш кыатын кыаяла ичинде кюенги эте эди. Аны кыычыргъан тауушу Аркесге шагъырейча кёрюнеди.

— Тюнене эр киши кыанлы жауунг эди... Бюгюннге уа... Мен, патчах эсем да, тутхун... Сен анга эрим деп, кыалай кыууаныргъа боллукъса?

— Мен да бек сюе эдим билирге... Уллу Жер Ана буюрду... Ангылатхан а этмейди... Мен биринчи ёлтюрген эр киши... алай жийиргенчли эди... Жилип, жалынып, тюбюне, башына баргъанны билмей... Ол заманда манга онбеш жыл бола эди... Эммечге да алгъынчы, жортууулгъа элтген эдиле... Андан артха эр кишини ёлтюрген манга зауукълукъ эди, аны, бичип, ёгюз этген! Сени тутуп, байлап, аллыма келтиргенлеринде... санларыма кыалтырауукъ тийгенлей болдум... Жюрегимден кыарангылыкъ кетип, жарыкълукъ келгенча...

— Ай-е! — деп сейирсинди Аркес.

Мединасхамы, анга кийимле келтирип, таш юсюне салып, артха терк чыкыгъан Кыантинасхамы — аны, баям, Аркес кеси да ангыламады. Алай, сейирсине, тапкырла бла ёрге чыкыды; Кыантинас келтирген кийимлени юсюне терк кыаплап, кыая тюбюнде уллу томуроугъа олтурду.

Кёп турмай, Мединас да чыкыды. Ол сахтиян тебен жанлыкълны белине чулгъады да, тери женгсизин жалан этине кийип, Аркесни кыатына олтурду.

— Айт, — деди Аркес. — Айт сен башындан. Мен ангыларыкыма...

— Алгъа сен айт, — деди Мединас, Аркесни кёзюне умутлу

къарап.— Сен айт, эр сенсе! Келген айтхынчы, тургъан айтыучу төре жокъду.

Асыры къаты туююмчек эди Мединас. Аркес аны тынчлыкъ бла тешалмазлыгъын ангылады. Угъай, бар эди туююмчекни бош жери, Аркес аны кёрюп окъуна турады. Къолу тийгенлей, седиреп, тешилип кетерикди. Да, не медет, къолу тиерге керекди. Тартып, аны къоюнуна къысаргъа, къучакъларгъа! Мединас аны сакълайды. Андан жүзеди акъчокъуракъ сууда, алтын чабакъ болуп! Андан тешерге кюрешеди ол да жашны кёзге кёрюнмеген тузакъларын. Жаш эсе да, Аркес аны ангылай эди. Ай-е, болалмады. Кёкюреги къызып, талпыгъанлай, Нансил, Нансил угъай, Къантинас кёз аллына келип къалады.

— Айтайым мен а, санга сейир эсе... Мени Ата журтум Шам-Рау-Даг...

— Шам-Рау-Даг? — деп, сейир эте, бёлдю аны сёзюн Мединас.

— Биз анда Рау тейрини терегин салгъан эдик... Рау-Базны! Сора жангы мекенибизге да алан атадыкъ... Шам-Рау-Даг деп.

— Ол сени къыралынг эсе... уллумуду?

— Уллуду! — деди Аркес.

XXIII. АМИРАНДА

Мединас, Аркесни хапарына тынгылап, жеринден турду да, къолу бла «кел» деген белгини берип, аллында тебиреди. Ол Аркесни кёлню огъары жанында хуна бурууну ичинде ёре ташха — адам сыфатлы кесиликге алып келди. Жерде терен къар жата эсе да, кесиликни аллында тобукъланды, хар замандача, къолларын кенг жайып, анга табына кирди. Аркес тобукъларына тюшмеди, алай а, баш ийип, Мединас табынып бошагъынчы, ол да ичинден тилек этип турду.

Мединас табынып бошагъынчы, таш кесилик анга къалай эсе да бир кёллениу, таукеллик бергенлей, жеринден да къопхунчу, сермеп, Аркесни къолундан тутду, аны да тартханлай, тегерекни сокъмакъ тауушха алдыра, къалагъа хылыф тебиреди. Аркесге аны жетип баргъан къыйын эди, андан да къыйыны уа — эммеч алдабарны эсине не тюшгенин билмей, къайры созгъанын ангыламай, иничкге сокъмакъда аякъ алгъан эди.

Хылыф жүрюшюн сел этмей, ол Аркесни къалада кесини жашагъан жерине элтди. Бош, бир къара адамны юйю жибик, жарлы эди аны турагъы: хапчук да жокъ, сыйлы кюйюзле, харекетле да жокъ. Патчахны жатхан жери — агъач кё-

тюртме, юсюнде тёшеги да — къатлама кийизледен, жууур-гъаны — къатлама чепкенден, жастыгъы да, къара ушхула кибик, къара кийизден чёргелген тегерек. Кертиди, тегерек жастыкъны тюбюнде жибек жабыула жыйылып эдиле. «Баям, жатханда салады», — деп бичди Аркес.

— Биз энди мында жашарыкъбыз, — деди Мединас.

Олсагъатдан окъуна жер этип, юсюне жибек жабыуланы жайды. Тешиндир деген бойсунууда Аркесни аллына келди.

Аркес, кесини ич унамаулугъун хорлап, Мединасны кёкюрегине къысды. Алай къысып тургъанлай, айтды:

— Тейриле манга быллай насып тежеп, къатын алыргъа уа табу салгъанлары не болур? — деп, ажымлы кючсюндю.

Мединас, сагъайып, андан ары не айтыргъына тынгылагъанча, Аркесни кёкюрегине бегирек къысылды.

— Табу дегенинг? — деп шыбырдады.

— Ала манга, отуз жылым жетгинчи, къатын алмазгъа буюргъандыла!

Хорлай тургъанлай, ташадан жангы аскер чыгып, иши оюлгъан аскер башчылай, Мединас, Аркесни къоюп, къыш сууугъу бютюнда ырахатсыз этген туракъда ары-бери барыргъа къалды.

Аркес, элни, жерини тарыхын айтып, кесини жолоучулугъун сагъынмагъан эди. Акъылына келгенни тюзюнлей айтып къоюучу, хыйланы, кёзбауну билмеучю жемазыкъчы жаш, энди тап тюшерин оумлап, айтыргъа юйренеди. Ол жокъ, бу жокъ, «Сен мени эримсе!» — дей тургъан тиширугъа Эмискир жагъаларында жүрюген киеу жолоучулукъну магъанасын, бютюнда элинде Нансил сакълагъанын айтып къойса, ахыры не бла бошаллыгъын билген кыйын эди. Ары бла бери терк аууша тургъан эммеч алдабар аны къурала тургъан ишин ажымлы этип къояргъа да боллукъду. Аны себепли Аркес Ас-Тах къаласына келген сылтаун жаланда ата-бабаланы бурунгу жерлерин излегенине, эммеч дунияны кёрюрге тейриледен жол тилегенине салып, аны жолоучулукъгъа чыгъаргъан неках адетни жашыргъанды. Къатыным барды. Ата журтума къайтыргъа сюеме деген фатыуаланы да къойгъанды. Энди, эммеч патчах аны кесини турагъына келтирип, къошулургъа эсине тюшюп тургъанда, Аркес аны да жумушатырча, кесин да сакъларча амалла табаргъа керек эди. Аны ашыгъышлы кесаматында келген эди табу да эсине. Мында да эммечле тейрилеге табына эдиле, ала салгъан табуланы бузаргъа не хазна базынсынла.

— Сизни жеригизни тейрилери... Ала къайда жашайдыла? — Ол Мединасны не этерге билмеген адыргысы эди. Болсада Аркес анга бек магъаналы соруугъача къарады.

— Ала кеслери кёкде жашайдыла. Жерде уа — кесилик-лери.

Мединас, соргъан этгенликге, сорууларыны жууапларын эшитмейди. Ол къабыргъада жугъутур мюйюзге тагъылып тургъан беллик сафырасында дортаны алды. Аны къынындан чыгъара, дагъыда къынына сала, мычыды.

— Сен аны къайдан билесе?.. Санга тейриле табу салгъанларын?

— Мени да оракулум бар эди... Гаппо. Ол тейриле бла сёлешинучю эди... Анам да тюш кёргенди...

— Сен... Ас-Тахны патчахыса! Бу жерлени тейрилерине бойсунургъа тийишлисе! — Мединас Аркесни хыйласына ишекли бола башлагъанча кёрюндю. Ол, хайт деп, къаты болмаса, Мединас аны аман акъылын билип, керти да къанлы оюн къуаргъа боллукъ эди. Бошуна жылтырамай эди аны къолунда кыйжкыйар дорта! — Сизни тейрилерибиз салгъан табуну Уллу Жер Ана къабыл кёрмез... Ра унамаз!

— Ма, кёремисе, Ра! — деди Аркес тобагъа къайтхан ауаз бла. — Ра да, Рау да бирдиле, сиз Ра, биз Рау дейбиз ансы... — Ол чакъда Аркесни акъылында дагъыда бир жилтин чакъды, амал жилтини. — Кел, Мединас, Горгай-анагъа барайыкъ. Сыйкърчыды, тешсин ол бизни тейрилерибиз салгъан табуну!

Ол акъыл кесини боюнун жангыдан балтаны ауузуна салгъан кирик эди! Мединас, керти окъуна деп, аны бери тартып келгенча, тартып, сюйреп, Горгай-анагъа элтсе, ол а, мындагъы таш суратла бла кенгеш къурап, табуну кетердим деп къойса! Жарашдыр сора кесинги бу къатлама кийиз тешекге! «Жарашдырсанг а не боллукъду?» — деди аны ич ауазы. Биягъы бёрюле, уянып, талашып башладыла. «Не боллукъду жарашдырсанг а? — деди акъбоюн бёрюсю. — Огъесе Мединас эриши къызмыды? Сыфаты-чырайымы кемди?» — «Сени ёлтюрюрге, бичерге къолуна бичакъ алгъан къатынны... Аны биргесине тешекге кирген... Саудан ёлгенингди, Аркес...»

Мединас, Аркесге артын буруп, бийик терезечикни артында сюеледи. Терезеден ары къарауул къарамакъ кёрюнеди. Аны баш тешигине къаргъа къоннганды да, бери къарап къычырады. Эмискир жагъаларында, къаргъа юйге къарап къычырса, игиликге болмаучу эди, Мединас не айтырыкъ болур деп, сагъайды. Ол а чыгып кетди да, терезе тюбюнде тохтады. Къаргъаны марап сызды дортасын. Аркес къаргъа, къанатларын жайып, аны аллына къалай тюшгенин кёрюп турду. Чыкъгъан да, дортаны атхан да алай терк этген эди ол тишриу, — Аркес, эс жыйып, оюм этерге да жетишмей къалды.

— Сени усталыгыңга, батырлыгыңга баш иеме,— деди Аркес анга, ол кыйтып келгенде. Къолун аны инбашына салды. Мединас къалтырады. Не тюрлю иште да алай кыйсыз, батыр, уста ханыша, Аркесге жеткенде, къарыусуз тиширыу болуп къала эди. «Сен тиширыуну алайлыгыңдан хайырланаса!» — деди анга акъбоюн бёрю. Къой Нансилни, Къантинасны да...» — Патчах бла Тейри бирди,— деди Аркес Мединасха уа.— Ушамаз патчахха тейрилени чамландыргъан! — Аркесни къол аязыны тубюнде Мединас, акънюр болуп, эрип баргъаннга ушай эди. Анга халаллыгы толкъуп, Аркесни кёлю окъуна толду.— Манга тейриле салгъан табуну заманы бошалыргъа бек аз къалгъанды. Бир жыл! Тейрилени ыразы этип юйленсек, жашауубуз — татлы болур...

— Жыл деген неди? Ол къаллай бирди?

— Ай онеки кере ёлюрге, онеки кере да тууаргъа керекди. Мединас, уллу къара кёзлерин кётюрюп, Аркесге къарады. Ала толу шауданла киби кёгюле эдиле.

— Жортуулда кюнле къысха, сакълагъанда — жылла узун,— деди ол.— Тейриле менден ёнгелегендиле,— деди дагъыда бир кесекден жаралы ауаз бла.— Сен бери мени ёлтюрюрге келгенсе!

— Мен сени тиширыулугъунгу кыйтарыргъа келгенме,— деди Аркес арсарсыз.— Мен жашагъан жерледе эр киши тиширыуну ёлтюрген тёре жокъду. Эр киши — юйдю, тиширыу — аны от жагъасыды!

— Горгай-ана тейриле салгъан табуну кетерирге да болур.— деди Мединас, кеси сагъышларында ажаша.— Не файда, сени кёлюнг менде туйюлдю. Мени эммеч болгъанымы кечалмайса!

— Эммечликни сен башламагъанса, Амиранда башлагъанды! Сен эммечле къыралында туугъанса! Дертчиликни тузагъында!

— Сора биз къалай жашаргъа керекбиз?

— Сени бийлигинг — бийликди,— деди Аркес, сагъыш этип.— Сен мени ючюн кесинги эммеч къыралыңгы низамларын бузалмазса, буз десем да. Жашагъаныңча жаша. Мени да жашау жоругъунга кийир. Къыралны танийым, аны адетлерин, турмуш тиричилигин билейим... Мен сени эринг боллукъ эсем... сора сен алай бла... эммечлеринге азатлыкъ бересе! Эр кишилени бла тиширыулары араларын бёлген къара къабыргъаны кетересе... Мен алай сунама.

— Билмейме,— деди Мединас, армау ауаз бла.

— Къыралны патчахы азат эсе, аны инсанлары да азат боладыла.

— Тохта, бирси эммечле да эрге барырчамы дейсе?

— Ёзге уа!

— Бир заманда да угъай!

— Ол къалай боллукъду да? Сен эрге барын, бирсиле бармасала?

— Мен — патчахма!

— Патчах — низамны къатылыгъын кесинден башлайды. Кеси этмегенни бирсилеге эт деп къалай буюрлукъду?

— Айтама да, сен мени ёлтюрюрге келгенсе! Алай а... кесинги бош алдама! Мединасны, кечими уллуча, дерти да уллуду.

— Ол мени эсимдеди... Сен... ариу къызса, Мединас... Быллай ариулукъ бла дертчи болгъан къыйынды.

Мединас, Аркесни сылтауларына тюшюнюп, бир акъылгъа келе башлады.

— Керти да, ариуамы?

— Мени патчахлыгъымда сенича ариула болсала, ким биледи, мен, ата-бабала жерин излеп, жолгъа да чыкъмаз эдим. Ариу тиширыула эр кишиге башха жер излетмейдиле.

— Керти?

— Мен билеме, энди мен, сени кёре, Ас-Тахдан башха къырал излерик туююлме. Эр кишилени ёлтюргенме дегенинге да ийнанмайма!

— Ой-ий, Уллу Жер Ана! — деди Мединас къууанчлы.

— Кел, Мединас, келишип къалайыкъ, — деди Аркес, къызны ачылгъан кезиучюгюн марап. — Мени табум юсюмден кетерге жыл барды. Ол заманны ичинде Ас-Тах къыралны жашауу эндиге дери къалай бола келген эсе да, алай барсын. Мен аны толусунлай билирге сюеме, сиз сынагъанны сынаргъа! Жортуууллагъа барыргъа, адетлеригизге да къараргъа!

— Болсун! — деди Мединас.

— Эркинмеми мен хар нени да билирге? Хар юйню да таныргъа?

— Эркинсе!

— Сюйген жеримде турургъа?

— Мединасны тёшеги сууукъ эсе...

— Аркес Мединасны тёшегине тийишли болургъа керекди!

— Ой-и, Уллу Жер Ана! — деп кюлдю Мединас.

— Сёз бер, мында эр кишиле бар эселе, алагъа къатын алыргъа!

— Ол да сен айтханлай болсун.

* * *

Аркес, Алпозну къонакъбайлыгъын сайлап, аны турагъында тохтады. Бек алгъа ол къыралны тейрилерин билди, сыйкъырчы къатынны иги таныды. Аны Гаппо бла тенглешидире,

ол да кеси жеринде кёк бла жерни бирикдирген бир олуя болгъанын ангылады. Хапарланы да ол сейир айта эди. Сыйкырчылыкъгъа да Амиранда Фермадонт жагъаларындан келтирген чынтты олуяладан юйренгенди. Кёп таурух, насият биле эди ол, аланы сюйюп да айта эди. Ай, чоппа-чопалакъ, жалаңда эммечлени хапарларын айтмайды. Амиранданы юсюнден айт десе: «Бар, кесилигине табын!» — деп къояды.

— Горгай-ана, энди сен мени да анамса. Мени белиме патчах бел бауну къысаргъа сен буюргъанса. Тилегеними уа этмейсе,— деп ёпкеледи бир кюн Аркес.

— Тейрибиз эммечни жолун башха адамлагъа билирге буюрмагъанды,— деди Горгай кесгин.— Сен эммечлени юслеринден айт дегенча, тейрилени юслеринден да айт дерге болукъса...

— Халкъын иги билмей, аны патчахы болургъа да буюрмагъандыла тейриле,— деп, Аркес да къаты салды.

Горгай-ана, жукъ айтмай, иги кесек баш чайкъап турду.

— Бюгюн айны батар кюнюдю,— деди сора.— Ай бата туруп, иш башларгъа жарамайды. Аныча, хапар башларгъа да. Ай туугъан кюн кел.

Ай ёлген кюнледе Аркес уугъа барды. Мал къошлагъа чыкъды. Алпозну гюрбежисинде салтачы болуп да турду.

Ай туугъан кюн, анга тобалыкъ этип, элни сыйлады, Мединас бла бирге патчах кийимлерин да кийип, жамауат аллына чыкъды. Айны туугъанына аталгъан уллу жалбарыугъа башчылыкъ окъуна этди.

Айны кюмюш орагъы къаланы башына келип тохтагъан чакъда Ас-Тахны жамауаты ёзеннге къуюлуп, анда Амиранданы от тёрюнде уллу от жакъды; айны къынгыр орагъын эниклеп, жарым къуршоу бола, дагъыда къошулуп, отну тегерегине гюрен туруп, табыныу тепсеулени тепсей, тилекле эте, тангнга чыгып кетдиле.

Горгай-ана ай бла кесини олуя гытысында сёлеше эди. Аркес анга тюзюнлей жалбарыу майданындан келди.

— Ай тууду — айбат тууду,— деп, саламлашды аны бла.

— Ай тууду — айбат тууду,— деп, Горгай-ана да саламын алды.

— Амиранда биргебизгеди,— деди дагъыда Аркес.

— Амиранда биргебизгеди,— деди Горгай-ана да табыныулу.

— Аркес аны уланыды... Билирге сюеди: нек ёчюкген эди эрлеге?

— Эрле унутхан эдиле борчларын... Эр болмай, урушчу болуп къалгъан эдиле...

— Артда уа?

— Артда уа Амиранда эрге бармагъан къызладан къурагъан аскерге кѣп жерледе кѣп тюрлю ат айта эдиле... Амазон-ла, ёшюнсюзле, айропагла, ай тиширыула, эрѣлтюрле, эммеч-ле, эмегенле... Бары да болур... Ким биледи, Ас-Тах ахыр эл эсе да дунияда...

— Ким биледи,— деди Аркес да.

— Уллу, жигер адамланы къыралын къурагъан эди Амиранда Фермадон черскни жагъасында, тенгизни тузлу желле-ри ургъан аулакъда. Ариу жерлени, жюнлю къойланы, эми-лик атланы жери... Урушха уста эдиле ол къыралны эр ки-шилери, жортуууллагъа, атлы чабыууллагъа ёч эдиле. Уруш тейриси аллай бир алгъан эди эр кишилени къолгъа — аланы урушдан ёзге къайгъылары болмай къалгъан эди. Урушдан жыйылмагъан эрлерин сакълап, жашаулары тюгене эди ариу, назик тиширыулары, кеслери, сабий ёсдюргенден ёзге, жукъ эте билмеген жазыкъланы. Кертиди, эр кишилени бир-бирде юйде тохташхан заманлары да бола эди. Аллай кюнлеринде, жашау тиричиликге къарап, къатынларын, эгечлерин, анала-рын жапсарыр орунуна, алагъа жюк болуп, ичгини къууа эдиле; уруш излегенден, кеслери араларында туююшуп, жар-лы къатынларыны кефлерин бютюнда буза эдиле, сабийлери къыяулу, юйюрлери жияулу бола... Ахыр-ауалда, алагъа ёчюкленип, къыралны бары къатын халкъы кесин суугъа атаргъа чыкъды. Ажымлы жыйынны аллы Фермадон череги-ни огъурсуз толкъунларына жетген заманда, къаяла башын-дан бир таууш келген эди, тейри тауушу кибик. Тиширыу жыйын, артха айланып, къая башына къарагъан эди, анда атлы тиширыуну кѣрген эди. Саут-сабасы — юсюнде. Аны ул-лу къутас чачы, къара чарс агъымлай, желге таралады. Аты, арт аякъларына тура, ол да бери, толкъун къайнатхан Фер-мадон черегине секирирге чыкъгъанча, алай кѣрюндю. Ти-ширыу жыйынны ичин къоркъуу алгъан эди: атлы къатын ке-син суугъа атады деп угъай, ары дери бу жерледе тиширыу атха минген, юсюне саут-саба такъгъан адет жокъ эди да, аны ючюн. Атлы къатын а:

— Тохтагъыз! — деп кычыргъан эди алагъа.

Ёлюмге бел байлагъан тиширыу (жыйын, жютю къарап, къая башында атлыны таныды. Ол темир уста Девайны къа-тыны Амиранда эди. Аны арт ыйыкълада къыралда кѣрюнмей тургъаны да эслерине тюшдю. Артыкъ ариулугъу ючюнмю, кеси аллыналыгъы, таукеллиги ючюнмю,—нек эсе да элли къатынла аны кеслерине артыкъ жууушдурмаучу эдиле. Алай а тас болуп туруп, энди саут-саба да салып, атха да минип, ызларындан жетгенде, ол аланы эрлеринден хапар алып келгеннге ушай эди. Тиширыу, жаны чыгъа туруп да, эринден умут юзмей ёледи.

Жыйын, аны сакълап, артха туракълагъанын кѣрюп, Амиранда турушунлай бийик къаядан энишге учхан эди. Аны минген аты къанатлы ат болгъанын да тиширыула энди кѣрдюле.

— Игиликмиди айтыргъынг? — деди жыйында бек тама-та къатын, аны аллына чыгып.— Сен бизни ёлжумден тыйгъан эсенг, айтыргъынг уллуду!

Амиранда, атдан тюшмей, къатын жыйынны аллында тохтады.

— Айтханымы этерик болсагъыз, мен сизни къорууларыкъма,— деди ол, ауузу от чагып.— Мен сизни эр кишилесиз жашаргъа юретирикме! Садакъ атаргъа да! — Жыйын тобагъа къайтышхан къычырыкъла эте тургъунчу уа, аркъасында садакъ къапдан садакъ окъ алып, аны жыягъа салып тартды да, кѣкде учуп баргъан къушну атды. Къуш, къанатлары тыпырдай, жыйынны аллына тюшдю.— Кѣрдюгюзмю, садакъ атаргъа жалан эр кишилеге буюрулмагъанды! Биз аладан да уста атаргъа боллукъбуз! Атха да миналлыкъбыз! Юй, къырал да туталлыкъбыз! Сора не ючюн керекдиле бизге эр кишиле? Ала бизге, жарсыудан сора, жукъ бермей эселе?

— Мени эрим келип къалса уа? — деп инжилди бири.

— Келсе уа, санга не алып келликди? Кѣз жашларынгы сакълай-сакълай да тѣгесе...

— Хорлугъун кѣтюресе де...

— Къыйынлыкъдан сора, мен эримден кѣрген жокъду! Башымы суугъа атаргъа жетдиргенди...

— Ала бизге керек туйюлдюле! — деп кесди уллаяракъ къатын.

— Хазырмысыз эр кишисиз жашаргъа? Азат къатынла болургъа? — деп, чорт салды Амиранда.

— Хазырбыз! — деп къычырдыла къатынла бир аууздан.

— Бюгюнден башлап, бизни биринчи душманыбыз эр кишиледиле! Айтыгъыз!

— Бюгюнден башлап, бизни биринчи душманыбыз эр кишиледиле!

— Ант этигиз!

— Ант этебиз!

— Эр кишиге ким жакъ басса да, ол ёлжурге тийишлиди! Айтыгъыз!

— Эр кишиге жакъ басхан ёлжурге тийишлиди!

— Мени оноума сыйынмагъан къара бугъаны къуйругъуна тагъыллыкъды!

— Ыразыбыз!

— Биз тиширыуланы азат къыралын къуарарбыз! Бизни киши буюкъдурмаз! Ёлжурге, алай а бойсунмазгъа!

— Ёлжурге, алай а бойсунмазгъа!

Амиранда атындан секирип түшгөн эди. Ол да атыны жүгенинден тутуп, — алда, жыйын да аны ызындан артха — элдерине — кыайтхан эдиле.

Амиранда кесини тишируу кыралын кырап башлады. Кызланы субайларын, саулукчуларын аскерге алады, кыалгъанларын да, халларына кёре, юлөшүп, бирер ишге салады. Жашау жангыдан башланганча болуп, жыл да озгучу, эммеч кыралы деп, айтылып башлады. Фермадончу кызланы атда жүрүргө, садак атаргъа, бичак уруш этерге усталыклары узаклагъа эшитилди. Кеслерине басынган кёп батырла чапхандыла эммечлеге, алай а амазон аскер бир душманы да артха сау кыайтармаганды.

Жыллары етдөле, ёмүрлөмү — ёхтем кызланы махтаулары узак жерлеге жете турдула. Кырал кычу болса, анга не айтсала да, жарашады. Ай-а, батмагъан кюн да жок, таркыймагъан суу да жок. Эммеч аскер, ызындан жетери, кырагъанны, кыартайгъанны орунуна келерге жаш төлөсү болмай, кыарыусулана башлады. Жесирге түшгөн кыыз сабийлени ёсдөрүп, юйрөтүп, аны бла жалчыта эди Амиранда аскерин. Тышындан келген а кеси тамырындан чыккыганча бир заманда болмайды. Алайлыкдан энди Амиранда кеси жортууллагъа барып, тоноу жыйгъанны кыой, душман чабыуулукчаны тыялмай башлады. Бушуулу эди тишируу кыралны кыдары! Бир душман чабыуулда ахыр хорлатып, ауур жасакыгъа түшгөндөн сора, Амиранда, элини кыалгъан-кыулгъанчыклары да жыйып, Минги тауну тарларына киргенди.

Ол энди кеси кыарт болгъан эди. Алай а аны, кеси ёсдөрүп, кырал башчылыкыгъа хазырлай тургъан Асаргоша деп аскер башчысы бар эди. Бу жерлеге жетгенден сора, Амиранда кёп бармай ауушханды. Аны осуяты бла Асаргоша баш болуп, Амиранданы ишин андан да кыаты бардырып башлады. Кыаланы, аны төгерегинде уллу бурууну, дорбун гуманы да ол ишлетгенди. Дорбун аллында таш кесилик да аныды...

XXV. АСАРГОША

— Эр киши кыол болмай, быллай кыалала, буруула, юйле... Ийнанган кыыйынды, — деди Аркес.

— Сора сен тишируу аскер дегенни билмейсе! — деп, аны сейирине айып этди Горгай. — Тишируу, кыолуна сауут-саба алып, аскер ишге чыккыса, андан батыр, андан амалчы, огъурсуз да табаргъа кыыйынды. — Горгай-ана, тюзмөдө айтханым, артыкмы сөлөшө турама деп, кёкден келген тауушлагъа ты-

нгылагъанча, иги кесек къулакъ ийип турду. Сора, Аркесге угъай, кесине айтханча, ич ауаз бла шыбырдап сѣлешди.

— Қыаллай халкъ жашай эди бу жерледе! Ас-Тах къалада! Уллу демей, гитче демей, чыкъгъан эдиле бирден, жерлерин къорууларгъа! Айдан артыкъ баргъан эди къалагъа чабыуул! Аны ахыр ташына дерн ойгъан эди Амиранда! Ахыр сабийни, гебох учуна алып, ёрге кѣтюргенлеринде, ол да къолунда ташчыкъ къысып эди... Ай-а, эр бала, Амиранданы аскери аз эсе да, бу таулада жашагъан аллай кѣп эллени багъындыргъанды, эр кишилерин тутхун этип, сюргенди! Қыалаланы, бурууланы нелерин айтаса, къаяны тешдирип, гума⁴² ишлетгенди! Ёзге уа! Адам аягъы киралмаз таргъа кирип, эммечле бек алгъа кеслерин бегитирге керек эдиле. Аны себепли акъылы да, батыр да Амиранда, низамны къаты салып, къыралны кючлегенди. Жесир эр кишилени да, алагъа буюрулгъан иш битгенлей, къырып къоя эди. Ант бар эди — эр киши душманыбызды деген! Амиранданы алтын асабасы Асаргошагъа къыралы бла бирге этген осуаты!

— Ол заманда Асаргоша... эммечледен бири болур эди?

— Асаргоша биз Ас-Тах къаланы алгъандан сора туугъан эди. Айтханма, жан къалдырмагъан эди Амиранда Ас элинден, къаланы суу бла жуугъанча этген эди. Амиранданы эр кишили элlege дерти уллу эди да, аны себепли. Ол, биринчи ууатылыуну азабын сынап, Фермадон жагъаларындан къаханда, киши жүрюп болмагъан къыйын жолла бла келе эди. Ким биледи, узакъмыды былайдан Фермадон, жууукъмуду, алай а Амиранданы жыйыны жыл кѣзюне жолда болгъанды. Аскер туюл эдиле эммечле алай юрюлгенде, жыйын эдиле; дагъыда жан къалдырыр ючюн, бир-бир жерледе сермеширге тюше эди — къалгъан-къулгъан эммечле кубелерин тешмей... Хорлагъан жерлеринде къышларгъа да тюше эди. Адамы азайгъан Амиранда аллай элдеде жаш къатынланы жыйынга ала эди; эммечлени да бир ауукъгъа кеси эркинлерине къоя эди. Қыатын жыйын алай къыйынлыкъ чегип кире эсе да тау тарлагъа, аланы бир-бирлерини ауурлукълары болуп къала эди. Жолда сабийле тууа эдиле. Эр киши сабийлени Амиранда кеси къолу бла ата эди суугъа, къаялы жерледе — къаядан. Қыз сабийлени ёсдюрюрге ала эди. Ас-Тах жерине алай жетип, анда да тюгенир ючюн къалмай, къалагъа ие болгъандан сора чыкъгъан эди ол сейир къатын. Манга ушаш, къара къатын эди ол, уллайгъан къатын. Жолдамы къошулгъан эди ол, Ас-Тах къаланы къырылгъан халкъындан къалгъан бир шашхан тиширымуду эди — аны билалмадыла. Бут-

⁴² Гума — бир кезуге къыралны тюремеси, эгетле мекамы. сауут-саба сакълагъан жери да болуучу журт; арсенал.

лары салам гырмык бла байланып, чачы да тозурагъанлай айланыучу эди ол. Юсюне такъмагъаны жокъ эди — быстыр, сынжыр, бууунлукъ... Барын кётюрюп да къалай апланады дер эдинг... Аны ючюн а, жез, кюмюш тагъыуларын зынгырдатып, тепсеп, тепанагъа барып тебиресе, учупму кетеди дер эдинг! Барындан да сейири — Амиранда ол олуя къатынны суююп, аманатха алып къойгъаны эди. Арыгъан, азгъан жыйын, аны къайгъысын кётюрмей, гюргюлюш этсе: «Дып!» — деп, чубар⁴³ таягъын ёрге кётюрюп къоя эди.

Ма ол къатын бир шыты тангны бурунунда, Амиранданы чатырына кирип, бир сёз айтыргъа жетишгенди:

— Къыз табарыкъма! Сен — бош къатын эдинг, патчах ол боллукъду!

Олсагъатдан окъуна кюченгиси башланып, Амиранда шапа чакъырыргъа да жетишгинчи, олуя къатынны этек тюбюнден сабий кычырыгъы эшитилгенди.

Сейирлик жунчугъан эди Амиранда! Аны кёз аллында болгъан иш ажайыплыкъ эди: кесини къая башындан ат бла учханы угъай, бу эди ажайыплыкъ! Олуя къатын, сабийни ичинден угъай, этек тюбюнден чыгъаргъанча, къарыныны кюченги бургъаны да тохтагъынчы, къуймучуна бола, къагъанакъны эки къолу бла да бери алып, ёрге тутду. Туруп, Амиранданы аллына келди.

— Мени миллетим Ас эди, эрим Ар эди, кесим Гоша эдим. Бу да болур Асаргоша! — деп, туугъан баланы аны къолуна берди.

Ахыр жунчуп, сёз айтыргъа къарыуу къалмагъан Амиранда, сабийни алып, анасына бир зат айтхынчы, ол, шаркъ деп, кийиз юсюне ауду да, жан берди.

Амиранда болгъан ишни хапар этерге суюмегенди. Алай а атха минип, алдабар болгъанлы къолуна сабий алмагъан. эрин да, кесини эки жашын да ёлтюрген Амиранда кечеден-тангнга ана болуп чыкыгъаны эммеч жыйынны соруусуз къоймагъанды. Терен тунакыда, жортуууллагъа да аз барыргъа тюшюп, жашау эригиулю да, жетишимсиз да болгъанда, таша сёз кёп жюрюй эди. Амиранда анга къыз баланы Уллу Жер Ана бергенди дегенликте, бирсиле уа Уллу Жер Ананы къызлары туююлмю эдиле? Эрсиз къалгъанлыкъгъа, къарынсызмы къалгъан эдиле? Огъесе бирсиле Уллу Жер Анагъа Амирандадан азмы табынадыла? Алагъа нек бермейди ол алай къыз? Амирандадан жашыракъ, саулукълуракъ болгъанлары ючюмю?

Эммечликни бир тюрсге тунакы, мутхуз жашауу эрикдире башлагъан жыйымдыкъ аскерни чалма-чатакъ сёзлери Ами-

⁴³ Чубар — бийик таякъ, палица.

ранданы кѳулагѳына да чалына болур эдиле — бир кюн аскерин тизди да, айтды:

— Асаргоша бизни сау кѳалдырыргѳа туугѳанды! Анга кѳара тутхан — мени жауумду! Арабызда аллай чыкѳса, мен аны кѳара бугѳаны кѳуйругѳуна такѳдырлыкѳма!

Андан сора сѳз тохтаган эди. Асаргоша саулай Ас-Тох кѳаланы ийнагѳы болду. Амиранда аны сакѳ ѳсдюргенликге, кѳаты эди, тап, жандаурсуз окѳуна. Онбеш жылы жетерге, кѳолуна сауут-саба берип, жортуул жоллагѳа юйретди; ол аны от, суу бла, жылы, сууукѳ бла кѳатдыра эди, жан аурут-мазгѳа, кесине, элине да, бирча, кѳаты болургѳа хазырлай эди. Жѳыйрма жылы жетерге, бир жерде бир кѳаргѳаш турушлукѳ эталмазча, батыр болду. Садакѳ атаргѳа, гебох уругѳа, дорта сермешге да андан уста чыкѳмагѳанды. ѳсдюрген асабасы алай саулукѳлу, арсарсыз батыр болгѳанына жюреги тынчайып, Амиранда алай ѳлгенди. Асаргоша аны намысын, бир жерде бир патчах кѳрмегенча, алай кѳргенди.

Асаргоша, Амиранданы кѳолунда эммеч жортууулланы бурунгу хорлам таурухларын кѳп эшитген эсе да, энди эммечликни жези онгуп, жылтырауугѳу кете баргѳанын кѳре эди. Эр кишиге ѳлюм буюруп, не туугѳанны, не кѳуугѳанны кѳоймай, ѳмюрдөн ахыргѳа жашаргѳа болмазлыкѳын ангылай эди. Аны себепли бек алгѳа аскерин кючлерден болду. Низамны Фермадон жагѳаларындача салып башлады. Бек алгѳа аскерни ичинде, бурунларына башха жашауну ийиси уруп, кеслерини эммеч болгѳанларын унута башлагѳан бир кѳауум кѳызны айырып, саулай да Ас-Тох жамауатыны алдында кѳара бугѳаны кѳуйругѳуна такѳдыргѳан эди. Низам ючюн болгѳан огѳурсузлукѳ эммечлени кефлерин терк жайкѳдырып, ала чабыуул усталыкѳларына терк кѳайтышдыла. Асаргоша Ас-Тох кѳаланы кючледи, жашау тиричиликти жангы жолгѳа салды. Кесини эки жѳыйрма жылына ол Амиранда жетишмеген хорламлагѳа жетишген эди.

— Аны анасы... олуя кѳатын тюз айтхан эсе... Ас — халкѳ, ар — эр, гоша — уста деген эсе... Асаргошаны... алгѳынны Ас халкѳы бла тамыр байламлыкѳы болур эди? Сермешлени заманында кѳачып, бугѳуп, сау кѳалган эсе да?

— Аны айталлыкѳ кимди? — деди Горгай-ана ажымлы. — Аны айталлыкѳ жокѳду. Амиранда айтыр эсе да, айтмагѳанды.

— Бюгюнгу Ас-Тох... Ол, сен айтханча, деменгили кѳыралгѳа ушамайды...

— Сен аны жашауу артха айланган заманда келгенсе... Адамланы ниетлери тюрленген заманда...

— Сора бош эди Асаргошаны кѳыйыны? Эммеч батырлыкѳ туугѳанлай окѳуна аны ичине тюшген жараны бир ке-

сек жабылырча этген эсе да, кыралны саулугъун толусунлай кыайтаралмагъанды.

— Тюздю, кыайтаралмагъанды! Агъымы тохтагъан кёлню тубюнде залы кыайнамай кыалмайды. Билемисе, Асаргоша биринчи жангылычын не бла этген эди?

— Не бла?

— Кесини аскерине кесинден тёлү алама деп...

Аркес, ангыламай, сорду:

— Ол дегенинг?

— Эл тонаргъа, жесир алыргъа узакъ жерлеге барыргъа тюше эди. Алай барып да, кыйналып, уллу кыоранчлагъа да кыалып, жесирге кыыз сабийле келтиргенликке, ала, Асаргоша суйгенча, чынтты эммеч болалмай эдиле. Билгенми эте эдиле Ас-Тах ёз ата журтлары болмагъанын, башха сылтауму бола эди — кеслерин ёлтюргенле да чыгъа эдиле, сермешледе да алагъа базыныргъа тюшмей эди. Ол иш тынгысыз эте эди алдабарны; болумну тюзетирге амал излете эди.

— Элни башчысы кыартайса, эл кеси да кыартаяды,— деди Аркес.

— Алай эсе уа,— деди кюнлени бир кюнюнде Асаргоша, кеси тёлубюзню кесибиз табаргъа керекбиз! Биз а тиширыула туюлбюзмю?

— Кыатын аллыкъ жашла уа кыайда?

— Тёлү алыргъа деген — эрге барыргъа демеклик туюл.

— Сора уа?

— Асаргоша эммеч эди, башха жашауну билмеген. Эр кишиле анга эр болур ююн керек туюл эдиле, ала жаланда, сабан сюрюп, урлукъ атаргъа керек эдиле, Асаргоша тирлик жыярча. Аны себепли жер-жерлеге тасхачыла ашырды — саулукълу эр кишиле жашагъан элlege жол излеп. Тасхачыла, ай чыгып, ол батхынчы айланып, Ас-Тах кыаладан ары юкюнлюк жолда малчы эл жашагъанын, анда аснемет⁴⁴ жашла кыой кютгенлерин айтып келдиле. Ол иш кюз артында болгъан эди. Жаз келип, аууш жолла ачылгъынчы уа, Асаргоша кыалада сагъыш этип, кенгешге мени да чакъыра турду. Алай ангылагъан эдим — патчахыбыз эр кишиге жаулукъ табуну кетерир акъылдады деп. Алай а алыкъа таукел туюл эди,— хар заманда экили сёлешгенлей кыалады. Артда билдим: Мединас эди аны кыоймагъан...

— Мединас? — деп, Аркес анга соруулу кыарады.

— Мединас батыр аскерчи эди, Асаргошаны кесича, жортуулгъа онбеш жыллыгъында баргъан. Бир узакъ элге ча-

⁴⁴ Аснемет — баям, тау жерледе жашагъан халкыны атыды.

быуул этгенлеринде, аны, кѣагѣанакѣлай келтирип, кѣалада ёсдюрген эдиле. Асаргоша, уллая баргѣаны кѣадар, аны кесине жууукѣ этип, Ас-Тах кѣалагѣа аякѣсыз тозурауну заманы келгенде уа, аскер башчыгѣа салгѣанды. Агѣачы арнудан не кѣылыгѣы келишгенден угѣай, арсарсызлыгѣы, низамгѣа кѣа-тылыгѣы ючюн. Эслей эдим аскер башчы бла алдабарны ара-ларында келишим болмагѣанын. Алай а дагѣыда бир жаз-ны келишинде, кѣалада кѣаугѣалыкѣ ёсюп, Асаргоша кесини акѣылы, Мединасны кѣылычы бла да низам салалмазлыгѣын ангылагѣанда, эммеч кѣатылыкѣны жибин бир кесек бош-ларгѣа таукел болгѣанды. Ас-Тахны Кѣууаширги деп жай-лыкѣ жери бар эди,—сейир шауданлары, кѣллери, ат чабым дыркѣылары да болгѣан. Асаргоша кеси сайлагѣан саулукѣ-лу жаш эммечледен бир кѣаууму ары чыгѣып, аснемет жаш-ланы да чакѣырып, анда жай айлада напси кечеле кѣурай турургѣа деп, алай буурду.

Асаргошаны анасы Аркесни кѣз аллындан кетмѣй эди. Бирде, аны кѣз аллына келген сурат алышынып, Ас-Тах кѣа-лада Асаргошаны тапхан олуя кѣатын Нансилни анасы Сыр-гѣа кеси болуп да кѣала эди. Горгай-ана суратлагѣан сыфат-ны иги жууукѣ алып кѣараса, Ас-Тахда кѣалын-кѣатлама жыйрыкѣла кийип, юсюне санап-санагѣысыз тагѣыула та-гѣып, тели-мелиле эте айланган кѣатын Сыргѣаны тюз кеси болуп кѣала эди. Аркес, эсгериу сагѣышларына алай кетип, Горгай-ананы хапарындан ажашып тургѣанын эследи. Айыплы бола, айтды:

— Сейир оноу этгенди Асаргоша...

— Сейир дегенликге уа... Алгѣа биз аны магѣанасын ангыламагѣанбыз. Алай а андан артха Ас-Тах элине жан киргенча болгѣан эди.

— Сейирди «напси кечеле» деген... Не тюрлю азаг эселе да эммеч тиширыула, ала... кийик сюрюу туйюлдюле, текеге кѣошарча!

— Эммеч элликни жашау тиричилигинде аталыкѣ болма-гѣанды,—деп, Горгай-ана болушун айтды.—Напси кечеле-ге да бары тиширыуланы барыргѣа эркинликлери жокѣ эди. Асаргоша кеси сайлагѣан жаш, ариу, саулукѣлу эммечле ба-ра эдиле жаланда. Аллай насып кѣайсы эммечге тюшсе да — ол! Анда уа, Кѣууаширги жайлыкѣда, кѣайсы аснемет кѣайсы эммеч бла кѣалгѣаны тергелмегенди. Ишни башы — ары бар-гѣан эммечле ауурлукѣлары болуп кѣайтыргѣа керек эдиле.

— Айып этме, Горгай-ана, эммечледен кѣлюмю чыгѣар-дын!

— Тогѣуз кюн, тобалыкѣ кѣурап, жаланда табу этерге керек эдиле,—деди Горгай, Аркесни жарсыуларына эс бур-май.—Аснеметле бла эммеч кѣызла бир бирлери бла ша-

гъырей болургъа тийишлидиле. Сабанчы да жерни алай сю-
реди, урлукъ салыр ючюн... Кечеледе отла жагъып, тепана
къурайдыла, жарашыу оюнла ойнайдыла. Андан ары уа — не,
аснемет жашла бералгъанларын бередице, эммеч кызла
алалгъанларын аладыла.

Напси кечелени Асаргоша салгъан жоругъу алай эди:
хар аснемет кесини сайлагъан тиширыуун «бай» этерге борч-
луду — анакьоюн жерге урлукъ атаргъа! Ол адетге кёре, ур-
лугъу чыкъмагъан аснеметни экинчи жыл напси кечелеге
къоймайдыла. Келсе да, аны уятлыгына желден кёпдюрюл-
ген къууукъ тагъып, жыйындан уллу бедншлик бла кыстай-
дыла. «Къууукътакъла» эки да, юч да болсала уа. эммечле
кеслери сайлагъан саулукълу аснеметле аланы орунларына
барыргъа тюшгендиле.

— Ауурлукълары болуп къайта эселе... Туугъан сабийле-
ни къадарлары...

— Не сёз, Ас-Тах жангыра башлады. Къыз балаланы, ул-
лайып, эммечликден чыкъгъан къатынла ёсдюрюрге ала эди-
ле. Алай а битеу эл къараргъа керек эди алагъа, жаланда ёз
аналары туююл эдиле эркин алагъа ёшюн салыргъа, кесле-
ри кьоюнларына алып, бауурларына кысаргъа! Ас-Тах къа-
лада сабий жамауатныккы эди, анга не болургъа бир ананы
да жокъ эди эркинлиги...

— Эр киши сабийле тууа болмаз эдиле ансы, сагъынмай-
са, Горгай-ана?

— Эр киши сабийлени артха, ата ауулларына ашыра
эдик. Юслеринде аз да тиширыу белги кёргюзтмеген эммеч
аскерчиле, ат боюнларына алып, элте эдиле къагъанакъланы.
Аланы, ата эллерине боран ургъанча кирип, бирер арбазда
атып кете эдиле...

Жашауну ол жоругъу да барлыкъ болур эди бир ауукъ
заман — Асаргоша, ахыр къарыусуз болуп, напси кечеледе
эр кьоюнунa татлыкъсыннган эммечле уа ол тежеген марда-
ны азсына башламасала! Дагъыда акъыллы, кюйсюз да бола
билиучю Асаргоша ётдюраллыкъ болур эди Ас-Тах элни ол
кёпюрден да, бошланнган бел бауланы жангыдан кысар
акъылгъа келгенлей, эслеп эсине келмезлик, тап, тюшюнде да
кёрмезлик бир иш чыгъып къалмаса! Асаргоша иги таныучу,
кеси заманында батыр, уста да эммеч болуучу Фарсинас, ур-
лап, эр киши сабийни ёсдюре тургъанлай тутулду. Ёле тур-
гъан Асаргоша секирип тургъан эди тёшегинден. Хазыр
эди ол жетижыллыкъ жашчыкълны, элтип, къаядан атаргъа,
аны, ёсдюрюп, эр этерге базыннган Фарсинасны уа къара
бугъаны куйругъуна тагъаргъа! Бар эди аллай бугъа Ас-Тах
элинде! Аны къарангы бауда асыраучу эдиле.

Кесими тапхан эди Фарсинас ол жашчыкълны, напси кече-

леден сора эммечле тапхан сабийледен урлап алып, алаймы есдюре эди — Асаргоша аны билирге да кюрешмеди. Ол кьаран тургъанлай, батыр эммечле Фарсиначны жерге булгъап, аны кьучагъындан жашчыкьны жыртып, юзюп алыргъа чапхан эдиле, бёрюле жыгъылгъан кийикге чапханлай. Хау, жырта эдиле кьатынла бирси кьатынны, ол: «Саубулан! Саубулан!» — деп, кьычырыкь эте, аны бермезден бауурун жерге сала эди. Ахырында: «Тохтагъыз!» — деп кьычыргъан эди Асаргоша. Жашаууну ахыр жилтининде Уллу Жер Ана анга, баям, аналыкьны бир ёлюмсюз, жарыкь тылпыуун юфгюрген эди. Ол, ёресине нюр болуп, кёкге учуп кетериклей кёрюндю. Энди «Тохтагъыз!» деген, алайда бары жамауатны элгендирген таууш кёкден келгеннге ушады. Напси кечеле кьурап, кьаны кьачхан кьыралгъа жангыдан жан салама деп бош алдай эди ол кесин, кьартлыкь жангылычы эди ол Асаргошаны; башха, таукел тюрлениуле керек эдиле — Асаргошаны кьолундан келмезлик! Алай сюзюп, Асаргоша халкьны жыйды.

— Манга Уллу Жер Анадан ауаз келгенди, — деп сёлешди ол, шум болуп сюелген халкьны башындан. Анга аз да кьартлыкь жетмегенча, ол ауругъан да этмегенча, алай кёрюндю. — Ол манга эр киши сабий ёсдюрген кьатынны терслигин кесинге алыргъа керексе дейди... Ай-а, Уллу Жер Ана мени чакьырады... Мен Фарсиначны терслигин кесиме алама! Мени тагъарыкьсыз кьара бугъаны кьуйругъуна!

Асаргошагъа чамланып, аны ёлтюрюрге, азат болургъа кьызып тургъан кьатын жамауат, сейирге кьалып, дерт огъурсузлугъундан жандауурлукьгъа кёчдю. Энди эммеч кьатынланы эслерине Асаргошаны жаланда ариулугъу, халаллыгъы, сакьлыгъы, сагъайыулугъу желе эди. Аланы эл этген сыйлы аналарын ёлюмге бермезден, аны орунуна кьара бугъаны кьуйругъуна кеслерин такьдырыргъа сюе эдиле.

— Болмаз ол иш! Къайсыбыз да хазырбыз Фарсиначны азабын кесибизге алыргъа!

— Бизни эт тобалыкь! Бизни эт, сыйлы анабыз!

Кьатын кьычырыкъланы бир кесек шошайма кьоюп, Асаргоша, хар замандача, таукел сёлешди:

— Мен сизге ыразыма! Сиз батыр аскерчиле эдигиз! Ишлей, жашай билгенле! Мен ол дуниядан да сизге жарыкь берирге болурма, сиз манга ийнаныуугъузну тас этмесегиз! Ыпреуню кьыйынлыгъын, мен алгъанча, кесигизге ала билсегиз! Бушууум да барды, кьызларым... Сизни эки арада кьоюп баргъаныма жарсыйма. Аны оноун этмей кетеме... Мединасха кьоюп... Ол жигер эммечди, батыр аскерчи... Мени орунума кёрюгюз... Хау, балаларым... Манга Уллу Жер Анадан таууш барды... Мен жалан Фарсиначны гюняхын алып

къоймайма, аны бла бирге барыгъызны да гюняхларыгъызны алып кетеме. Сиз эр кишиге къол кётюрмегиз! Эр кишиге къол кётюрген къатын баш дуняда, тют дуняда да тейриле жакъы, адамла ийнагъы болмаз... Анга ийнандым, эр кишиге ёлюм буюргъан къыралны къурап...— Ас-Тах къыралыны бары уллусу, гитчеси, жерге къарап, соллуусуз болуп турады.— Эр кишилесиз иги жашарыкъбыз деп, кесигизни алдамагъыз... Аллай буйрукъ болуп, сиз кеп эр кишини жойдугъуз, сакъат, сангырау этдигиз... Аны ючюн а артыкъ насыплы болмадыгъыз... Эр кишиге баш ийгиз, аны суююгюз!

...Къара бугъа арып тохтаса, мени ёлюгюмю, миширтсеге салып, юч кюн гутарсыз... Андан сора, гума дорбунну бийигинде уя къазып, ары салырсыз; жатхан жерини аллы бла суу агъып, жел къагъып турурча этерсиз...

Асаргошаны жууундурдула, юсюне жангы, таза кийимле кийдирди. Уллу Жер Анагъа тобалыкъ къурадыла. Ай толгъан кече тилек этип турдула. Айны батарына аз къалгъанда, Асаргошаны да къуйругъуна тагъып, къара бугъаны юсюне тогъуз эммеч тогъуз жыя тартды, тогъуз садакъ аны этине бирден чанчылдыла. Къутургъаны къаяланы тепдире, къара бугъа алай чанды — анга къарагъанла, жанларын алып, къаялагъа ёрледиле. Бугъа терк окъуна кёзден гашайгъан эди. Асаргошаны ёлюгю да къуйругъундан юзюлюп, танг атаргъа орунуна къайтхан эди.

Бир бирден айырылмай, жыртылмай бир саны къалмагъан Асаргошаны бетине бир тамгъа тюшмеген эди, саулай нюр болуп, жарып къалгъанча, алай ариу, хатерли, сабыр эди — кеп жылла аны оноуун тейри оноууна санап жашагъан къатынла сарнап жилийдыла. Ала Асаргоша ананы жаралы ёлюгюн, бирге жылып, жуууп, жангыдан кийиндирип, айтханыча, гума дорбунну бийигинде къабыр уя къазып, аллы бла суу барып турурча, илипинчик да келтирип, алай асырадыла...

XXVI. ЖАШАУМУ? ЖОМАҚЪМЫ?

Аркес энди жыл эсебин ажашдыргъан эди. Ас-Тахда аллай тергеуле журюмейдиле. Жаз — жай — къыш — кюз, анга кёре, жашау тиричилик. Қъолунда бугъоуу, аягъында кишени жокъ, къайры барса, не этсе да, эркин: алай а неден башларгъа билмей, къыйналады. Қъачайым, къутулайым десе да, жол ачыкъ, эсине аллай акъыл келмейди дерге да жарамаз; былайдан бир чартласа, къаялада кийик кибики журюучю, жилин кибики, шыбыртсыз бугъа билгени хакъды, къутулаллыкъды. Аны ючюн а Аркес, таукел болуп, жол кёл алалмай-

ды. Таугъа чыгып, жолсуз талалагъа термилип къараса да, къайтып келеди...

Не зат эди аны тыйгъан? Кёзюне кёрюнмей, жолуна кён-делен тюшюп тохтагъан? Ол, къачама деп, къанатларын жайып, учаргъа кызыуланганлай, хыны сермеп, сескенди-рип, артха олтуртуп кююучу? Не сёз, тюрленнген эди ол. Акъылы, эси да алгъынча туююл эдиле, ётю, ётюрлюгю да. Кертиси да, эммечле анга азатлыкъ берип, кишилигин алып-мы кюйгъандыла? Бичебиз деп, тюплерине салгъанда этал-магъанларын, табынабыз деп, тахтагъа олтуртхандамы эт-диле?

Болгъан эди, не болгъан эсе да. Этген эдиле, не этген эсе-ле да.

Аркесни бир жаны алай инжилгенликге, экинчи жаны то-лусунлай Ас-Тах элни къадарына байланып эди. Аны азат-лыгъына аталгъан къууум кюнле бошалгъанлай, Меди-нас кийдирген боюн кубели тухтуй бёркюн, жаухарлы женгил абасын тешип, элли тёресинде, чубур кийинди. Элни жол тыгъырыкъларына алай чыкыгъанда, уллу, гитче да анга баш ийип, соруулу тюбей эдиле. Аркесни уа жаланда кюллю-гю келеди. Ол бу элликни танымай эди, мында жашау-тур-муш адетлени билмейди, сора элли башы, бийи къалай бла боллукъду? Ас-Тах жамауатларын адам баласына тийишли жашаугъа чыгъарыр ючюн, анга эр киши нёгерле да керек эдиле. Да жокъ эдиле мында жыйын къуарарча эр кишиле, болгъанлары да кими акъсакъ, кими кыяулу, кими сабий... Андан къалгъаны — тиширыула, жашы, къарты да бар. «Бек уллу бийменлигим барды!» — деп жарсыды Аркес. Кюлкюлюк бла жарсылукъ эди аны иши!

Неге жолукъду эсе да, ол олийни уланы эди; тукъум ке-лишинде оноу этген тайпаны урлугъундан. Армагеш атадан бери да аны тайпасы башчылыкъ эте келгенди, алай Аркес кимге, неге башчылыкъ этерикди? Эммеч аскерге? Бу жарлы, къарангы тиширыулагъа? Бу кымыжа сабийлеге? Бек сейи-ри: Аркес, эсде болмагъан палахха тюшюп, не амал этерге билмей, таш жастыкълы болуп, былай жюрюгенде, элни ба-ры адамы — ууагъы, уллусу — жыйын болуп, аны ызындан айлана эди. Тохтаса — тохтайдыла, тебиресе — ызындан те-бирейдиле. Ненча кере чыкъды эсе да, анча кере да алай эди ишлери — Ар чыкъды деп, олсагъатдан хапар болуп, саулай эл кююлуп къалады. Аркес, не этерик болурла деп, тохтап, таягъын кётюрдю. Бири къалмай — ууагъы, уллусу да — жерге жатып къалмазламы! «Ма дейсе!» — деп, Аркес элни жашау-турмуш халындан биринчи дерсни алды. Ол, таягъын ерге кётюрюп, халкъны жерге жатдыргъан эди, энди аны ерге къалай кюбарыргъа билмей, иги кесек сюелди. Ол кюл

бла кѣргюзте эди тургъуз деп, алай, жерге бютюн къатыракъ къапланган болмаса, къобар акъылы болгъан жокъ эди. Ол заманда Аркес, эсине тюшюп, Алпозну чакъырды. Ёмюрюнде сакъалы жюлюнмеген, кийими алышынмагъан сакъат Алпоз аны аллына келди.

— Бу не адетди? — деп сорду Аркес анга, суху сѣлешип. Алпоз, не айтыргъа билмей, жерге къарады.— Ёрге туругъуз бусагъат! —деп, экинчи кере бютюнда къаты айтды.

Алпоз бир затла айтды да, ала, гурр деп, жерге жатханларыча, ёрге да алай гурр деп турдула.

— Хар ким юйюне, ишине жѣнесин! — деп буюрду Аркес.

Аркес алагъа сѣз айтмай, ызларындан бѣрюле юсгюргенча, будуман болуп, тар орамчыкъла бла ёрге, энишге къууулдула. Андан сора, эр кишилени, жашчыкъланы да къатына чакъырып, ала бла шагъырей болду. Алпоздан сора, дагъыда бир акъсакъ киши бар эди. Обадий. Фарсинасны, аны жашчыгъы Сабуланни да таныды.

— Ас-Тах къыралына азатлыкъ келтирген сенсе! — деп, Фарсинасха ыспас этди Аркес. Сабуланни уа, кесине ийлешдирип, кѣллендирди,— Ас-Тах къыралыны тукъум башы болукъса,— деди анга, жарыкъ сѣлешип.— Экибизни уллу ишле сакълайдыла. Хайт десек, биз мында эр кишилени баш этербиз, къатынланы уа — насыплы! — Сабулан аны аллында тобукъланып башлады да, Аркес, ачыуланып, аны эки инбашындан тутду, ёрге этди.— Бир заманда тобукъланма! — деди ол анга ата къатылыкъ бла — Тобукъланма, эшитдингми! — Оюм эте, ары-бери атлады.— Мен бери тобукълана билмеген элден келгенме! Сизни да башха хунерлеге юйретирге сюеме, тобукъланыргъа — угъай!

Аркес жамауат бла алай жараша тургъунчу, къатынла, къайдан чыгъардыла эселе да, эки жашчыкъны алып келди-ле. Жашчыкъла, баям, туурагъа чыкъмай ёсген болур эдиле — къоркъгъандан, алынып кетерге жетип, келтирген тиширыуланы этеклерине кысыладыла.

— Къантал! — деди биринчи къатын, жашчыкъны Аркесни аллына тюрте.

— Асатур! — деди экинчи къатын да аны ызындан.

Аркес эки жашчыкъны эки билегине алып, ёрге кѣтюрдю, алагъа бек къууаннганын билдирди.

— Гѣжефле болургъа ушайсыз, къарайма да! Къантал батыр бла Асатур жигит! — Бирча алгъан эди экисин да къююнуна, бирча тюшюрдю. Жыйылгъанланы бетлерине къарап, этген оюмларын айтды: — Мен ат арытыр жолну аралыгъында Ас-Тах журтну чыгъышын, батышын, шималын, женубун да чалып, киришин, чыгъышын, дуния тарафларында орналышын да билгенме, элни адам санын, тирпчилик халын

да тергеу этгенме... Жашаргъа боллукъду, тиричилик ылыгъын къурайласакъ...

Нск къурайлмайбыз! — деп, Обадий таукел сѣлешди. Аркес, аны къатына барып, жагъасындан тутду.

— Аны ючюн сен юйюрлю болургъа керексе бек алгъа! — Аны иги да силкиндирип, жагъасын ийди да, Алпозгъа бурулду. — Алаймыды, Алпоз?

Алпоз, жукъ да айтмай, баштѳбен болду да, терен кючсундю. Аркес, аны аурууу эсине тюшюп, аны къатында аллай затланы сагъыннганына сокъуранды. Алай, ол сокъурана тургъунчу, Обадий кишилигин билдирди:

— Угъай дспми турабыз, аллай эркинлик жокъду ансы, — деди ол, къатынла таба акъсап, аланы бусагъатда окъуна алып башларыкъча, алай къарап.

— Энди барды эркинлик! — деди Аркес кызыу. — Къара да жагъанга тийишли тиширыуну сайла! Экисин, ючюсун да, Обадий! Ас-Тахда эр бла жашаргъа боллукъ бир тиширыу да эрсиз турлукъ туююдю. Сабуланнга да бусагъат къатын алып къоярыкъма...

Андан артха Аркес, Сабуланны биргесинден айырмай, кече да биргесине къалдыра башлады. Энди ала экеулен эдиле. Ас-Тах, белгили бир жолда тохташмагъан, бир чакъда жел башха жапындан ургъанлай, ол, тюрленип, жангыдан къатын хорлугъуна тюшюп къалыргъа боллугъун эсге алгъанда, ол аз туюл эди — эки эр киши! Аны себепли Сабуланны да мараучулукъгъа, кеси аллына эр киши къудуретине теркирек юйретирге сюе эди. Аркес Сабулан сѣлешген тилни, Сабулан да Аркес сѣлешген тилни терк алып, кысха заманда бир бирни тынч ангылап башладыла.

Сабулан да, бирси эки жашчыкъ да напси кечеледен сора туугъан эдиле. Аланы ёлюмге бермей, санларындан кыяулу да этмей сакълаялгъанлары сейир эди. Баям, эр кишиге тансыкълыкъ, аны жылыууна тартдырыу — эммечлени тиширыу сезимлерин къайтардыла, ала эр кишилеге башха кѳзден къарай башлагъандыла Аркесни кесини «эр» деп, эл башчыгъа айырылгъаны да, баям, тиширыулары ол халлы бурулушларын белгилей эди. Алпоз айтханнга кѳре, напси кечелени заманы жетип, тиширыула сабий таба башлагъанда, башха заманладача болмай, Горгай-сыйкырчы юслеринде бола эди, тап, кеси окъуна къарай эди алагъа. Туугъан жашчыкъланы сакъларгъа аны да келмей эди кѳолундан. Анга кѳре, бир тѳлюден Горгай-ана жашыргъан Сабулан эди; бирси тѳлюден — Къантал бла Асатур. Акъылман сыйкырчы аланы тапхан аналарына ёсдюрге да къоярыкъ болур эди, амал этип, алай а, жаш табып, аланы аталарына къайтарыргъа тюшген бирси эммечле бузулдукъ

эдиле; андан да кьоркьунчлусу уа — сабийлерине байланып, эслетип кьояргъа боллукъ эдиле. Сабулан анасын андан танымай эди. Ол, айхайда, сау эди, Сабуланнаны анасы! Эм-мечледен бири эди. Аркес, ичинден, аны билирге, ана бла баланы бир бирге тапдыргъа къаст этди. Фарсинас кеси эсе уа? Аны эммечликден чыкьгъаны бла Сабуланнаны туугъаны да келише кетедиле. Ким биледи, жаланда ашыгьыргъа керек туююлдо! Энди, эммеч низамны тартыу жиби юзюлюп, бары кьоркьунучла кетип къалгъандыла деп, асыры батыр болургъа жарамаз! Аркесни бийлиги, анга Мединасны эсде болмагъан ажайып сюймеклиги жол ача эсе азатлыкьгъа, ол ашыкъмасын, хар ишни кеси ызы бла барма кьойсун! Ол эм-меч къатынланы атдан тюшюрюр, сауут-сабаларын сыйырыр, эр, юйюр, от жагъа жашаугъа къайтарыр! Жаланда таплыгъы бла! Ашыкъмай!

Десе да, аллай ишлени тынч болмазлыкьларып Аркес, айхайда, ангылай эди. Биригип, бир низамгъа сыйынып, кеси эркинлерине жашагъан эммечле, элни бирси тиширыуларыча, малгъа къарап, кьой кьыркьып, чепкен согъуп, кийиз басып, кьой, эчки, ийнек саууп, кьысхасы, тиричилик этип башларгъа тынчлыкь бла унарыкъ туююл эдиле. Унагъан да этер эдиле, аланы саулукьларына, жашлыкьларына тийишли хайт деген жашла табылсала! Согъушха юйреннген кьызыу къанларын андан эсе огъурлу, жашау кьууумлу, жан жарытхан ишле бла сууургъа онглары болса! Аркес мында Ар болама, жангы халкъны башы болама деп, кеси аллына болмачы фатыуала этмей эсе, аны барын кьуараргъа, жокьдан бар этерге тийишли эди.

Аркес, чынтгы эр киши болуп, мында жашау кьурулушну аллай ёзгеришлеге ёрлетип кьойса уа, Мединас ким боллукьду? Унарыкъмыды хан къатын, Аркес Арны къатыны болмай туруп, тахдан тюшерге? Сауут-сабасын тешип атханча, бийлигин да атып кьояргъа?

Армагеш тайпада эрттеден жүрюген ишмерлик, кьуараргъа, болдургъа итинмеклик Аркесни къанында терен сакьланнганы, кёп турмай, кесин билдирип башлады. Тюсюн тутуп, иелик бла къарагъанда, Ас-Тахда хар затны, адам жашаууна келиширча, алапат кьуараргъа боллукъ эди. Саулукьлу, жигер тиширыула, эрге барып, тёлю берирге боллукъ эдиле. Алай Аркес, азат болуп, аланы зауукьларына къарагъанлы да, эммеч аскерни кёрюрге тюшмейди. Танг жарыгъанлай, эрттен чарс кибики, эрип, элден жокь болуп кетедиле. Аркес, барын тюшюнде кёргенча болуп, Ас-Тах жерини шошлугъуна бёленеди. Сангырау болургъа жетип, сыйкьырчы Горгайны къатында иги кесек олтурады. Боллукъ туююлдо бир зат да, ахыры мени ёлюмюм бла бошаллыкьды, андан эсе кьояйым

быланы кеслери алларына, кесими да мындан кѣп ажымлы этмейм деп, шургулу болгъанлай а, Горгайны гъойгъунбаш юйюню арт мюйюшюнден аны ниетин билген, кетмезин сюйген хычыуун-шош ауаз эшитилип къалып, ол эрсизлик этгенине уялады. Башха кюн, дерт этип, марап да туруп, эммеч аскер элден чыкыгъанлай, ол да ызларындан жумулады. Къызла, къая ыран бла тизилишип, тюз да чарс къарелдиле баргъанча, ёргелей, къая башында жутуладыла. Аркес аланы ызларындан кѣзлерин жютюрек къадайды, къаягъа кѣз тамгъа салыргъа жетишеди, алай а, не кюрешсе да, ол эммеч аскер тау башында къалай жутулуп къалгъанын эслемейди. Артха, элге, къайтып, жорукъда оттѣр ташха чыгъады да, тѣгерекде шыбырт эшитилмей, къоркзуу да сезилмей къалгъынчы олтурады. «Жесир къушма мен, къанатлары сынган»,— деди. Жемазыкъ эли кюнчыкыгъан жанында къалгъанча, кѣзлери ары чарс кетедиле. Сора, къалагъа чыгып барып, эммечленн юйде туруш халларына къарайды. Фатар отоуда хар затха къолу бла тийип, къармап кѣреди. Бары да кѣргенича, кертисича, болгъан затладыла. Кѣтюртмелери бирча тизилип, юслеринде жатхан жерлери ариу жыйылып... Къабыргъагъа урулгъан чюйлеге кийимлери тагъылып. Кюн жарыгъындан юйню къабыргъаларына иги къарагъанда, къужур жазуула да танды — жазууламы, тамгъаламы — Аркес аны айырмады. Адам айыралмаз къужур тамгъала, ат, адам, кийик суратла...

Къызыу кюн эди. Тийреде адам болмагъан заманда бир иги чайкъалайым деп, кѣлге энип барды. Бир жерде бир тынгысыз таууш эшитилмейди. Ол, тѣгерекке къарап, тийреде аны кѣрюрча, бир адам да болмагъанына толу ийнанып, тешинди да, кѣлге секирди. Ол кеси зауугъуна бир-эки да чѣмюлгюнчю, аны къулакъларын таза къыз кюлкю сангырау этди. Къараса, бары эммечле, кѣл жагъасында тизилип, анга къарап! Ала, кѣрюнмей туруп, кѣрюнюп къалгъаннга неда Аркес чайпалтхан сууну тамычыларындан туууп къалгъаннга ушай эдиле. Къымыжа болуп, жуууна тургъан Аркес, суу тюбюне батып кетериги келгенча, тереннге чѣмюлдю. Алай а ол, кѣл тюбюне кире, ызындан эммечле да секиргенлерин эслеген эдн. Кѣлню башха жагъасына кетип, суугъа жууукъ терекден тутду. Ол да къарап тургъанлай, аз-мазчыкъ да уялмай, чубаларына дери тешип, алай секире эдиле кѣлге! Ала, чабакъладан башха болмай, жунчуп, суу ичинде къурушургъа жетип тургъан Аркесни къатына терк жетдиле. Аны ортагъа алып, кѣлден чыкыгъан суу агъымгъа сюрюндюрдюле. Анда жууунадыла, къууанадыла, харх этип, буууладыла. Кертиси да, суу тюбюнде чабакъ кирик эдиле ала, къымыжасындан уялгъан жокъ эди — Аркес анга ахыр-ауал тюшюндю. Агъарып акыгъан чокъуракъ суу, эммеч къызланы жалан этлери-

не, инжи бюртюкле болуп, чачырайды. Кёкюрегин къалын къара тюк басхан борбайлы Аркес аланы араларында кийик жаныуаргъа — маймулгъа, айыугъа ушайды ансы, ала эр киши бла бирге жууунадыла дерге къыйынды. Бир тюрюю айсынлыкъ болмай, бирге туууп, бирге ёсген, арада айырма жүрюмеген бир татлы юйюр кибик, хал алай болгъанда, Аркес да оюннга терк тюзелип, аланы кеслеринден бири кибик болуп къалды. Энди ол да къууады сууда къызланы; тутуп, къоюнуну алып, ёрге кётюреди, шолп деп, суугъа атады, жагъалашады. «Айып, уят, терслик, тюзлюк дегенча затла мында биздеча туююлдюле», — деп къайтарады ичинден. Кён кюнледен бери этген оюмлары тюзге келишедиле. — Быланы ичлеринде орналыргъа дей эсенг, кеслерини оюнларын ойнаргъа керексе», — деп бегитеди муратын.

— Биз кюнден, айдан, кырдыкдан туугъанбыз! Суудан чыкыгъанбыз! Бизни уялыр затыбыз жокъду! Сен бизни небизни кёресе, биз сенден уялырча? Къалайыбыз тапсызды? — дей эди Мединас, анга бирсиледен эсе жууукъ келип. — Огъесе сенми башха тюрюю жаратылгъанса?

Аркес кеси кесинден уяла эди ансы, аланы бир тапсыз жерлери жокъ эди. Къалайларына къараса да, аны эр кёзлери жаланда ариулукъдан тола эдиле.

— Кюн балалары! Рау-Базны кёгюрчюнлери! — деди ол, ёзге не айтыргъа билмей.

— Сен сыйкъырчыны айтханын ангыламагъанса... Неда ангыларгъа суймейсе, — деди Мединас, аны бутундан тутуп, суу тюбюне булгъай.

— Къайсы айтханын? — деди Аркес, суудан башын ёрге кючден къаратып. Ол бир къолу бла уятлыгъын жапханды да, кёлде жангыз къолу бла жүзерге тюшеди.

— Иги эсинге тюшюр! — деп, Мединас аны къатындан жүзюп кетди.

— Тейри чамланмасын ёзге уа, Мединасны санларына кёре, анга уллайгъан къызды дерге гюняхды, — деди Аркес, аны ызындан къарап туруп. Кюн балалары — къая къызлары, олсагъатдан аны унутуп кёйгъанча, эс бурмай, суудан чыкдыла, кийиндиле; биягъыча, тизилишип, къырны тик жолу бла элге къайтдыла.

Эммечле туруучу узун юйню аллында, кенг, ачыкъ жапмада, ашлау жасалып, келирлерине ашарыкълары хазыр эди. Аркес, кёлден аладан артха чыгып, иги да артха къалып тебиреген эсе да, къалагъа аладан алгъа жетип, ашлау башына олтургъан эди — аш юсюнде кеслерин къалай жүрютгенлерин кёрюрге! Ала дауурлары бла жетдиле. Аркесге чам, чалыу да эте, ашлау артында хар бири кеси жерине олтурду. Аркес олтургъан шинтик Мединасны шинтиги эди — ол, аны

къатына келип, сейир этгенча, бир азчыкъ сюелди. Аркес Мединасны келгенин эслемеген кибик этди. Сора ашлауну бирси жанына кетип, анга къарама-къаршы олтурду. Аркес бла Мединасны арасында сынашыу халны не бек эслемегенча этселе да, эммечле, не да этип, аланы бир бирге ийлешдирирге, арада халны жумушатыргъа кюрешедиле.

Къызланы алай ачыкълыкълары, хатерликлери, бир тюрлю кѣзбаусуз, кокаланыусуз халлары Аркесни, тартыныу, айсыныу сезимин хорлап, эммеч тюшлюкню татыуна терк кийирди. Аркес ангылагъандан, бу ашлау Ас-Тахда баш къауумну къара халкъдан энчи этген жангыз айырма эди; андан къалгъанында, эммечле бары эл жашауну тиричилиги бла бирге эдиле.

Ашлаудан туруп, Аркесни да алгъа салып, ала Жорукъгъа бардыла. Қъарангы кире башлагъан эди. Уллу отла жакъдыла. Кийик учаны жиликледиле да, бир бѣлегин къазаннга салдыла, бирси бѣлегини ичи бла къурукъну ѳтдюрюп, доргъасыннга такъдыла. Мында шапала башхаладыла: акъсакъ Обадий бла Алпоз, къатынла. Қъалгъан тиширыу халкъ кими тѣнгеретме шинтикледе олтуруп, кими, сюелип, элбер-хапар айтадыла, эшитгенлени мынга айтадыла. Жорукъну бирси жанында къургъакъ агъачланы арлы-берли къалап, тюбюнден от салгъандыла да, ол энди саулай тарны жарытып башлагъанды. Бир кесекден, къауум-къауум болуп, отну тѣгерегине гюрен тохтадыла. Аркес, жорукъда оттѣр ташха таянып, сейирге къарайды. Бары къызла, къатынла чач эшмелерин бошлагъандыла — мында тиширыула чачларын жаланда тепсеген заманда недиле. Элли къатынла, эллилеча, жѣнекей кийиннгендиле; жаланда аскерчиледиле кубели, сауут-сабалы. Ала къолларына къалкъанла, дортала алгъандыла. Мединас белги бергенлей, бутларын жерге уруп, дорталары бла къалкъанларын къагъа, тепсеп башладыла. Жырларын да тепсегенлерине келишдиредиле:

Ай батса, айны жарыгъы да батады,
Ой, жыя, садакъ, садакъ...
Булут кетсе, элия да кетеди,
Ой, жыя, садакъ, садакъ...
Эри кетсе, къатыны да кетеди,
Ой, жыя, садакъ, садакъ...

Уллу, гитче да тепсеген жерде тепсезме амал жокъ эди. Аркес да, бу эммеч тѣрелени иги билмей эсе да, гюреннге къошулду. Тепсей, ала этгенни эте, барына тюрслеп къарайды, бары кесини эгечлери, андан да кертиси уа — къатынлары

болуп, аланы кѳююп кетерге болалмай тургъанча кѳрюнеди. Тюз да ол такъыйкъада табады къачалмагъаныны, мѳхеллигини сылтаун: Ас-Тахны эл ѳтерге, аны Жемазыкъ бла байларгъа деген ѳр киши умут! Тиширыула да, аны билгенча, гюренде аны таба ийнакъ ѳхтырыладыла. Бары да бир кибики ѳдиле ала—туугъан ѳгечле, ѳгизле! Тенг сюелселе—тенгшилсе, кенг сюелселе—ѳришле! Кюндюз ѳди алай. Кече уа—барын да бир ариу ана тапханлай, бетлерине къызыл ингилик чапханлай! Бир бирлеринден айырып таныр амал жокъ ѳди. Угъай, буйрукъ ѳди ол, Армагеш да къачан ѳсе да жангы жерде жангы эл, эллезин журт къурагъанча, Аркес да жашауну бир кѳпюрюнден бирсини кѳпюрюне ѳтерге тансыкъ болгъан тиширыула къыралы Ас-Тахда жангы, тийишли журт салыргъа тюше ѳди.

XXVII. КЪУУУМ

— Ёкибизни арабызда хар зат да тап болурун сюе ѳсенг, биз къысха заманда Ас-Тах къалада биринчи юйлениу къууумну ѳтерге керекбиз,— деди бир кюн Аркес Мединасха.

Мединас сагъайды. Акъылы, баям, иги умутлагъа бѳлюнген ѳди. Аркесни кѳзюне ийнакъ къарады.

— Патчахла юйленнген къууум... бек сейир болур...

— Биз... кесибизден башларгъа керек туюлюбюз,— деди Аркес, Мединасны журегине ургъан иги умутну жарыгъын ѳчюлтмей.— Мени башымда табум да кетмегенди... Ары дери, аз ѳсе да, заманыбыз барды—халкъыбызгъа иги иш ѳтерге.

Мединас, терк жарыгъаныча, терк да мууал болуп, кѳлсюз сорду:

— Кимле боллукъдула ол насыплыла?

— Фарсинас бла Обадий!

— Фарсинас?!— деп тюрленди Мединас. Ачыулу арсарлыгъында ары бла бери барды. Аркесге ишекли-ишекли къарайды.— Тажал къатын!— деп, омурукъсунду.— Уллу Жер Ананы жеги, Асаргошаны да ашыргъанды тюп дуниягъа, мени да кѳмерикди!

— Сабыр бол, Мединас. Мен не ѳте ѳсем да, сени ючюн ѳтеме... Ёкибиз ючюн...

Мединас анга да омурукъсунду.

— Мен санга ийнанмайма!

— Тын!— деп къозуду ол заманда Аркес да, Мединасны бетине суху къарап.— Тын, ансы ийнанмазлыкъ менме! Сени сѳзюнгю бла ишинги арасында байламлыкъ кѳрмейме да, андан! «Мени эрим сенсе!»— деп, жесирликден Ар башына чы-

гъарып, кертисинде уа жесирге этгенча этесе! Элни къуарарча, бир иш этерге къоймайса! Элде жангы, азат жашауну башларгъа эркинлик бересе да, бир зат башлагъанлай а... былай этесе! Мен аллай патчах кърмегенме! Патчах айтмаз, айтса — сёзюнден къайтмаз!

Мединас жилип къалды.

Аркес, аны жапсарыр орунуна, бютюнда къаты тутду.

— Мен кеси патчахлыгъымда этген буйругъум эки болуп юйренмегенме... — Бир кесек мычып, солуу алып, къошду: — Мен жесирлигими унутмагъанма. Мында сен жесирлени союучу бичакъны да сени къолунгдан киши сыйырмагъанды. Кесинге табынлай эт да къой! — Аны бла, белине Мединас къысхан патчах бел бауну тешип, Мединасны кесини сауут-сабасы тагъылгъан тужурлу илчичге такъды да, чыгъып кетерден болду.

— Тохта! — деди Мединас аны ызындан. Жилигъанын къоюп, кесин къолгъа алды. — Сен Фарсиначы, акъсакъ Обадийни къайгыларын этип айланган арада мен... ёлюп эсем да, эсгермегенсе... Патчах патчахны сурамагъан да адетинди?

— Мени санга жолуму табу кесип турады... Тейриле юсюбюзге къарайдыла... — Чыгъаргъа дагъыда бир атлады.

— Тохта! — деди дагъыда Мединас. Ызындан жетип, артха къайтарды. — Мен не этерге керекме?

— Иги къууум!

— Иги къууум? Ангыламайма.

— Фарсиначы Обадийни юлсенин къууумларын саулай Ас-Тахны байрамы эт! Сырыйначыларынгы, дауурбасчыларынгы аягъы юслерине сал! Бары адетлеригизни, тилек, тепа-на тепсеулери-гизни тепсеп, къууумну кётюрюрча, буйрукъ сал... Дагъыда, — деп къошду, Мединасха жууукъ атлап, анга жылы къарады. Энди, сезим сермешде аны хорлагъандан со-ра, ичинден анга халал болуп, тартып, кёкюрегине къысды, чачын сылады. Мединасны да, дунияда бары тиширыулан-ча, патчахлыгъы, гынттысы хаух эдиле, тиширыулугъу эди сёнг-мез табийгъагы! Олсагъатдан, насыплы болуп, Аркесни кёкюрегине жумулду. — Сен Фарсиначы, Обадийни да кийиндирген эт. Ала, кнеу бла келинча, тизгинли, насыплы да болургъа керекдиле.

— Анса уа! — деп шыбырдады Мединас.

Алай энди ол Аркесни бары айтханын этериги туура эди.

* * *

Къол ичинде чумла кёксюл-сары жибек ийгенде, дылгам бийиклени арасы чагъыу ийнс этгенде, тангны буруну бла дауурбасла урулдула.

— Къууумгъа! Къууумгъа! — деп кычыра эди биягъы кызычыкъ, къачан эсе да Аркес, жесир болуп, байланып, бери тюшген кюн: «Эр киши! Эр киши!» — деп кычыргъанча. — Фарсинас эрге барады! Эрге барады! Горгай-ана къууумгъа чакъырады...

Эммечле, кубелерин кийип, белликлерин кысып, сахтиян къапламаларын юслерине атып, ёзеннге саркъадыла. Аланы ызларындан Ас-Тах къаланы саулай жамауаты да къуюлады. Элде хазна адам къалмай эди — жаланда малгъа къарагъан-ла, улакъ, эчки къайтаргъан сабий кызычыкъла... Обадий бла Фарсинас, ариу кийинип, къууанчлы къатын жыйын да аланы тегерекден алып, Жорукъгъа чыкъдыла. Алайда Горгай-ананы сакълап, ол келгенлей а, аллында баш ийип тохтадыла.

Горгай-ана, Гаппону таягъыча, узун таягъы бла алагъа тейри жарыгъын салды да, алларында тебиреди. Ол жыйын да ёзеннге, кёл жагъасына тюшерикди.

Аркес, аякълары да жерге жете, алаша атчыкъгъа минип чыкъды. Аны ызындан Мединас да алай кийинип, атха минип жетди. Аны бла жанаша, атлы болуп, Қъантинас да келеди. Ол къанат желдирме бла Мединасны бетине сериун урдурады. Ол, Ар башы кесине эс бургъанын билмеген кибиқ этсе да, ич кирпилдеую бетине уруп, бютюнда ариу болады.

— Сен кесинги Ас-Тах журтну таныгъан сунаса, ант болсун тобалыкъгъа, таный эсенг, — деди Мединас, ала, тикден тюшюп, кёл жагъасына жетгенде. — Бизни тобалыкъ мекамларыбыз, къууум майданларыбыз терендедиле! Жашырын ыранлада, баш талалада... — Кёл тийреси ёзенледе тохтамай, атын ёрге бурду. Тау этеги жаймаракъ къолдан чыгып, кенг таланы кыйырында тохтады. Алайда атдан тюшюп, гюл жайнагъан тау кырдыкны жырып, таланы башы таба барады. Аркес, аны ызындан бара, тынгылайды. Мединасны юсюнде жаланда сахтиян чубасы, тёбен жан орунуна кысха беллиги, аягъында къайиш чарыкълары бар эдиле. Аскер башчы алай женгил узун субай бутларын, иничке белин, къаты, тыкъ ёшюнлерин кёргюзтюр ючюн кийиннген кибиқди. Аллында да алай ойнауукъ андан баргъанча...

Таланы огъары жанында деменгили нараг багъаналадан ишленнген, къарауул кибиқ, бийик къурулушну къатына келди.

— Туракъ! — деди Мединас. — Жайгъыда кече кылыучу жерибиз.

Туракъны тегереги ачыкъды. Аны, туракъны, хар адам бийиклиги тенгли жеринден бёлюнюп, хар бёлюмюнде ючюшер-тёртюшер адам сыйынып жатарча, алай ишленнген бё-

люмлери бардыла. Хар бѣлюмге чыгъарча, тик атлауучла орнатылгъандыла.

— Сейир кѣрулуш! — деди Аркес. Атлауучла бла ёрге чыгып башлады.

Туракъны бек башындагъы отоу, сыйдам жоңулгъан иничке тѣгерекледен сырылып, эшигине, терезесине да тужур салынып, омакъ ишленгенди. Ичинде кѣтюртмеси да тужур кѣулакълы кенг орунлукъду.

— Асаргошаны жайгъы отоуу болуучу эди. Энди бизниди!

Аркес Мединасны бетине тюрслеп кѣарады. Аны мудах кѣарамындан умут тылпыуу урду. Ол кесин, кѣаты башчыгъа тийишлисича, сакъ жюрютюрге кюрешгенликге, аллай бир кѣутсуз да тѣююл эди. Кѣатылыгъы — бош, кесини жангызлыгъын жашырыгъа кюрешмеклик!

— Сау бол, Мединас, — деди Аркес терен сезим бла. Энтта да чачын сылады. — Кѣууумну керегича кѣурагъанса! Фарси-нас бла Обадий насыплы боллукъдула... Кѣарт да тѣююлдюле, сабийлери да болур... Кѣырал башчыгъа ёзге не керекди... инсанлары ыразы эселе...

— Бош, кесибишни сансындырыгъа кюрешмеклик, — деди Мединас адежи. Аны ауазы кѣрти да мудах эди, кѣлсюз, тѣююлююлю. — Кел, — деди, кѣлю толгъанын билдирмезден. Атлауучла бла энишге, тюз да бузда учханча, алай терк тѣюшдю.

Бу жол Мединас аны узакъдан кѣарагъанда эски кешене-ча кѣрюннген, башы да тѣгерск жабылгъан терен журтха элтиди. Аскер башчыны ызындан ары кирип, Аркес ол ѣюню ичи терен тегенеледен, ёре чыккырладан толу болгъанын кѣрдю. Жерни теренинден башлана эди, тутуш баула кибики, узунуна кетген жер ѣю; ичине жарыкъ да башында тешикледен ура эди. Таш кѣабыргъаны бир жанына гыйы ташладан тапкала ишленгендиле. Аркес, анда болгъан ашарыкъ-ичги байлыкъгъа кѣарап, сейир этди. Мединас ёре чыккырладан бирини башын ачды. Аркесни бурунуна ачхыл ийис урду.

— Сымар суу! — деди Мединас, Аркесни бютюнда сейирге кѣалдырып. — Раны ичгиси! Биз аны жалбарыу кюңлеге... напси кечелеге хазырлаучубуз... — Мединас чыккырыны башын жапды. — Бизни жерлерибизде хуммас деп, узун, чырмауукъ ханс ёседи. Жерге кѣарангы ургъанлай, ол, тейрини тѣрюне тартылып, анда аны боюнуна чулгъанады. Кесини сютюн анга ичиреди... Хуммас чакъгъан заманда биз аны чапыракъларын жиябыз, — деп, бир кесекден хапарын андан ары айтды Мединас. — Ууакъ туурап, кѣурутабыз. Тууралып, ариу кѣуругъан кырдыкны кѣайнагъан суугъа кѣуюп, ачыма кѣоябыз. Андан сора ол бир тюрсге кѣалын худар болгъун-

чу, чыккырны ичинде, келиде туюгенча, туюебиз, эзебиз, булгъайбыз. Чыккырланы башларын къаты жабып, юйрерге къоябыз. Бир къауум кюнден хуммас худур ачып, аны къалыны башына келеди. Биринчиге тобылгъы чыбыкъладан эшилген гадура бла сюзебиз. Алай сюзюлген худур чыккырлада дагъыда бир ауукъ заманны къайнайды. Андан сора ёре четенни туюбуне бишген салам салып, жангыдан сюзебиз. Аны бла хазыр ичги болады. Хазыр ичгини алайлай да, арпа гумул не эчки сютден этилген гыпы къошуп да ичедиле...— Мединас, биягъында ачхан чыккырын жангыдан ачып, аны башына келген залысын бир жанына этди да, андан чёмюшчюк бла алып, Аркесге берди.— Кёр, сыйлы бийибиз!

Аркес, ичерге базынмай, арсар болса да, Мединасны сур бетине къарап къоюп, терк ичди. Олсагъатдан, суу угъай, от ичген кирик, ичи къызып башлады.

— Сымар суу десенг а! — деди ол, бетини къызаргъанын сезе.

Мединас анга жукъ айтмады.

— Сымар сууну, жалбарыулада, жортууулада кёл кётюрген магъанасындан сора да, табынуу магъанасы да барды,— деди Мединас, чёмючде Аркесден къалгъанын кеси ичип. Сымар сууну андан ары махтай кирди.— Ёзге уа! Ол жерни къаныды! Биз, хуммас суу ичип, жерден къарыу алабыз... Жер ёсюмлюгю хуммас, чексиз узун, будуман чёргелип, жёкге чыгъады. Кёкде Рагъа жетип, аны тахын жасайды. Алай бла ол кёкню бла жерни бирикдирип, тейрилени бизге жууукъ этеди.

— Тейри буюрсун, Фарсиасны неяхы жарыкъ болукъду.

Мединас анга жаулагъан бет бла къарады.

— Сымар сууну мен... Бир жесир уучуну азатлыкъ къуурумун этер умутум бар эди... Ол а эммеч алдабарны суймейди...

— Халкъ да жетип келеди,— деди Аркес, Мединасны жубатып.

Къууумгъа чыкыгъан халкъ, таланы шимал жанында хуна буруугъа жетип, тохтады. «Тохтады» деген артыкъ келишмейди: эммечледен къалгъанла хуна гюренни тышына жыйыладыла. Эммечле, бурууну ичине кирдиле да, къабакъ эшикни эки жанына тохтап, Горгай-ананы неяхы жыйынын ётме къойдула. Андан сора, томпа жандырып, аны Мединасны къолуна тутдурдула. Алдабар, жана тургъан нарат чыракъны бийик тутханлай, гюренни ортасына барады. Аркес, кёз алмай, аны ызындан къарайды. Башында от оруну, отуну бла уллу тёртгюл ташны кёрдю. Мединас, тюзюнлей ары барып, къолунда жана тургъан нарат томпаны от орунда отунлагъа

тиреди. Артхаракъ кетип, шумурайды. Бары былайгъа келип тохтагъан эммеч эл шош болду. Бир чакъда таш юсюнде от, ташны ичинден жанып чыкъгъанча, гурр деп, ёрге жанды да, бары шум болуп сюелген халкъ, аны бла бирге жанып къалгъанча, топ атылгъанлай, кычырыкъ этип, гюрен ичине атылды.

- Жанды! Жанды! Па тейрибиз отубузну жагъады!
- От, от, уллу жан! Уллу Жер Ана тилейди.
- Уллу Жер Ана кызын эрге бередит!
- Жарыкъ берген Ра! Сени отунг, сени отунг!
- Па, Пара, къабыл эт Фарсиначы кыуумун!

Кычырыкъ, кыуанч, тыпырдау-тёбелениу бир кесек сел болгъанлай, Мединас, ташдан артха кетип, гюренни кюн батхан кыйырында тегереги нарат бутакъла, гёйгюн чапыракъла бла жасалгъан тоханагъа жарашды. Горгай-ана тохана аллында энчи шинтикге олтурду. Эммечле, ариу кийинген Фарсиначы бла Обадиини алайгъа ашырып келип, Горгай-ананы эки жанында сюедиле.

Ёзеннге къарангы тюше башлагъанды. От уллудан-уллу жанады. Аркес, тоханагъа чыгып, Мединасны къатында шинтикге олтурургъа керек эди. Алай а ол бурууну ичинде тобалыкъ-той кыуумлагъа аллай бир берилгенди — ала бары Фарсиначы бла Обадию ючюн этилгенлерин унутхан окъуна этгенди. Алай кыуанчылы сагъатында Аркес, буруу ичинде гюргюлюш этген халкъны ичинден чыгып, нек эсе да, Алпозну изледи. Обадиюге къатын алыуну кыууму башланганлы да, ол, кёзге кёрюнюрге сюймей, албугъартып айлана эди. Бери кыуолгъан халкъны ичинде да эсленмегенди. «Келмейми къалгъан болур?» — деп, тынгысыз болду. Иги кесек изледи.

Аркес аны таланы бирси жанында уллу эмен терекни артында, жерге жыгъылып, кесин талай тургъанлай тапды. Алай ачы эди аны ёкюнюю, алай терен — анга сёз айтып, жапсарыу берлик тейри жокъ эди. Аркес, кёлю тола, терек артында сюелип, не айтыргъа, не этерге билмей турады. Ол а, Алпоз, къарыулу бармакъларын тамыр тюплерине сугъуп тартса, терекни силкинди, ёксюнеди, аны эрлигин сыйыргъан дунягъа къаргъыш этеди. «Ай, бёрю къанчыкълары, кыырма мен сизни, кыырма», — деп, сыдырылып, къанчыкъгъан жумдурукъларын жерге-жерге урады. «Нек жашайма мен, нек жашайма», — деп, терекке аркъасын тиреп, бутларын кенг узатып олтурду. — Эки бутуму да ууатса эдиле уа, эрлигими сыйырмай! О, Ра, Ману, Ату — барыгъыз да! Сиз — таш кесиликле, жансыз турукъла! Эр кишини урлугъун сыйыргъан къатынланы, къара кесеу этип, кюйдюрмей эсегиз, сиз тейрилемисиз? Мен сизге нек табыныргъа керекме? Мен

сизни кесиликклеригизни кѳулделеге агмасам...» — Аны бла, туруп, тели болгъанча, чабып тебиреди да, Аркес аны сермен тутаргъа кючден жетишди. Кѳкюрегине кыысып, тюз да сабийни жапсаргъанча, жапсарып башлады. «Сен огъурлу, ахшы адамса, Алпоз, мени нѳгеримсе,— дей эди ол анга.— Сен мени жангыз кѳойсанг, атып кѳойсанг... Кел, тели болма... Билесе, мени эммечлеге дертими... Болуш манга!»

Бир жолгъа бушуулу да, бедишли да сагъатын Аркес кѳрюп кѳойгъанына уятлымы болду — Алпоз, кесин кѳолгъа алып, азчыкъ ѳксюй, аны биргесине тебиреди.

Ала келгенде, Мединас тейри ташны къатында эди. Аркес, кѳолун Алпозну инбашына салып, тохтады. Мединас ташны мюйюшюнден гюренни кюн чыкыгъан жанына тартып, хуна аллына дери барды. Алайда къайсы эсе да тейрини таш кесилинги сюледи. Мединас, аны аллына да тохтап, кесиликге табынды. Ол табына тургъунчу, эммеч тизгинден ючюсю чыгып, алайгъа бардыла да, кесиликни аллында тохтадыла.

Мединас келген ызы бла артха къайтды. Ташны женуб мюйюшюнден тутуп, хуна аллына дагыда алай барды. Таш кесилик алайда да сюеледи, алайгъа да юч эммеч келип тохтады.

Мединас ючюнчю жолну гюренни шималына, тѳртюнчю жолну — Кюнбатханнга ызлады. Энди Аркес гюренни ортасында ол таш кесини тѳрт мюйюшю бла жаратылышны тѳрт къурагъына айланып болгъанын ангылады: Кюнчыкыгъаннга, Кюнбатханнга, Женубха, Шималгъа. Жаратылышны тѳрт да къурагъын тѳрт тейри сакълай эди: чыгыш тейриси — Ману, батыш тейриси — Атау, женуб тейриси — Ри неда Рирау, шимал тейриси — Па неда Пара. Гюрен кеси уа жер шары эди, аны тѳрт къурагъында тѳрт тейрини да хар бирини кесини оттѳрю (алтары) бар эди. Эммечле тѳрт тейриге да сыйлы къарауул болуп тохтаргъа, отунчула да отун желтирип, хар тейрини кесини оттѳрюнде от жагъаргъа хазырлайдыла.

Аркес, барына къарап туруп, эммеч эл, аны тишируу жамауаты, ол сунганча, алай бош, къарангы да болмагъанын ангылады.

Мединас, бары тобалыкъланы этип бошагъандан сора, Горгайны аллына келип сюелди. Горгай, анга жукъ айтмай, терекни бутагъына тагылып тургъан багъыр кесимни урду да, бары жыйылгъан халкъ, биягъыча, кѳууанч кычырыкъла этип, сырыйнала, гыбыт кѳобузла согъулуп, дауурбасла къагъылып башладыла. Эммечле, дорталары бла къалкъанларына бирча ура, гюрен бла аны ортасында ташха дери алгъа бла артха ючюшер кере бардыла. Андан сора Горгай-ана гюренни ортасында ташны къатына келди да:

— Чыгыш тейриси Ману! Батыш тейриси Ату! — деп

кыычырды.— Къошугъуз кёк бла жерни бирге! Кёкдю Обадий! Жерди Фарсинас!

Гюренни ичиндегиле, тышындагыла да бир аууздан кыычырдыла:

— Чыгыш тейриси Ману! Батыш тейриси Ату! Къошугъуз кёк бла жерни бирге!

— Кёкдю Обадий! Жерди Фарсинас!

Тёртгюл ташны тёрт да мюйюшюнде ючюшерден топлашып тургъан эммечле, бир бири къолларындан тутуп, ташны тегерегине гюрен тохтадыла. Горгай бла Аркес да, туруп, алагъа къошулдула.

От ёчюле баргъанда, къууанч гюрен да аны къатлап, акъырын болады; алай а, отунчула отун келтирип, от биягъы ёрге жаннганлай, байрам жангыдан кызады.

Ол кече къууумгъа келгенле тангнга дери тепсеп, жырлап турдула. Кюн туууп, бу жерлеге жетип, Ра биринчи таякълары алааны юслерине атханлай, къайсын къалайда жетген эселе да, ол алайда аууп, бары жукълап къалдыла.

Быллай къууум да бек сейирлик эди. Асман бла Ра бир эселе да, бу къууум Жемазыкъ тийрелеринде Асман тейриге табыныугъа аз да ушамай эди. Жемазыкъда бир эди тилек, бары табынган халкъ бир тилекни тилей эди. Мында уа хар эммеч, тейрини аллына толу аскер хазырлыгъы бла келип, тепсеп, жюгюнюп, бары кымылдауунда, сан ойнатыуунда тейриге берилиуню тамашасын кёргюзтеди. Андан сора къууум тёрге киришеди. Ол деген а, эрге баргъан жангыз Фарсинас эсе да, аны бетинде къаланы бары тиширыуу бир къатын болуп къалгъанча, эрге бары да бара тургъанча, санларын, чархларын, жыгъылыргъа жетишгинчи, ырмах этип, алай тилей эдиле.

Кюн иеси, жер неси, Ра, Ра,
Манга келген эр кишиге жол ач, онг бер!
Таудан аууп, манга келген эр кишиге!
Суудан ётюп, манга келген эр кишиге!
Аны жюрюшюн къура!
Мени ёшюнлериме жылыу бер!

Эммеч, алай тилеп, кесини тепсеуюн тепсейди. Тилегин айтып бошагъандан сора, жыйындан чыгып, Фарсинасны къатына келеди да, андан артха жалбарыугъа къатышмайды. Кезиу бирси эммечниди. Ол да, узакъдан окъуна тюрюлю тюрюлю жюгюнюуле, оюнла эте келип, тейрини оттёрюню аллында тобукъланады. Аны тилеги бютюнда терен сезимли эшитиледи:

О Ману! Къош мени чархымы аны чархына!
Бир теммек эт экибизни!
Тангнга дери тѣнгерешип турайыкъ,
Кек бла жерни бирге къошайыкъ!
О Рирау, кел мени къоюнума,
Ойнат мени къызыу къанымы!

Аны ызындан бирси эммеч да:

Ай-а, Ману, тереклени чакъдыргъан,
Онгу — чексиз, жолу ачыкъ къайда да!
Ешюнлерим излейдиле къарыулу къолла,
Жер хазырды, жер хазырды, урлукъ, урлукъ!
Кимди бу кюнню шагъаты?
Биринчи кюнню, о Ману?
Биринчи эр кишини эрлиги — сенден!
О, сыйлы, мени эрими ким кѣргенди?
Доммай белли, батыр кѣллю эрни?
Бер аны манга!
Мени ёшюнлериме Ра салгъан отну сел эт!
О, жибер сен бизге батырланы —
Сени жылыуунг жарытхан бетими сыларгъа!
Садакъ атсын, мени марап,
Манга тийсин, жалан манга!
Мен — аллында, садакъ окъ тюзге кетмесин!
Мени ичимде къыз болсун!

Тиширыу оттѣрню аллында алай жалбара туруп, тепсе-
генле, кеслерини битеу да чарх къымылдауларын аны сѣзле-
рине келишдирип, тилекни кеслери да къайтарып айта алай
тепсейдиле. Эммеч, адетин этип, жалбарып, тентирей оттѣр-
ден айырылып, кетип баргъанда, тепсегенле аны ызындан
тюрлю-тюрлю напси жорукъла, къымылдаула этедиле.
Дагъыда бирси эммечни тилеги башланады:

Ой Атыу! Сюймеклик излеп келдим бери,
Къайдадыла сени батырларын?
Хазырма мен ала бла сермеширге!
Саулай жанымы, санымы берирге!
Къатын эрине бергенча!
Ой Атыу! Къатыны эрине бергенча!
Жерге къарангы тюшгенди,
Жарыкъ келгинчи, хазырма аны ийнакъларгъа!
Аны урлугъун алыргъа!
Бала къошуп, сени къууандырыргъа!
Ой Атыу! Къош мени чархымы аны чархына,

Бир төммек эт экибизни!
Тангнга дери тѣнгерешип турайыкъ,
Кѣк бла жерни бирге кѣшайыкъ!
Ой Атыгу! Кел мени кѣюнума,
Ойнат мени кѣзызу кѣанымы!
Чырмауукъ болуп, чулгѣан мени боюнума,
Кѣзыл бугѣаларынгы кѣтейим...

Эммеч кѣауум алай табына, тилек эте тургѣунчу, шапала да, оттѣр ташны аллында узун ашлаула кѣурап, неках кѣууумну ашарыгѣын жарашдырып бошадыла. Аркес ашлаугѣа кѣошунла бла сымар суула кѣалай элпек келгенлерин кѣре эди.

Уллу отну жарыгѣында Горгай-ана биягѣы кѣонгуроуну юч кере урду. Ол халкѣны хант кѣангагѣа чакѣыра эди.

* * *

Аркес эммеч жашауну бары сейирин кѣрюп бошадым дегенликге, неках кѣууумну ючюнчю кюнюнде аны бютюнда сейир тѣрелик сакѣлай эди. Кѣууумчула, эки кюнде да тепанадан, тойдан арып, сымар суудан кѣанып, хар бири аугѣан жеринде жукѣлап эди. Мединас аланы тангны буруну бла уятды. Ол ханыша тѣйюл, кѣурулгѣан дингил эди, тартылгѣан жыя! Арыу, тыныу дегенни билмеген! Жашил кырдыкга батылып, саулукѣлу жукѣлагѣанла аны эрттен кѣычырыгѣын тюш араларындача эшитди. Сымар сырадан ауур башлары кючден кѣтюрюп кѣобадыла.

— Андыр оюннга! — деп кѣайтарды Мединас кѣычырыгѣын.

Тиширыуну ауузуна хазна келишмеген сѣзню эшитип, Аркес да тобасынды. Андыр деп Эмискир боюнларында эшекни улан адырына айтычу эдиле. «Андыр оюн» деб' а ол эшитмегенди. «Мында башха магѣанада айтыла эсе уа?» — деп, сейирге кѣарардан болду.

— Нарат талагѣа! Андыр оюннга! — деп кѣайтарды Мединас.

Горгай-ана да багѣыр кѣонгуроун урду.

Артыкъ кѣалын кийинип ал кюнледе да тѣйюл эдиле, нарат талагѣа уа юслерине чубаларын бла алжапханларын кийип атландыла.

Кѣууум Ас-Тах кѣалада кеси башлагѣан биринчи иш болуп, Аркес артыкъда жарыкъ эди. Эммечле да уялмайдыла андан, ол да уялмайды аладан. Биргелерине тепсейди, кѣуушады, тутушады, ойнайды...

Уллу сууну чегет жанында нарат ёзеннге чыккыдыла. Эки да уллу ташны арасындан бюркген къара шауданны къатына келди. Шауданны тегереги да, андан чыгып барган агымны эки жаны да, таш тизилип, ариу ишленгенди. Нарат агъачны тюбюнде жаныуар сюске, къатхан тери журунла, шыякыла къалыпдыла. Аркес, шаудан ташха таянып, тегерекке къарайды. Тюрлю-тюрлю тауушла келеди — шауданны къайнаган тауушу эсе да, аны эки жанында бийик ташланы хатхуларындан чыгъа эселе да. Бир чакъда Аркес, нарат тереклени бир-бир бутакъларына къарап кююп, бетине жинк чартлагъанча болду: нарат бутакъла, эр кишини улан адырыча, алай кесилип, жонулуп эдиле! Сейир этген — не, уятлы бола, алыкъа Жемазыкъ сезиминден Ас-Тах жорукълагъа ёталмаган Аркес, биринчи акъылында бияры чартлардан болду. Алай а — адетден къачып ким кутулады!

— Бу деген не тюрлю уятсызлыкъды! — деп ачыуланды ол.

Уялган эслемеди. Аны кюй, эммечлеге кюлкю тарып, ала терк окъуна къарангы уучуну тегерекден алдыла. Тилек этип башладыла:

— Ай-а Суу Анасы! Къарыу бер алагъа! Урлукъ тамырлагъа жан сал!

— Жан сал! Суу Анасы, жан сал!

Суу тейриси Атар неда Ату, баям, суюмекликни да тейриси эди. Кюн бергенча, ол да береди жерге жашау! Былай айтханда, кюн таякъла къалай хазырлай эселе да жерни урлукъ алыргъа, Атар тейри да алай хазырлай эди эммеч къатынланы урлукъ алыргъа. Сора не эди уят? Бу тыш жерли адамны билмечилиги!

— Тохтагъыз, телиликни кююгъуз! — деди Аркес.

Анга тынгылагъан жокъ эди. Къызла, тап, уллайган къатынла окъуна, сабий кызчыкъла да аладан кёргенлерин этип, «бутакълы» наратланы къучакълайдыла, бутакълары сылайдыла, алагъа ийнакъ сёзле айтып, къубултадыла. Эрлери бла сёлешгенча, нарат терекле бла алай сёлешедиле. Тегереклерине айланып, тепсейдиле; одай чапыракъланы чолпу этип, шаудандан суу алып, «нарат эрлерине» ичиредиле, кеслери да ичедиле. Артда Аркес, аланы керти кёллери бла берилип, ийнанып, алай зауукълу ойнаганларына сукъланган окъуна этди.

Тиширууланы бир къаууму алай серлене, эрлене тургъунчу, бирси къаууму кийик атып келди. Ол — Суу Анасыны кърманлыгъы эди. Олсагъатдан окъуна аны терисин сыдырып, санлап, юлюшлеп, алгъа Суу Анасыны юлюшюн, элтип, шау-

дан ташны башына салдыла, кьалгъан этни кьазаннга асдыла.

Андан сора бир бирге суу чачып ойнау башланды. Алалгъан, шаудандан суу алып, жеталгъанына кьуяды. Тутушуп, бир бирлерин суугъа да атадыла. Суу Анасы кесини кьызлары «эрге берирге» жууундура эди. Аны себебли кьызны саулай чархы жууулургъа керекди. Суу Анасыны насыплы балаларыча, кьууанч кьычырыкъла этип, чабышадыла, кьабышадыла; бир бирни табышып, кьучакълашып, Аркесни уялтхан кьымылдаула да этедиле. Сууну Атар тейрини «киеулерине» — улан адырларын ёрге чюелтип кьымсайгъан наратлагъа — да чачадыла; аланы юслеринден акъгъан суу тамычылагъа, чабышып, кеслерин тутадыла.

Суу Анасы «кьызларын» жууундуруп бошагъандан сора, кими нарат бутакъ, кими кырдык келтирип, таланы тюз да ортасында Уллу Суу Анасыны суратын ишледиле. Гьойгъун чапыракъладан, терек бутакъладан, жашил кырдыкжадан эшип, чырмашдырып, адам суратча, алай ишленнген базыкъ белли, кьууатлы ана, кертиси бла да, кьарт кьатын суратха ушап кьылып, ол бусагъатдан сёлешип башларыкъча кёрюндю. Аркес тобасыннган окъуна этди.

Кюн ортасы батышха ауушуп, Уллу Суу Ананы ауанасы кесинден узун болургъа, бары кьууумгъа келгенле гюлле, кырдыкла, нарат бутакъла бла жасандыла. Гюрен барыу башланды.

Суу Анасы — суудан терен, олуя, олуя!
Кьууандырчы, сабий бёлеп, олуя, олуя!

Чач эшменге табынабыз, олуя, олуя,
Урлукъ бер деп, жалынабыз, олуя, олуя!

Сен — кьаяда бишген жилек, олуя, олуя!
Биз болгъанбыз сенден бууаз, олуя, олуя!

Шаудан суудан келген ауаз, олуя, олуя,
Биз болгъанбыз сенден бууаз, олуя, олуя!

Сууда баргъан шорхалагъа, олуя, олуя,
Кёмюлесе, кёп билесе, олуя, олуя!

Суу Анасы — Жер Тейриси, олуя, олуя,
Бизге саулукъ, кьууат берсин, олуя, олуя!

Атыу ханнга — жангы тёлю, олуя, олуя,
Ана берир, ана берир, олуя, олуя!

Суу Анасы тартхан жыя, олуя, олуя,
Жерден жетмез бийик уя, олуя, олуя!

Ай төгөрек, Кюн төгөрек, олуя, олуя,
Суу Анасы — бизге керек, олуя, олуя!

Атыу — тауда ёсген терек, олуя, олуя,
От этерге чакъгыч керек, олуя, олуя!

Тууар бизге терек къакъгыч, олуя, олуя,
Ол боллукъду жилтин чакъгыч, олуя, олуя!

Айта барсала, тууа баргъан, бошалмагъан тилек эди ол!
Кеслери къурап, бирден бирге туудуруп, айтыпмы бара эди-
ле, огъесе эрттеден билген, юйреннген жырларымы эди,—
Аркес аны айыралмады.

Отланы да ёчюлтмей, ашлауда хантланы да ашап-ашамай
къоюп, ала, танг ата, къууум ёзеннге къайтханда, Ар-
кес эммеч элни дагъыда бир сейир төресин билди: ол да
айгъа тюбеу эди. Аркес, Ас-Тахда тургъанлы ай кёп айланып
чыкъгъан эсе да, аны туугъанына аталгъан къууанч тоба-
лыкъны биринчи кере кёреди.

Ёзеннге жетгенлей, бары къууумгъа къатышханла кёлню
төгерегине гюрен тохтадыла. Аркес да, аладан кёргенин этип,
Қъантинасны къатында сюелди. Танг къарангысы, солуу ал-
дырмаз киби, уюгъанды. Жаланда кёлню башында бир бир-
лерин къуугъан толкъунчукъла эшитиледи. Чыгышны
таула башларындан бери къарагъан теренинде акъ ызлыкъ-
чыкъла тартылдыла. Кёл чайпалды. Шумалакъ болуп сюел-
ген тиширыу гюрен, кёкге угъай, кёлге къарады: айны ю-
мюш орагъы кёлню тюбюнден ёрге жюзюп келе эди!

— Суу Анасы къутулду! — деп къычырды Қъантинас Ар-
кесни элгендире.— Ай тууду!

— Ай тууду! Ай тууду! — деп, гюрен бирден къууанды,
жюрексине. Олсагъатдан тепана къурап, тепсеп башладыла.

Ай тууду! Ай тууду! Сююнюрге!
Ай тууду! Иги туусун — жерге!
Айды, айды сабанчыбыз,
Урлукъ алып келгенди,
Жерге жылыу бергенди...
Айды, айды сабанчыбыз...

Қъууанч къууум къызады. Жерге жарыкъ урду. Ай, ёзен
башына жетип, тохтады. Кёк кёксюллене, акъсыллана, чарс-
лана кетип, айны жутду да, тепсей, жырлай тургъан эммеч
халкъ, къырылып тюшгенча, ол халында жерге жапланды.

— Ай жукъласа, жер жукълайды! Ай жукъласа, жер жукълайды! — деп къайтара эди Горгай-ана. Аны ауазы кечегиде бёлляу айтханча эшитиледи.

Обадий Фарсиначны къююнуна алды да, хылыф, къошуна кетди.

Сабулан Аркесни къатына келип сюелди. Анга сакъал-мыйкъ ура башлагъан эди.

— Энди кезиу сени боллукъду, Сабулан! — деп, Аркес билегин аны боюнуна салды. Узун бойлу арыкъсуу жашчыкъ Аркес бла тенг эди.

— Мени анам... Фарсинач... къалай ариу эди,— деди Сабулан шошчукъ.— Тиширыула алай ариу эрге барсаламы боладыла?

— Тиширыула хар заманда да ариудула, Сабулан! — деди Аркес.

Ол, Сабуланни кеси эркинине къююп, Къантиначны изледи. Ай да батып, жулдузла жарыгъы аз жарытхан кечегиде бирча тиширыуланы арасында аны тапхан къыйын эди. Болсада тапды. Къатында чёюп, аны къалай жукълагъанына къарап турду. Къантиначны юсюнде жаланда чубасы, алжапханы бар эди. Кечеги кырдыкда жалан эти бла жатып жукълайды. «Мында тиширыула юйренгендиле да, къайгъырмайдыла», — деди ичинден. Гебенегин тешди да, аны тапчыкъ салып, Къантиначны юсюне жатдырды. Юсюне жабаргъа ёзге жылы заты жокъ эди да, кеси жанында жатып, анга жылыу берирге кюреше, жукълады...

XXVIII. КЪЫЙЫН СОРУУЛА

Аркес уянганда, Къантинач аны къатында жокъ эди. Кесини гебенеге да кесини юсюне жабылып. Кырдыкга тийип кёрдю да, жер сууукъ. «Эртте кетгенди», — деп, къуймучундан олтура, сагъыш этеди.

Энди, биринчи неках къууум болуп, ол эммечликни бек буруун тепдиргенден сора, кёп затха башха кёзден къараргъа керек эди. Бек алгъа эммеч къызланы кеслерине. Аны кёз аллына, Фарсиначны къююнуна алып, акъсагъаны да билимей, хылыф баргъан Обадий келди. Аркес къууанып къарай эди, эммеч къызланы бетлеринде уа сукъланыу къыза эди. Аланы жаш къанлары ойнап, бусагъатдан Аркесни, Сабуланни угъай, адырсыз Алпозну окъуна тутуп, талап башларыкъгъа ушай эдиле. Мединасдан къоркъмасала, баям, этериклери да алай эди. Алай эсе, алай туююл эсе да, Аркес, билегин Сабуланни инбашына салып, аланы кюйнеулю ынычхагъанларын эшитип турду!

Аркесни эсине айыплы акъыл да келди: эммечлени къайсына болса да, бирине жангылып кёрюрге! Ас-Тах къаланы къаратон къанын жаланда аны тиширыулары кеслери жангыртыргъа боллукъ эдиле. Аны ючюн а, не айып, аланы кеслерин жангыртыргъа керек эди. Къалай бла? Кимни кючю бла? Къайсы бирин — къала саулай тиширыу эсе!

Арт жыллада, нек эсе да, напси кечеле къурау да къалгъан эди — Къууаширги жайлыгъына от тюшген кибики! Нек къалгъан эди ол адет? Не сылтау бла? Асаргоша кеси башлагъанча, кесими тыйгъан эди? Огъесе аснемет эрлс жашагъан элlege ёлетми киргенди? Горгай-ана айтмагъанды, Аркес да сормагъанды. Сорса уа, аны сылтауун билип, аснемет элlege жангыдан жол тапса уа... къуаргъа болурму эди жууукълукъ?

Не сёз, къымылдаргъа керек эди. Быллай жарсыугъа тюшген эсе башы, айып, ыспас деген затла — иши, адет-тёре жүрютюулери эртте къуралгъан элlege тийишлидиле, мында уа къутургъан суугъа да кеси кирирге керек эди. кечiu излемей, айып къапчыгъын да, юй ишлерге тамал ташны да кеси кётюрюрге!

Халгъа алай къарагъанда, напси кечелс деген да, бош алай, Асаргошаны эслилигинден, ёзге, астахчы тиширыулары тыйгъысызлыкъларындан чыкългъан иш туююл эди, аны жашау кеси излегенди — тёлю чыгъарыуну сёнгмез табийгъаты! Ол мында адамгъа, адамлыкългъа тийишли жангы жашау къурайма деп, бир жангыз эр кишини угъай, саулай да бир уллу жыйынны къолундан келмезлик, келсе да, кёп бичакъ сындырып, алай жетишиллик ишге бел байлап, сора, Эмискир боюнларындача, Армагеш, Алкей кибики, олийле оноу этген, бурунгу адеп-къылыкъл халла жамауатны барына бир кибики сыйлы болгъан жерлени айып, ыспас ёлчемлерине турсунуп туругъа жарамай эди. «Кийик сюрюу туююлдюле да, текеге къошаргъа!» — деп кюле эдинг да, жашау кюледи кесинге», — деди.

— Сен не соруулагъа къалгъанса! Мединасны эрисе, бар да, аны бла кенгеш, — деди ол чакълда ичинде бёрюледен бири, акълбоюн. — Сен жаланда табу деген ётюрюгюнг ачылгъынчы азатса! Болмачы умугланы къой да, Мединасны алып, андан башла...

«Кертиси да, — деп. Аркес жашау дингилин ол ызда тёнгеретип кёрдю. — Тюзю алаймыды? Алгъа Мединасны, къатын этип, тынчайтыргъа, къырал къурулушну алай башларгъа? Ёзге, сен, эммечликни кетерип, Ас-Тахны жашау тиричиликге къалай къайтарлыкълса? Огъесе кёп жылланы къыралгъа, аскерге да башчылыкъл этип келген, кёп жортууулада хорламгъа жетишген ханыша телими сунаса? Тиширыуду, ол

кертн, жүрегі санга ачылганды, ол да кертн... Алай хар затны чегн, мардасы. Сен, жемазыкчы киеуню кѡбындан чыгѡлмай, бир жаягъынгы анда Нансил сылап, бирси жаягъынгы мында Кѡантинас ийнакѡлап, арсарлыкъны кѡара батмагъына батып турсанг, анга ким тѡзерикди? Кимсе сен? Сюйген жашчыкъмыса? Жамауат башчымыса? Ажал бла сермешдинг да, хорладынг — эрсе! Мединасны алдадынг, терилтдинг — устаса! Ас-Тах кѡалада биринчи неках кѡууум этдирдинг — акъыллыса! Кѡаладан кѡачып чыгып, Эмискир боюнарына кете барсанг да боллукъду...

— Угѡа-ай,— деди экинчи бѡрю, тиккѡулакѡ.— Угѡай, сен жаланда башлагъан этгенсе! Кѡайберген сени бери тиширууланы кѡолларына сауут-саба алдырыгѡа жетишдирген кѡаукѡалакѡ эр кишилени айыпларын жулургѡа келтиргенди. Сен — бир эр киши тѡйюлсе! Сен Фермадон жагъасында кѡатынла кѡыргъан эрлени барысы ючюн да тѡлериксе! Бир эр тѡйюлсе, кѡп эрсе оен! Ол сени тейриле жазгъан жазуунгду! Шекилинг⁴⁵...

— Мединасны алыргѡа!

— Мединасны алмазгѡа!

— Алсанг, алмасанг да, Нансилни кѡояргѡа! Жемазыкъны унутургѡа!

— А-а-а-а... Ий-й-й-й... Нансил эрге баргъанды...

Дагъыда келлик болур эдиле башха тауушла — кѡаяла жууукѡ, акъылы — арсарлы; алай ол алаша кѡалын кырдыкны юсюнден, кѡайры эсе да кѡачып бугѡарыкѡлай, женгил турады да, аллы айланнган жанына чабады. Кѡзлерине кюн тийип, кѡаматады да, ол, артха туракѡлай, чапханын тохтадады; кѡлге кѡараса, эс табарыкѡлай, аны биринчи кѡрген кюнюн эсгередн. Кюн иги да ѡрге келгенин кѡредн. Кѡлге жолоучу кѡазла кѡоннгандыла да, кюн таякѡла аланы юслерине тийип, кюмюш агъымла чачыратадыла. «Кертимиди, Нансил эрге баргъанмыды?» — деп сорады ол кѡазлагѡа. Кѡазла арыгъандыла да, анга эс бурмайдыла, эс бурсала, айтыргѡа боллукѡ эдиле: Эмискир жагъасында бир ариу жаш тиширууну кѡргендиле, кѡюунунда жашчыгъы бла. «Хо да, сизни да кеси жарсыуларыгъыз, жолугъуз да узакѡ... Эсен учугъуз!» — дейди Аркес. Алагѡа кѡол булгъап, кѡалагѡа жол салады.

Кѡала бурууну кѡабакѡларындан ары айланнганлай, аны аллына, кѡайдан эсе да чыгып, Кѡантал бла Асатур чапдыла. Бир чакѡда Аркесни башы тѡгерек айланып, кѡала да жеринден тепгенча болду да, аны аллына тамата кѡарындашы

⁴⁵ *Шекил* — адамны ушашы, экинчи бети: двойник.

Бекташны жашчыкълары чабып келгенча кёрюндю. Ангыча Къантал бла Асатур аны экиси эки къолундан тутдула.

— Къолларыгъыз былай кёмюр къара неkdиле? — деп сорду ол, жашчыкъланы силкиндирип. — Бетлеригиз да неге ушайдыла!

— Ма биз а, Алпозну арбасына минип, ма къара ташлагъа барып, анда ташла жыйгъанбыз, — деп махтанды Асатур.

— Ма быллай ташла! — деп, Къантал да бош билегин уллу тегерек этип кёргюзтдю.

Андан ары жашчыкълта, бир бирге ал бермей, айтышадыла:

— Къара ташланы арбагъа башы бла бир этип жүклегенбиз да...

— Алпоз, аланы келтирип, уллу от этгенди да...

— Биз а ышыртыучу гыбытны басханбыз да...

— Къара ташла къып-къызыл болгъунчу юфгюртгенбиз...

— Алпоз а не ишлей эди? — деп сорду Аркес.

— Ма быллай бир темир, — деп, Къантал билегини, жингирикден тёбенин кёргюзтдю.

— Сора былай этейнк, батыр уланла, — деди Аркес. — Сиз суугъа барыгъыз да, жууунугъуз, мен а Алпозгъа барайым. — Жашчыкълта, Аркес алай айтырын сакълап тургъанча, суу таба атылдыла. — Тамбла ёзенде мен сизни атда жүрюрге юйретирикме, — деп къычырды ызларындан.

Аркес энди, кертисин айтса, Къантинасны излей эди. Алпозгъа тюбер акъылы жокъ эди. Жашчыкъланы хапарларындан аны эсине не эсе да бир иш тюшгенин ангылап, тюбемей болмады. Аркес, Мединасны кюйсюзлюгюнден къутулуп, Ас-Тах къалада азат къууумла этерге жетишгенли, Алпоз танымазча тюрленнген эди. Кесине болунган артыкълыкълны толлу ёлчемин энди ангылап, дерт къазаны энди къайнагъанча, огъурсуз къаннга киргени эсленеди. Аны бла бирге, жүрегини тешилмез къара туююмчеги боюнун буууп, ашауу, жашауу къуругъаны да туурады. Дагъыда, Аркесден башха да, анга тюрслеп къарагъан ангыларгъа боллукъду: ол, жашаугъа, тейрилеге ёчюкленип, ала бла арасын айырырдан эди; неда — аны башын саулай ёмюрюне да жашауну татыууна термиле турурча, аллай къыйынлыкългъа салгъанланы марай эди. Алпозну не тюрлю да оноусуз атламы ажымлы болургъа боллугъун эсде тутта, Аркес аны ёз къадарына бойсундуруданды.

Ол келгенде, Алпоз къары тенгли тегерек темирни шыры таш бла билей эди. Сыйдамлап, жылтыратхан окъуна этгенди. Эсде болмай, Аркес кирип къалып, аны уру юсюнде тутханча, терк болуп, къары темирни тон тюбюне букъдурду. Саламлашыргъа да унутуп, жуичуду. Болсада жютюкёз Ар-

кес Алпозну кьолунда темирни эслеген эди, эслегенни кьой, аны неге ушагъанын окъуна белгиледи. «Кесинге андыр ишлей болурса дейме»,— деген осбар чам тилинден ычхыныргъа аздан кьалды. Керексиз эр киши масхараны ёчлтюп. Алпоз-шугьохуну тасхасын эслемегенча этди.

— Бу къара ташланы быллай бир жыйгъанынга кёре, уллу иш башларгъаса?

— Уллу иш боллукъду, хау,— деди Алпоз, сыр ачмаздан.— Бошалдыламы неках къууумларынг?

— Башланнган этедиле,— деди Аркес да сухуракъ.

— Сора кесингсе энди тейрини къабагъындан къарагъан?

— Кесим а нек?

— Ким боллукъду? Эммеч къанауузланы бир бирлерине аллыкъ туююл эсенг!

Аркес тынгылады. Алпоз аны аллындагъы къыйын индекни юсюнден айта эди. Бек игиси — Аркес бусагъатда Алпоз бла даулашмасады.

Темирчи, бир кесек жумушап, Аркесни къатына келди.

— Айтчы сен манга тюзюн... Сен Мединасны аллыкъмыса?

Аркес, уллу жесирлигини заманында биринчи кере баш кертиликни айтмай болмазлыгъына тюзюндю. Алпозгъа, Мединасха угъай, бек алгъа — кесине! Аны оюмлай, иги кесек тынгылады.

— Билмейме, Алпоз,— деди ол терен сезим бла.— Билмейме...

— Да нек алмайса? Аллай ариу, хан къыз... сени сау да кьоюп, элине баш этип, кеси да санга къатын болургъа угъай демей эсе...

— Тохта, Алпоз, сабыр бол...— Алпоз ичинден жекирип, къагъып сёлеше эди. Аны ауазында уллу ёкюнюу бла бирге уллу кёлкьалды да хахай этеди.— Сабыр бол, Алпоз... Биз экибиз да жесирлебиз! Мени белиме арлыкъ бел бауну къысып, кьолума чубар таякъны бергенликлерине, мен жесир болуудан кьалмагъанма. Ол бары да — ханыша тиширыуну усуду, тиширыулукъну ауазына балсынуу... Былай айтсакъ, эрикгенин кетерирге оюн тапханы... Мен аны алгъан окъуна этсем да, ол манга къатын болмаз, аякъларымы жуумаз! Мен да... жашаргъа кюсеп, къул болмазлыкълардан биреу!

— Сора неди болжалынг? Сен аны ёлтюраллыкъ туююлмюсе?

Аркес бу жол да иги кесек тынгылады.

— Мен Армагеш тайпаны уланыма, Алпоз... Тиширыугъа кьол кётюрген... ёлтюрген... ол кьаллай бедншликди! Андан сора адам кесин эр кишиге къалай санарыкъды?!

— Сен айтыргъа боллукъса! Ол сени жанынг саудан ёлтюрмегенди! — Алпоз, артха кетип, тон тубюнде темирни от орунну артында букъдурду. Андан ары Аркес бла аз да халпарлашыр сураты болмагъанын билдире, иш башлардан болду.

Аркес аны къатына келди. Къолун желкесине салып, кесине бурду.

— Алпоз... ол сени сакъат... кеси къолу бламы этгенди?

— Кеси къолу бла! Кеси къолу бла! — Алпоз, хы дер тахъыйкъагъа кызып къалып, ташла киби, бокъурлу-берчли жумдурукъларын аллында тѣшге-тѣшге урду. — Аягъымы, къолуму кер агъачха керип, жалан этими ачып... Эммеч къанчыкъланы харх этиулеринде... Ой-ий, тейриле терсейгенле!

— Кер агъачны мен да сынагъанма, билесе, — деди Аркес. кертиси да, Алпозну азабына чыдаялмай, кѣлю толуп. — Мединасны экиаууз, жютюбурун бичагъы мени бут ичлерими жюлюп ётгенди... Жингиригин быгъыныма салып, къычыртханды! Жемазыкъчы олийлени ёхтем туудукъларына аллай учузлукъ сынатхан къатын...

— Дагъыда ёлтюрюрге суюмейсе...

— Ол анга эрттегили эммеч тѣреледен ишни эте эди... Эр кишиге жаулукъну ол чыгъармагъанды...

— Аркес! — деп, Алпоз аны бетине туура къарады. — Аркес, неда сен, Мединасха айтханча, манга да ётюрюк айтаса... Неда кесинги алдайса! Чириген юйню орта багъанасын аудурмай, аны орунунда жангы юй ишлейме деген бизни жерледе кюлкюлюк болуучу эди... Бар, мени ишлеме къой!

Аркес ыйлыкъгъан окъуна этди: Алпоз андан эсе кѣп да таукел адам эди.

— Мен Мединасны ёлтюрген окъуна этер эдим... Аны аскери кѣтюрюлсе уа? Алагъа аскер башчы тейри кибики билесе...

— Къыхасы, мен ангыладым... Эркинме мен сени алынгда...

Аркес, ишекли болуп, терк сорду:

— Не затха эркинсе?

— Бош, бош... Къанлы ханыша санга айтханмыды? — деп, Алпоз да сѣзню башхагъа бурду.

— Нени?

— Къысха заманда эммечге алыу боллукъду.

— Кимни аллыкъдыла?

— Эки кызыны. Къантинас бла Афинасны. Манга аланы сауут-сабаларын мажарыргъа буюрулгъанды.

— Сейирди, — деп, Аркес тынгысыз болду.

Тюз эди Алпоз. Аркес, жалгъан табуну арагъа салып, тейриле тургъан сунганлыкъгъа, Мединас аны сакълап, къыралын бошлап турмай эди. Эки оюн ойнай эди ол, экисин да уста! Бир жанындан, Аркесге къарай эди сынап; былай дегенине чырмау да болмай. Экинчи жанындан, аскерин, алай бла уа эммечликни кючлерден эди. Бош эдиле анга Аркес да, Асаргошаны осуяты да. Кече, кюн демей, бир эсде болмагъан такъыйкъада, аны жыгъып, аягъын-къолун байлап, Мединасны аллына келтирип атарыкъ эдиле. Ол а, къачан суюсе да, аны биягъы кер агъачха керип, андан аягъан байлыгъын, ол ых да дегинчи алып, Ас-Тахны итлерине атарыкъ эди. Аркес титиреген окъуна этди.

Болсада Мединас бла аны арасында Ас-Тах элини сыйкъырчысы, тейриле келечиси Горгай-ана салгъан хукму бар эди. Аны себепли Аркес, Мединасдан алгъа болун, ич келишим этгинчи, анга туберге керекди. Ол, Алпозгъа жукъ да айтмай, аны гюрбежисинден хылыф чыкъды да, тюзюнлей Горгай-ананы мазарына барды.

— Не жарсыуунг барды, уучу батыр? — деди Горгай-ана, жашуучугъа аяулу къарап. Аркес, Мединасны эки оюн оинагъанындан сыйкъырчыны хапары болурму деп, аны бетине тюрслеп къарады. Мазарда аллай ышан эслемеди.

— Мединас — ханыша, Аркес — хан деп сюзгенсе, — деп, Аркес узакъдан башлады. — Алай мен мында хан болургъа ушамайма.

— Не дауунг барды?

— Сени оноуунгу, Асаргошаны осуятын да унутуп, Мединас аскерни кючлейди. Ары жангы эммечле алады.

— Санга уа керек туююлмюдю аскер? — деп, тюз оноуну ачыкълагъанча, Горгай аны сейир этдирди. — Тюздю, жангы эммеч алмай, аскерни къалай кючлерге боллукъду? Огъесе, сени башха муратынгмы барды... жау чапса, Ас-Тахны сакъларча?

Аркесни къозугъаны, ишеклиги кетип, сабыр болду. «Алпозну дерти барды да, айтырыгъы алайды, мен не ючюн ийнанганма ансы?» — деп, кеси кесине тырман этди.

— Манга кёкден изми барды, — деп, Горгай-ана сыйкъырлы сёлешди. — Сен келгинчиден бери окъуна эшитеме... Эммеч жашау бошалгъанды, тейриле жангы тиричиликке жол кёртюздиле.

Аркес, кире келгенлей, къатыракъ сёлешип къойгъанына уятлы бола, сорду:

— Аны ючюн а Мединас не этеди?

— Иш Мединасда туююлдю, сендеди! Сейир этме, эр улан! Тейриле санга аны алыргъа да буюрадыла. Сен а...

— Мени боюнумда табуну сен билесе,— деп, Аркес сыйкырчыны да хорлар умут этди.

— Ол а оюн туйюлмюдо, ар башы? Сен, Мединасны кьой, тейрилени, мени да алдар умут этесе! Жокъду табу! Мединас ол кюн окъуна келген эди манга, сенден ташатын келип, соргъан эди... Сени кьоруулар ючюн, мен анга шагъат болгъанма, тейрилерими чамландыргъа кьоркъмай! Хау, ханым, барды башында табусу дегенме. Сен... бизни кеси кьадарыбызны кёрме кьой да, кет! Къач, къутул! Мен жол ачама! Неда, тейриле буюргъан ишни этип, Мединасны бир-гесине бол!

Айыу бла талашханча туйюл эди иш! Башха халкъны—тишируланы! — жолгъа тизиуню кыйынлыгъы асыры терен окъууну излей эди. Кёлге кьоннган жолоучу къазладан башлап, Горгай-сынкырчыгъа дерн бу жерлени жаныбарлары узакъ ёмюрледен бери жашай эдиле, Аркес а, эммеч аскерни чачып, аланы эр кьоллу этгенлей, хар зат да кеси аллына болуп къаллыкъ суна эди.

— Сен эки журтну уланы болургъа сюесе! Алай энди сени бир журтунг барды — Ас-Тах!

Аркес, сейири уллудан, бетине кызыу тер чалып, сынкырчыгъа битди.

— Къайберген атабыз сёлешгенлей... Сен барын да билип сёлешесе!

— Жерни жолларын кёк салады,— деп, Горгай-ана кесини ич ауазына тынгыларгъа къалды. Терен шошлукъда экиниси да кысха-кысха солугъанлары эшитиледи.— Хар затны оноуу бек алгъа кёкден этиледи, жюриюю жерде болгъанлыкъгъа...— Горгай-ана, кесини ич ауазынамы, кёкден келген тауушлагъамы — дагъыда иги кесек тынгылады.— Жаратылышда эки кере бир зат да ёлмейди, эммеч кырал да бир кере ёлюп тирилгенди. Экинчи ёлюм сагъатына сен жетгенсе... Сен анга — жашау тамырын саллыкъ эрсе!

— Мединасха мени сёзюм жокъду,— деп, Аркес, анасына айтханча, ичги сёзюн айтды.— Ол ишин этеди, эммечликден къайтышмагъанды! Болуш анга къайтышыргъа!

— Къайтышдырлыкъ да сенсе! Ал аны! — Горгай-ана, сёзюн аны бла бошап, Аркесни кетерге боллугъун ангылатды.

Андан артха кюнледе, Аркес, аз жашап, кёпге тюшоннген эр кишилени барыча, эшитген сейирликлерине соруу салмай, аланы тасхаларын ачаргъа талпый эди. Бир ачхан тасхасы — Мединас бла жазуу болгъанын ангылады. Не сёз, Горгай-ана, кесини олуя сёзлери бла буруннгуну хапарын неда Аркесни ишегин угъай. Ас-Тахны жолун баямлай эди. Тобалыкъ этерге керек эди Аркес, кесине Мединасны бойсундурур ючюн. Ол деген а — Ас-Тахны толу адам тиричилигине бурур ючюн!

Сыйкырчы аны тейриле ызлагъанларын айта эсе, аны бла Аркесге буюрулгъан шекил тиежегин, излемин, хакълыгъын да баямлай эди. Бир-бирде аны кёз аллына Жемазыкъ эли келип, къайтып, атасын, анасын кёрюрге деген умуту жүрегин тепдириучю эсе да, энди, Горгай-ананы ачыкъ баямындан сора, эммеч алдабар бла юйдегили болууну ажымлы, алай а жангыз да тюз тауусуму бийлей эди жашауун. Тейриле кеслери салгъан эселе Аркесни ызындан аллай ишекни, ол Армагеш тайпаны, Жемазыкъ элни да алларында айыбын толусунлай жула эдиле...

XXIX. МЕДИНАС

Не айтыу, уллу къужурлукъ, ангылашыныусузлукъ тохташып эди Ас-Тахны жангы хауасында. Асаргоша бары гюняхланы, ол дегени уа — бары эски адетлени биргемс алып кетеме дегенликге, ала, патчах алышынганча, тынч алышынып, бегип къалмазлыкълары туура эди. Ол угъай эсенг, Амиранданы, Асаргошаны заманларындача, эммечликге жангыдан жан салып, алача, аскер болуп, чабыууллагъа барыргъа, элле тонап жашаргъа суйгенле аз туююл эдиле. Кеси кесин терен сюзсе, Мединасны излегени да ол эди: Аркесни да эр этип, къыраллыгъы уа, алгъынча, тюрленмей къалса! Аскери — аскерлей, эр кишиле — душманлай! Эсе да, Мединас кеси, патчах къадарында, суйген эри бла жашап, къалгъанла уа аскер жортуууладан ёзге жукъ билмей турсала! Аркес энди, Ас-Тахда алай болмазлыгъын айтып, араны ачыкъ этерге десе уа, аллына, тюз да жалбарыу этгенча, шош келип, бусагъат къычырыкъ этип жияйды дегенча болады. Аллай кезиулеринде Мединас ат юсюнде жашауундан, бийлигинден эригип, тынчаиыргъа, тиширыу ырахатлыгъын табаргъа суйгенча, алай кёрюнеди. Аны уллу сюекли кёрюмдюлю бети от жанып, туюке кёзлери тасхалы-умутлу сюзюледиле. Энтта да, ол кюн дорбундача, жылы кёлде жууунуп, турагъына къайтхандача, Аркесни юсюне оюлуп, кесин аны кёкюрегинде тас этерге ыразы кибикиди. Алыкъа тиширыу къазанында къайнамагъан Аркес, жангызлыкъдан, эр кишилеге тийишли сур ишледен безиген саулукълу арну тиширыуну кюйнеу тасхасын толугу ангылаялмай, анга уллу кёллю, баям, андан бола эди. Тюзлюк бла айтханда, Мединасны туюке кёзлерин толтургъан — жаланда эр бла къалыргъа суйгенлик туююл эди; Асаргоша саулукъда аны жетген заманы эди, не хайт деген жашны да арытыр заманы! Къууаширги жайлыкъларында напси кечелени заманында да сакълагъан эди кесин, аз да эрге терилмеклиги болмай. Суймей эди эр кишини! Асарго-

шаны оноууна сѣз кѡшалмай, ичинден а аснемет эрлеге алай суйюп табылган эммечлени тюериги, не — тюереги, — ашап кѡярыгы келип, не сылтау бла да кѡызган аснеметлени кесинден кери кѡыстай эди. Ол аланы кѡюуна алыргѡа угѡай, ѳлтюрюрге сѡе эди! Ма ѳлтюрсе, аллыкѡ эди зауукѡ-лукѡ! Эр кишиден анга башха зауукѡлукѡ болур амалы жокѡ эди! Не медет, не амал, Асаргошаны оноун бузаргѡа эркин-лиги жокѡдан, эммеч аскерини кѡйнеу чексизлигине тѣзе эди.

Мединасны насыбына, аснемет элlege ѳлет кирип, Кѡууа-ширги жайлыкѡлагѡа чыгып, напси кечеле этиу кѡалды. Мединас, бютюнда ѳхтем болуп, андан артха жортуууллада кѡолгѡа тюшген эр кишилени жазаларын жазыкѡсынмай бере эди. Аркес да аладан бири эди. Аллай сауулукѡлу, чырайлы жаш эр кишини ууатхан, ѳлтюрген — не, ѳгюз этген — ма аны жанына, чархына да зауукѡлукѡ берлик ол эди! Алай хазыр-ланып, кирпилдеп алган эди экиаууз, иничкебурун бичагыын кѡолуна! Отда кѡакѡларгѡа, кѡаягѡа тагѡаргѡа, кѡара бу-гѡаны кѡуйругѡуна тагып, халкѡын тамашагѡа чакѡыры-гѡа... Кѣп эдиле жазалары, бири да жетмей эди кѣлюне ансы! Кѡандырмай эди жүрегин ол тюрю жазаладан бири да! Алай келген эди аны кер агѡачда юсюне! Кер агѡачха ке-рилген жесирни бетине кѡараганлай, жүреги толкѡунган эди! Кюн таякѡ, аны ичине кетип, чегилерин дыгыл этдир-генча, огѡесе — кѡйдюргенчамы! — болган эди. Ёрге ургѡан сютлей, кѡызган эдиле ѳшюнлери; биринчи жашлыгында-ча, жангыдан толган эдиле, тык болуп. Кесини халына бюсюремей, кѡолунда бичагыын кѡыхсан эди кѡагы, огѡурсуз-лукѡ тилеген эди тейриледен! Кесин алай кѡаты этип, жангы-дан ийилгенде жесирни юсюне, андан аллай тылпыу ургѡан эди, аллай ырахатлыкѡ келген эди санларына — ол, эммеч кѡызланы сескендире, жесирни юсюне ауаргѡа аздан кѡал-ган эди. Дагыда терк алган эди кесин кѡолгѡа, жукѡ бил-дирмей кѡутулган эди — жүрегин кѡарыусуз этген тыл-пыудан!

Эммечле, элни башха жамауаты да, Мединас эр киши жесирни сау кѡойгѡаныны сылтаун Асаргошаны осуаты бла байламлы эте эдиле. Ол да бар эди, баям... Алай а, кертисин-де, батыр аскерчини бичагыын чартлатхан, бары жазаладан чегиндирген ол эди — Аркесден Мединасны бурунуна ургѡан тылпыу! Мединас атын билмеген, билсе да, магѡанасын ай-тып болалмазлыкѡ эр киши ийис! Ол, акѡылбалыкѡ болуп, санларында тиширыу кѡан ойнап башлагѡанлы да сынама-ган, сезмеген, жангылыгы, кертилиги, зауукѡлугѡу тели болургѡа жетдирген таянчакѡ, кѡоргѡаш тылпыуу! Ол ариу, ажайып ийисни тейриле, Мединасны кесинден сора, бир жан-

нга да сездирмей эселе, жаланда анга тежей эселе ол насыпны — сора Мединасны не амалы бар эди, Аркесни сакъламай? Ол эди, тѣбеннги урса — ёрге, аяз урса — энишге учхан одал чапыракълай, аны умут бла ачыуну, кюйсюзлюк бла халаллыкъны арасында дыгалас этдирген! Ансы, эл суннганча, Асаргошаны осуяты, Аскер суннганча, патчах патчахны ёлтюрмейди деген тутхучсуз салым туююл эди аны тюрлендирген!

Кеси да жесирге сабийлей тюшюп, атауул тамыры къалай болгъанын билмесе да, Мединас акъылына, боллукъну, болгъанны оюмлай билгенине кѳре, сѳзсюз, бий тайпадан эди, ханышалыкъ къаны бар эди. Къаты болмай, къырал башчы болургъа амал жокъду! Алай а Аркес аны, кеси да билмей, базыныусуз, тап, жалынчакъ окъуна этип къойгъанды. Аркес, аны кесине аз да эс бурмай, Ас-Тахны бийича, оноу этип айланса, Къантинас деген ёре зыгытчыкъны кѳргенлей а, кѳзлеринден жинкле чачыратып, анга битип къалыучусун кѳрсе, жанып, кюл бола, кер агъачха жангыдан керирге деп, чамлана эди; кычырыкъ этип, эммечлени тѳгерегине жыя эди! Азгъаны, абызырагъаны — не, къалай эсе да жанына жетген бир ич ауруудан кыйналгъанча, олтуруп не туруп болалмай эди. Эммечле, не этерге билмей, къалада шум болуп сюеле эдиле, чапдырып келтире эдиле Горгай-ананы.

«Азат этмейме! — деп кычыра эди Мединас, къаланы сангырау эте.— Жесир ёлюрге керекди! Бары эр кишиле бизни жауларыбыздыла! Жауларыбыздыла!»

Ол а — ишми эди! Эр кишини ёлтюрген — кийик эчкини сойгъандан башха туююл эди! Чаркъ-чуркъ этер эдиле дортала, садакъла жерленир эдиле терк! Мединас, буйрукъ этмей, къол силкип къойса окъуна!

Ай-ий, тейриле ажайыплыгъы! Горгай-ана, дарман-дары эте тургъунчу, Мединасны бурунуна Аркесни эр ийниси ура эди. Сора, олсагъатдан жумушап, сыйкырчыны кѳучакълай эди; аны кѳююнунда шош болуп, бирде жукълап окъуна къала эди. Горгай-ана, тейрилени ёкюлге алып, эммеч алдабарны ичине кирген къара кючню къалай тынч кетерип къойгъанына сейир этип, эммечле да тобалыкъгъа уюй эдиле.

— Тур, ханым! Ар башы сени жангыгъа чакъырады! — деп, Горгай-ана Мединасны бу жол да сакълай эди ажымлыкъдан.

Ол заманда Мединас, саппа-сау болуп, бары жагъынлары унутады. Аны алгъыннги кефине алай терк къайтханын эммечле, айхайда, тейрилени Аркесге эн салгъанларындан кѳредиле. Аланы жашау тиричиликлеринде, кѳуралыу сезимлеринде сѳймеклик деген ангылам болса эди уа, сормай ангыларыкъ эдиле Мединасны жаш да, ариу да этген ажайып сыл-

тауну. Аны тутхан аурууларыны, огъурсузлугъуну бла огъурлулугъуну алай терк алышынып къалыучуларыны да керти тагыларын!

Ол кюн Мединас Аркесни ёзенде Қыантал бла Асатурну атха минерге юйрете тургъанлай тапды. Фарсинас бла Обадийге къууум этилгенли, ала бетден-бетге тюбешмеген эдиле. Ёзен къыйырында тохтап, атдан тюшдю да, анга узакъдан иги кесек къарап турду. Қыантал бла Асатурну атха къалай жарашханларына къууаннгандан, Аркес тегерекде жукъ да кермей эди. Кеси да бир тап, тизгинли! Сакъалын да ишлеп, тарап... Бутларында сахтиян ышымлары, аякъларында чарыкълары... Гебенегин да женгсиз кийип... Мединас аны къатына барып къалыргъа базыммагъанча окъуна керюндю! Алай керюндю да, ол насыплы жашчыкълагъа сукъланган окъуна этди. Ахырында, аны Аркес кеси эследи. Мединасны кергенине къууаннганча, аллына чабып келди. Экиси да жунчуп, не айтыргъа билмей, мычыдыла.

— Қыарайма да, эр аскер хазырлайса,— деди Мединас жумушакъ. Аркес, жашчыкъланы ызларындан къарап, алагъа махтап сёз айтыр арада къошду: — Патчахха ушагъанынғы, къалгъанынғы билмейме, аскер башчыгъа уа ушайса!

— Мен... Жемазыкъ деп, бир элде жашагъан уучу эдим... — деп, Аркес, эслеп эсинде болмагъан кертиликни айтып къойду. Мединас анга эс бурмады. Алай а Аркес хатчорлугъун букъдурургъа ашыкъды: — Ра сени сыйлы керсюн, Мединас, мында патчах жаланда сенсе!!

— Патчах тересинде эте эсенг да кёзбау, уучу тересинде этме! — деди Мединас, кесини адамлыгъы бла Аркесден бийик болуп.— Ётюрюкню кёп айта кетсенг... жангыдан кер агъачха керилликсе!

Кер агъач сагъынылгъынчы, Аркесни жүреги жарыкъ эди, Мединасха да суюп къарай эди. Алай а, эммеч алдабар анга этген артыкълыкъны эсине тюшюргенлей, кёзлерине къан чапды.

— Кер агъачха билмейме, алай... Мединас деп бир къызгъа уа керилликме,— деди, чамланнганын чамгъа буруп.

Мединас оспар чамны кеси башлагъан эди да, жукъ айтмады. Алаша атчыгъыны алапат жалкъасын сыларгъа къалды.

— Қысха заманда мен сени мудах этерикге ушайма...— Бу жол Мединасны ауазы сур эди, арсарсыз. Аркес сагъайды.

— Сен мени не бла мудах этерге боллукъса? Жаланда мен санга бармайма десенг... Ас-Тах къаладан кыстасанг...— Аркес да арт кюнледе Алпозну, Горгай-ананы айтханларындан дерс алып, акъыллы болгъан эди. Мединасны не тюрлю хыйласына да хазырды. Қыантал бла Асатур ёзенде чариш

этедиле. Аркес, алагъа къарагъан сылтау бла, Мединасны кёлюнде не болгъанын билирге марайды.

— Къантинасны эммечге алама!

Аркес, аз да тюрленмей, Мединасны оноууна угъан, аны Аркесге айтханына сейирсингенча, алай сёлешди:

— Сен къыралында аз тюрлю иш этмезсе... Аны бир бош уучугъа айтханынгды сейир ансы...

— Бош уучу, Къантинасны кёрсе...

— Къантинас дегенинг? Ас-Тах къалада къызла аллай бир кёпдюле... Алыкъа танып да жетишмегенме...

Мединас, анга ичинден кюлюп, бютюнда ойнауукъ къарады.

— Сени патчахлыгъында ёзге жашау къалай эди, билмейме, кёз багъаргъа уа бек уста болур эдигиз!

— Къой, мени сынама, Мединас! Отуз жылым жетди, табудан азатма! Къачан этебиз къууум?

— Тейриле алыкъа манга белги бермегендиле,— деди Мединас кесгин. Аны бети тюрленип, сёзю экили болду.— Бошду бары... Мени мыйымы да сарыукъ жутхан эди, баям... Энди аяза башлагъанма...— Ол терк окъуна атына минип, чапдырып кетди да, Аркес бир зат да ангыламай къалды.

Экинчи кюн къалада Мединасны кёрмеди. Дагъыда бир ненча кюн аны аты да, чууу да жокъ эди. Майданда Къантинасны кёрдю. Ол, эммечликге кирирге хазырлана, нёгер къызлары бла дорта сермешге юренеди.

— Сюемисиз мени бла сермеширге? — деп, Аркес къызлары къатларына барды.

Къантинас аны аллында сюелип къалды. Аны баш эрининде тер тамычы тохтагъанды. Къызлагъа къарап, кёзюкъашы бла кенгешди.

— Кел! — деди ол Аркесге.

Аркес, белинден дортасын чыгъарып, Къантинасны аллына сюелди. Ала дорталаны, ёрге кётюрюп, чагъышдырдыла. Сермешип башладыла.

Аркес безиреп чыгъарыкъ сунганлыкъгъа, Къантинас кертти кёлю бла сермеширден эди, къанлы душманы бла сермешгенча. Сейир этип, аны бетине кёз жетдирди да, анда, къаргъашлыкъдан сора, жукъ да кёрмеди. Угъай, къолуна сауут алып, сермешге чыкъгъан тишируу, Аркес туракъларча, ол тиширууду деп, уллу кёллю болурча, бош адам туююл эди. Ариулугъу эр кишини борбайларын къыркъгъан тишируу — сермеш майданында — усталыгъы, къатылыгъы да толу жетишген аскерчи болуп къалады. Аны себепли биринчи чабыуулгъа дери Аркес кеси къызны юйретирик сунуп чыкъгъан эсе да, энди, чабыуулда, юйретиллик къыз андан кёп да онглу болгъанына тюшюндю. Аны саны, чархы Аркесни борбай-

ларыча деменгили туюл эселе да, ёрелерине сингир эдиле — арый, тала билмеген! Тиширыуну билеклери иничке, бутлары субай, боюну да акъюр жаланда эр кишини кёюнунда кёрюнедиле. Кёлуна сауут-саба алып, белине жассы бел бау кысып, кюрч тобулдурукъла да кийип, сермешге чыкыгъан къаргъаш — ол тиширыу туюл эди, душман эди! Азчыкъ да онг бергенинглеи, юсюнге секирип, санларынгы терк кёруш-дурлукъ жуслан эди.

Къантинас, кертиси да, эти, сюеги болмагъан кибик, алай женгил чалышып, Аркесни къайсы жанына сюйсе да, ол жанына ётеди. Эрлен секирсе да, ётеди таууш, тюлкю чапса да, къалады ызы, Къантинасны уа аягъы жерге жетмейди. Билеклери, кёш къанатла кибик, женгил къагъыладыла. Кёз ачып жумгъан арада онгнга, солгъа да жетишеди, дорта учун аны белине, кёюрегине шерф жетдирип ётеди. Аркесни акъылына энтта да жинк чартлагъанлай чартлады: Къантинас аны ёлтюрюрге сюйсе, солуу да алдырыкъ туюлдю! Аны кёрюп, Аркес а кызды. Аяулукъ, бетлик деген затла унутулдула. Къантинас, энди уа амалсыз этдим, арытдым деп, жүрегин жарытхан эр кишиге самаркъау къарам бла къарагъан чакъда, Аркес аны кёолундан дортасын тюшюрдю. Къантинас аны сермеп алыргъа чапханлай, аягъы бла басып, дортаны алдырмады, кызыны кесин а бир билеги бла кёюнуна алып, кесини дортасын да бияры сызды; Къантинасны бийик кётюрюп, айтды:

— Айтылгъан эммеч боллукъса! Къоркъма!—Сора, акъыр-тынчыкъ, жерге тюшюрдю да, кёол аязын аны бетине салды, анга таукеллик берген къарам бла къарады. Къантинас бетин аны кёол аязындан къачырмады. Ол угъай эсенг, жаягъын аны кёол аязына бегирек кысып, ичине аладан бир татлы, хычыуун агъым баргъанча, кёзлерин кысып, кеси тынгылап турду. Жюрекден жюрекке жол бар эди! Аны жангы Ас-Тахха жолун ачарыкъ бу къарыусуз кызычыкъ болгъанча, анга бары эр киши сакълыгъы бла къарады.—Ким биледи, эммечликден эсе башха насыпны сайларгъа да болурса...

Къантинас, аны жаз тил бла айтхан ичги сёзюн иги ангыламады эсе да, ол аны бары тасхасын билирге боллукъ бек жууукъ адамыча, берилип, кёзюне умутлу къарады. Алай къарауунда Къантинас, кюн, ай да, бир бирге эришип, кёкден анга ингилик шорхала акъдыргъанча, алай нюрлю, сыфатлы да кёрюндю.

Алай Аркес кызыны терилтирге эркин туюл эди. Андан кёп байлашмай, саламлашып кетди.

Андан артха кюнледе Аркес кесин не бек сабыр этерге кюрешсе да, Ас-Тах къаланы кёгюнде къара булутла къалынла-

на баргъанларын кёрмей туююл эди. Шибиля атыллыкъды, не сёз! Алай улуу ишни къолгъа алгъан адам къадарында, тиринмеклик этип, мюлк жумушланы жалчытыргъа болуп жүрюйдю. Ол чум чомачала да жонуп, биринчи боюнсаны ишлеген кюн элни тиширыу жыйыны анга сейир этип къарай эди,— ол не затха кюрешгенин билмей. Сюрюуде бугъа танала бар эселе да, аланы бичип, ёгюз этип жекмей, бу жарлы къатынла хар затны да аркъалары бла ташый эдиле. Аркес, аны унамаздан, Алпозну, Обадиини, Сабуланни да нёгер этип, сюрюуде бугъа таналаны барын бичип чыкъды. Аркес къоймаздан, ол да тохтамаздан Қъантинас да чыкъгъан эди къошха, эммечлик нёгери Афинас бла бирге,— аскерге алыннгынчы, аланы аллай эркинликлери бар эди — кеслери суюгенча айланыргъа! Қъантинас, жарау сермешден бери Аркес бла ахыр шуёх болуп, аны къатына аз да тартынмай келеди. Ол, бугъа тананы жыгып, аны бюртюклерин кетере туруп да, Аркесни къан жугъу къолларына къарайды,—мында, эркиши жүрюмеген жерде, таша, туура зат деп айыргъан неда бу айыплыды, бу уа ыспаслыды деп, тартынган төре жокъ эди. Аркес да, аны биле, чам этип, бугъа тананы бюртюклерин аны аллына атды. Қъантинас харх этип кюледи ансы, Аркесни жарсыгъанындан хапары жокъду. «Мединас бир жесирни былай этгенде, мен аны бюртюгюн да кёрген эдим,— деди ол, уятлы зат айтама деп, акъылына келмей.— Ол гитчечик эди ансы, ма быллай бирчик! — Қъантинас, бармакъ къыйырчыгъын бёлюп кёргюзтдю. Аркесни сакъал басхан бети кюлюм-сюрегенге ушады.

— Адам да гитчеди тууардан,— деди Аркес, Қъантинасны бияры къыстап.

Аркес ол кюнден сора кёп турмай, боюнса салып, ёгюзлени юйретип башлады. Ёзенде къууа эди малланы — элни тиширыу халкъы аны ызындан чаба эди. Агъачха жаш ёгюзле бла барып, иги да базыкъ тёнгеретмелени чындыгъа тагып, суюретип келгенде, Ас-Тах жамауаты бютюнда сейирге къалгъан эди. Аркес, келтирген агъачына олтуруп, бёркю бла мангылай терин сюрте, кенгмюйюз ёгюзлени ариулукъларына къарай эди. Қъантинас, къайдан эсе да шош келип, аны къатына олтурду. «Кюн ахшы болсун!» — деп, Аркес анга ийнакъ къарады. Қъантинас, эсде болмай, башын аны инбашына салды. Аркес төгерегине къоркъуулу къарады. Мединас, къайда эсе да бугъуп, аланы марагъанча, хал алай эди. Қъантинас кесин ажымлы эте тургъанын ангыламай эди, аны Аркесге бир тюрлю ниети жокъ эсе да, бош алай, жууукъ адамыны инбашына таяннганча, алай таянып, Мединасны уа къарамы башха боллукъ эди! Аны себепли, кесини жүреги анга толусунлай берилип эсе да, секирип, ёрге турду. Ёрге турду, алай а

ол чакъда жанаша сюелген эки къаяны юсюнден насиятны да эсгерди. Жанаша сюелген эки дылгам къая, адам аланы юслери бла секирир къууум этгинчи, бир бирге жууукъ кёрюнедиле — иги секирген биринден бирине тынч ётерикча, Қъантинас да, бу сейир такъыйкъагъа дери алай жууукъ, тынч кёрюне эди. Уста уучу, ол эки къаяны биринден бирине эсеп этмей секире, тюбюнде гюрюлдеп баргъан суугъа кетеригин къалай биле эсе да, Аркес да, бусагъатда къызгъа къылыкъ этеме десе, иши алай боллугъун ангылады. Тюбюнде ташлары угъай эсенг, агъым къатлары окъуна кёрюннген уллу суугъа, сан этмей, секирип къалып, аны, ол къызыу баргъан сууну, бирге къысып, барыуун алай терклендирген къаяла, кертисинде уа бир бирге алай жууукъ болмагъанларын кёрдю. Оюм теренлигине алай кетип, ол Қъантинасны кёзлерине жангыдан къарады. Ала, ол кюн Аркес къол аязын аны бетине салгъандача, тёп-тёгерекле болуп, уллу сорууладан толуп тура эдиле.

— Ай-а,— деп къайтышды Аркес жашау кертиликге, Қъантинас да Мединасдан кем элбер туююл эди — жаш эди да, ачыкъ эди ансы! — Қъая башындан къарагъанда, аны тюбюнде баргъан уллу суу, алай таза, къоркъуусуз кёрюннгенликге, ичине тюшгенинглей, чулгъандырып, чубур талыштак этип, таш тюбюне сугъуп къоярыкъ эди.

Алай а Қъантинас жашау гюренни къабагъын башха жанындан ачды:

— Сен мени танымай тургъанынг бек сейирди, Аркес! — деди ол, ёпкелеген ауаз бла.— Мен да бери Ас-Тахны жангыртыргъа келгенме, башха жолла бла келгенме ансы! — Аркес анга жол салгъан кийикни жангыдан кёрдю. Қъантинасны ызындан, аны ызындан къарагъанча, къарап турду...

XXX. ЖАШАУ ДИНГИЛИ

Андан ары Аркесни кёкде жазылгъан жазыуу жерде алай терк, будуман ачыкъланнган эди — ол, кертиси да, тёшден төнгереген дингилни ичинде къалып, төгерегинде болгъан ишлеге кёз ачаргъа да жетишмеди. Тейриле — Қъайберген, Рау-Баз, Асман, Уллу Жер Ана — биригип, оноуну бирден къолгъа алгъан эдиле да, Аркес жаланда аланы жумушларын жигер бардыргъан хашкен болуп къалгъан эди. Жазыудан къачып къутулуу жокъ, аны тюрлендирип, орунуна башха къадарны жазаргъа да жокъ амал! Ары дери, эсе да, Аркес, Ас-Тах къаланы тигинден төнгереген дингилни ичинде къалып, тейриле жумушчусу болгъунчу, ол сюзген, ол этерге деген затла бары да жер адамыны гынттылы жубанчлары эди-

ле, кеси да тейриле буюрмагъан затны этерге боллукъ сундургъан менсиниу! Жерде жолланы адам кесини акъылы, ётю бла салгъан, алада баргъан да кесини оноуу бла сунуучу хатчорлугъу! Кертисинде — барын булгъагъан кёкде тейриле эдиле, кюреген жердеги адамла этгенликге! Ким эди анга къажау боллукъ? Ким болса да, Аркес туююл эди — кеси Къайбергенни тамырындан чыкъгъан! Сейири: Аркесни жерде тюзлюгю кёкде Асман тейрини тюзлюгю бла келишмегени эди! Асман тейрини, аны бары умутларына кюлюп, боллугъу былайды, жигит, деп кёргюзтгени!

Къантинасны ызындан къарап, аны: «Жангы Ас-Тахны уллу анасы мен боллукъма!» — дегени бла тейрилени буйрукъ жоллары бирге келишип къалгъанлары андан да сейир эди. Сора Аркес ахырда узайгъан эди кёкдеги тейриледен, жердеги табийгъатдан! Къулакълары кёкню, жерни да ауазларын эшитмей къалгъан эдиле. Ажайып, билгич эсе да Къантинас, оракулну угъай, Раны кесини кызы эсе да, аны келтирип, Ас-Тах къаланы къабакъларына тиреген кишик энди кызы сыфатлы болуп келген эсе да аллына — ол эди кертилик! Жашаууну магъанасы, жүрегини излегени да!

— Тохта! — деп кычыргъан эди ол Къантинасны ызындан, эртте тюз да кийикни ызындан чапханча, чапхан эди. Алай а Къантинас, чарс болуп, эрип кетген эди да хауада, аллына, атлы болуп, Мединас чыкъгъан эди.

— Къууаширги жайлыгъына чыгъабыз, — деген эди ол, атдан тюшмей. Аркес Къантинас, чарс болуп, хауада эрип кетген жанына бла анга кезиу къарай эди. — Къууаширги жайлыгъына чыгъабыз! — деп къайтаргъан эди Мединас, Аркес аны айтханын эшитмегенин ангылап.

— Къууаширги жайлыгъынамы дейсе, Къантинас? — деген эди ол Мединасха.

Ол такъыйкъада Мединас жер жолу бла угъай, кёк жолу бла келгенча, алай кёрюннген эди. Аты да акъ, кесини юсюнде да акъ гетен абасы, саууту-сабасы да жокъ; жалан аякъларына сахтиян чарыкъла кийгенди. Акъ булутла арасындан сёлешгенча, алай эди. Аркес ахырында, эс жыйып, Мединасны кертилигине къайтды; аны ауазына тынгылап, ол кесини ахыр хыйласын неда байрамын этерге кёлленип, алай чакъгъанын ангылады.

— Мен хазырма, не десенг да, Мединас! — деди Аркес, жүреги анга ачылып. Келип, атыны башындан къучакълады да, кызыу жаягъын аны жалкъасына салды.

— Эрим! — деди анга Мединас, алгъасыннган ауаз бла, энишге уа ийилмеди. — Боллукъ туююдю эммечге алыу! Эммеч аскер да боллукъ туююдю! Мени болжалым кысхады — айны туугъанындан толгъанына дери! Халкъ аны биллик тую

йюлдо, биз эммеч тобалыкыгъа барабыз, жол башчыбыз сенсе! — Сора, артха айланып, кёкге, хауагъа кирип кетгенча, алай кетген эди.

Эрттенлигинде уа Аркес къууанч дауургъа уянды. «Эммечге алыу тобалык! Эммечге алыу тобалык!» — деп, жариялай эди кьодучу. Сырыйнала, гыбыт кьобузла согъуладыла, дауурбасла къагъыладыла. Кьодучу, къаяланы зангырдата, халкыны жорукыгъа жыяды.

Мединас, атдан тюшмей, Жорукъ ташны тегерегине айланады. Тюненеден бери ол кийим алышындыргъаннга да ушамады; тюнене къалай акънюр, ингил эсе да, алай. Жаланда бетинде ажымлыкыны эсленмез белгилери сазланадыла.

Бир кесекден алайгъа дагъыда тогъуз эммеч атлы келди. Аланы да юслеринде сауут-саба жокъ эди. «Эммечле жолгъа сауут-сабасыз чыкыгъанларын алыкъа киши эшитмегенди, — деп, Аркес сейирге къалды. — Да не сейир, белинден беллигин, сафырасын, аны юсюнде бичагъын, дортасын кетермеучю Мединас, кертиси да, эрге барыгъа хазырланганча, акъ кийинип, жасанып чыкыгъан эсе, эммечле андан кёргенни этмей не амаллары барды? Тап, Мединасны оноуу бла чыкыгъан эселе да, алай...»

Къантинас бла Афинас да, омакъ кийинип, къаратор ачыкылагъа минип келдиле. Артхаракъда тохтадыла. Горгай-ана кёрюнмей эди Жорукъда.

— Тюшюмде Амиранданы кёрдюм... Асаргоша бла бирге тепседим... Ала бизни Къууаширги жайлыкъда сакълайдыла... — Мединас Жорукъ ташны тегерегине дагъыда бир айланып чыкъды. — Бюгюн ай туугъанды! — деди ол, суююнчюлюк айтханча, жарыкъ селешип. Аны толуп баргъан онюч кюню — мени да жашау сымарын ичген онюч кюнюм боллукду! Биз ары онюч адам барабыз! Ар башы — жол башчыбыз! Тогъуз эммеч, Къантинас бла Афинас, мен! — Аны бла Мединас, жорукъдан ат чапдырып чыкъды да, Асаргошаны кесилигине барып, хар замандача, аны аллында тобукъланды. Аркес ызындан жетгенде, ол, табына турмай, жияй тура эди. Аркес аны жанында тобукъланды, ол кеси жияп къаннгынчы, тиймеди...

Аркес алда болуп, онюч атлы сафха тохтадыла, къаладан байрам къууумлу чыкъдыла. Аланы ызларындан согъулгъан кьобузланы тауушлары иги кесек заманны эшитилгенлей турдула.

Къууаширги жайлыгына туракъ гюреннге экинди бола жетдиле. Аркес, эммеч жыйынны тёре къууумларына къа-тышмай, туракъ башында жарашдырылгъан отоугъа чыкы-

ды да, тынчайырдан болду. Кийиз, тери ийис этген кѣтюртме, аны кесине ийнакъ алып, женгил окъуна жукъугъа бѣледі.

Кече, баям, эки тенгден озгъан эди. Гюренде отла ѣчюлгендиле. Саулай тарны жарытып жаннган уллу отну мыдыхы энди, кѣкде неге эсе да чамланып, акъсыллана турады. Андан туракъ башына азчыкъ да жарыкъ жетмейди.

Чомпарасны, шош келип, эслетмей тутуучу алдауукъ аскери, аны бир кере, къара жамычыгъа бѣлеп, чола чунгургъа атды эсе да, энди жукъу аскери къачханды. Ол, териле юсюнде сыртындан тюшюп, эки къолун да боюн тюбюне салып, сагъыш эте эди. Келген жолну юсюнден дегенде да, жашауу мындан ары къалай боллугъуну юсюнден. Элине тансыкъданмы, башын къайгъы басханда, Нансилни ариулугъун игирек ангылапмы — къалай алай эсе да, дум-къара къарангылыкъда, кѣз аллына, хуна тешигинден кѣрюннген жилтинча, бир гитче жарыкъчыкъ болуп, Нансил келди. Ол жилип чыкъгъан эди аны аллына! Эл башына келип, тауну салма жолларына къарайды. Ол а, Аркес, былай жата эди, эммеч элни бийи боллукъса деген табансыз махтаугъа алданып. Эр кишиме, уучума, азат адамма деп, жолгъа таукел чыгъыучу, атха секирип миниучю, къолуна сауут-саба жарашыучу, энди, кертиси да, бичилген таналай, не ары, не бери таукел болалмай, кюн оздурады. Эр кишиге андан уллу бедилшиликни болур амалы да жокъ эди! Алкейни жашы, азат аскерчилени асабасы, ёлюмден къоркъуп, хосукѣл болуп, кесин тиширыулагъа басынчакълатханды... Сокъурану сагъышларындан безий, ол дагъыда бир жукълап уянды. Эммеч къызланы жалбарыу тилеклери эсине келдиле. Ол сейир тилеклени-жалбарыуланы хар сѣзюн энчи алып, жангыдан оюмлап, тиежегине жетише, алай сюзеди. Хау, аланы барыны тилеклерин бирикдирип къарагъанда, ала эр тилей эдиле тейриден! Жыйын болуп, уллу къууум этгенлерини хыйсабы да эр тилемеклик эди — тюз да текеге айланыр заманлары жетген кийик сюрюулей! Сейир эди ол бек! Қъайдан, не жерледен келирге керек эдиле эр кишиле? Тейрини алагъа саугъалары? Огъесе аны бери, бийикге, ашырып, кеслери уа, шыбыртсыз, аснетметле жашагъан жерлеге жол салыпмы кетдиле? Кимледиле? Не тилли, не жерли адамладыла? Қъаллай жол арыта эдиле, эммечлеге тюбер ючюн? Қъууум деселе да, напси чалыш эди умутлары, ан къуршоуу аланы эр кишиге чакъыргъан заман.

Қъыйын эди, не сѣз, барына жууап тапхан. Не десе да, Аркес элни оноуун эте башлагъанды; башчылыкъны берген эселе, анга кѣре, эр кишиге къарамлары тюрленмей къалмаз! Эммеч адетле да, бара-бара, къарыусуз болурла; ол бирси тиширыуланы оноуларын да этер; аланы кийик жашаудан юйюртурмуш тиричиликке ѣтдююр! «Сабулан бюгюн-бюгече жете-

ди, жашчыкѣла да ёсерле... Къанталчыкъ бла Асатур,— деп кѣуанды ичинден. Къарындашы Бекташны жашчыкѣларында суйген эди Аркес аланы, энди, бир кюн да кѣрмей, тѣзалмайды.—Къарасанг, сабий табып, тѣлю ёсдюрюрге болмазлыкъ бир кѣатын да жокъ мында»,— деп, эммечлени юслеринден сагъышларына кѣайтды. Арада не тюрлю ышаныусулукъ, къаргъашлыкъ болган эсе да, Аркес алагѣа юйренгенди, суйген окъуна этгенди...

Ол, Мединас не болуп тура эсе да, бирси эммечле кѣалай тохташдыла эселе да, бир кѣарайым деп, тюбуне кѣз жетдирирге кѣтюртмесе кѣуймучуна турганлай, атлауучлада аякъ тауушла эшитилдиле. Аркес терезе кѣзден жулдузлагѣа, жерге да кѣарады. Бир жерде бир шырт деген таууш жокъ; жетегейле да сыртдан аугъандыла. Аны бюгечели масагъатлары бияры кѣуугъан таууш, таууш угъай, тауушлукъ — жел къакъган, чапыракъ акъган, эрлен секирген шыбыртчыкъ. Аркесни ичин айсынлыкъ бла кѣоркѣуу бирден алып, жеринден женгил турду. Боюнун созуп, башындан энишге кѣарады. Атлауучла бла тиширыу ёрлеп келгенин кѣрдю. Артха терк болду, ол аны ёлтюрюрге келгенча, алай кѣрюндю. Мюйюшге кѣысылып, солуюун тыйды. Тиширыу эшик юсюнде тохтады. Бир затла шыбырдады. Аркес, шошчукъ, жерине таянды. Жаш тиширыуну кюйнеген кѣысха солуюу аны кѣкюрегин дыгъыл этдирип, башына кѣан чапдырды. Чархы, от чакъганча, кѣызды, алынды. Аркес кечеге кѣонагъы таба айланырайланмаз, ол аны кѣкюрегине алай орналды — Аркес, жукъ сорур эсе да, тили айланмады. Келген тиширыуну кюйнегени огъары жигине жетип эсе да, кѣымылдауу сабыр эди, жунчуусуз.

Аркес Жемазыкъ элинде кѣатынлы жашладан эшитгени болмаса, тиширыу ийнакѣлау эр кишини кѣалай бир учундурургѣа, учурургѣа боллугъун билмей эди. Алай а келген кѣыз, аны кѣкюрегине терк жарашып, быллай иште барны жокъну усталыгъын кѣргюзтдю да, Аркесни жунчугъаны терк кетди. Аркес акъылбалыкъ болуп, быгъынлары кѣызып башлагъанлы да, бу кѣыз аны биргесине жашагъан кибик эди. Туракъ башында аны юсю бла элия тобу тѣнгереп ётгенча, гейри буюргъан иш алай терк болуп, Аркес эс жыяргѣа да жетишмеди. Кюн таякѣла аны, кеси агъымларына кѣошуп, учуруп, алып кетгенча, бир тюрлю тюпсюз кѣызыу кѣлге кетди да, бек уллу зауукълукъну — кюн таякѣла аны кѣанындан учуп чыгѣа туруп сынады. Энди ол, ёлюп, жангыдан тирилгенча, уятлы бола, башын эммеч кѣызны ёшюн арасында букъдурду. Не сейир, тиширыу да, садагъын тартып, атарыгъын энди марагъанча, Аркесни кѣкюрегинде шош жатады — кѣарыусуз болупму, атарыкъ жанлысы асыры ариудан, сейирге кѣалып-

мы? Аркес да энди, ол жагъасына да жетгинчи, толкъун уруп, акъжалкъа шорхаларына кѣмюп, тунчукъдурургъа аздан къойгъан тенгизни башына жюзюп чыкъгъанлай эди. Шош эди тенгиз! Аны жылы, ийнакъ чайпалмачыкълары Аркесни кызыу кѣкюрегин сылай эдиле. Кеси келип, бары жангылыгъын, ариулугъун, эр кишиге зауукълукъ берирге деп къуралгъан табийгъатын, кюн таякъланыча, аны юсюне атып, былай жатхан тиширыу ёзге не эди, тенгиз болмай? Эммечни тыкъ ёшюнлери напсиден кызып, аланы эмилчеклери да тола, чюеле баргъанларын кялын къара сакъалы бла, кызыу эринлери бла ала, Аркес эр киши насыпны бийигине чыгъады. Кюн жарыгъында къолтиймсз, сур, къаты кѣрюнюучю эммеч аны къоюнунда алай ингил эди, алай назик — Аркес бусагъатда, аны къоюнуна алып, туракъдан энишге секирсе, тиширыу аны ауурлугъу бла — жерге угъай, нюрю бла кѣкге тартырыкъгъа ушайды.

Аркес, тиширыуну къайтарылмаз ийнакълыгъын, эр кишиге жаланда ол берирге боллукъ насыпны алай толу алгъаны ючюн, тейрилеге табу эте, чексиз ыразылыкъ бла сорду:

— Сен къайсыса? Атынг неди, кюн балачыгъы?

Къыз жууап орунуна эки къол аязын аны бетине салды да, бютюнда солуусуз болду. Аркес, аны эки бууунундан тутуп, къолларын бетинден айырды да, аланы иги къаты кысып, сорууун къайтарды:

— Айт атынгы? Атынгы айтхынчы, жиберлик туююлме.

Ай, гиди, Ману! Къарыулу эр кишини кызыу суймеклиги аны тилсиз этип къойгъанча, ауузундан ых деп бир сѣз да чыгъармай, бууунларын тынч ычхындырды. Андан ары Аркес, аны ёшюнюне, боюнуна, киндик орамына дери шыбырдап, не бек ариу айтып кюрешсе да, ол, атын айтханны къой, ауазын окъуна билдирмедн. Аркес а, биягъында ол тиширыу эки къол аязын аны бетине салып, жукълатыр амал этгенча, къалай къалкъыгъанын да билмей къалды. Уянганда, аны къатында адам жокъ эди.

* * *

Кюндюз ол эммеч кызлагъа ышанлап къарай эди: ай, тоба, къайсы эди ол, аны кечеги къонагъы? Жашау татыуу киби, жан тамырларын бирден къозгъап, чархына аллай бир кирпилдеулукъ берип кетген тиширыу? Аркес аланы ауазларына тынгылай эди... Ой, не болмачы киеу эди ол, ауузундан сѣзю чыкъмагъан, тап, солууун окъуна жашыргъан тиширыуну ауазындан таныргъа кюрешген! Ала, тепсеп, арыгъанда, чабышханда, дорталары бла къалкъанларын уруп, жарау эт-

генде, арып, кысха-кысха солугъанларында — барына солугъ алмай тынгылай эди: кечеги конагъын солугъундан таныргъа боллукъча! Угъай, бош эди бары. Бирча жашай эдиле ала, бирча жюрюй эдиле; атлашлары, кымылдаулары, кылыкълары да бирча эдиле. Ай, Рау-Базны кыры жетерик, кеси бир зат билдирсе уа деп кызады. Жаны жокъмуду муну — кече узуну аллай бир ийнакълагъан, аны эрлигин толусунлай сынап, жыргъап, жырлап кетген — ол кеси билдирсе уа бир изми! Алай тилеп кырай эди Аркес, алай кызыу эди билдирге суймеклиги, да, не медет, жангыз бир эммечни анга сыр билдирир ышаны жокъ эди.

Кюн алай ётдю. Жыйын ол кюн бир жары да бармады. Аркес ангылагъандан, аланы барыр ишлери да жокъ эди. Эс-легени — анга иги кырайдыла; тегерегине айланадыла. Ол, уянып, тешекден кетюрюлгенлей, эшик юсюнде аны сакълап тургъанча, эки эммеч кыыз, терк кирип, аны юсюне жукъа, женгил кыаплама атдыла. Туракъдан тюшюрюп, исси шауданнга элтдиле; биягъы кыара сапын бла кёмюк этдирип жууундурдула; мисеуек берип, тишлерин да жуудурдула. Чачын, сакъалын кырккъдыла, тарадыла. Кийиндирип, ашлау башына олтуртдула. Ол иш бары Мединасны оноуу бла этилгенин ангылап, Аркес аны таба терк-терк кырайды: ариу кийинип, кесин шапала арасында бийче кибик жюрютген болмаса, ол да бир тасха билдирмей эди. Бош эди Аркесни эммеч жашырынны ачаргъа кюрешгени — эммечле андан кёп да уста эдиле!

* * *

Экинчи кече, жукъламай, сагъайып тура эди. Энди келгени болса, мен аны атын айтдыргъынчы кыймам деп, дерт этеди; хумаллак кыара кыйынны буугъанча буусам да, айтдырырма бир зат деп кызады. Бир кесекден а бары кыасты кюлкюлю кёрюнюп башлады. Тиширыуну кююнунда аллай хыйсапла этер ючюн, кыаны кыйнагъан эр киши угъай, кыуу тёммек болургъа керекди! «Угъай,— деди ол,— андан эсе, тиширыуну этинде белги салып кыйсам игиди... Кёрюнюр жеринде... Сора кёрюр ол, кюн жарыгъында кечеги хыйласын букъдуралса...

Аркес, акъылына келген жангы амалгъа кыууанып, атлауучлада таууш эшитилирин сакълайды. Ашыгъып, жүреги терк-терк урады. Алай а, ол ашыкъланлыкългъа, эммеч кызыланы заман мардалары болур эди, сёз ючюн, айны кыалайда болгъаны,— аны уа Аркес билмейди. Сакълай кетип, жукълап окъуна кыалды.

Аркес, атасы Алкейни акъ байталы юсюне секирип, эки ал буту бла боюнундан малтагъанча болуп, ол а кесин аны тюбюнден чыгъарама деп, къаядан кетип баргъанлай уянды. Аны боюнундан буугъан Алкейни акъ байталы угъай, эммеч къыз эди! Ол да, тюненеги нѣхюняйча, аны тѣшегине кирип, жылыныргъа кюрешгенча, Аркесге алай къысылады. Аркес, жумушуна тюнене кечеден устаракъ эсе да, оюнну тиширыуну кесине къоюп, тиймейди. «Биягъымыды, башхасымыды?» — деп, соруулу сакълайды. Алай а бу къызны эти да, аны этича, сыйдам эди; жаш да, къызыу да. Муну да ийнакълауу, эр эбине тюзелгени анычады. Къоллары, эринлери да аныча. Бу да, жыртхыч къанчыкъ тутхан жаныуарын жыртханча, Аркесни, ых деп, ауузундан сѣз чыгъармай, тап, солууун да эшитдирмей, талайды; къоллары Аркесни тюкю кѣкюреги бла эниште, бутларына дери учхалайдыла; бетин, боюнун, башха жерлерин ийнакъ сылайдыла; ол къызыу эр кишини боюна жатып, кѣкюрегине кѣнделен тюшюп, бутларына айланып да ойнайды. Аркес аны таныргъа деп этген бары къастын къалай унутханын да эслемеди. Къарангы кечеде кѣкюрегине толгъан ай кеси тюшюп къалгъанча, алай акънюр кѣрюннген тиширыуну ийнакълауу не дертден да кюкю эди...

Тешилмез туюмчекге энди туююлген эди Аркесни башы! Танымагъанны, билмегени, ангыламагъанны къой, энди ол эммечлени къатларына, аланы бир затларын урлап, айыплы бслгъанча, тартына келеди. Жаш уучу, иймене, жууукъ жанлагъанлай, къызла, аны сакълап тургъанча, тѣгерегин аладыла; къучакълап, тарт-соз этип, тѣбелейдиле. Аркес да, жаш эр кишилени барыча, кесини эрлиги ажир чаришледе алай сыналгъанына кѣлю кѣтюрюлюп, таныу хыйсабын къояды. Алай а, терен сюзюп къараса, эрлик чариште Аркесни хорламы жокъ эди; хорламы болмагъаны — не, оюнчакъ эди, эммеч къатынла кеси кереклерине жюрютген улоу! Эр киши гинжи — къайсы эммечни кезиую болса, ол ойнагъан! Жаш къадарын алай бичип къарагъандан сора, Аркес алагъа аз да жүреги жарымай тюбей эди. Эрлиги сынмагъан эсе да, жүреги сынып, ала бир бирден айырылгъан эдиле — жүреги бла эрлиги. Жүреги сынсый эди, жесирлигин кѣре; эрлиги — жегиле эди айры арышлагъа, арбаны ауурлугъун, женгиллигин да айырмай. Аны ючюн а ол, туракъдан тюшюп, жыйыннга келгенде, эммечле анга бир зат да болмагъанча, кече да ол жалан аллай тюшле кѣргенча, алай тюбейдиле. Намыс этгенлери, ийнакълагъанлары, безирегенлери да алай. Не келсин, Аркес кечеден тангнга къыз къоюнунда ойнап чыкъгъан киеу жашха угъай, туююлюп ычхыннган жесирге ушай эди. Угъай десе, эр киши туююл; хау десе, къылыкъсыз къырыкъ жыйынны ичинде ортакъ бугъа.

XXXI. КЪАНТИНАС

Туракъ, къара жамычыдан къарангы болса да, аны танырыкъ эди. Танытмаса да, танырыкъ эди — ол аны эрин татыуун бир кере кѣргенди; кюйюп баргъан сакъалын аны кызыу, тыкъ ёшонлерине бир кере салгъанды. Угъай, туракъ башына чыгып, тюз да къая кызыларынлай, кечегн айжек къобуулай, аны балсытып, бакъдырып кетгенлени арасында Къантин жокъ эди Огъесе, айтханларыча, чѣп бирине тюшюп, хар кечеден олму келип тургъанды? Тиширыу жангы болургъа устады — эр кишини къоюнуна биринчи кере кирген сундурургъа! Ол усталыкъ тиширыуну биргесине тууады; жокъду, алыкъа туумагъанды тиширыуну напси хыйласын билир киши, сюзер киши! Жюз эр кишини кюйюн кѣрген къатын, жюз биринчиге: «Сен мени биринчи эр кишимсе!» — дерге уялмайды. Алай тууады ол! Эмчелени кылыкъларына къарап, Аркес Гаппону билгичлигин жангыдан кѣре эди, тансыкълар эди аны, ажайыплыгъына ийнана.

Юч кече бола эди, ол солугъанлы. Кюндюз, биягъыча, къараса, эмчеле къайгъылы эдиле, сыр билдирмеселе да. Мединас кѣрюнмей эди. Тынчлыкъсыз эди. Туракъдан тюшюп, бир кесек айланырыгъы да келди. Ол акыл бла туруп, къапталын юсуне къаплагъанлай, тик атлауучлада аякъ тауушла эшитип, сагъайды. Артха олтурду. Ёрге чыгып келген, нек эсе да, тохтап, кымсыз бола, дагъыда, таууш билдирмезге кюрешгенча, акъыртынчыкъ атлай, шош келеди. Аркес, артха жатып, шум болду. Аны къулагъы сезгич эди, агъачда жилиян сюркелиуюн эшитуучю! Энди уа бютюнда сергек болгъанды — басхыч бла ёрге чыгып келгенни солууун ачыкъ эшитеди. Ахырында, кыыз туракъ башына жетди да, бирсилеча, олсагъатдан Аркесни юсуне тѣшелип, ойнап, ийнакълашып башламай, келгенине уялгъанча, эшик юсунде тохтады. Къарангыда Аркес бетими кыызгъанын кѣреди деп къоркъгъанча, алай эди солууу. Кертиси да, Аркес аны бетинден ургъан кызыу хауаны жутады; ол да, кымылдаргъа, аны таба атлам этерге къоркъгъанча, шум болуп сакълайды.

— Айгъа да онюч кюн болду, — деп эшитди ол сагъайыуунда. — Туракъ башына тагъылып къалгъан кирик... — деди дагъыда.

Ол заманда таныды Аркес аны! Шубхасыз таныды да, терк туруп, аны къоюнуна алды. Къалын жубу сакъалын кызыу бетине салды. Кѣкюрегине кысды. Аркес аны тобукълары къалтырагъанларын сезеди. Къантинас кесин аны кѣкюрегинде къорууларгъа, уятын анда букъдурургъа кюрешгенча, бетин аны жалан кѣкюрегине басып, къолларын а къайда эсе да тас этгенди. Аркес, аны ийнакъларгъа болуп, сѣз

айтыргъа, жапсарыргъа унутханды. Ичи халаллыкъдан, къызгъа берилиу сезимден толу эсе да, жаланда кесине къысып, бетин, инбашларын сылай эди ансы, сёз айталмай эди. Къантинас, эс жыйып, къолгъа къоннган ариу къанатлыдан кесини кийик халына женгил ётдю. Аркесни къолларын кесинден айырып, аны къызгъан эринлерине къол аязын салды. «Тыншчыкъ тур, уучу жаш!» — деди, шыбырдап. Напси кечеле башланнганлы да, тёшекде эшитген биринчи тиширыу ауазы ол эди. Аны себепли Аркес толкъуннган окъуна этди, — ол таууш къатында тиширыудан угъай, Асман тейрини кесинден келген кибик!

Арта, уугъа баргъан жолундан ажашып, Ас-Тах къыралына жесир болгъан эр киши угъай, Нансилни юйюне келтирип, бары муратларына жетип, неках кечесин кёрген киеулей, Аркесни кёлю алай кётюрюлдю. Аны ата ауулунда, Жемазыкъ тийрелеринде, тиширыуну биринчи эр кишиси — аны тейриси болуп къала эди. Эр кишиге къыз намысындан сыйлы зат жокъ кибик, тиширыугъа да биринчи эр кишисин, эрин алышындырыу — уллу сыйсызлыкъ эди, тейриле кечмеген. Мында уа, эммечледе, ол ангылам жюрюмейди. Анга кёре, Аркес да Къантинасны намысына кеси журтунда жюрюген адетлеге кёре угъай, бу жерледе жюрюген турмуш халлагъа кёре къараргъа тийишли эди.

— Мен сени биринчи кере онюч жыллыгъымда кёргенме, — деди Къантинас, жаягъын аны кёкюрегине салып.

— Биринчи жашауумда де, — деп кюлдю Аркес, аны чачын боюнундан кетере. — Сен ол жашауунгда... къарылгъач болур эдинг. Бизни юйню чорбатларында къарылгъач уя бар эди да, къарылгъачла хар жылдан келиучю эдиле...

— Угъай, ол кюн мен кёзула кюте эдим... Сен а, ат бла озуп баргъанлай, мени кёрюп, тохтадынг...

— Сора уа? — деди Аркес, ол сабий къызны айсанатына⁴⁶ игирек тынгылап, ичинден кюлюр ючюн, жабагъы чулгъамгъа башын тап салып.

— Атдан тюшдюнг да, къатыма келдинг... Не сейирлик къызчыкъса! — дедиг. «Нем сейирди?» — деп, терс къаргъан эдим. Къатыма келсенг, кесими къорууларгъа деп, таякчыгъымы да хазыр тута. «Ёренге сейирсе! Къозуларынг — акъ, кесинг а — къара!» Мен, не айтыргъа билмей, сени кёзюнге къарагъан эдим, баш эриниме тер чапханын сезе. Ичимден дерт этдим: эрге барыргъа заманым жетсе, бу атлыны табып, анга бармай кёймам деп. Ол кече атамдан

⁴⁶ *Айсанат* — терилиу, болмагъан неда болургъа боллукъ сейир затлагъа ийнануу; бир затха, башха, сейир магъана берип, суратлау. Фантазия.

бир улакъ тилеп, аны Уллу Жер Анагъа тобалыкъ этген эдим...

Къантинас хапарын башлагъанда, Аркес ол аны, айсанат-ха кетип, жарашдырып айтханнга санап, кюлсе да, энди анга ийнанып къалды. Аллай бир терен сезим бла айта эди Къантин онюч жыллыгъында Аркесге тюбегенин — анга ийнанмазгъа амал жокъ эди.

— Артда уа? Сен эммеч элде туугъаннга ушамайса.

— Асаргоша чалгъан эди элибизни. Къозуларымы да сюрюп, кесими да атха салып келтирген эдиле бу къалагъа. Андан бери мен да жесирме...

— Кесинги элинги уа... таныяллыкъмыса энди?

— Эл саумуду, саулай кюйдюрюлгенмиди — мен аны бир заманда да билмегенме. Мени да киши сурамагъанды... Аллай къарындашларым бар эдиле, эл сау болса, ала мени тапмай, амаллары жокъ эди...

— Ала тапсала, мен табарыкъ туююл эдим...

— Угъай, Аркес! Тейри сени Ас-Тах къыралына келтиргенди. Мени уа — санга! — Алай айтып, Къантин къол аязын аны тюкю жаягъына салды, бирси къолу бла, бармакъларын чалишдирип, аны къолундан тутду. — Урлукъ атхан кырдык да, адамны бары жаныбары да ёледи... жангыдан тирилип, жашаугъа къайтады... Аркес ол аны жаш къанын къалай жангыртханына зауукъ этип тынгылай эди. Къантинас а, бир кесекден жангыргъан деген былайды деп, ийнакъ чучхур бола, Аркесни юсюне къуюлду — тунчукъдура, зауукъдан къарылта...

— Тайчыгъым! — деп шыбырдай эди Аркес.

Дагъыда бир кесекден ала кечени шошлугъуна тынгылай эдиле. Тау аязы шош къагъа эди туракъ агъачларына. Къайда эсе да теренде жылкычы кыуш кычырады.

— Ол кыуш... кимни излей болур? Мени къарындашым болуп, мени излей эсе уа?

— Ол манга бегирек ушайды... Кечеги агъачда ажашхан менме...

— Сен агъачда эки жыйырма жыл айланганса... Не излегенинги билмей...

— Мен эммеч элни излей эдим... Сабийлигимде Армагеш айтхан жомакъны.

— Угъай, сен мени излей эдинг... Адам излейди, излейди... Тапхан да этеди излегенин... Тапханын билмей къалады ансы...

— Мен эммеч элни излей эдим... Мен аны тапханма!

— Ма кёремисе, къалай жангыласа! Сен анча жыл эммеч элни излеген сунуп тургъанса... Кертисинде уа...

— Кертисинде уа — не?

— Кертисинде уа сен мени излей эдинг! Тапханса мени! Алай сен аны билмейсе. Мен сени онюч жылымда кѣргениме кѣалай ийнанмай эсенг да, излегенинг мен болуп, энди тапханынга да алай ийнанмайса... Билемисе, сен аны кѣачан ангыларыкѣса?

— Кѣачан?

— Мени тас этгенингден сора!

— Мен сени тас этерик туююлме...

Кѣантинас, кеси сагѣышына кетип, иги кесек тынгылады. Не тюрлю кѣыйын жууапдан да тынгылап кѣутулгѣан — тишируну усталыгѣыды!

— Суюгенин тас этиу, этмеу адамны кеси оноуунда туююлдо, — деди ол, сыртындан жатхан халында. — Тейрини эсине не туюсе да, ол болады. Тейри сени менден айырыгѣа десе, билмей да кѣалырса кѣалай тас этгенинги! Кѣресе да, манга онюч жыл болгѣанда... биз туюбешгенибизде... мен кѣрген эдим сени, сен а кѣрмегенсе... Тейри буюрса, кѣрлюк эдинг...

— Буюргѣанды, кѣргенме...

— Кѣрген эсенг, эсингде нек кѣалмагѣанды? Тынгылайса! — Кѣантинас, Аркесге артын буруп, иги кесек жатды. Солууу уа эшитилмей эди. — Сен кесинги Мединасны эри сунаса... Тейриле алай буюргѣандыла деп, Горгай-ана сени ийнандыргѣанды... Кѣп сагѣыш эте эсенг да, кесинг кесинг бла даулаша, бары да бошду. Сен иш кѣллю, батыр адамса, алай а тиширугѣа жетгенде, таукеллигинг жокѣду! Сен ол кюн окѣуна алсанг эди Мединасны, исси кѣлде жууунган куюногузде... буююнлюкге Ас-Тахда бары ишле тохташырыкѣ эдиле... Сен а... таукелсизликден, болмачы табуну сылтаугѣа салгѣанса! Энди уа... жулдузла анга да, санга да башха жолла жоралайдыла...

Аркес, ичинден табугѣа кѣайтыша, не айтыргѣа билмей, иги кесек тынгылады.

— Мен билмей жуюругенме тау жоллада.. билмей жашагѣанма... сени излегеними! Кетсем — башха туююлдо, тую дуниягѣамы, Эмискир жагѣаларынамы — сени биргеме алып кетерикме!

— Ас-Тах кѣалада аллай адет жокѣду... эммеч эр кишини биргесине кетген!

— Аллай адет жокѣ эсе... эр кишиге кѣалай кѣошуласыз? Суюмеклиги болмагѣан тишируу чет эрни кѣалай излерге боллукѣду?

Кѣантинас энди Аркес бла безирер акѣылда эди.

— Неси ол, суюмеклик деген?

— Сѣз ючюн... — деп, терен магѣаналы сѣлешди Аркес, кертиси да, Кѣантинасха суюмеклик деген не болгѣанын то-

лу ангылатыр акъылда.— Бусагъатда мен сени биргенгеме да? Санга игиди, сен насыплыса, жашау да санга толуду, жарыкъды... Қыйынлыкъларынг бар эселе да, унутаса, жашарыгынг келеди... Мен жокъма, боллукъ туююлме сени жашауунгда...

— Сен энди мени жашуумда хар заманда боллукъса,— деди Қъантинас, аны сёзюн бёлюп.— Сен мени биринчи эр кишимсе! Мен сени тюз ангыладым эсе, суюмеклик деген — тиширыуну биринчи эр кишисиди!

Аркес, нек эсе да, аны юсюнден ушакъ этерге суюмеди.

— Ол бары да алай эсе... Мединас сени бери къалай эркин этгенди?

— Мединас жокъду!

— Қъалай жокъду?

— Эки кюнден бери да тасды! Аны аягъы бу жерледе айланнган болса, мен угъай, чыпчыкъ да учмаз эди бери! Сен аны билесе... Эммечле, хапар этмей, эки кюнден бери да излейдиле...

Аркес, тынгысыз болуп, Қъантинасны къатында къуймучуна турду.

— Қъайры ажашыргъа боллукъ эди? Айны онюч кюню да жетмегенди...

Қъантинас, Аркесни бутларындан къучакълап, башын тобукъларына салды. Анда шыбырдады:

— Мединас къайда тауушну да эшитеди! Айтханынгы угъай эсенг, айтыргъа дегенинги да биледи. Алай ол кесин билдирмезге да устады. Ол хунер анга эрттеги оракулладан ётгенди деп, къалада хапар алайды. Ол санга тогъуз кече келип турду... Таныгъанмыса, тюзюн айт?

— Танымагъанма! — деди Аркес, тынгысызлыгъы бютюнда кючее.— Тогъуз кече да тогъуз эммеч келгенди деп турама... Сен онунчу!

— Угъай, эрим! Жаланда Мединас келгенди санга! Ол сени къатынынг эди. Угъай, Аркес, алдама кесинги, къатынынг туююл эди... Мединас Ас-Тах къаланы санга берген белгисин этгенди! Билемисе... Ас-Тах бла Мединас — бир патчах бла аны къыралы бирча! Суюмеклик деген затны сен ангылатханнга кёре, Мединас къаласын уруш бла угъай, суюмеклик бла бергенди!

Аркес, ишни болушун ангылап, шекине сейир этди. Сейир этди дегенде да, Мединас аны ахыр хорлагъанына бой салды.

— Қъантинас... Мен санга бир зат сорлукъ эдим... Мединас, анча кече мени биргеме къалгъанда, бир сёз нек айтмагъанды?

Қъантинас, Аркесни ажымлы соруудан ажашдырыр ючюню, жангыдан тансыкъ болупму — эки къол аязын аны бети-

не салды да, туюп эрини бла сакъал ортасындан, тишин кийи-
ре, къапды. Тиширыуну, эслетмей, алай ийнакълагъаны иги
да ачитхан болур эди,— Аркесни кёзлеринде жашил жулдуз-
ла жандыла. Алай а аны туюкю кёкюрегине кесин толусун-
лай атып, тынчлыкъсынып тургъан Қъантинасны сиркиую-
гю хычыуун окуна кёрюнуп, аны кесине бегирек къысып
къойду.

— Аллай ийнаныу барды,— деп шыбырдады ол бир кесек-
ден, Аркесни билмей тохтамазын ангылап.— Эр кишини
къоюнуна жашыртын кирген заманда, эммеч тауушун чы-
гъармазгъа, кесин танытмазгъа керекди. Бурунгу ийнаныу-
лагъа кёре, эммеч эр киши жатхан отоуну босагъасындан
атлагъанлай, аны кесилиги тышында къалып, юйге жаланда
хуру киреди. Эр киши, бир зат да билмей, хурну, кертти сунуп,
ийнакълайды. Аны тиширыудан алгъан зауукълугъу аны
ючюн кем болмайды. Эммеч а, алай бла кесини тазалыгъын
сакълайды!

Аркес, тынгысызлыгъын бир кесек унутуп, куюкюге болду.

— Сен да алай, кесинги тышында къоюп, хурунгуму жи-
бергенсе манга?

— Угъай, Аркес! — деп, таза да кёлю бла айтды Қъанти-
нас.— Сен, мени излей, кёп жылла ажашып айланганлыкъ-
гъа, мени жолум санга туюнлей эди. Сюемисе айтсам?

— Нени? Айт!

— Жангы Ас-Тахны улуу анасы мен боллукъма! Мединас
мени аны ючюн сюймейди.

— Ол аны къайдан биледи? Сен да къайдан билесс не
боллугъун?

— Мединас хар заманда биледи! Мен да билеме! Жангы
Ас-Тахны улуу анасы боллукъма! Сюемисе, энтта да
айтайым?

— Айт! Айт! — деди Аркес, тынгысызлыгъы жангыдан
кючее.

— Мединас сени алай... ёллюгюн билип ийнакълай эди!

Аркес, ахыр тёзюмюн тауусуп, секирип турду.

— Оюуну да бир чеге болады, Қъантинас. Айт манга кер-
тисин, Мединас къайдады?

— Аны бирибиз да билмейбиз!.. Ол тас болур кюн эммечле
Алпозну кёргендиле. Аны бери келирге эркинлиги жокъ эди.

— Қъалада излегенмидиле?

— Излегендиле. Жокъду.

— Алпоз а?

— Алпоз да!

— Ол бир палах этеригин сезип тура эдим,— деди Аркес.
жюрексинип. Туруп, терк кийинди.— Қъалагъа палах келген-

ди, Къантинас, биз а мында жулдуз хапарлагъа къалып турабыз.

Аркес, туракъдан тюшюп, суу боюнуна энди. Къол-бет чайкъады. Ол къайтханда, Къантинас атланы тутуп, терликлерин салып, сакълай эди.

— Экибиз эки жолну барайыкъ, Къантинас,— деди Аркес, атына мине.— Сен, тюзюнлей Фарсинасха жетип, жашчыкъланы къачыр де. Саубуланны, Къантал бла Асатурну къаагъыларын кёрюгюз. Къалада къанлы оюнла болургъа болукъдула.

— Кесинги сакъла, Аркес,— деди Къантинас да, атха мине.

XXXII. АС-ТАХ — ШЫҚЪЫ

Андан артха кёп ёмюрле ётерикдиле. Дуния тарыхына амазонкала деген ариу ат бла кирген, жигитликлери, арнулукълары кёп батырны сермеш махтауу, эр сейирлиги да болгъан къыз аскерчиле Кавказ тауланы теренлеринде, огъесе бурунгу шумерлени шимал аулакъларындамы — жашауларын бошарыкъдыла. Алай а алтынчач, акъбет къызла, айтылгъан садакъчыла, ёмюрлени барыуларында кеслери сау заманларындача, танг-тамаша таурухланы жигитлери болгъанлай къалмагъандыла: аланы кёп болушлада жалгъарыкъдыла, сыфатларын кёп тюрлю этерикдиле. Ахырында, алтынчач батыр къызланы атлары жёкбаш, горагай эмегенлегедери тюшерикди. Алагъа артдан кёлкенгдириу жаны бла бютюнда тереннге нартла кетерикдиле: ала дайым сермешген душманла — эмегенле — телиликни, хыйланы, жыртхычлыкъланы, адам улун кёрюп болмауну бары жийиргенчли белгилерин жыйышдыргъан адам сыфатлы горагайла болуп къалмай, эркеклик, тишилик белгилерин окъуна тас этген алауганладыла. Огъесе, керти да, эрсиз, сабийсиз тунакыда къартайгъан эммеч ахырында эмеген болупму къала эди? Нартлада жуккаларын инбашлары бла артха атып, жер жамай тургъан эмеген аллай сагъышла да туудурады.

Тарыхны ариу эммечлеге аллай тазир салмай амалы да жокъ эди. Эммечле бек алгъа эр кишини жаулай эдиле, дайым кишиле бла сермешгендиле, аланы хорлагъандыла! Бизге белгили таурухлада жалаанда бир эр киши чыкъгъанды эммечле бла сермешгенин кесине намысха санагъан — грекли Тезей! Ол, эммеч патчах Ипполита бла сермешип, аны хорлагъанды, сыйлы кёрюп, къатынга алгъанды! Андан берисинде уа бир эр киши да амазонкалагъа ариу айтмагъанды! Эрле аланы сермеш хорлаялмагъан ачыуларын артда жарашдыргъан таурухлары бла алгъандыла: хау, ала не амалгъа да уста эдиле, ол кепсиз мырмазайла, алай а биз

аланы дайым хорлагъанбыз деп, келген тѣлюлени алай ийнандыргъандыла! Амиранда сау болуп, жангыдан аскер къурап, батыр къызларын алай суратлагъан тюнсюз эр кишилени жангыданмы къырлыкъ эди?

Дагъыда. Мени эммечлерим, тюп дуниягъа кѣчгенликге, жангыдан таулу къызла болуп тууа эселе уа? Айхайда, шѣндюгю таулу къызла, чамланып, аскер болуп чыгъарча, сылтау жокъду. Шѣндюгю эр кишиле, жашла ичмейдиле, урламайдыла, туюшмейдиле, болмачы урушланы чыгъармайдыла... Юдегилерине асыры сакъдан, кѣз гинжилери бла тенг айланадыла; аланы жюн ишлеп, сатыу этип, аманны кебинден мажаргъан ырысхычкыларын уруш атлагъа алышмайдыла, ичгиге, саякылыкъгъа жоймайдыла, бичакъланы да бир бирден жютюлерин, уллуларын жаздырыгъа кюрешмейдиле! Не сѣз, шѣндюгю таулу эр кишиле Фермадончу къаукъалакълагъа аз да ушамайдыла. Тау элдеде, сахарлада уа — бютюнда — ичгиге, башха шарманкъагъа жан атып, юйюрюн юдегисин къыйнагъан эр киши къайда табарыкъса? Жокъду аллай Ас-Тах къыралында, дейме да, Малкъарда! Аны себепли бизни къызларыбыз кеслерини арнурукълары бла амазонкалагъа бошдан ушамай эселе да, Аллахха шукур, аланы жолларын къатларыкъ туююдюле. Аллах сакъласын, башларына бѣрк кийген таулу кишиле: «Биз иги жашла, иги киеуле, иги адамла болгъандан эрикгенбиз, биз да, фермадончу шуѣхларыбызча, эркин жашаргъа сюебиз», — деселе уа, къатынлары, къызлары: «Уруш эте билген жаланда эр кишиле сунмагъыз!» — дериклери баямды.

Жер шары аллай бир гитчечикди, адам улуну тарыхы да бизге узакъ кѣрюннгенликге, аллай бир жууукъду — Фермадон жагъаларында атха минип, къая башына чыкыгъан Амиранда, темирчи Деуейни къатыны — Шыкъыда, Кязим хажини къоншусу Гууаны къатынына ушайды. Мен бирде къызларыбызгъа, аланы эммечлеча кийиндирип, юслерине сауут-саба тагъып, атха миндирип къарайма. Аламат ушайдыла! Бизни — аталаны, эрлени, къарындашланы — алагъа уллу кѣллюлюгюбюз жылланы бир жытында, Амиранда киби бир батыр къатынны атха миндирмезми деп къоркъама! Жер шары алай гитчечикди, алай терк айланады кесини къуршоуунда... Дагъыда... Эй, гиди заманла, жер юсюнде бир зат да жангы туююдю! Бююннгю тиричилик бир заманда болгъанды, болуп ѳтген — къайтырыкъды! Мен угъай бурунгу китапла айтхан насият!

Тишируу кечимлиди — билебиз. Ол, хорлатса да, адамлай къалады. Кесини хорлатханын кече билмеген — эр кишиди! Бютюнда аны хорлагъан — тишируу эсе! Тап тюшгенлей, эмечине эмеген дейди да къояды. Эй, гиди, гынттылы нартла

уа алай этмегенмидиле? Не дау, уста эдиле жыргъа, сезге! Умпыр тепсерге да ёч эдиле! Дайым душманларын тап, эркек-лиги, тишилиги да белгили болмагъан алауганла этгенлери-не жарсыйма. Жигерлиги, женгиллиги болгъан къаргъаш — ол нарт батыргъа тийишли душман болалмайды. Аллай къар-гъашны хорлагъан артыкъ жигитлик да туююлдю.

Ёзге, нарт аналары Сатанай кесини биринчи жашауунда эммеч эсе уа? Тюз да Мединасны кеси? Аны къайсы нарт билгенди, Сатанай, Адиух, бирси нарт къызла кеслерини би-ринчи жашауларында кимле болгъанларын?

Болсада аллай нюзюрле, кёлденайтмала, мени кибик, бир ненча жыл эммеч дуняда жашагъан, аланы тарыхларын жашау тиричиликлерин билирге кёп жылларын къызгъанма-гъан бир айсын адамны сейирлеридиле. Хар окъуучу жазыл-гъан затны кесини дуня ангыламына кёре сюзеди. Хапарны ахырын айтып къойгъунчу тёзалмай сагъындым ансы, ол тюрлю философия къарамла Ас-Тах къаланы мен билген таурухундан узакъдыла.

Аркес, Алпозну гюрбежисине жетип, анда киши тапмады. Гумагъа ёрледди да, кечилмез дертни бушуулугъун анда кёр-дю. Алпоз кеси анда болгъан эди сакъат. Мединасны да ары элтгенди.

Мединас, анадан туума къымыжа тешиндирилип, ол кеси эр киши жесирлени кериучю кер агъачха керилип эди. Аны чатында Алпоз кеси къолу бла ишлеген андыр сыфатлы те-мирни къыйыры кёрюнеди. Ол аны къып-къызыл къыздырып, алай ургъан болур эди ансы, эт кюйген ийнис гумадан энтта да кетмегенди. Гумада адам айланмагъанына, хапар чыкъма-гъанына кёре, Алпоз аллай огъурсуз ишин кёп болмай этген-нге ушайды. Ары-бери чабып, Алпозну кесин изледди. Аны дыл-гам къаяны бир узакъ чынгылында, артиш бутакъгъа илинип къалгъан гебенек женгин таныды. Аркес, артха къайтып, Мединасны этинден аны кюйдюрюп, къыйнап, термилтип ёл-тюрген темирни чыгъарды; кер агъачдан тешип, тюзетди. Қъайгъысы энди чыгъа болур эди,—адамла, къычырышып, чабып келгенлерин кёрдю. Ол, Мединасны къоюнуна алып, тиширыу халкъны аллына чыкъды. Аны кёз жашлары са-къалын жуууп бара эдиле. Аркес билмей эди къансына жиля-гъанын — Мединасхамы, Алпозгъамы? Да не, экиси да жу-уукъ эдиле жүрегине, экисине да жиляй эди ол! Экиси да огъурсуз адетни жесирлери эдиле! Не дегин, огъурсузлукъ жаланда огъурсузлукъну туудурады.

Аркес, Мединасны къоюнуна кётюргенлей, Горгай-ананы мазарына барды. Ёлюкню кётюртмеге салып, айтды.

— Тейрилеге жууукъ болду ханышабыз...—Кёлю толуп, иги кесек сёз айталмай турду. Мазар аллы майданны жа-

ляу-сыйыт толтургъанды.— Амиранданы, Асаргошаны жанларында кешенесин ишлербиз! Кесилигин салырбыз...

Горгай-ана, ишни алай боллугъун эрттеден билгенча, гузаба да этмеди. Мазардан чыкъды да, сыйытны тыйды.

— Ханышабызны тейриле чакъырдыла,— деди ол, мудах угъай, кётюрюмлю.— Табу тейрилеге!

— Табу тейрилеге! — деп къайтарды жамауат аны сёзюн.

— Ханышаны ханы къалды! Ханыбызгъа табу!

— Ханыбызгъа табу!

Энди жокъ эди сылтау, арсарлыкъ. Патчахха тийишлисича, ишни къолгъа алай алыргъа керек эди.

Угъай, жокъ эди анга къаргъашлыкъ! Огъурлу тиширыу бетле ашыра эдиле аны Къантинасха. Ол угъай эсенг, аман тюшлеринден уянып, кюн жарыгъына чыкъгъан насыплылагъа ушай эдиле. Аны кёрюп, Аркес да, гумада болгъан огъурсулукъ байлагъан байланыуундан ычхына, Къантинасны къатына барды. Аны, къолундан тутуп, гюренден алып чыкъды. Къантинас, Аркесни билегин къоюнуна къаты къысып, жүрексинеди.

— Энди биз жангы Ас-Тахны къуруарбыз! — деди Аркес, Къантинас бир кесек эс тапханлай.— Алай биз анга башха ат атарбыз... Ышыкъ жерни сайлагъан эди Амиранда, биз да Ышыкъ деп атарбыз элибизге...

Кантинас, сабыр болгъан эсе да бир кесек, алыкъа толусунлай эс жыйып, тынчаймагъан эди. Аркес айтхан жангылыкъны терк ангыламады.

— Шыкъы? — деп къайтарды ол, бийик къоюнда къалагъа къарап.

— Угъай, Ышыкъ! Ас-Тах — тау арасында алапат ышыкъ жерде ишленгенди! Жангы эл — Ышыкъ деп болсун!

Къантинас бу жол да айталмады Ышыкъ деп. Тили айланмады.

— Шыкъы! Шыкъы! Шыкъы! — дерге къалды.

— Хо, алай окъуна болсун,— деди Аркес.

Август, 1999 — март, 2000 жж.

Акъ-Суу

БАЯЗУП

*Баязир,
неда
Биринчи жашаууна
къайтхан Хыйса*

ЖОМАКЪ ДЕСЕ — ЖОМАКЪ ТЮЙЮЛ; КЕРТИ ДЕСЕ —
КЕМСИЗ СЕЙИР; ЧАМГЪА ТАРТСАНГ — ТАРТА
БАРЛЫКЪ, СЫР ИЗЛЕСЕНГ — БИР АХЫРЛЫКЪ...
ОЮНСУЗ А: ОҚЪУЯЛГЪАН ХАЙЫР АЛЛЫКЪ,
ОҚЪУМАГЪАН ҚЪУРЛАЙ ҚЪАЛЛЫКЪ ТЮЗ ХАПАР.

Х А П А Р

Баш баямчы — Голчуланы Гылангууа,
Ётюрюкню кертилеге жалгъай тура;
Жаш баямчы — Алиасхат Хут Жантемир,
Голчу къурта айтханланы керти суна!
Жашайдыла, бири ёлсе, бири тууа,
Бирин Тейри, бирин Аллах къыстай, къууа,
Заманланы тик жолларын ырхы жууа...

Автор

І. ТАМГЪА

Тарыхларын китаплада къоялгъан
Халкълача болмай, жарлы халкъым, таула
Ичлеринде ташлагъа, къаялагъа
Айтханды оюмун. Ташла, къаяла —
Аны китапларылла, китаплары!
Ала мени аллымда ачылалла,
Алада манга кёрюнюп туралла
Халкъыбызны эрлиги, жаралары.

Қъулийланы Қъайсын

Мындан алда Баш Адырда ишлеген илму жыйын, алимлини барын жыйып, хапар берди: бу жазгъыда Жансалгъыда, таш къобарып, оба къазып, шыякыгъа жол чыгъарып, сейир затха тюртюлгенбиз. Хурулада — эски къала, хуналары, хужанлары, суу чыгъаргъан быргъылары, къара ташда къол ызлары, жулдузлары... Бек тюбюнде, тёр юйюнде — къая жаркъа! Қъарай келсек — уя тамгъа... Эки тамгъа... Жети тамгъа... Ташны бети бурулупду Уллу камгъа...

Олсагъатдан аны тюртюп, тёнгеретип, къумун, тымын ариу этип, тёрт ёгюзю, бечеу этип, такъгъанбыз да, жашланы да экеу этип, тартханбыз да, келтиргенбиз! Энди мында, инсият-

да¹, сейир этип ма бу затха, билдиребиз жамауатха, созмай артха!

Баш тарыхчы къая ташны юсюн ачды. Аллы сыйдам, арты бокъур къара ташда сейир жазула бар эдиле!

Бу жерледе бир алим не бир тинтгич, бир залым аллай тамгъа кёрмегенди! Аллай белгини туюмчегин тешмегенди!

Инсиятда ишлегенле, тарых-тасха излегенле, аны ючюн а, байыгъып, бир игилик кёрмегенле, магъаналы тынгылай, мы-йыларын тырмылай, былай-алай дедиле, фатыуа изледиле. Юрюндюле, сюрюндюле, сейир ташха суюндюле! Къарайды-ла башха-башха, кими зукку, кими къашха! Алимлени ичин-де, жаш эсе да, ишине терен сюзюп къарагъан, жазгъаны да жарагъан бир онгмазлыкъ бар эди, Баязирланы Баппуну, бош къалыр эсе аппуну, къартлыкъ уланы эди, жангыз туугъаны эди. Ол а, халкъдан энчирек, ташха кёзлерин тиреп, Аллахдан да эс тилеп, айлана эди тегерек. Кёзлерине ийнанмай, къу-лакъларын да салды, ташдан ауаз келгенча, анга жабышып къалды.

— Кет, бизге да къарама къой! — дедиле бирсиле.

— Къачан эсе да бу ташха тамгъаланы мен кесим сал-гъан кибикиме, — деди Хыйса, кертиси да, Баппудан угъай, ол ташдан туугъанча, кёлю толуп. — Тынгылачыгъыз, ичинде тауушла бардыла...

— Ай, сен тёрткёз, кёмюксёз, — деп жаныды аны Оюс, ташха алимлени барындан да жууукъ тохтап. Инсиятда ишлеген, не тапса да тишлеген, урлукъ, къуллукъ болса да, кесим дерге бек суюген, жукъабурун, къалынкъаш, хыйламу-рат, къайкъыбаш адам эди ол. Ташны тарых магъанасы, та-рыхны да багъасы уллу боллугъун ангылап, табылгъанны хакъ баямын бек алгъа кеси айтыргъа сюе эди. Не медет, кётени бла кекели бир бирни тутмай эдиле да, ол Хыйсаны бегирекда андан жаный эди. — Къалай салаллыкъ эдинг да сора сен ташха тамгъаланы? Минг жыл болгъан кишиге уа ушамайса!

Алай а — не, Хыйса да, жукъ айтмай, ауузун тыйса да, бир тынмагъан къыяма эди. Аз мычыды. Сора чыкъды кы-йыргъа, сагъыш эте, кыйыла, былай айтды жыйыннга:

— Алиасхат сау-эсен... Ол къарар эди, тилесск?

Кёп жылла мындан алгъа инсиятда ишлеген, къаялада битикле, жалпакълада шинтикле излеген, къарг, къарыусуз эсе да, бир арыусуз, услусуз, чын тауукъдан санлыракъ, сё-зю, чамы — сантыракъ, жумарукъгъа ушайыракъ, уллубурун, уллукёз, акъылы уа — сайыракъ, бир чегемли бар эди — Хут Жантемир — атасы, ёз аты Алиасхат! Халабалыкъ, къыяма-

¹ *Инсият* — институт дегенни магъанасы.

лыкъ, хапар айтса — сууда балыкъ! Тюбегеннге — хыйла чалып, чамгъа алып, айтып-къалып, илхам алып, жашай эди, сау къаллыкъ!

Аны чакъырдыла.

— Дарбазалы, мазалы, Думаланы мажалы. Алиасхат зауаллы! — деди анга инсиятны башчысы Таукъан Шакъманович Шакъманов.

Ол да ташны кѣргенлей, ай, машалла дегенлей, халкъ къуюлуп, къууулуп, элден-журтдан жыйылып, инсиятны аллында чонг къурултай къуралды.

Алиасхат—къыйырда, бурунун тарта, жыйыра, хахай этди жыйыннга:

— Аха, сабыр болугъуз! — деди.

Кѣзлюклерин тюшюре, ташха къарай, тюшуне, бек ауур да кючсуне, шыбырдады, сылады, кѣлю толуп, жиляды.

Хыйса — аны сохтасы, шекирти, бир эллиси — тамгъаланы санайды, устазына къарайды.

Алиасхат зауаллы, жукъ да айтмай арталлы, нарт адетинде, онг тобугъун кѣтюреди, аны ташха тирейди, сора тынгылагъыз дейди:

— Да, жанларым-кѣзлерим, тамам болур тѣзгеним! Керти эсе кѣргеним, шагъат болсун Чегемим — тамгъала бек эрттеден къалгъандыла.

— Ненча ёмюр-ёзгериш...

— Бизге деричин келиш...

— Жокъду озгъанны кѣрюш...

— Андан бизге не бедиш...

— Қъара ташда тамгъала, тарыхлагъа жан сала, айтырла да келишни, ёзгеришни, ёрюшню, кѣрюрбюз жолубузну, — деди Алиасхат Хут Жантемир.

— Тарыхын ким да излейди! Бу кеси бир музейди! — деп, Оюс философия чалдырыу бла Сократны да хорлады.

— Ай сау къалгъын! — деди анга Алиасхат. — Тамыр, теренде болса, кюч берир! Терек, ёсюп, деменгили болур.

— Кѣп ташланы кемиргенсе, Хут Жантемир! Энтта кемир, — деди Оюс, буйрукъ берген ауаз бла.

— Кемирсем да, — деди Алиасхат, — кемирсем да, бу ташха жетген малкъар халкъны ташы жокъ, аны билмегенни башы жокъ! Айтайым, сиз къайтыр кибики тобагъа: бу таш жатды толугъа минг жыл обада! Ма былай жазылыпды мында:

ЭР ҚЪУШ ТУР. ИУРТ. ЕМН. ЁЛД.

Эки бирча сѣз — бешинчи бла алтынчы «ЕМН» бла «ЁЛД» ангылашыныусуз кѣрюнедиле. Не амал, дунияда хар

бурунгу зат туюмчекли-туюкли, аны тешерге билим, заман да керекли...

Хыйса, кюлуна кыагыт-кыалам алып, жазаргъа хазырланды. Оюс аны да зарланды. Шошчукъ, директорну кыатына барды.

— Эр кыуш тур...— деп кыайтарды Алиасхат.— Кыууанч келип келюне, жамауатны келюне бети жарып кыарады.— Илму-излем инсиятны археологлары, тауча айтсакъ, бурунгу обаланы, ордаланы кыазыучулары, тере жазыучулары бурунгу Бууулгуну башында Баш Адырда чексиз тарых магъанасы болгъан ташны тапхандыла... Тарых белгилеге кере, бурунгу Тейрикам, Жансалгъы элле, аладан айырылып кыуралгъан Бууулгъу, Юргели, Жантай элле ол тийреледе болгъандыла. Бу таш да анда табылды! «Иурт» дегенден хыйсап этсек, сёз ЭРКЫУШТУРЛА ЖУРТУНУ юсюнден барады. Кыачан эсе да алайлада, баям, «Эркыуштур» деген халкъ жашагъанды. Ташда жазууну тилине кере уа — бизге жууукъ халкъды — тамырыбыз андан эсе да, ким биледи... Белгисизлей бирге ушагъан «ЕМН» бла «ЕЛД» кыаладыла, хау. Нездиле ала? Бурунгу баямчыны жангылычымыдыла, огъесе, ол заманланы жазмаларына кере, тюз болуп, сейир билдириуюмю асырайдыла? — Алиасхат инсиятны таматасына бурулду.— Сен, сау кыал, жамауатны адамыса, Таукъан. — деди анга.— Инсиятны архиохлары Баш Адыргъа кыайтарыргъа, быллай ишге шагыатха да Москвадан чакырыргъа тийишлиди. Кыарыусузну жууугъу аз, душманы кеп, айтмазла быллай ташха тамгъа салгъан, минг жыл алгъа жазуу алгъан МАЛКЪАРДЫ деп!

— Илму кенгеш кыурайыкъ, барына эс бурайыкъ,— деп, Таукъан ишине кетди.

— Мени ичине от тюшдю, Алиасхат,— деди Хыйса. Келюклерин алып, келерини мылыларын сыйпады.— Шаша тургъаннга ушайма... ташда жазуулары жаза тургъаннга... Мен ол заманда жашагъанча, алай келюнеди манга...

— Башлагъанса биягъы сен,— деди Оюс.

— Баям, кимден да бек манга керекди излерге, ташда тасхалы селзени туюмчеклерин тешерге...

Инсиятны илму жыйыны толу жыйылгъан эсе да ташны аллына, Баш Адыргъа жангыдан барыргъа, таш кетюрюп, арыргъа, хурула кыотарыргъа кеплери туюул эди хазыр. Оюс да селешалмады, басып.

Инсиятны башчысы, малкыар халкыны ахшысы Таукъан — жаш алимлени басхычы эди. Ол ийди да кыагытчысын, чакыырды барысын. Алайдан да кетмейин, кеп сагыш да этмейин, ишиди деп кыуралны, илму жыйын кыурады: Алиас-

хат Хут Жантемир, Хыйса бла Жууакемир, Оюсну да кѡшду ары!

II. БАППУ

Малкѡар тили жарлыдымы дейсе? Не уа жарлылыкѡдан чыкѡмагѡын. ол жарлы тѡюул эсе...

Анака этичѡ кѡаргѡышладан

Баязирланы Баппуну жокѡ эди усу, аккуну. Жамауат элде бийикде кѡте эди ирикле. Малы, мѡлкѡ кѡп эди; сабийден а кем эди. Ал кѡатыны Алмахан тилей эди Аллахдан; алай анга не мадар: сылатса да устагѡа, мал берсе да улутхагѡа, намазлыкѡгѡа жыгѡылып, кѡрешсе да жалынып, болмай эди кѡарыны. Аны ючюн а Баппучукѡ, тырман этмей, айтмай жукѡ, бал батманлай кѡатынын сѡе эди ахырлыкѡ!

— Мени кѡой да, кѡатын ал, кѡуу болма да, чирчик сал! — деп, ыразылыкѡ бере эди Алмахан.

— Иги кѡатын эр кишиге жашдан, кѡыздан сѡйлыды, — деп кѡоя эди Баппу.

— Алай бирде Аштотур — неках тейри — ол обур, терилтген эди Баппуну, бош кѡалыр эсе аппуну!

Сора Баппу, кѡлленип, бийикде кѡшундан энип, келген эди ауулгѡа, — кѡыз кѡачыргѡан дауургѡа.

Энесайладан бир кѡызчыкѡ, башын сѡймеклик кѡысып, кѡачхан эди уланнга — аны тилеп тургѡаннга!

Тукѡуму-жууугѡу тѡйып, кѡп жилий эди, сытылып. Да не айып, сѡймеклик жандан татлы, жууукѡдан, тукѡумдан да багѡалы! Жамий-бала, тѡзалмай, бир жол кѡачып кѡутулду. Да, не медет, тутулду.

Энесайланы жигитле, комиссарла, женгилле, ызындан терк жетдиле, ѡлюм уча этдиле. Кѡайтардыла да кетдиле.

Колхоз кѡурала эди, жашау бузула эди. Иш ахлусу, мѡлк жукѡлусу — кулакга, ууакѡгѡа санала эди. Аллай юйню улаы — Жамийни — кѡачып баргѡаны! Ол тѡюул эди, айхайда, Энесайлары унарыкѡ!

Ѳксюз эди ол кѡызчыкѡ, кѡкде жарыкѡ жулдузчукѡ! Кѡачханында — бет кѡусуп, кѡайтханында, кѡан кѡусуп тура эди бир юйде, тутулгѡан тутхун кѡйде. Ата кѡарындашы Энесайланы Кѡара, анга кѡарап, борчун-кѡарчын этерге да жарап, тута эди бек кѡаты, аны борчуна санап.

Баязирланы Баппуну агѡач ишге фахмусу элпек эди, кенг эди; аллай киши бир элде сау жыйыннга тенг эди. Юй ишлеген — юйюне, бау ишлеген — баууна чакѡыра эди изеуге.

Ол кече да Баппу, кѡшдан келип, аллына ал бота да салып, от жагъада арауанда гыржын айландыра тургъанлай, эшикден биреу сѣлешди. Баппу, чартлап чыгып, къарады. Энесайланы Къараны таныды да, жарыды. Юйге кир деп, тарыды.

Энесайланы Къараны жокъ эди анга зараны. Жууукълукъ угъай, эллилик жарыта эди араны.

— Билеме, Алмахандан тансыгъынгы алмагъанса, жолдан да солумагъанса,— деди Къара, юйге кирирге унамай.— Айып этме, журт кибикни башын салыргъа изеу жыяма да, сени кѡлунг жетмесе, тынгылы боллукъ сунмайма...

Кѡлуна балта, сюрме да жарашхан, агъачха жан салгъан Баппуну жагъынсыз эди ылыгъы, ойнауукъ эди кылыгъы. Алаша, бѣкем, борбайлы; сѣлешсе, сѣзю — кѡлайлы!

Ол кюн да келди изеуге, иши тенг болуп бешеуге!

Анда кѣрген эди Баппу ол кызыны — эрге къачып, сыйырылып тургъан насыпсызны!

Болмай бир затха гурушха, изеучюлеге жумушха чыкългъан эди, кѡумгъан бла суу алып, боюнуна жан жаулукъ салып. Кѡл-бет чайкъата, биразгъа тургъан эди арбазда. Изеу да тюш азыкългъа кѡурала. Алай ол аз заманчыкъ тамам эди Баппугъа кызыны тамам кѣрюрге, эслерге, нюзюр этерге.

— Ой Къара, бу ариу эгешчигинги манга берсенг а! — деп ойнады Баппу.

Энесайланы Къара, эгечине, анга да къарап, Баппуну лакъырдасын кертиге санап, жарыкъл болду:

— Оллахий. Баппу, санга уа... Он къатынынг болса да... берирме, бек сыйлы да кѣрюрме...

— Кѡй, Баппу, ол санга Алмаханча болалмаз,— деди Чекке. Аны сакълалы алай сары, бетн да алай сепкил — ол асыры тютюн ичгенден болгъан кибик эдиле. Жассыбет, жасыбурун, сарысакълал салакълый киши; Жамауатны кюнлюм жаанында сары къаяладан жарылып тюшген жаркългъа ушай эди. Кючбюсюрѳу эди, баштѳбен. Жамауатны кюнлюм тийрелеринде ол бир затха ыразы болуп не кѡууанып бир элли да кѣрген болмаз.— Керексиз сандырай турусса, жаш кызычкълланы уялта...

— Сени сабийлеринг кѣпдюле да, айтырыкълса, Чекке,— деди анга Кертибай хажи.— Аллах, къатын юсюне къатын алыр амалтын, муслийман эр кишини чирчиксиз кълалыргъа буюрмагъланды. Тийишлиди Баппугъа къатын алыргъл! Хайт деген заманы!

Энесай улу Къара да, къатынлы деп къларамай, хазыр эди Баязир улу Баппуну намысын кѣрюрге! Сыйырылып келгенни, атасы эртте ѳлгенни, анасы эрге кетгенни, мычымай, эрге берирге!

Тюш азыкъ бошалгынчы, устала солуу алгынчы, келишим толу чертилди: келечи да келгинчи, къыз да сёзюн бергинчи, аны оноуу этилди.

Изеудеги кишиле, ингирликде, тизиле, киеу нёгер болдула.

Энесайланы Жамийни, бишмеген тели сабийни, Баязирлагъа элтдиле да бардыла. Алмаханн къатына келин этип салдыла.

Экинчи кюн эллиле алгыш эте келдиле. Къатынла — сейирге къараргъа, кишиле — къурманлыкъдан къабаргъа! Тукъум къарындашла да Баппуну къолун тутаргъа, угъай демей уртларгъа! Баппуну къаялы арбазына, чомартлыгъына да базына, бек кёп адам жыйылды. Ючлю бугъа союлду. Жаубаш боза къуюлду.

Кертибай хажи неках этди да кетди.

Жылы тугел жетгенлей, Жамий-бала кыйналып, кюченгисин этгенлей, туугъан эди тунгучу. Аначысы къарт Хабай этегине алгъанлай, эки кёзюн жандырып, сары жау бла как ашаргъа къадалгъан къатынланы да алындырып, къарагъан эди ол тунгуч — таныгъанча юлени, бужукъланы, чюлени, нартюх къуйгъан гюйрени, отун агъач юргени, жыйгъыч аллы кийизни, гота такъгъыч мюйюзню, ожакъ сынжырда от къобураны, арауанда къата тургъан гыржынны... Сора ала барысы да къачан эсе да аны илляулары болуп, энди уа, ол къарангыдан жарыкъгъа чыгъа келгенлей, ким эсе да сыйырып къойгъанча, къычырыкъ этип жилиады, Хабайны этегин булгъап, тыпырдады. Алмахан сермеп алды, анга къуу ёшюнюн салды. Кеси да анга къошулуп жилиады. Жашчыкъ, аны кёргенлей, къуу ёшюнню эмгенлей, саппа-сау болуп къалды, кюлюп окъуна башлады.

— Баш ием жолда къалсын, мен санга ат атамасам, — деди Хабай. Къагъанакъны Алмаханн ёшюнюнден алып, ёрге тутду. — Кёремисе аны, тынып къал! Бу салынмагъынг да неге ушайды? Жамий жаш угъай, эшек гылыу тапхан кирик! Жый ары! — Хабай алай айтыр-айтмаз, бир къатын да аны жерге аталмаз бийикден тюзюнлей киндик анасыны бетине чынгайтды. Къозлаугъа жыйылгъан къатынланы, как ашап тойгъанланы, кюлдюрюп, зауукъ этдирди; сюйдюрюп, кесин билдирди.

— Айт, муну атын айтырыкъ эсенг, Хабай! — деди Бата, кюлюп къата. Ол Баппуну эгечи эди. Къарындашым чирчиксиз къалады деп, кюйюп тургъан ана къарын чексиз къууанчлы эди.

Хабай, кеси да кюле, хыпыярны къоюнуна тюшюре, бетин этеги бла сюртдю. Сабийни алыргъа узалгъан Батаны ары сюртдю.

— Айтсам а,— деди ол,— айтсам а — Хыйсады! Баязирлары кыйсала!

— Суююнчю кърманлыгъынг боюнубуздады,— деди Бата.

Хабан, анга тынгылагъан да этмей, олсагъатдан тунгучну ёрге-ёрге атып, жырлап башлады:

Ой да, Хыйса, ойра Хыйса!
Улан адыр юлюшлю,
Бёрюден да жүрюшлю,
Тукъумгъа да беришли,
Алтын аякъ келишли,—
Иги кюнде келгин, бала,
Халкъгъа къууат бергин, бала!
Кёп къууанчла кёргюн, бала!

Сора Баязирланы тукъум къууанчлары бетлерин жарытып, иги да жаш кёрюнген тийре къатынла, Бата да къошулуп, бары бирден жырладыла:

Ойра, Хыйса, Боракъ Хыйса!
Омакъ Хыйса, чомарт Хыйса!
Къош-къош сюрюу малларынгы
Жанлы кърса, Тейри кърса,
Эр болурса, бек болурса,
Экинчиде сакъ болурса,
Сау ёс, таным, тулпар бала!

Киндик анасы Хабай, эл анасыча, алай! Ол анга итлик кёлек кийдиргинчи, этегине да сийдиргинчи, атын атап, жолун жорап, алай жырлагъаны Хыйсаны эсинде къалгъанды. Аны къулагъына дайым эшитилип тургъан макъам кибики!

Алты жыллыгъында, душман ылыгъында, юрюлюп, кёчюрюлюп, тёгюлюп, белгисиз жолгъа бара туруп да эшитиле эди ол ауаз — «Ойра, Хыйса, Боракъ Хыйса!» — деген.

Хыйса Боракъ не болгъанын билмей эди. Алай а ангылашыныусуз сабий сезиминде, ол, анга къуш сыфатлы кёрюне, аны, къанатларына алып, бийикге кёп кере учургъанды. Къулагъына Баязир деп кычыргъанды. Айдалып, юйсюз, жерсиз къалып, Къыргъызстанда ол тюшген эл Къарабулакъ. Жамауат кибики, кюн тийип тургъан ариу эл эди. Къыргъызлы кызла да кызына, жашла да алагъа кысыла, Къарабулакъны сыртларына чыкъсала, аны сейиркъанат Борагъы тауладан ары учуп баргъанча болуп, Хыйса эки билегин да ол сейир элесни ызындан аз узатмагъанды! Орта Азияны кызыу

кѳумларында бише, сары кѳулделерине тѳше, салам мулжарларында кѳала, Хыйса сары шинлирек болуп кѳайтханды. Кѳыргѳызча жырлагѳанды, жазгѳанды, «Кѳк бѳрю»² да тартханды. Бюгюн да орусча сѳлешсе, тили сынмай, «книга» дейди; нѳгерлери бирден кѳолгѳа алсала, кѳозутургѳа кѳалсала: «Ал эми Кутузоп боло тургон болчу болсо, бир кѳзю кѳыйшык ѳкен,— деп, школда тарыхдан окѳутхан устазын эриклейди.— Кѳзю кѳыйшык болгѳону менен тиги Напален деген акѳмакѳты кѳыйратып салгѳан ѳкен...»³. Алай айтып кюлдюре, ниет саулугѳун билдире, кесин сѳйдюре жашагѳанды. Не зат айтып кѳакѳсала да, не шарайып тапсала да, нѳгерлери аны жанына тиймезлигин, ыйлыгѳып кѳюмезлигин биледи, кюледи, безийди.

Окѳугѳанда, толкѳугѳанда, ѳйде, жолда болгѳанда, Бораѳ кѳорап кетмей ѳди, аз да тансык ѳтмей ѳди. Москвада, Анкарада, Кѳарачайда, Кубада, кѳурултайла кѳурала, Хыйса да бара ѳди кенгешге, кѳатыша ѳди кѳп ишге. Алай ол, кѳайда болса да, жукѳласа, окѳуй турса да, ѳкнленип, жалкѳый ѳди, кѳайры ѳсе да талпый ѳди! Ажаша ѳди ушакѳдан, тауушла келе узакѳдан! Ол биринчи туугѳанда, кѳып-кѳымыжа тургѳанда, жютюбурун гебох алып, терен урула да кѳазып, ѳслерине чымыртала салып, жыйын бла жаныуарла кѳуугѳанда, дѳн-дѳния жаланда таѳ бла агѳач болгѳанча, бары тауушла, тюрсѳнле, сызгѳыруула, ийисле, ѳмюрлени теренлеринден келгенча, келип, бары ол биринчи туугѳанда айтылгѳанча, ѳшитилгенча, алай ѳди.

ѳртте деген бошду бары! Такѳыйѳагѳа ары барып, ѳйѳн, жерин, ишин танып, чотха алып, ажашмайын бир кѳюнне да, бюгюнне да тѳшѳп кѳалып, адам алай жашайды. Ол айтады, сагѳайтады: «Келип, кѳрѳп, жашап, ѳлѳп, биз жылланы кѳууабыз, жангыдан да тууабыз... Алай андан не магѳана — ѳталмасанг заман деген индекден, кеталмасанг ѳмюрлени теренине — кѳарар ѳѳѳн, жарар ѳѳѳн, адам улу кѳалай жашап келгенине...»

Хыйса, кѳп окѳугѳандан, кѳзлерин сокѳур, арѳасын бокѳур ѳтгенди. Аны ѳѳѳн а, жахиллей кѳалдым деп, ѳхтѳнѳди. ѳнди уа, бу арт жыллада, бурунгу окѳуулагѳа, ийна-ныулагѳа, обурлагѳа талпыгѳанды да, жашауу бютѳнда тынчлыкѳсыз болгѳанды. Кечелери — жукѳсуз, кѳндѳзлелери — хукмусуз! Окѳугѳаны, ѳтгени, акѳылыны жетгени, ѳсинде кѳалмай, ол биринчи туугѳанындагѳы жашаууна кетип кѳалады. Хыйса — ары, Баязир — бери! ѳрттегили — бю-

² *Кѳк бѳрю* — кѳыргѳыз халѳ ѳѳн.

³ ѳнди Кутузовну ѳѳѳндѳн айтсакѳ, аны бир кѳзю зигилеу ѳкен... Алай а, кѳзю сокѳур болгѳанлыкѳгѳа, ол Наполеѳнну ууатып кѳѳйса керек...

гюннго, бюгюннго — эрттегили, арада уа — Хыйса! Бютюнда Баш Адырда табылган кая жаркыда жаркыма тамгаланы кычан эсе да кеси жазганча, аны да кыулагына Борак угай, таш кеси кычырганча! Кёз аллында кертилик бла кыулагына келген тауушланы араларын келишдиралмай, ары кырап, Тейриге, бери кырап, Аллахха жалынады. О, дуня байламлыгы, табыл манга, табыл деп табынады. «Ойра, Хыйса, Борак Хыйса!» — деп, Хабай да акыргынчык жырлайды. Кычан эсе да жашаган уллу жашауунда уллу ишле этип, энди уа, жангыдан Хыйса болуп тууганда, аланы бары бла да байламлыгы эсинден кетип, артха жолу, кертиси да, заман деген индекни арасында кёмюлгенча, алай кёрюнеди. «Ким болур эдим мен алгын? — деп сора эди кеси кесине. — Итми? Киикми? Терекми? Битген кёгетми? Голункылдымы? Адам эдим эсе, не болур эди атым? Кыалай хунерим болур эди? Не тюрлю юйдегим, юйюрюм?»

Тибет илмусу кыанына сингип, жулдуз окыууланы да биллип, Хыйса хыйсап эте турганлай, бу таш табылды! Баш тейрини белгисмиди ол? Уллу Аллахны измисмиди? Огъесе эркыштурла, бийикде жашаган ёхтем туккумла, саламмы жибередиле, сынап? Жаркы ташны тамгаларын сылап, ауурлугуна да чыдап, ким эсе да аны ючюнмю кюрешгенди?

Кыйын эди кыудуретни кырултайын билген! Алай а бурунгуну шаудан суулары, жарсыулары, иги кыуумлары, уулары — аны юрегинде зынгырадыла да, ол, алгыннгы кыабына табына, табыла, тангына алай чыккыды. Емюрле кетселе да, жерни юсюн дылгам кыаяла кертселе да, жанла, бирден бирге ёте, тюрленмегенлерин биле, кюле, кюе, сую, суюлди. Хау, аны алгыннгы кыабы чакыра эди! Барсын, кесини бурунгу кыабын тапсын!

Бу иш Хыйса, кырк жылына жыйыла, хаулеликден да тыйыла, илму деген кыйыннга толусунлай берилип турганлай тюшгени бютюнда ырысларча эди. Окыганы, эшитгени, кёргени, ташда жазылган жазуула, хурулада кыазуула — бары аны юсю, эси, кёзю бла ётгенча, алай кёрюнюп турганлай, энди кертиси да алайды, кел да кыара деп, Борак жангыдан кычырганлай болуп кыалды.

Алай эди Хыйсаны ол кечеги хыйсабы. Бурунгу эркыштурла — кыаялада жугутурла — аны бийикке кётюрюрле, не, тереннге атып, ёлтюрюрле! «ЕМН» бла «ЁЛД» да ачарла тасхаларын — аланы ким жазганын!

Аллах, жол бер! Амин!

III. ЖАМАУАТ

София

Москваны тенгсинмеген. Ма дуня кѣрген неди!
Къайда игиди сора?

Чацкий

Биз къайда туююл эсек, анда.

А. Грибоедов. «Акъылдан азап»

Баш Адырда хуруланы къазаргъа, анда сейир шыякыла табаргъа, бек башы уа — буруннгуну жазаргъа Нальчик шахарда илму инсиятдан экспедиция келгенди деген хапар элге терк жайылды. Сейир «инжиреллеге» — жер тюбюндегин билгенлеге — тюберге, хыйлаларын сюзерге, къыймаларын, къуймакъларын юзерге хар тийре кесича хазырланады. Къазгъан бурунгу хуруланы этерик эселе да, соргъан а бизге этерикдиле деп, къартла тамакъларын ариулайдыла; эслерин къаруулайдыла. Къызла, экспедицияда къатынсыз жашла бар эселе, акъылсыз хариплени тузакъгъа тюшюрюрге деп, кюзгю аллында кѣбюрек мычыйдыла; бетлерине аны-муну ышыйдыла. Башхала да кими анда, кими мында булжуйдула.

Элге алим къонакъла келгенлерине артыкъ огъурамагъан элни къуллукъчуларыдыла. Тышларындан ариу, ичлеринден аман айтадыла. Чыгыр башдан къурт тюшюрген чилледе — ким биченде, ким тюкенде, асламысы уа — тыш жерледе — сатыу-алыу, ёлюу-къалыу! Ким эди илму къайгъылы? Хар кимни да къайыгъы ахча деген тенгизде байыкъмадим демезге! Бахчала да — битмезге, къочхар къойгъа секирмезге, къарт ныгъышда кекирмезге, жаш-къуш намыс этмезге, келген къонакъ кетмезге жетишгенде, бурунгу хуруланы, эрттеден къуруланы къазарбыз, бир зат табып, жазарбыз дегенле сыйлы къайдан болсунла!

Алай дешип башчыла, кѣз туурадан къачдыла: эл башчы — президентге, мюлк башчы — министрге, эсепчиле — банкга, баргъа... Аны барын айтыргъа уа — махкемеде юй сыйпаучу къатынла! Кертиси уа — бары да, жалбаурдан къарыла, такъырлыкъдан тарыгъа, олтурадыла дыркыда. Ичги да бар, аш да бар, жумуш этген жаш да бар. Эрикселе, эркелетир эрсиз эгечле да бар...

Окъуулу инсанны мыйысы, дайым тартылып тургъан жыялай, тохтамайды, талмайды; жашау чюйреликlege, кесим деген ишлеге чалынмайды, бой да салмайды; кѣзбаулукъну сюймеген, ач, жаланнгач болса да, кюймеген, бир тажалды,

тажалды! Ол жаланда тюз ишге, адамлыкъ сапарилеге кертчиди, халалды.

Къонакъбайлыкъы айтыла келген бурунгу Жамауатны халын алай кѳргенде, Жантемир мугурайды. Жууакемир шугурайды. Оюс деген жаш алим, кесин суююучу залим, жауарыкъ кюнлей къаралды. Олтурмайын азыкъгъа, къутура кирди Хыйса жазыкъгъа! Оноу этерге суйген, этдирмеселе, къаш туйген, алаша добар эди ол! Эр кишиле къуллукъ ёчге чабышсала, барын хорлар эди ол! Бѳкем эди кѳкюреги, ёхтем эди жюреги, да, не медет, толмай эди тилеги!

Ахырында, къуллукъладан тыйыла, санлары да къыйыла, кирген эди инсиятда жыйыннга. Айхай, медет, къылыкъын — къуллукъчулукъ ылыкъын — къоймай эди, ыйлыкъып!

— Жылкъысын юсгюртген байлай, нек этесе былай? — деди анга Хыйса.

— Аллыбызгъа нек чыкъмагъандыла? — деп жаныды ол Жамауатны эл къуллукъчуларын. — Обкомдан буйрукъ ала нек келмегенсе сен алагъа, экспедицияны башчысы болуп?

— Бизге кишини борчу жокъду, — деди Жантемир сабыр. — Эл къуллукъчула да безиреп айланмайдыла... Жерлеринде эски хуруланы къазаргъа къойгъанлары ючюн да сау болсунла!

— Халкъны жериди! Мен халкъ ючюн ишлейме...

— Биз де! — деди Хыйса.

Оюс, кѳзлерин жана тургъан мыдых атылгъанлай атдырып, Хыйсагъа жангыдан къызды.

— Бу ташланы тюплеринде тюненеден бюгюннге не табаргъады умутунг?

— Аланы тюплеринден къычырады улутум!

— Иги хазыр болуп тур! Сосурукъ да, Ёрюзмек да, сау болуп, аланы тюплеринден чыгъарыкъдыла! — деп табалады Оюс.

Жантемир аны къатына барды. Арыкъ билегин аны инбашына салды.

— Тамыры бекни — тахы бек, бала, — деди ол, сабырлыкъын бузмай. — Тахы бекни да, жаны бек! Умутунгу алай эртте нек юзесе? Сосурукъ да, Ёрюзмек да, бары нартла, къартла да чыгъып къалыргъа да болурла... Дюн-дуния болгъанлы адам улу къайдады? Хурула тюплериндеди ансы!

Не файда, Оюсха аны ангылар акъыл къайда!

Эмеген кирик, къутуруп, къусуп, жыйынны, кесин да бузуп, кетди эл къуллукъчулагъа тюберге, аланы да бюгерге!

Хыйса бла Жууакемир ахтигерий салдыла. Хуржунладан чыгъарып, иш адырланы жайдыла. Жазыу столчукъ да къурадыла. Баш Адырны юсю бла тау жайлыкълада къош-

лагъа баргъан шибилъа жиплеге къошуп, ахтигерийге, иш ар-
базгъа да чыракъ тартдыла, электропечь орнатдыла.

— Жашаргъа, ишлерге да боллукъду, уланларым! — деди Жантемир.

— Бек алгъа школда тюбешиу къуаргъа керекбиз, — деди Хыйса.

Тамата Жантемир эсе да, оноу этерге Хыйсагъа тюше эди.

— Не къадар эл болгъанды бу тийреледе! — деп сейир эте эди Жууакемир, тегерекге къарап. Кюн ариу эди да, уллу ауузну чегети, кюнлюмю да туура кёрюнеди. — Къайры къарасанг да, бурунгу журтланы хурулары, буруулары... Жамаетны юйлери... ол хуруладан тегерей келип, тохтагъан ташлагъа ушайдыла.

— Сен ыразы болсанг, Жантемир, биз ишибизни магъанасын школ сабийлеге, устазлагъа айтыргъа тийишлибиз, — деди Хыйса, Жууакемирни жүрегин толкъутхан сейирликлеге эс бурмай. — Тарых тамырларыбызны излеуню башлагъан биз эсек да, бардырлыкъ бюгюнню школчуладыла. Ала билирге, келленирге керекдиле...

— Акъыллы хашкен!⁴ — деп, Хут Жантемир, бу жол арыкъ гырхы къолчугъун кесини арыкъ тобугъуна урду.

Алиасхат Хут Жантемир Хыйсаны инсиятда ишлеген алим жашланы барындан да энчи кёрюучю эди. «Ай, жаным, хашкен, къалайса экен?» — деп, къысха арыкъ тобукъчугъун аны тобугъуна тиреп, онг баш бармагъыны жүрегин аны онг баш бармагъыны жүрегине салып, алай саламлашыучу эди. «Алиасхат, неди бу этгенинг?» — деселе: «Ай, аман хашкенле, ол нарт саламлашыуду!» — деп къууанады.

Инсиятны илму экспедицияларында да ол Хыйсаны биргесине кеп болгъанды. Ол, жаш нёгерине ташланы, талаланы, къалаланы, журтланы таныта, урушуп, уруп да, ачыта, бурунгу дерслерин бергенди. Къобан сууну жагъасында, Зеленчук (Зилянцкы) тийрелеринде, Хурзукда, Рум тауунда Хыйса аны сакъалын жүлюгенди; оюлгъан къалалы тикледен аркъасы бла тюшюргенди; къайда да онг жанына салып жүрюгенди. «Ай, аман хашкен, гынттыланмай ёссенг, адам боллукъса!» — дей эди ол Хыйсагъа. Бары билгенин айта эди, гамайта эди. Бусагъатда уа, сагъышла къууа, анга жууап бе-

⁴ Алиасхат Хут Жантемир бу «хашкен» деген сёзню айтыргъа сюеди. Не болур бу бурунгу сёзню магъанасы дегениге — билгениге, билмегениге: «Мажюсю эфендилеге хашкен деп болгъандыла. Хашкенле тейрилени жерде кесиликлерине къарагъандыла, «бакъгъандыла»: тейриге табыныуну тейрелерин жүрютгендиле.

рирге ашыкьмайды. Кеси ичинде элде жаш тѣлю бла тюбешпуну таплыгын ачыкьлайды.

— Кьуллукьчула — не, бир устаз келип тюбемеди, жууукь болугъуз демеди. Сюерлеми?

— Суюсюнле, суюмесинле, былайгъа келип, не ючюн тохтагъаныбызны билсинле... Мен кычырыкь этерге суюмейме... Хау, Алиасхат, кычырыкь этерге суюмейме... Алай а... хар таулу кесини таулулугъун сакьлар ючюн къазауат этер кюнле жетгендиле...

— Честное слово... анам ълмеси... алайды,— деди Жууакемир.

— Ай, хашкен, къая тешген, къарт болуп, сант болуп, борбай бутха таяннган заманым болмаса эди... мен да бир къауумлагъа уа... Ёрюзбек эмегенлеге этгенлей этерик эдим. Не этейим, кѣчгюнчюлюк тюгендиргенди, жилигим Иртыш сууну жагъаларында эригенди... Хо да, барайыкь. Халкыбызны бек бурунладан жигине жетерге боллукьсуз, аман хашкенчикле дейим. Акъылларын билейик. «Къулагынг бла да эшит, кѣзюнг бла да кѣр» деучюдюле. Кѣрейик, саламыбызны да берейик...

* * *

Баш Адыр — Жамауатны чегет къашында, Къарауул тауну башында эди. Хапарлада айтылгъан бурунгу тау эли хуруларымы эди ол, огъесе Хыйсаны ъмюрюне жууукь, бир тарых ъзгериште тууп, онгу, жолу кыйындан къурупму кългъан эди — аны юсюнден къагъыт-къалам кълмагъанды. Анга кѣре, бурунгу Бууулгъу бла Баш Адырны байламлыкълары да белгисизди.

Баш Адырдан къарагъанда, Бууулгъу — къая аллы кенг дуппурду. Къачан эсе да къая чачылгъанда чачырагъан жаркъа ташла, агъач ичинде юлеча кѣрюнедиле. Хыйса, бузоу къайтаргъан жашчыкь болуп, былайлагъа чыгъа башлагъан заманда, «Бууулгъу дуппур», «Баш тала» деп, жер атларынча айта эдиле ансы, алгын алайлада элле болгъандыла деп, сагъыннган да этмей эдиле.

Хыйса, сабийлигинден шагъырей жерлени жангыдан эсгерип, энишгелей, бийик кезден, суюген, къууаннган кѣзден, Жамауатха къарап, тохтады. Эсине Орта Азиядан къайтхан кюнлери тюшдюле. «Къалай тѣзюмлю эдиле алгъынгыла!» — деп, сейир этди. Сейир этмей да къалай боллукь эди — ол туугъан, ол киндик анасы Хабайны башындан энишге сийген юй энди бир башха къашха кишини юйю эди. Баппуну устакханасы бѣлюнюп, бир кыйырында эргенек кирик, тар отоу-

чугъу бар эди. Шо аны окъуна аманны кебинден бошатхан эди ол къашха! Баппу, жюклени контейнерледен тюшюрюп, ол эргенекге жыйгъынчы окъуна чапхан эди Хыйса бери — Баппу да ызындан кычыра, ол да, эски жолланы ышыра, алай келген эди, терлеп. Хыйса бурунгу журтла жууукъда сунганлыкъгъа, бу жерле шёндюгю Жамауатдан иги да узакъ эдиле. Баям, сабийликни не узакъ жолу да артда кысха кёрюне болур...

Хыйса ол кюн сабий эсинде къалгъан суратланы керти хурула бла тенглешидире эди. Ол Къарабулакъда ёсе тургъанда, бир зат да тюрленмеген эди мында, бир таш жеринден тепмегенди! Жаланда къабыр ичлеринден чыкъгъан наратла бazyгъыракъ, бийигирек болгъандыла. Баш Адырны, энди ча айтса, Баш Таланы оюлгъан буруулары, чонгкыйгъан къабыргъалары, жол ызлары, узгъалары да жерлеринде. Къууанып, жүреги къуранып, чапхан эди Бууулгъудан ёрге! Баш Адыргъа чыгып, тегерекге: «Эй-хе-ей, уяныгъыз, ата-бабала, биз къайтханбыз!» — деп кычыра эди. Беш жыллыкълай кетип, онсегиз жылында къайтхан, иги умутлу, туугъан журтлу жаш учуп кетерге хазыр эди — тузакъдан къутулуп, уясын тапхан къуш бала! Аны тёммеги сюрюнде болгъан эсе да, жаны бу юслери кёк-ала тыкыр болгъан сары ташланы арасында жашагъанды; ташланы асламысын да бери кеси ташыгъанды! Аны туугъан юю да — анда, Жамауатны кюнлюм сыртында, бусагъатда Баппу, къазауат этип, жюклени ташый тургъан журт угъай, ма бу къая башында бир мюйюшю чонгкыйгъан къала болгъанды.

Дагъыда бир кёрюнюш болгъан эди ол кюн анга — оюлгъан къаладан Алмахан чыгып келгенча... Хыйса, аны аллына кётюрюле, кертилик бла элесликни арасын ажашдыргъан эди. Чонгкыйгъан къала мюйюшге жетип, аны сууукъ къабыргъасын къучакълады.

Ол ёз атасындан, анасындан да Алмаханню сые эди; ол эди, Хыйса жилиса, жапсарыучу; ауузундан сёзю чыкъгъынчы, кёлюндегин ангылап кёюучу. Кёкден, жерден... къайдан эсе да Хыйсагъа келиучю ауазланы эшитип кёюучу; къуртха кирик, Хыйсаны жаны, къаны, акъылы излеген затланы билип, анга кёл этдирирге, муратына жетдирирге амал табыучу. Не медет, ол Къарабулакъны тюз да Баш Адырны къабырларыча, бурунгу кюмбезлери (кешенелери), мазарлары, къургъанлары да болуучу къабырларында, тюрк дуняны закыйн Юсуф Баласагунини кюмбезинден узакъ болмай асыралгъан эди. Артда Хыйса, Алмаханню къабырына барып, энди кырдык ура башлагъан обаны аллында шум болуп, сын болуп сюелсе, аны терилтген, узакълагъа элтген ажайып, татлы ауазла жангыдан эшитилиучю эдиле. Эс жыйып, дууагъа

келген жашчыкыдан акъыл алыргъа келген эр кишиге ётюп, тауушну къайдан келгенине къулакъ сала эди. «Алмаханна къабырынданмы, огъесе Юсуф Баласагунини кюмбезинденми?» Қъайсындан келе эселе да ауазла, аланы тагылары бир эди — акъылман Юсуф бла алтынкъач Алмахан, анда бирге олтуруп, Хыйсаны жулдузун бирге кёредиле; ары тюз жолну да бирге излейдиле...

Хыйса оюлгъан къала мюйюшден айырылгъанда, этин-женин тин-тери басып эди. Элге къайтыргъа, атасына болушургъа керек эди. Алай а жаш, башын хайран этген сезим толкъуну жүрегин толтуруп, кеталмай, барып, таш тёбеге олтурду. Қъарабулакъны къабырларындача, ташланы, турууларына, жүрек урууларына, ажымлы, арыулу, къарыулу шыбырдашыуларына тынгылады. Акъылдан шашыргъа боллукъ эди! Аллай бир кёп эди таш хуруланы айтырыкълары! Ол а бир чакъда турду да, бурунгу хуруладан, тауушлу, къууушлу, тууушлу журтладан, тынмагъан тажал тауушладан къачып, ала жетмез жерлеге, Баласагунни туугъан Қъарабулакъ тийрелеге кетерге кёлленнгенча, алай тебиреди. Энди ол Баш Адырны тигинден энишге, ызындан къуугъун келгенча, алай чаба эди — абына, алына, жубуран тешикке, аугъан гёзенекге чалына... Билеклерин къанатла угъай, бети-не къалкъала этип...

Атасы Баппу, аны халын биле, урушмаса да, Хыйса мыкъау эди юйде. Бир затха да кёлю тутмай эди. «Эшикли чычхан юйлю чычханны къыстар» дегенлей, къашхабаш гурмук киши биринчи болуп, Баппу уа таш тюйюп, агъач бюгюп, кюйюп-бишип ишлеген ёз юйюнде киргинчи болуп тургъанда, Қъарабулакъны топуракъ юйлери жандауурлу, жылы, къууумлу, къууатлы кёрюнедиле. Жамауатчыла, юйлерине къайта, дауларын айта, иелеча, къашхаланы сагъайта, элге таулу жан кире баргъаны къадар, мадул эл тапханбыз деп, тоноу жыйгъанланы, сау-эсен къайтдыгъыз эсе жерипизге. Аллахха шукур демей, таргъа тыйгъанланы гурмук, чырмыкъ, къырслыкъ къылыкълары тюзеле эди. Баппуну юйю иелеген къашхабаш, тап, кёзбау этип окъуна башлады. Урлукъгъа деп, бир челек картош окъуна берди.

Алай а Хыйсаны кёлю, кёзю Жамауатда тюйюл эдиле. Аны Ата журтну эски хуруларына тансыкълыгъы кем болмагъан эсе да, жол тейриси башха аулакъланы жарытады, ары тартады. Эки ай жашады, атасы Баппуну тиричилик къууумларына болуша, ич мёхеллиги, мытырлыгъы бла согъуша; бош кюнлеринде черек боюнларында, сызгъа къоюнларында умутларына умут къоша... Ючюнчю айда, августда: «Окъургъа барама!» — дегенден ёзге, жүкъ да айтмай, тебиреди да, кетди.

Къыш туюшгюнчю, ол сау, шау эсе да, хапары болмай тургъан эди.

Артда уа къагъыты Москвадан келди. Хыйса Москва университетни тарых бёлюмюнде окъуй эди.

Жамауатчы жашладан, къызладан узакъ шахарлада окъугъанла, Хыйсадан сора да, бар эдиле. Ала, жай, къыш капикулла деп, солургъа келселе, тиринмеклик этип, юлерине болушханларын Баппу кёре эди. Хыйса уа окъургъа угъай, тутулуп кетгенча, элде хазна кёрюнмей эди. Баппуну жангыз жашы Москвада окъуйду деп, тангкёрдю этген да жокъ эди. Жангыз жашыны уллу адам болуруна аллай бир термилген Баппу, бар мудахлыгъын, ажымын, къыйналгъанын ичинде букъдуруп, адамла арасында жарыкъ жашаргъа кюреше эди.

Хыйса алаамат окъуй эди. Сейир эди ол да: Хыйса окъууну угъай, окъуу Хыйсаны сюрген кирик! Окъуу — алда, Хыйса уа аны ызындан баргъанча! Не къыйын илму, чюйре чот да анга, жюз жылланы тешилмей тургъан туююмчек аны аллында кеси аллына тешилип къалгъанча, алай тынч, байтамал бериле эди. Хыйса ойнай, тепсей, эртте жетишгенча барына, бери уа бош алай, башлары окъуу бла чал болгъан профессорланы сейирлерине къараргъа келип олтургъанча, алай эди кертилик. Аны ютюн а Хыйса дерслерине уллу кёллю болмагъанды; эринип, башха къууанчлагъа терилип, дерсине келмей къалмагъанды. Тюз ылыкълы, ариу къылыкълы, бир кесек терилчек жаш, университетде кёзге урунган эди. Окъууну бошاپ, диплом ишин кёруулап чыкългъанлай а, аны къатына бир сабыр, къууатлы адам келди.

— Алгъышлайма!—деди ол, Хыйсагъа къол берип.—Алаамат илму келечегинг барды... Шагъырей болайыкъ, Иван Антонович Ефремов, Палеонтология институтну илму къуллукълусу...

— Ефремов? — деп, сейир этди Хыйса.—Аллай жазуучу барды... Мен аны «Таис Афинская» деген романын окъугъанма.

— Айып этме, жолдаш, ол менме...

— Къалай? Палеонтология институтну къуллукълусу эсгиз...

— Э... алимлик бла жазуучулукъ бир бирден узакъ туююлдюле... Хо да, аллай ишлени артда сюзе турурбуз... Мени бир аманатым да бюгюн мында диплом кёруулай эди да, андан келгенме... Сизни диплом ишигизни магъанасына, ачыкъларгъа излеген сорууларыгъызгъа къарап, эй-а, да бу академик Иноков излеген жашладанды да дедим. Ол сизни илму чёрчеклигизни жаратмай амалы жокъду. Угъай демесегиз, мен сизни анга элтейим...

Уллу жетишим, насып да бирге келген эдиле Хыйсагъа.

— Голубчик,— деген эди Лев Иванович Иноков анга, кесини уллу кабинетинде, Хыйса ёмюрюнде кёрмеген, терен, жумушакъ креслогъа олтуртуп. Сора ыспасны уа Иван Антонович Ефремовха этген эди.— Бек жютю сезимигиз барды Иван Антонович! Жазычуну кёзлери алай болургъа керек-диле!

— Саулукълу, адепли жаш, орусча шатык сёлешалмайды ансы,— деди Ефремов да.

— Бизни ишибизде, багъалы Иван Антонович, тили кърмач къруурган туйюлдо, мыйысы тирмен бурганды!

Алай тутхан эди Хыйсаны насыбы. Бар умутлары да толуп кълганча, алай чыккган эди Палеонтология институтну тозургган эски юйюнден. Тюз да 1957 жыл жаз башында Баш Адырны эски хуруларында чапханча, алай чабарыггы келе эди Воробьёв тауларына чыгып, саулай Москвагъа кычырып!

Ингирде уа атасына, биринчи кере махтанып, жетишимлерин айтып жазган эди, къруандырган эди Баппуну! Энди уа Кюнлюмде аны айтадыла: зауаллы Баппу, ол кълггытны ненча адамгъа окъутхан болур эди! «Ол аман жашдан кълггыт келгенди да, бир окъусанг эди»,— деп, ныггышда, жолда болса да, аны бир окъутмай кърймагганды.

Сталинчи саугггаланы лауреаты, академик Лев Иванович Иноковну Гоби аулакъларына жангы экспедиция кърурай айланган заманы эди. Хыйсаны ишге алганлай окъуна, анга диссертация темагъа «Баппушбурун динозаврланы къруралыу эм жашау энчиликлери» деген илму проблеманы салды. Уллу палеонтолог кесини жангы экспедициясына, ЦК-дан эркинлик ала, ахча мажара айланыгынчы, Хыйса, институтну библиотекасындан чыккмай, жаратылышны жаныуар дуниясын тинте эди. Гоби чёлуне ⁵ экспедиция къруралганлай а, ары кетди.

Хыйса, Монголия бла Кытай аралашхан Гобини кюн кызыдырган, суусуз, адамсыз чёллеринде, жер кърумаланы кълза, тинте, таный 70 миллион жыл дегенни, миллион жылланы ёсюп келгенни, турмуш ючюн кюрешде ким кълалып, ким ёлгенни кърюп, билип, жаратылышны сейир тасхаларын ача эди. Гобини кызыу кюнлери аны сары шинлиден кълра шинлиге окъуна айландырды. Жерни топуракъ, юзмез, саз кърумалары тюрлю-тюрсюнлю эселе да,— акъ, сары, сарггыл, тарггыл, мор, кызыл,— жерни башы уа сары къруу эди.

Бу кезиуге Баппу кърарт болган эди. Жангыз жашы кълтын алып, юйюр кърурамай, сабий зауукълуггун сынамай

⁵ Чёл — суусуз, жашаусуз ауалакъл; такъырла; пустыня.

айланнганына жарсый эди. Энди, узакъ жолоучулугъундан къайтып, кёзюне бир кёрюнсе уа: «Къатын ал да, Амырыкагъа окъуна кет!» — деп, аны къул жасагъын берир эди. Алай а атаны тансыкъ болуп къызгъаны бошду, жашы сау-эсен къайтып, аллына келгенлей, бары ачыуун, жарсыуун унутуп къояды. Баппу да айталмады жукъ. Урушханны къой, тилеген окъуна эталмады. Ол — не, Хыйса юйде тургъан эки-юч кюнде: «Ахыр къайтханлыгъынгмыды огъесе... биягъы, от алыргъа келгенча, алай къысха заманнгамы келгенсе?» — деп, сорлугъу келип, сорургъа уа къоркхуп турду. Не амал, Хыйса атасын, анасын суйген улан эсе да, узакъда, аланы эсгерип, кёлю толуучу эсе да, биргелерине тургъан эригиулю эди — ушакъ сейири болмагъандан! Не айтыргъа-къалыргъа билмей, тели бола эди. Баппу бла Жамий, жашлары алай жюреги юйге ийлешмегенден этеди деп, бютюнда кюе эдиле.

Хыйса Жамауатда юч кюнчюкню да кючден туруп, шош келгенича, жолуна да шош тебиреди. Баппу, бийик коридорунда сюелип, аны ызындан къарай эди. Хыйса, артха бурулуп, атасыны бетине кёз чапдырса, аны кёз жашлары чал сакъалын жуууп баргъанларын кёрлюк эди. Да ол, артха бурулуп, атасыны жюрск кыйынлыгъын кёргенлей, къайтып, ата ташында олтуруп къаллыгъын да биле эди. Алай этсе уа, аны аллай бир кётюрген, жол берген адамны аллында антын бузгъан боллукъ эди. Аны себепли, кесини да жюреги бери чыгъып кетерге жетип, аякълары атлагъан жерине жабыша, алай бара эсе да, кесин къаты этип, жолундан къайтмады.

Жамий а, биргесинден айырылмай, эл аягъына дерн баргъан эди. Хыйса эл аягъында автобуса минди. Автобус тебиреди. Ары дерн сабырлыгъын бузмай тургъан Жамий, эски тыхырдаукъ автобус, тютюн этип, тебирегенлей, къарыны бургъанча, ол аны жангыз баласын келмезге алып баргъанча, къычырыкъ этип, ызындан чапды. «Тохта! Тохта!» — деп къычыра эди ол амалсыз. Автобус, бир тюрлю жандауурлугъу болмай, Хыйсаны алып, кетип бара эди. Жамий, ёнгю къарыкыгъынчы къычырып, солууу тыйылгъынчы барып, жол кьмуна жыгъылгъан эди...

Жамий, солуу алып, тургъан эди жыгъылгъан жеринден; таралып, къаралып къайтхан эди жарлы юйюне.

Юйде уа, Жамий жашын ашыргъан арада, Баппугъа къайгысын унутургъа сылтау чыкыгъан эди. Хыйса — алда, Жамий аны ызындан жол жингиригинден ары ташайыр-ташаймаз, жолда аманкёз Чекке кёрюндю. Ол эшегине бичен жюкле салып келе эди. Чекке, саламы-келямы да болмай, Баппуну къабакъ эшиклерини аллында тохтады. Баппу кишини кёрюрге суймей эди. Алай а тажал Чекке кесин жётел этип билдирди да, айтды:

— Баязир улу... гебенлеринги суулай ишми жыйгъаненг? Қъызып къалмасынла, тютюн этгенча кърюннгендиле...— Со-ра эшегини ызындан къууулду.

Малына, мал ашына сакъ болуучу Баппу, жашын, башын да унутуп, эшегин жерледи, сенегин сермеди. Ол да сенегин, жибин иерге байлап, эшегин айдап, жолгъа чыкыгъанлай жетген эди Жамий. Аны кълуне келмегени къалмай, тыялмай, эрин да, тюз жашын ашыргъанча, алай ашыргъан эди.

Ауузундан бир сѣз чыгъармагъан эди Баппу.

Аны биргесине чыгъалмагъан эди Жамий.

Ол кюн Баппу Хажибаш аягъында бирге жыйылып, тегереклери гѣзенекле бла бегитилген тогъуз гебен биченни чачхан да этип, кюн къакъдырып, жангыдан жыйып, кече белинде къайтхан эди. Аш-суу да излемей жатхан эди ол; тюшонде уругъа кетип уянгъан эди.

— Ишлеп, ишден къанмадым... Аны ючюн а бир туудугъум къалмады,— деген эди.

Экинчи кюн а эртте, сарысакъал Чекке: «Баппу ёлюп къалгъанды!» — деп, жамауатха билдире тургъанда, Хыйса Лев Иванович Иноковну жангы экспедициясы бла Шимал Гобини сарычёл тюзлерине учуп бара эди...

Баш Адырны бийигинден къарап, кесини келген жолун Хыйса алай эсгерди. Жамауат уллу черекни эки жанында, аны ёргесине, энишгесине да ёсе, уллу эл болгъан эди. Баппу да ишлеген эди Жамауатны кюнлюм бийигинде кесини жангы юйюн — къолдан уста, иш ахлусу Баппу, къашхабаш гурмук кишиден эски юйюн сатып алып, анда да жашагъан эди бир ауукъ. Ол заманда айтхан эди Хыйса, бир жол каникуллагъа келгенде: «Къоркъма, атам, мен санга мияла юй ишлерме!» — деп. Баям, аны сакълап кечикген болур эди тынгысыз Баппу, жашым, окъуп бошап, къуллукъчу болуп келликди да, Жамауатда бек ариу юйню ишлерикди деп, умут эте. Қъуршоу терезели, къошунбаш къала кърюне болур эди кѣюне... Жылла кете, болмазын кърюп, кесини да къарыусуз бола баргъанын сезип, ёчюкленип, алай алгъан болур эди юйню къолгъа. Жангыз эсе да, бир тюрю болушлукъсуз ишлерге тюшген эсе да, айыпсыз эди арбазы, юйю, ким да къарарча суююп! Жамауатны бийик кюнлюмю иги кесек узакъ эсе да, Баш Адырдан къарап, туура кърюне эди Баппуну журту. Мияла туююл эди, Хыйса айтыучулай, къуршоубаш терезелери да жокъ эди. Алай а тынгылы эди Баппуну къолу. Хыйса къатын алса, адам кѣп жыйылса, тарлыкъ этмесинле деп, алай салгъан эди отоуланы. Кесине уа.. Ёлсем, басхычымы чыгъара, къыйналмасынла деп, кеси жатхан отоуну эшиги тюзюнлей кенг алжаннга чыгъарча, алай келишдирген эди. Хыйса, кѣлю тола, аллай атаны баласы, ахыр кюнюнде бирге-

сине болуп, сал басхычыннан туталмай кьалгъан ажимлыгъын жангыдан сынады. Бир бирлери ючюн жан берирге да хазыр ата бла баланы кьадарлары кьалай болургъа боллукъларын кёре эди.

Хыйса кьошха кьайтханда, Алиасхат, ахтигерий аллында олтуруп, дин китап окъуй эди. Къартны окъууундан бёлюрге суймей, элге энип келейим, тамблагъы тюбешиуню сартындан школда адамлагъа да тюбейим деп, Асланнга айтды. Анга бир кьауум жумуш да буюруп, энип кетди.

Элге жетип, ол бек алгъа атасыны ахшы тенги Мисирбийланы Къазийге тюбеди. Аны да алып, кьабырлагъа барды.

Бийик дуппурда кюнлюм кьабырлагъа чыгъа, Хыйсаны кёлю толуп, борбайлары тутмай башладыла. Къазийни ызындан бара, ол кесин не бек тыяргъа кюрешсе да, сыйлы жерге жетер-жетмез, тёгюлюп кьалды. Не дегин, жол узакълыгъы, илму тузакълыгъы, уллу кёллюлюгю, атасы ёлмезлик суннган жашлыкъ телилиги — бары да жыйылып, жилимукъ кёл болуп, оюлгъан эди ортасындан. Къазий, Хыйса, жилип, кёлюн чёкдюргюнчю туруп, «Ясынны» окъуду. Дууа этдиле.

Артда Къазий, кьабырны баш жанында кьыртышха олтуруп, Баппуну эсгере эди. Аны оюнларын, чамларын, тюрлю патахларын, эллилеге болушханын...

— Не этериксе, жигит, ёмюрлюк адам жокъду... Ахшы сын да салгъанса, жашаулу бол...— Аны бла, туруп, кьайтырдан болду. Баппуну сыныны аллында сюелди да, анстан, кеси аллына сагъыш этгенча айтды.— Арбазымда сабий тауушла эшитиле болурламы деп, ол жазыкъ анда да тынгылай болур...

Хыйса да ангылады. Къазий жаз тил бла анга, эр кишиге тийишлисича, кьатын алыргъа, юйюр кьуараргъа керегин эс-терте эди.

Ол, Къазийни юйюне дери ашырып келип, юйге кирирге уа унамады. Ич хуржунунда онтюменлик ахча топдан санагъан да этмей чыгъарып, Къазийни хуржуна сукуду. Элли кьартла, пенсия да алмай, башха онглары да болмай, кьыйын жашагъанларын ол биле эди.

— Атама Къуран тауусурса,— деди.

— Тели болма, Хыйса... Алыр амалым жокъду,— деп, Къазий, ахчаны алмаздан, кьаты болду.

— Къазий, мен эртте кьайтханма журтума,— деди Хыйса, кёлюндегин айтыргъа базынып.— Эртте кьайтханма, хау. Алай а элиме борчуму толусунлай энди ангылап башлагъанма... Беги рекда ёлгенлеге борчуму... Айып этме, Къазий... Алмаханнга да тауусурса Къуран...

— Окъурма, айхай, окъурма,— деди Къазий.

Хыйса, андан ары школгъа барып, школну директорун

тапмады. Завучма деп, бир чагъырбет жаш тюбеди. Хыйсадан жашыракъ болур эди, алай а, ичги тюгендирип, адам къууаты къалмагъан эди. Бир элли эселе да, Хыйса аны танымады. Ызлай, сурай да турмады. Тюбешиуню юсюнден сөлеширге келгенин айтды.

— Экспедиция желгенин эшитгенли да, сабийле кысып турадыла,— деп, устаз жарыкъ болду. Чомак, ичгичилени барыча, чомарт болур эди,— стол тюбюнден бир учуз чагъыр шешаны чыгъарып салды. Қабаргъа да наша-маша мажарды.

Хыйса ичги дегенни аузуна салмай эди — атасыны осуяты. Шукур болсун, ол аны бир кере да бузмагъанды. Болса да, жашны чомартлыгъына ыспас этип, школдан терк чыкъды.

Тюзюнлей отлаудан къайтхан ийнек сюрююню юсюне болуп къалды. Тоюп, желинлери сютден толуп, бузоуларына тансыкъ болуп келе эдиле алабаш къонгур ийнекле! Ала, ынгырдап, арбазлагъа бѣлюне эдиле; арбазла да ырысхылы, элпек кѣрюне эдиле...

— Не монглукъ, жашаулукъ барды Жамауатда! — деп къууанды Хыйса.

IV. ЗАМАН

Алтын кѣп да — берим аз; тонум жылы да —
бетим саз.

Будайланы Хусей айтыучу акъыл сѣзледен

Экинчи кюн Чегетде, эл ортасы мектепде тюбешиу болду. Жамауат элли жууугъу, сабийлери, туудугъу — бары бери къууулду.

Алиасхат Хут Жантемир ёрге турду. Жыйылгъан халкъ, терен сагъышха кетип, эсине бир зат тюшюрюрге адыргы этип, шум болду. Къыямат келечи — Алиасхат төречи — бир кесек жаныулуракъ сорду:

— Бурунгу Бууулгъуну эмина буугъанын билемисиз? Алайда, андан энишгерекде, Жууунулгъу деп эл болуучусун? Тейрикам элли бир кере ырхы жуууп, жангыдан къуралгъанын? Чоппа къала уа эринде, уллу тарны бийик жеринде къалыубаладан бери тургъанын? — Акъылына бир деп, бир зат келген адам кѣрюнмеди. Сорууланы сейирликлерине сейирсинип эдиле ансы, жууап къайгъылы туююл эдиле. Бир тюрлю гюняхлары болмагъан ачыкъ бетле...— Алиасхат, соруулу къарап, мычыды да, жууукъда адакъа да кычырды да, ол — тауукъ кычыргъаннгамы, жыйылгъан жыйын жууапсыз тургъанынамы, — кюлдю. — Ай, жууукъларым, нартланы туу-

дукълары,— деп башлады сора.— Жаланаякъ, жаланбут, аш-ха-суугъа аманжут туристле, хар таш сайын аякъ кѣтюрюуючю итле, аны барын аяусуз этгенлерин? Аны барын дегеним — бизни бурунгу тарыхыбызны дегенимди.— Шум-шумалакъ! Хар ким анга къарап. Ким — тѣзюмсюз ким — сезимсиз... Алиасхат, аякъсыз болуп, оюлду, кертиге бурду оюнну.— Былайда сизни бир эллигиз Хыйса олтурады. Ол барын билирге, сизге да билдирирге сюеди. Айт, хашкен! — деп, Хыйсагъа сѣз берди.

Соруулу къарамла энди Хыйсагъа бурулдула.

— Бу бизни туугъан элибиз Жамауат,— деп башлады ол. Ёшюнлери, бутлары толгъан, акъылбалыкъ болгъан къызчыкъланы башлары къошлашдыла, эринлери шыбырдашдыла.— Хау, бизни туугъан элибиз Жамауатны бир тийреси Чурколу, ёрге жаны Гирхолу... Андан ёрге чыгъа барсакъ, Чоппачына къаласындан къарасакъ, энишгелеге жетмиш атлам санасакъ, къаллай эл болгъанды? — Қызчыкъланы кѣзлери сюзюлюп, Хыйсаны оюму юзюлюп, жыйылыш, тыйылышып, тынды.

Жашчыкъла — сиркиу бетлиле. Устазла шургу этдиле. Мектеп терезеле зынгырдадыла. Завуч да бир зат ынгырдап, географ тутду къынгырдан:

— Сиз, нальчикчи курсабайла, былайда кѣз байлап, бурунгууну жайлап, башыбызны аурутмагъыз да, устазланы иш хакъларын къачан кѣтюрлюкдюле, аны айтыгъыз! Бууулгъу-жууулгъу... нас не колышет...— Географ Гедон (тюз аты Георгий неда Жора) Эшпаевич ёрге туруп сѣлешди да, Хыйса аны ёре турукъгъа ушатды. Кертиси да, ёре турукъну тюп жанын эки жарып, башында да эки бутакъ къоюп, ёрге сюеп къойгъанча, къурусюек, ёребет адам эди ол; къонгур мыйыкъларындан сора, аны адамгъа ушатхан бир заты жокъ эди. Аны себепли болур, юсюнде кийимлери да уллу кѣрюнюп, къалай эсе да, бир акъсыл гетенден тигилген кѣнчегин да аны бел бауу къалай тутады дерчады.

— Гедон Эшпаевич тюз айтады, биз ахча кѣрмегенли...— Алай сѣлешген алаша добар къатын устазгъа аз да ушамай эди. Кѣп сабийли, хар сабийи бла ашап, тынч жашап семирген юй бийче...

Не сѣз, бу мектепде Чоппачына къаласын, аны жарты оюлгъан къабыргъасын... билген жокъ эди хакъын, бурунгу элни атын.

Хыйса, былай турса, чурукълары къыса, къан жүрюгени тохтарыкъ эди да, шинтикге чѣкдю.

Школну директору Глафира (тюз аты Рабийгъа) Гыланкъушовна бу жол, баям, Якутиягъа кетип эди. Шѣндюгю саудюгерчиликни закийи Глафира Гыланкъушовна жолну

жууугъундан эсе узагъын, ахчаны да уллурагъын сюйген адам эди. Баргъан жеринде кёбюрёк да къалады. Алай къалса, сол инчигим сызлайды деп, жияйды, дохтурдан къагъыт алады. Не хатасы, жалнасы да барады...

Завуч а — чагъыр бетли Чомак, окъа сырыулу галстугу да бир жылтырауукъ, омакъ. Ол, кёзлерин терк-терк къагъа, сабийлеге къарап, кёзю-къашы бла билдиреди. Тил устазы Бирарну Батырхажиевнаны да кюлдюреди. Хар жыйынны да кесини жыйысы. Чомак Гедон Эшпаевични сюймей эди: географ, арыкъ эсе да, къуругъан турукълай, къургъакъ эсе да, къоркъакъ туююл эди, акъылына келгенни адамы кёзюне айтычуду. Педсоветде-ёзде Чомак сабийлени къалай окъутургъа керегини юсюнден жомакъ айтып башласа, Гедон Эшпаевич: «Къой, Чомак, сен билген жомакъ — сыра чыккыр, андан сора силос чунгур!» — деп къоюучу эди. Ол да Гедон Эшпаевич кеси чыгъаргъан чам туююл эди. Чомак къачан эсе да, сырадан иги тартып, къошха тебирегенди. Ичгини эркини къошлада болуучусун, баям, иги биле болур эди. Баргъанды, алай а, эл башында ферманы силос чунгуруна кетип, анда танг атхынчы жукълагъанды. Танг къарангысында уа маллагъа аш салуучу жаш тракторну къургъанды да, аны, силос къатыш чолпусуна алып келип, куудушха атханды. Ийнек, юркюп, къачханды; Чомак аман айтханды. Челек алып, ийнек сауаргъа чыкъгъан кыыз кюлюп къатханды.

Алай эсе, алай туююл эсе да, хапар элге жайылгъанды, ныгъышлада айтылгъанды. Аны ючюн а Чомак болмагъанды чолакъ!

Бир кызычкъ, бетине къан къуюла, солугу да тыйыла, олтургъан жеринде: «Биз билмейбиз!» — деп, инжилди.

Хыйса, халны кёрюп, тёзалмай, жеринден турду.

— Окъуу юймюдю бу огъесе сокъурла юйюмюдю? — деп кычырды.

Мектепни жарыкъ межамында олтургъан уллу, гитче да халкыны кёзю-къашы бла туююп, чачы да юйюп, баям, жүреги да куююп, чагъырбет Чомак Хыйсагъа айланды. Арланды, агъарды, аралды, ахырында — чамланды:

— Къайда иши болмагъан, къуралмагъан, онгмагъан, кел да, сура да тохта — Чоппачына, Чаппачына, Аппачына... Чаппалай болур эселе да! Бирлери — сохта, бирсилери — жёрме, бары бирге кирир эселе да жерге! Жаныбыздан этдигиз, къырдыгъыз да кетдигиз! Эски къалаладан, налладан, къошунладан сора, бизни ишибиз жокъмуду! Ётмек тюкеннге ётмек заманында келемиди деп, бир киши сормайды. Эбизе чагъыр былай кыт нек болгъанды деп...

— Аны айтсанг а! — деди биягъы толуракъ, дуппушуракъ, белн бошуракъ къатын.

«Мени Сыйлы Аллахым, ол къатын неден окъута болур?»— деп келди Хыйсаны кёлюне.

— Билмейбиз! — деп кычырдыла жашла, завучну кьутургъанындан эс табып. Аны чамланганын кёрюп, кёллери кётюрюлюп, кёзлерин хыйталы жюздюрдюле.— Билмейбиз! Билдирге да суймейбиз! Дискотека — дело другое...

— Да сиз...— деп, Хыйса, тамагына бир зат кетгенча, тюркюрюгюн кыйналып жута, энишге учхалагъан кёзлюклерин тап этерге кьалды.

— Биз эмина кюйдюрген элни башыбызгъамы урлукъбуз? Огъесе, эрге барсакъ, андамы турлукъбуз...

— Жилъанлы кьабырлагъа кирип десенг а...

Биягъында бетине къан кьюла, солууу да тыйыла, ауазын кючден эшитдирген кызычкы, секирип, ёрге турду, уятын бияры учурду.

— Биз... приниматилье, менежирле, рекирле, брокирле, квакирле боллукъбуз! Миллионерле, ма, хы...— деди ол. Сора, жангыдан кызыл-ала бола, сюелгенлей кьалды.

— Олтур, Гадуроева Кемисхан, гебохунгамы жаншайса, мен санга сёз бермегенме,— деди анга Чомак, галстугун сылап, кёз тюрю бла кьонакъланы сынап.

— Бизни папаны да барды аллай галстугу,— деди бирси кыыз, Чомакны галстугуна къарап, шыбырдап.

— Класс! — деди ючюнчю кыыз...

* * *

Баш Адьргъа — бурунгу Бууулгъугъа, бууула, чуусуз болуп, кьюуула, алай барадыла. Орамла да бош, алада ойнагъан сабийле да хош. Кюн кызыу; нартых бахчала баш кьуса. Жюк машина орамны букъу этдирип озду.

— Ишибиз онг тюрюлдю, солду,— деди Алиасхат Хут Жантемир, Кязим хажини къайтарып.

— Бурунгу Бууулгъугъа ич эмина кирген эсе, шёндюгю Жамауатха ёч эмина киргенди,— деп, Хыйса да ажымлы ауаз бла сёлешди.— Ахчагъа, алтыннга ёчлюкню эминасы... Ич эмине бир элни кюйдюрюп кетнучю эсе, бу эмина бары тау эллени кюйдюрлюкдю... Акъыл-эс, адеп-кылыкъ — бары ахчагъа алышынгандыла. Ай, Сыйлы Аллах, бусагъатда иги адам деген жокъду, бай адам деп талашадыла ансы.

— Ай, аман хашкен, кёлсюз болма. Ол ауруу да кетер халкъдан. Адамла къайтышырла харам хакъдан...— Ол чакъда ариу кьаланган хунаны жаны бла ётюр бара эдиле. Алиасхат, хунаны ары жанында бахчада кюреше тургъан адамны кёрюп, тохтады.— Эй-хей, къарт хашкен... Сенмисе,

Къазий? — деп, хунаны юсю бла ары секирирге аздан къалды.

Хыйса бла Жууакемир да, артха къарап, тохтадыла.

— Къазий деген менме, хау... Келигиз, жууукъ болугъуз... — Къазий Алиасхатны таныгъанча кёрюнмеди. Ол, бахчасында жууа (чурко) къаза, туудугъу Топашка да аны айтханларын жаза, къонакъ кёллю туююл эдиле.

Къазий, бахчадан арбазгъа чыгып, къабакъ эшиклерин ачды. Алиасхат бла ишекли бола саламлашды.

— Ай, аман хашкен, танымаймы тураса? — деп ёпкеледи Алиасхат.

— Ай, таланнган... Жантемир улумуса? — Къазий аны, ол гитче гырхы адамны, кесине тартып, къучакълады. Алиасхат аны къоюнунда кёрюнмей окъуна къалды. — Ай, таланнган, Алиасхат!.. Иртыш жагъаларында жаханымден къутулгъанлы да кёрмегенме! Хапарынгы уа эшите-эшите туруучем... жазгъанчыкъларынгы да окъуй... Келигиз, келигиз, — деп, жарыкъ болуп, Алиасхатныд а, Хыйса бла Жууакемирни да арбазгъа кийирди. Юйге чакъырды.

— Къайгъырма, Къазий, юйге да барырбыз... Былайда, бу тизгинли жапма тюбюнде олтурайыкъ да, Иртыш жагъаларын да бир эсгерейик... Суусап да ичейик...

Топашка, аппасы жукъ да айтхынчы, чабып, юйге кирип, агъач аякъ бла айран чыгъарды. Алиасхатны къолуна берди. Алиасхат айран аякъны алды да, суусапны бек алгъа кичи ичеди деп, Жууакемирге берди. Ол, уяла, аякъны алыргъа унамагъанда, къутурду:

— Мектепде биз кёрген жахилледен ненг башхады, адетни билмей эсенг!

Жууакемир Аслан, аякъны алды да, азчыкъ ичип, Хыйсагъа берди. Хыйса солуп-солуп иче эди. Топашка, анга къарап, битген эди.

— Берекет берсин, — деди Алиасхат, айранны ичип, къол аязы бла алгъа аякъны эринлерин, ызы бла кеси эринлерин сюртдю. Аякъны Топашкагъа къайтарды. — Иртыш жагъаларында, бизни тунчукъдуруп тургъанларында, сен манга кёп иги хапар айтханса, Къазий, — деди ол, озгъан жылланы эсгере. — Болгъаннга, боллукъгъа да сагъайтханса... Энди...

— Къалай эсе да, жунчупса, — деп, Къазий Алиасхатны тынгысызлыгъын эсledi. — Жюрек къыйынлыгъын болгъанча...

— Бош, бош, — деп, Алиасхат мектепде сынагъан учуздугъун билдирирге сыймеди. Болсада Къазий элинде халны, алим къонакъла сынагъанны эрттеден биле болур эди, Алиасхатны ичине киргенча, айтды:

— Хо, жаным, асыры жюрегинге алма... Устазла... хайыр-

сызла, кетедиле да, жол ызлап, сатыу хазырлап... Сабийле не этсинле, не табарыкъдыла, жилип?

— Ай, не медет,— деп, Алиасхат сёзню тамырына кьайтды. Не жумуш бла келгенлерин да айтды.— Бу жерлени сенден иги билген жокъ, ата ташны да сенден кьаты суйген жокъ... Бу жаш адамлагъа биз бурунгу ташларыбызны татыргъа тийишлибиз.

— Оллахний, лязим... Таурухчула кёп, таурухла уа барадыла ёлюп...

— Айып этмегиз, таматала,— деп, Хыйса ушакъгъа кьошулду.— Биз, эски хуруланы, бурунгу тёбелени, кьургъанланы кьазып, не тапсакъ да, адам эсинден магъаналы зат болукъ туююлду. Аны аптханым, сиз экигиз да... миллетни жаныны сау эслерисиз. Къалагъа чыгып, кьарасакъ, эски элlege да барсакъ... Элия да тийгенде, эмина кюйдюргенде, эл, жаны саулай, кьабыргъа киргенде, не сынады? Къалай чыдады, къалай чыгъалды? Аны сартындан билирге сые эдик. Дагъыда Баш Адырда табылгъан ташны юсюнден не билесе? Анда жазуула... Эшитген эсенг, Къазний...

— Эшитмей а! Эки ёгюзюмю да элтип, жегип, жазуулары да кёрюп, алай ашыргъанма. Ол аманат таш болгъанын мени Топашкам окъуна билгенди, юсюне да мингенди! — Къазий аны айта туруп, Топашка Хыйсаны кьатына барып сюелди.

— Сенми жазгъанса ол ташдагъы жазуулары? — деп сорду.

Хыйсаны этине, бетине сууукъ тер чапды. Такъыйкъа кемине, Топашка жырчы болуп, Хыйса тужурчу болуп, ауушладан ётдюле, кьуш учханлай, кетдиле. Топашканы тилине ким салды туююмчегин тешилмеген сорууну? Эсине кьайдан келди ажайыплыкъ? Огъесе... бурунгу жашауунда бу жашчыкъ оракулму болгъан болур эди?

— Ким биледи, Топашка... Мен окъуна тишеген болурма...

— Бир-бирде акъыллы адамла да унутадыла бурунгу, — деди Топашка, кьонакъ жашны жарсыуларын ангылагъанча.— Алай телиле уа... Телиле бир заманда да уча билмейдиле! Бурунгу деген алагъа... итге чабыр кибикди!

Хыйса Къазийни туудугъуна, сейир этип, кьарады. Жети жылы энди жетген жашчыкъны мингжыллыкъ эси бар эди. Анга мектепде келген уллу кёлсюзлюк уллу таукелликге бурулду. Ол ич хуржунундан жап-жангы онтюменликни чыгъарды да, Топашканы кьолуна тутдурду.

— Дуния сейирди, — дей эди Къазий а.— Биз Азиягъа кёчюрюлгюнчю, Бууулгъу тийресинде алтын излей эдиле. Келген-кетген сыйлы кьабырланы аякъ жол этип. Аллай эсгертмелерин сакъалаймагъан миллет... Энди эмина кьа-

бырла кёрюнмей башлагандыла, оюла. Эки сёлөшселе — тарых. Болмачы таурух! Киши келип къарагъаны жокъ...— Алиасхат, уятлы бола, башын энишге ийди. Хыйса, жол дефтерин алып, жазула этеди.— Билгеннге — тарыхды, айхай, бизни элибиз! Билмегеннге уа — тарлыкъ! Аллай къала Чоппачына къаласы! Эмина кирген Бууулгъу! Ненча жан ёлдю бууулуп? Ары къарасанг — Юйюр кошене! Бери къарасанг — Тотурай ишлеген... Мишеген! Мишеген!

Мисирбийланы Къазий хапаргъа, тырманнга да ёч болуучусун биле, Алиасхат Хут Жантемир узунсап чолпуну къуйругъун кесди — узун хапарны къысхартды:

— Бары кертиди, тюздю, Къазий,— деди. Кетерге деп, жеринден турду.— Сен берлигинги бизге бер! Иги нёгер тарых ючюн къан тёлеу да тёлер!

— Топаш... эшегибизни тутуп, иер салыргъа тюшериксе,— деди Къазий.

В. ЭМИНА КЪАБЫРЛА

Жаны саулай басдырылгъан адамны
къабырына кирип, кече къалгъан, ол къабыр
кимники эсе да, аны къабына киреди.

Бурунгу ийнаныуладан

Жансалгъы — бери адам аягъы басмагъан, жаныуаржанлы къачмагъан, мамыр заманлада жугъутурла жорукъгъа жыйылыучу журт эди. Бирси, Мингиллик къая жаны, сыртлау эди, киришли; ары жаны — талан агъач — галалы, бёденели, мыгалы, тыхтенли; огъары жаны — дыркъыла, чыгъа кетип, чыранлагъа тыгъыла! Мингиллик къаядан онг жанына бурула — жугъутурла сыйюп жатыучу хурула! Гелеулю сыртла, ыскындыкла Жансалгъыны жанбашлары бла энишге къуюладыла. Иги кесек эни, эби, кеби, кефи, сабан жери, ёрю, тёрю, кёрю, кёрюгю, чёбю, чёгю, шауданлары, къауданлары, къая аугъанлары, жауун бузгъан жарлары, эл халында майданлары да болгъан жер!

Жаш жугъутурла да, жалауладан энип келип, Мингиллик къаяны башында, мюйюзлеринден жинкле чачырап, сермешедиле, гуждар болургъа эришедиле.

Хыйса, танг иги да атхынчы уянып, кеч къалдым деп, уялып, ахтигерийден чыкыгъанда, Къазий арлакъда къая ташха таянып, Топашка да къолуна агъач къауалын алып, аланы сакълай эдиле. Бирсиле да турдула, жолгъа тебиредиле. Оюс жокъ эди жаланда, элде къалгъаннга ушай эди.

Ала Жансалгъы элине — Мингиллик къаяны этегине же-

терге, кюн, жарыкъ бере, жолла, къолла, жалаула кёрюне башладыла.

— Къарагъыз, къарагъыз! — деди кёзден жютю Къазий. — Къая башы мырыда жугъутурла!

Мингиллик къаяны тюз да эрининде, аякълары аз да тайгъанлай, тубюне кетерик жеринде тохтап, эки жугъутур атыш-тутуш, уруш-буруш, къатыш-къутуш боладыла.

— Чоппачына да, къалагъа биринчи ташны чыгъара, былай кёргенди жугъутур сермешни, — деди Къазий.

Хыйса элгенди, сескенди. Къазийни къатына келди.

Бусагъатда, Алисхатха да къатыла, Къазийни къатында тургъанча, ол кюн да Хыйса Чоппачына бабаны къатында туруп, биринчи кере жугъутур сермешге алай къарагъанча кёрюндю.

— Къалай эсе да, тюрлене тураса, жигит, — деди анга Къазий.

Хыйса, жукъусун къыстагъанча, силкинди. Жукъ да айтмай арталлы, къая башына къампалды.

Жаш жугъутурла, жер юлешип, кезиулешип, ёргелешип, ёрелешип, энишгелешип, аха дешип, узакълашып, солуу алып, туякълашып, урбашлашып, къучакълашадыла! Унгкуш-чунгкуш этише, мюйюзлерин от чакъдыра, жулкъушадыла, булгъашадыла, чулгъашадыла. Бирин къая эрининде тохтап, бириси ёргеден чапса, Хыйса, эриндеги жугъутур кеси кибики, адыргы этеди, титирейди. Таш да атады. Атхан ташы, къая тубюне да жетмей, артха къайтады. Огъарыдагъы жугъутур къызыуланып келеди да, чаркъ-чуркъ этген мюйюз таууш. къаяланы зангырдатып, къая къызыланы да гузаба этдиреди. Къая эриннге жууукъ тургъан жугъутур, кезиуюн къайтара, эриннге къысылса да, эбине тап тюшюп, тюртюшюп, ёрге чыгъады. Сора бу жол башындан энишге уругъа аны кезиую болады. Къутургъандан, ёкюре, туякълары зылды кётюре, учура, хатху таууш эте, эки ал аягъын гулоч айландырып, боюну да жыяча тартылып чабады. Хыйса, анга къарап, барлыкъ жолун да унутду. Ташла, кырдыкла, табылгы, къансиер котурла, къан болуп, къаты къыртыш туякъ къазыуладан толуп, кюн да къушлукъгъа жууукълашханда, эки батырдан бири, кюнюн, кюнюн, кюнюн тауусуп, къаядан кетди. Аны мыллыгы, горф деп, Хыйсаны аллына тюшдю. Узакъдан эрленип турса да, ёлюм уча аллына тюшгенде, элгенип, эси кетип, оюлду. Хорланып, къаядан кетген жугъутур аны да жыгъылтыр деп эсине келмеген Хыйса, алай турса, кюн жарыкъда Жансалгъыны кёрмезлигин биле, Къазий аны ашыкъдырды.

Бийлигин, эрлигин жанаямаз кюрешде алгъын жаш жугъутур, гуждар болуп, ал аякъларын Мингиллик къаяны тюз да

эринине салды. Этген ишине кѡаушалып, кийиклеге да ау салып, белкѡау кѡаяны алгѡа аккунуракъ жухуна кесин тенг этди. Шауракъ кюрек кѡабакѡлы тѡгerek кѡзлерин эришмен нѡгери кетген дылгамдан алмай, мюйюзлерин аллына женгдире, силкинип, кѡл да кенгдире, жигейлери туруп, кѡзлери кѡутуруп, иги кесек сюелди. Кийикни алай турууунда аллай бир уллулукъ, кишилик бар эди — Хыйса, анга асыры сукѡланнгандан, бир кесекке кѡрюп болмай окѡуна турду.

Кѡуугѡунлу тесукѡа эте, кийик эчкиле да сагѡайгѡандыла. Ал аякѡларын кѡыртышха ура, сахиник боладыла. Жоккулашадыла. Юркюп, кѡчадыла.

Алай а хорлам эсириуонден жайыкѡмагѡан гуждар алагѡа алыкѡа эс бурмайды. Аны аллында чегетде быкѡымюйюз таула, аралыкѡла, жалпакѡла, аны хорламына бойсунуп, шош болгѡандыла. Аны да, бирси ажымлы нѡгерини да туякѡлары сайнат этип, топуракъ бла кѡатышдыргѡан жумору хансла да жапырылгѡандыла. Кѡаннга боялгѡан кѡая эринден иги да энишге созулуп ѡсген артишле бусагѡатда кѡан жугѡудан кѡзыл кѡрюнедиле. Жугѡутурну кѡолайлы мюйюзлери да эт жулмакла кѡатыш болгѡандыла.

Бир чакѡда жаш гуждар боюнун ѡрге ѡхтем созду, башын кѡтюрдо. Ёкюре, кѡаядан артха чартлады да, кийик сѡрюуюн юйѡшдыра кирди. Аны бутакѡлы бийик мюйюзлерине тийген кюн жарыкъ, алтын таякѡла болуп, кѡаялагѡа чачырады.

— Шѡндыгю кѡуллукѡчула да алай ала турсала эдиле кѡуллукѡларын! — деди Кѡазий. — Бу жаш кийик, кѡая эринде эришип, жан аямай, керишип алгѡанча...

— Мен билген олду — андан иги кѡуллукѡчу болмаз эди, — деп, Алиасхат, арыкъ кѡолчугѡун мангылайына салып, батыр жаныуаргѡа чес берди.

— Алайсыз да бек иги кѡуллукѡчула болуучудула, — деди Хыйса. — Адамлыгѡы болгѡанны кѡуллукъ да бузалмайды...

Алиасхат, баям, кеси сагѡышларына булжуп, Хыйса айтханны эшитген болмаз эди, бурунун жыйыра, иги кесек сагѡыш этип, насиятлады:

— Биреуге — бийлик, биреуге — ѡлюм...

Ала, терен кѡолну ичи бла иги кесек барып, бийик сыртха чыкѡдыла. Аны башындан энишге, ѡмюр жолоучулары кирик, тизгин тохтап, кѡарадыла.

Кѡаяла бийикдиле, аралары да тар! Таш эгурлу кюнлюм бетледе журт орунла кѡрюнедиле.

Элитирле бла энип, бурунгу Жансалгѡыны ортасы болур эди деген жерде, дуппур юсюнде жарты оюлгѡан кешенени юсюне келдиле. Тѡгереги хуна буруу эди аны, кѡп жерлеринден тозурагѡан, оюлгѡан. Арысы, бериси да шыякылы, туна-

кылы жерле. Хыйса алайланы суратха алдырды, дефтеринне да бир затла чалдырды.

— Быллай жерде — бийикде — жолсуз, онгсуз да ёрде эл, журт салгъан, кешене, къала ташларын алай тизген... — деп, Хыйса, сейирсингенден, эринтерин жабалмайды, айтыргъа сёз табалмайды! — Айтыгъыз сиз, ой Қъазий, Алиасхат... Ол къаллай деу халкъ болур эди? Ой, ийсагъан, сорур эди, ол замандан адам табып!

Алай эди Хыйсаны адети — бурунгу турмуш төрелени жы-йычу низамы, дерти! Қъайсы элге келсе да, не жыяргъа десе да, аллы бурун жерлеге, къаялагъа, ёрлеге, эл ичинде, ты-шында, шыякыгъа, кёрлеге, бек бурунгу элlege, Аймуш кетген кёлlege, уруш жетген белlege, дорбунлагъа, кезлlege, къошунлагъа, жезлlege, кырдык басхан жоллагъа, киришлlege, тишлlege, чоханалы тиклlege, тоханалы тюлlege, чоппа бла байрымгъа, Аштотургъа, Чотургъа, Обур бла Чубургъа — ба-ры, бары, барына, къартларына, жашына, къаласына, ташы-на — барып, тюбep, айланып, эсеп этип, байланып, жаза эди жазыуча, аза эди азыуча! Бурунгуну кёргеннге, кёрмей, ха-пар эшитгеннге, хаух дуниядан кетгеннге, кетмей, жашау эт-геннге — барына да тюберге, тюбep, бир зат юзерге юйретген эди орусла, Иноков деген окъуулу. Андан алгъа — боракъ да, сокъур бла чолакъ да, Қъыргъызыстан, Азия, татарлы кыыз — Назия, бутсуз устаз Чолукъ да, къарачайлы Бекмырза, Го-би чёлюнде гюрза; ёз атасы Баппучукъ, къарт чыйютлю Со-ломон, къазахлы жаш Олжас да — бирден бирге барысы, кёр-юп аны намысын, ачдан, сапдан да сакълап, кыйын кюнде къучакълап, эмчек кибик кёрдюле, бир капек да хакъ алмай. билимлерин бердиле...

Алай эди Хыйсаны жазыу иши, мисалы. Бюгюн а Жансал-гъыны оюлгъан ташларына къарап, аны беклигине, эрттели-гине сейир этеди. Тюз айта эди устасы, тарыхлаы устасы Люциан Ипполитович Гессен:

— Адам, жолуну тюзлюгюне жангылмай, этген муратына жетер ючюн, артха терк-терк къараргъа керекди. Кёп инсан-ны ашыргъан, бу дуниядан къачыргъан къалыубала жолу къайдан, къалай башланнганын кёз туурада тутар ючюн! Алайсыз — къолайсыз! Қъайдан чыкыгъанын билмеген — къайры барлыгъын кёрмеген! Аллай адам, кесин кёп билген сунса да, муратына жетмей, жыгъылады. Жарты жолда къа-лады!

Жансалгъыда иги кесек айланып, тюш азыкыгъа да ол-туруп, хапар айта, кюнню да оздуруп, Тейрикам элге жол салдыла. Ханс ичинден гюренле да кёрюне, оюлгъан хуна хурула. Алагъа да уруна, барадыла уллула. Топашка уа, баралмай, сылтау этип, тохтайды. Аслан — кичи, борбайлы —

аны жолда кьоймайды! Инбашына миндирип, ариу айтып, суйдюрюп, элтеди ёрге — тиклеге, битиклеге, эски кьала тюплеге.

Къая жухну желкесинден теберип, эски кьала суюледи, чирелип. Аллы — чынгыл, эки жаны — чыгъана; арты дуппур, къая башы уллу сырт. Къаланы тамал ташы — ийнанмазча, адам ташып салгъанды деп. Къабыргъасы — кьулач жетмез, минг жыл тепмез, къадама! Жарылгъаны, жаркъасы да жокъ! Ичине кирип, боза ичип олтургъанны хатасы да жокъ!

Кюн батды. Къала сырты кьарангы тартды.

— Бурун заманладан бери да, мени атама, аны атасына дери да адет алайды, — деди Къазий, — кьалагъа чыгып, анда кьалмай кетерге жарамайды — Чоппачына аппаны осуаты алайды...

— Ура-а! Ура-а! — деп кычырды Топашка.

— Магъанасы уа неди? — деп сорду Хыйса.

— Къалада кече кьалгъан — аны ышангылы кьабыргъаларындан кьаруу алгъан болады.

— Ёзге уа! Халкъны саулугъун аны ташлары сакълагъан дыла, — деди Алиасхат Хут Жантемир, Къазийге ёкюл болуп.

Сёлешир, хапарлашыр кьаруулары кьалмагъан эди. Къартла, кьалагъа кирип, кеслерин жарашдырдыла. Жашла, Топашка да алагъа кьошулуп, отун жыйдыла. Къалада от этдиле.

Чоппачына аппаны журтунда кече кьалабыз, солтуу алабыз дегенликке, кёзюне жукъу кирген болмады. Алиасхат бла Къазий угъай, кьаланы ташлары айта эдиле сейир таурухланы...

* * *

Экинчи кюн, тикден тюшюп, Бууулгъугъа атландыла. Тейрикам элни башындан, Чоппачына кьаланы ташындан энишге эне башлагъан — сакъ ётерге тийишлиди ташладан. Бурунгуу болгъаны — кьоюн-кыланч жоллары, сызгъалары, кьоллары. Аллай жолланы ёрлеулеринден эсе эниулери кыйынды. Атлаялмай, Алиасхат кыйынлы, хуу-хуу этип, тыйылды. Фольклор экспедициялада аны халына иги тюшюнген Хыйса, аркъасын аны ёшюнюне салды, Алиасхат да жашны боюнундан алды. Тюшедиле уча, ташдан, чырпыдан тутта. Бек алда Жууакемир-Аслан, аны ызындан Къазий... Топашка уа — не, сабий! Жыгъылса да, турады; бёдене учурады...

— Бууулгъу буду! — деп тохтады Къазий, тикни этегине тюшгенлей. Хыйса, бери биринчи кере келгенча, кьартлагъа сёз кьошмай, тынгылайды.

Къая аллы ыржыда, таламазча ырхыла, аллай дуппур бар эди. Арты — къая, тар эди; аллы — ёзен, жерж эди; баргъан сүү терк эди...

Эл жокъ эди — хурула, келгенле да — къуругъа! Алаи анда къабырла! Саулай дуппур къабырла! Жер тюбюнде къурулгъан, жерге терен урулгъан гыйы ташла, къангала... Гюрюлдеген уллу суу аны тюбюнде бара...

Хыйса эмина кюйдюрген элни энди алим къадарында кыдырып башлады. Хау, Бууулгъуну да иги кесек эни, эби, сабан жери, кёгю, чёбю бар эди. Жашау этерге тап эди. Ёмюрге деп, къалай ишлеген эселе да таш юйлени, ёлюрге да алай жарашдыргъандыла кёрлени! Акъылдан шашдыра эди Хыйсаны кёргени! Тёшдегиле — тёшде, этекдегиле — этекде, чунгурдагъыла — кёюнда, жагъадагъыла — боюнда ишленгендиле кёрлерин, эмина кызыуу бокълай кёллерин! Хар оба — эмина кёр — хар юйню халына, адам жанына, амалына кёре ишленгенди: кими, юйюр саулай сынынып, ёлгюнчю жашау этерча, элечи, челеги, тазы, тегенеси бла киргенди; кими, бир тыгъырыкъ мажарып, ары. Тар обала кужмудан, чирикден, чырпыдан толуп, жер бла тенг болгъандыла; кенг, эркин обала тюнене ишленгенча турадыла, — тюплерине таракъ ташла тёшелип, къабыргъалары да алай сыйдам. Баш ташлары да ачылып, бир жанына атылып, юслерин да аныу жал басып, топуракъ тюбюнде къалгъандыла. Бир-бир обаланы ичлеринден къулачжетмез наратла ёсендиле. Башхалары къасмакъ, жабышмакъ котурланы тюплеринде керюннген да этмейдиле. Ай, жарсыу, шинжи, къаракекен, ачыуай котурланы уясы болуп къалгъан къабырла да бардыла.

Хыйса, жерге терен къазылып, тюбю, къабыргъалары да гыйы ташла бла сырылып, тынгылы ишленген къабырны къатына келип тохтады. Эминадан къачып, аны ичине кирген юйюр, анда кюйюп, кюймегени от тамызып, къазан асып, амал эте кесине, кечине эди ичинде. Къабыргъалары, юсюне жабылгъан ташлары да къаралып эдиле. Энди къабыр ташланы кыйырлары тамыр тюплеринден къарайдыла.

Хыйса, нарат муруну сыйпады, ташха жаягъын салып, тынгылады. Сейир тауушла келедиле къулагъына, аны ёз атын, езге атла да сагъына! Бир тюрю бола, къоркъуна, ёрге турду терк окъуна. Кетерден болду алайдан. Экинчи такъыйкъада, кесине айып сала, артха къайтды; шыбырдап, бир затла да айтды. Сора, костюмун тешип атып, къабыргъа кирди.

Негерлери, хахай этип, чапдыла. Къазий чамланды, Алиасхат ынычхады. Топашка, чабып барып, къарады. Жууакемир-Аслан иги кесек аралыкъда тохтады.

— Асыры батыр бола болурмуса, жигит? — деди Къазий. Хыйса аланы къаугъаларын эшитмейди. Санлары бир

тюрлю кырккыылганларын, уюган этгенча болуп, кыурушханларын сезе, дагыда тынмай, аккылын алган ансынлыккыдан ычхынмай, ырысламай, сыртындан узатылып, кыабыр тюбюне жатды.

— Чыккы, бала! Алынырса,— деди Кыазий дагыда.

Алиасхат, ышармыш этип, уллу жуккыа бурунун тартыргкыа кыалгкыанды.

Топашка, кыабыргкыа мен да тюшеме деп, аппасыны билеклерине тагылады. Кыазий, ырыслай, эки кыолу бла да аны арккыасындан тутуп турады.

Хыйса уа — кыабырда! Жанындан, бауурундан жатып да кйреди; арккыасын кыабырны кыабыргкыаларына салып, бутларын узатып олтурады; гуппуш болуп, адам кыабыр тарлыккыында жаны саулай кыалай турургкыа боллугкыун сынайды.

— Жигит, андан кйп асылсызлыккы этме... Бизни тергемей эсенг да, Аллахны терге... — Кыазий, тйзюмюн тауусуп, амалсыз бола, болушлуккы излегенча, кйкге, жерге да кыарады. Дыгалас этип башлады.

— Болду, безиреме,— деди Алиасхат да.

Ол заманда Хыйса кыабыр тюбюнден кыопду. Аны кыабыргкыасына кыапланып, нйгерлерине, башха дуннядан кыарагкыанча, алай кыарады. Кыазий да, Алиасхат бла зыккыыраккы Жууакемир-Аслан да, Топашка уа бютюнда,— Хыйсаны бетинде тамычы кканы болмагкыанын кйрдюле. Ала таныгкыан, сюйген Хыйса думп болуп, кыабырдан а кимни эсе да арбаккыы кыарагкыанча, алай эди.

— Астофируллах! Астофируллах! — дерге ккалды Кыазий.

— Айып этмегиз, таматала,— деп, шошчуккы сйлешди Хыйса.— Бек да урушмагкыыз... Бюгече мен бу кыабырда ккаллыккыма!

— Неле жаншайса?!—деп жүрексинди Жууакемир-Аслан.

— Кйп жашагкыанма, быллай телиликге уа тюбемегенме,— деди Кыазий.

— Бюгече мен бу кыабырда ккаллыккыма,— деп ккайтарды Хыйса, Кыазийни ккыазауатын эслемегенча. Бу жол аны ауазы бегирекда таукел эшитилди.— Сабийлигимде кйп чапханма бу жерледе... Хар кыабырны да таныгкыан суна эдим кесимн... Алай бу кыабыр... Бу терен, уллу кыабыр... Мында мени атауулум жатхан кибикди! Аланы сюеклери сау адамла кибик сйлешеди...

— Айхай, айхай, ахшы тенгими уланы,— деп жалынды анга Кыазий.— Анда сени ата-бабангкы арбаккылары жатадыла... Кыозгкыама аланы, жигит! Атангкы да тынгкыыз этме!

— Мен былайлада айлана туруп... эс буруп, бююннге дерн бу кыабырны кйрмегеним сейир тйюймюдю? — деди Хыйса, бу жол да Кыазийни иги умутларын истемей, кыабыргкыа

не ючюн кирирге суйгенин да айтмай.— Гоби чёллеринде кызыудан, сапдан ёлгенимде, жер кѳумаланы кѳазып, кѳозгѳап, жаратылышны келгенине сейирсине, элсине, мен бу кѳабырланы кѳрюучю эдим тѳюшюмде... Энди мен мындама, сизге атауул кѳабырдан сѳлешеме... Ёчешеме, ол иш тѳюйюлдю десегиз? Бедншлик эслесегиз?

Энди кѳабыр башында сюелгенлени сѳлешир, демлешир кѳарыулары кѳалмай, бары, кѳаллай ажымлыкѳгѳа тѳюшдюк дегенча, акѳсыл кѳаранчхала болуп, кѳурушхандыла. Иги кесек турушуп, урушуп, иш болмазын кѳрдюле. Кеси эркинине кѳояргѳа дедиле. Кѳыяма Алиасхат кѳз кѳысхан эди Кѳазийге. Кѳазий сакѳ болгѳан эди Топашка деген сабийге. Жууакемир-Аслан а кѳарай эди сейирге...

Кѳазий, тѳюз ангылап Алиасхат кѳыяманы кѳз кѳысханын, билген эди Хыйсаны хыйсабын: ол безий эди, аланы безирете тура эди, алдап, сендирете...

— Жанынг ыразылай,— деди сора.— Ёлемѳ бла кетемеге амал жокѳ! Эр кишиге чек салгѳандан аман жокѳ!

Алай а Алиасхатны кѳз кѳысханында жокѳ эди жапсарыу, тасха чалыу. Ол 1945 жылда Иртыш жагѳаларында жырлап чыгѳа эди базаргѳа, халал аш мадарыргѳа харам учала мажарып. Ол, ачдан ёлмезге сѳюйүп, бир кѳазах бокка да кийип, сата эди жубуран, кѳаргѳа бла лобан, кимине бѳдене деп, кеклик не кѳоян... Алай аны жашырып туралмайын ахыры, Алиасхат жарлыны ауузу ачыкѳ кѳатыны айтхан эди кѳоншуда, юрген эди бошуна, бош кѳатынлагѳа кѳошула...

Бош кѳатынла уа — хатыргѳа келишмей, барып айтыргѳа — чыкѳгѳан эдиле жолгѳа. Кѳутургѳан киби кжалгѳа, жетдирген эдиле жылылай комендант деген тажалгѳа.

Ол а — башкес, таулукес, болмагѳан эди аз да кеч.

Сюрген эди Алиасхат жазыкѳны. Жетдирген эди сюргюн кѳазыкѳны.

Андан бери жарыса, бек кѳоркѳса не элгенсе, терсине кетип онг кѳзю, кѳагѳылып башлаучу эди кеси.

Кѳазий аны билмей, Хыйса да кѳрмей, Хыйсаны тарых хыйсабы ыразылыкѳ тапханча, кѳабырда алай кѳрюнүп, эс тапды, бираз кѳлсүнүп. Кече кѳабырда кѳалыу эсине шырт деп, былайда тѳюшген сунганлыкѳгѳа, ол аны жүрегинде, чырт деп бир кюн ёчюлмей, жай не кѳыш деп, кечилмей жашай эди, ол билмей. Алай болуп кертилик, айтды Хыйса, жетдирип:

— Атамы орунуна кѳреме, Кѳазий... — Хыйсаны ауазында атасын ахыр жолуна ашырмай кѳалгѳан ажымы ачыкѳ эшитилди. — Мен, бюгече бу кѳабырда кѳалып, сау чыкѳсам, жашаргѳа да болурма... Алайсыз мен жашарыкѳ тѳюйюлме!

Қазийни, кёлю толуп, кёзлерине кёз жашла келди.

— Аппа, жибер! Мен да қабыргға киреме! — деди Топашка, хыпыяр.

Иш оюн болмағанын анғылап, Қазий, туудугъун да қааты тутханлай, Алиасхатны қаатына барды. Қалияр жутханлай, сохуран кәусханлай болуп, аны юсюне айланды:

— Не кёз жыртқыларынгы қаағарғға қалғанса? Оғәесе, быллай жашланы қабыргға азмы салғанса? — Қазий, кәол силкип, жилямукъ тамычы да ағғызып, Алиасхатны жүрегине жетерча, дағғыда бир зат айтама дегенлей, Топашка, аны кәолундан сыптырылып, сызылып, қабыргға секирип кетди. Қазий, ахыр жунчуп, ауазы да тынчып, кәолуна таш алды. Жууакемирге қаадалды: — Ы, маржа, жигит, әр бол да, сабийни бери чығар! — деди.

Жууакемир-Аслан турған жеринден арлакъғға окъуна кетди.

— Жаным чыкъсын, қабырны башындан энишге қарағандан эсе,— деди.

Алиасхат, харх этип, кюлдо.

— Аман сағатлы боллукъла,— деп, Қазий кызып башлады. Қабырны эринине барып, тобукъланды.— Чыкъ бери, жигит! Сабийни кыяулу этесе, чыкъ, муслийман эсенг...— Қабыргға тюрслеп қарады да, алғасыннан окъуна этди.— Ай, таланган, не теренди! Чығалмай ишми тураса, Хыйса? Қырушуп қалған ушайса да! — Ол, кәол жууа, артха кетип, кәоркәуу тамағына жетип, адыргы этип сәлешди: — Алан, Алиасхат, нек тынғылайса?

— Туудугъунгу алала эсенг, ал, Хыйса бла кюрешме,— деди Алиасхат, Қазийни адыргысын сан этмей.— Хыйса хашкен, жаш эсе да бизден, ауаз алады жерибизден! Сен эшитмеген ауазлағға кәулакъ салады...

Қазий, Алиасхатны динсизлигине, қарт теке кибик, чюйре сюзгенине чамланып, анга чабар чакъда, Топашка, бәрю кючюклей, терен қабыр ол кеси ишлеген юйчюклей, ёрлеп, терлеп, чығып келди. Баям, аппасыны таяғындан сыкъды, арлакъ қаачып, букъду.

Бууулгъу қабырларына қарангы тюше эди.

— Баш ташларын салып, юсюмден қабырны жабыгъыз,— деп сәлешди Хыйса.

Қазий тобағға қаайтды.

— Қаайдан Аллах жангылтып келдим бери,— деп кюйдю.— Атта-не-асу, билген болсам эди... Тюз бойлу адамла болурсуз дедим да... Аллаһ ассылыкъ!

— Ассылыкъ туюлдо, Қазий.— Андан бери да Қазийни кәозута, Хыйсаны булжута, бир жукъғға қаайгъыр-

май тургъанча кёрюннген къртха Алиасхат оюмлу сёлешди.— Хыйса билирге сюеди, кесин сынаргъа! Къабыр шошлугъуна, къарангылыгъуна чыдаргъа! Алимликни ызындан болгъан жашды...

— Алимлигигиз, залимлигигиз да кърусун сизни! — Къазий, баям, кесин кърлгъа алыргъа, келишип къралыргъа сюе, бираз мычып, эшта-эшта, болалмай, жангыдан кърызды.— Да биз... Биз къран чериумю болгъанбыз, адамны жаны саулай кърабыргъа салып? Угъай, мен аллай мурдарлыкъны этерик туйюлме...— Аны бла, Топашканы къролундан тутуп, кетип башлады.

— Сабыр бол, Къазий,— деп тыйды аны Алиасхат.— Сен ырыслагъанча, аллай бир тангкърдюлюгю жокъду кърабыргъа киргенни... Хыйсаны ётю барды, ётгюрлюгю... Ол, узакъ чёлледен аллай бир айланганда... жер тюрбюнде къралмагъанмы сунаса?

— Кърабыргъа кирип, кече къралгъан а... тейри...— Жууакемир-Аслан уллу наратны артындан сёлешеди. Андан бери да ол, бугъуп, кёрюнмей турады.

— Айхай, жигитликди! — деди Алиасхат, жаш аспирантны ниетин тюзге буруп. Аны къроркъракълыгъын билдирмез ючюн, Хыйсаны ажымлы умутуна бютюнда жакъ басды.— Мен сохтамы эююллюгюн билеме... Ёлсе да, айтханын этер ючюн ёллюкдю! Ол! бюгече кърабырлада жатмайын, аланы ичлеринде къруу болгъанланы ахыр сезимлерин кесине бир сынатмайын, тохтарыкъ туйюлдю. Биз аны уялтып, туйюп, аркърасын къраралтып, кърабырдан чыгърарсакъ да бусагъатда, артда, биз жукълагъан сагъатда, женгил атлап, жетерикди бери! Кърабыргъа кирип, эрттеги тауушланы сакъларыжъды, эрттегили кърабын кийгинчи, ёмюрле кюрю тийгинчи, ол энди анда къраллыкъды...

Жууакемир-Асланны кёрлю толуп, жилярыгъы окъуна келди. Кертиси да, жаланжюрек, жазыкърсынакъ жаш эди ол. Сабийлигинде ёпкелери ауруп, анга жууа тамыр бла багъып, сау этген эдиле. Ол заманда школгъа жетмеген, алай а орамдан кетмеген Аслан, къролундан жууа тамырны кетермей, аны кемиргенлей, эмгенлей айланыучу эди — анасы алайсыз орамгъа жибермей эди. Ёпкелери иги болдула, ол да жууа тамыр кемиргенин кърюйду. Алай а аты Жууакемир болду да къралды. Кеси да, тюз аты Асландан эсе, чам аты Жууакемирни бегирек сюе болур эди ансы, аны кимлик кърагъытларындан башха жерде тюз аты сагъынылгъан да этмейди. Университетде нёрерлери, кърызла да «Журик» дей эдиле. Университетни тарых бёрлюмюн бошап, инсиятха келгенли да, Таукъран Шакърмановичден къралгъанла, Жууакемир дейдиле.

— Жаны саулай энтта бир жашны асырайбыз, — деди Қазий. Алиасхатха айып этип селешди: — Жол кыдыргъанса, Қзуран да окъугъанса... Ёлюр тюгюнг да чыкыгъанды... Жашны жашлыкъ этгенине уа жакъ басаса! Аллах бизге не айтырыкды?

— Жарсымагъыз! Мени ючюн да ачымагъыз! — деп кычырды Хыйса къабыр ичинден. — Къабырны гыйыларын салыгъыз, сау-саламат къалыгъыз! Мени бурунгу тиним чакъырады... Эрттенликде келирсиз, къалай чыкъсам да, кёрюсюз!

Қазий, тобагъа къайтышханын тохтатмай, къол силкди. Тартып, созуп, Топашканы арлакъ элтди.

Олсагъатда алайгъа Оюс жетди. Хыйсаны къабыр ичинде кёрюп, сейир этди.

— Не этеди бу?

Қазий, келген борбайлы жаш бир мадар этер, ишни тюзетир деп, умутлу бола, артха къайтды. Жюрексине, болгъан ишни барын айтды.

— Неге кюрешесиз да? — деди Оюс къууанчлы ауаз бла. — Жатма къоюгъуз анда, къатма къоюгъуз тангнга!

— Обур байлар, жин тиер... Ырысды къабыргъа кирген, — деди анга да Қазий.

— Хыйса кесиди обур, суйсе — жин да болур... Билмейсиз, ол анда арбакълагъа бир зат да сорур...

Қазий, энди уа бютюнда тюнгюлюп, къонакълары бары да бир кирик, къолан болгъанларын билип, къолун ачыулу силкди, артха бурулуп къарамай кетди.

Сора ючюсю да — Алиасхат Хут Жантемир, Чомартланы Оюс, Ёргетурланы Жууакемир-Аслан гыйы ташланы айыужал тюплеринден чыгъардыла. Жарашдырып, къабыр юсюне салдыла. Аланы юслерине да ханс, къужму, чымыртала къаладыла.

— Дууасы уа? — деди Оюс, харх этип. Ол, бары этгенин, тап, кеси окъуна ойнап этген суна эсе да, къайда эсе да бир сезим, жюрек, умут тийресинде Хыйсаны ахыр асырап къояргъа угъайы жокъ эди. — Дууа этмей а! — деп къайтарды.

Бу жол Алиасхат окъуна элгенди. Оюсха къарамай, къабыргъа селешди.

— Хыйса, къалайса?

— Эт дууа, эт! Оюсну кёлюне жет! — деп селешди ол жарык.

Хыйсаны таукеллигинден кёл табып, Алиасхат дууа алдырды. Аслан бла Оюс аминчиле болдула.

VI. БАРАЗ

Сосурукъ тогъуз айны тогъуз кюннге ёсенди,
Темир ылыхтынадан чалыла эшгенди.
Темир кьангаладан чабырла этип кийгенди,
Ол бирси нартладан акъыллы, къарыулу болгъанды.

«Нартла»

Тогъуз уланлы Дебет Тейрикамда жашай эди. Тогъуз улан — тогъуз хунерни иеси, узакъ, жууукъ да элlege адет кёргозте, эс бере жашай эдиле. Дагъыда тогъуз улан — тогъуз юй, тогъуз юйде тогъуз кюй — Девискаланы чегетде, ол биз айтхан эртте, терк кенгере эдиле чекле.

Туугъан бузоулань кими кьонгур, кими къашха. Хар юйюрню да кьой союуу башха.

Дебет кёре эди барын. Юйрете эди туудукъларын. Юйюрге жашладан кичиси эсе да, Дебет, атасы Чоппачына ёлгенли, кеси да бала кёргенли, оноучу эди барына, эгечлерине, къарындашларына. Чоппачына къурагъан Тейрикам эл жайылгъан эди Эмискир ёзенлерине. Энди Дебетни жашлары да кьой сюрюуле къайтара эдиле гёзенлерине.

Баракъ, кичиси, юй болгъан эди Баш Адырда. Бал батманла тута эди хайыргъа. Не файда, баласы жокъ эди, жүреги тынчайыргъа!

Ол кюн а, Дебет Тейрикамда бичен тюшюре тургъанда, Баш Адырда келини Жюзюк кюченги эте эди.

Дебет, элия ургъанлай, жыгъылып, бичен юсюнде жан ала тургъанда, атлы чаба эди туманда.

«Баракъны къатыны Жюзюк жаш тапды!» — деп, суююнчюлюк айтыргъа ашыгъа эди.

Ашыкъса да, жетмеди. Кичи жашы Баракъны тунгуч улань кёрюп, тобалыккъла кётюрюп, Дебет алгъыш этмеди — ичер сууу бошалып, ол къууанчха жетмеди.

Туудугъу уа — тулпарчыкъ; бир мухарчыкъ, бурмачыкъ.

«Киндигин кесгинчи, эмген эмчегин къапхан, бешигине салгъынчы чапхан!» — деп, хапар этиучю эдиле артда.

Ол кюн а туманда ёр жолну чапхан атлы Тейрикамгъа жетгинчи, Баш Адырда аначы къатын туугъан баланы киндигин кесгинчи, бушуу бла къууанчны бирден эшитип, адамла тейрилеге жалбардыла; аллы бурун халкъ суюген Дебетни асыраргъа бардыла. Асыраргъа десек да, ашырыу эди иш, Тюп дуния сыйлы эди баш дуниядан, бушуу угъай, къууанч эди ары баргъан!

Андан сора жууукъ-тенг, Баш Адыргъа жыйылып, той эдиле туугъаннга, бал сырала къууолуп. Бууулгъуну гёшюнде, башил айны бешинде, кечесинде, кюнюнде жыгъышдыла,

жыртышдыла; тобагъа къайтышдыла, къол таш да атышдыла. Баракъны бал батманларын, Жюзюкню гумусунда тапханларын — барын къантардыла, кёбелейге⁶ да бардыла.

Къатынла да къаугъалы, ат атаргъа къадалып. Как да бише чоюнда, сабийчик да тыпырдай аначыны кьоюнунда; ала уа айтышадыла, къагъышадыла, келалмай бир оюмгъа. Элкъураланы Баракъны Баш Адырда таш юйю тебеди, теби-ренеди; къатынла бир бирге ал бермезлерин кёреди.

— Бёдене! — деп тутады Керкисир, Тейрикамда ожакъчы Омарны къатыны, Окулайны келини.— Тунгуч балабыз тууа туруп, бёдене кычыргъанды. Бёдене болсун!

— Кёрюгюз, ётюрюкню кёрюгюн Керкисир къалай басады! — деп, чабакъчы Къыденни къатыны Къыздарай къаты болады.— Бёдене кычырмагъанды, жумарукъ сызгъыргъанды! Жумарукъ болсун!

Дагъыда айтыла эдиле атла — Элмекен, Турам, Къударай, Боращ, Каккү, Шайтыу... Не айтыу, алапат эдиле бары... Барып, Баракъгъа сорсала, унамай эди ансы! Ахырында, эл башы Сибилчини чакъырдыла.

— Ата-бабабыз Чынады, жорукъда былай чыгъады,— деп, Сибилчи терен сырлы сёлешди.— Айып этмегиз, кёп сакълатып туугъан балады! Тейри берсин, Баракъны юйюне къууат салады. Аты да болсун Баязир! — Сора, алыкъа киндик жарасы кепчимеген къагъанакъны кьолуна алып, бийик кётюрдю. Омар къатыны Керкисир: «Баязирчигим!» — деди, бетине бал жакъды.

— Баязир! Баязир! — дедиле къатынла бир аууздан. Ала, Къыздарай бла Керкисирни керексиз даулашларына болуп, къазанда какны оздура тургъанларына жарсый эдиле. Энди Сибилчи да, этер ишин этгенден сора, теркирек кетип, какны ашама кьойса сую эдиле...

* * *

Адакъа жылны ызындан Ит жыл эди. Бир ингирде бал батманнга багъа тургъан Баракъгъа бир кюмюш акка келди. Баш уруп, салам берди. Ол бу жерледе Баракъ кёрген, таныгъан адам туюл эди. Ол а былай деди:

— Бала балдан татлы, бютюнда Баязир атлы! Сен аны кеси аллына барма кьой, жол жоругъун алма кьой! Ол бир закый жан болур, учхан жулдузгъа ушар... Айтырым ол туюл эди... Сен аны хар ишин да алгъа эт, хар айтханын алгъан эт...

⁶ Кёбелей — алан тепсеу.

Баракъ, анга къарап, юйге чакъырайым десе, жокъ! Ичин къоркъуу алды. Арбазда сюелип къалды.

— Жаш туугъанлы, бал сырадан эсиресе да, кёзюнге къужурла кёрюне айланаса! — деп къойду Жюзюк, аны айтханын сюзюп.

Баракъ, арталлы арбазда къалмазгъа, бал сырадан ауузуна салмазгъа къаст эте, баш кече къашпакъда къалды. Кюмюш акка, бу жол тюшюне келип, эсине салды:

— Адетни унутханса! Кеч боласа!

Сескенип, уянды. Ичи от жанды. Баракъ биле эди аны — эр киши уланны «Тейриге берген» адетни. Эр сабийни жети жылы жетгенде, атасы, элтип, жолда, къолда, агъачда — къайда болса да бир жерде къоюп кетерге тийишлиди. Сабийге жан аурутуп, Тейрини аллында хыйла этерге жарамай эди — хар жанны да оноуу тейрини къолунда болгъаны себепли! Жашчыкъны атасы не къадар теренде, къыйын жерде къойса, Тейрини аллында тюзлюгю ол къадар кёрюне эди. Жашчыкъ, элине, юйюне жолун кеси табып, хар хатадан къутулургъа онг табып, сыналып, сау къалып, кеси келирге керекди. Келмей, жашчыкъ тас болса, табылмаса — Тейри алды деп, аны къууанчы да аз болмайды.

Баракъ биле эди аны, этмей къутулмазын да ангылай эди. Тоба болсун, къыймай эди кёзю! Жангыз эди, жалынып, тилеп, кёп жылла излеп, алай тапхан чирчиги эди! Дагъыда Баракъ бойсуна билмеген эуюл эди, атасы Дебетге кезиу эди. «Кимни не иши барды, бала меникиди!» деген тергеу — адетни терслеу болуп тура эди. Энди кюмюш акка, ызындан болуп, арбазына, тюшюне къонуп, тынчлыгъын алды. Жашны сынаугъа салмай болмазлыгъын ангылатды.

Ёгюз арбасын жекди. Баязирни эмина буугъан Бууулгъуну кюн батышында терен агъачха элтди. Арбаны къабырла къатында къоюп, кеси жашны агъач ичине узайтды. Кёп затла да айтды, ажашдырып къайтды.

* * *

Сабий сезими тёгюле, дуня сейир кёрюне, айлана эди Баязир; агъачха, таугъа, хауагъа байлана эди Баязир. Атасын да излемей, ажашдым деп, истемей, мине эди терекге, тюше эди черекге, къарай эди, жаны тоймай, тегерекге.

Сора къарангы болду. Кёрмей башлады жолну.

Кёклюгю кете, къарала, булутлары да тарала, энишге тюше эди кёк. Сейирсинип, сер болуп, анга къарап тургъанлай, башындагъы терекден тюшген эди кёлеке. Жашчыкъ, элгенип, кёлленип, салам бергенча болду, атам къайдады деп сорду.

Қыанатлы эди кёлеке, бош қыонмағыан эди терекге. Баязир анга қыарады, нёгерине санады.

Сора қыанатлы учду, жолну алашадан тутду. Бир терекден бирсине, қыайда ташны юсюне қыонады да, жашчыкыны жол нёгери болады. Алай эте, тенг келе, Баязирни агъачдан чығыарды.

Қыанатлы учду да кетди. Баязир чапды, чапды, чалыннган чаллыкығыа жетди. Таууш да жокъ, тау да жокъ, эй-хе-ей деген сау да жокъ. Жашчыкъ атасындан ажашханын энди анғылады. Алай ол... аны агъачда қыоюп, қыалай кетип қыалды? Кетмеген эсе, қыайда?

Ол, атасы агъачда қыалғыан сунуп, артха чапды. Қыычырды, қыычырды... Атасы жокъ, бёрю улуйду. Терекге қыысылып, қыычырып турду. Бёрю жууукыда улуду. Баязир, қыоркыуп, алыныр сағыатда, жууукъ келген бёрюню кёзлерин кёрдю. Тюз да отла кибик жана эдиле ала. Қыарангыда аны тишлери атасы Баракыны сюек сюнгюлерине ушай эдиле. «Қыоркымайма! Қыоркымайма!—дей эди жашчыкъ кеси кесине.—Тохтамасанг, секирип, сыртынга минерикме!» — дей эди бёрюге. Бёрюле жыйылдыла; хырылдай эдиле жыйығыа! Нек эсе да ашыкымай эдиле адам улучукыну жыртырғыа!

Баязир тепмей турду, терекге аркыасын бек салып. Бёрюле да турдула, гумхотларын огыурсуз жыйырып, сюнгю тишлерин ачып, хырылдап.

Баязир тепсе, тутарыкы эдиле! Жеринден тепмеген адам улуна уа базынмадыла. Жашчыкыны жаны бла ётып, Жансалгыы жанына жол салдыла.

Жашчыкъ терлеген болур эди — тери шалбары суу эди! Терекден айырылып; ёзеннге қыайтды. Қыыйырда лыппырғыа кючден жетип, бауур тёбенинден жатды. Энди лыппыр юсюнде бёрюле бла бирге жата эди. Жылы эди аланы қыучакылары... Қыанчыкы бёрю анасына ушай эди... Анасына... Анасы... Сы... Қыучакылады...

Баязир уяынганда, кюн тийип эди. Тюнене, терекден терекге учуп, алашатын жол тутуп, аны агъачдан чаллыкығыа чығыарғыан қыанатлы, аргыы лыппырны юсюне қыонуп, қыанат тюбюн қыашый эди. Иги қыараса — кёкбоюн! Баязир, аны танып, жарыды. Азчыкы сызгырып, чакыырды. Кёкбоюн қыанатлы қыанатларын кереди, агъачда не зат эсе да кёрдю. Баязирни башына окыуна тие, алашатын учуп кетди.

Уллу ёзен чалынып, дырыны жыйылып, шош эди. Баязир, лыппыр юсюнде ёрге туруп, сюелди. Аны чакыырғыанына эс бурмай, учуп кетген қыанатлыдан ёпкелеп, қыайсы жанына барырғыа билмей турады. Бууулгыу жанындан чыгыып келген бир қыартны кёрдю. Аны аллына чабарыгыы келип, Баязир лыппырдан эниште учхалады, иги кесек да барды. Алай

ол к̑арт чарсха ушай эди, кертиге ушамай. Артха турак̑лады. Жолоучу, аны эслеген да этмей, ётдю да, аг̑ач к̑ыйырына жетип, ауг̑ан терекге олтурду. Олсаг̑атдан сыбызг̑ы сог̑уп башлады.

Баязир, к̑айтып, лыппырг̑а ёрледи да, эки бутун чалдиш салып, к̑артха к̑арап олтурду. К̑артны узун ак̑ са-к̑алы, к̑ёкюрегине т̑ешелип, эрттен сериуюнде таралады. Сыбызг̑ы тартыуу ёзенни юсю бла кенгнге жайылады; барг̑ан сууну толк̑унларына к̑ошулады. Бир кесекден а Баязирни кесин да к̑ётюрюп алып, к̑ёк бла учурду. Ол, доп деп, сыбызг̑ычы к̑артны аллына тюшдю.

К̑арт, сыбызг̑ы сок̑г̑анын тохтатып, анга сейир этип к̑арады.

Баязир да битгенди Акканы бетине.

— Сен мени уллу атам... Дебетсе!

К̑арт сак̑алын сылады. Жашчык̑ны иги кесек сынады.

— Сен Барак̑ны уланы, Барак̑ Дебетни жашы, Дебет кичиси эди Чоппачына аппаны. Ол а менден минг жыл артха тууг̑анды...

— Минг жыл?

— Минг жыл! Мен к̑алыубаладан бери жашайма, балачык̑!

— К̑алыубала к̑ачан болг̑анды?

— Таш жаратылг̑анда!

— Таш к̑ачан жаратылг̑анды?

— Аны мен да билмейме! Билеме — ол менден таматады! Таматады да, хапарланы сейирлерин ол айтады.

Баязир к̑артны аллында тобук̑ларына ч̑ёкдю да, эки к̑олун аны тобук̑ларына салды да, анга аралды да, тынгылады. К̑арт жашчык̑ны башын сылады, ийнак̑лады. Сыбызг̑ысын бир жанына салды.

— Аппа, сен кимсе? — деп, Баязир жангыртып сорду.

К̑юмюш акка иги кесек тынгылады. Бияг̑ыча, сак̑алын да сылады. Хайт деген кишиге айтханча, хапарын айтып башлады.

— Мен, Голчуланы Гылангууа, жашайма жылланы к̑ууа. К̑ёреме эллени, жерлени, тенгизлени, ёмюрлени... Жер дингили айланады к̑ёз туурамда! К̑ёп т̑ёлюле келдиле, кетдиле, мен тург̑анлай. Майна Бууулг̑у да! Эмина кирип, бууулду. Аны башы Адырда эл жангыдан тууулду. Эмискир боюну энишге к̑ууулду. Иежуртланы тук̑умда Сибилчи тууулду. Тохтамиш к̑абак̑ — Юргели болду, ол да, ырхы келип, жууулду. Тохтамишден к̑алг̑ан Алаток̑, Тейрикамда аны озг̑ан адам жок̑!

Алай эди, балачык̑, к̑ачан эсе да, к̑айнаг̑ан эл эди

Бууулгъу! Энди жокъ анда жатхан, тургъан да! Ёсген, тууулгъан да! Къуугъуннга къууулгъан да! Ырхы келип, жууулгъан да! Къызны ызындан жумулгъан да! Кюзде кире суургъан да! Къышда уа къууургъан да! Жырлагъан, сызлагъан, бузлагъан, къозлагъан да жокъ! Жокъду къутургъан, къутулгъан, тутулгъан, утулгъан... Бары майна — къабырлада! Кеслери къазып, ташларын кеслери салып, кирдиле, ичлеринде от жанып! Кюе, къаралдыла! Къабыр ташланы тюе къалдыла!

Къая аллы ыржыда, таламаз кибик ырхыла, дуппур эди жерибиз! Бай Бууулгъу — элибиз! Къаялы, ташлы жер, баш тѣбенине айланды да, башындагъы таш юйле жер тюбюне кирдиле. Ауруудан тели болгъан, ичлери отдан толгъан эркѣуштурла къан кекирдиле, ары секирдиле, къайтмазларын билдиле...

— Мени атам къайдады? — деди Баязир, секирип, ёрге туруп. Тюненеден бери болгъан ишле энди эсине тюшгенча, ичин къоркъуу ала башлады.

— Сени атанг сени Тейриге бергенди; кеси узакъ жолоучулукъгъа кетгенди. Сен сорлукъларынгы барын манга соргъунчу, кеси аллынга элге къайтыр болгъунчу, ол Баш Адырда кѣрюнмез, къайдагъысын киши да билмез...

Баязирни, кѣлю толуп, жилиярыгъы келди. Кюмюш аккагъа тасхасын билдирмезден, жилимай тѣздю.

— Ол заманда Бууулгъу Эмискир боюнунда ючюнчю эл эди. Тейрикам, Жансалгъы сора Бууулгъу.

— Энди уа?

— Энди уа — Тейрикам, Жансалгъы, Жантап, Юргели, Баш Адыр...

— Сен къайсы элденсе?

— Мен кесим бир элме! Къайда суюсем, анда къонуш къурама. Дорбунда да турама...

— Билдим, билдим... Сен къуртхаса! Таурухлагъа устаса... Мен ким боллукъма?

Кюмюш акка, Баязирге жукъ айтмай, эмен тѣнгерекеден турду. Бир къолуна сыбызгъысын алды, бирси къолу бла Баязирни къолундан тутду. «Кел, хайда!» — деди.

Бара эдиле элlege — бурунгу къонуш жерlege! Голчуланы Гылангуа айта эди, хар элге да къайта эди, хар юйню таныта эди.

— Тейрикам — тейриле суюген эл эди, — деди ол, Тейрикам элни башында Алтын Хардарны ташына жууукълаша. — Аны халкъы кѣп хазнадан кем эди. Алай эсе да, аны халкъы кюле билди, кюе билди, суюе билди. Хунерлиги ёсе барды, тѣлюлеге ёте барды, Эмискир да кете барды... Алай турду,

базлай турду, хар хатадан кьутулду... Сени уллу атанг, эркьуштурла бабасы, бу жерледе башлагъанды тукъумну...

— Айт аны — мени уллу атамы... къалай эди атламы?

VII. ЧОППАЧЫНА

(Голчуланы Гылангууаны биринчи баяны)

Эртте, эртте, бек эртте, Девискаланы чегетде, таш тегене, агъач элек, ишлеген — халек, ишлемеген — адет болуучу заманлада бир сейир эл жашап болгъанды. Жукъгъа сейирсине билмеген, билирге да суймеген алауганла эдиле аны адамлары. Дуула — добар, доммайла — жохар эдиле... Хастанлада былтырдан къалгъан гебенле кырдык ийис этедиле. Быйыл ёсген кырдыкла, кеслери чалынып, кеслери толанланып, кеслери гебенленедиле. Хау, ийнекле — эгиз, эчикле — сегиз тапхан, къызла, уялып, бетлерин жапхан заман эди. Сабанла орулмай. чаллыкъла къорулмай, орамда, тюзде, тенгизде — жаз башында, кюзде — жашау байрам эди ол элге! Кикириклили — тахда, жингириклили — тахтада, сингирлили — бахчада! Бары келишип, эришип, биз — а биз дешип, ким башын тешип, ким шынтагы эшип, алай насыплы жашай эдиле. Тейрикам эди элни аты, саулукълу эди жамауаты. Жауун булутла — жазлыкъгъа, къая ыранла — ашлыкъгъа! Жокъ эди узакъ жерлеге ашыкъгъан!

Тейрикамчыла аллай эдиле: мангылайлары кенг, орамлары тар! Аны хатасындан, ёрге озгъан энишге озгъанны къабыргъасын сыдырмай, ызындан къычырмай, къаны бузулмай ётмегенди. Андан да сейирлиги — Девискаланы чегетде, Тейрикам деген элде юйле алаша, ожакъла жанаша эдиле; жашла, къыз тилей, башха жол билмей, ожакъладан къараша эдиле. Аны ючюн а артда алапат жараша эдиле. «Развод» дегенни билмей, «расход» дегенни суймей, «пашот», «шайтансуу» деген сёзлени уа ахырда эшитмей, аны ючюн а, тели болуп, агъачха кетмей, жашагъандыла.

Девискаланы чатда эл къурагъан, анда биринчи ташны салгъан, биринчи къазыкъны да ургъан Чоппачына деген, узакъдан келген, жюзге чыгып ёлген, сары шинли добар киши болгъанды. Ол, кёзкъарангы этер бийикде, ат чыгъалмаз кибики тикде тохтагъанды. Мёнгю тау биринчи кере атылгъанда, состар ташла, от ырхы болуп, жан-жаныма чачылгъанда, Чоппачына къайдан эсе да тенгизле жанындан келе болгъанды. Шибиляла жанып, таула атылып, къаяла чачылып, чанчылып, чачыгып, букъу-боран, от толан дуняны кылдыран этгенде, Чоппачына да, деменгили эсе да, бап-

пахан киби́к да болмай, таш к̑атыш учханды. Сарылыг̑ы себепли, аны да от гулмак сунуп. Шибил̑а ёрге к̑етюргенди, адам болг̑анын к̑ергенди! Сора энишге, кеси тенгизлерине, элтип атмай, бияры да чартлатмай, келтирип, Ак̑ к̑ая тюбюне к̑ысханды; юсюне тейри жарыг̑ын к̑усханды! Бир ауук̑да — кюн жарык̑да — Чоппачына, эс жыйып к̑араса, ог̑ары жаны — терен аг̑ач, к̑аялы, уялы; т̑ебен жаны — ыскындыклы, туялы⁷. Чоппачына, бек тангсына, тобук̑ланганды; юсюнден ташланы к̑ак̑г̑анды; бир к̑атхан к̑утук̑ да тапханды; кюн жарытхан таулаг̑а к̑ууанганды, алайда жашау башларг̑а к̑уралг̑анды. Тенгиз жаг̑аларында узак̑ шахарла тюш арасындача к̑ерюнедиле. Дунияг̑а жангыдан чыгып, таш ырхыда к̑атдырылып, гыбыт топлай атдырылып, бери алай тюшгенча!

Сора ол эртте тург̑анды. К̑аяг̑а к̑азык̑ ург̑анды. Ак̑ к̑ая аллы ыржыда, таламаз киби́к ырхыла, кенгарк̑а уллу дуппурда эки аяг̑ын кенг салг̑анды, эки билегин к̑екге жайг̑анды. Адамны сангырау этер шошлук̑да быллай жерге жолук̑г̑ан сары алауган Чоппачына Шива-Шибил̑аг̑а быллай айтып к̑ычырг̑анды:

Я МЕНИ БЕРИ КЕЛТИРГЕН ОТ ШИБИЛЯ! ЖАК̑-
Г̑АН ОТЛАРЫНГ СУУУГ̑УНЧУ, ЭРИГЕН ТАШЛА-
РЫНГЫ К̑АЙМАК̑ЛАРЫ К̑УРУГ̑УНЧУ, БЫЛАЙ-
ДА ТАМЫРЛАНДЫР! БОЛЛУК̑ МИЛЛЕТИМЕ ЕЧЮЛ-
МЕЗ ЖАРЫК̑ БЕР! ЖЕРИН — БИЙИК, К̑ЕЛЮН —
КИЙИК ЭТ АНЫ!

Алай тилеп, Чоппачына к̑ек гелеуге сыртындан жатханды, эки билегин кенг атханды, эки бутун узатханды, к̑екге к̑арап тург̑анды. Ай чык̑г̑ан саг̑атда к̑улаг̑ына быллай сериун ург̑анды:

БЫЛАЙДА, БУ БИЙИК СЫРТДА, ОТ ТЕЙРИСИ БУЮР-
Г̑АН ЖУРТДА, ЖАНГЫ ЭЛ БОЛЛУК̑ДУ. АЗАТ
МИЛЛЕТ К̑УРАЛЛЫК̑ДЫ: БОЙСУНМАГ̑АН, ЖОР-
СУНМАГ̑АН, К̑ОРСУНМАГ̑АН! АЗЛАЙ К̑АЛЫР!
БАЗЛАЙ К̑АЛЫР! ОЛ — ЖАШАР!

— Жашар! Жашар! — деп к̑ычырг̑андыла к̑ая к̑ызлары.

Хау, бала, Чоппачына сарымыйык̑, сабыр адам эди. Сары бети — сепкилли, сары к̑ая шекилли! М̑енгю тауну от к̑абаг̑ы бюркген тарак̑ ташланы ташып, к̑ая башы

⁷ Туя — бурунгулу малк̑ар тилде уллу терек, к̑аты аг̑ач.

эринде, аллы ачыкъ жеринде къала ишлеп башлады. Ёрге — тикге, энишге — жюкге! Ёрге — таш бла, энишге — ач бола! Алан жюрюдю. Қъаланы къабыргъалары къалана, сыртны ташлары жалана, жылла ётдюле. Зурнукла кёчдюле. Чырпыла ёсдюле, терекле болдула. Чоппачына, жазгъа чыгъа, Апсатыгъа жаз тил чала, жалбара, жалына, уугъа бара, анда, къарап, доммай марап, терилерин бирге жанап, къаласына жылыу сала... Алай турду, жашау кърду.

Жай чилледе чаллыкъда, жан атып ишге — байлыкъгъа, чала эди, чал бола, чалгъысына гам бола, сыртла гебенден тола. Жокъ эди журтунда чола. Дуру чыгъып, талчыгъып, къая тيوبю хуруда жукълай эди, хурулдап. Бутларын кенг узатып, къолларын боюн тيوبюне салып. Қъарагъан кёз жокъ эди, хар жаныуар токъ эди. Қъалыубала шошлугъун уятхан жангыз ол эди, бар эдиле башха журтла, этдирирча умутла.

Андан артха кюнледе, заманы жокъ кюйнерге, ашыгъа эди тейри жарыгъын кёрлюкча, юйюне къонакъ келликча. Аргъы сыртда, чаллыкъда, дырыны жыйылмай къаллыкъча, от тюшгенлей чабады, балас тартып, гырмык буруп, лыппырчыкъла салды.

Бир кюн а, ол аргъы сыртда алай кюреше тургъанлай, берги сыртда къаласына къарап, анда бир тиширыу ауана эс-леди. Акъ жыйрыгъы жерге жете, гыранчасы жел эте... «Ай, мени тейри терилтген, жангызлыкъ тели этген!» — деди. Кёзюне къаранчха кёрюнген сунуп, артха бурулмаздан, къала таба къарамаздан болду. Тёзалмады. Тёзер амалы къалмады. Иги да тюрслепп къарады. Қъаланы бийик ташына чыгъып, тийреге да тангсынып, сюеле эди тиширыу! Къутас чачы аркъасына тёгюлюп!

Чоппачына батырны бетине жарыу келди. Сырт да, журт да, кърт да ариу кёрюндю.

Сары къаяладан жарылгъан сары жаркъа кибики, алай жетди тиширыуну аллына! Къолун кёкюрегине салып, тохтады.

Кёк бла жерни бирикдирип, эр кишиге суймеклигин билдирип, алай сюеле эди тиширыу да!

Чатында къртургъан жаныуардан азапп чегип, тёзюп болалмай, учуп келген, тиширыуну кертилигин кёрген Чоппачына, бар малын, тауну маралын да Алтын Хардарны тахына тобалыкъ этип къояргъа хазыр эди.

Тиширыу да къарай эди анга, кёз къакъмай. Бир ариу жан, бир сурат! Чачы табанына жете, акъ бетине нюрю келип. Кимни сакълай эди ол?

Чоппачына, ишекли бола, сюелгенден да талчыгъа: «Кимсе?» — деди.

Тиширыу ашыкъмады айтыргъа, ызына да къайтыргъа.

Чоппачына, солуу ала, эс таба, арсар болду. Эки улуу жумдуругъу бла кесини кёкюрегин урду. Кёзюне кёрюннген кёрюнюш сунду.

— Сен... Жек эсенг, кенгсе, кенгсе! Керти эсенг, кимсе, кимсе? — деп кычырды.

Кеси кесине сейир эте, элгене, эрлене, кая ташха илинип, анга, атха миннгенча, минип, кужур кюнагыны халына кырады.

Тиширыу, дып этмей, башын энишге ийип турады.

Чоппачына, сейирден, сер болады.

— Кая кызы, уч, уч! Жел анасы, тут, тут! — деп кычырды ол дагыда.

Тиширыу бу жол да жеринден тепмеди. Жууап этмеди.

Чоппачына, батыр бола, кала ташдан секирип тюшдю. Тиширыуда — кёзю! Калага да — ишекли!

Ары кетип, чум котургъа бугады. «Кая кызы мени алдай турады», — деп, кесин кюлгъа алады. Чум котурдан чыгады. Кызыны катына жууукъ барады. Ырыладан чалады:

Жек эсенг а, сен обурса,
Женгил эсенг а — чубурса!
Жегим! Жегим!
Шайтан желим!
Сютсюземчек,
Губукёнчек,
Зарасымал,
Чарстюйюмчек!
Кая кызы, жуу, жуу!
Жел анасы, кюу, кюу!

Кюнакъ кыз, харх этип, кюледи. Ташдан энишге тюшеди. Калага киреди. Сыйлы кычы, кырамы; шини, кёзлери да кыралдым. Арбазда юй кереги — тегенеси, элеги; багыр тазы, челеги; бернеси да — бир арба, хар неси да — анда!

Чоппачына, тунчугъа, бар кёргени тюш суна, кёкден жерге тюшеди, тиширыугъа ийлешеди. Жюреги дып-дып эте, ызындан калага кире, былай сёлешеди:

— Кая кызы эсенг — алдатмам! Адам эсенг, жууукъ бол!

— Мен сени катынынгма! — деди тиширыу.

Чоппачына, жюрегинде кюркюу бла иги умутла алышына, артха туракылады. Ажир бла байталны тебиулери, кеси да юйюр кюараргъа термилгени эсине тюшюп, сары бети кызыл-ала тартады, тиширыуну да сагъайтады:

— Эй, дуня жарыгъым! Мен къарт эсем да, алыкъа къатын алмагъанма!

— Эр кишиге къатынны Алтын Хардар жазады! Излериксе деп, сакълады! Акъ болгъунчу сакъалынг!

— Оу-ий, Алтын Хардар нюр жандыргъан ариуум! Бу жерледе мен эл жашап билмедим... Ажир юлюш жылкъыны кѳргюнчю....

— Ёз атамы жылкъысыды ол.

— Сен мени айыбымы кѳргенсе дейме...

Тишируу, азчыкъ ышарып, бир жанына къарады.

— Аймуш ажашхан кезде — бизни бийлик жерибизде, Къара шаудан барды, — деп, кимлик баянын башлады сора тишируу. — Атамы акъ ажир кишнеп къачхан кюн мен ары суугъа келген эдим. Къызыу эди тюшде, арыгъан эдим иште. Жуунуругъум келди, тешинип, суугъа кирдим. Мен да суугъа киргенимлей, чайкъалайым дегенимлей, бир кѳкбоюн къанатлы, келип, юсюме къонду, олсагъатдан дюн-дуня тебиренди, шош болду. Мен билмеген бир хычыуун-зауукъ саркъыу, санларыма жайылып, мени бир ырахат-учхун халгъа кѳмюлтдю. Хар зат ийнакъ кѳрюнюп, суу къылычымы къучакълады. Суудан чыгып, гяхиникде жатдым. Кѳпмю жатхан эдим, азмы, — эс жыйып, тургъанымда, сейир этдим халыма. Ай да турмай, киндигим бурду, анам мени ёлюп къаллыкъ сунду! Кѳлюм юйде олтурмайды. Шаудан къатына келлигим, кимни эсе да кѳрлюгюм келеди. Ол кюн гяхиник кырдыкны юсюнде сынагъанымы жангыдан сынаргъым да!

Хау, кѳп турмай, киндигим бурду. Къайры барлыгъымы да билмей, жолгъа чыкъдым. Эки аягъым да къанагъанлай, тау башына чыгып, къарагъанымлай, сени къалангы кѳрдюм! Аргъы сырта къаланган биченинги ийиси бурунума урду. Алтын Хардар жазгъан эрим сен болгъанынгы билдим!

Аякъларым да къанай, мен да алай тургъанлай, биягъы кѳкбоюн къанатлы учуп келди. Ол манга, былай айтып, изми берди:

— Къая башында къала болур, аны ишлеген къарый болур... Олду сени терилтген, кѳк гяхиникде ыз салып кетген! Керегинги ал да къолунга, жунчумай бар жолунга!

Юйюме къайтып, барын да айтып, атама арба жекдирдим, юйюме, эриме келеме деп, келдим... Къыстамасанг — къатынынгма! Санга ушагъан жашла табарма!

Чоппачына тейрилеге жалбарды да, аны къоюнуна алды да, къала башына чыгъарды. Насыплы болуп къалды...

Голчуланы Гылангууа, ёмюрлени алай къууа, айта баргъаны къадар, Баязир да ёсе, ауушладан ёте, акъылы да жете баргъанча, алай кѳрюнеди. Ол Кюмюш акканы бары айт-

ханын къайтарып сормай ангылайды; эшитип, къанмай, жукълап къалмай, тынгылайды.

— Кёресе, Баракъ-бала, биз кёкде къушдан, жерде суудан азат жаратылгъан миллетбиз,— деп, Гылангууа хапарына жан салды.— Чоппачына эркъуштур улутдан эди. Шибиля оту, Мёнгю тауну жандырып, аны къурутхан эди...

— Угъай! Мен алай суюмейме! — деди Баязир.— Мен эркъуштурма! Мени атам Баракъ да эркъуштурду! Мен уллу болсам да, эркъуштур боллукъма! Къурутханмыды Шибиля эркъуштур улутну?

— Игиге акъыл юйретген — улутун ёлюмсюз этген! — деп къууанды Гылангууа.— Бюгечеге тамамды. Жатайыкъ да, солуюкъ, Чомпарасны къоруюкъ...

VIII. ТАУРАЙ БИЙЧЕ

(Голчуланы Гылангууаны экинчи баяны)

Къатын ёчге кертичи болгъан эди Таурай: жети жаш тапхан эди, ёсдюрген эди саулай. Тёрт къыз да тапхан эди къалада. Жерде жол ызла, кёкде жулдузла къарай эдиле ала-гъа!

Эрттенликде уугъа кете, аталарыны аллында жети батыр сюеледи; къаплан териден тогъайлы чарыкълары, тюрсюнлю жубу жюндне чубур чепкенлери, жугъутур териден бел баулары, къайын тоз къынлы къамалары; чепкен ёшюнлеринде жана тургъан от тамгъалары! Бирча жетген, иничкебел, кенгкёкюрек, саргъылмыйыкъ жашла!

Жашауу алай эди Чынаны: жети жетген уланы, тёрт да субай къызлары; кёолгъа юйреннген буулары; куудушлары, дуулары; чакъгъычлары, къуулары; шауданлары, суулары; къакъ этли чардакълары, юй аллы къабакълары; жыялы садакълары, тёбен кёлледе тамгъалы чабакълары... Неси да бар эди адетли, алай ол бир затха дертли: жашлары къатын алмай, къызлары эрге бармай, жыллары кетип, оза, къайгъылы эди, къарт бола! Къарай эди тёбенлеге — къушла, зурнукла учуп кетиучю жерлеге... Таурай бийче — къатыны, сёз айтмай эди къатылып, биле эди да сылтауун!

Къутургъанда Мёнгю тау, кюн дингили да тутулгъанда, кюйдюрген эди от ырхы кёймайын адам урлугъун — журтланы, сабан жерлени, къызлы, жашлы эллени... Таурай бийчени эли да, атасы, эти-жени да къалгъан эдиле сау-эсен — чегет къаяла бийикден! Анда уа — эгеч, къарындаш, жууукълукъ излерге — къыз тилерге не къыз берирге мадар аз!

Ишни алай бла болмазын кёрюп, уятны да женгип, Чына жашларын жыйды, терен ушакыга тыйды.

— Таудан тауга ётюгюз, тенгизлеге жетигиз! Барны. жокну билигиз, кыатын алып келигиз... Эгечлеригиз да бар. кыайгыларын кёрюгюз!

Жети жетгир уланны былай эди атлары: таматасы Тотурай, аны ызындан эгизле Окулай бла Чочулай, жетмей тууган Жетибай, жел кюн тууган Желкумай; ортада кыызга эдиле — Кыбулхан бла Жумулхан, Хурахан бла Сурахан... Таурай бийче, тапсынып, кыызларына тангсынып, Чоппага да балсынып, артда тапхан экиси: бири — Медет, телиси бири Дебет — темирчи.

Жети жетгир жашны да Чоппачына сынады, барына да сурады:

— Жолга чыгасыз, бек ашыгасыз... Айтыгыз, кыалай жолла суарыксыз? Кыайры дери барлыксыз?

— Мен тюзюнлей барлыкма! — деди Тотурай.

— Биз бюгюлмей, тюнгулмей, бирге барлыкбыз, — деди Окулай бла Чочулай.

— Мен сурай-сурай барлыкма, — деди Жетибай. — Аллы оурун кыарарыкма чаллыкыга. Андан сора барган сууга жазлыкыга...

— Мен тохтамай барлыкма, — деди Желкумай, кысха.

— Мен бир элге жетгинчи, тохтап, кyonuш этгинчи барырма да, барырма, — дегенди Медет, телирек. — Анда кyonuш алырма, ашап-жашап кыалырма. Дауур этмей, кычырмай, кыонак кёре билirme, хар юйге да кирирма. Чёню тилин билirme... Алай мени тилими, кылыгымы, диними бары бирден алырла, менли болуп кыалырла... Ыразы эсенг, алгыш эт, туюл эсенг, бир жары да бармайма, кыатын да алмайма, — деп, бир жанына чыкды.

Чоппачына, кемпирек жашына мисал айтырдан алга кичи жашы Дебетге да тынгылады.

— Мен а, — деди Дебет, атасыны аллында ийменлигин бузмай, — тамата кыарындашым Тотурай айтханча, тюзюнлей да барлыкма; эгиз кыарындашларым Окулай бла Чочулай айтханча, бюгюлмей, тюнгулмей да барлыкма; Жетибай сурай-сурай барлык эсе да, ажашырыкды; Желкумай, тохтамай барлык эсе да, жетерик туюлду; Медетибиз айтханыча этерикди, узакылага кетерикди. Мен а, атам, ташда темир таякылы, ашда кыаты жаякылы нёгерле да табарма; эл кыозутхан телилеге, бошлага, элсизлеге нёгер болуп да жүрюме, сакбал-мыйык да жүлүрме; тауда темир эритирме тюзде сабан сүрүрме... Не этсем да, этерме, тутулуп да кетерме... Ахырында, жаш болуп, жыйын кыурап, баш болуп ке-

лирме... Киеулюк, келинлик да болур жыйында... Андан арасына атам Чына, анам Таурай, тамата къарындашым Тотурай оноу этерле...— Аны бла Дебет, атасыны алтынлы жыясын алып, къара бичагъын белине тагъып, чепкен этеклерин къагъып, кыйыргъа барып, тохтагъанды.

Чоппачына, жюзге чыгъа, борбайдан тына келген эсе да, кёзюнде оту ёчюлмеген, эрингенни билмеген саулукълу эр эди. Таурай бийчеге къарап, ыразы бет ала, сары сакъалын сылагъанды.

— Ахшы жолгъа барыгъыз! Кёк тейриси алдамасын, элия чамланмасын! — деп, алгъыш этгенди.

Жангы тийген кюнню ал таякълары къала чорбатны гиляуларындан алтынлы сабаларын саркъыта, таш жепиледен ычхынып, ичгери узата, кызланы бетлерине тийип, уялтадыла. Чоппачына, кёлуна толугоппанны алып, къабыргъа узуну баш ийип сюелген жети жашны аллары бла ётеди. Хар бирини къатында тохтап, онг тобугъун аны тобугъуна тирейди; шыбырдап, бир затла тилейди.

Ол, боза гоппанны эки кёлу бла да тутханлай, кичиси Дебетни къатында мычыды. Тобугъун аны тобугъуна салып тургъанлай, айтды:

— Жашла жолгъа, жортуулгъа атланып, арада «Тёгерек аякъ» айланганда, кичиден башлайдыла. Ал, кичим! Акъылынг тюздю, ыразыма!

Дебет, гоппанны эки кёлу бла да алды да, артда, сол кёлуна ётдюрюп, онг кёлу бла от жагъада, кюйрюч отунла жаннган мыдыхда кызып тургъан кысхачны сермеди, аны бозагъа сукъду. Кысхачны, алгъаныча, жерине салып, гоппанны эки кёлу бла да тутду. Ичиндегин солумай жутду!

— Ыразы бол, атам! Жол узакъды, Алтын Хардар не буюргъанын билмейбиз,— деп, кёру аякны Сураханны кёлуна къайтарды.

Жети жаш, жети гоппан бозаны кёрурутуп, ичлерин жылытып, чыгъаргъа хазыр болдула.

Ол чакъда, шош атлап, жашларын бирем-бирем къучакълап, Таурай бийче жана тургъан отдан кесеу баш алды, отхатабынды:

Жан, жан, ёчюлме!
Санга тобалыкъды жаным!
Жанып тур, жарып тур,
Жолдагъыны танып тур,
Ёчюлмейин барып тур,
От жагъамда къалып тур...
Эрле жолгъа чыкъгъанда,
Сени суююп жакъдыла,

Огъаргъысын, беклисин,
Сюеклисин, чёклюсюн,
Барын санга атдыла!
Сюйюп, тилеп, жакъдыла,
Сен алагъа жылыу бер,
Мени жаным санга кьор!
Сен алагъа нёгер бол!

Жана тургъан кесеу башны, хар жашны бетине тутуп, жарытды — от бла жашланы бир бирлерине танытды!

Ызы бла, от кесеую алгъа этип, тёрт кызын да эрчитип⁸, жашладан алгъа къаладан чыкъды. Барып, тёрт кызы да, аналары да къая эринде тохтадыла. Таурай бийче кесеу башны жол тейрисини от тёрюне салды. Хар жаш анасыны, эгечлерини аллары бла Тейри Ташны жол жарытхан отуна онг къолларын жайып, къол аязларына отну жылыгуун, нёгерлигин алып, аны кёкюреклерине салып, ётдюле. Жети жаш, жети жолгъа кёлленип, тикден энишге саф болуп, энип кетгинчи, Таурай бийче да, аны кызылары Къубулхан, Жумулхан, Хурахан, Сурахан да, сюелип, къарап турдула. Энди жети жаш жети жолдан, жети да табарачандан къайтхынчы, ала, жана тургъан кесеу башны алып, хар ингирден къая эринине чыгъарыкъдыла; ашхам жулдуз чыкъгъынчы, жолну жарытырыкъдыла. Жол тейрисине алгъыш эте, алларына къарарыкъдыла, эсенлик суарыкъдыла. Танг чолпаны тёшегинден тургъунчу, кесеу башны жарыгъы дюн-дунияда бары жолоучуланы жолларына жетерикди...

* * *

Ал тарыхы алай эди Чоппачына сыртны, жугъутурлу, журлу журтну. Сау къаитхан эдиле бары — Таурай бийчени жашлары, Медетден къалгъанлары. Ол, кертиси да, узакълада, жерледе, таудан кери элдеде ашап-жашап къалгъанды, къажар къатын алгъанды.

Бек алгъа Окулай бла Чочулай къайтхандыла. Қъатын алгъанла да алай алсынла! Эгиз эгечле — апсынла! Кёзлери, къашлары олтургъан, бутлай, урчукъ толтургъан; келбетлери, бетлери; сюеклери, этлери; эгечлери, эгетлери, юч итлери.

— Ыразыма! — деди алагъа Чоппачына.

Маймул жыл, чарыкъ олтанлары тешилип, хумаллак ашап, эсирип, Жетибай къайтды. Жылкысы да жокъ, жыйнысы да жокъ.

⁸ Эрчитип — ызындан тизип.

— Санга да ыразыма, жолунг болмагъан эсе да, юйюнге къайтханса! — деди атасы.

Таматасы Тотурай, къатынын тогъуз айлыкъ къарыны бла келтирди. Жолда кюченгисин этип, арбада биченими бузарыкъды деп, аны арбагъа да миндирмей, бир жылы тон да кийдирмей, бир кюлу бла ёгюзлени баш бауларындан, бирси кюлу бла ауур къатынны кюлундан тутуи, жаяу келди. Ёрлугъун Мёнгю тауну от ырхысындан алгъан иш ахлусу халкъны къайда бир элинде къызгъанч, зыкты, аны себепли бакты бай адам чыкъса: «Бу, харип, Тотурайны учхунунданды!» — деп къагъыучу эдиле. Андан бери ёмюрле да оздула, алай а бюгюн да Тейрикамда не Жансалгъыда: «Сен эркъуштур туюлсе, Тотурайса!» — деп, биреуню къакъсала, ол, тауну бийик жолларында бууаз къатынын жаяу келтирген Тотурайны эсгергенлери болады.

Ол заманда уа анга, жукъ айтмай, тынгылап къойгъан эдиле.

Желкумай, жел къуугъанлай, айланнганды. Бир жерде тохтап, жети кюн турмагъанды. Ата журтуна да зыккыллары салына, мыккыллана, чалылагъа чалына, улоулулагъа жалына къайтханды.

Чоппачына, жашын алай кёрюп, жүрексиннгенде айтханы:

— *Жашарыкъса, ит бола, кийген кийиминг бит бола, къарындашларынга жюк бола!*

Экинчи жүрексиннгенде айтханы — сёзлериди нартланы:

— *Жел кюн туугъаннга къууанма, жора кюн жолгъа къуралма!*

Желкумай, букъдурмай, атасына сууукъ къарагъанды. Былай айтып жырлагъанды:

— Жарсыма, тамата! Тюкен ачама, кёкен сатама! Жашарыкъдыла, ит бола, кийген кийимлери бит бола — эшек кибикишлегенле, иш ылыгъын билмегенле! Мен а, Желкумай, кёкен сатып, байыгъырма, ыйыкъдан бир жайыгъырма...

Аны ызындан Дебет къайтып, къууандырмаса, Чоппачына, аза, сына, дуниядан замансыз кетерик эди. Алай Дебет келди: дунияны къыдырып, танып; аллына тери ал бота салып! Жыйыны да — тюгел бир эл! Тёрт къатынсыз нёгери, эки уучу эгери; тогъуз сабийли тул къатын, кёп къызлы да бир юйюр. Ёгюзю бла арбасы; садагъы бла къамасы; арбасы да бош туюл — кюбюрюнде кёмюрю, гюрбежиси, кёрюгю; тёшю бла чёгючю...

— Эл кёчюрюп келген ушайса да, жаман зат! — дегенни айтды Чоппачына.

— Жүртубуз эркин, бийик! Келгенле да жашарла, бизни суююп! — деди Дебет. — Мал жарлысы — бир жарлы, адам жарлысы — минг жарлы! Сен алай юйретгенсе бизни!

Андан артха жыллада, ары жаны Жылгъада, Окулай бла Чочулай эл салгъан эдиле, турмай. Тейрикам деген эдиле. Дебет келтирген жыйынны къайгъысын кѣрген эдиле.

Бери жаны Жантайда, Юч Ат Кетген жарда Тотурай салгъан эди кьош. Жар туююл, шырхы къая, жарсанг, жарылып бара, кессенг, кесилип къала! Журт ишлерге алапат, хар жаш ююр — къазауат! Алай къуралгъан эди жагъада Жантай эли!

Дагъыда жети жылдан, Желкумай — жарыкъ улан, тарды деп, Тейрикамда барды деп кыйналгъанла, Дыркылада эл салды, Жансалгъы деп атады! Телирек да, телирек, башына уа хайырны — билерек да билерек! Кѣкен сатып байыды! Къабарты бийи — къайыны!

Жетмей туугъан Жетибай, жетер жерин оюмлай, Тейрикамны жерине, сызгъасына, белине; шауданына, кѣлюне; энишгесине, ёрюне; эшигине, тѣрюне къарап чыкъды, бѣлюне.

Бѣлюндю да, ата мюлк алды: бир ийри агъач, бир кынгыр оракъ, бир чакъгъыч, эки багъыр таз, юч быдыркъай кьошун, тѣрт жабагъы жууургъан, беш да аллай жастыкъ, алты кийик тери, жети чынды бла эки манс, сегиз жюмел токълу, тогъуз кьонгур ууанык... Сора кетди, къууанып!

Юргелиде тохтады. Малы кырдык отлады. Кеси чагъыр уртлады. Орамлада жукълады. Къатыны жокъ, къызы жокъ, ёлсе, къалыр ызы жокъ!

Тотурай, келип, урушду. Экинчи келип, туюдю. Хурахан, келип, жиляды; жубу сакъалын сылады. Аны ючюн а Жетибай ата мюлкюн ашады, орамлада жашады.

Чоппачына къарт эди. Таурай бийче сакъ эди. Тейрикамда юйледен тютюн чыгъып кѣрселе, шукурланып, сыланып, къаптал кийип, къуралып, кьонакъгъа бара эдиле, къууанып тура эдиле.

Кичи жашлары Дебет, алагъа аш-суу тежеп, келтире эди келбет. Нарт уланы Дебетлей, аз да кесин кем этмей, кюйдюре эди кѣмюр, эрите эди темир. Ариу сѣзлю, хунерли; иш ахлусу, деберли. Гюрбежиси, кѣрюгю, гѣжеф киби кѣрюю. Чексиз чомарт берими. Аны себепли, энчи кѣрюп, сый берип, саулай Эмискир боюну тилей эди Дебетге узакъ ёмюр, эсенлик!

Ёгюз жылны кюзюнде, айны толгъан кезинде, Чоппачына жашларын къалагъа чакъырды. Таурай бийчени да къатына олтуртду. Келинлери, кызылары, туудукълары, туугъаны... Сакъалы акъсыл, узун; ол былай салды ызын:

— Ёлмезлик жокъ, бу дуниядан кетмезлик жокъ. Жюзден атладым, энди мен келмезге жол салама. Сизни эллерикиден

бийик эл болмаз, сизни энигизден сыйлы эн болмаз! Сыйлы энни жүрютген — хар кюнден тюзден тикге таш кётюрген кибикди! Хар кюнден — тикге, хар кюнден — бийикге! Мен бу бийикде кьаланы анга шагъатха кьояма! Аны хар ташын, кьарындашым, жууугъум болмай, аркъам бла ташыдым, ачыса да ашхыным! Бери жол тик туююл эсе, энигиз! Кьала да бек туююл эсе, кёрюгюз! Учхунум — улут болур, жети улум бириксе, умут толур! Жолну тиклиги, кьаланы беклиги бегитсин арагъызы! Кьаланы хуна ташлары кьалай келишген эселе да бирге, кьалай тутхан эселе да бир бирлерин, туугъаным, туудугъум да алай тутсун ююр бирлигин! Энтта кьайтарып айтама: учхунугъуз улут болур, бириксегиз, умут толур! Бир бирни билип сюелген экеулен бирикмеген жетеуленни тынч жыгъар! Жетеулен бир жумдурукъ болсала, жети чериуню да онгларла. Жашау сюрген кьадаарыгъызда, кьан чериуле кёп болурла... Аладан кьоркъмагъыз, кьоркъсагъыз, ара жаулукудан кьоркъугъуз! Тауланы жоллары тар боладыла, тар жоллада бир бирге албермез ауруу тийсе, кенг жоллада жүрюгенлеге тарыкыгъандан файда чыкмаз! Кьаядан кеси аурууу бла кетгенни киши тутмаз...

Шукур этип тейриге, мал кётюрюп, тобалыкыгъа берирге, жерине таянды. Ол аны ёлюр тёшеги болуп кьалды.

Жашлары, киеулерни ашын-ташын этдиле. Кьаладан узакъ болмай, кешене ишлеп, ары салдыла.

IX. ЁМЮРЛЕ

Тёлю кетеди, тёлю, айланып, дагыда келеди, Жер а ёмюргеди.

Экклесиаст

Голчуланы Гылангууа, экинчи баянын да бошاپ, токъмакъбаш узун таягъын кьолуна алды. Аны токъмагъы бла сакъалын сылады. Акъылы узакыгъа кетип тургъан жашчыкыны сынчылады.

— Энди, бала, кешенеге барайыкъ, башындан энишге кьарайыкъ. Ючюнчю баянымы анда айтырма.

Кюмюш акка сёзюм да бошагъынчы, Баязир, секирип туруп, алгъа чапды.

Сылтыран ичи кьол бла, Чоппачына чыгыучу жол бла кешенеге бардыла. Аны Окулай бла Чочулай ташыгъан ташлары — деменгили; Тотурай кьалагъан кьабыргъалары кенг, гинасуу салгъанча, тюз; Дебет ишлеген темир кьабакълары — бёкем.

Голчуланы Гылангууа Эмискир боюнуну кьартлары жы-

йылсала олтуруучу эмен томуроуга орналды. Жашчык кешенеге кирди; аны ичинде айланып, барны-жокну билди.

— Ючюнчю баянынгы айт,— деди, кыйтып келип. Биягыча, аны тобуктарына кёкюрегин салып, олтурду.

— Кёрдюнгмю? — деди Голчуланы Гылангууа, ючюнчю баянын башларга ашыкмай. Сакталын жыйып, жашчыкга суук жетмесин деп, жылытырга салганча. аны аркысына төшөди.

— Кёрдюм! — деди Баязир. — Чына кешене деп кыялдыла. Эркыштур улутну уллу анасы Таурай бийчени кешенеси уа кыйда?

— Таурай бийче — Бууулгуда! Ол кеч ёлген эди. Тейрикамдан Жансалгы тийресине, андан Бууулгуга кечюп, эл салган Желкумай, бизде да бир кесек турсун деп, юйюне элтип турганлай, кирген эди эмина. Желкумайны юйюрю бла бирге кёмюлген эди Таурай да таш кыабырга. «Ой, Дебет, бизге бир мадар нек этмейсе? — деп кычырганы эшитиле эди дейдиле... Боза сюленлей кыйнатхан эди эмина аны да!

Баязир, ол кюнлени кёре турганча, тюрлене, кёзю кенгнге кете, иги кесек мычыды да, сейир айтды:

— Мен былайда... башха кешене да кёреме... Ол... Ол... Ой, Кюмюш акка, ол мени кешенем болур дейме...

Гылангууа, аз да сейир этмей, кюмюш сакталын кюлюм-сюретди.

Тёгерекде бир башха журт, буруу не кешене жок эди. Алай а Кюмюш акка жашчык кёргенин, кеси да кёргенча, чарс элесни кертиге бурду.

— Мени ючюнчю баяным олду — сен кёрген кешене! — деди ол. Чына кешенени башы бла ары кыарап, эринлери да бир затла шыбырдай, бармаклары да жыл санай, ёмюр кыуретине балсып турду. — Эшитип, эс этип кыал, балачык, мен ол баянны санга, сен ёмюрле кыууганда, башха жаш болуп тууганда айтыркыма...

— Ёмюрле кыачып, мен кыуууп... Алаймы?

— Алай десенг да, жарайды.

— Сора мен жетерикмеми... кыачхан ёмюрлени?

— Ёмюрле сенден кыачханлыкга, бирсилени кыууган этедиле. Кесинг оюм эт, сен аланы кыалай жетериксе?

— Жетмезлигин ким кыуады?

— Жетеригин кыууган а... эрликмиди?

— Мен башха жаш болуп тууганда... кыаллай боллукыма?

— Мен аны билмейме... Кыалай билликме, сени энинги, эсинги, кефинги саклап, минг жылдан сора тууарык эсе ол? Кетген заман, келген заман, келлик заман башха-башха

сунарыкъ эсе ол? Адамлэа жерде — суудан, тюзле — желден, тауда — буудан, бир сёз бла — атауулдан айырылып, юйсюз, кюйсюз, жалгъан-жулгъан, чачхан-бузгъан заманлада жашарыкъ эсе ол? Кими тухур, кими мугур, тыхар-тухур адамлары арасында ёсерик эсе ол?

— Къалай сейирди ол заман!

— Сейирди деп айталмам, боллукъну да къайтармам. Андан санга маза жокъ! Алдагъыны, къайдагъыны, хар къайгъыны, жашап ётмей, тер да тёкмей, дерт да чекмей, киши билмез! Къаст этмеген бир тенгизни юсю бла башхасына секирмез! Мен санга тууарыкъны, туугъанны, къачарыкъны, къуугъанны айтсам да, тамамды.

— Къалай сейир заманда тууарыкъма мен! — деп кирпичилдеди Баязир жангыдан. Кюмюш акка айтханланы ол кёзю бла кёргеннге ушай эди.

— Сен келген, сен кёрген бу дуня да жангы туююл, — деди Гууа, жашчыкъны кирпичилдегенине эс буруп. — Сен да жашап ётерсе, жукъ да билмей кетерсе... Учхан тюклей, чибин жюклей, жел юфгюрген юзмезлей... Ары дери, жашлыгъынга хурмет берип, мен боллукъну айтайым...

— Мында къадарымы айт, — деп, Баязир къартны сакъа-лын кесини инбашындан алды да, эки жулмак этип, эки жаягъына салды. Олсагъатдан кимлени эсе да къуууп баргъан ёмюрле, учуп баргъан зурнукла болуп, артха айландыла да, кешенени къуршалап, къондула.

— Къадарынгы сурама, жолунга азап къурама, — деди Гылангууа, узун таягъын бутларына кёндеден салып. — Боллукъну билген киши жокъ, хорлукъну сюрмегенден иги жокъ.

— Жазылгъанны сен билесе! Сора нек тирелесе?

— Аяулу баламса сен! Мангылайынга жазылгъанны окъуйма да, толкъуйма; жарсыууму чеги жокъ!

— Айт! Айт! Айт!

— Алтын Хардар санга ишни къыйынын, тёшню къыйырын, жол нёгерни да къыйыгъын къыйгъанды! Кёп юлюшюнгю тыйгъанды! Ала бары, жюрегиме кюй сала, бу жашауунгда болуп къалсала, жарсымаз эдим...

— Айт! Айт! Айт!

— Сен кёп айланып тууарса, кёп ёмюрле къууарса... Жолунг бир кере да тынч болмаз... Тамыры къыйылмагъан къыйынлыгъын да олду: бу жашауунг келлик жашауларында да эсингде туруп, сен озгъанны бла келгенни ёз мыйында къошлашханларын тыялмай, бирин да кери къыстаргъа къыялмай, билип, тюшюнуп да болалмай, ич азап чегериксе да, олду!

Баязирни кёзюне къужур адамла кёрюнуп башладыла.

Кешенеден бери юсюнде да чарсха ушагъан кёксюл къапталы, кёзлеринде да актёсюзюк чархлары болгъан биреу къарап, кёзю, къашы бла белги береди. Баязир, анга тюрслеп къарады да, аны кеси таба чакъыргъанын ангылады. Аягъы юсюне болду. Къартны сакъалын аны кесини тобукъларына бошлады. Кешене мюйюшюнден бери къарагъан къужур адам таба бир атлагъанлай, ол кюн агъачда, аны къатына къонуп, алашатын жол кёргозте учхан къанатлы да, учуп келип, кешене башына къонду.

Кюмюш акка, аны сейирине къарап тургъан болмаса, жукъ айтмай эди. Ол а алгъа-артха бола, алына, бираз турду да, тюшюндеча, къуру талагъа барып тебиреди.

Барды да, къолларын, баям, кёрюнюш таба узатды.

— Сен мени кёзюме кёрюнесе, эси жокъду деп, терилтесе! — деди, сабий ауазы бёлюне. — Алай туююл эсе... бугъуп нек къарайса? Къатыбызгъа келирге нек къоркъаса?

Баязир, телисине, хауагъа баргъанын, хауагъа сёлешгенин кёре, Гылангууа: «Кесини келир заманын жетерик сүнады!» — деп, ичинден кюле эди. Дагъыда жашчыкъны сезими, кюн таякълача, заман, ёмюр къатларындан тыйылмай ётюп, боллукъну кёргенине жарсый эди. Ол сезимлик — ажимлы юлюш эди, адам баласына боллукъну билирге буюрулмагъанда, заман къатларындан ёте билген сезимлик — тау башына таш ташыгъан киби, бир ишди.

— Къайт, бала... Мен сени атангы излеп кычыргъанын эшитеме...

Баязир артха айланып чапды. Алай, ол жеринден тебертепмез, ызындан кыыстау ауазла жетдиле. Баязир, ол кешене мюйюшюнде сюелген адам сёлешген сунуп, къарады. Аны алай сахиник къарагъанындан элгеннгенча, кешене башында кёкбоюн къанатлы, къанат таууш этип, учду.

«Сен, Дебетни учхуну, тардан тюзге ычхынып, тилинги да унутурса, — деп булгъана эди аны кёз аллында ингирги хауа. — Уллу атангы тёшюн, кёрюгюн къурутурса! Махтау, байлыкъ болур анда умутунг, кёмюле тургъанда улутунг! Таш хурула къармарса, тас этгенинги тапмазса! Ай, жарлы сен, артха айланып, къалыубалагъа баралмазса...»

Баязир, чоғъож болуп, артха, хауагъа, барады.

Кюмюш акка сакъалын кюлюмсюретеди.

Баязир да барады. Чарс кешене да барады.

Чаба, бара, чаба, бара, тохтады. Хауаны билгич баяны да тохтады.

Кюмюш аккадан иги кесек узайгъанды. Ол энди чарс токал киби кёрюнеди. Аны ингир хауада таралгъан кюмюш сакъалы, аны баш токмагъын ача, жаба турады.

Баязир, кьоркьуулу бола, артха чапды. Олсагъатдан хауа да терк-терк айтып башлады. Сёзле кьатланадыла, антланадыла, сентланадыла...

«Адамлагъа... адамлагъа... игилик, игилик, игилик... о-о-о-о... у-у-у-у-у... тежей, тежей, тежей... тёлей, тёлеу, тёлю... Сен аны, аны, аны... билмей, ачырса, апчырса, апчырса, ачырса, арырса, арырса...»

— Ой, Кюмюш акка, мен кьоркьгъан этеме...

«Кёкге, кёкге, кёкге, кёкге, кёкге... учарса! Тохта, эшит, эшит, эшит... эш-ш-ш-ш-ш-ш-ш-ш... Элиягъа, Байчыгъа, Аштотургъа, Башчыгъа, Хардаргъа да ушарса!»

Баязирни жюреги чыгып кетерге жетеди. Чабады, чабады, Кюмюш акканы кьатына жеталмайды. Аягъы ташха тийип, бауур тёбиненден жыгъылады. Энди уа жерни теренинден келедиле ауазла.

Баязир, аладан кьачып, Кюмюш акканы кьатына келирге сюе эди. Къарайды да, аны кёрмейди. Гылангууа сау эсе, бир таууш нек бермейди?

Атасы агъачда кьоюп кетгенли, экинчи кере жашчыкьны жиялыргъы келди. Ауазы жиямукъ кьатыш болуп, кьычырды:

— Ой, Кюмюш акка, кьайдаса? Мен ёмюрле кьууаргъа сюймейме, юйге кьайтыргъа сюеме...

Жер, аны эки кьулагъын да тартып, кесине кьысды да, аны ауазы, кьобуз сокъгъанча, ариу эшитилди:

— Кюмюш акканы кёкюрегинде жатып тургъанлай кьычыраса, балачыкъ! Жаякчыгъынгы кюмюш сакъалыма кьысып сёлешеме!

— Кюмюш акка, ой, Кюмюш акка, мени кьоюп кетме! — деп, Баязир аны кёкюрегине кьаты кьысылды.

— Мен, санга айтыргъымы айтып бошамай, къалай кетерме! — деди кьарт.

— Мен ёссем... Сен мени биргеме болсанг...

— Къая башы эринден, аллы ачыкъ жеринден тюзге, жолгъа къарарса, кёп затлагъа жарарса. Ары жаны Жылгъада, бери жаны Жантайда, Юч Ат Кетген жарда, Баш Адырда, Юргели бла Юрдюде тиричилик монг болур, барыучугъа — жол болур, къалыучугъа — онг болур... Къызла, жашла жетерле, сени сыйлы этерле... Ыргъайлы кёлню огъары жаны ёзенде хунер юйле ишлерсе, кёп сейирлеге тюрберсе! Терслигинг болмай кюерсе! Сен дуния кёргенде, жол кьыдырып, хунер алып келгенде, зарланырла кёргенле, аз болурла билгенле, кюл этерле телисине кюлгенле...

— Мен ёссем... Сен мени биргеме болсанг...

— Сени биргенге — ата-бабанг, Чоппачына кьудурети! Дебетни темир эритген хунери... Бу жерлени бийиклиги...

— Артда уа, артда?

— Чоппачына батырны келиу жолун кѣргенсе, кѣутургъан суулагъа да киргенсе! Боллугъунг алайды артда. Алай сен, жазыкъ, барына тейри чыракъ болгъанлыгъынга, кыйыннга да чыдап тургъанлыгъынга, ыспас-бюсюреу кѣрмезсе, тейриге тарыгъа келмезсе... Кѣплени кесинге ийлешдирirse, къабынынгы юлешдирirse! Аны ючюн а сѣз, тырман, жалгъан дау да эшитirse!

Сора элес кешене да жокъ. Хауа да шош. Жер да бош. Голчуланы Гылангууа да хош.

Баязир, ойнай къалып, атасын ачыуландыргъан сабийлей, сахиник бола, турду. Къартны да, билегинден тартып, аягъы юсюне этди.

— Къоркъма, бала,— деди ол, алайдан кетерге угъай, бу жерни юсюнде борчун тамам этип, жер юсюнден кетерге хазырланганча.— Алтын Хардар барысын да кѣреди, барысы ючюн саулукъ, тѣзюм береди... Сен аны аманатыса!

Баязир къанат къакъды, жары тонун юсюнден атды.

Къая башындан чыгъырбаш кѣуш учду да, кѣк кенглиги аны женгил жутду да, чатда жалан къанат таууш къалды.

— Мен... къанатлы болуп учсам эди... не жерлеге жетер эдим? — деп термилди Баязир.

— Кетер эдик,— деди къарт. Ол токъмакъбаш таягъын алды, сакъалын да сылады.

— Мен жангыдан туугъанда, ъмюрлени кѣуугъанда... Бууулгъуда эл салырма жангыдан!

— Сен... иги жаш болуп турсанг, заманынга жетгенлей, Бууулгъу таба кѣууулсанг, эсде тутарса, унутмай: ырысды Бууулгъуда журт салгъан! Эмина кирген жерде гурт салгъан! Жазыуунгу айтханма! Жангыгъа деп, эскини малтама!

Баязир тончугъун къагъып кийди.

— Кетме, Кюмюш акка! Баш Адыргъа барайыкъ, бирге жашап къалайыкъ!

— Мен кетмесем, сен къаллыкъ тѣююлсе, бала! Къарт кетеди, жаш къалады.

— Мен алай сѣюмейме!

— Жангы жашауунга сен бу жерлеге келирсе... Кѣудуретин, бююн кибик, кѣюрсе. Жутулгъан журтлада, ташлада ата-бабаларынгы, кесинги да къол ызларыгъызы танып, жарырса, алларында тобукъланырса! Ол заманда...

— Сен да келирсе да, кюмюш акка?

— Айхай, келирме, санга хапар берирме... Алап ол заманда сен мени танымай къалыргъа да болурса... Сени атынг башхача, мени атым да болур башха... Быллай кюмюш сакъалым да болмаз. Хар ъмюрню кесини халы, сыфаты, ъсюмю, кѣрюмю да башха...

Ала, эски Бууулгъуну этеги бла ётюп, Баш Адырны тюбюнден ёрге къарадыла.

Кюмюш акка, алайда тохтап, жашчыкъны къоюнуна алды. Ол чакъда, къарыулу болуп къалгъанча, аны кесинден бийикге кётюрдю. Баязир, бийик терекни башына миннгенча, жүрегин къууанч алып, төгерекеге къарады. Кюмюш акка, аны жерге салмай, кёкге силдесе, ол алтын чарс элеген хауада учуп кетерик эди ансы, аякълары жерге жетерик туююл эдиле.

Кюмюш акка аны къоюнуна терк алгъаныча, жерге да терк салды. Къолларын тутуп тургъанлай айтды:

— Бар энди сен чапханлай, ананг эгиз тапханлай! Атанг, ананг къаугъа эте болурла... Саулай келгенинге къууанып да бошагъынчы, къайда айланаса деп сорурла... Эмискир боюнун къалай кыдыргъанынгы, кёзюнге кешененг кёрюнюп, кычыргъанынгы, мени кёргенинги, кёкбоюн къанатлыны къалай учургъанынгы кишиге да айтма сен! Этиучюню жолу — сотмакъ, айтычуну жолу — батмакъ!

— Кюмюш акка, кетме! Бизни бла тур! — дерик эди Баязир энтта да, олуяны къучакълап. Алай ол, эки кьолу да бошланып къалып, эс табып къарагъанда, Кюмюш акка аны къатында жокъ эди. Эмискир боюнун терк жамлап баргъан къарангыда Баязир кеси жангыз сюелип тура эди...

Х. ТЫНЫМСЫЗ

Неди ол — ананы тынчлыкъсыз этген?
Кёкде Тейриге кёз жашла тёкдюрген?
Кимди жерде кычырыкъ-хахай этген?
Ит эсе ол — гыржын бурху атыгъыз.
Чыпчыкъ эсе — ургула ашатыгъыз..
Ол кылыкъсыз адам баласы эсе,
Сиз анга эски жырланы жырлагъыз!

«Гильгамеш»

Сейир неди дегенде, Баракъ, жети жыллыкъ сабийни агъачда къоюп кетип, андан ары юч кюнде уллу юйню ичинде азчыкъ да къайгъы этмегениди. Ол, эрттенликге чыгъа, бал сыгъа, жырлайды; Жюзюк, сюзюк жүнден шынтагы ийирип, жиплик бурады; аны бошап, тауат къурайды, жыйырма къары халы ийип, тартып-созуп, чык этип, бой кыйырларын къоюн агъачха бегитип, кисну-таракъ бла ётдюрюп, толу жетдирип, тауат агъачха байлайды; сора толу чоллакъ ойнайды, таракъ да аркъауну хырез къоймайды.

Ингирликде Баракъ малларын жокълайды.

Жюзюк, жүз чык ийип, къоюн агъачны толтурады.

Ырыслагъан этгенча, ожакъ сынжырны аллында, жангыз балабыз не болуп къалды деп, бири да сагъынмайды.

— Баракъ, сени айыу таларыкъ, ол сабийге къалай чыдап тураса? Алай кёбюнг да жокъду! — деп, къоншусу Зиякку жарсып келди.

— Излерик болуп къоюп кетмегенме, — деди Баракъ, хыныракъ. Бал сыкъгъанын да бёлмеди. — Къайтарыр болса, къайтарыр Тейри, къайтармаз болса, излеген неди?

Арыкъ Зияккугъа базыкъ Баракъны ангылагъан къышын эди. Ол Баракъны жашына жарсып угъай, кесини, бодуркъу къазыкълай, эти сюегине къалай къатханын кёргозтюрге келгенча, къоншусу думурух-сумурух этип къойгъаны ачыутийди.

Арагъа Зияккуну къатыны, арба тохунча, эки жаны иничке, ортасы топал Топаз кирди.

— Эй къыз, Жюзюк, юйюнге от тюшюп кюерик, жангыз балангы агъачда таралтып, не тауат къурургъа къалгъанса? — дегенни айтып, гюрюлдеди. Гузала киби, билеклерин, тохунга салгъанча, белине салып, жекирди: — Огъесе, Баракъны балын берип, сатыпмы алгъанса?

— Тейриге бергенбиз! Келтирлик, ёлтюрлюк да олду, — деди Жюзюк, чоллакъ айландыргъанын бёлмей.

— Не уа тели ауруу тапхын сен тели! Чокалтайым сау ёссюн, балаларымдан бирин да агъачда къоюп, кече жаталыкъ туююлме...

Субай Жюзюк, алысын гебенлей, деменгили добар Топазгъа кюлюмсюреп къарады. Къакъмай тёзалмады:

— И, тоба, Топаз, санга ёре тургъанны бла жатханны башхасы болмаз... Ол жарлы Зиякку, кётен къыйыр киби, юсюнге къалай ёрлей болур ансы...

Базыкъ тиширыуланы барыча, Топаз да хыйласыз хошкёл къатын эди, къакъдыгъа, чамгъа чалына, чамлана билмеген. Жюзюкню къакъдысын да къарыуламай, аны гедра Зияккугъа керти да жаны ауругъан сунду.

— Ёрлеген сартындан а, Жюзюк... Ол иш эр кишини тёбесинден а бир туююлдю да!

Жюзюк, эр сартындан масхараны кеси башлап, жакъгъан отуна тюшгенлей болду да, чоллагъы бой шынтагылагъа чырмашды. Баракъны тёбеси уллу болгъанлыкъгъа, Жюзюк, къатын ортасына жетгинчи, сабий табалмай гургъан эди. Топаз а... Тийре къатынла аны быдыр жауу къайнагъан суна, ол да жыл сайын этек тюбюнден Алакъоянлагъа дагъыда бир уланны ата, энди Таурай бийчени жете кетгенди. Жюзюк, туууп-битип, жангыз Баязирни тапханда уа, ол да, биягъы жыл оздурмай, къыз табып, анга да Чокалтай атап, беш къарындашны жангыз эгечин Баязирге берликме дегенни айтды.

Жюзюк, аны барын ойламай, ойнады да, оймагъын суу алды. Къолларындан бал тамгъан Баракъны зукку Зияккудан кем этдирип къойду.

— Билмейме, тоба, Топаз,— деди ол, чырмашхан шынтагыланы тюзетирге болуп. Чык иерге да керек эди да, къоюн агъачдан чыгып, кесин Топазгъа шерф ура, тауат къылычха барды. Тауат къылыч, огъесе ийген чыкларымы — анга таукеллик бергенча, алайдан табалап сѣлешди.— Зиякку ёресине сабий тапдырыучу болуп къалса да, билмейме, тоба... сен андан хайыр аллыкъса деп...

Топаз аны эшитмейми къалды, эшитип, магъана бермейми къойду — Баязирге жарсырдан болду.

— Ариу балачыкъ, акъыллы балачыкъ... Тейри къорууласын, къайда эсенг да...— Аны бла Баракъны таш юйюню къалын къанга эшигин кыжылдатып ачды да, ары кючден сыйынып, ётдю.

Тийреде башха эллиле да жарсый эдиле. Тякку бла Тиякку, Тилебукку да къошулуп, тели Баракъгъа тенг болмай, барайыкъ да, излейик деген акъылгъа келишдиле. Темукку къатыны Тилдарай азыкъ хазырлап окъуна берди.

Тийреде тынгысызлыкъдан хапарлары болмай, Баракъ бла Жюзюк от аллында олтура эдиле. Баракъ, эрикден чыкъгъан эски тери журунну сыбапхагъа салып, къыйырын Жюзюкге тутдуруп, тикгичле тиледи. Ол чакъда, терк атлап, юйге Баязир киреди. Ол орамда сабийле бла ойнап къайтханча, ата бла ана ишлерин бѣлмейдиле; балабыз сынау жолоучулугъундан сау-эсен къайтды деп, къайгъысын кѣрмейдиле. Баязир да, алагъа эс бурмай, дыбырдап, гумугъа ётеди, чыккырдан бишлакъ чыгъарады; къайтып келип, тепси къабыргъада тагъылып тургъан гыржын готадан арпа галачукъ алады; от жагъада атасына жанаша олтурады.

Атасы да сормайды жукъ.

Анасы да сормайды.

Алгъыш этген да болмайды...

Экинчи кюн Баязир орамга чыкъгъанда, Чокалтай, арбазларында чыпынга чырмашып, аны башына чыгъаргъа тырмыша эди. Баязир арбаз буруудан анга къарап тохтады.

Чокалтай да, акъкъаш маймулчукъ кибики, чыпынны кючакълап, тохтады.

Кюледі. Баязир бир зат айтса сюеди. Болмагъанда, кеси башлады:

Агъачлада къалыучу,
Ауузуна бал жагъыучу,
Балынпы да алмам,
Тилесенг да, бармам!

Баязир, кьоншу кызычыкыны бединине угъай, чыпыннга чыгъаргъа демлешине сагъайгъанды. Чокалтай, не бек тырмышып кюрешсе да, къарышдан ёрге баралмайды. Эришип кюрешеди: чыпын бюгюлмезден, Чокалтай тюнгюлмезден!

Баязир чыпынны къатына барды да, Чокалтайны андан алды да, кеси ёрледи. Чыпынны башына чыгып, серленди:

— Чыпын, чыпын, чыпына, Чокалтайгъа — тыбына!

Чокалтай жиялап башлады.

Баязир, энишге учуп, аны къатына келди.

— Чыпыннга жашла ёрлейдиле,— деди ол, аны жапсарып.— Къаягъа, чыпыннга, чырдыгъа... чынгылгъа...

— Мен жаш болургъа сюеме! — деп созду Чокалтай жиялауун.

— Болурса жаш, сен жиялауукъ!

Чокалтай, ёхчеге жиялгъанча, терк тохтады.

— Сен агъачда не кёрдюнг? — деди ол, Баязирге ийлешип.

— Жиялауукъ кызыла! Жарыкъ жулдузла! Кийик ызла! Чыран бузла!

— Махтанчакъ! — деди Чокалтай. Къайтып, чыпынны къучакълады.

Андан артха кюнледе, ауруу киргенча юйлеге, чыпын ауруу чыкыгъан эди, жашны, кызыны — барысын, чалындырып, жыкыгъан эди. Чыгъа эдиле чыпыннга, бир бирлегине кычыра, эришип, кёрюшюп, кызына! Къысха заманда Адырны огъарысы, тёбени, кырып жеркни, жёгени, орната эдиле ёзенде, бир-бирле да — гёзенде, бийик-бийик чыпынла; къурала эдиле жыйынла. Чыпын башына — саугъагъа, эришмен чёпге — къаугъагъа — сала эдиле керекле, башлыкъла неда гёгенле, бек сейир эди кёргеннге: арий эдиле, чыгышыа; ауруй эдиле, жыгышыа; дагыда, къанмай, кырккышыа!

Ким чыгъаргъан эди оюнну, ким аудургъан эди чоюнну — аны билген киши жокъ, Сибилчини тиши жокъ, Алатокъ да атмай окъ,— айта эдиле къадалып, бары терслик Баязирге аталып.

Чыпын ауруу эскирип, эл да Баязирни жекирип бошагъынчы, «Кёз байлау» чыкъды. Ол а Эмискир боюнун бютюнда кытды.

Жашла, бирде кызыла да кьошулуп, ёзенде не бир уллу арбазда жыйыладыла. Гюрен тохтайдыла. Оюн башчы, ортагъа кирип: «Сен байладынг, мен байладым, ол байлады, ким къалды?» — деп санайды. Аны ахыр оюнчугъа дери къайтарады. Ахырында «Ким къалды?» кимге чыкъса да, аны кёзлерин байлап, ортагъа чыгъарадыла. Экеулен, бирде ючеулен окъуна, кьолларына таякъла алып, аны къуадыла, уруп къачадыла, кьозутадыла. Кёзлери байланган, аланы

къайсысы болса да, бирин тутаргъа керекди. Тутхунчу, олду абрек. Хар ким анга кюледи. Кюлгенле да, ургъанлагъа, къачханлагъа ыз кюйдуруп, ажашдырып, абреки терсине ашырып къыйнайдыла. Чаллиу этип, жыкъгъан да этедиле. Оюн баргъан арада гюрен тургъан жашла, къызла тюрлю-тюрлю чамла, масхарала, амал-чара этедиле, жырлайдыла.

Къарангыда кёзюм жокъ,
Таякъ тийсе, тёзюм жокъ,

— деп кёзутадыла. «Кёз байлау» оюнда кёуугъанланы жегил тутуу не уа туталмай, тулукъ болуу ойнагъанны усталыгъына, тирилизине, сезимлизине кёреди. Аны ючюн а оюнда хорлагъан хунерлиге угъай, жаланда тириге саналады. Хунерлик бла хунерсизлик — тейриле сюзген иш эди! Адамла уа жаланда сейир эте биледиле. Аны себепли жаш-кёуш оюнда, Баязирни тирилизине тангсынып, «Кёз байлау» оюннга къараргъа къартла да келип башладыла. Бир бирге ышанмай, ышармай, байлай эдиле Баязирни кёзлерин — къара чепкен, къары чепкен, къатын гефгин бла иш да. Аны ючюн а Баязир эки да атлатмай тута эди кёуугъанланы...

Кёууама да, тутама,
Тутама да, утама,

— деп, эки кёолу бла экисин да тутуп, ала да кеслерин ыч-хындыраллыкъ сунуп, тартыша, чаллиу эте, атыша, арый эдиле, тынып. Баязир а, жибермей, тепсей эди, теплей эди, тепмей эди...

Сейир деген ол эди: Баязир не этип башласа да, ол ала-мат кёрюнюп, жашлагъа жангы ёч, жангы оюн чыгъады. Баязирни жокъ эди тынымы: ойнагъаны жангылыкъ, кёолу жетген — жангырып!

Жылы келе, ёсюмю эслене... Кёолтугъуна, жухуна тюк да ура...

Аны ючюн а сиркиулюгю — сиркиулюк, закийлиги — закийлик... Бирле, суююп, сукълана. Бирсиле уа — чамлана... Алай бара эдиле жылла. Чыпынга чыгъа, жыгъыша; чыкъен атыша, чарише... Къаягъа, къыягъа, уягъа... Келе эди юйюне, жара жырткъларындан уяла... Андан эди Дебет улу Баракъны тынгысызлыгъы: жангызы бирсилеге ушамагъаны! Бирсиле таплагъан жолну бармагъаны!

Кюнден оюн, кечеден оюм чыгъара, жеринде турмагъаны!

Юйюрге, алгъынча, сабыр жашау этерге чырмагъаны...

Бары да басып, жүреги ачып, Баракъ тура эди, апчып. Жүзюк да киеулук чепкен согъаргъа мычып...

— Жашынгы такъгъан эт, телиди! — дей эди Чыккырчы Чына.

— Ушамагъан ушасын! — дей эди Къыден, Баязир акъылдан жарым суна.

Айтсала да, бар эди — Эмискир боюну Баязирге тар эди...

ХІ. САБАН

Сабанчыны гъаршха чыгъар миннген аты,
Жетмез анга зар адамны хыянаты.

К я з и м

Баракъ аталыкъ хакъына къайтыргъа, жашын, къолгъа жыйып, хаулеликден тыйып, эл жорукъгъа сагъайтыргъа керек эди.

Бек алгъа ол аны сабаннга алып чыкъды.

— Балачыкъ, сен закий боллукъса деп, манга бир ауаз келген эди,— дегенни айтды Баракъ, жангыз баласын биринчи кере адамгъа санап Къарап, аны бетинде тюрлениу, элгениу, сейирсиниу кёрмеді. Элден иги да узайгъынчы, балчы андан ары не айтыргъа билмей барды.— Алай сен... хауле боллукъгъа ушайса ансы... закий боллукъгъа ушамайса...

Баязир ёгюзлени кенгтогъай мюйюзлери къалай сенгилдегенлерине сейир этип бара эди да, атасыны жарсыуун иги эшитмеді. Кесини сагъышларын эшитдирип айтды:

— Мени да мюйюзлерим болсала эди, ата...

— Мен билип, адамгъа мюйюз чыкъмайды, ёгюзге чарыкъ тутмайды...

— Мен мюйюзле сюеме, закий болургъа суюмейме,— деди Баязир.

Баракъ, бу жол жашына бютюнда кёп къарап, жарсыу ауаздан безиреу ауазгъа кёчдю — ким биледи, жашчыкъ алай кёкден таууш эшитип айта эсе уа?

— Не ючюн келеди ол акъылынга? Ёгюзлени мюйюзлери ариуданмы?

— Угъай, ата. Мюйюзле къарыулугъа чыгъадыла! Ариугъа — кёзле, къарыулугъа мюйюзле!

Баланы башы жыртыкъ эди. Баракъны иши кырты эди.

Андан ары Юргели аягъында сабаннга дери ата бла бала, арба бла бара, шумалакъ ойнагъан кибики, шум болуп къалдыла.

Сабаннга жетип, арбаны тууардыла. Гыбыт бла суу алдыла. Сууукъ ашха жубандыла.

Сора Баракъ, тегерекге къарап, ашлыкъ тулукъну арбадан алды, аны кетюрюп, сабанны кыйырына барды. Тулукъну жерге салып, башындан кьош уууч урлукъ алды. Кьош ууучун ол халында алгъа тутханлай сабан башында уллу ташны къатына барды, урлукъну аны башына текдю. Къол ичлерин ёрге айландырып, билеклерин кекге кетюрдю да, сабан тейрисине жалбарды.

Чомарт Байчы — сабан байы,
Кенгди сени мангылайынг,
Жарыкъды сени тууар айынг!
Урлукъландыр къара жерни,
Кери кетер къургъакъ желни...
Чомарт Байчы — сабан байы,
Кенгди сени мангылайынг!
Токълукъ болсун буюргъанынг,
Кире болсун гумулагъа къуйдургъанынг!
Хар барын да кёрген тейри,
Жерге къууат берген тейри,
Ашлыгъымы чирчиклендир,
Бийикледен жауун эндир...

Андан сора Баракъ, Мёнгю таугъа къарап, жауун булутланы марады; эки женгин ёрге къайырып, мигидаугъа ашлыкъ къуйду. Тикден сабаннга тегерекген ташланы жыйды. Ауур мигидауну ёшюнюне тагъып, эки аягъын кенг салып, урлукъ себе кирди.

Аны къолундан ашлыкъ бюртюкле, жулдузла чачырагъанча чачырайдыла. Жаз элхуурла кепчютген къара жерге ташаядыла. Баязир, чалы башына минип, этер ишин билип, тегерекге къарайды. Хар къайда урлукъ атыу барады. Кенг гюренлени ичлеринде жашчыкъла бла кызчыкъла, къой, эчки, тонгуз сюрюулени ары-бери къууалайдыла; бир бирлерин да къууадыла. Жетген жетгени бла жагъалашады, жыгъышады; кызчыкъла, жер болуп, жерге жатадыла; жашчыкъла, сабанчы болуп, урлукъ атадыла...

Чалы башына минип, сейирге къарап тургъан Баязирни жылына жыл кьошулуп, бою ёсюп, созулуп, ол жетен жаш болуп баргъаннга ушайды.

Баракъ урлукъ себип бошады. Суху сёлешип, Баязирни чакъырды.

— Чынаны кьошуна бар да, эчкилерин сюрюп кел, хазыр чыккыры бар эсе да, биле кел,— деди.

Бу жерледе сабанланы сюрюп кыйналмайдыла. Кюз, аш-

лыкъны оруп, ындыр басхандан сора, саламны да, мирзеуню кирин, кебегин да къайтарып, сабаннга чачадыла. Хастанны да сабан тийресинде салып, къой, эчки сюрюулени, саууллукъ ийнеклени, союмлукъ малны да бурууда тутадыла. Жаз башында, жерге кырдык уруп, мал отха къысталгъанлай, бурууну бегитип, сабан жерни кѣпчюме къоядыла. Къар суула жерге сингип, жаз жауунла къышхы мулхар къатыш, болгъан къужмуланы къатышдырып, жерни кѣпчютгенлей, урлукъ себип, ары ууакъ аякълы малны урадыла. Асламысында сюрюуню акъылбалыкъ энди болгъан, алай а алыкъа юйленмеген къызла бла жашла къууалайдыла. Сюрюуню къууалап, урлукъну жер бла къатыш этгенлери бла къалмай, жашла къызланы да къууадыла. Жетгенлей, жерге жыгъып, ала бла «къошулгъан» оюн ойнайдыла. Къызла, жер болуп, жерге жатханлары, жашла, сабанчы болуп, урлукъ атханлары — ол оюнду.

Тѣгерекде сабанчыла, жыйылып, буруу, чалы артларындан алагъа къараргъа, «къошулгъан» оюн ойналып, жер урлукъну алгъанына шагъат болургъа тийишлидиле. Бусагъатда да огъарыда сабанланы бошай келип, жыйын Баракъны сабанында тохтагъан эди. Баязир аны биледи. Атасына къарап, кюледи:

— Къыз а? — дейди ол, атасыны кѣзюне жютю къарап. — Нѣгерим болмай, мен уллу сабанда сюрюуню къалай къууаларыкъма?

Баракъ, жерге къарап, бир кесек мычыды. Ачыуу келип, къычырды:

— Жерингден ѳрге тургъунчу, сакъал-мыйыкъ ургъунчу, неди бу? Чыбыкъ атха мин да, къуу!

— Сабий эсем да, эрме, эр кишилеге тенгме! — деди Баязир, кѣлю бла тикирал сѣлешип. — Адетин этейик дейме!

Баракъ сейирге къалды. Жашындан биринчи дерсни алды. Баязир Чынаны сабанына атланды. Бир кесекден Чынаны эчки сюрюуюн да, къызы Балчыракъны да сюрюп-къуууп жетди. Къайдан эсе да чыгъып, Чокалтай кеси келди. Баязир, эчкилени, къызланы да сабаннга уруп, ары буруп, бери буруп, жерни башын тѳбюне этди. Эки къызны да къуууп, бирини белинден буууп, бирсини билегин буруп, кесини да талагъы туруп, дагъыда къажымай, къамамай, артха къалмай, къызла бла тѳп-баш бола, жыгъылды, атасыны къылкъылы сабанын тынгылы къылды. Алайгъа жыйылып, солуулары тыйылып, сейирге къарагъан халкъ, бу керти да Дебетни учхунуду, келечегин уллуду деп, ыразы бола, сабан чола къалмагъанын айта эди.

Андан артха жыллада, отун эте Жылгъада, Баязир борбай салады, хар иште махталады. Бирси жашла отунга бир эшек бла барсала, Баязир экисин жюклейти, кѣтюралмасала, кючлейди. Балтасындыр эменлени, бокъур-чокъур элмелени, субайкъубул жѣгелени, сыйлыкъабукъ жерклени, бурушчуруш тыкырланы жиклеп, жюклеп, жиплеп, юйюне келтиреди.

Отун этип, оюн этип, оюм этип, Баязирни хорлаялмагъанла, аны сѣзюн этип, сѣгюм саладыла. «Баракъны эшеклери къарыулудула, Баязирни отунлары андан жараулудула»,—деп, сау бузоуну ушхулагъа ушатадыла. Баязир, аны эшитип, айып этип, кюлюп къойса, зарла бютюн ойсурап, сѣзню кюлюн сууурадыла, ашдангютдю къууурадыла. Ичи тарлыкъ, къара зарлыкъ, хыйла бла харамлыкъ не болгъанларын билмеген Баязир: «Эл ауuzu—элек, анга къарагъан халек»,—деп, балтасын беллине сугъады, отунга аркъасы бла чыгъады. Биягъы эменлени, элмелени, жерклени, жѣгелени, юргелени къыра, жашла эшеклерине жюклегенни аркъасына алады.

— Сѣз этген аманды, жашла,— дейди ол, отун жюкню тюбюнде келе.

— Не ючюн айтаса? — деп сагъаядыла бош келген жашла.

— Сѣзню къулагъы эшекни къулагъыды, гили жилияны тилиди.

Отунчу жашланы кими къулагъын къакды. кими тилин къапды.

Баязир, эшек жюгю отунну да кѣтюрюп, жашлагъа да ичинден кюлюп, кѣллерине да тийип, озуп кетди. Девискаланы къолда, къая башы къара жолда, Дебетни гюрбежиси болуучу жерде, иги кесек солуп, къарыулуракъ да болуп, юйюне кечирек жетди.

Алай бара айла, жылла, айла, жылла, ол да ашай бирде сохта, бирде жырна, бирде къалач, бирде турма, бирде — къошда къой базук, бирде — юйде — кѣк тузлукъ... ёсе эди, жете эди, не жумушну да эте эди. Баш Адырны кѣгюнде хауле булутну Баракъ да женгил унутду. Баязир, элге, юйге да жарашып, ишлерге да талашып, жашап турду.

Жюгю ауурдан, аркъасы жауурдан тѣшден кетип ѳлген эшеги унутулду. Кеси да, кѣмеден ауруп, къутулду. Жаз башында кѣкбаш эшек гылыу тапды. Гылыу къалды, ана эшекни кесин а Девискаланы къолда, къая башы къара жолда ач бѣрю къапды.

Тау ичинде жерлеге, эркъуштурлу эллегѣ дагъыда бир кере къар жатды. Баязирни онсегиз жылы жетди. Ол бир

кесек алакёз, бир кесек да артыксьёз, тюзюреги — ийнанчакъ, бек ийменчек, бек чёрчек, халаллыгы билмей чек — аллай улан болду.

Жашны акъылбалыкъ болгъанына тобалыкъ этерге Баракъ да хазырланды. Союмлукъ малланы санады, этилик адетлеге да къарады. Бай Баракъны сай къуууму жокъ эди! Той этерге эл да, жер да токъ эди. Аны ойлап, тюз бойлап, Баракъ кенгеш къурады: Жансалгыдан Сибилчи, Тейрикамдан Алатокъ, Юргелн бла Жантайдан Тамукку бла Аймаза келди. Къоншусу Зиякку къатыны Топаз бла бирге, тукъум къарындашы Омар да эмина къурукъ Керкисирни тагып келди. Эркин эди Балчы Баракъны юйю, ашлау къууаргъа да, тоба болсун Тейриге, Жюзюкню гумусу къууу туююл...

Иежуртланы Сибилчи, ийилген сырадан да нчип, къочхар тонун тешген эди, насыятха кёчген эди. От жагъада отну жанган тауушу бла Топазны мушулдагъаны бир кесек чырмаса да, ол оноу аллы тоноу хапарланы айтмай болмады. Жыйылгъанла жыйышып, солууларын тыйышып, оноу сатгышлы болгъанларында, шемшер таягын къолтугъу бла ийди, токъбет Айтокъну къабыргъасына да тийди.

— Иги ишге жыйылгъанбыз, тейри онгарсын! — деди. Андан арысын, баллысын Жюзюк таба къарап айтды. — Жашла, къызла кёп да табадыла къатынла, алай ала жанламайдыла алтын Жюзюкню къатына! Бир тапды да, бий тапды! Бий тапды да, бетибизге нюр чапды! — Жюзюк, жашауу келип, ийменир чекден ётген эсе да, Керкисирни артына бугъунду. Кёп сабийли Топаз, бегирек мушулдап, тап, Баракъны кёзюне окъуна урунду.

Иежуртланы Сибилчи, жети элни да билгичи, айтханындан эсе кёп билген, эшитгенинден эсе да кёп кёрген, жыр айтханча, алай сёлешуучю эди. Тиширыула арасында жунчуулу халгъа эс бурмай, алапат сырадан дагыда бир тартды, халны жумушатыргъа да сёз тапды.

— Эл ахшыла, сиз а не айтасыз? — деп, Алатокъгъа къарады. Ол биле эди, Тамукку бла Аймаза: «Сен айтханнга биз не къошарыкъбыз», — деп къоюучудула. Алатокъ да, хыйлакъыял къарам салып, тынгылады. — Баязирни тобалыгы жалан Элкъураланы къууанчлары туююлдо, саулай Эмискир боюнуну къууанчыды! Эмискир саулай кётюрюлмесе, унамам! — Бу жол Сибилчи да: «Ол оноугъа сиз не къошаргъа боллукъсуз!» — деген керпес къарам бла къарады.

Алатокъ мыйыкъларын бурду, Аймаза арлакъгъа турду, — ол къалияр ийис эте эди.

Ай, къудурет-къурултай, Тейрикам да эл эди, аны башы деу Алатокъ Сибилчи кирик эр эди. Артдан келген ууакъла, чий сибирттиууатла Тейрикам ныгышларында, жолгъа

чыгышларында айта эдиле, нарт батырланы тенг эге, Сибилчи бла Айтокъну бир бирлеринден кем эте: элле эрише эдиле бир бирге! Жансалгыда Сибилчи баш, Айтокъ бош; Тейрикамда — Сибилчи Айтокъ батыргъа къайда тенг!

«Тохтамишли Айтокъ айтса, *ийнанып* зауукъ этесе, Печурт Сибилчи айтса, *тынгылап* зауукъ этесе» деген айтыу бар эди. «Тынгылагъан» бла «ийнанныган» «усталыкъ» бла «билимлик» дегенни тутта эдиле.

Кертиси алай эди, къалай эди? Сибилчи не айтса да, ётюрюкге ушагъанды; ётюрюк айтханы уа — къаргъаны къабаннга къошханды. «Ай, сен тюрсюню, тюрбюнге ант жетсин», — десе Айтокъ, Сибилчи, мыйыкъларын буруп, хапарны бютюнда уста къуруп, къаргъаны кишилигин, къабанны да тишилигин махтагъанды. Қъалай алай эсе да, Сибилчи бла эр Айтокъ экиси эки элге кюч эдиле, айтышыргъа ёч эдиле.

— Алтын Жюзюк дединг да, аперимлик бердинг да, артын чола сермединг, — деп, Айтокъ Сибилчини кефин аяздырды. Жыйылгъанла, Сибилчи алай уллудан тутуп, Баязирни тобалыгъын саулай да Эмискир боюнуну байрамы этерге дегенне тангсынып, ахсынып, ауурсунуп тура эдиле да, энди Айтокъ, аны да чолагъа санап, не жорар акъылдады деп, ахлары кете, ангырайдыла. Аймаза, къолунда сыра чёмючню къайтарып, ашлаугъа салды. Қъалияр сырагъа жакъ баса болмаз эди, кекирирге къалды. — Голлу къуарыкъбыз! — деп, чорт кесди Айтокъ. Аны бла оноуну да этилгеннге, Сибилчини да женгилгеннге санап, сыра аякъны алды.

Анга сёз къошхан болмады. Жаланда бир кесекден Керкисир къатлады:

— Голлуда къонакъ алгъан хар юйге да тёреди... Бек ыразыма, Алтын Хардар кёреди...

— Сора Голлуда... Баязирге къатын да алып къоюгъуз! — деди Топаз. Ол, юйню жартысын ала, жёбеледи да, биягъы эшикден къыйналып чыкъды.

* * *

Экинчи кюн окъуна атландыла атлыла: эл-эллеге хапар берип къайтдыла, Баязирни закийлигин айтдыла.

Маймул жыл эди. Жаз башыны бюргенни, къозулу къой юргенни, кюн жарытып юйлени... Қъууанч алып тийрени, Голлу алай башланды. Ыргъайлы кёлню жагъасы, жыйылып адам баласы, сыбызгыла согъулдула; дауурбасла къагъылдыла, ойнарыкъла табылдыла.

Уллу ёзен жырдан, сырдан, атдан, отдан дюнгордеди. Баязир да къара къадыргъа минип келди. Голлугъа къошул-

мады, к̄варарг̄а дедн. Ол да биле эди жыя тарта, илишан ата... Алай а алык̄а ёчге чыг̄арг̄а к̄айда! Тейрикамда к̄ан устала бар эдиле — к̄ез тутханига жазмай ург̄ан эрк̄уштурла! Аны ючюн а садак̄ атышыуну юч тюрлюсюнден да Басхан эллери Кылды бла Тотурдан келген садак̄чыла хорладыла. Эрмек бла Чотур! Айхайда, Чоппачына, тауг̄а чыг̄а, садак̄ атып, доммай жыг̄а башлаг̄анлы да, жыя тартып, кишиге хорлатмаг̄ан тейрикамчы эрк̄уштурла бушуу-бушман болг̄ан эдиле. Темир жыялы тейрикамчыла садак̄ларындан, жыяларындан уялып, к̄ыйналып, бияры кетдиле.

Ёчешинуле, ёчле да, ёз жерлешле, ёзгеле да кеси ючюн болг̄анларын билсе да, Баязир Чотур бла Эрмекге, ала жетишген чекге к̄арап, ичинден дерт эте эди:

«Тууг̄ан жерим кюч берсе, Уллу Тейри тюз к̄ерсе, мен садак̄чы болурма, Кылды бла Тотург̄а, ол гынттылы Чотург̄а фатыуа ок̄утурма!» — дегенни айтып, к̄арг̄ана эди. Барак̄ улу тулпарчык̄, к̄ыяма кюн тууг̄анчык̄, жеринде олтуралмай, Голлу эришнулеге чык̄г̄ан жерлешлерини бирине да ог̄урамай, кеси чыгып к̄алырг̄а да болмай, айлана эди аймак̄да, к̄амичи жетдире баймак̄г̄а. Кюмюш акка тюше эди эсине, узак̄ жолла к̄ерюнс эдиле к̄еюнс.

Мал аяг̄ан жок̄ эди.

Бал жалаг̄ан ток̄ эди.

Жал санаг̄ан Сибилчи,

Тюзлюк̄ю да ол эди!

Бары тузун-дамын да к̄онак̄лаг̄а тежеген —

Ол бир чомартк̄ол эди!

Ай-е, маза, Сибилчи, ол да берип болалмаз, Эмискирде б̄ерк кийген бар к̄адарда хорланмаз, бир к̄ууат да бар эди — бир к̄ууанч да тенг болмаз! Ол да неди дегеннге, насып болуп к̄ерсениге, сук̄ланч болуп келгеннге — тепсей эдиле к̄ызарып Эмискирни к̄ызлары! Узунбоюн субайла, ак̄ чырайла, жигерле! Баязир бара эди, к̄арай эди, сайлай эди. Бирин сайлап, экинчиге жанлай эди; ойнаг̄андан, ойлаг̄андан к̄анмай эди. Бир ёчден да к̄алмай эди. Аны тою аллай эди!

«Мен да жетип, адам болсам, хунер, билим алг̄ан болсам, элни бийн болурма да, жамауатха сорурма да, аллай Голлу к̄уурарма!» — деп, ант этди.

Голлу болуп, бошалып, келгенле да ызларына жол салып, Эмискир эллери кеслери к̄алг̄анда, суу талаг̄ан талалаг̄а ушай эдиле. Уллу, гитчени да с̄лешир, к̄ымылдар к̄арыуу болмай, даг̄ыда анча кюн турдула.

Баязирге дери бир жангыз жашха да аллай кѳууанч этилмеген эди, бир жашны аты бла да Голлу кѳуралмагъан эди. Баракъ кѳызгъанчды дегенле, уялып, аны кѳзюне кѳрюналмай тургъан эдиле. Баязир да шош эди ол кюнледе.

ХІІ. БАЯЗИРНИ БИРИНЧИ ЖОЛОУЧУЛУГЪУ

Шош эди, хау, Баязир. Ай-е, маза, Кюмюш акка бла ушакъ эте булжуй эди да, андан кѳрюне эди шош. Кертисинде уа, ичи от жана эди, аулакъ ити аны жүрегин талай эди. Узакълагъа кѳарай эди, жол чыгъарын марай эди. Ёргеледе, ёрледе, энишгеледе, энишледе ата-баба жолларына, алгъа жашау кѳалай болгъанына кѳарай эди. Барын бичип, нюзюр этип, атасына келди:

— Эркин эт, атам,— деди ол,— акъылыма жолоучулукъ келгенди жол тейрибиз энтта да терилтгенди. Эркин эт элле кѳрюрге, жер кѳыдырып келирге! Не ёлюрме, не адам болуп келирме!

Кѳп тирелген эди Баракъ. Къатын ал деп тилеген эди Жюзюк. Баязир, тепмез кѳала болуп, кѳлю да толуп, алларында алгъыш алгъынчы сюелген эди.

— Къартлыгъымда жангыз жаш берип, аны да хаулеликге теберип, аман ойнагъанды Тейри бизни бла,— деди Баракъ, жерге кѳарап.

— Мен хауле туююлме, Тейри да игилик тежейди юйюнге! — деди Баязир.

— Бар! — деди Баракъ. Ол сѳз аны тамагъындан от тугул болуп чыкъды.

— Тешигинде тургъан жилинны арба басмайды,— деди Жюзюк, жашны тыяргъа суююп.— Баш Адырдан сейир жерле уа дуняда болурламы?

— Тешигинде тургъан жилин жарыкъны да кѳрмез, анам,— деди Баязир. Атасы: «Бар!» — деп, ыразылыкъ бергенден сора, анасыны тырманы аны тыяллыкъ туююл эди.

Уста Дебетни учхуну кетген эди чыгъып — Кумания жерине, садакъчыланы тѳрюне. Айланды анда, териле, чаришде, адишде⁹ кѳрюне. Куманчыла (аны кѳууанчына!) хатер этип, кеслерине алдыла, ат кютерге салдыла. Баязир батыр дейдиле, нѳгерликке излейдиле. Ат сингир болуп, юйренсе, куман кѳызгъа да юйленсе, ѳз болуп кѳалыр дейдиле.

Баракъ улу тулпарчыкъ, бараз кюнде туугъанчыкъ, кече болса, багушлада бугъунуп, кюндюз болса, Терки сууда

⁹ Адиш — жашла аскер усталыкъгъа юйрениучю жер; майдан.

жууунуп, садакъ атып жулунуп, къарай эди, марай эди; садакъ, чыкъен таба эди, аулакълада чаба эди...

Алай эди! Жыл кёзюне аргъамакъгъа минеди, куман тилин биледи.

Аскер башчы Бекташны жангыз кызын сюеди. Хеч хыйласы болмагъан, артыкъ соруу сормагъан, тюз ниетли улан-ны, кьонакълыкъда тургъанны куман кызы Чолпан да сюеди; атасы Бекташ да аны кесине ийлешдиреди. Хау, эркыштурма дегенни, хунер излеп келгенни Бекташ батыр кесине ийлешдирип, куманча сөлешдирип, ат да, кюбе да береди, аскер хунерге юйретеди.

Эр кишиге — узакъда, бегирекда — тузакъда, акъыл эртте киреди, боллукъну билдиреди.

Иги эди Куманда, Бекташ бла тургъанда! Ат ойнатып аулакъда, жарау чариш кьургъанда! Алай аны бурунуна, куман юйде орунуна туугъан жерни ийиси урду да, ол бир кюн эртте турду да, таугъа айланып, кычырды:

— Тас болма сен, Баязир! Тас болма, Кюмюш акка!

Ол кече уа тюшюне, барын эсге тюшюре, юч тенги да келдиле: Тахан улу Тарыуай, Къаплан бла Шауай.

Ючюсю да айтдыла, бек къаты сагъайтдыла:

Тарыуай, аны танымай, кюлдю, кюлдю алай!

— Башынгдагъы бёркюнг да, къаплагъанынг, беллигинг — бары куман эллиги! Къайда сени эрлигинг?

Къаплан эди къабыучу, жютю сёзню табыучу. Ол а бютюнда хыликъа этди:

— Къызыу жерле — кёргенинг, кысыкъ болуп кёзлеринг, аламатса, нёгерим! Аперим, бак аперим!

Шауай эди басымлы, эки кёзю — ажымлы. Ол а ишни болушун анылатды:

— Бекташ сени жанлатса да кесине, ат берип, къошса да аскерине, жангыз кызын санга бермез, куман элни ити кирик да кёрмез! Эркыштур болгъанынг унутмагъан эсенг, Баш Адырда юйюнг бар, туугъан жерде кюйюнг бар! Эшеклеринг, итлеринг, Эмискир бийиклери...

Уянып, чабып чыкъды. Тахан улу Тарыуай, Къаплан бла Шауай сакълап тургъанча, ашыкъды.

Жюреги, термилип, тепди. Къачаргъа мурат этди.

Сора бир жол Куманда аязгъанда туманла, къарайдыла да уланла, хар запха сакъ тургъанла, эшитедиле аулакъда чапхан туякъ тауушла.

Аргъамакъ жокъ жылкыда!

Баязир жокъ туркъуда!

Бекташ кызы — жукъуда!

Кётегет-кёзбау эгетле жетейик да...— дегенде, Бекташ айтды, ашыкъмай, ачудан тауушу чыкъмай:

— Келгенде да сормадык аны къайдан келгенин, кетгенде да билмейик къайсы таргъа киргенин...

Жомакъ туююл, кертиди! Хунер алып, жер кёрюп, элине къайтыу — эрме деген эр кишини адети.

ХІІІ. ЭМИСКИР БОЮНУ

Акыйманлыкъ? Къайдады аны тахы?
Ким жетер ары, тюз жолун табып?

Бабур

Ол кюнледе Эмискир боюну элдеде — Жансалгъы бла Жантайда, Юргелиде, Адырда, Тейрикам бла Элмеде — даулаша эдиле къызынып, ныгъышха, жорукъгъа жыйыла; къычырышып, солчулары да тыйыла. Халкъ экиге бёлюнюп, бир бирге чюйре кёрюнюп, къыза эдиле къызыуча, сыза эдиле сызыуча! Даулаш башы чыпчык ашы кирик да туююл, жыртышырча аллай бир куююп! Оракъ бла Жыяны къайсысы алгъа ишленнгенини баяны тынчайтмай эди аланы! Ким къадыргъа минип, ким тонун кийип, таякъ алып кёлуна, чыгъа эдиле Ыргъайлы кёлню боюнуна. Чайпала кёлде ыргъайла, буула ёкюре сызгъада, кюлкю тарый эди къызлагъа! Къауумлаша, даулаша; угъайлаша, хаулаша; жараша, терк жаулаша; оздурадыла кюнлерин, тас эте бетлерин, энлерин. Сабан этилип, кырдык жетмеген заманы арасы — Эмискир боюнуну ауарасы: Оракъ бла Жыяны бар эди сыйлы баяны. Башха жыллада уа жыйылып, сюзе эдиле Эмискирни суулары; биче эдиле Эмискир тарны бууларын; эсгере эдиле Чоппачына аппаны къалай туугъанын... Къууанып, къуралып, чакъгъыч бла къуу алып, чапчакъ бла суу алып, жарау этип, сыналып, чыгъа эдиле анда да, ата эдиле танглары, кими ташха, кими да къуу терекге къапланып. «Эркъуштурчу даулашла» дей эдиле тышында, магъанасыз, мазасыз затла бла мардасыз кюрешгенле чыкъсала...

Быйыл да алай, сабан этип, мал да жайлыкълагъа кёчюп, кырдык да ёсюп жетгинчи, чалгъы къууум этгинчи, бош кишиле, кеслерине жер тапмай, не этерге билмей тургъанлай, талкъычы Тахан, ныгъышха чыгъа келип, бирле аны богъурдагъындан буууп, кер агъачха керип, айтдырмай кёй-маздан, амалсыз этгенча:

— Эй, батыр Эркъуштурла, бу неге ушагъан ишди? Оракъ бла Жыя...

— Не Оракъ бла Жыя? — деп, даулаш чурум табалмай, чырмылтын болургъа аздан тургъан Чына, аны ауузуна чапды, тили от чакъды.

— Аны айтама,— деди Тахан, Чынаны чырылдагъанына чырт да чалынмай.— Аны айтама, къайсы алгъа жаратылгъан болур деп... Ма, Чына, сёз ючюн, сен... менден алгъа туугъанса да, таматаса... Оракъ бла Жыядан а къайсы тамата болур? Ол эсеме тюшгенли, жукълап, жукъум жокъду.

— Ай, сен, Тахан, тагъылып къалгъын! Оракъ — темир, Жыя — агъач, алада не тамата-кичи боллукъду?

— Аны уа, тейри, лязим, бирда айтма, Чына. Къачан эсе да Оракъ жокъ эди да... Жыя да алай...

— Да къачан эсе да сен да жокъ эдинг!

— Кёресе да! Жокъ эдинг! Оракъ да жокъ эди. Жыя да. Энди уа бардыла!

Эндиге ныгъышха иги кесек адам жыйылгъан эди. Тахан, туумакъ кёрюннгенликге, терен оюмлагъан, сёзю бла къан салгъан жансалгъычы эди. «Тынгылагъан тын бузар» деп алайгъа айтадыла. Анга тюшюне, жыйылгъанла иги кесек тынгыладыла. Сора, хар замандача, даулашып башладыла.

Ол кюн даулашдыла, ашхам жулдуз чыкъгъынчы.

Экинчи кюн да келишалмадыла тюсюне. Эл элlege жайылдыла, тизиле.

Ючюнчю кюн биягъы тарх-турх этди Алатокъну таягъы. Ким къадыргъа минип, ким тонун кийип, таякъ алып къолуна, къуюлдула Ыргъайлы кёлню боюнуна.

Сибилчи да келди, доммайгъа минип.

Алатокъ да жетди, ёгюзле жегип.

Эки жыйын — эки къауум болдула. Эки къауум эки жанында тохтадыла.

Жашла, ташла тёнгеретип келип, ортагъа орнатдыла.

Бир ташны башына Оракъны, бирси ташны башына да Садакъны салдыла.

Иежуртланы Сибилчи, Жансалгъы элни билгичи, таматасы, сезгичи, нарт туююл эсе да кеси, бек терен эди эси. Аты да Сибилчи болгъаны Эмискир боюнунда уллугъа, гитчеге да салдыра эди жоргъаны. Дебет биринчи Оракъны, Тауатны бла Чоллакъны ол кеси къарап тургъанлай ишлегенча, алай сёлешди.

— Оракъды! Оракъдан алгъа адыр туумагъанды! Тууар амалы да жокъ эди!

Жыя жанлыла, эсе да, Оракъдан Садакъ алгъа ишленгенди дегенле — Юргелиден, Элмеден келгенле, Тейрикамдан эннгенле — сагъайдыла. Алатокъну ауузуна къарап, кеслерин хыликкя этилгеннге санап, жигейлерин тургъуздула.

— Адам Жыядан алгъа жукъ да чыгъармагъанды! Жортууулгъа не бла барлыкъ эди алайсыз!

«А-ха!» — дешип, аны жыйынындагъыла жигейлерин бошладыла, башларын къошладыла.

— Жортууул дегенде уа, Алатакь... Жортууулдан алгъа уугъа жюригендиле! Сора бек алгъа чыкьгъан адыр — таякь-ды! Къязыкь, жазыкь!

— Таякь адырды деген сен къадырса! — деди Алатакь, Сибилчи жыйыныны харх этип кюлгенин кюйге бура. — Садакь — уллу хунерликни ишиди! Адам жетишген усталыкь-да биринчиди!

Сейирсинген, эрсинген бетле: «Энди уа не айталлыкь-сыз?» — дегенча, Сибилчи жыйыннга бурулду. Сибилчи жыйын да ахыр хорламгъа къурулду.

— Алатакь акъыллыды деген къатыны къоюп кетген эр болсун, — деди Сибилчи, къолайлы къулта мыйыкъларын, буруп, къулакь артларына сала.

Алатакь къаууму къуш-муш болдула, былай айтып сордула:

— Оракь эсе алгъыннгы... ол Жыяча нек ишленнгенди? Жыя болмаса, Оракьны къынгыр этерге кимни акъылына келлик эди?

Сибилчи къауумну ахыр сыртындан салдыкь деп, алатокьчула, ёшюнлерни чирелтип, балан бармакъларын сирелтип, алгъа болдула.

Иежуртланы Сибилчи, сары сакъалын сылай, сарыморгъул мыйыкъларыны тюбюнден ышарды. Таханнга кёз къысып, былай башлады:

— Ай, зауаллы Алатакь, боюнунг базыкь, сен жазыкь, кёкге да къараялмайса, айны да кёралмайса... Тёгерегингде жаш-къушла кётюрсюнле да ёрге, сен бир къара кёкге! Ай къуршоуу неге ушайды?

Эр Алатакь кёкге женгил къарады. Жыйылгъанла бары да кёкге аралдыла. Ай къуршоуу, аланы даулашларына кюле тургъанча, жарыкь эди! Ай туююл, ким эсе да, кюмюшлю садагъын, сызып ийип, кёкге такьгъанлай, алай эди сыфаты! Не сёз, Алатакь жыйыны хорлатхан эди къаты...

Хорланыу шошлугъунда шум болгъан жыйынланы бирикдирип, барына бирге айтханча, Сибилчи тикирал сёлешди:

— А-ха, жашла, къызыубашла, Жыя да, къынгыр эсе да, хунер башыды, эр кишини жолдашыды. Сынгар, андан не файда, Оракьгъа жетген къайда! Аны ишлеген Дебет — бизниди! Чоппачына учхуну! Жыячы уа бизден туююл, аны арагъа салып, даулашыргъа нек къалгъанбыз?

Даулашны барыуунда къаушалып, зауукълукь алып тынгылагъан Тахан, энди, батыр болуп, Сибилчи сыйыргъан байракьны сермеп алды.

— Оракьны эркъуштурла чыгъаргъандыла, анга къууаныгъыз! — деди ол, акъылман Сибилчини солума къоюп. — Жыяны уа. — Ол да, къынгыр эсе да, Оракьча, келгенди бизге

кѣонакѣча... Кѣонакѣ — Тейрини кѣонагѣы, жаратханбыз жомагѣын! Жыя тура берсин, жарасын! Алай сиз а, жашла, излемегиз атасын!

Сакѣалы агѣаргѣанлы да Сибилчини хорлаялмай келген Алатокѣ, бу жол аны акѣыл таягѣын, Сибилчи угѣай, бир бош адырчы, талкѣычы сыйырып кѣойгѣанча, андан ары сѣз айталмай кѣалды: жыйыны бла жыйышып, хорлатханына боюн салды.

Андан артха эркѣуштурлу жерледе, даулаш чыкѣгѣан эл-леде жаланда кеси адамлары чыгѣаргѣан хунерлени хакѣындан айтыучу эдиле. Эркѣуштурла тыш жерли хунерлеге тюзлюкчю болалмагѣандыла.

* * *

Ол кюн, даулаш Оракѣ жанына бошалып, хар ким юйюне юрюле тебирегенлей, башындан кыстау келген Тюкюлюмню кѣрюп, тохтагѣан эдиле.

— Ой, тохтагѣыз! Алай тохтагѣыз! — деп кѣычыра эди ол. Тохтагѣанны кѣой, аны аллына бардыла.

Ол кюн да, аны аллында да Жансалгѣычы Тилебукку кѣсени атасы Тюкюлюм, даулашха чыкѣмай, юйюнде кѣалгѣан эди. Жол тигирек кѣрюне, тигелерге эрине, иерине-жерине кѣарай эди. От жарыгѣында эшегине кѣууушхан ишлей, кеч кѣалып, кече ортасында жатды. Кеч жатса да, тюш кѣрдю, элге аман иш кѣрдю. Тейрикамны кѣашындан, Башиллик кѣая башындан ѳрге бир от атылды, тѣгерекге чачылды. Кѣк бла жер биригип, Тейрикам жутулуп кѣалды...

Ай, медет, деп, сескенип, эрттен тюшге ишекленип, аман болду кѣуууму, Сибилчиге кѣууулду.

— Эл-журт эсенмиди? — деди Сибилчи, кѣайгѣылы.

— Алыкѣа эсенди, — деди Тюкюлюм, тюкюрюгюн жута. Солуу да алаалмайды.

— Айт женгил, Тейри сени кѣмерик, — деди Алатокѣ да. Тейрикам башы ол болуп тургѣанлай, Тюкюлюм Сибилчини излегени ачыу тийип, хыныракѣ сѣлешди.

— Ай, Сибилчи, жууугѣум, иги туюл кѣууумум, — деди Тюкюлюм, дагѣыда кѣамамай, Алатокѣну арданасын акѣылгѣа алмай. — Тюш анасы Чомпарас игиге жораласын ансы, элге бир уллу кѣыйынлыкѣ келирге боллукѣду...

— Хо, бар, — деди Сибилчи Тюкюлюмге, аны тюшюн эшитип. — Бар юйюнге. Изми келир манга да. Чомпарасха сорапым, кѣору, кѣонагѣы болайым...

Тюнгкеси тауусулгѣан Тюкюлюм, кюн узуну кюлтюм! Ол-тура, кѣоба, тѣш арбазына тюш бола, жетди.

Экинчи кюн а Сибилчи Баш Адыргѣа барып кѣайтды.

Тюкюлюмню тюшлерин Жансалгыда, Жантайда, Юргели
бла Юч Ат Кетген жарда, жолда келе да айтды.

Бир элде да тохтамай, Айтокъну да жокъламай, Башилли
къаяны тюбюнде уллу дорбуннга кирди. Чомпарасны аллын-
да сюелди. Кёзню кёзге урсанг кёрюнмез къарангыда, къара
Чомпарас къаранчха къарелди кибики. Бир кесекден, анга
жан кирип, ол Сибилчиге ёкюнуп, жекирип, терссинип къара-
гъанча кёрюндю. Батыр Сибилчи, базынмай, туракълады. Эс
жыйып, Чомпарасны къара ташын къучакълады. Эчки къап-
чыкъда келтирген юлюшлерин, тапчыкъла салып, жалбарып
башлады...

Не сейир, Эмискир эллерини бары тейрилери жарыкъда
эдиле. Жаланда Чомпарас эди къарангыда. Эркъуштурла
анга тюшлерин айтыргъа келе эдиле ансы, табыныргъа, анга
деп, тобалыкъ этерге кишини акъылына келмегенди.

Сибилчи, сокъурана, тобагъа къайта, тюш анасы Чомпа-
расны жумушатады.

Тюш анасы — Чомпарас!
Иги тюшле жорагъын!
Жорамасанг — къорагъын!
Къарангыда жашайса,
Не берсек да, ашайса.
Не кёрсек да, айтаса,
Белги берип, сагъайтаса.
Кюн батханлай, чыгъаса,
Къарангыда тураса,
Жукъу къапчыгъынгы ачаса,
Тейрилени барындан
Уяласа, къачаса,
Тохтамасала, аланы да жукълатаса!
Тюкюлюм кёрген тюшге
Жорау тилей келгенме,
Къара кьойну кьозусун
Тобалыкъгъа бергенме...
Айт, Чомпарас, белгичи,
Ас тюшлени билгичи...

Къарангыда, къапчыкъда, дорбун тюбю тапчыкъда Си-
билчи кёп олтурду. Сакълады, жукълап окъуна къалды. Бир
заманда кыыз болуп, кычырып, хахай этип, бир къара къа-
ранчха жетди: «Жер тепди! Жер тепди!» — деп, Сибилчини
уятып, кеси думп болуп кетди.

«Аман къурусун Тюкюлюм!» — деди ол, жүрөксинип. Жер
теберигин билип, дорбундан женгил чыкъды. Элни кьобарыр-
гъа ашыкъды.

Къодучу Копай Чоппачына къаласына ёрледн. Ауузлу, тауушлу киши, ол болуп иши, кычыра эди къая оюлгъанлай, эшитирча элле бары, къалмай.

Танг атхынчы да турмай, уллу, гитче да жунчумай, аты, арбасы болгъан, бауунда эшек окъугъан — бары тауатын, жюнюн, тёшегин, узгъасын, учасын, бешингин жюклеп, къаяладан керп — ёзеннге, ачыкъ жерге, гёзеннге къуюлду. «Жер тебеди! Жер тебеди!» — дей эдиле, аны хакъын билгенча, жер тепгени не болгъанын кёргенча... Бу жерледе бу тёлү кёрмеген эди жер тебип, жаланда таурухлада, атауул айтылада. Айтсала да, Чоппачына аппаны эсгерип, кете эди эсери.

Жер тепгенни, таш жауун деп ангылай, Эмискир тары алай ташлы да андан сунуп, къутулур мадар эте эдиле.

Ай-е, маза, тамаша, ол кече, халкъ кёче, элле башлары тюплерине бола тургъанда, Тюкюлюм улу Тилебукку, къара къаннга къалып, Хайыккуланы халжарда, эшек жатыучу мулжарда Тилдарай бла талкъы баса эди. Аны къоншусу Тякку, жер теберикден къачып бара, ол сейирге къарап, тохтады. «Ой-ий, эркъуштурла, мында бир сейир барды!» — деп, тилкъауланыргъа къалды. Тейри эшиги ачылып, жер тепген, эл кёчген деген да къалып, кюн кып-кызыарып тийгенча болду. Жарыкъ бла къарангыны арасында Тякку къарап, марап, табалап тургъанындан хапары болмагъан Тилебукку, отундан арып-талып келген жашлай, Хайыккуну эшегине да хыны этип, бичагъын кынына салды. Мулжаргъа сыртындан тюшюп, тынчайып къалды. «Ой-йи, эркъуштурла, жер тебеди, бу неди?» — деп, кёсе Тякку экинчи кере кычыргъанда, ол бегирек халкъны угъай, халжарда айран уютхан, къан сууутхан экеуленни сагъайтыргъа кюреше эди.

Тикледен энишге саркъгъан адам, ат, арба, эшек, тёшек, кёнчек, кёпчек, кюбюрчек агъымла мадарсыз Тяккуну тил этип кычыргъанын эшитмей эдиле. Танг атаргъа Баш Адырда адам къалмагъан эди, алай а жер тепген къазауатдан сел болуп, тик жолладан энишге айланган жюклю-тюклю агъымла, жетер жерлерине жетип, эс жыймагъан эдиле.

Кюн, кып-кызыарып, таргъа ал таякъларын атханда, тёбен жолладан ёрге чарыкъ олтанлары тешилип, терн шалбарындан чабакълары кёрюне, сигелленип, сендирей, юч атлай да, тентирей, биреу чыгъып келгенин кёрдюле. Жютю кёзлю, аз сёзлю адырчыла, келген адам олуя суна, тохтадыла.

Ол чакъда тажал Тякку ючюнчю кере кычырды.

— Ой-йи, эркъуштурла! «Къыркъ киши — бир жанына, кыйыкъ киши — бир жанына» деп, бу Хайыккуну... Тюкюлюмню эшеги, халжарда кибики тёшеги... Жер теберик эсе да, ол теберик туюлду!

Хайыккуну юйю тюз да кыая эринде, тебен жоллагы ачык жеринде эди. Аны себеппи аманкёз Тякку, тебентин келгенни кёрюп, сейирге кыалып, андан кычырады дегенни айтдыла.

Кыачхан — кыачы, кёчген — кёчю бла, келген да ёчю бла тохтап, чырпа бёрклерин ёрге этип, терлеген мангылайларын сериунлетип, Эмискир боюнун тепдирирге, батыр эркыштурланы халек этдирирге келген олуяны дертлеп тохтадыла.

Олуя жууукылаша келгени кыадар, адырчы эркыштурланы дерт гыбытларыны бучхагы атылып, жели кете, шодурайгы болдула.

— Да бу... — деп, бек алгы Топаз кычырды.

— Не уа Баязир болмасын? — деп, арсарланды Тюкюлюм.

— Аны келирине кёргенсе сен хылы-мылы тышлени! Тюшюн да сени ит кибик! — деди талкычы Тахан, талкысын юйде кыоюп келгенине кые, кимни юйюне чабайым деп, кыаны кыартыкыгы сыйынмай тура эди да, кызыуу бла арбасын артха бурду.

Ол кезиуге тюбюнден келген, кечиуге кирип, ётдю; жол ашагы чарыкыларын да суугы атып, кёчген элни ал кыауу-муна жетди.

— Жер теберикмиди, хайырсыз? — деди Тюкюлюм, Таханы тырманына тырмыланып, кёлю кыалып, кыаралып тура эди да, ёню да кыарыгып чыкды.

Тик жолдан энишге юрюлген кыадырлы, адырлы, чабырлы, сабырлы, сарыулу, кыарыулу халкы, сегейли жолоучыгы кыарап, сейирли кыарамларын кыадап тохтады. Баязир да, адамлагы, арбалагы, маллагы ышан этип, атасын жокылады.

Балчы Баракы Тюкюлюмню тышюн, Сибилчини ишин сан да этмеген эди; жеринден тепмеген эди.

— Атам саумуду? — деди Баязир, кёлю тола.

— Кыой, Баракыны не этесе, ташха талауму тиерикди! Жер теберикди деп, Алтын Хардар бизни жерге кёмерикди деп, былай дыгаласха кыалгыанбыз! — Талкычы Тахан, юйге кыайтыргына ахыр тышюнуп, сабыр болгыан эди. Сабыр болса уа, Тахан оюмлу сёлешинучу эди. «Кыопса — гымма, олтурса — доммай» деп, анга андан айтадыла. Ол, жарыуун жаркымаларгы болуп, хунер табарачандан сау-эсен кыайтып келген Баязирге салам окыуна бермегенине уятлы бола, тынгылады.

— Не жер тепген хапар айтасыз! Файдасыз фатыуала! Эмискир боюнунда бир заманда жер теберик тыюлду!

— Ой, тели эркыштурла! Бизни Баракыны закий уланы хунер табарачандан кыайтып келеди! Сиз аны кёрмейми турасыз! — деп кычырды кыодучу Кыпай. Кыуанмагыан не да бушуу кыуугыну ууатмагыан заманда Кыпай тынгылагыан-

лай туруучу эди. Баш Адырда «Жер тепди!» деген кычырык кутулур кюнүн замансыз жетдирип коюлганча, Копайны катыны кюнүңи этип башлаган эди. Эңди ол арбада, кийизле юсүңде хахай этеди.

Баязирни чайкалырга, теберге, каяны, тауну бир бирлерине тегерге азчыкдан калып турган жерни юсүңе жетип калганы аны туюңдеги гуюлдеген отну ёчултю. Жер тепген угай, элге, жерге онглук, монглук келлик эди.

Туюлюмню туюю бла, Сибилчини иши бла элден гуюлген халк эс тапды. Баязирни аллына чапды. Куюгун-гузаба болган Эмискир боюну арбалары-чарбалары, эшеклерикюшаклары, жюклери-туклери бла да артха айланды. Эр кишиле, катынланы, сабийлени ызларыңдан журтларына жутулуп кетмей, Баязирни тегерекден алдыла: куюанадыла, хапар-хал сорадыла; кими чарык кийдиреди, кими тобалык тежейди; Топаз а, тохтап, элде кызланы жоклап: «Айланганың болду, катын ал»,— дейди.

Ол чакда Копайны катыны кутулады. Анга кыраган Элгоша: «Жашчык!» — деп кычырады.

Алайда окуна ат атайдыла. Жолда тууду, Жолтууду болсун дейдиле.

Эркыштур эрле Жорукда чогулдула. Баязир, халкны аллына чыгып, кесини, эсини, жерини тепмегенини баянлагын айтырга керек эди. Ол а, отла этип, томпала жандырып, аны саклаган халкны истемей, жылы жер, тешек, жастык да излемей, кырдыкга аууп, жуклап калды. Узак жерле кыдырып кайтханда, жерине жыгылып, жуклап калган эркыштур кеси уянгынчы, тиймей, катына киши да иймей, саклап турдула. Жаныбызны, малыбызны сау калдырган, жюрекlege сабыр алдырган Баязир жуклайды деп, Тейриге да жалбарып, баш-аяк салып, тепсей эдиле.

Баязир жуклаган эди ол кече. Экинчи кюн ингирде, уянып, ит снер чаклы бирге суу тилеген эди ичерге. Аяк толу кыра сууну ичер-ичмез, дагыда узатылган эди жерге, аямай аркасыңдан керилирге, жуклаган эди буюн каты.

— Баязирни келиши халкны тынчайтырыкды,— дей эди Сибилчи.— Жер тепген, кюн тутулган деген затла анга белгилидиле...

— Бошду бу жол айтханың,— деди Айток, бийик жанган от тилеге кырап.— Баязир халкны тынчайтырык туюлтю... Кеси тынчаймаган, башхаланы тынчайтмайды.

— Сора палахмыды бизге Баязир?

— Хунер жолла ачаргъа, тау эллени былай басхан къарангылыкъны чачаргъа таукел сюелмеклик палах эсе, хау, Сибилчи, Баязир бизге палахды.

— Сен алыкъа Баязирге: «Тейри биргебизгеди!» — деп да айтмагъанса, къайдан билесе?

— Эмискир боюнунда ол чыгъаргъан оюнланы унутмагъанма... Ол заманда Баязир сабий эди... Энди жолла кыдырып, хунерлеге кызынып къайтханды. Не билмезлиги барды...

— Атасы, Тейриге берип, агъачда кьоюп кетгенде да, бёрю баласы кирик, къайтып келген эди,— деп эсгерди Зиякку.

Баязир эки акъылманна даулашына уянган эди. Алагъа сёз кьошаргъа уялгъан эди.

Кёлю тола, юю таба къарады. Къараса да, аны сёзюн сакълагъан халкъ, тегерегинден алып, жибермезден тутханын ангылады.

Жорукъну тюз да ортасында эки таш бар эди: бир таш — Балакъ, бирси таш — Къалакъ. Тёре болгъанда, Балакъ ташда тамата, Къалакъ ташда аны нёгерлери олтурадыла. Баязир Калакъ ташны юсюне секирип минди да, онг кьолун кёкюрегине салып, баш ийип, жамауатха хурмет этгенин билдирди.

— Кёп жолла кыдырдым! Терк суудан ётдюм... Татар-тюпге дери жетдим...

— Ой-йи, Элия! Элия! Жол! Жол! — деген кычырыкыла Жорукъну талхурун этдиле. Баязир айтырыкыны ахырын эшитгинчи окъуна, бир-бирле ёрге-ёрге иш да секирдиле.

Ай-е, маза, тамаша, Баязир андан ары жукъ да айтмай тохтады.

— Не кёрдюнг? — деп кычырды, кыжырыкылады Тякку, тёзалмай.

Баязир, айтырыгъын унутханча, тили кьурушханча, Тяккугъа къарап да иги кесек мычыды. Сора:

*Къайда да бизни тилибиз,
Къайда да бизни кюнубюз,—*

деп, назму бла сёлешди. Иги кесек тохтап, барны-жокъну жокълап, сабыр айтды.— Атха минерге, садакъ иерге юйренгенме! Сау-эсен къайтып келгенме... Энди бирда аямасынла Кылды бла Тотур! Эсигиздемиди Эрмек? Гынттылы Чотур? Ашыкъмасынла, Голлу да болур!

— Къой, Тотурну, Чотурну не этесе,— деди жылкычы Жыртыкъ.— Акъылмы келтирдинг, алтынмы? Аны айт!

Жылкычы Жыртыкъ, гитчерек кёзюн кысып, уллуракъ

кѳулагъын жумду. Баязирге бла Таханнга кезиу-кезиу кѳа-
рагъа кѳалды.

Жиян жыл Жыртыкъны жылкысын жыйын бѳрю жыр-
тып, сау кѳалгъаны да, юркуюп, кѳаядан кетип, журту жут
болуп, кеси жаяу жюрюрге тюшгенли, аны бир кѳзю кыйы-
гъыракъ, бир жаягъы кыйсыгъыракъ, бир кѳулагъы да узуну-
ракъ болуп кѳалгъандыла. «Тейриге табу, сангырау болма-
гъаны уа!» — деп, аны ючюн эллилери артыкъ жарсымай
эдиле. Алай а адамны бир кѳзю кысыгъыракъ, бир жаягъы
кыйсыгъыракъ, бир кѳулагъы да узунуракъ болсала, ол
бирси, кыяусуз, адамладан сезгичирек, энчирек, ишеклирек
болуучусу да белгилиди. Андан болур эди, Баракъ улу Бая-
зир жамауатны аллында ары-бери бурдура турмазча, ташха
жазыллыкълай, кысха, шатыкъ сорууну Жыртыкъ соргъаны!

Не медет, Баязир, Жыртыкъ аны, жыртып, сынап соргъан
сунду да, бир кесек кѳпдю. Кѳалакъ ташдан Балакъ ташха
да ѳтдю. Узакъ жолланы кыдырып, этин сыдыртып, бетин
жыйыртып келген эсе да, хунерли, дюгерли эсе да, эркѳуштур
эди, бу жерлени баласы. Анга кѳре, тюз кѳрюнмеген сѳз Бая-
зирге да садакъ окъча тийди: жылкычы Жыртыкъ алтын из-
лей эсе, кѳаядан энишге секирсин, акъыл излей эсе, жылкы-
сын кюте билсин! Айтса уа, аны айтырыкъ эди. Айтмады. Си-
билчини кѳарамына тюбеп кѳалып, кѳпгени кетди.

Эркѳуштур чурум эди ол. Биреу азчыкъ да бир затны
кѳакъгъанлай, жаз тил бла кѳым-тым этгенлей, жанып кѳа-
лычу адет! Аны себепли Баязир, атасындан кѳоркѳуп, Си-
билчиден уялып, Жыртыкъны жыртымап кѳутулду эсе да, аны
энтта да гитчерек кѳзюн сюзерек этип, анга кѳарагъанын,
жууап сакълагъанын кѳрюп, кѳрюгю жангыдан басылды, оту
уллуракъ жанды. Бетине кѳан чаба, аны таба ѳшюнледи.
Бирсиле да аллай аурууладан терк-терк ауруучу эдиле да,
кѳартыракъ Жыртыкъ, кѳалтырап, жашыракъ Баязирге чап-
магъа эди деп, сагъайдыла. Сау кѳалсын Баязир, не десенг
да, хунер алгъан игиди — кесин кѳолгъа алды, сѳзюн насият
бла салды.

— Учуп баргъан зурнукладан кѳп затха юйренирге бол-
лукъду, Жыртыкъ!

— Ол дегенинг? — Жыртыкъны кысыкъ кѳзю асыры
кысылгъандан, жиялгъан окъуна этди. Баязир аны учуп
баргъан зурнуклагъа сейир этип, сукъланып кѳараучусун
кѳайдан биледи? Огъесе зурнук жыйын аны бѳрю жыртыхан
ариу жылкысын эсине тюшюрюп, андан кѳарагъанмы су-
нады?

Жыртыкъны сау жаягъы да кыйсайды.

— Учуп баргъан зурнукланы сен, жер этегине баргъынчы,

көрмеген эсенг, балчы Баракъ алапат жаш ёсдюрмегенди... Мен учуп баргъан зурнукланы эртте көргенме!

— Керген болурса, алай, не медет...— Басымлы Баракъны жашы Баязир баргъан жеринде жууапчы болуп къайтханнга ушай эди. «Тейри алай эсе уа!» — деп, тейрикамчы эрле аны ауузун тыйдыргъа хазыр болдула; жумдурукъларын жума башладыла. Бегирекда аны отунчу нёгерлери Мырмаза бла Жырау, инбашларын бир бирге тиреп, Баязир кымылдагъанлай, аны юсюне оюлукъ жарлай сюелдиле.— Хау, көрген болурса,— деп къайтарды Баязир, бек сабыр — Алай, не медет, хыйсап эталмагъанса! Зурнукла къалай учханларына ким да къарайды, ёзге уа, не медет, аны магъанасын билген... азды! — Тюкюлюмню тюшюне терилип, тентиреген халкъ, Баязирни къужурла сёлешгенине бютюнда чамланып, анга асыры тарыгъандан, кёплени бетлери окъуна тюрленди. Деселе да, кызып, Баязир аланы бетлерине тюрслеп къарагъанлай, хар бири башын энишге иеди. Мырмаза бла Жырау да жумдурукъларын бошлайдыла.

Ха! Эмискир боюнуну эркёуштур урлугъу терк кёзуучу эсе да, аллай бир да терк жумушаучу эди. Сора, жумушагъанлай, кёзугъанларына уялып, жерге кирлик болуп, терликлерин къалай жулургъа билмей, ма бусагъатдача, башларын энишге иедиле.

— Айтчы, Жыртыкъ, сора, сен анда магъана кёре эсенг?

Айхайда, Жыртыкъ аны магъанасын айталлыкъ туююл эди.

— Бек кюлкюлю иш — сен, къайда эсе да айланып, шайтанлагъа байланып келип, энди мында, тукъумунгда, кимни эсе да юпретирге кюрешгенингди! Жашы атасын неметирге юйретгенлей...— Жыртыкъ, акъылын алай тап келишдирип айтханына кёлю кётюрюлюп, тегерегине къарады. Бир къауумла ссейр эте, Мырмаза бла Жырау да кюле, артха чегиндиле.

— Жыртыкъ Баязирни жыртды! — деп жүрексинди Жырау.

Анга хау не угъай деген чыкъмады. Баязир кеси да ашыкъмады.

Былайда дагъыда бир насыят бар эди. Эмискир эллеринде: — Тейрикамда, Жантайда, Жансалгъыда, Баш Адырда, Юргели бла Элмеде — мындан туумакъ, къарангы адам а болмаз деп тургъанынг окъуна Татартюпде Мамай ханны, Тау артында анычарны озарча, бир акъыл сёз айтмай къоймаз эди. Бирле Жыртыкъны кыызгъанчдан кёзугъан сунганлыкъгъа, ол тюзюн айта эди: эмискирчиле жукъ көрмеген кибик, не зурнук жорукъ айтыргъа къалгъан эди къара тууар бокъ басмагъан Баязир!

— Сора сен, Баязир, жолну узакълыгъын, жууукълугъун бир кёзюгюзню кысып, алай ёнчелей туругъуз дегенними айтаса? — Мисалны алай келтирген сыргъачы Сыллы Жыртыкъгъа даусузду дерге кыйын эди.

— Алан, Сыллы, сен да «Бууну ургъанма да, ачыудан мёнгюрдейди» дегенлей эте тураса. Тейри, лязим, бир кёзюн кысып къарагъанла да, сенден аман кёрмейдиле! — Къургъакъ отунла атып, отну былай жандыргъан Тамук эски жараланы кёзгъай эди. Жыртыкъ да, Тамук да бир кызыны тилеген эдиле. Талкъычы Таханны тамата кызы Тайбатны. Борбайлы, балтырлы, ёшюнлю, ёнлю Тайбат, экисине да айбат сёлеше, экисин да ызындан иги кесек айландырып, баргъан а Сыллыгъа этген эди. Сыллы да, кызыны сайлаууна тийишли болургъа суююп, кызлай такъгъан багъыр сыргаларыны орунуна кюмюшден сейир сыргъала этип салды. Тайбатны кюлакъларында кюмюш сыргъала ойнай, бирси келинледе, кызлада тынчлыкъ кюймай тургъунчу, ол аллай сыргаланы агъачдан ишлеп да такъдырды. Жёх ичирилген, жилекге ушагъан, бир бирлерине окъахалычыкъ бла тагъылгъан ючюшер тюймечик Тайбатны кюлакъларында, тюз да алтын сыргалы кирик, алай жылтырай эдиле. Сыргъа ауруу теренге кетип, Сыллы да сыргъачы атха къалгъан эди. Бу жерледе адамла кеслерини сабий атларын, эсе да, туугъанда атаалгъан атларын, акъылбалыкъ болуп, кеслери алларына бир иш этип башлагъынчы жюрютедиле. Андан ары уа хар эр кишини аты — аны этген ишине, къалгъан палахына кёре айтылады — чыккырчы Чына, чабакъчы Қыден, сыргъачы Сыллы, талкъычы Тамук, анга кёре...

Баязир эллилерине суююп, сейир этип къарады. «О Баш Тейри, манга уа къаллай ат жалгъанырыкъ болур?» — деди ичинден.

— Терен тарлада къалып, биз кёп затны кёралмайбыз, — деди ол терен сезим бла. — Таш къабыргъаны ичинде туруп, тышында не болгъанын ким кёреди? Бизни тауларыбыз да алайдыла: тау тарлары — юйню ичи, уллу дуния — аны тышы. Ташла бла атышмы-тутушму деп жашайбыз. Ай-е, туугъан жеринде ташны ауурлугъун ким сезеди? Тейри, суюген эллилерим, къарангылыкъ, билмечилик бизни ташларыбыздан эсе ауур жюгюбюздюле. Биз, жерибизде хунер къала ишлегинчи, ол жюк аркъабыздан кетерик туююдю...

Жыртыкъ, Баязирни кююп, Сыллыгъа айланады да, эрикенибиз кетеди деп тирилген жамауат, Баязирни сабыр хукмулагъа ётуп кетгенине артыкъ огъурамай, отну жангыдан къалай ышырыгъа да билмей тургъанда, Къодучу Қопай, къоду салгъанча, Жорукъну алай жангыртды:

Неди ол а — хунер къала деген?

— Адамны ёрге къараргъа юйретген жер!

— Ёргеде уа не барды? — Копай алай айтып, кертн да, анда бир зат болуп, мен кёрмейми турама дегенча, кёкге къарады.

— Кёкде жулдузла бардыла!

— Къоюгъуз энди, айлана тургъан адам кёрген да этер, айтхан да этер, — деди Тюкюлюм, Жорукъ ышхалыуа бола башлагъанын кёрюп. Баязирни сёлешгенине къарап, ол тюз бойлуду деген кыйын эди.

— Биз хар ишни да хунерин билирге керекбиз! — деди Баязир, Тюкюлюмню шургуларына эс бурмай. — Жер юсюнде хунерле кёпдюле...

— Жер бер ансы, мен аны атангдан да уста къаралтырма! — деп, ачы тилли Тякку эринлерин чыйюрдю, Мырмазаны сыйюндюрдю. — Хау, тейри, хунер деген усталыкъ эсе! — Тякку Тейрикамда жер тарлыгъындан азап чекген адамладан бири эди. — Хунер сени болсун, манга жер бер! — деди ол дагъыда.

— Да бу санга Татартюпню жерин аркъасына кётюрюпмю келгенди? — деди чыккырчы Чына. Чынагъа чыккыр сапарини этмеген Эмискир боюнунда жаланда Тякку болуучу эди.

— Жети къалада жети уста бла ёчешгенме, жети хунерни туюмчегин тешгенме, — деп, Баязир, аз да тартынмай, махтансынмай, тап сёлешди. Аны бла даулашны да итин такъды. — Барыбыз да бир болуп, хунер къала къалайыкъ, жашны, кызыны окъутайыкъ! Таулада жолла тардыла, узакълада башха жолла бардыла. Тау тыгъырыкълада бекленип, ууакъууакъ чёпленип, тюгенип турмайыкъ! Дуниягъа да чыгъайыкъ! Хунер-хукму сурайыкъ, халкъла кибики болайыкъ! Ма Жыртыкъ манга не келтирдинг деп сорады. — Баязир, жол артмагъын алып, Балакъ ташны юсюне салды. Андан бу жерледе адам кёрмеген, не болгъанларын билмеген бир къужур затла чыгъарды — ташла десе, таш туююл, ашла десе — аш туююл! Къат-къат къангачыкъла, тамгъалы суратчыкъла. — Была алтын эселе, алтын келтиргенме, акъыл эселе уа — акъыл!

— Недиле ала, недиле? — деп кычырды Копай тёзюмсюз.

— Китапладыла! Китапладыла, Копай! Дюн-дунияны акъылын жыйышдыргъан затла.

— Да биз аланы башыбызгъамы урлукъбуз! — Тякку, къол силкип, жыйындан бир жанына чыкъды.

— Башыбызгъа урлукъ туююлбюз, башыбызгъа алгъан этерикбиз, Тякку, — деди Баязир да, сабырлыгъын бузуп. — Мен сизге харф танытыргъа, жан жарытыргъа сюеме...

Тякку турсунмады. Бирсиле уа Балакъ ташны тегерегине басындыла; бир бирлерине асылдыла. Баязир, алагъа къарап,

айтханын артыкъгъа санап, жарсыды. Китапланы жыртадыла, тюк-тюк этедиле деп, жаны кете, къычырды. Анга киши да тынгыламады. Тана жыкъгъан бёрю жыйыннга ушайдыла. Баязир, амалсыз бола, ташдан секирип тюшгенлей, китапланы айсын къолладан юзгенлей, хуна артында бир къызны кёрдю. Ол, кёзлери чыракъ барып, анга аралып тура эди.

Этине-бетине дыгъыл этдирген бир жылы агъым чаба, Баязир да къарады. Жашны алай къарарын марап тургъанча, къыз олсагъатдан жумулду, шып деп, юйге къутулду.

Баязирни китапларын Къаплан жыя эди. Баязир, Чыналаных арбазгъа битип, сын болуп тура эди...

XIV. БАЛЧЫРАКЪ

Табанларын тапласа да, хаух жумултай¹⁰ къапласа да, жолда, къолда кёп къалса да, Баязир туугъан тауларына алай къайтды. Аны журту — Тейрикам элни баш тийреси — бирикде эди. Бийик — не, тик эди. Аны себепли, тюбюнден ёрге къарагъанда, жамауат жашагъан элге угъай, бир бири юслерине къатлана, тепгирлене, тапкалана, тутуш ишленген уялы, къыялы къаягъа ушай эди. Аллындагъы юйню башы артындагъы юйню арбазы болуп къалады. Къаягъа жетип тирелгинчи, хар юй алайды.

Жаланда балчы Баракъны юйю бир жанында эди. Къачан эсе да, ким биледи, къалыубаладан алгъа окъунамы — къая оюлгъанда, тик сыртны къоюн-къолтукъ этип, сыфатын бузгъан эди да, Баш Адыр энди аны бияры чартлап, терсине тюшген жаркъасына ушайды. Андан энишге онг жанына сюрюне, Тейрикам, бир бири юсюне салынган бир юй кирик, къатлаш, кётлеш тутушхан эсе, сол жаны — къоюнлу-къолтукълу сыртлауду. Анда-мында тар талачыкъла болмаса, бир бирине тийишдирип, межам салырча, тюз жер жокъду. Таш дуния басадан-баса баргъаны къадар, эришлене, ёрюшлене баргъан Баракъ кирик, бир бёрюсингир, эююл киши болмаса, иги къычырсанг, тебирене-тепчий тургъан аккун къаяны тюбюне кирик, ким юй саллыкъ эди? Ол а: «Ташдан къоркъа эсегиз, къула тюзге саркъыгъыз!» — деп, Чоппачына къула тюзден келгенин къагъып къоюучуду.

Жер тебеди деп, халкъ алай кётюрюлгенде да, Баракъ жеринден тепмегенди. «Ай, тоба!» — деп, айтыучусун къысха къаглап, арбазындан атламагъанды. Адамла, къайры къач-

¹⁰ *Жумултай* — чубур тонну бир тюрюсю; ичине ишленген, ишленген тери салып тигилген, чепкен тышлы кийим.

ханларын да билмей, алай будуман этип барышханда, ол, бал сыгъа, алагъа мыйыкъ тюбюнден кюле эди.

Ма бусагъатда да, кюнню кёзю Алача таудан бери къарагъанлай, Баязир да жол артмагъын аркъасына алгъантай, кече жорукъда къалгъан жукъулу-соруулу адамла, томпала жандырышып, Баш Адыр таба ыхтырылдыла. Кюн таякъла, кёзге кёрюнмеселе да, аланы бетлерин жарытадыла; томпа отлагъа да эшиле, жерге жетип, тешине, къырлагъа, сыртлагъа, журтлагъа юлешине, ёрге тизилген адамланы къызыл ырхыгъа ушатадыла.

Баракъны таш юйюню сау жаргъан чынар эшиклери, къыжылдап, къургъакъ таууш этип, ачылдыла. Юйге жууукъ мыкауак отлай тургъан къозуланы да къачырдыла. Жашыны келгенинден хапары болмагъан Баракъ, эшик юсюнден къарап, тик жол бла ёрге келген халкъны кёрдю. «Ай, тоба!» — деп, тангсынды. Алда келген кесини жашы Баязир болгъанын таныды. Табарачанда жылла туруп, тобукълары жыртылып, кыртылыкъ болуп келгенин кёрюп, ачудан ёлюп, ичгери кирди. Жюзюкню ёрге сюеди: тийре-къоншу кёргюнчю, юйге бедиш келгинчи, аны зыккылларын жаң деди...

Жюзюк жунчугъан эди ансы, хазыр эди жашыны кийимлери.

Тобалыкъ, тобу этдиле; жыйылдыла, ичдиле. Баракъ бла Жюзюкню, бауда къара кючюкню махтадыла, бай этдиле; бал батманланы, боза къошунланы сай этдиле; тентиреше кетдиле.

Жети кюн да озгъунчу, Баязир да солугъунчу, юйде ынгыр башланды: Жюзюкню жюрек жарасы ашланды; Баракъ да къынгыр чагасына сап салыргъа къалды.

Баракъ, къатын аллыкъ жашха эшитдирип, жаз тилде мисал келтирип, бал чибинлеге чамланды.

Жюзюк арбазда ала къытайгъа айланды:

— Аман къуш жыртсын, къурутсун, бир тауукъ къатына бармайса, орунга къууат салмайса,— деди.

Баязир, ышара, уяла, эски кётюртмеге таяна, эшитмеген кибик этеди. Алай а жаш акъылы, юйде турмай ахыры, Жорукъ таба кетеди, Чыналаны арбазгъа женгил-женгил жетеди.

Жюзюк аны билмезден, келинликлени излеп, къагъады жыйрыкъ этегин, табады айтыр керегин: къытайны къоюп, къумгъаннга, ожакъ тырхыкда тургъаннга, айтады алгъыш тилегин:

— Къумгъан, къорунг болайым, къатын ал! Къатын алмасанг, къатып къал! Къарт болгъанма, сант болгъанма, от эталмайма, суу алалмайма... Суу алалсам, къазан асалмайма, къазан ассам, тегене кётюралмайма... Тегене кётюралсам,

арауан айландыралмайма... Тамал эсенг, тап эсенг, Дебетлиге бар эсенг, къатынал! Қъатын алмасанг, къуруп къал! Қъуу болуп къал! Чуу болуп къал! Сууунг болмасын ичингде, чепкен тиймесин юсюнге...

Баязир муну эшитди да, шошчукъ чыгып кетди да, эл ортасы Жорукъгъа чаба-жорта жетди да, Қъалакъ ташха минди. Алай эди дерти: бу ксчеден оздурмай, излей, тилей да турмай, ким тюбесе да аллына, аны алып къачаргъа! Алай бир къыз да тюбемей, аны киши кюсемей, юйге къайтып келгенлей, Чокалтай чыкъды аллына...

Билмей тюберге-къалыргъа, къарады Баш Адыргъа: керти болгъан эсе дерти, бу къызны келин этип, нек жарамай эди ары барыргъа?

Алай Баязир, къоркъуп, жүреги уруп, толкъуп, артха чегинди: Чокалтай анга асыры ариуча кёрюндю!

Чокалтайны сары чачы аркъасына тегюлдю; эр жигитни мёхеллигине кюлдю. Қъайтып, юйюне кирди.

Баязир бийик хунадан секирди. Қъайтып, жорукъгъа келди. Чыккырчы Чынаны чырагъы жанып эди. Аны къызы Балчыракъ Баязирни танып эди. Ол узун бауну аллында ийнек сауа эди, чегюп. Баязир салам берди да, туракълады; не медет, къурлай къалды: тапсыз эсе да ол, узатмады къол; сурамады жол. Ийнек сауа берди, Баязир кеп сюелди. Сюелди да, сюелди; чубуретек да кюштелни, сютден толтуруп, кючленди. Юйге элтип да келди. Баязир, жукъ айтмай, тирелди. Қъыз а, от тийгенлей, къыза, жаз тил бла сёлешди:

— Атамы бир ууаныгы барды да, хуналары ояды, хумаллакдан тояды! Не керекди десенг а, тилин кабып къояды...

«Манга не болгъанды? — деди Баязир ичинден. — Бешигиме жатхынчы айланган тилим энди къурушун нек къалгъанды?»

— ...Мен былайда... ыгъар айда... Кел, хайда...

Чубуретек, чурум этип, чорт кесип, чамгъа салды:

— Хайран эсенг — айлан, ат этерсе тайдан! — Сора тайды да кетди алайдан. Баязир, кесине аман айта, эл бир жукъудан къайта, юйюне къайтды.

* * *

Баракъ, бал таракъны сыгып, балны быдыркъай бырыкъгъа¹¹ къуюп, энди от жагъа аллында уюп олтурады. Жолу болмагъан Баязир, чарлап, чамланып, жанланып, чабырлары тап салып, от жагъа оту мутхуз жарытхан уллу юйню теренинде ары-бери барады, атасын ачыудан жарады.

¹¹ *Бырыкъ* — тегенеге ушаш, зугул терен орун; уллу зугул аякъ.

— Кимни кѳрген эсенг да, кѳргенсе,— дегенни айтды Баракъ.

Теирикам журтларында ата бла балада, юйор ичи арада ары-бери бурдургъан, кесин сюю сундургъан адет жокъ эди. Баязир да болушун айтды:

— Хау, кѳргенме!

— Къалайда, таш тиерик?

— Жорукъ къатында... Тюз да Балакъ ташны артында...

— Алайда... Чыккырчы Чына...

— Балчыракъ! — деди, садакъ жыялай тартылгъан Баязир.

Баракъ, тынгылап, мыйысына бир зат ѳтдюре тургъунчу, къатыны Жюзюк билди да тюзюн, кѳзюн сюзю. Жашы бла эрине, сѳз кѳоратыргъа эрине, ожакъ сынжыргъа къазан асды; мыдыхны бери тартып, гыржын салыргъа арауанны жарашдырды.

— Чына...— деп къайтарды Баракъ.— Былтыр Сылтыранда, къая ыранда айыу бла талашып, болгъаны боялгъан эди къаннга... Сора аны кызы...

— Бал тилей келген эди санга... Къатыны Батыуну ѳпкелерине сууукъ къатылып... Сен а... сыкъмагъанма деп... Энди уа... Къалай жиберликсе келечиле, кызын тилеп?

Баракъ, Жюзюкге къарап, сакъалын къашыды. Жашыны ашхыны юзюлгенча, ахтынды.

Чына, агъач, темир усталаны барыча, борбайлы бѳкем кишиди. Атасы Алауган туйюл эсе да, анга Алауган улу деп къоядыла. Уллу сюекли, темир жиекли болуучусу себепли. Озгъан жыллада Сылтыран деген жерде къаядан ѳрге чыгып, ыранда иги кесек талчыгып, жанлы атханлай, шырты деп, аллындан айыу чыгып, къарашыргъа, жагъалашыргъа, талашыргъа тюшгенди. Чына, уллу сары къолун жумдурукъ этип, сукъгъан эди айыуну тамагъына, кѳп кыйналса да, жыкыгъан эди. Айыу да, амал табып, уучуну баш къабын сыдырып алгъан эди. Хау, уучуну баш къабын сыдырып, айыу къаядан энишге жыгъылып кетген эди. Чына да юйюне, ким эсе да башыны орунуна къан тугул салгъанча, кызыл шишлик болуп келген эди. Баш терисин сыдыргъан айыуну терисине чулгъанып, чюгюрмесин¹² хорлагъан эди. Алай, башы туксюз къалып, толу тѳрт жыл ѳтгюнчю, сабийлери жетгинчи, жаралары ашланып, бир къужур кюелчен да башланып, жаныгдан тѳшекке тюше, кѳп кыйналгъан эди. Алтын Хардаргъа табу, алай а аны дарманын табып, Балчыракъны киндик анасы Эргоша сау этген эди.

¹² Чюгюрме — адамны этинде, бир жеринде териси кетип, ашланган жара.

— Аны ожакчы Омарны жашы Даулет тилейди,— деди Жюзюк.

— Сен терк кѳорагың, сен кюйюк! — деди анга Баракъ.

— Ким да телесин, алгъан мен этерикме! — деди Баязир.

— Аллыкъ эсенг, кѳара кѳабыргъага ауана булгъай, жубана турмай, Жорукъга бар, анда насиятлагъа кѳулакъ сал! — деп, чорт кесди Баракъ.

Тейрикамда тѳре алай эди: жашла, акъылбалыкъ болуп, кѳатын алыр заманлары жетсе, Жорукъга сый бла барып, тейрилеге кѳуллукъ этген хашкенлени неда элни Атасыны насиятларына тынгылай эдиле. Анга «жорукъ алгъан» дейдиле. Жорукъ алмай, бир жаш да кѳыз тилерге, аны юйюне келечиле иерге эркин тѳююдю. Жорукъга жюрюп, адет биллип, андан сора Голлугъа чыгъаргъа тийишлидиле. Голлуда уа алгъадан сѳйген кѳызы бар эсе — аны кѳачырыргъа, жокъ эсе — сайлап, сайланып, айланып, жаны бла байланып, башхасын тартыргъа керекди бахчасына. Баракъ, жангыз жашы Баязир, узакъ табарачанда безий, аны барын унутуп кѳойгъан сунуп, чамлана эди.

— Сибилчи сауду,— деди Баракъ, жеринден тура. Ол, тапхада быдыркъай бырыкълагъа бакъды да, ичинде чий балы болгъанын тапды да, аны жашыны кѳолуна тутдурду. «Ал муну кѳолунга!» — деп кѳычырды. Ол да адет эди: жашны Жорукъга кѳурлай жибермейдиле.

— Элте бар! Сибилчини аллына сал! Сюйсе, юйюне элтир, сюйсе — жыйылгъанланы сыйлар...

ХV. ЖОРУКЪ АЛГЪАН

Баязир, быдыркъай бырыкъны да алып, Жорукъга келди. Жашла жыйылып, уллу от да этип, Сибилчи да олсагъатда жетип тура эдиле.

— Тейри онг берсин! — деди Баязир.

— Тейри онгарсын! Биргебизге кѳалсын! — дедиле олтургъанла.

Киши жеринден тепмеди. Келгенни, жаратып, жыйыннга кѳошардан эдиле. Аны себепли, саламын алып, олтурур жерин кѳргюзтдюле.

— Жолда келе неда бара тюбешгенде,— деп, ушагың андан ары бардыра эди Сибилчи,— бир бирге аллары бла тохтайдыла; бири атлы, бирси уа жаяу эсе, атлы, атдан тюшюп, онг кѳолун кѳкюрегине алады, жаяу да алай этип, саламлашадыла. Жолда тюбеген тиширыу болса, эр киши кѳолун кѳкюрегине угъай, тобугъуна салып, тиширыу озгъунчу, алай турады. Тиширыу, эр киши жолоучуну таный эсе: «Бай-

чы биргенге!» — деп, не башха тейрини айтып, кьолун мангытайына салады. Танымай эсе, сёлешмей, алай а эр кишиге аллы бла ётюп кетеди. Арбада бир кьауум адам бара болсала, жолоучуну саламын алыр ючюн, арбадан тамата тюшөди, кьалгъанла жерлеринде олтурадыла, сёзге кьатышмайдыла...

Баязир, Сибилчи сёзюн бошагъынчы сюелип туруп, ол тохтагъан чакъда бал бырыкъны аллына салды. Тон этеклерин ёрге кьайырып, тал тёнгерекке олтурду. Сибилчи бал бырыкъны боза аякъны алгъанча алды да, аны эки кьолу бла тугун, кёкде жарыкъ айгъа кьарап, алгъыш этди:

Ай Тейриси — бай Тейриси!
Алтын Хардар — кесибизни!
Ачыуну кери кьыста,
Берирге болгъун уста!
Уру тепсеу тепсетме,
Къуру тирмен эхчетме!
Чола ишни энгсетме!¹³
Терслик жолла излетме!
Тархын¹⁴ от жандыр Жорукъда,
Тамырсыз кьойма жокълукъда!
Къарагъаннга кьарангыны чач,
Къармалгъаннга кьара жолну ач!
Ай тейриси, бай тейриси,
Алтын Хардар — кесибизни!
Сени кючюнгден алтыбызгъа бал да келди,
Чибинлени балгъа учургъан,
Ичибизде, ишибизде да тургъан,
Къудурет тейри, къут тейри!
Бизге чомарт бол, тейри!

Аны бла балны башындан бир кьапды; бетине нюр чапды. Сора бырыкъны жашланы алларына салды. Жашла да, кьоюнларындан бирер ашлыкъ кьалач чыгъарып, бырыкъны тегерегине тизилдиле. Бел бауларында кезлик орунларындан сай кьашыкъчыкъла алдыла, балгъа узалдыла.

— Бу жол кьатын аллыкъ жашла жыйылгъансыз, кьатынла кьаллайла болгъанларын айтыркъма,— деди Сибилчи бир кесекден. Жашла, бир бирлерине жингириклери бла кьатылышып, шум болдула.— Бурун-бурун бу жерледе, Девискаланы ёрледе, Чоппачынадан да алгъа, Бёдене деп, акъыллы, сакъаллы киши болгъанды, манга да бек ушагъан-

¹³ *Энгсеу* — тансыкъ болуу, термилну.

¹⁴ *Тархын* — уллу, кьууатлы, монг; бакъы.

ды. Мёлеуше деп да къатыны. Жети жаш бла бир къыз ёс-
дюргендиле Бёдене бла Мёлеуше. Жети жашны Мёлеуше
тапхан эди, къызны ким тапханын киши билмегенди. Жашла
уа аны туугъан эгечлери сунуп тургъандыла. Сабийле ёсген-
диле, акъылбалыкъ болгъандыла. Жашланы къатын алып,
къызны эрге барыр заманлары жетгенди. Юйленир кзуууму
болгъан — юйренир! Алай кеси эллеринде, билген жерлерин-
де къыз жокъ, кимни аллыкъ эдиле? Бёдене, аны кёрюп,
ачыудан ёлюп, Мёлеушени да ишинден бёлюп, кенгешгенди.
Ата бла ана не оноу этгенлерин ким биллик эди! Бёдене,
ол кюн окъуна жети жашына жети четен эшерге буюрду. Ба-
ры да, тарыгъа, тарына, табына, чабына, чачыгъа, къарыгъа,
четенлерин эшдиле, жыйылышып келдиле. Къарасала, жети-
сини жети тюрлю четени. Кими ёре, кими сай; кими — кенг-
бел, быдыркъай; бири зугул, бири тугул, жетинчи жаш а —
кзуру! Чыбыкыгъа бир жерге бармагъан эдиле сора уа! Ким-
ни чыбыгы базыкъ, къаты; киминики — иничке, ийилгич...

— Хо да,— дегенди Бёдене, жашларыны ишлерин кёре.—
Четенлеригизни да алып, ызымдан келигиз.

Бёдене жашларын хастанга элтгенди. Хастанга угъай,
бастанга ¹⁵. Бастанга угъай, астанга ¹⁶. Анда уа сан тюр-
лю къанатлы, жанлы, жаныуар.

— Энди,— дегенди Бёдене, жашланы сейир этгенлерин
кёре,— энди сайлагъыз да, жаныгъызны байлагъыз да, че-
тенлеригизге бирер жаныбар тыйыгъыз... Тыйыгъыз да, че-
тенлеригизде гурт салыгъыз.

Жашла ары-бери баргъандыла; четенлерин куудушлагъа
салгъандыла.

Биринчиси тауукъ сайлагъанды.

Экинчиси — къаз;

Ючюнчюсю — баппуш;

Тёртюнчюсю — къой;

Бешинчиси — киштик;

Алтынчысы — жилин...

Жетинчиси... кичиси; уялчагъы, кютюсю... Четени да жокъ,
этгени да жокъ; аны ючюн а Бёдене къайгы этмей, кёлю
токъ!

— Ха, энди барыгъыз,— деди ол жашларына.— Чаллыкъ-
ланы чалыгъыз, жерге урлукъ салыгъыз. Мал къозлатыгъыз,
хастан, астан орнатыгъыз! Заман жетсе, мен сизни чакъы-
рырма...

Жашла, сабан этип, къой къозлатып, кёол таш атып,

¹⁵ *Бастан* — къанатлыла тутхан жер; орун.

¹⁶ *Астан* — тюрлю-тюрлю кийик жаныуарланы кёолгъа юйретгинчи
тутуучу жер; чалы чалдишли орун; эргенек.

къачха къаранчха да салып, жатып тургъанлай, ыстым кече ай, толу жетип, толгъанлай, Бёденеден чакъырыу келди. Мёлеуше ыразылыкъ берди.

— Ха, желдигиз, кёрдюгюз, малыгъызны да бёлдюгюз... Қъарагъыз, неге жетеди кёзюгюз? — деп, Бёдене мыйыкъ тюбюнден ышарды.

Жашла четенлерин алдыла. Қъарадыла, сейирге къалдыла: хар бири кесини четенин ёрге этгени сайын, аны тюбюнден бир къыз чыгып бара эди! Жашланы бетлери жарып, кызарып, кызланы бир бирлеринне кыызгъанып, жутланып, аталарына къарадыла. Жетинчиси, кичиси, четен эшмегенине чачыллыкъ болуп, кёзүп, боюнун созуп, кесин ёре турукъ, къара тулукъ сунуп, алты кызыны арасында, алгъасына айланады.

— Эй, Тейрини уланлары, къатын сайлагъан эдигиз ол кюн бастанда, астанда, хастанда, — деп, Бёдене, алты кызыны да кылыкъларын кёре, башларын сылап чыкъды. Сора жашларыны булчукъларындан тутду. — Хайдагъыз, энди талакъ байлагъансыз! Гыржынлыкъ тылыгъызны мангылай теригиз бла баса жашарыкъсыз!

Қелинликке кёллене, кими иймене, кими юркюне, астан мюйюшюне юрюлдюле. Қими хазыр, кими базын кёрюндюле.

Биринчиси — къанкъылдады;

Экинчиси — къаркъылдады;

Ючюнчюсю — къууакъ-къууакъ этди;

Тёртюнчюсю — макъырды;

Бешинчиси — мяу-мяу этди, гырылдады;

Алтынчысы — жыйырылып, бурулуп, къубулуп, созулуп, сызгырды.

— Манга уа?! — деп кычырды кичи. Ачыудан кюйюп ичи, къалияр суусап ичип, къолуна къазыкъ алды.

— Сен а... — деп тынгылады Бёдене. Бирси жашларына кёз кысып, къатына чакъырды жангыз кызын. Сора кызыу сёлешди. — Сен, барып, терек кесмегенсе, буруп, четен эшмегенсе, юй болайым демегенсе... Энди уа сен не излейсе?

— Манга да къатын ал! — деди уялмай, чибинлерин тыялмай.

— Тал турукъгъа юйлен, юй болургъа юйрен! — деди атасы.

Жашла харх этип кюлдюле. Қичи къарындашларыны кёлюне тийдиле.

Қичи къарындаш амалсызгъа къалды. Олтурду да, жияды.

Ол заманда Бёдене, кичини сокъураннганын кёре, жашыргъанын ачханды, къууанч хапар айтханды.

— Қичи жашха узакъдан къатын алыргъа жарамайды, —

деди.— Юй, ата-ана аны кьолуна кьарайдыла. «Кичи келин— ичгери келин» деп андан айтадыла. Кичини алгъаны да, кесича, юйге байланып болургъа керекди — юйге, журтха, атауул этген умутха! Алайды да, мени жангыз кызым — кичи келиним боллукъду. Энди билигиз, айтайым: аны Мёлеуше тапмагъанды, биз аны жаз башында, жылыда, гау этеги мырыда табып келтиргенбиз. Серлендирмей ёсдюргенбиз...»

Атасыны андан ары не айтыргъын да сакъламай, кичи жаш ёрге-ёрге секиргенди. «Эгечин», сермеп, кьоюнунa кёлтиргенди!

«Къылыкъсыз десенг а,— хай-хай-хай»,— дешип, ёндешип, баш чайкъай, кьатынларыны да кьолларындан тутуп, бирси жашла да отоуларына кетгендиле. Жашагъандыла, сабан да этгендиле. Кичи жаш Бёдене бла Мёлеушени биргелерине тохтагъанды. Айтыугъа кёре, кьартланы кёллерин сакълагъанды. Бек халалдан, тазадан, тейри болуп кьалгъанды. Бююнлюкде — босагъа, юйюр тейриси олду, аман эркъуштурла! Даулени чомартлыгъы сёнгмесин, аны халкы аурууталау кёрмесин! Ёзге уа, мен Даулени урлугъунданма! — деп кьошду Сибилчи. Балдан да кьашыкъ бла бир кьапды.— Майна, жашла, телибашла,— деп, уллу насиятны тауусумун этди сора.— Бёденени келини кьайсы жаныуардан туугъан эсе да, анга ушагъанды. Аны кьайсы жашы кьаллай четен эшген эсе да, алгъан кьатыны да анга ушагъанды. Быдыркъай, ёре четен эшгенни кьатыны — узун бойлу, субай... Къылыкълары, ылыкълары да алай. Бир-бир кызыла, эрге баргъанлай, гурт тауукъла кирик, жумуртханы, баланы да кьуядыла; мешхут кьозгъап, чачханларын, тапханларын балаларына чёплетедиле. Бирсилери уа — тюз да баппуш,— жюрюшлери, кюлюшлери, юй ишлери... Ючюнчюлери кьаздан кем кьалмай, кьаркьылдайдыла; тёртюнчюлери — кьой — асыры жууашдан, тюбюнге салып окъуна сой! Башхасына кьарап турсанг, тюз да гырныу киштик — кюнде жатаргъа сюер, жукъ айтсанг, жанынга тиер, гырылдар, бетинги тырнар... Ай, жашла, телибашла, жилиннга ушагъан тиширыуладан а тейриле кери тутсунла! Аныча сюркелген; жашырына, жыйырыла билген; бурула, кьубула, кокалана, жойкьулла, сюзюле, кьурукълана, бюгюле, седирене, тигиле, ..., сие, кьурута билген! Бёдене жашларына кьатын алгъанлы бери да, тиширыула алай келедиле. Аланы Кёк тейриси, элия да тюрлендиралмагъандыла, тейри, лязим, тюрлендираллыкъ да болмазла. Бек акъыллы эр киши, юйюр кьуардан болса, аллыкъ кызыны неге ушагъанын, аны кьылыгъын, жүреги нени унагъанын, унамагъанын иги сюзсюн, сора жүгенни алай юзсюн! Кесин билсин, аны билсин, андан сора алып кел-

син! — Сибилчи иги кесек тынгылады, солуу алды. Бал кыа-шыгын да жалады.— Тиширыу тал кибики,— деп башлады жангыдан. Жашла тынгылашдыла. Сибилчи сары сакчалын сылады, кыызланы дагыда сызлады.— Хав, батыр эркыуштурла, тиширыу тал чыбык кибики, жайыла, жыйыла, жумула, кыубула билген, кыалайгы салсанг да, тамыр ийген... Кыон таякгы да ушайды, жарыта билсенг! Аны кыолундан тутдунг эсе, бетинге кыон таякылай тийме кыой — кыойунг жарып турсун! Эри аккылы болса, тиширыуну кыорю кыалайгы тийсе, тап боллугун кыореди, алайгы ыз береди.

— Тиширыу — эрини чабыр мидели, жаратмасанг, кыойуне кыайтар! — деди жашладан бири, баям, кыоретилмегени.

— Ха, айтмай барама, жашла,— деди Сибилчи, сарымор мыйкыларын, буруп, кыулак артларына сала. Ол жаш оспарырак селешди эсе да, Сибилчи анга ачыуланмады.— Эр кыи алгын кыатыны бла келишмезге да болур. Ол заманда не этеди? Алгында, намысын кыорюп, сыйюп, кыалай алгын эсе да, ол адетин бузмай, ата кыойуне да алай кыайтарады. Жаш, кеси барып, кыайын атасыны аллында баш ийип, суюле, былай айтады:

Уллу агыачда терек кесдим.
Кыой ишлерге мурат этдим,
Кыийлмеди, жарылмады,
Буруш кыайнап, кыуруп кыалды,—
Айтханыма багылмады,
Отума да жагылмады...

— Кыайтарсанг а игимиди? Аны ызындан аллыгынг жылян эсе уа? — деди дагыда бир жаш.

Бырыкыда бал тауусулгын эди. Жетегейле жети айланып, танг хауасы ургын эди. Ол заманда Сибилчи, Тейрикамны билгичи, этеклерин кыагы, жеринден турду.

— Алгын кыатынын башына жаратмай, кыойуне кыайтаргын эр кыи — жалкыаулукуну азыгы, жамауатны жазыгы! Иги сайлагы! Сайласагы а — кыоймагы! — Сибилчи, аны бла насыятларын бошоп, кыойуне кетди. Жашла да жайылдыла.

Ол кече Баязир, Баш Адыргы кыон тийгинчи, Жорук тийресинде айлангын эди. Сора, ит сыйгинчи жетип, Кыналаны хунадан секирип, ичине тышдю. Кынаны тонгузларын кыоркютдю. Баугы жух уруп, бугыунуп, Балчыраккы кютдю. Кыоте кетди да, куудушха батып, Чомпарас, аны жуклатып, кыойуне мулхар атып, кетди.

Баязир уянгында, ёз халын кыорюп, уялгында, Балчырак балчык малтай эди, батып, жыйрык этеклерин ёрге

атып. Анасы Батыу — арбазда — кызындан артха кыалмаздан, муркку эте. Чына чыккырлык кыангаларын керте. Баязир Балчыраккы балчык бутларына куудуш чалыны хырезлеринден кыарайды. Батыу бла Чынаны кетерлерин мараиды.

Чынаны жалан башына кюн тийди да, ол юйге кирди да, ызындан Батыуну чактырды. Баязир кыойча мактырды. Балчыраккы аны изеуге чактырды.

Баязир, кыолуна кюрек алып, кепге балчыккы атып, Балчыраккы атын айтып, селешди:

— Таууккымуса, кыоймуса? Баппушмуса, кыазмыса?

Сибилчини кечеги насыятларындан хапары болмагъан Балчыраккы, бетин ал ботасы бла сюртюп, Баязирни да бияры тюртюп, балчыккы ортасында эки кыолун белине салды.

— Зурнук эсенг — уч, жиян эсенг — сюркел! — деди.

Балчыраккы айтханны абаданла да ангыларча, эсде кыалырча этсек, ол аны жашха: «Былайдан думп бол!» — дегенлиги эди. Баязир кыызы айтханын тилманч излемей ангылады. Бютюнда бек эришип, кыатына жуууккы барды. Отлача жана тургъан келлерин Балчыраккыдан алмай, айтды:

— Учсам — учарса, жыгылсам — тутарса! — Балчыраккы бети, бусагъат кыабынып кыаллыккыча, кыабынып, ол, бир кере да абынып, балчыгын малтаргъа кыалды. Баязир, бютюнда кыадалып, аны эсине салды: — Тюнене алайда хуна артына бугъуп, келлери жау чыраккылай жанган кыызчыккы сен эсенг... Учуп баргъан зурнукла мени кере билирге юйретгендиле. — Баязир, аны айтып, тон хуржунундан иничке жаулу кыайишни чыгъарды да, кыыйырын илинемек этип, кыызы боюнуна атды. — Илгиги — сени, айылы — мени! — Жипни бирси кыыйрын да кыызы юсюне агып, секирип, хунагъа минди, аны юсюнде аяккы бюкдю. Тепседиле безирей, кетмеди, билдирмей: — Хычауман ай юсюбюзде! Эл жыйылыр ишибизге! Хунер кыала ачарма, Аднш майдан бегитирме, чариш оюн келргюзтюрме! Аллай Голлу болур бизде — кыалыр кибик эсибизде! Ары дери балчыккы малта, шошчуккы атла, ген чарыккыла да кыапла! Тоюбузгъа, кесинг кибик, бир чочха да антла! Голлуда кыолума тиериксе! Жип салгъанма, илгигин кесинг ачарса, айылын кесим табарма! — Аны бла, хунадан секирип тюшюп, Баш Адыргъа чабып кетди.

XVI. ЖОЛ

Жор ишлеген — ёлюрге,
Жол ишлеген — ёмюрге!

Эски насият

Баязир жети кюн жети белге чыккыды; жети дуппур, сызгъа, кьоюн санады; чаууллагъа, суулагъа да къарады.

Жети кюн да жети элге къатлады. Сёлешди ол, бирге жыйып къартланы. Ыразылыкъ — тапханы! Сора жыйды жашланы.

— Эмискир элле биригирча бирге,
Къууанч, бушуу билинирча тийреге,
Келген кьонакъ аман айтмай кетерча,
Эркъуштур да бир элден бир элге арбасы аумай жегерча, не этерге керекбиз? — деди.

Терен сагъыш жаш къауумну иги кесек чырмады. Айталгъан а чыккымады.

— Биринчиси — жол! — деди Баязир.

— Жол! — деп къууандыла тейрикамчыла.

— Жол! — дедила Жансалгъычыла.

Бирси элле да къууандыла.

— Жол ишлербиз! — деди Баязир. — *Жолу жокъну — кьолу жокъ, кьолу жокъну — онгу жокъ, онгу жокъну уа — досу жокъ!*

— Халкъны бетин чыгъаргъан — аны жолларыдыла; адамны бетин чыгъаргъан — аны кьолларыдыла, — деди Сибилчи да. — Арада ишсиз айла бар, жол ишлегенде файда бар.

Уллу, гитче да жыйылгъан Жорукъ, Баязирге ыразы болуп, къарамлары бла не айтаса деп, соруп, Сибилчиге къарады. Сибилчи сарыморгъул мыйыкъларын, буруп, кьулакъ артларына сала тургъунчу, Хайыкку сёлешди:

— Баязир улан, сен жаша да, биз ёлейик! — деди ол, Тилебуккугъа терс къарап.

— Хайыкку, ол сени ёлюрге чакъырмайды, жол ишлерге чакъырады! — Муну айтхан Тякку, Хайыккуну халжарында, мешхут къатыш мулжарында Тилебукку тепсеген «Тепенаны» унутмагъан эди. Аны себепли Хайыкку, Тилебукку тейрисизге терс нек къарагъанын терк ангылады. — Бирле мулжар ишлейдиле, бирле жол... — деп кьошду.

— Мулжарны салгъан этедиле, ишлеген этмейдиле, — деп тюзетди Тяккуну тилин Тилебукку.

— Да энди салгъанны-къалгъанны биз сенича къайдан билейик, — деп къаккыды Тякку да.

— Да, Баязир, Адиш деп, Хунер къала деп ынгырдай

эдинг да? — деди Мырмаза, сёзню эркуштур сантладан жол кѣуумуна кѣйтара.— Жолму? Адишми? Хунер кѣаламы? Огѣесе... хауа табамы юркебиз?— Мырмаза жаш кѣауумну аллында Баязирни аман бетли этерге сылтау излегенин кѣартла дурус ангыладыла.

— Батыр Мырмаза,— деди Сибилчи, аны хыйласын жутмай.— Жырау да, сен да «Кѣз байлау» оюнда кесигизни тюйдюре кетгенсиз да, жарымлыкѣа жетгенсиз! Жолу болмай, не иш этиледи?

Жашла, кюле, Мырмазаны кюл этдиле. Ала, ичлеринден Мырмазагѣа кѣыз, Баязирни кѣатына кѣысха тохтадыла.

— Тейри болсун, жол ишлемей, кѣатынынга да баралмазса,— деди Хайыкку.

Хайыккуну кѣарангыгѣа, хатчоргѣа, хайыуаннга окѣуна санаучу эдиле. Ол а, тура кетип, бир сѣз айтса, ол саулай эркѣуштур халкѣны акѣылындагѣы болуп кѣала эди. Ким даулашаллыкѣды, жолу ишленип, жолоучу да эшикден таукел кире башлагѣынчы, тиширыу кѣатын болургѣа жетишеди деп? Бир-бирде, жолсуз такѣырны ызлаялмай, жолоучу тар чатны арасында байланып окѣуна кѣалыучуду. Аны эсгерип, Хайыккугѣа антсыз дешип, сёзню кесип, жыйылгѣанла Сибилчиге кѣарадыла. Жол хакѣындан Хайыкку келтирген мисал, юрекеге асуу эсе да, миллетге оноу туюл эди.

Сибилчи сарыморгѣул мыйыкѣларын буруп бошады; бийикжагѣа кѣапталыны туюмелерин бошлады.

Андан сора Жорада, жаз тили да жоргѣалап, былай айтып башлады:

— Эй, сиз аман эркѣуштурла, жугѣутурла, жугѣурла! Голлугѣа деп жулкѣуна, от саласыз тукѣумгѣа! Алай а сиз бек алгѣа элге, жерге кѣарагѣыз; ата-баба журтлагѣа жол сурагѣыз, кѣурагѣыз. Ансы бир кюн байрамлыкѣ — юйге, мюлкге хайрамлыкѣ! — Сибилчи, кѣызылууурт жашлагѣа кѣаш кѣагѣа, кѣорсунуп кѣарады. Тужурлу таягѣын кѣолуна алды.— Жалкѣау жашла, камсыкла; жукѣ билмеген жазыкѣла; олтурасыз, ичесиз; чабырлыкѣла бичесиз; юрге, чынар кюйдюресиз, бизге да туюдюресиз... Жолу, онгу болгѣаннга, кѣайданса деп соргѣаннга, не айтыргѣа уа билмейсиз! Билмейбиз деп, кюймейсиз, башыгѣызны туюмейсиз...— Жашла солууларын тыйдыла; кѣартла да тунтуйдула.— Жашай бара, сыртда тохта да, артха кѣара,— деп, Сибилчи насиятын жаланда Тарыуайгѣа этгенча, анга кѣарап айтды.— Кюнюню, ишлеринги туура сана. Ол заманда айып келмез тукѣумунга, тынч болур Тюп дуниягѣа кѣутулургѣа! Эй, сиз, Чоппачына алгѣан жерни иелери! Бийикде жашагѣан халкѣ бийиклиги ючюн хакѣ бермейди! Бийиклигин бийикке тергемейди! Майна, не кѣрюнеди? Акѣ чууаналы таула — таракѣ-

тишле, гяппишле; алауган-мукъур белли, кьадалгъыч-къапхыч желли; буз азаулу, состар кьадаулу... Журлу, буулу, адырлы; суулу, кьуулу, бадырлы; сызгъалары — андызлы, узгъалары — зынтхылы... Акъ къаялы кюнлюмледен, кёк ге-леулю сыртладан, чегетледен чокъуракъ суулу сызгъала эне-диле. Нарат агъачлы, бийикли, битикли, къыялы, къаялы, бе-дикли; ыскындыклы, шындыклы, гъойгъумлу этекледен — тоюмлу, отлу, гирхолу сыртла кётюрюледиле. Эки тауну ара-сында кенг ёзен тют-тюздю — бир жанындан бирси жанына толу бир ат чабым! Жансалгъыны энишге жанындан Юргели эл барды, Огъары Кюнлюм, Тёбен Кюнлюм деп, экиге юле-шебиз... Ёзеннге кюнлюм десек, келир тёлюле жангылырла, тюзюн сюзюп къоймасакъ, бузуучула табылырла. «Кюнлюм» дегенни «Кюн тийген сырт» деп ангыламагъыз, «Кюнлюм» десек, «Кюн тийген жерим» дегенибизди... Биз, эркъуштурла, кёзге кёрюнген, кёрюмеген да табийгъатны барына — ёз ха-лына, болгъанына кёре къарайбыз, атын да алай атайбыз. Не-ге да «меники» деген сезим — бизденди! «Кюн Тийген Жерим» эди алгъын Юргели. «Кюн Тийген Жериме жыйыллыкъ-быз», — дсучю эдиле, Юргели ёзенине жыйылырдан болсала. «Таш кьобарлыкъбыз» дер орунуна «ташымы кьобарлыкъ-быз» дегендиле. Анга дагъыда «юи ишлейме» угъан, «юйю-мю ишлейме», «къатын алама» угъай, «къатынымы алама» деп алай эди. Тейриле хар затны да хар адамны кесине энчи мюлк этип бергенча, алай кёрюнгенди. Адамла арасында эн-чилик, эпчилик жюрюмеген заман! Алайлыкъдан, бош, «жауун жауады» демей, «жауунум жауады» дерге керек бол-гъанды. «Кюнлюм тийди», «сууум кьутурду», «элиям жашна-ды»... Хар ким да хар затха да алай сакъ андан болгъан-дыла. «Тейрим алдамасын, кьонагъым кьаргъамасын», — деп, тукъум чёкде кьолларын мангылайларына, ызы бла кёкюрек-лерине салып, тейриге бла кьонакъгъа бирча табу этгендиле. Сабийлеге кьонакъ сыйлы болгъанын эсгертгендиле.

Табийгъатны бар ишине, кьудуретине толу ийнаннган эркъуштурла кеслери да, аны киби, саулукълу болгъандыла: толкъусала — толкъугъанда, таркъайсала — таркъайгъанда! Не тюрюлю ишлеринде да кертичи, толу! Талай ишни талмай этгенле! Сезимлери да анга кёре: адам не тюрюлю хыйланы, харамны да билип этеди, игиликке да кесин алай юйретеди; тейриден не тилерге десе да, аны угъай демезлигин биле, жю-регинде жерсиндирип, алай тилейди...

Артдан-артха табийгъатха иелик сезим сидиреп, сиз да, жашла, безиреп «Кюнлюм» демей, бош алай «Кюн» деп кьояргъа кьоркъмайсыз. Биз анга бек тынгысыз болабыз... Ма Баракъ улу Баязир барды да, бу жерлеге «Татартют» де-ген сёзню келтирди, кёл этдирди. Энди уа Тейрикамчы тели-

лени, серлени, чамчыланы, камчыланы — тамгъа салыргъа юйретирикме дейди. Юйретсин! Тамгъа, чекден атлап, чамгъа чартлап, жашауубузну терсине тентиретмесин ансы... Аны барын не ючюн айтама, жашла, сизге? «Жол» деп къоябыз, «жолум» демей. Ишлесек, ол барыбызны да жолубуз боллукъ туюлмюдю? Бу жашауда, келлик жашауубузда да?

Жашла иги кесек тынгыладыла. Алай, хар жерде, хар ёмюрде болуучусуча, бу жыйынны арасында да бар эди бир къанбуз — терсинден тутуучу Жырау. Ол, адепсизден, чурум излеп, тапсыз сорду:

— Алтын Хардар, керти эсе, ой Сибилчи, ол да, сенича, Жорукъгъа келип, бизге ауаз нек бермейди?

Сибилчи анга сейир этип къарады.

— Да сени Тейри кёмген, тели кёрген! — деп жаныды со-ра. — Кюн таякъланы кёз кёрмейди, аны ючюн ала жерни жарытырдан, жылытырдан къалмайдыла. Бу жерледе сабан энди сюрюле башлагъанды. Сабан агъачны ал башындан тюз салыу — жашладанды! Билебиз, сабан агъач жыра барса, чюйрелик да чыгъа барыр. Къарангыда чырахтан болуп, сокъурлагъа кёз жарыкъ берген Кюн Тейриси Ра игилик муратланы кёплени кёллерине салады. Да, не медет, кёзю кюнню жарыгъына ачылгъан сокъур, олсагъатдан кесине кёз жарыкъ бергеннге дау айтып башлайды. Сен да алайса, Жырау! Санга кёз жарыкъ берген тейриге сен дау айтып сюелесе! Кесини тургъан жерин ашагъан кюелейсе!

Жашла Жырауну кёзюне-башына тебиндиле. Жорукъдан чегиндирдиле.

— Баракъ улу Баязирге андан айтама мен, — деп, Сибилчи, жашланы Жыраугъа этгенлерине ыразы болуп сёлешди. — Кёз жарыкъны сен кимге да бер, ызына хатер излеме ансы! Игилик — шаудан! Ол аямайды сууун ёгеден, ёзгеден, жууукъдан, жаудан; огъурлудан, огъурсуздан да кыызгъанмайды. Алай а, жашла, билигиз: игиликни терк унутхан къатыбоюн кёплеге аса турур азап чоюн! Тап тюшгенлей, озар, къутурур, башчылыкъгъа да къутулур... Сора сау кёрейим халкъынгы — ол баса кирир талкъыны: закийлени, эрлени узакъ этер; туумакъланы, серлени ийнакъ этер; хурметсизлик баз болур, эй-хей деген аз болур! Аллай адам кёзюню сокъурлугъун, сыртыны бокъурлугъун башхаладан кёрюр! Мен ёлейим да, сен жаша дегеннге ийлешир, жеринги таны, тап жүрю, бир-силеден ауур туюлмюдю жүюнг деген бла уа демлешир, сермешир... Сагъайыгъыз, сакъ болугъуз, игиликге жакъ болугъуз...

Баязир, Сибилчини насийхатларына тынгылап, иги кесек дерс алды. Не сёз, Жансалгъыда, Жалпакъда, бери жаны Жантайда, Юч Тай Кетген жарда, Дыркыла бла Дууутда,

Тейрикамны кесинде, Бууулгъуну тѣшюнде жашайдыла тюрлю-тюрлю тайпала; бирде, толуп, чайпала, бирде... ичер суу да таркбая... Ийнек саууп, жау эте, жаш тѣлюге дау эте... Алай сюзюп, къаст этди, бузулмазгъа ант этди: халкъ жашагъан жерледе иги да бар, аман бар; тюзлюк бла терсликни тюз сюзерге амал бар — тюзню бери тартмазгъа, терсни ары тюртмезге! Алай бла тайпаны тюз жолдан чиркитмезге!

Андан сора, терк туруп, Сибилчиден бет буруп, былай айтды, сагъайтды:

— Ишлерикбиз, келишип, бир бирибизге эришип!

— Эр сѣзю! — деди Сибилчи.

Оноу битди, этилди, эл-элlege да жетилди.

* * *

Эрттенликде чыкъ тюше, тыхтел, дыгъынен бише, сызгъа-лада жумарукъ сызгъыра, дыркъылада бѣдене бытбылдай, жаз тауукъла къанкъылдай, элге, журтха шатлыкъ келген кюнледе, къодучу Копай, къалагъа чыгып, хапар берди эл-леге:

— Оу-ий, эркѣуштур миллет! — деп къычыра эди ол, Эмискир черегин чайпалта, Алача тауну этегин уята. — Башына бѣрк кийген, аякъ тюрбюнден жели чыкъгъан — жол ишлерге!

«Жол ишлерге! Жол ишлерге!» — деп безелене эдиле Башиллик къаяны боралары, къая къызлары.

Кюн ортагъа Ыргъайлы кѣлню боюну адамдан толду.

Баш Адырдан чыкъдыла: Тякку бла Тиякку; Зиякку бла Тилебукку; Хайыкку бла Темукку.

Дагъыда чыкъдыла: мыйычы Мырмаза («мыйычы» дегенни «акъыл» дегенге санап, Мырмазаны акъыл устасы сунар-гъа керек туюлду. Ол тейри тобалыкълада-ѣзгеде, мал кесилип, аны башы биширилген жерледе, аны мыйысын тилеп алып ашаучу эди. Ныгъышлада, ѣзге чогулушлада сѣлешсе уа, кншини айтханына бюсюремей, даулашып, «мыйынг жокъ-ду» дерге ѣч эди. Баш Адырда анга «мыйычы» деп андан атагъандыла);

жыйычы Жырау (аны тюз аты Дорбункъул эди. Къайры барса да, къайры кирсе да, неге да бурунун салып, ийисгеп айланыучу эди. Ол да «жыйычы» андан болгъанды);

къыйычы Къайсар (Тейрикам элни башха тийрелериндеча болмай, Баш Адырда отун аз эди. Тарны улуу агъачы Эмискир черегини ары жанында — Бууулгъу дуппурну чегетинде — къалып, андан бери агъач ташыгъан къыйын эди. Аны себеп-ли асламысында къыйы от этиучю эдиле. Къайсар, жаш эсе

да, айланып, кыйы кесип, горча кюбарып, сыгып этип, кылап, кырутуп, аны бла жашаучу эди. Ангылашынады чам аты кыйычы нек болганы);

жыйрыкчы Журтакъ (баям, аны ангылатырга керек болмаз: Баш Адырны бир ёмюрюнде эр кишиге жыйрыкчы деп аталган эсе, ол иш, айхайда, Журтакъны кийим тигерге усталыгындан болмаганды. Жыйрык жаны бла аны усталыгы башхада болур эди...).

Баязирни татлы тенглери Тахан улу Тарыуай, Кыплан бла Шауай.

Чоппачына аппагы ушамаган, Дебетни да кыатламаган Баракъ, жол ишлерге чыккан эр кишилени арасында бек деменгилеси эди — не улту ташны да кётюраллык. Баязир а — не, ол баш эди, жол ишлеткен уста!

Огъары Кыпчумден — Тейрикамны баш тийресинден — чыкдыла: ожакчы Омар, кышакчы Кажок, сырчы Сыллы, Талкычы Тахан, чабакчы Кыден, чыккыры Чына, жылкычы Жырткы...

Юргелиден — ючеулен;

Жантаидан — жангыз келген Келемет.

Элмслиден — юрюлгенле, сюрюнгенле, суююннгенле — жаш-кышла;

Жансалгыдан — юч да жашы Аймуш, Баймуш, Саймуш бла Рачыкыау чыкды. Рачыкыау гетмен, балта, ылытхын да тутта билген эр эди. Алай, не дегин, жыйыны азыракъ эди. Элнн эсли адамлары ыйлыгып, эл аягына жыйылып, жыйыны жангыдан кыуарга дедиле. Терк окыуна кёбейдиле. Тулпар жашла тизилишип чыкдыла; азыкыга да бир ууанык жыкдыла.

Бары жыйыннга чыккан, болмай ишден буюккан, кыуолдула беллеге, арба ётмез жерлеге; кыарамай бузга, желлеге, гыйы ташлы ёрлеге...

Бечеу жекдиле кюресге. Эл кыарай эди кюрешге!

Баязир антханча, келишип, бир бирлерине эришип, танг атдырмай, чабышып, чыга эдиле юлледен, жокъ эди сылтау излеген. Бир жыйын Эмискир боюну бла ёрге, бирси жыйын Тейрикам башы ёрге бара эдиле, ашыгып, бир бирлерин да табышып. Тейрикамны орта эли Жансалгыда тюбеширге эди оноу: бир жыйын башындан энишге, бирси жыйын тюбюнден ёрге сала арба жолну, алайга жетгенде, тейрилеге тобалык салып, жалбаруу этерге...

Баязир, анда-мында ыз сала, ёнчелей, жолчула, ишлеп, кызсала, алагга да эс бере, башчылык этеди.

Ташла кюбарыладыла. Жарыладыла. Тёшден энишге барыладыла.

Жол къазылып, базынып, арба ётерча болса, аны тиги жанында кенг хуна къалайдыла.

Баязир, Чоппачына къаланы энишгесинде, Тейрикам башы тик жерде, акъмангылай ёре ташха алыкъа бу жерледе киши окъуялмазлыкъ тамгъала салады.

XVII. ГЮРГЮЛЮШ

Иш да бара, жол къарала, жай ётдю. Баязир ахыр тамгъасына жетди. Аны да тишеди. Терлеп, бёркюн тешип, ташны ауанасына олтурду. Аркъасына сериуон урдуруп, солуу алгъынчы, тебентин ёрге айланган къатын жыйынны кёрдю. Къуугъуннга келген кирик бары, къужур къутсуз эди халлары.

Къатын келиу Баязирни ахын алып, ол бёркюн кийди. Бир палах болгъанын билди. Эмискир боюнунда туйюш чыгып, эр кишиле чапсала, аланы тохтатыргъа боллукъ эди. Къутургъан къатынла бирикселе, къозуп, тебинселе, теберилселе, алларына кенделен тюшерге амал жокъду.

Баязир тегерегине къарады: кёк къаралып, уллу боран келгенге ушай эди. Ол, жол кыланчыны Жансалгъы жанына айланган табасына ышыкълап, алыкъа арба ётмеген, ылытхын ызлары кетмеген ташлы жолгъа чегинди. Жерге жата башлагъан боз туманны ичинде Жансалгъы жанындан келген бир къарелди да кёрюндю.

Жангы къазылгъан къара жолну талап, таплап, жамлап келген толкъунлу-толанлы ырхытай, къутуруп келген къатын агъымдан ол жангыз къарелди къорууларыкъча, Баязир: «Ай, алтынкекел тейрибиз, сен бол!» — деп тиледи. Ангача, къарелди жууукълашды. Баязир да, къууанып, кёлюн ачды, къара туман топуракъ жугъу ташланы аз мылы этген жолда, аякълары жумушакъ жерге бата, кючден атлап келген — Жансалгъыда Тохтарланы Тохтамишни къатыны Гулукъ эди. Тохтамишге токъсан жыл болгъанда да сабий тапханын кёймагъан, бусагъатда да, баям, ата юйюне кёюнунда кыгъанагъы бла келе тургъан Гулукъ, алайгъа жетди. Баязирге да бет этип кыйналмай, акъмангылай ташха аркъасын таяндырып, бутларын узандырып олтурду да, сабийгё ёшюн салды. Къара шинли, борбайлы, сыргъа тогъайлы Гулукъ, этинден-женинден сабийни тилине, тинине сют къалай баргъанынамы тынгылай эди, огъесе арба жолну белден аудуруп баргъан эркыштурлагъа сейирми эте эди, — къужурла уюгъанды. Алай а бир кесекден Тохтамишни ючюнчю къатыны, аны онтогъузунчу жашыны анасы Гулукъ, аркъасында жаныуарла жёбелегенча, тынгысыз болуп башлады. Баязир, аны сютлю

эмчеги, шып деп, сабийни ауузундан къалай чыкыгъанын эшитди. Сора Гулук кыппаны кырдыкка салды да, тобукларында артха бурулуп, ташда жазыулагъа къарады. Баязир биле эди: бу жерледе, элледе, куман тамгъаланы таныгъан жаланда Тохтамиш эди — куман ханны учхуну! Алай ол тамгъа таныргъа Гулукну да юйретген болур деп, Баязирни эсинде жокъ эди. Аны себепли Гулук, жазыулары кёрюп, сейирден ёлюп, кырдык юсюнде тыпырдай, терсине кете башлагъан кыппагъа да эс бурмай, аланы къол аязлары бла сылай киргенине сейирсинди.

Ол кезиуге тѣбентин ѳрге кѳутуруп келгенле, «Умпыр»¹⁷ тепсегенле, дуппурдан бери къарадыла. Акъмангылай таш, бу-сагъатдан аланы юслерине тѳнгереп кетерикча, Гулук аркъасын анда жазыулагъа кълкълэ этди. Кълтын агълым жууукълаша келгени кълдар, Гулук да алайда, акъмангылай ташны юсюнде, жазыула угълэй, алтын асырау тапханча, амалсыз болуп, чепкен кѳлеги кичитген аркъасын ташха бютюнда бегирек кълсады. Баязирни жазыулары, аны аркъасында кичитген жерлерин табып, аламат кълшыгъланча, кесини ол этиуюнден ырахатлыкъл да габады. Баязир, бирда болмаса да, сабийни сакълайым деп, кълппаны кълюнуна алды. Акълъртынчылкъл сорду:

— Гулук... кълтургълан сууну аллы бери жетеди.. Сен билемисе?

— Кълулакълларына бир зат чалыннган эсе, алыннган болурла... Мен а... окълудум, тоба.

Гулук къларады да, санады: Кажок кълтыны Керкисир, Сыллы кълтыны Тайбат, Кълден кълтыны Кълыздарай, Жыртыкъл кълтыны Кълргълый, Кълылыч кълтыны Кълылчылкъл, Эргоша бла Топаз, тул кълтын да Тилдарай... Ала бары — алдагълыла. Кълалгълан ырхы уа таныгълыусуз, къланыгълыусуз арыусуз...

— Эл бичен деп, бечеу эте, бечел болуп айланнганда, эрлерибизни таш тѳшекли этгени аз кибики, энди бу не аламатды — ташха жазыула жазады деген, — деп кълза эди алда келген кълтын, шулан жюнден согълулгълан ботасы да, седиреп, желге тагълыла. — Хы, эр киши таныгълын кълыймай, этлерин терилерине кълтдыргъланды, жабагълы тѳшеклеринден айырып, мулхар-мешхут тѳбеледе жатдыргъланды... Энди уа ол, жазыула жазып, Кълыяма Кълппа Кълыйкъл Кълден да анга базып, хыликкя этергеми кълалгъланбыз? — Ол жылкылчы Жыртыкълны кълтыны Кълргълый эди. Жыртыкъл, талкылчы Таханны

¹⁷ «Умпыр» — эрттегили тепсеу: жортууулгъл баргълан, урушдан хорлам бла кълйтхан аскерчиле тепсегендиле.

тамата кызы Тайбат бла иши болмай кьалгъандан сора, Юргелиде Топалмырзаны эгечин алгъан эди. Энди уа юйде кьалдым деп олтургъан Къыргъыйны. Ол Жыртыкьдан жети жыл тамата эди — уллуаякь, кьонгурбет, саулукьлу кыыз. «Олтургъан кыыз оруну бла» дегенлей, Къыргъый, кертиси да, Жыртыкьгъа келгенлей, аны терк окъуна юй этген эди. Бир бири ызындан кызла, жашла да табып. Алай а, Жыртыкьны жылкысына жыйын бёрю чапхандан сора, бауур кирик, уюп тургъан юйю дауурлу болду да кьалды. Жылкыны жыртыхан жыйын бёрюню кьанчыгъы кесини кьатыны кирик, жылкысы эсине тюшген сайын, Жыртыкь аны жыртыды. Къыргъый, туююшюп, эринден юшюп, юйюгюп, куююгюп, тюнгюлюп, эл кюлкюлюгю болгъанча да кёрюнюп, ата юйюне кетеди; кьайтмазгъа ант этеди. Топалмырза, хуна кьаларгъа кыза, эгечи кьайгъылы болмайды. Къыргъый Жыртыкьдан тарыгъып башласа уа, ийлеуюн талкы бла жетишдиралмагъан чабырлыгъын аны аркьасында жумушатады. Жыртыкь жыртып, Топалмырза кьыркып, ийманын жыйышдыргъанларындан сора, Къыргъый, бир сабийин кьоюнуна алып, бирсин кьолундан тутуп, антын да унутуп, юйюне кьайтады.

Энди уа кьоншусу Керкисир айтханнга кёре, Баязир да, тынгылауукь Баракьны хауле жашы, жол кьошулгъанда, уллу ташха аны хылыккя этип жазгъанды.

— Умай бийче урушмасын, ёзге уа, биз кишини гурушхасын кётюре келмегенбиз! Ары турчу, Гулук, не тишеген эсе да Баракь улу хауле... — деди ол.

Гулук аркьасын жазуулу ташха не бек тиресе да, Баязир да, ахы кете, тейриден не бек тилесе да, кьатын чабыуулну сылтаун билаллыкь туююл эдиле. Ол а — сормай-ормай, кьатынланы кьара жинле этип кьойгъан сылтау — хар замандача, оюндан, безиреуден чыкьгъанды. Оюндан угъай, Тейрикамы, тели чамлагъа терилип, бир бирлерине керилип, керки оюнла этиучю кылыгъындан! «Хоу бирда, алай болмаз, таланган!» — деп, арсар болмаучу хатчорлугъундан.

Тейри тебинип, кыяма, кыйкьа, кьыппа да этген Кьыден, хылиден тыйылмагъан Чыкьен, ол кюн жол ишден албугъартып, Къыздарайдан да кьачып, Ыргъайлы кёлде чабакь тута тургъанлай, кеси кесине: «Бек сейирди, лязим!» — дегенди. Ол кюн, жолчуланы ишлеген жерлерине жетер-жетмез, кьарын ауруу тийип, ишден юйюне кьайтып келген. Кажок тюз да ол кезиучюкде Ыргъайлы кёлню кьаты бла ётюп бара болгъанды. Кажок, котур сайын чёге, азап чеге, бир кьолу бла кьарынындан, бирси кьолу бла кёнчек бауундан тутуп келе эди. Кёл жагъасына жетгенлей да, биягъы ётериги келип, котур ичине чёкгенди. Мурулдагъан тауушну эшитип, кьарыны гурулдагъан сунду. Алай а, бир кесек эс табып, ты-

нгыласа, къараса — Къыден! Кажок а тейрикамчы туююлмю эди — къулагъына бир зат чалынса, аны жигине жетгинчи, тохтап кыалыргъа?!

— Не зат сейирди, Къып... Къыден? — деди ол, котур ичинден ёрге арсарыракъ тура. Кертиси да, алай сорур-сор-маз, къарыны гурулдады да, ол, тартмасын бошлай, арлакъ-да къасмакъ котур таба чапды.

— Не дейсе, Къошакъчы? — деп кычырды Къыден аны ызындан.

— Не з-з-зат с-с-с-ейирди... ых... дейме... — «Къарылгъан-нга — ургъан» деп бош айтмайдыла. Кажок, амалсыз болуп чалханда, къасмакъ шинжили болуучусун унутхан эди. Энди аны улутхан — къарыныны бургъаны бла тенг къуйругъуна шинжиле киргени эди. — Ай, анангы!.. — деди Кажок, ачыу-ланып, шинжиге дегенин да этинден бармакъ жүрекклери бла тийип кёре, табып, чыгъарыргъа къалды.

Къыден, Кажок аллай бир аманны кесини анасына айтхан сунуп, къолуна таш ала, ёрге турду. Бир жанындан, ыргъакъ-гъа тюшген чабакъ аны чабакъ ауун кёлге тарта, бирси жанындан а Кажокну аман айтханы жашауун кысхарта, къасмакъ котурну артында арты бла кюрешген Кажок таба атлады. «Алай этгенни сартындан а...» — деп къатлады.

Кажок къасмакъ котурдан бери чыкъды. Кёнчек бауун да кысыды.

— Не зат сейирди аллай бир? — деп, тынчыракъ сорду бу жол Кажок. Ол, амантил Къыденнге тасха билдирмезге кюрешип, бутларын кенгирек, бегирек салып, сирирек болуп атлайды.

— Сен кимге аман айтаса мында? — дегенни айтды Къыден. Къолунда ташны энди кёргенча, тегерек айландырып къарай.

— Артынга къасмакъ шинжиле кирселе, тейри, Къыден, аман айтхандан да оздуурса... Къулакъларынг не сергекдиле, аны эшитген эсенг...

Насыпха, котур ичинден къоян къачды да, Къыден ташын аны ызындан сызды. Чабакъ ауун кёлге тарта къалгъан чабакъ эсине тюшүп, анга кызыды.

— Бюгюнлю бир чабакъ тюшген эди да аугъа, аны да ычхындырдым...

Кажок, къуймучуна къасмакъ котур салгъан ийнеледен иймене, Къыйкъа Къыденни не дегенин иги эшитмедди. Ызындан барып, тынгылы сорду.

— Алан, Къыден, эмпудукъ эчки киби, сени бу адамладан энчи макъырыучу кылыгъынг неди? Огъессе телими сунаса?

Ол чакъда чабакъчыны ыргъагъы, ауурлукъ этип, биягъы

энишге тартды да, Къыден аны артха силдеди. Кажокну аллына, шыл деп, ыргъай чабакъ тюшдю. Кажок, элгене, бияры чартлады. Ыргъай тыпырдай тургъунчу, Кажокну да къарыны бургъунчу, Къыденни къыппасына аман акъыл келип, саусузну сейирин башхагъа бурду. Аман акъыл десек да, кертиси!

Кажокну къатыны Керкисир мыйыкълы, къыйыкълы, уллубурун къатын эди; узун этеклери баймагъыракъ чарыкъларына чырмала, чырмылтын кибики атлаучу. Бюлдюрдю этип, сёзюн ангылаталмай, айтханын къатлаучу. Къыйыкъ Къыден, аны кёз аллына келтирип, кюлюрден, Кажокну юсгюрюрден болду.

— Алан, Кажок, — деп, шуёх ауаз бла сёлешди ол. — Кертиси да, сейир этерчады. Бу гебох тешерик кёкюрегин, Баракъ улу Баязир тейрикамчы тиширыулагъа быллай бир нек къадалгъан болур? Къатын алмагъан жаш, бет, намыс деп билмей...

— Къалай? — деп, жаны кете, Кажок биягъы къасмакъ котур таба къарады. Баям, тёзерге боллукъ эди.

Хыйла къапчыкъ Къыден, ыргъайны Кажок таба тапчыкъ салып, ышармыш этди. Тереннге кетди.

— Къуругъан чабакъ, мыйыкълы къатын кибики... — деди.

Не сёз, ыргъай Керкисирге ушай эди. Кажокну ичи жангыдан ётдю. Баязир биреуню хыликкя этерден къалса, Керкисир тургъанлай, кимни аллыкъ эди чёпге?

Къыден ыргъайны сууун агъызды. Кажокну къургъакъсый келген ичи жангыдан тагъаланырча, ары дагъыда чёмюч бла ачыгъан хуппеги тамызды.

— Мен тамгъа танымайма, дауу керек туююлдю... Алай Тохтар улу Тохтамиш, чам иш этмей эсе... Тейрикамчы къатынлагъа Баязир айтханны эшитгенден сора, аланы къатларына барыргъа амал жокъду...

— Не айтханды, къайтмазгъа кетерик? — деди Кажок, ахыр тёзюмюн таууса. Ол да, Керкисирни кёз аллына келтирип, аны, чалгъы гылмай кибики, керексиз керки бурунун юзюп аллыкъ болду. Ётгенни да ол тийдиргенча, хар чёкгени сайын, къаны анга къызып, келе эди да, энди уа бурунун угъай эсенг, башын окъуна, юзюп, бияры сызып къопса да, къанмазча, алай къайнады.

— Айтып да не айтырыкъ эди... Уллубурунла, уллуауузла, уллу... Тейри кёмсюн, Баракъ улу аны кеси тешиндирип кёргенча...

Кажокну андан юйге дери жолу — бёрю къуугъан итни жолуна ушай эди. Жюрегин, женин улутуп, ётгенин да унутуп, юйюне жетгенин да билмей къалды. Тансыкъ болуп, аллына чыкыгъан Керкисирни кёргенлей, кёзлери къарангы

этип, дуу деп, ёрге жанды. Жарлы къатынны къалын бурунун, сермеп, эки бармакъ ортасына алды.

— Сени бу хыярсабакъ бурунунгу, тейри, лязим, керки бла жонмасам, амалым къалмагъанды,— деп, арбазда ары-бери сюрюндюреди, жүгюндюреди, жинлени окъуна кюлдюреди.

— Не къан жаугъанды? Мени бурунум кимни юсюне аугъанды? — деди Керкисир. Эрини бармакъ кебинден аманны кебинден къутулду.— Мени бурунум этмеген палахны элия этер эсе да... Манга термиле кетер эсенг да...— Керкисир, мыйыкълы, кыйыкълы, къарашин къатын болгъанлыкъгъа, тынч адам эди, ауузуна къаргъыш келмеучю. Алай сени жауунгу буруну, Кажок кирик, таш кьоллу онглу адамны эки бармакъ ортасына тюшсюн! Аллай зулму къаргъатхан угъай, саргъалтхан окъуна этеди.

— Барчыгъыз бир, Баракъ улу Баязир Жансалгъы кыланчында къая ташха сизни юсюгюзден не жазгъан эсе да... Уллубурунла, уллуауузла, уллу...

— Уллаймай къалсын! — деди анга да Керкисир. Ачыуу, чочуууу бла орамгъа чыкъды.

Керкисир бек алгъа орамда Жырткъ къатыны Къыргыйгъа тюбеди. «Аныча болгъандан а Тейри сакъласын!» — деп, кёл этиучю эди Керкисир, кесин андан эсе кёл да чырайлы тиширыугъа санай. Бусагъатда да Баязири ташда хыйла жазуларын анга атады.

— Оу, кюнум болгъан, Жырткъ жылкысы ючюн сени жыртханын иш да жазгъанды дейдиле! Балтырларынгы зат за сагъынып...

Алайсыз да эринден азап чегип, кыйналып тургъан Къыргыйны къаны къартыкъгъа сыйынмай башлады. Ол, эрге баралмагъанын элде жашланы сансынмагъаннга атап, бирси кызланы къанларын кёл бузгъан эди. Артда, Жырткъ кирик, бир сарыкай самыргъа барып, кёллерин кенг-диргенден сора, кюндешликлери бир кесек сынтыл болуп, кызы къаргъышылыкъдан къатын къаргъышылыкъгъа ётген эдиле. Аны себепли, болгъан ишни эшитип, бары тийре къатынла, аны тегерегине жыйылып, мыллыкга кююлгъан чибинле кирик, зызылдадыла.

«Шо къара тулукъ, эмина кюрукъ, тирмен кырыкъ Керкисир кемсинир кюннге къалгъан эсем, сора не затдан артха турлукъма, неден ыйлыгъырыкъма? — деп кюкюрей эди Къыргый.

Кыден къатыны Кыздарай, эринден хыйла болгъанын билалмай, бютюнда кюзута кирди:

— Аллайгъа, этегинги кётюрюп, артынгы кёргюзтсенг да тийишлиди!

— Тобады, мен аны бетине тюкюрмей кьоймам! — деди Қылычкы да, келе келип.— Кьоюгъуз, эр кишиле аман озуп башлагъандыла, малтап кьояргъа хазырдыла!

Қъатын къатынны кюндеши. Сёз да сёзню юндеши¹⁸. Баязир этген жазула тнширыулагъа багъыш-кьагъыш болгъанлары кьулакъларына чалынганлай, чайкъа чериу болуп, Жансалгъы кьыланчыкъгъа айландыла.

Алай эди чабыуул башы. Баязир, бир жерден бир болушлукъ излегенча, кьачаргъа тебирегенча, энтта да тегерегине къарады. Гулукъ да, аны халын кёрюп, артыкъ ышанмай, сабийни аны кьолундан алды. Қыргъый, ташха жетип, тохтады.

— Бош айтмайдыла санга тели деп, обур терилтген къатели деп, жин къатынлы, къатышлы деп...— Қыргъыйны жигейлери туруп, Керкисирни къаны кзуруп, бирсиле да кызылкекирекле болуп, Баязирни юсюне сюелдиле. Гулукъну чач тюклери чюелдиле.

Баязирни чамгъа, чатакъгъа, чыргъа, сыргъа салып, кюлкюге, хыликкыгъа да къалдырып, сандыракъгъа да бардырып, ол Татартюпден къайтханлы да кюрешедиле. Башхала да бар эдиле ырбылада, ызлада кыызлагъа кзушмуш этгенле — Баязир кюркзурду дегенле; тилчиди, жугзурду дегенле... Баязир, барын эшите, кыыл-кыыл эте, айта эди, кыызарып, айтхан заманчыгъын да кыызгъанып:

«Сизден, менден да телиге, къателиге, серге — гергезыт кыычырсын, тохтап, элия атылсын, окълап...» — дей эди ичинден. Баязирни таларгъа, ууатыргъа, къабаргъа амал бар эди. Қелишип туююл эселе да, нчлеринден аны ангылап, хазыр болуп, устаны темирчилей кирдиле:

Керкисир — дерки болду;
Қылычкы — кыылыч болду;
Қыргъый — гебох болду;
Қыыздарай — мужуралай!
Тайбат да — айбалта!

Чайкъа чериуню ауузу Баязирни учалап, ёрге ташны да өки жарып, тикден ары тёнгеретирге къайнай эсе да, кёзлери уа тегерекке къарай эдиле — эрлерине сагъайып. Ала чыгъын къалсала, ишлери кырты — къайтырыкъ эдиле къангкъайып. Ай, не медет, Тейрикам элини къатынлары хорлаялмагъан, онглаялмагъан, ойнаялмагъан адет бар эди: ала, кьадыргъа минип, жыйрыкъларын чюйре кийип, «аха!» дегенлей, эрлери

¹⁸ Юндеш — бир ауазлы; бир бирни оюмун къатлагъан; сёзден сёз туудургъан.

жетип, аланы жинклерин ёчюлтюп кёюучу эдиле. Бу жол да ала ташны кёулдеге тёнгеретгинчи, Баязирге да: «Алай тёнгерел!» — дегинчи, Кажок не Тякку келип, Тейри кёорууласын, бютюнда Жыртык кёрюп, ишибизни кырты этмесинле деп ашыгъадыла. Керкисир — керкисин, Къылчык — кылычын, Къыздарай да мужурасын беллерине тагъып, ташха жабышдыла. Къыргъый, гебохну кёолтук туюб бла узатып, чапды. Жыртык къатыны ол аман узунну атама деп ийилгенлей, Сыллы къатыны Тайбат айбалта болуп керилгенлей, Жыртык бла Сыллы сыртдан энишге айландыла. Гебох гыранчагъа бёленди; айбалта — айгъа ушады. Ала уа — не, чапырак туюбден ынычхай эдиле, бек ачыулу Къыздарай болду. Ол Баязирге: «Ма санга! Ма санга!» — деп, эсе да, «Мах, мах!» — деп, этегин иги ёрге этерге, тынмаз уланнга ачыугъа кёуйругъун кёргюзтурге, кёуруп къаллык кыяма кынкъа кыппа Къыден, таш артында жаргелден чыкъгъанча, доп деп, юсюнс чыгып къалды. Отда кюерик, отну да кеси салып, жылыныргъа да кеси келгенча! Къыздарай, жыйрыгъын, бош алай, кырдык ургуларын къагъаргъа кётюргенча, жел этдире, энишге бошлады; «Оу эшигим!» — деп, мужура угъай, хур болуп къалгъанча, Баязирге кысылды. Не сёз, Къыздарай эр кишиге кёууанч, жубанч да бола, ийнакълай, ойнакълай билген тишируу эди. Баязирге кысылгъанда, аны ёнгеч тауушу бютюнда кюйнеулю чыкъды. «Оу, сен быккы болгъун огъесе!» — деди Керкисир анга, керки сыфатындан, кеси сыфатына къайта.

Сыллы бла Жыртык, палах башы Къыден да, къатынлары алайда кёрюп, ашхынлары кёбюп, бир зат айтхынчы, къатынла да эрлерине былайгъа нек келгенлерине сылтау, амал тапхынчы, Иежурт Сибилчи, алайгъа жетип, къадырдан туюдо.

— Ха, жигит, — деди ол Баязирге, алайда сатыуларын сыйыртхан къатынланы эслеген да этмегенча. — Сен, Дебетден жаратылгъан киндик, закий ишинги да билдик. Биринчи болуп, бу жерледе ташха тамгъа салдың... Аперим, Тейри онгарсын! Окъу энди не жазгъанынги.

Баязир, андан артха ёмюрледе Тейрикамда, Жантайда, Юргели бла Адырда айтыугъа айтылык, осуят болуп къаллык сёзлени жазгъан эди. Керегин да тапмай, жангыз темир тишегичи да тюгене, тауусула, кёзлерине таш ургула чартлай, къалай тишегени эсине туюдо. Кёлю тола, артха туракълагъан къатынлагъа къарады.

— Айып этме, акъылман, — деди ол адежли. — Акъылымдан алып жазмагъанма, безиреп да къазмагъанма состар ташны... Уллу атам Дебетден къалгъан сёзледиле. Алай... мен окъусам, ийнанмазла... Гулук окъусун.

Къатынла, сейирге къалышып, чабышып, Гулукну къолундан къагъанакъны алдыла. Гулук, Тохтар улу Тохтамишни ючюнчю къатыны угъай, жангыз биринчи къатыны кибики, жасанды, эки къолун эки жансюегине салды. Ай, не медет, ташда жазуула, кертиси бла да, не айтханларын билирге аллай бир къызмагъан болсала, тейрикамчы къатынла, Гулукну гынттысын харх этип, букъусун женгил къагъар эдиле, сѣз да табар эдиле. Алай, ташда жазуулары билирге суюгенден, къулакълары зууулдай эди да, Гулукга сарыулары бет жаруу болуп, анга жалыннган окъуна этдиле.

Гулук, сер къатынланы иги кесек термилтип, тикирал окъуду:

**ТАМБЛА ЁЛЛЮГЮНГЮ БИЛГЕНЧА,
АЛАЙ ЖАША! СЕН, ЁЛМЕЙ, ТЕМИР ТЕРЕК
БОЛЛУКЪЧА, АЛАЙ ИШЛЕ!**

(Ёмюрле озарыкъдыла. Жаны саулай эмина къабыргъа кирген Хыйса андан сау-эсен чыгъарыкъды. Ол, тейрикамчы эркъуштурланы учхунларындан биринчи алим, жер жюзюне айлана, къайда эсе да жер этегинде, кѣк бла жер бирге къошулгъан жерде, *инкле* деп, тюз да эркъуштурлагъа ушагъан, алача жашагъан, тамыр, тонгуз да ашагъан бир халкъ жашагъанын билликди. Тергеп къараса, *инкле* да, эркъуштурла да бир кезнуде, бир ёмюрде жашагъандыла. Ала да желим топуракъ тейрилерини бирини кѣкюрегине тюз да аллай жазууну жазып къалдыргъанларын окъуп, сейир этерикди. Ала-ны къачан эсе да кеси жазгъанча кѣрюнюрюкдю.)

Ол кюн а Хыйса угъай, Баязир эди сейирсиннген. Баязир, жол къыланчында ёре ташха таянып, аны къаргъап, жекирген, желин ашап, кекирген, туююш болмай къалгъанына ёкюннген къатынланы кюлкюлю халларына къарай эди. Не сѣз, чогуож болгъан эдиле къатынла, ачыу тийген эди бек: ташдан аланы кѣллерине жетерча, артда беиш этерча, бир зат, бир хыйла чыкъмай, тели Баязирни, желбашны, арсыз сѣзлери чыгып къалгъаны, къанларын къайнатып, таш чайнатып, чачхан эди ары-бери. Ачыуларын Керкисирден алыргъа хазыр эдиле — аны тюксырт чончайма бурунун Кажокдан эсе да бек чимдирге! Алай амал жокъду эрлери тургъанлай силкинирге. Сибилчиден уялмай керкинирге!

Иежурт Сибилчи тамгъаланы сылап кѣрдю. Баязирни къатына келди. Къатынла да эшитирча, жел да узакъ элитирча, тикирал сѣлешди:

— Окъургъа ниет этдинг да, Гум къалагъа кетдинг да, чап-

дың, кёрдюнг, кюрешдинг, билимлеге ийлешдинг; бары дин-лени билдинг, гиллени да бек суюдюнг, ташдан эсе да юйюнг. Ма бюгюнлюкде бизге игиликге жолну кьолгъа алгъанса. Кече кечге, ёчге къала, тёртеу, бешеу бечеу эте, аны да битдире бараса. Окъуулу эдинг да, оюмлай келдинг да, элинге не керегин билдинг. Энди жолну башында, Тейрикамны къашында Иежурт Сибилчи айтычу эди деп, мени насиятларымдан да бирин жазарса.

— Жазарма, Сибилчи! — деди Баязир.

* * *

Маймул жылны кюзюнде, мылдыжгъы эте тургъан кюнде, Жансалгъы бла Тейрикамны жолчулары бир бирге жетдиле. Жол алайда белине дери жерге кирген уллу гыйыгъа тирелип, тыйыла, жолчула да, кыйыла, тохтадыла. Эки элни адамы, къадалып, къадаманы кьобардыла. Тюртюп, тёнгеретип, Жансалгъы ёзенини башына салдыла. Олсагъатдан жел урду, хауа тебиренди. Къая кызла къайгъы-шургу болдула. Адамла, жюреклери кьоркьуу ала, сагъайдыла.

— Жол тейриси! Жол тейриси! — деп, къаяладан ауаз келди.

Халкъ, сейирге къалып, тобагъа къайтды. Уллу Таш аланы кёз туураларында тюрленди, нюрленди, бютюнда деменгили болду. Баязир, аз да жунчумай, Уллу Ташны къатына барды. Тийип кёрдю. «Тамгъа салыргъа алаамат мангылайы барды», — деди ичинден. Жолчулагъа уа былай айтды:

— Жол тейриси келип кирди эсе ташыбызгъа, игиликге санайыкъ аны да башыбызгъа!

— Игиликге! — деп кычырдыла жолчула.

Ташха жууукъ келип, аны сыйлы кёрюп, сылап башладыла.

— Бизни Ташыбыз дюн-дунияны жолоучуларына сыйлы болурча, Сибилчини аллай сёзлери бардыла... Мен аланы Жол тейрини кёкюрегине тишерме!

— Алтын Хардар буюргъанды! — деп кычырдыла энтта да эркьуштурла. — Жол тейри бизникиди! Анга табынабыз!

— Табынабыз! — деп къайтардыла бары.

Биченнге чыгъаргъа заман жетген эди. Баязир, келир бу заманда Адиш бла Хунер махкемени ишлеп башларгъа келишип, жолчуланы юлерине эркин этди. Кеси ол ыйыкъда окъуна Жол тейри ташха тамгъала тишеп башлады.

Андан артха ёмюрледе Эмискир боюну бла ёрге-энишге ётген жолоучула, Жол тейри Ташны къатында тохтап, аны

жол жаны мангылайында тишелген жазууну окъургъа бол-
лукъ эдиле:

ОЛТУРГЪАНЛА, ТУРГЪАНЛА; ТУУАРЫҚЪЛА, ТУУ-
ГЪАНЛА; ЧАБЫШХАНЛА, ЖАТХАНЛА — БАРЫ ОЗУП
БАРГЪАН ЖОЛОУЧУЛА. ЖОЛОУЧУ КЕТЕР, ЖОЛ
КЪАЛЫР.

Иежуртланы Сибилчи

Жол тейриси алай келген эди Тейрикамгъа. Голчуланы
Гылангууаны терк-терк кёрюучю эдиле алайда. Кёргенле ант
эте эдиле кёрдүк деп, кёрюрге иш этип баргъанла кёрмей
эдиле аны, тобалыкъла иш да салып. Кимни кёрсе да, ол:
«Баязирни сакълагъыз!» — деп, бир сёз айтады дей эдиле.

ХVIII. «КЪУШ ТЕПСЕУ»

Аскери жокъну — къыраллыгъы жокъ,
Къыраллыгъы жокъну — тураллыгъы жокъ.

Эски жырдан

Ыргъайлы кёлню жагъасы, Баязир куман жолоучулугъун-
дап къайтханлы бери да, аны хунер таласы болгъан эди. Эрт-
те, сабий заманында, ёзенледе, ёрледе, гёзенледе, баям, бошу-
на чыгъармай эди оюнла: хуналары оюла, кыяу тюше бою-
на, талмай эди энтта да; къалмай эди кечге да, тюшмей эди
ёчге да — элде не айтсала да, къарамай, Тейрикамны бары
эллеринде — Баш Адырда, Жантайда, Юргели бла Кюнлюм-
де, Жансалгъыны ичинде, кеси кибик жашланы жыйып, Ку-
мандача, жүзлюк къурап башлады. Ишлери алай эди жаш-
ланы: эрттенликде жарау — чабышуу, чаришиу; кьол таш
атыу, кыаягъа ёрлеу, ат жерлеу. Андан сора, Ыргъайлы кёл-
ню жагъасын тюзетип, элни хунер таласын жарашдыруу: та-
шын, тамырын кетерип, дуппурун, чунгурун тюзетип, тегереги-
не да буруу этип, Адиш къурау. Адишни бир кыйырында
хунер юй (къала) къалау... Баязирни алай эди акъылы: уста-
ланы чакъырып, элни бары хунерин — жашау эте билгенин
бютюн санат этерге, бийикликге жетерге! Эмискир боюнуну
жашы, кызы, ашха-суугъа, малгъа, уугъа уста болуп; иш
къууумгъа, сабаннга, жыргъа, тойгъа, адепликке, эрликке,
жау бетинде чемерликке юйренип, алай ёсерге керек эдиле.
Аны хыйсабы бла айлана эди Баязир, усталыкъгъа онг излеп,
элден элге жол ишлеп. Аны хыйсабы, Тейрикам эллерине ха-

пар болуп, жашла эне эдиле, жүзлүккө келе эдиле. Жашла — не, жараулагъа Чокалтай да жүрүп башлады. Къыстасанг, кетмеген, кишиге бет этмеген кызы эди; ёсюмю, чырайы болгъан, ёшюню-ёзгеси толгъан... Жараугъа жетсе — тири, чёрчек; жумушха жетсе — бегеуол! Топаз, къазыкъ бла къуууп, боюнун буууп, тыяргъа кюрешди. Зат да эталмады.

Садакчыла, айбалтачыла, гебохчула энчи-энчи юйренедиле. Сюнгю урушуудан, садак атышыудан эришиуле боладыла. Андан сора кими таш ташыйды, кими хуна къалайды. Хунер юй ишленеди. Жашбай Чокалтай, ол заманда да тохтамай, жарау этеди.

«Эр жолгъа чыкъса — жоргъа болур!» — деп, къолларына жыя алмагъанла да, уруш хунерге юйренип, къоргъашлыкъгъа хазырланадыла.

«Бу адам кюнден бир жангы иш чыгъармаса, ашагъаны татымайды», — деп, бир къауумла Баязирни сёзюн этселе да, бирсиле жараугъа суюп келедиле, эришип кёредиле.

— Шапагъа сакъал-мыйыкъ эртте чыгъады, — деди Сибилчи бир кюн, Баязирни хунерине къарап. — Кёп жолда — кёп хунер! Билген — ызындан тизер!

Баязир, кеч кюзде кесилген шемшер шууаккыла жыйып, тенг кесип, къая тагылада, жел ургъан жухлада къурургъа салады. Энди ала къатхан болурла, къуруп, деген заманда алып, жонуп, сыйдамлап, жёх ичирип, къыйырларын жютю этип, окъла хазырлайды. Жетижыллыкъ юргелени да, бутакъсыз тюзёзек жерлерин айырып, салкъында жел ургъан сериунде къурутуп, жарады; уллу къазанлада къайнатып, ийилгич этип, жангыдан къурутады. Экинчи кере эчки жауда къайнатады. Къурутуп, тужур салады. Къатыларын чыкъен-леге сайлайды; жёх ичирип, майлайды. Узунларын жыя сырын этеди; шорпа башда жумушатылгъан эчки териден иничке тикгичле тиледи; аланы да юч ёрюп, тартып кёрюп, жыя бауун — атдыргъычын — салады.

Жыячылыкъ Тейрикамда Чолпачына аппадан къалгъан усталыкъ эди.

Жаяула бла атлыла бетден-бетге уруш этгенде, садакдан эсе гебох сайланады. Гебохну да, жыяныча, юргеден этеди-ле. Алай гебохлукъ агъачланы биширген этмейдиле; сериунде къурутуп, сыйдамлайдыла; учларын жютю жонуп, табылса, темир саладыла; темирсиз да, шынгарт къатдырылгъан юргени жютю къыйыры темирден башха туююлдо.

Дагъыда бар эди сауут-саба хунерлик: жадакъ неда къол окъ. Жадакъ — учу, жютю жонулгъан, билек узунлугъу тегерек агъачды — учундан артха базыкълана, сызгъанда (атханда) ауурлугъу болурча, баш къыйыры токъмагъыракъ этиледи. Аны къыйырына бек жютю биленнген темир учла беги-

тиледиле. Жадакъ — артдан-артха ёмюрледе мужура болун къалгъанды.

Жашланы аскер хунерликлерине къарал, абаданла да бош турмай эдиле.

Чына, жёге тюпледен ичлерин юнгюч бла къазып, къыргъыч бла къырып, тышын жонуп, аякъ, къашыкъ ишлейди. Жерк агъачны чылтырындан алынган аякълыкъланы балта бла жонады, тюрю бла ичин чунгур этеди, сора, зугул не тегерек къаза, бирде кесинден сынжыр чыгъарып, къашыгъын да сала, бирде чёмюч, бирде аякъ, бирде гоппан не чара, тегенеле ишлейди.

Тиширыула да эр кишиледен артха къалмайдыла. Жюн къагъадыла, титедиле, жууадыла, тарайдыла, ийиредиле. Бой ийип, чыкла тюедиле; жюз чык жыйырма бла беш къары чепкен болады — тауатны къоюн агъачына андан кёп сыйынмайды; бойну андан узун иерге да къыйынды. Арбазлагъа, жатмалагъа жанласанг, тауатла къурулуп, чепкенликни бою тартылып, ки сиу-таракъдан ётдюрюлюп, иш гузабады: чоллакъла ары-бери жортадыла; таракъла къагъыладыла... Жамычы басханла, кийиз ургъанла да аладан артха къалмайдыла.

Эмискир боюнларында быллай жангырыу, тирилиу кёп жылладан бери да болмагъан эди. «Бир атны хайырындан минг ат суу ичер» дегенлей, Баязир эл, жер кёрюп келди да, ата журтун аягъы юсюне салды — минг махтау Баракъ улуна! Дебетни туудугъуна!

Алай къаты жарау этип, таш кётюрюп, юй къалап, арысала, алан жашла, кёлге-кёлге секиришип, жюзерге да эришип чыгъадыла; женгил болуп, уадыла, Голлу тонгъа къызадыла. Къууат берген — къызладыла! Жибек учлай, тоту къушлай, ала жетип, оюн, къурай, жаш дуня жангырады, баш дуня баш урады! Эмискир да шош болады.

Бу жол ала «Къуш тепсеуге» жыйылдыла.

«Къуш тепсеуню» тепсегенни — жаш эрни — къолунда барсадагъы — хазырлыгъы урушха; болмай анга гурушха, къыз чыгъады, сюзюлюп, къолунда акъ быстыр — тазалыгъы, намысы... Алай чыракъ, быстыр да чырмау туюл тепсерге; тепсеу кеси аллына кёрюзтеди барысын — учхан къушну къанат алышын; тепсегенни жалбарыугъа барышын. Акъ быстырны белгисин къыз тутады. Жаш — учхан къуш, не къадар чёрчек, ётюр болса, къыз ол къадар ийнакъды, ийменчекди, ойнакъды...

«Къуш тепсеу» Алтын Хардарны тепсеуюне саналады да, аны тойгъа жыйылгъанла бары да тепсерге тийишлидиле. Ол той къанатлы тобалыкъ этиу бла башланады. Қанатлы — акъ тауукъ болургъа керекди.

Тотур айны толоруна аз кыалып, кече бла кюн тенг бола, ай да, толуп, кенг бола, Адиш тюзюне кюмюш ауанала жатадыла. Жашла, хазырлы чепкенле кийип, инбашларына акъ башлыкыла атып, тойгъа алай келгендиле. Кызла да жасаныр ючюн кыалмагъандыла. Акъ гыранчаланы ичлеринден тюрсюнлю гюлмендиле кысхандыла.

Кыаплан кыыл кыобуз, Тарыуай гыбыт кыобуз согъадыла. Жашла, кызла да гюрен тохтагъандыла.

Тохтарланы Тохтамишни онекинчи жашы Ачакку, акъ тауукъну тутуп келип, ортагъа атды. Олсагъатдан гюрен, сюрен тутуп, тепседи. Акъ тауукъну ортадан жибермезге керекди. Тауукъ, бир-бир кыолларындан тутуп тепсеген экеуню кыайсы арасы бла ётсе да, учуп, ол экеу — кыыз бла жаш — ёчге тюшерикдиле. Тойдан сора тойчуланы сыйларыкыдыла. Аны себепли, тепсей, тауукъну кыачырмазгъа сакыдыла. Акъ тауукъ, кыайгылы кыанкылдап, учар акыылда, кыанат жаяды, олсагъатдан артха таяды. Тепсегенин бёлмей, сермеп, аны кыуйругъундан кыанат юзген адет да барды.

Бек алгъа Чокалтай сермеди. Эки кыанатны туюн бирге юздю.

Акъ кыанат, кёк кыанат,
Агъы — мени, кёгю — сени,—

дел, эки тикден бирин Баязирге берди. Балчыракъны тюрленнгенин кёрдю.

Чокалтайгъа эришип, Балчыракъ да сермеди. Аны туталмагъанын, кыанат уталмагъанын кёрюп, Шауай кыууду, тауукъну кыуйругъун саулай жулду. Кыызлагъа да юлешди, жашлагъа да берди. Энди гюренде тепсеген жашны, кыызны хар бирини да кыолунда бирер тауукъ кыанат барды. Тауукъ кыанатланы ёрге тутуп, бир бирге чалишдирип тепсейдиле.

Акъ тауукъну жюжеги,
Ариу кыызны жюреги...

Жырлагъанларын, тепсегенлерин бузмай, тауукъну тутуп, ажайыпны аллына бардыла. Той башчы — ажайып — Кыапланды. Ол, тауукъну эки кыолу бла да ёрге тутуп, Адиш гюренни этегинде тейри ташха барды. Жашла, кызла да — аны ызындан. Алайда Кыаплан:

Акъ тауукъну башыды,
Тейрибизни ашыды,—

деп, тауукъну кесип, тобалыкъ этди. Къызла, чабышып, бармакъларын тауукъну къанына бояп, жашланы мангылай орталары бла ызлыкъла салдыла.

Бу жол да Чокалтай, алгъа болуп, Баязирни мангыланына ызлыкъ салды. Аны бла талашып, Балчыракъ да бояды Баязирни бетин. Ызы бла къызла, кеслерини бетлерин ызлап, тюрю-тюрю оюула этдиле. Энди кече жашланыды. Оюн барып тангнга дери; кёргюзтюрге хунерлерин...

ХІХ. ТИЛЕБУККУ

Эр киши эришсе — эл къурар.
Тишируу эришсе — юй бузар...

Къара Мусса

Кёп сабийли Тилебукку, жашауу, акъылы да дыккы, алай а чынтты эрлиги — жаш къатынлагъа берлиги — хар заманда бар эди. Къыялы кенг, кёлю токъ Баккуну, баям, дамы бар эди. Терк тешиле тартмасы, мадул къала жатмасы, кёп жияй эди къатыны, ачыгъандан жатыны! Кенг жүрек-ли, билекли Тилебукку, байрам излей эди кёлюне, кёп тойлада кёрюне, кеч къайтыргъа эрине... Ёз къатыны Чыгъыдай этген жер дайым тар эди.

Хантлы эрге — таукелге — хар элде да айтыу кёп; аны сыры, жыры да хар жерге да жетер терк. Юйю арыкъ, кёлю жарыкъ ол ахырлыкъ адамны, жаш къатынлагъа алынып, олсатгъат суююп къалгъанны — ала эдиле ушакъга, тюшюре сюдге, тузакъга. «Кимин — куудушда, кимин а — дырында, кюн тууушда, тутуп, жибермей, жюмеллей, жаш къатынланы къоймайды, къартая эсе да, тоймайды!» — дегенни айтып арада, кёп эди терс къарагъан.

Къатынла уа кеслери, анга намыс, сый берип, къарап эдиле жашыртын, эрлерин уугъа ашыртып. Сан ойнатып, кёз къагып, Буккуну жютю кёзлерин ызларындан къаратып.

Тилебукку — келбетли, къарамыйыкъ эр эди; бою бийик, боюну тюз, ууртлары нюр эди. Ишге жетсе — алдабар, ашха жетсе — аштапар, жырласа да, ёню бар.

Чыгъыдай, чырылдай, сабий къоша эди жылдан; жетишдиралмай тон, олтан, къазаны тюшмей эди отдан.

Тилебукку уа, къарт уку, бир затха да къайгъырмай, ыйлыкъмай не буюкъмай, Тейри тобалыкълада, неках-ёзге тойлада, бош кюнледе — тийреде, къууанч этген юйледе, тюбесе да орамда, бауда ийнек саугъанда, тауда къаудан оргъанда — бир къатынны да къоймайды, лакъырда этмей оз-

манды. Бек сейири, тасхасы: эл сёзю — бёрю къяугъанлай, эшитилип, барып тургъанлай, эрлери бир зат билмеген, эл кёргенни да кёрмеген киби́к эдиле къатынла, къябула аны къатында. Кишиле да андан оу! Эте эдиле оноу эл башы Дыркылада, кышлада не кыркъарда — Тилебуккуну кыркъаргъа! Анта эдиле балсытып, сукъландырып, жарсыгып, алай аны тюрerge чыкъмай эди бир насып.

Хакъды, айтыргъа да тапды: Алтын Хардар кимни алдар, кимни къаргъар. Къаягъа къармакъ да тагъар; суугъа къаймакъ да жагъар — ол бары аны иши, дау этмез киши. Алай а бош кишилени кючюнден Тилебуккуну юсюнден элде жюрюген хапарланы ётюрюю кёп эди жертиден. Эл сёзю элек тюйюл, темирчи оракъ ишлейди керкиден! Омакъ сёлешген Тилебукку, бир къатыннга да этмей жукъ, бош кёрюне эди жут. Керти эди жаланда: Тилдарай тул къалгъанда, ол анга жарсып баргъанда, эки жюрекге бир киби́к суюмеклик ауруу тийип, ызланган эди тасха жол — къайда сызгъа, къайда къол...

Алай эди кысхасы: Тилдарайны, ахырысы, жаратхан эди эр Букку!

Чыгъыдайны чырларын, саулай элни тырманын, масхара-сын да жутуп, ойнай эди, Тилдарайны къябултуп.

Жарыкъ боллукъ эди Тилебукку — не хатасы! Чыгъыдай ыразы туююл эди ансы. Гызт-гызт эте эди, хау. Сабийлерин тюртюп аллына, сёлешген киби́к къанлыгъа, алай къутура эди, ичгенин къусдура эди. Тёзе эди Тилебукку, кёрмей тынчылыкъ не жукъу!

Айыпсыз эди Чыгъыдай.

Айыпсыз эди Тилдарай!

Экисин да тенг суююп, амалсыз эди Тилебукку.

Бирде уа эр Букку, жол тутуп, кеси кесин булжутуп, къошха кетди да, кёп турду. Сагъыш этди, тюз чекди: юйюрюне ёге болуп турмазгъа, Тилдарайны жашауун да бузмазгъа!

Энип келди да къошдан, Тяккуну да нёгерге къошлап, барды ол Тилдарайгъа. Ариу айтып, айырылды, юйюне азат болуп къайтды.

Ай алайына аллына, къяулгъан киби́к къанлыла, сабийи-сюбюю топ болуп, Чыгъыдай жаннган от болуп, чыкъдыла да, чыкъдыла! Ата демей, эр демей, ичине къама сукъдула.

— Ай, сен саякъ, терсаякъ, — деди къатын, туюжаякъ, — Тилдарай бокъну тёшегин, элни ортакъ эшегин кютюп турдунг анча кюн! Энди уа не бетинг бла келдинг? Ийис этип кекелинг! Тюкге тиймей деберинг!

Тилебукку чырды чыпындан тутду. Къан хурттакла жутду.

Чыгъыдай, дагъыда чырылдай, гырылдай, ары барып, му-

рулдай, бери келип, бурула кетди да, белин жумдурукълары
бла кертди да, олтуруп, эрини сау бетине сарнады:

Мени кѣлюмча, эниш болсун
Жыйында бетинг, къарамынг,
Аман бла атсынла,
Оу, сени менсиз тангларынг!

Ирин болуп, тѣгюлсюн
Ѣхтем этген эрлигинг!
Ортакъ эшек жеге къал,
Болмай ѣзге жегеринг!

Окъ болуп тийсин бетинге
Менден суююп баргъанынг!
Сал болуп келсинле аллыма
Сени тыйылмагъан санларынг!

Тилебукку тынгылап турду да, чырды чыпынны жумду-
ругъу бла урду да, Чыгъыдайны къаргъышына сѣз къайтар-
май, юйден чыкъды. Ортакъ эшекле жыйып, жети эшек бла
отуннга барды. Эшекле отун жюклерин бла къайтдыла. Тиле-
букку думп болуп къалды.

Тейрикам къарай эди жолгъа.

Чыгъыдай, жияй эди жокълап. Сокъурана эди, жол орта-
сында тохтап.

Баям, жетген эди къаргъышы, къап-къара болгъан эди са-
гъышы. Тойгъаны кетип, эсиргени аязып, жукъаргъан эди
жюрек къагъышы. Эрини сал болуп келген санларын кѣре эди
тюшонде. Сууугъан арбазда сюеле эди, иги кюнлерин эсине
тюшюре. Сабийлери «ата» деп жияласала, терслигине тю-
шуне...

Хазыр эдиле Тейрикамда аны сѣзюн этиучю эрле анга ѣз
къатынларын кеслери берирге. Ныгъышлада, айтышлада, тау
кезинде не элде, кюн тууушлада, къышда, борансыз къуууш-
лада ойнай, кюле кѣрюнсе! Аны: тюпсюз кѣлде ун тартыу-
чусу!

— Зауаллы эркъуштурла, къалайды къош къолайы-
гъыз!.. — десе... Не да этге эди ол Эмискир боюнунда, Тил-
дарайны къоюнунда — эшитилге эдиле ансы чамлары.

Эрттен чарсдан къылычына къын ишлеучюсю!

Гум къалада кийиз ылытхын табыучусу!

Тилдарайны ыразы этеме деп, Хайыккуну биченин мал-
таучусу!

Керек эди Тилебукку элге — масхара-масык этерге, къая-
ланы тепдирирге!

Да, не медет, не жедет, Тилебукку, Тейрикамдан кѳутулуп, кѳайда эсе да тутулуп, кѳайтмай эди ызына.

Тейрикамда — Чыгъыдай, Баш Адырда — Тилдарай жиляй эдиле, ёкюрюп, сокѳуранып, ёкюнюп. Тиширыуну алтыны, ариулугѳу, артыгѳы — эр киши болгѳанын ангылай эдиле, ахтынып. «Ай, энди сау кѳайтса эди кѳолума, мамукъ болуп, сакъ бодуп, тѳшелир эдим жолуна!» — деп, жалбара эди Чыгъыдай. «Сюйген алай тѳююл, былайды дер эдим да, Тилдарайынг бетинги сылайды дер эдим да, кѳкюрегине башымы салып атдырыр эдим тангымы!» — дей эди Тилдарай.

Жети кюн да, жети ыйыкъ сакъладыла жыйылып: жол кѳыланчлада тыйылып. Жокъ эди Тилебукку кѳыйынлы!

Энди Тилебукку саякъ тѳююл, сыйлы эди. Аллай огѳурлуну, иш кѳллюню, тюз жоллуну — кѳатынлагѳа титдирме кѳююп, таратыргѳа, ийирирге, сокѳдуургѳа, басаргѳа кѳююп, элни эр киши жамауаты пох ашагѳан эди! Мукѳургѳа ушагѳан эди! Ол а, асыл Тилебукку, жанындан тоюп, кесин кѳаядан атханды! Ким билсин, кѳайсы ыранда, кѳайсы чыранда кѳатханды!

Алай дешип, жарсыу этип, бир кече Баракѳны юйюне жыйылдыла.

Тилебуккуну тамата кѳарындашы Баракѳны башы палахха кѳалгѳан эди.

— Ёлюсюн табып, тийишлисича, Тѳюп дуннягѳа ашырма сакъ, айыпды, — деди Кажок.

— Тейри, лязим, айыпды, — деди Тякку. Ол Тилебуккуну биргесине Тилдарай бла сѳелеширге баргѳанча, Чыгъыдайгѳа да келмегенине сокѳурана эди. Ол кече, саламлашып, юйюне кѳетип кѳалмай, Тилебуккуну юйюне келирге керек эди. Кѳелмеген эди да, Тилебуккудан айырылгѳанлай, ташха абынып, жыгѳылгѳан эди, мангылайында жарасы энтта сау болмагѳанды. Энди Тякку жыгѳылгѳанын да андан кѳереди — ол кече, барып, Чыгъыдайгѳа ауузунгу кѳыс, жеринги таны демегиннен. Барып, Чыгъыдайны чыкларып чыгѳарса эди, кеси да жыгѳыллыкъ тѳююл эди, Тилебукку да жоюллыкъ тѳююл эди. Ажымы уллудан, Тякку, кѳолуна таякъ алып, таулары кѳыдырыргѳа хазыр эди.

— Не этгин, Тякку, мал кѳорарыкъ болса, неси башчы болур, — деп бош айтмайдыла, — деди тергеулю Тахан. Тилебуккуну бек уллу тасхаларын талкѳы басаргѳа жыйылсала айтычуларын эсгерип, ол да, кѳлю тола, инжилди.

— Гырхыжюрек Тякку бюгюн ажым этгенликге, жер тепди деп, халкъ кѳчген кюн «ма былайда...» деп, кѳл кенгдирген ол тѳююлмю эди, Хайыккуну халжар аллында тохтап? — Чабакѳчы Кѳыден кѳатыны Кѳыздарайгѳа ишекли болуучу эди да, Тилебуккуну тас болгѳанына тышындан жарсыгѳан

кибик этсе да, ичинден ёксюннгени жокъ эди. Юсюнден чюй-речалыш, ташакъарыш кыым-тымланы суймеучю эди. Бютюнда Тякку, Тилебуккуну Хайыккуланы халжарда кёрюп, ктычыргъанлы. Кыыздарай Хайыкку къатыны Чындай бла, жууукъ болуп, олтурургъа ары барыучусун тийреде билмеген бир киши да жокъ эди. Аны себепли, Тилебуккуну тас болгъанына тышындан жарсыгъан кибик этсе да, ичинден ёксюннгени жокъ эди.— Барсын энди! Тилебуккуну тапсын да: «Ма былайда!» — десин да, ктычырсын. Биз да барыбыз сора.

— Мени къой, Кыыден,— деди Тякку.— Къоймасанг да, айтырымы билеме.

— Не айтырыкъса?! — деп, секирип турду Кыыден, кёзлери от чагып.

— Чабакъ тутаргъа бар дерме! Сен а... не айтырыкъ сунаенг?

Кыяма, кыйкъа, кыппа Кыыденни жүреги жерине келди. Эрине къатыны салгъан жара ёлюп кетгинчи, осуатын этгинчи да битмегени кертиди. Кыыден Тилебуккугъа ишекли болгъанлыкъгъа, кюзусун ашагъан бёрю ол туююл эди. Аны билген Кажок, сакъал туююн къашып, эки жанына да жарашуу берирча сёлешди:

— Чабакъ тутуучу заман туююлдю, Тякку...

— Бирда билмезсе Кыыденни... Ау атаргъа устады.

— Аллай усталыгъыбыз болса, бизни къатынларыбыз да жырлар эдиле, Кыыздарайча,— бир затдан хапары болмагъан Хайыкку Кыыденни жангыдан жандырды.

— Хайыкку, сени уа, чабакъны сукъгъанча, чыккыргъа сугъарыкъма!

— Да не, Кыыден,— деди Хайыкку мамыр.— Ол, бизге келип, ол аман чындай бла жапмада олтурса, бек ариу жырлаучуду.

— Бош ишекли боласа, Кыыден,— деп, сыргъачы Сыллы да салам отну гюрюлдетди. — Ким да, айтса, Кыыздарайны ариулугъун айтырыкъды ансы, ёзге несин айтыргъа боллукъду?

Жарсып келген эллилерине бет этип, Баракъ сёзге кыошулмай тура эди. Алай энди даулаш, жаулаш болуп, Букку да унутулуп, ырхы терсине кетгенде: «Ай, тоба!» — деп, кеси аллына жарсыды. Кесини тынгылауу бла келгенлени да бир кесек шош этип, сабанны суугъа андан кёп талатмаздан болду. Илипинни Тилебуккуну чаллыгъына бурду.

— Жаным садагъа болсун, хадагъа этип келгенсиз, къараргъа таукелленгенсиз... Эртте кечден тели Буккуну жилауун этмей, безирей тургъаныгъыз да игиди. Бу аман къа-

тынны къазаны къайнагъаннга ушайды... Бир зат ауузланы-
гъыз. Сора оноуугъузну этерсиз...

Баракъны балын кёрдюле. Бирер базук да кемирдиле.
Тилебуккуну ёлюсюн излерге дедиле.

Къауум-къауум болуп, къая тыгъырыкълагъа жайылдыла.

Бирсиле, кърмакъла алып, Эмискир агъымларын чала-
дыла.

Тилебукку табылмады. Тёммеги да жокъ кёрде, келмеги
да жокъ юйде.

Чыгъыдайны кърчу кетди. Эриш жибитгени кепди. «Ту-
талмадым, сыйлы кёрюп туралмадым, насыбымы билалма-
дым»,— деп сызлады, ажым этди.

Тилдарай — не, сакълай эди. Ол да тынчлыкъ тапмай эди.
Терслик, хорлукъ, къатын зорлукъ Чыгъыдайдан чыкъгъанын
биле, анга чамлана эди: заманында, кирип барып, чач дукку-
лун жулуп алып, аны ауузун тыймадым деп, боюнун бууун
къоймадым деп кюе эди.

Алай кетдиле айла, жылла...

Кюзден — кышха, кышдан — жазгъа...

Кёзден кетген — кёлден кетер! Амал жокъду унутмаз-
гъа...

* * *

Эки жулдуз бирча жана эдиле Баязирни кёгюнде.

Балчыракъ эди бир жулдузуну аты. Чокалтай эди экин-
чиси.

Сюе эдиле аны эки кыыз. Чокалтай чыбыкъ кирик эди,
шууртху чыбыкълай. Жана эди чыракълай.

Эрке кыыз эди;
Ёхтем кыыз эди;
Ётгюр кыыз эди.

Балчыракъ, бал батманлай, басымлы, сабыр эди. Акъыл-
лы, асыл эди.

Баязир къача эди Чокалтайдан. Чокалтай аза эди.

Баязир къууа эди Балчыракъны. Туталмай тура эди.

— Экисин да ал да кый! — дей эди Шауай.— Санга тёре
туйюлдо экисин, ючюсюн алгъан. Атангы балы экисине да
жетерикди.

— Ол а кыалай? — деп, сейир этди Баязир.— Жартымы
Балчыракъ, жартымы Чокалтай суйюп? Мен бирине да толук
болмай? Балчыракъгъа барса — жартым, Чокалтайгъа бар-
сам — жартым?

— Къоркъма, алайсыз да толук туйюлсе,— деди Къаплан.

— Угъай, мени саулайыма бири суйсе сюеме.

— Ой, тели! Къайсына да сен саулайса,— деди Шауай, чамланып. Эр киши — бериучю, тиширыу — алыучу. Бериучю бир, алыучу минг! Тейри барыбызгъа да береди. Аны ючюн ол жарты не кемми болады? Эр киши — тейриге тенгди!

— Угъай, мен кесими эки жаннга юлешмем! Балчыракъ тура, бир къызгъа да ийлешмем! Тилебукку, бериучю болама деди да, берди да кетди.

«Мен сени къуууп, сен аны къуууп, къуугъан къачханны жеталмай!» — деп жырларыкъды келлик ёмюрледе бир жырчы. Анда уа, Баязир къачхан къызы алай къуугъан кюнледе, Голлу къууум башланды.

Къодучу Копай къалагъа чыкъды да, къоду къычырды.

Эмискир боюнунда, Тейрикамда, Голлу боллугъун жариялады.

Экишер, ючюшер атлы болуп, эл-элlege хапар берирге атландыла.

Баязир, Къаплан бла Шауайны (Тарыуай къатын алып, неких айы бу кюнледе башланган эди да, анга тиймеди) негерге алып, ёзен элlege кетди.

* * *

Баязир бир кере баргъан эди, Эмискир черегин бойлап. Эмискир Терки сууна жетип, анга къуюлуп, къошулуб'а къалмай, къалай баргъанына къарап, сюелген эди жагъада. Ол заманлада сары тангдан ашхам къарангысына дери барып тургъанлыгъынга, кёз тутхан жер бары бош эди. Бир къош не къонуш, бир чууана, бир терек ауана тюбемей эди. Аллай къула тюзде жангыз баргъан, кеси аллына адамны акъылдан шашдырырча, бир иш эди. Санлап бирде къамиш бёрюле, не сайгъакъ сюрюуле кёрюнсёле. Баязир, сабий кибик, къууана эди. Эл жашагъан журтла жаланда Терк суудан ары ётгенден сора тюбей башлагъан эдиле. Байтал сютден сюзюлген къымыз ичип, ногъай къошлада аз къалмагъанды.

Элден атланып чыкыгъанда, Баязирни, тардан узайыргъа деп, эсинде жокъ эди. Энди уа, Эмискирни къуууп, ёзен жерлеге чыкыгъанлай, жашлыкъ жолу кесине тартып башлады. «Ай, медет-мерген, ахшылыкъ берген Алтын Хардар, ач манга энтта да жол! Кумания къыралгъа жетип къалыргъа кюч бер!» — деп тиледи. Ол уста Бекташны кёрюрге, акъжибек Чолпан эрге баргъан эсе билирге энгседи. Кертиди, Баязир, тууратын барып, анга кёзге кёрюнсе, энди къачып къутулаллыкъ туююл эди,— анга алай иги болгъан Бекташны умутларын кёмюп, атына да минип, къачып кетгени — аскер башчы кечип къоярыкъ ишледен туююл эди. Къолгъа тюшсе, зиндан

эди фатары. Аны себепли Баязир Чолпанны жаланда жашырт-
тын кёрюрге боллукъ эди. Баязир кёрюрча, Чолпан а аны
кёрмезча хал табып.

— Биягъы сен башлама! — деген эди Шауай.

— Иги къачхан эдинг да! Аллынга байракъла бла чы-
гъарла, — деген эди Къаплан да, осмакълап.

Шауай сабыр акъыллы, аз сёзлю, тынч адам эди.

Къаплан оюнчу эди, самаркъаучу, санлаучу.

Баязир, биринчи жолоучулугъун энгсеп, Куманиягъа ба-
райыкъ деп, ойнап сагъынган эсе да, жолдашлары унама-
гъанларын кёргенде, эришмен къылыгъы хорлады. Алай эди
ол туугъанындан — айтханына къаршычылыкъ чыкъгъанлай,
аны этмей амалы болмай къалады.

Эмискир, тардан ычхынып, жаймалана, жайлана, жагъа-
сыз болгъан жерде, кече къалып, эрттенликде къылкъыяр
бичакълары бла сакъал, баш жюлюдюле. Къымыжа болуп,
жууундула. Атларын жууундурдула. Азыкъ ашап, тизгинле-
рин жыйдыла. Баязирни тилеги бла Эмискирни энтта бир
кесек къууаргъа, Терк суууну жагъаларына жетгинчи барыр-
гъа келишди.

Келишди.

Эришди.

Чаришди.

Бара кетип, къужур ишге чалишди. Узакъдан эл кёрюп,
тохтадыла.

— Терк сууундан ётгюнчю, Татартюпге жетгинчи, эл жур-
ту жокъ, къайтырча, къайтып, хапар айтырча дей эдинг да? —
деди Шауай.

— Жокъ эди, — деди Баязир, тегерекге къарай.

— Да бу биз кёрген... эл туюлюмю?

— Элди... бир зат ангыламайма ансы...

— Ётюрюгюнго бла кертинги арасы...

— Бир элди! — деп, Шауайны сёзюн Къаплан шырхы-
лады.

Юч тенг алаш-къараш бола тургъунчу, эл башы чумлу
къырдан ким эсе да оюн къургъан, жырлай тургъан таууш
келди. Атларыны башларын бирча ары буруп, къарадыла.
Инбашында къара башлыгъыны къанатлары да, къуш къа-
натла кибик, жайыла, бир адам, бир къутургъан, бир жин
ургъан жан, таягъын да жерге чанчyp, аны тегерегине чабып,
тепсей эди. Кесини жыры кесин къайната, къанын ойната,
къызадан-къыза, урчукъча айланады. Аны жыры къайтара
эди аякъ алгъанын, къол къымылдатханын! Кюн тюшде къой-
ланы бытдымларын; къыргъа тюшген къуш ауанасын... Жыр-

лай эди, жыргъай эди; аякъ буруну жёк зылдыла быргъай эди!

Да ол туююл эди сейир! Ол туююл эди, Тейри хакъына, сейир!

Таягъын жерге чанчып, кеси жырына кеси тепсеген къойчуну кёрмеген жашла туююл эдиле. Тепсеген кимча эте эсе да ол, жырлагъан эркъуштурча эте эди! Ол эди сейир!

Айлан, къушум, айлан сен,
Жырны жырлай эсем мен!
Былай айлан, ма былай,
Сютден толгъан кылкылай!
Юркюп келген жылкылай,
Юркюп келген жылкылай!

Айлан къушум, айлан сен,
Эмискирге байлан сен!
Былай байлан, ма былай,
Мидел бла чабырлай!
Баш Адырда бадырлай,
Баш Адырда бадырлай!

Айлан, къушум, айлан сен,
Айланмасанг, учарма;
Чыранланы чакъдырып,
Чубар атны чапдырып,
Чаууллагъа чыгъарма,
Чаууллагъа чыгъарма..

Атны жюгенин бек алгъа Баязир бошлады.

Къаплан бла Шауай да аны ызындан — къырни батыуунда жырны татыууна берилген адам таба чапдыла.

Шауайны аты жюйрюгюрек болур эди — алгъа жетип, сейир этип, табугъа къайтды. Аtdан секирип тюшюп, аман да айтды.

— Юйюнге Байрым кычырлыкъ! Не — Тилебуккуса, не-да жин устуккуса! — деди.

Баязир да, жете келип, къулдеге тирелгенча, атыны жюгенин хылыф тартды. Ат, арт аякъларына туруп, Баязирни юсюнден атаргъа аздан къойду. Ол, къойчуну жерге урулгъан таягъын тегереклей, ат оюн этди.

Жырчы уа, келгенле аны ёлтюрюрге келгенча, бети да кетип, алгъасынып, таягъын къучакълагъанды. Келгенледен эсе бегирек сейирге къалгъанды: кьоркъуу бла сейир... къууаныу бла жунчуу...

— Неда биз, айлана кетип, Тюп дуниягъа тюшгенбиз не-

да бу — кѳула тѳзню жегиди, бизге Тилебукку болуп кѳрюн-
нген! — деди Шауай. Ол, алгѳа жетип, Тилебуккуну таныгѳан
ѳсе да, аны кертилигине ийнаналмай тура ѳди. Ийнаналмай
тура ѳди да, кѳамичи сап бла анга тийип кѳрдю. Тойчу киши
чарс тѳйюл ѳди. Шауай андан кѳууаныу ачыуун алды.

— Ит кѳан! Кѳачыуукѳ! Ёлген болуп, кѳрде болмагѳан.
сау болуп, юйде болмагѳан!

Жырчы, борбайлары тутмагѳанча, таягѳын кѳучакѳла-
гѳанлай, энишге оюлду.

Шауай, кѳамичи бауун бууунуна кийдирип, оюлгѳан жыр-
чыны кѳолтугѳундан тутду да, ѳрге сюеди. Аны кѳз жашлары
саркѳып баргѳанларын кѳрдю.

Ахырында, хар замандача, сѳзню тѳзюн Кѳаплан айтды:

— Алан. Тилебукку, келип, мында кѳула тѳзде жырла-
масанг, Тейрикамда сени жырларгѳа кѳоймаймы ѳдиле?

Алайына жырчы, сынжырдан ычхынганча, таякѳдан алай
ычхынып, кесин жашлагѳа атды:

— Ой Кѳаплан! Ой Шауай! Ой Баязир! Мени кѳзюмеми
кѳрюнесиз? Не уа жинлемисиз?

— Сен жин да тѳйюлсе, жексе! Жек тѳйюл ѳсенг, киши
жеринде нексе? — Баязир, атыны жюгенин бошлап, аны кѳу-
чакѳлады, — не десе да, Тилебукку аны ата кѳарындашы ѳди.

ѳкиси да, бир бири кѳучакѳларына киришип, жияп
кѳалдыла.

Алай жюрексине, ишексине, кертисине келдиле. Тилебук-
куну кѳачхынчы жолун билдиле.

— Жер юсюнде ненча кѳатын бар ѳсе, Тилебуккуну анча
жаны барды, — деди Кѳаплан. — Даулашмагѳыз! Ишекли да
болмагѳыз! Жер юсюнде жангыз да бир кѳатын кѳалгѳан
кѳадарда, Тилебукку Тѳп дуннягѳа кетерик тѳйюлдю.

Тѳз ѳди Чыгѳыдайны ажымы — аны ачы кѳаргѳышы кѳа-
чыргѳан ѳди эрин. Тилебукку ант ѳтип айта ѳди артда, ѳки
кюнлюк жол арытып, Баш Адырдан узайгѳандан сора да,
кѳатыныны ачы сѳзлери, кѳара таякѳла болуп, аркѳасын
сопакѳлагѳанча, алай бара ѳди, кѳайры баргѳанын да бил-
мей. Кѳзлери кѳарангы ѳте, санлары титирей. Дагѳыда
айтхан ѳди Тилебукку, андан артха адам улу арытхан ѳмюр-
лени барына табу болуп кѳалыргѳа тийишли сѳзлени:

ЭРИНЕ КѳАРГѳЫШ ѳТГЕН ТИШИРЫУ АНДАН АРТХА
ЖАШАУУНДА ѳР КѳОЮУНА КИРИРГЕ ТИЙИШЛИ
ТѳЙЮЛДЮ! ТИШИРЫУ СЮЙГЕН ѳР КИШИНИ
ТЕЙРИЛЕ ДА СЮЕДИЛЕ. ХАР ХАТАДАН САКѳЛАЙ-
ДЫЛА.

Баязир, айхайда, ата къарындашына жууап этерге бол-
лукъ эди, аны бла даулашыргъа: тишируу эрине къаргъын
этерге жетишген эсе, аны айыбы жаланда эр кишини кесине
тюшеди дерге. Алай а, ачыкъ сёлешип, аны жүрегин кый-
наргъа суюмеди. Эл суюген адамны сау-эсен табып, аны
элине, сабийлерине къайтарып барлыгъы кёзюне кёрюнүп,
бусагъатда сёзюню тюбешиу къууанчында къалдырса тап бол-
лугъун ангылады.

Тилебукку тейрикамчы жашланы юйюне чакъырды.

Баязир биринчи жолоучулугъунда кёрмеген эл — беш тёп-
песи тенгши тизилген алаша тауланы этегинде жангы къура-
ла тургъан журт эди. Бир жерде бир терек да жокъ, бир бахча,
бир къудурет да жокъ. Желимтопуракъ, къамишбаш юйле.
Саламбаш чалы гытыла да бар. Орам да жокъ; журтну
журтдан айыргъан буруу да жокъ. Тёп-тёгерек — сары чип
толкыунланган анда-мында желкыун хансла тогъунуп,
чогъулуп, толан болгъан аулакъ. Баязир къачан эсе да аны
акъылдан шашдыргъа жетишдирген чексиз тюздеде жангы
элле къурала тургъанларын кёрдю.

— Бу элни юсюне сенми келгенсе, эл сени юсюнгеми кел-
генди? — деп сорду ол ата къарындашына.

— Мен кёчмен эллени юслерине келген эдим... Жашла,
сиз алай суна болурсуз, Тилебукку, къатынланы жыпыркъ
этеклерин ёрге къайыргъандан ёзге, жукъ билмейди деп. Бу
юйлени кёбюсюн мен ишлегенме! Тиллерин да билгенме.

— Ай, таланган! — деди Шауай.

— Не миллетдиле? — деп сорду Къаплан.

— Миллетмидиле, туююмюдюле, аны билмейме, — деди
Тилебукку. — Эл башчыларына Жулан дейдиле, кеслерине
уа — жуланчыла.

— Не тилде сёлешедиле?

— Кеслерини тиллеринде! — деди ол, Баязирге тырман
бетден къарап. — Кеслерини тиллеринде, ёзге уа? Юйренирге
кыйынды ансы...

Къой сюрюу, элге жете, кеси аллына бёлек-бёлек болуп,
бёлюне башлады. Къонакъла да къамишбаш ёре гытыны та-
ла арбазына келдиле. Жангы жүрюп башлагъан кызычкы
кызыл-ала бурчакъкъанат гебенекни къууады.

Баязир — кызычкыгъа, Къаплан — гебенекге, Шауай —
Тилебуккугъа къарадыла. Тилебукку: «Айып этмегиз...» —
деп башлагъанлай, юйден аллай келин чыкъды — акъ жау-
лугъу башында, эки къарылгъач — къашында, къамиш кирик,
агъачы... Юч улан да, бетлерине кюн жарыгъы тийип, кёзле-

рин къаматханча, ёрге къараялмай, артха чегиндиле. Эслетмей, алларына нарт анасы Сатанай чыкыгъанча, тизгин тохтап, баш ийдиле, къолларын кёкюреклерине алдыла. «Борбайларым кырккыылгъан эдиле!» — деп, Къаплан артда ант этиучю эди. Шауай, халын букъдурса да, хош кёллю уа ол да къалгъан болмаз эди — Баязир, алгъа атлап, эркъуштурча, анга «кюнахшы» бергенде, Шауай, кёнчек тартмасы ычхынып кетип, кымылдаргъа къоркъуп тургъанча, жеринден тебалмап, иги кесек тургъан эди. Мычыгъан эди.

— Айып этмегиз! — дерге къалгъан эди къантүлукъ Тилебукку. Тейриле дуняны ариулугъун аны юсюне атып, юлюшлю, жорюшлю, кюмюшлю да этген хыпыяр, харам дукку! Эмискир боюнунда бир улан, бир эр киши, бир эр туугъан, бир насыплы, бир куман аллай къатын кёрмегенди, аллай эринлени эммегенди! Ол а, жаш келинчик, шош ийиле. Тилебуккуну бетине суююне, бир затла айтды. Эшиклерин кенг ачып, кёзю-къашы бла саламлашып, къонакъланы юйге ча къырды.

— Келинигизни аты Хурады, — деди Тилебукку, ала юйге кирип олтургъанлай. «Хатанг жокъду!» — деди Шауай ичинден, Хураны анга кыызгъанып.

Сабий жюреги сезгич! Къызчыкъ, Баязирге кесин кысып, тобугъуна миннген эди, жуукълугъун билген эди.

— Эмискирни эсгерип, Хура кеси да тюз кёрюп, кызычыкыгъа Тилдарай атагъанбыз, — деди Тилебукку.

— Ёлмесенг, Тейрикамда тиширив ат къалмаз, сен атамагъан, — деп къакъды Къаплан да. — Ёзге, тамата эсенг да, кёз къаматхан затланы сорургъа тюшеди... Хура келинибиз а... къалыучумуду бирде жангыз?

— Сен башха жерде жубана, — дегенликден, — деп къошду Шауай.

Хура инбашына жан жаулукъ атып, къолларына таз, къумгъан алып, кирди да, Тилебукку жууап къайтаралмады. Хура, къол чайкъатып, къонакылагъа жер салды. Эрине бир затла айтып, чыгып кетди.

— Жуланчыланы адетлери алайды, юйюне къонакъ-тюшюн келсе, къоншуларын чакъырмай жарамайды, — деди Букку. — Сиз олтура туругъуз, мен бусагъат къайтайым...

— Муну чатында улан адыр угъай, мукъуладис тагъылып болур ансы, мынга быллай бир нек жабышадыла? — деди Шауай, Тилебукку чыкыгъанлай.

— Энди мен, барып, Тилебуккуну кызын къалай тилерикме, — деп, Къаплан да сагъышлы эди. Ол Буккуну тамата кызы Шамчыракъны жаратып эди. Мында уа... къайын аталыгъы алгъан Хура... Шамчыракъны къатында хур кыыз кибикди, андан кичи эсе да алайды. Шамчыракъ деп, Тилебук-

куну кызына угъай, жангы къатынына айтыргъа тийишли эди.

Къаплан алай сархош бола тургъунчу, Тилебукку юч нёгери бла къайтды.

— Бу Жуланды,— деп, келбетли, къамалы, кылычлы, бийикбёрк, акъчепкен кишини танышдырды.— Элибизни бийиди,— деди.— Бу экиси — кьоншуларым.

Тилебуккуну жангы жерлешлери кьонакъла бла саламлаша тургъунчу, чепкен женглерин ёрге къайыргъан тизгинли жаш кирип, ортагъа ючаякъ тепси салды. Жулан, тёрге олтуруп, кьонакъланы да таматалыкъларына кёре олтуртду. Олсагъатдан ашлаугъа ашарыкъла келип башладыла. Алай ариу, татыулу ийислери бар эди келген ашарыкъланы — алайсыз да ач болуп тургъан жашланы тангдайлары окъуна ачыды. Не амал, тамата алгъыш аякъ алып, сёз айтхынчы, ашлаугъа узалыргъа жарамай эди.

Бири бирин унутдургъан ашарыкъланы юслерине тарбаш кенгбыдыр кьошун да келди. Шапа жаш, кьонакъ башындан ёре чёмючле келтирип, кьошундан ичги къуйду.

Жулан, аякълны алып, кеси тилинде алгъыш этди. Тилебукку аны айтханларын эркъуштур тилде ангылатып турду. Кеси уа алай ариу сёлеше эди жангы тилинде — аны жуланчыладан айырыргъа да кыйын эди.

Ашау, ичиу барады. Лахор этедиле. Жулан кьонакъланы жашагъан жерлерин, анда тиричилик къалай болгъанын сорады. Тау эллени адам санларын билирге да сюеди. Ашарыкъла уа желедиле — тауукъ, гогуш, кеклик... Жау, бишлакъ, сют баш кьошулуп этилген ашарыкъла, чабакъла... Кёгети, ичгиси, эти алай. Ичги да къуюлады, кьошун жангыдан толтурулады. Ичги ичгенде хычыуун эди, аз да хумаллагы болмагъанча; артдан-артха жашла экили бола башладыла. Тиллери ачылып, ашаргъа да ашыгъып... Хар заманда басымлы, сабыр Шауай окъуна тёзалмады:

— Тилебукку, сени жел учурлукъ, къайын кызыларынг а бармыдыла?

— Ашлаугъа келген берекетни ким этген сунаса? Бирин кёрсенг, бирсин унутурча...

— Бери нек кирмейдиле? — деп сорду Къаплан.

— Мында кыыз тиширугъа эр кишилени юслерине кирге жарамайды. Ашлаугъа шапалыкъ юйде кичи жаш бар эсе — ол, жокъ эсе — кьоншуда не тукъумда кичи жаш этеди.

Ахырында кьонакълыкъ малны башы келди.

Жулан, алгъыш этип, кьонакъланы тынчайыр заманлары болгъанды деп, ашлаудан турду. Тамблагъа кьонакъланы кеси юйюне чакъырды.

Тилебуккуну жангы эллилери кетип, тейрикамчыла кес-лери кьалгъандан сора, хапар жангыдан кьызды. Жашла, арыгъан эселе да, жатарыкълары, тынчайырыкълары келмей, кёчмен халкъны тарыхына, Тилебуккуну кьачхынчы хапар-ларына тынгылай эдиле. Аш юйге барлыкълары, Тилебуккуну кьайын кьызларын кёрлюклеры да келеди.

— Аллай бир жаратхан эсегиз Хураны... Берейим кьайын кьызларымдан сайлап! Беш эгеч боладыла. Сизни келинигиз бек эришилери...

— Бешиси да жетген кьызла?

— Не айтдыраса!

— Хурадан да ариула?

— Хурадан да ариула!

— Сен айтханлыкъгъа уа, келип кьаллыкъмыдыла?

— Мында жашау алайды, жашла... Эр кишиле — эрди-ле, чабыууллада айланадыла. Тиширула — элди-ле, эр кишиге белди-ле! Женгил байланадыла...

Баязирге окъуна Балчыракъны сыфаты мутхузуракъ бола-ашлагъан эди.

— Сиз кьалай сюйсегиз алай этигиз, мен Тилебукку бла кьалама,— деди Шауай.

— Тилебукку да юйюне кетерикди! — деди Баязир сур ауаз бла.

Тилебукку аны эшитмеген киби-к этип кьойду. Кьаплан анга бурулду.

— Кьалай дейсе, Букку, бу халкъ?..

— Жуланчыла...

— Хы, жуланчыла... — Кьаплан энди Шауайгъа бурулду. — Кьаласа да, кьаласа, жуланчы кьул боласа... Тилебукку азды!

Тилебукку, Кьапланны масхарасын ангыламай, ауара болду.

— Не ючюн айтханлыгъынгды?

— Да сен кимсе мында? Биймисе? Кеси жери болмагъан хар жерде да кьулду!

— Мен алай сунмайма,— деди Тилебукку адепли. Кьапланны кьонакъ хатерин этип, аны осмакълап сёлешгенине тёздю. — Кьулма деп турмайма. Байлыгъым бар, башым бар. Башчы Жулан эсе да, элни тутхан менме! — Баш Адырда жашаучу заманында тиширулагъа айтычу болур эди айт-са бир зат, эр кишиле арасында Тилебукку кёп сёлешип киши эшитмегенди. Чам, лакъырда, этерге уста эди, алай а сёзге, кенгешге кьошулуп, аллайы жокъ эди. Мында уа, аны кьы-зып сёлешгенине кьарап, керти да, ол эл жюрютген адам сунар-гъа боллукъду. Кьаплан, уятлы бола, даулашханын кьойду.

Жашланы ауузлары сёлеше, кьулакълары эшите турсала

да, кёзлери жукъугъа кете, ырмахлыкъ татый башлагъан эди. Хура, келип, аланы жасалгъан отоугъа элтди. Жерлери этилип, хазыр. Къонакълада таматаны эрине соруп билген болур эди, алгъа Шауайны аллына келди, аны аякъ кийимлерин тешерге ийилди. Шауай, гузаба этип, бутларын артха къачырды. Хурагъа къолу бла тиерге болмай, къалай эсе да, ийменчек къымылдаула бла тыяргъа кюрешди. Гузабагъа Тилебукку кирди. Кюле, Шауайны жерине олтуртду. Хура аны гён чарыкъларын тешди. Биягъыча, таз салып, аякъларын жууду. Къаплан бла Баязирни да алай кёрдю намысларын. Сууу бла тазны алып, арты бла чыгып кетди.

* * *

Экинчи кюн Жуланни къонакъ алыууна кёп адам жыйылгъан эди. Баязирлары келгенде, арбазда уллу той бара эди. Къобузчула, къарсчыла, дауурбасчыла, зурначыла... Ариу кийинип, къууанчха келген къызла, жашла. Жуланни арбазы да, Тилебуккуну арбазыча, аулакъ эди. Юйю да алай. Бирсиледен уллуракъ эсе да, алаша саламбаш, эки гитче терезечиги да бар. Юч жаш да, тойчулагъа къарап, арбаз къыйырында тохтадыла. Аланы келгенлерин эслегенлей, Жуланни шапалары жетдиле. Чакъырып, тёрге ётдюрдюле. Жуланни къатында олтуртдула.

Жашла ючюсю да, тепсегенлеге сукъланып, кеслерини да тепсериклери келип, тойгъа къарандыла. Атта-не-асыу, таулу ийменчеклик санларын байлап, тойгъа чыгъаргъа базынмайдыла.

— Къызла кёрюрге сюе эдигиз да, хайдагъыз! — деп тербди Тилебукку.

Кертиси да, кийингенлеринден кёрюне болур эди ансы, къызны ариуу былайгъа жыйылгъан кибикди. Акълы, кёк-лю жибек кийимлени ичлеринде къарасауут алтын тюймелери ёшюнлерин бютюнда тыкъ, аныча, алтынлы камарлары беллерин бютюнда иничке, жерге жете узун жыйрыкълары бойларын бютюнда субай кёргозтедиле.

— Жуланчы къызла кийинне биледиле,— деп шыбырдады Баязир Къапланнга.

— Тепсерге уа бютюнда устадыла,— деди Къаплан да, тепсей тургъан къыздан кёзюн айыралмай. Бу сейир Жулан-да къызла бла уланла, бир бири къолларына жабышып, чабышып тепсеген адет да бар эди.

Эркъуштур жашла да аман кёрюне болмаз эдиле, ала да жуланчы къызла кеслерине терк-терк кёз чапдыргъанларын

эслейдиле. Къол тутушуп тепсеу башланганлай а, чабышып, аланы да чыгъардыла.

Эркин той, уятларын ачып, жыйыннга шагъырей этгенден сора уа, къанатлары байланып туруп бошланганча, къуш-лача, учуп, урчукъча айланып башладыла. Жуланчы къызла, аланы той ортасындан иймей, бирден бирге алып, арытыргъа кюрешедиле. Тапхан эдиле тауда арып къаллыкъланы! Гылан къуш жаз тауукъну алгъанлай, къанат тюплерине алып, бурулуп, суурулуп, жунчутуп, «Къуш тепсеуню» эсге тюшюредиле. Таулу жашланы тепсерге кёллендиралмай тургъан Жулан, артда аланы, тойдан айырып, ашлаугъа олтурталмай окъуна къалды.

Таудан тюшген жашланы намысларына Жуланны къонакъ алыуу кече ортасына дери баргъан эди. Къарангы тюшгенден сора, арбаз тегерегине томпала жандырып, жарыкъ этип, тойну да, ашлаугъа аш келгенин да тохтатмагъан эдиле.

* * *

Ол кече, юйге къайтхандан сора, Баязир сёзню ачыкъдан салды.

— Кёреме, жашайса. Ариу къатынынг, къызынг да барды. Алай ала сени тукъумунгу, журтунгу алышындыралмазла. Безирединг, болду. Юйюнге къайт!

Тилебукку кёп тынгылагъан эди. Ёрге туруп, олтуруп. Ёрге туруп, олтуруп. Ауузундан чыкъгъан тылпыуу от болуп.

— Мен гитчеме, санга оноу этерге ишим жокъду... Алай атамы таматалыгъы борчлу этеди къаты болургъа... Ахыр кюнюнго ажымлыкъдан сакъларгъа.

— Сен Къаплан айтханнга къарама, Баязир... Мени мында хан кирик кёредиле...

— Киши элинде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан бол!

— Айхайда, мен бир заманда журтума къайтырыкъма... Сабийлерим жетер заманнга... Бу къызчыкъны да мында баштакъ этип кёймай...

— Угъай, Букку! Тебиреп, биргебизге кетип къаллыкълса!— Тилебукку, амалсыз болуп, тынгылагъанда, къошду: — Мен атама не айтып барлыкълма? Кёрген эдим, жашай эди депми? Ата къарындашынгы къула тюзде атып келген эсенг, сен эр кишимисе десе уа?

— Къула тюзде атылып да туююлбюз энди...

— Эр киши эсенг, юйюнге къайт! Къатын эсенг, къал мында!

— Эки аягъымы бир уюкъгъа сугъаса, Баязир... Гюняхлы да боласа... Хо да, сени мудах этмез ючюн... къояйым быланы

да... Кетейим... Алай бир тилеригим барды... Сизни ашыргъан сылтау бла чыгъайым да, кетерме. Саламлашып айырылаллыкъ туююлме...— Тилебукку ахыр сёзлерин, кёлю толуп, кёзлерин сыгъып айтды.— Сиз да жукъ билдирмегиз...

* * *

Баязир сабийлигинден да сары танг бла тенг туруучу эди. Жуланн кёнакълыгъында ашагъаны-ичгени татыпмы, тепсегенден арыпмы, Тилебукку бла даулаша, кёп къалыпмы — нек эсе да, жукъусу кысха болуп, башха кюнледен эсе да эртте уянды. Қийинип, шошчукъ, арбазгъа чыкъды. Юйге кёшлаш жапмада, алаша чалы кётюртмеде Тилебукку да, Хура да, кыызчыкълары Тилдарай да бирге жатып, къаты жукълап эдиле. Чыгъышдан баш тогъайы кыызарып келген кюнню ал таякълары тюзюнлей юзюлмей, аланы бетлерине тиедиле. Кыызчыкъ, атасыны бутларына бауур тёбенинден кенделен тюшюп, аны уллу кёолун кёкюрекчигине кысып жукълагъанды. Хура, башын Тилебуккуну тюклю кёкюрегине салып, онг билегин аны къабыргъасы бла энишге ийип тынчайгъанды. Тилебуккуну уллу, ышангылы кёолу, Хураны аркъасында, узакъдан учуп келип, солургъа кёонган бир кёужур къанатлы киби жумулгъанды.

Баязир, суймеклик бла ырахатлыкъ, насыплыкъ бла ышанигылыкъ бирикген ол сейир кёрюнюшге — суратха къарап, анга байланып къалгъанча, жеринден тебалмай, иги кесек мычыды. Бусагъатда аланы бир бирлеринден айыргъан уллу асыллыкъ эди! Асыллыкъ, ачылыкъ, адамлыкъгъа келишмеген зулумдукъ!

Алай сюзюп, Баязир, кёнакъ отоудан шош чыкыгъаныча, артха да аякъ бурунларында шош кирди. Нёгерлерин шошчукъ уятды.

— Не болгъанды? — деп шыбырдады Шауай.

— Артда айтырма,— деди Баязир, ашыкъдырып.— Бусагъатда аз да таууш билдирмей чыгъаргъа керекди. Элден узайсакъ, айтырма...

Ала, шыбырт билдирмей, юйден чыкъдыла да, жууукъда атларын тутуп, жерлеп, Жулан элден, Тилебуккуну юйюнден, къачып чыкыгъанча, алай чыкъдыла...

XX. ГОЛЛУ

Тотурну ал айы аякълап, Тейрикамда тик сыртла жылыу къайнатадыла, гылыу ойнатадыла; чегетледе кырау къакъса да, кюнлюмледе женгилжет мантла чапыракъ къаратадыла; къаракъайынла, сыргъала ие, сызгъалада ырхыла бара, жаз

башы жюйрюк атын кишнетеди. Кюнлюм хастаңлада, хал-
жарлада кыстау кый кыозлатадыла.

— Хораз жыл кыоранчы болмаз,— деди Сибилчи.— Аны
жазы да эрте келеди, жерни бузун эрте эритип, ыржыла-
гъа, ырбынлагъа да жетип, эркыштурланы сабан келлю эте-
ди. Быйыл а, Голлу боллугъу ючюн туюл эсе, бютюнда
ашыгъады, кыарланы тау башлагъа кыачырады...

Кертиси да, Эмискирни бары эркыштур эллери сабан
кыйгъылы болмай, ёзенледен, элледен, узакъладан, жерле-
ден жууукъларын чакъырадыла. Эл-элледен голлу келечиле
келип, Баш Адырда, Жантайда, Юч Ат Кетген жарда жатар
жерле хазырлайдыла — ахтигерийле, ёре кыошла саладыла.
Кысхасы, хар иш — чариш, сапарыш...

Голлу башы Тейрикам, адамларын алгъадан окъуна ха-
зырлап, Голлудан тук туюрюрге мурат этеди. Кыачан эсе
да Голлуну алайлай кыураучуларын айтадыла. Ким биледи,
ол заманлада жашагъанла жукъ керекли болмаз эдиле — го-
лунгылды, гирхолу тамырла ючюн талашмай, мамыр-сабыр
жашагъанла! Алай энди ол заманла кетгендиле. Элге тергеу-
люк киргенди. Тергеулюк — алыкъа Тейрикамда жуюмеген
жук! Аны себепли ыйлыгып, бир бирлеринден бет буруп,
жашырып, сёлтеринден жангылып турдула. Не мадар, ауруу
бир кирсе, кёлген этеди ансы, кетмейди. Кишиге бет да этмей-
ди. Ай-е, тейрини кую, Голлугъа куюлгъан халкъ, алгын-
ча, хатасыз, хакъсыз туюлдю,— бирде жашла жашырын,
куудушлагъа, кундушлагъа, гумулагъа ташайып, кызланы
сияларын, жашланы жыяларын кымадыла; чардакылада
кыакъланы, гёлледе атланы, башха затланы жумадыла. Гол-
лу кыууумда кыонакылагъа кыоруу салыргъа амал жокъ —
кыонак кетер, бет кыалыр! Аны себепли быйлыгъы Голлуну
кыоранчы, файдасы да ёнчеленип, тап, Баш Адырда, Жантай-
да, Юргели бла Юч Ат Кетген жарда кырдык кыаллай бир
сайнат боллугъу, чегетледе, бетледе, терен кыоллада, сыз-
гъалада, кыуюнлада атла, ёгюзле, эшекле, кыадырла отла-
рык от иш да тергелди; ненча мал кыорарыгъы, Голлуну
шылтахы бла сабаннга ненча кюн артха чыгъыллыгъы — ба-
ры, бары. Голлуда хорлам жаланда хорлагъанлагъа берилген
ёл бла ёнчеленип кыалмай, аны фугу элге да туюшерча, Голлу
башчыла оноуну алай этдиле. Боллукъ чыгъымланы чы-
гъарыр ючюн, башха эллени ышангычлары, келип, келишип,
бычча¹⁹ хакъланы ёлчемлерин ёнчелеп кетедиле. Анга кёре,
энди бу тийреледе эришге чыгъарыкъ, кюч сынашырыкъ, ху-
нер кёргозтюрюк жыйынла, энчи батырла да, аланы Голлуда

¹⁹ Бычча — Голлу кыуралгъанда, аны кыоранчына, ёчлерине деп
жынылгъан ырысхы.

болумлары — хорламлары не хорланыулары — кеслерини энчи махтаулары не бедишлери болуп къалмай, саулай Тейрикамны тюгю-тюгели да боллугъун ангыладыла.

Голлугъа къуллукъ этерге этчиле, эгетчиле, кёгетчиле, гёзетчиле, эсепчиле, тюзлюкчюле, тюшлюкчюле, шишликчиле айырылгъандыла. Жолчула, болчула да сайланып, жерлерине тохтагъандыла. Хар бири кесине буюрулгъан ишни юсуне келип, танг эрттенден ашхам къарангысына дери талада тауушла тохтамайдыла. Отунчула отун ташыйдыла; этчиле мал къайтарадыла; ташчыла, хуна усталагъа деп, туу ёгюзле жегилген кюресле-тяжгиле бла таш ташыйдыла. Озгъан Голлудан оюлмай къалгъан хуналары оядыла. Башха жерледе хагиле орнатадыла, алагъа асыллыкъ жипле иги учхалауукъ болурча, аланы сары жаугъа салып, жибитедиле, къандырадыла. Жумушчула, андан, мындан кычырышып, бир бирге чам этедиле; чабышып да жетедиле. Огъарыдан эшеклеге отун жюклеп келген сибиртгинуат жашчыкъланы хыны-хунуларына тюбюнде сагюнжю этген жолчуланы жол тыйгъан дауурлары къатышады. Кюн узарады; жаз жайгъа тартышады.

Арба жол, тардан ычхынып, элге жан атхан жерде, жолну эки жанына эки айры къазыкъ уруп, жип тартхандыла; къазыкъланы башларына да къочхар баш суратлы акъсыл байракъланы такъгъандыла. Тюбюнден атлы къауум не арбала бла келгенле кёрюннгенлей, секиришип, жол тыяргъа сюеледиле.

— Эй-е, эмпудукъ тана сен сюргюн, Сюпюян! Чох, чох, жоллугъунгу хазыр эт! Аз берирге да ырысла! Голлугъа келесе,— деп, жарыкъ боладыла.

Атлы неда арба башчы, артмакъдан чыгъарып, жолчуланы четенлерине бир зат атады — эт юлюш, кыны бла бичакъ, башлыкъ, тигилгенден къалгъаны ийленип, боялып, бичиллик, хаппа-хазыр болгъан гёнчарыкълыкъ... Жолчулагъа нохтабау этген — ол да Голлуну сартынданды,— иги жыйылса, хунер кёргюзтюрге, эриширге деп, Голлугъа келгенлени юслеринден иги хапар жайылса, эришге къараргъа келгенле, ала жанлы болуп: «Ёч Ёч! Ёч!» — деп кычырсала, ол да хорламны бир къанатыды.

«Эй, Голлуда хорлам! Жоллугъа да — орам!» — дейдиле.

Иги бергеннге жарыкъ сёлешип, алгъыш этип ашырадыла. Хузумуракъ къойгъанлагъа да, кёзбау этедиле: тигим, сау-гъа кёзден-къашдан да болады дейдиле. Сора эки айры агъачха тартылгъан къаракъайиш жипни кетередила. Голлугъа келген жангы жыйын жетгинчи, жол къулагъында жыр айтылады, сыбызгъы согъулады.

Голлу жыйын ёзеннге жетгенлей, алларына чубурчепкен, чырпабёрк жашла чыгъадыла; турлукъ жерлерине ашырадыла; атдан тюшюреди; арбаларын тууарып, ёгюзлерин, атлы эселе — атларын, отлаугъа къыстайдыла. Энди, Голлу бошалгъынчы, къонакъ улоула аланы боюларын-дады.

«Тотур — сотур болгъанды» деучю кюнле жетди. Кюн жарыды, ай тууду. Кюндюзюнде Алтын Хардарны кесилигине бардыла, анга табу салдыла. Кечесинде Ыргъайлы кёлню жагъасына Адиш ёзеннге жыйылдыла. Ёчге чыгъарыкъла — жашла, къызла, келинле; чаришчиле, гёжефле, къол устала, хуначыла, сурначыла, садакъчыла, ат оюнчула, тойчула, жюзюучюле, сырыйначыла, топчула, элберчиле, кийизчиле, башлыкъчыла, налтехчиле, тартмачыла, талкъычыла, тужурчула, бозачыла, чабыучула, чалыучула, чамчыла, четенчиле, чепкенчиле, чалычыла, къой къыркъыучула, къаячыла, эллиле, тышындан келгенле, хашкенле — бары Адиш майданнга жыйылып, Баш Тейриге сыйынып, андан сора жанма топлатмпала жандырып, от тейриси Аштотургъа жалбара, гюрюлдеген кара череклей, къуюлушуп, жыйылышып, тыгъылышып, тар ичи бла ёрге айландыла.

Баязир, томпа чырагъын бийикге кётюрюп, бек алда барады. Аны ызындан жеталгъанла жыйындан терк айырыладыла; дорбуулагъа кирип, ичлерин жарытып, кеслерин Аштотургъа танытып, баралгъан жерлерине дерн барадыла. Тюбюнден къарап, энди Баязирни кёрген жокъ эди. Қъаягъа от ёрлеп баргъаннга дагъыда бир кесекден а ыранлада, тикледе ол чыракъны Аштотур кеси жандыргъаннга ушайды. Жаркъжуркъ эте, жана, ёчюле тургъан отла, бир чакъда саулай къаяны алып, Аштотур бары голлучулагъа от чучхурла бюркдюргенча, алай болду. От бары къая бетин жарытып, жухланы, гяппишлени, къая тишлени къучакълап, аладан энишге бурчакълап, бутдан, бучхакъдан от жаныу тёгюлгенлей, сейир къудурет алай кёрюндю. Адамла, къадамала, дуппурла, лыппырла, жулдузла, жол ызла, къаяда сюлесинле, суу боюнунда къундузла — бары бир бютюн болуп. бир бирге сингип, кирип, кийишип, бир бютюн болуп къалдыла. Черекни шууулдагъаны, желни дууулдагъаны, жап-жаныуар къанатлыны чууулдагъаны, бёрю улугъаны, чучхур къуюлгъаны, айны, сейир этип, тыйылгъаны — бары бирикдиле, бир тейриге, къудуретге ийилдиле. Энди Башилик къаяны бийигине ёрлеп баргъан жаланда бир жилтинчик кёрюнеди. Ол тейрисине терилип, берилип, тин-тери бола, къутургъан халкъ аны кёрмейди. Ол а ёрлейди; кийиклей, бийиклей, хунер кёргюзтеди билликге! Ол къутургъан халкъны чамландыргъан да эте-ди; чыгъалмазлыкъла, чыдамазлыкъла ёчге капакъ чыгъар-

мазлыкъла Баязирни къазыкълап, жазыкълап, урушадыла; аман къууум къурушадыла. Аны от жарыгъы уа — не, барады Башиллик къаяны башына, Аштотурну ташына! Қыйын эсе да тикде, чыгъаргъа къаст этеди, бир атласа — жетеди! Жерде уа — ёзенде — аны кёргенле бютюнда къызадыла, сарыуларын сызадыла; хаппа-хазырдыла ол кимди дерге, кирди дерге, жинди дерге! Қъаядан эниште кетерирге!

Болсада, Баязир къая башына чыкъды. Эринде тохтап, томпаны бийикге тутду, булгъады. Бары жыйылгъан жамауат, Керкисир бла Тайбат, анга махтау бердиле, къаячы болгъанын кёрдюле.

Баязир къая эринде Аштотурну от тёрюнде Голлу Отну жакъды. Чууанагъа байрам байрагъын такъды.

Голлуну башланыууна алай берилип, Баязирни ызындан терилип, къая белине дери баргъан, андан ёрге чыгъалмай, къая тюбюнде къалгъан Уллу Адам Жыйын, ол халлы юрюлюп, артха айланды; Адиш майданны жангыртды, Ыргъайлы кёлню чайпалтды. Адиш башында, Алтын Хардаргъа аталгъан Уллу От Орунда, ёрге чалышдырылып къаланган отун къалаугъа жетип, хар ким кеси томпасы бла аны тюбюнден от салды. Отун тебе жана башлагъанлай а, аны тегерегине барып, тепсей, къычыра кирдиле. Чыракъчы жашла андамында орнатылгъан чыпынланы башларына хазыр томпаланы жандырып саладыла. Нарат чыракъланы балауузлу бардухла бла узун къазыкъланы башларына къысып, жандырып, къолларына да аладыла. Тепсеген жыйын къайсы жапына юрюлсе да, чыракъланы ол жапына тутуп, майданны жагытадыла.

Бир чакъда жур согъулду. Ол Сарайгъанла тюз да Адиш майданны башына жетип тохтагъанларыны белгиси эди. Олсагъатдан сыбызгъыла сызладыла; къыл къобузла гаралдыла; къарс къангала къагъылдыла. «Голлу!» деген къычырыкъ Айдиш майданны тегерек айландырды. «Онг тобукъну алыгъыз, сол тобукъгъа салыгъыз», — деп, Айтек жырчы тойчулагъа жан салды. Аламат эжиучю Элжоркъа, Айтекин къатында тохтап, эжиге башчылыкъ этеди. Кажок, эсин, акъылын жыр алып, къужур болуп тура эди да, олсагъатдан чамгъа тюшдю.

— Турма, Кажок, Голлу сандыракъгъа тюшерге суймей эсенг, эжиге къатыш, — деди анга жылкъычы Жыртыкъ, бир кёзюн къысып. — Жыр айтылгъанда къанатланмагъан сандыракъдан къутулмайды.

— Эй-хей, таланган, — деп, жыргъа кёмюлюп тургъан Кажок, мыйыкъларын сылады, кесин тойгъа хазырлады. — Тепсемей а! Билмей эсек да, быллай кече аякъ алыргъа кюрешейик...

— Алайсыз кѳоярыкъ тѳююлдѳюле,— деди сырѳачы
Сыллы.

— Ай, тоба! — деди Баракъ да.

Шауай, эбин табып, Аслан-бий этди. Да, баям, жырчы
жашла аны кѳоймаздан эдиле. Ала, бир бири инбашларын-
дан тутуп, ёгюз сыйынган уллу эт кѳазанны тегерегине ба-
рып тепсейдиле. Жыр башчы Айтек, Алакѳоянланы Голлугъа
чалып, суусабын кѳандырып, энди Жетибайлагъа кѳчгенди.
«Ойра, жашла, Жетибайлары»,— деп тартды ол. Бары бирден
кѳтюрюлдѳюле: «Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара!»— деп, жыр-
ладыла. Андан ары саулай Адишге жыйылгъан халкъ бир
ауаздан жырлагъанча болду.

Айтек. Жетибайлары Жантай элде жашаелле,
ори-ора-дара,
Ыйыкъдан бир тонгуз союп ашаелле,
ори-ора-дара.

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Айтек. Таналары бугъа болмаз, ори-ора-дара,
Ийнеклери бууаз болмаз, ори-ора-дара.

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Айтек. Ажирлерин байтал тутмаз, ори-ора-дара,
Келинлерин жууап жутмаз, ори-ора-дара.

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Айтек. Кѳарт-кѳуртлары ныгъыш кѳоймаз,
ори-ора-дара,
Кѳатынлары какдан тоймаз, ори-ора-дара.

Бары. Ой, ори-ора-дар, ори-ора-дара...

Айтек. Ожакълары, ойра, кѳынгыр, ори-ора-дара,
Табылмайды темир сынжыр, ори-ора-дара,

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Айтек. Зынтхы сабап — жерлери, ори-ора-дара,
Талдан чийди беллери, ори-ора-дара,

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Тойну кѳызыуун, гыллыуун буздурмай, жыр бошалгъан
да сундурмай, ажайып Айтек тегерекге кѳарады. Абайхан-
ланы Кажокну марады. Аны кѳрюп, кѳошакъчы Кажок: «Ой,
болдула Жетибайлары, болдула»,— деп, кѳзбау эте, жырчыны
башха тайпагъа кѳчюрдю. Ажайып Айтек да, жырын бѳлмей:
«Ой, кѳула тюзде кѳондула!»— деп, жырчыланы, эжиучюле-
ни шыхырларын бютюнда ачды. Бары бирден «Ой, кѳула
тюзде кѳондула!»— деп, онг тобукъну сол тобукъгъа сала,
кѳаушала, от да бетлерине жана, кечени кеслерине кѳаратды-
ла. Олсагъатда Огъары Чатда атла кишнедиле. Алайгъа
кѳызла да келдиле. Энди Айтск: «Ой-ра, жашла, Жылкѳы-

байлары...» — деп, Жыртыкыны жырта эди. Къызлагъа нек эсе да, кюлкю тарыды. Балчыракъ, Баязирни кѣрюп, жарыды. Бу жырда Жылкъыбайладан къайсы эсе да, къош жуууртха юйренип, къойчуланы айрансыз къоюучусу, чолпу бла ашап тоюучусу айтыла эди. Жылкъыбайланы дагъыда бир башха курсабайлары уа, айыу сунуп, ёгюз да ёлтюре эди, айран сунуп, хуппеги да кѣтюре эди. «Къыз сунуп, къатын алгъан, туз сунуп, тытыр салгъан» кюлкюлюкле эдиле ол тайпаны эр кишилери. Айтек алай къызгъан эди да, ким, къарынындан тутуп, ауады; ким, тобукъланады, ким да хахай этип, къарс къагъады. Голлу кече алай барады.

Ырмах болуп, тохтап, ай да толуп, толкъуп, бир кесек турдула да солуп, отну жангыдан кърдула, сыбызгъыны бурдула. «Ой, энди Элкъуралары!» — деди Темукку. Ажайып Айтек анымы эшите эди — голлучуланы барына жангыдан жан кийирип, къанатла битдирип, учаргъа хазырландыргъанча, отну тѣгерегине жангыдан гюренлендирди.

Элкъураланы юслеринден жыр — бу жерлени табу жыры эди. Байракъ жыры! Аны билмеген, суймеген уллуда, гптчеде да болмагъанды. Аны айтханны чоппа бла тенг этип, нохтабаууна къара улакъ береди, келинле сыйла этип келедиле. Айтек да, ол жырны айтып, кѣп саугъа алгъанды; алтын иерли ажирге да мингенди. Бюгече уа жырчы артыкъда кѣтюрюмлю эди.

Элкъураланы Окулай,
Къырккъылмагъан токълулай...

Айтек голлучуланы ичлерине жыр угъай, жилтын учургъанлай, бары бирден: «Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара», — деп, гюрюлдеп, бирилдеп, тепседиле, майдан кырдыгын тепледиле, къаяланы тепдирдиле.

Айтек. Шауданлары боркъулдай,
Жапылары — къоркъурлай!

Бары. Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара...

Айтек. Хастанлары биченли,
Киеулерни бюрчели...

Ол айтыу керти эди. Чоппачына чалны чолпан кызы Къубулхан къайдан эсе да къачып къутулгъан бир тынгылауукъ тапсызгъа баргъан эди да, ол олтургъан жеринде тыпырдап, къолтугъун-къоюнун къашып, адыргылашып, туруучу

эди. «Бу неди?» — деселе, «Бюрчелери кьоймайды!» — деп, Къубулхан, къубулмай къаллыкъ, масале айтычу эди. Алыкъа Жансалгъыны атын айтдырлыкъ ахырлыкъ чамчы Чуучаланы Чыгыр туумагъан эди. Дебет уста уа, темирге жан салычу хунертокъмакъ эсе да, бюрче от жарашдыралмагъанды. Аны себепли Элкъураланы келгинчи, киргинчи киеу-лери секиргич, къанич бюрчеледен азап чеге, эхчеле, самаркъаугъа жетселе уа, ёнчелемеучю эркъуштурлагъа зауукъ болгъан эди. Аны себепли голлучула, «бюрчели киеуге» жетгенде, бютюнда кётюрдюле.

Туудукълары — аркъалы
Тулукълары — арпалы...

Айтек, андан ары Чоппачына аппаны бирси жашларын санамай, тюзюнлей Дебетге ётдю.

Элкъураланы эр Дебет,
Эл жыйылса не беред?

Эки кынгыр орагъы,
Жети жиксиз жомагъы.

Тери такъгъыч ыргъагъы,
Тирмен къакъгъыч — биягъы!

Тарпан атха — наллары,
Аркъан атхан нарлары...

Керки бла кысхачы,
Нарт эди ол, кысхасы!

— Баракъны, Баракъны айт! — деп кычырышдыла тегерекден. Баракъ, бал сыгъа, Огъары Адырда талчыгъа эди. Баязир а, ичин кьоркъуу ала, кызла таба къарады. Балчыракъны къарамын эследи да, этди къачар мадарын!

Балчыракъ балсырады, четенин арлакъ салды. Ол хычин этип эришгенлеге къатышырыкъ эди да, жауу, бишлягъы, уну бла келгенди. Былайда жырны эшитип, кертисинде уа Баязирни эсле, тирелгенди. Кийими, суююмю да бар; Баязирни хыйласын билмесе да, къачаргъа хазыр. Баязир аны кёреди, жашлагъа белги береди. Тахан улу Тарыуай, Къаплан бла Шауай, танг аласына аны, Тарыуайны тор ажирини боюнуна алып, Огъары Адыргъа къачырлыкъдыла. Келишимле алай ахырлыкъдыла! Болсада, Баязир сабырсыз болуп, Айтек Элкъураланы шарайыпларын, шарапларын, жалапларын ай-

тып, кызыны угъайтып, тойну шошайтып кыояды деп, тесукъа этеди. Айтек аны билгенча, жашла таба кёз жылтыратады, Баракъны жырын айтады.

Ойра, жашла, Баракълай,
Бети батман таракълай!

Батманыны балы жокъ,
Сатханыны дамы жокъ...

— Аман башлагъанды, Тарыуай, къачайыкъ,— деп шыбырдады Баязир нёгерине. Ол да ары жанында Кыылыч улу Кыапланны кыабыргъасына кыатылды.

Бал чибинин ат этген,
Жаш кыатынын кыарт этген...

Бёденеден хант этген,
Уууз сютге бегене деп, ант этген...

Элкыураланы учхундан болуп, алайда адам кыалмай кыачды. Тукъум жашланы алай кыачханлары жырчыны кёлюн бютюнда ачды. Ол балчы Баракъны тасхаларын бютюнда уллу тасхаларын тапды:

Юрге чалтыргъа чабыучу,
Чибинле бла кыалыучу...

Элкыуралары кыачсала да, голлу тойну чачсала да, ала сыйларын этгинчи, Айтекни жыры бошалмазлыгъын иги ангылай эдиле. Ючлю бугъаны сюрюп келип, Айтек жырчыны намысы ючюн деп, голлу гёзеннге урдула...

* * *

Аштотургъа томпа табынуу этип, уллу отну тёгерегинде голлу жырла жырлай, тепсеуле тепсей, танг атдыргъандан сора, ол кюн тюшден ингирге садакъ атышыудан эришнуле башландыла. Тюзлюкчюле эки чыпынны арасы бла жип тартып, жипге оразык кыаурала тагъып, узакълыкъгъа жетмиш жети атлам салып, ёчлеу жерлерине жарашдыла. Ала белги бергенлей, эришменле, онг тобукъларына чёгюп, атышдыла. Хар садакъчы тийишли юч садагъын атып, жипледе да кыаура кыалмагъандан сора, экинчиге — атда чабып бара тургъанлай атышадыла. Анда да ючюшер садакъ жибередиле.

Ала илишаннга тийгенлерине, тюзге кетгенлерине тюзлюкчюле къарайдыла. Ючюнчюсю — узакъгъа атышыу болду. Садакъчы юч садакъдан къайсын узакъгъа ийсе да, кьошмачёнге ол аралыкъ саналады. Хорлам садакъчыны юч тюрлю эришнуде алгъан ёч ашыкъларына кёре бериледи.

Барын кёре Голлуда, садагъы да кьолунда, жюрюй эди Баязир, къаны да сабыр. Балчыракъдан ариу жокъ эди, Баязирге арыу жокъ эди. Садагъына къата эди, ата эди; хар атханын Балчыракъгъа атай эди! Садакъчыны сарыу дерти алай эди.

Алай аны атлам алгъа жибермей, тартхан жыям терсге кетеди демей, эрише эди Чокалтай, керише эди Чокалтай! Эрле бла кюч сынашып, кёрюше эди Чокалтай! Бир садагъы терсге кетмей, ат юсюнде сылгау этмей, оза эди жашланы, ёхтем, къызыу башланы!

Экиндиге эришиу бошалды. Садакъчыла, тюзлюкчюле олтургъан тохананы аллына келип, баш ийип, тизилдиле. Тюзлюкчю жыйынны таматасы Булунгучу Будуюн, кьолуна желде къатдырылгъан кьочхар баш алып, ёрге турду; ёчлеу шартны тауусумун барысына укьдурду:

— Бир садакъ да тюзге кетмеди, бир садакъчы да харамлыкъ этмеди. Болсада, тейриге табу, Зиякку къызы Чокалтайгъа бир садакъчы да жетмеди! Ёч аныды! — Сора кьолундагъы кьочхар башны да алгъа тутуп, Чокалтайны аллына келди. Чокалтай, эр жигитча, онг тобугъун чалып, кьолун кёкюрегине салып, баш ийди. Будуюнны кьолунда кьочхар башха мангылайы бла тийди.

— Берлигинги бер, — деди Будуюн.

Чокалтай жыясын да, накъышлы оруну бла садакъларын да Будуюнны кьочхар баш таягъына такъды, — энди хорлагъанны садакълары, жыясы да, адетге кёре, Голлу кюнледе туугъан жашчыкъгъа берилирге керекдиле.

Будуюн кьочхарбаш таякъны кьуллукъчусуна берди. Аны тюзлюкчю негери ёч саугъаны келтирди. Саугъа келгенлей, Чокалтай, бёркюн кьолуна алып, онг тобугъуна чёкдю. Уллу сары чачын аркъасына тёкдю. Будуюн, кыйыр тегерги къарасауут кюмюш бла сырылгъан, баш чокайына сюекден ишленген гитче садакъчыкъ чанчылгъан тегерек кийиз бёркню аны башына кийдирди. Ол бёрк Голлуда биринчи садакъчыгъа берилиучю, голлу эришиуледе аны башха садакъчы хорлагъынчы, анда асыралыргъа тийишли ёч бёрк эди.

Будуюн, саугъа бёркню хорламаннга кийдирип, артха кетгени, Чокалтайны да, аны кийип ёрге тургъаны — жыйылгъан халкъ, толкъун уруп, садакъчы тизгинин юсюне ауду. Олсагъатдан кёкге зылды, кылды, кыйлыкъы, кырдык жауду.

— Тейри онгарды! Баш Адыр хорлады!

— Эр жигитле бёрклерин тешсинле, Чокалтайгъа кийдирсинле!

— Чокалтайгъа табу, табу, табу!

Чокалтай, къутургъан, шиш тургъан, байрам бургъан халкъны ичинде къалып, жанын алып, кючден чыкъды. Кёкде къычырыкъланы эшите, гёдешде атына жетди. Тыгъырыкъны кёзлей, жол салып, Баязирге да ышарып, Баш Адыр таба кетди.

* * *

Ючюнчю кюн Адиште сюнгючюле, гёжефле, чабышыучула, чалышыучула, чалычыла, секиргичле, кекиргичле, къолташчыла эришедиле. Жансалгъы ёзенинде да, саула, ёлгенле да къарарча, къатынла къаранча этедиле. Кийизчиле — кийиз ура, налтехчиле — тартма бура, чепкенчиле — тауат къура, четенчиле — чыбыкъ бура, къыра, келгенле да къарап тура, тюзлюкчюле санап тура, эришиуле къызгъандыла. Дауур этмей кюрешгенле — къызладыла! Қъатынла уа къадалышып, бет алышып, туююшге да къалышып, къаяланы бузадыла. Дуння санагъыч, къарагъыч, марагъыч! Бу эришиуле да юч кюн барлыкъдыла. Хар хунерни кесини энчи тюзлюкчюлери, энчи ёчлери болгъаны себебли Голлугъа келгенни барын кёрюрге, барына къараргъа онгу жокъду. Бир андан, бири мындан къычырышып, эришиуледе халны, болумну бир бирлерине сорадыла. Аны кёре, Иежуртланы Сибилчи мыйыкъларын сылайды. «Голлу деген былайды!» — деп, токъсанжыллыкъ Тохтамишге уллуракъ къычырып айтады. Алай ол Баязирни хунерлерине къараргъа сюеди да, саныграууракъ къартдан сакъ айырылып, гебохчула бла сюзгючле эришген Ыргъайлы кёл жагъасына жёбелейди.

Ыргъайлы кёлню башында, Башиллик къаяны къашында эки эмен терек бар эди — экиси да деменгили. Алгъын ала Элкъураланы тайпаны чоппа байрымлары болгъандыла. Быйылгъы быкъы Голлуну, ол жыйырма жоллуну къууумунда, жарыкъкёл эркёуштурла аланы да унутмай, юлюшлерин къурутмай, тобалыкъ этген эдиле. Голлу тобалыгъы — жетижыллыкъ доммайны онг жауурунун келтирип, эки терекни да ортасында оттёр ташха Баракъ бла Зиякку салгъан эдиле. Аллгъа ол Қъайберген тейрини кесилиги эди, оттёр ташы. Артдан артха Эмискир боюну, тайпа тейрилени бирикдирип, Алтын Хардаргъа табынып башлагъандан сора, Қъайбергенни кесилик ташы Чоппачына аппагъа къалып, эндиги тёлю анга

«Аппа ташы» дей эди. Башы тюз, ёзеннге айланган жаны — дылгам, эки жаны тигирек, арты — битик. Ташны башына чынар тёнгеретмелени төртгюл жонуп салгъандыла да, ала дунияны төрт жанын белгилерча, төрт тюрлю халны тутадыла. Тёречиле, оноу этерге жыйылгъанда, төрт башчы төртгюл гюренни ортасында бийигирек ёре томуроугъа олтурады. Төрт да нёгери төрт жанында тохтайдыла.

Бюгюн голлу эришиулени сюзерге ары гюзлюкчуле жарашхандыла.

Ёзенде эришге чыгъарыкъ жашла жарау этедиле. Жым-жым жылтырагъан сюнгюбаш гебохланы къолтукълары бла ийип, къоллары бла алгъаракъларындан тутуп, чабадыла да, энди былайда уа тап тюшюрдюм деген жерлеринде къаргъашларын сермейдиле.

Иежурт Сибилчи, Тейрикам эллерини Там Атасы къада-рында, бары эришиуледе төрге олтурургъа, голлучуланы сыйларын кёрюрге эркин эди. Алай ол тюзлюкчулени ишлерине, ёч оноулагъа къатышмайды; мында ол жаланда къараучуду.

Ол, Адишге жетип, къыйырда, къыйырда десек да, этегирек жерде, бетме ташха минип, этегин-женгин жыйып олтурду. Голлугъа къараргъа сюйген эркёуштурланы асламысы бери келгендиле. Ол бошдан туююлду. Гебох эриш быйыл биринчи кере болады. Аны кесин да Баязир куман табарачанлыкъдан келтиргенди. Голлу тауусумла этиле туруп, Тейрикам эришиулеге аны да салыргъа деп, къаты тутханда, бирси элледе, ары чабып, бери чабып, таякъ табып, анга да сюнгю чалып, ишни къуардан болгъандыла. Юч эл — Басхан жанында Ючкюмел, Асиян жанында — Жеренчал, Чегери жанында — Бекбечел — жангы къурала башлагъан элле эдиле. Ала жангы хунерге терк терилгендиле. Қылай-алай эссе да, аладан да гебохчула келгендиле.

Баязир эндиге дерн Эмискир тийрелеринде жүрюмеген эришиуледе аланы хорлагъан артыкъ аперимлик туююлду десе да, уллу кёллю болмай, куман табарачандан келтирген юч гебохундан бирин Тарыуайгъа, бирин Қыпланнга берип, бош сагъатларында Адишге келип, жарау этип тургъандыла. Ат юсюнде орналып, къыйыры жютю жонулгъан узун шемшер соналланы беллериндн арыларын онг къолтукъ тюплери бла алгъа ийип, къызыу бла тиерчалыгъын базман этип, аны да онг къолу бла къаты тутханлай, эришменлерине чабадыла. Эришмен да ёзенни бирси жанындан чыгъады. Ай, андан, къычырышып, чабышып, къагъышып, жан алышып, экисинден бири атдан кетгинчи сермешедиле. Быллай сермешде билек къарыуну магъанасы уллуду да, ат юсюнде арысала, суу боюнуна тюшюп, къолташ ата, билек сингирле-

рин кѣатдырадыла. Ат чапхыч, билек кѣарыулу болса, кѣаргѣашын²⁰ атдан атхан кѣыйын тѣююлду.

Ма энди кѣюч, усталыкѣ сынашыр заман жетди. Тѣюзлѣюкѣюле «Аппа ташны» юсюнде ёрге турдула. Кѣюдучу Копай кѣолуна жур — ёгѣюз мѣюйюзден не жур мѣюйюзден этилген сырыйнаны — алды. Аны бла башламиш согѣуу сокѣду.

Адиш майданнга бек алгѣа Ючкѣюмелден келген деменгили кѣара киши чыкѣды. Ючкѣюмелден угѣай, Кумандан келгеннге ушай эди, — кѣзлери да кѣысыкѣ, гумхоту да кѣыйсыкѣ! Сакѣалында юч тѣюгѣю, башында да — бирчиги! Анга бу жанындан Тарыуай чыкѣды. Чабышыу, сайышыу, кѣайышыу... Ай, аман хомух, Тарыуай, анга кѣючѣю кѣарымай, атдан кетди. Экинчиге Кѣаплан чыкѣды. Ючкѣюмелчи алф кѣара, анга да кѣарайды марап. Кѣаплан — женгил сѣюекли, гиртчи, женгил сингир билекли — чабады кѣюле, эришменни онглу болгѣанын биле. Кѣагѣылады жѣюген, хахайдан толады ёзен! Берри келген, аны кѣрген — шиш турады сѣйирден! Ай, у-о-е-й, сѣйлы Кѣайберген²¹, Кѣаплан да жѣгѣылады атдан! Ючкѣюмелчи кѣара киши кѣытды. Ай, олсагѣатда Баязир, кѣычырыгѣы кѣаяланы зангырдага, акѣ ажир бла чабып чыкѣды, тул туман халкѣны тыкѣсытды. Алай барады, жан ата, кѣуш учханлай, учуп, гебохну да бек тутуп. Амал этди, эришменин булжутуп. У-о, Умай бийче, жетди! Гебох ючкѣюмелчини онг жанын чертди. Болсада ол, атдан кетмей, кѣаугѣа да этмей, артха бурулду, бѣютюн уллу кѣычырды. Баязир да, ёзен башына жетип, гебохун жангыдан тап этип, юзенгилерин тепдирди, ажирге кѣамичи жетдирди. У-о, гебохла чалышдыла, кѣарышдыла, эришгенле бет алышдыла... У-о, бир бирлерин хорлаялмай, ат юсюнде кѣалышдыла. Тылпыу этедиле атла. Баш чайкѣайдыла кѣартла. Кѣутургѣан жаныуарла — эришгенле! Жаш эди Баязир, иши, сѣзѣю да сабыр, былайда уа ол, уо, кѣутургѣан кѣадыр! Ючкѣюмелчи кѣесени жетеди кезеги! Хахайдан толады Адиш ёзени! Ма ол чакѣда — жети кѣатлап чапханда, у-о, Кѣайберген, табу, табу. Баязир тап тѣюшюрдѣю эришменин кѣапаннга! Табу болсун аллай жашны тапханнга! Ючкѣюмелчи пелиуан ёзен оргасында айѣу кибики, сойланды; аты кишнеди, жайракѣ кѣалып, кѣачды; гебоху, сынып, сызылып, юсюне тѣюшѣюп кѣалды. Баязир акѣ ажирин аны юсѣю бла секиртип ётдѣю. Ызындан махтау кѣычырыкѣылары эшитди. Кѣесе, хорланып, ёлѣюм ылыгѣын кѣерсе да, эс жѣыйып, турду; самаркѣау кѣюлкѣюледен бѣютюнда чиркий, хорлагѣаннга махтау берип, кѣычырды. Баязир, чапхан атындан секирип тѣюшѣюп, артха келди. Баш ийип, ючкѣюмелчи батыр-

²⁰ *Кѣаргѣаш* — эриш нѣгер; кѣажау жаны; соперник.

²¹ *Кѣайберген* — агѣач жаныуарланы тейриси; Апсатыны бурунгу аты.

гъа хурмет этди. Къаплан бла Тарыуай да келди. Батыр тебохчуну ала да сыйлы кёрдюле.

XXI. КЪЫДЕН

Жюзюучюле кёп туююл эдиле. Ала да асламына ёзен элледен келгендиле: Дарбазадан — Шакка, Ташлыдан — Шайтыу, Қылды бла Қызгенден — Голой. Алагъа да Тейрикамдан къодучу Қопай къошулуп, байрым кюн танг ата, Сылтыран башына — тюпсюз кёллесе — атландыла. Жюзюуден эришиуле анда барлыкъдыла.

Атла бла кюн жарымы барып, кече анда къалып, шабат кюн эришге чыгъарыкъдыла.

Жолда бара, юргеличи Қылыч бир болгъан ишни эсгерди.

Алача тауну башында, Сылтыран жайлыгъында бири бирине жууукъ юч кёл бар эди — бири Хурла кёлю, экинчиси — Маралкёз, ючюнчюсю — Аймуш кетген кёл неда Аймуш кёлю. Суулары жылы, жагъалары жапыс эди. Тюпсюз деселе да, аланы тюплерине жетип неда жетмей, къайтып, киши хапар бермегенди, батхан болгъан эсе да, ол бери къайтып келмегенди. Аланы суулары жайда, къышда да бирча жылылыкъда турадыла; алагъа суу бармайды, аладан а Хачал суу чыгып, ол Эмискир черегине къошулады. Ортадагъы кёлню — Маралкёзню — чабагъы кёпден, Маралкёз деген ариу аты унутулуп, энди Чабакълы болгъанды. Қыяма Қыйкъа Қыппа Қыден эди «Маралкёзню» «Чабаклыгъа» алышдыргъан, къатынланы бир бирге къагъыншдыргъан. Қыден анда тутхан тамгъалы чабакъларын, чыккырлагъа жыйып, чымыртал чырпыла бла жабып, тёбен журтлагъа ташыучу эди. Ким биледи, Қыяма Қыйкъа Қыппа Қыден аллай жолоучулукъларындан къызылкъанауат къары къумачла келтирип, кюпесе, шамдарийле, ёзге сейирле дедирип, къатынланы алдамаса, эркёуштур халкъны жашауу, алгъынча, жеринден тепмей, мамыр-сабыр халында къалып къалыргъа да болур эди. Не медет, жубурангумхот Қыден узакъ жерледен ууакъ керекле, нч кёлекле, бал бёрекле иш да келтирип, Жансалгъыда, Жантайда, Тейрикамда, хар къайда жагъын отун жакъды да, аман ауруу тапды да, жагъынсыз жашаучу къатынла, чепкен чубаладан чыгъаргъа чарлашып, Қыяма Қыйкъа Қыппа Қыденни аллына къарашып башладыла. У-о, Умай бийче, тиширудан къыяма да жокъ, ол бир затха алланса, аны тыялгъан да жокъ! Дерт этсе, анга жетмей, тынмаз, къажымаз, къайтмаз, тынчайтмаз...

Не айтыргъы, мамыр Тейрикамны башына бёрк кийген,

къатын тутаргъа суюген эр кишилері палахха къалгъан эдиле. Къошда жыл туруп, жамызларына саскыла къоннганча, адыргы этип келселе, ала, барып, Къыден бла алыш-бѣлюш этгинчи, къатынлары къатларына къоймай эдиле. Тюпсюз кѣлню «Маралкѣз» деген, Тейрикамгъа тейрилс берген ол сыйлы атын тюрлендиргени ючюн да, тамам эди Къыденни къаядан атаргъа! Анга дагъыда къатынла хорлугъу къошуду.

«Тили къурмач къууургъанлыкъгъа, жюзе билгени уа жокъ»,— деп жаныды Къылыч Къыденни. Не сурайсыз, суугъа ыргъакъ атып, анга бир зат илинемиди деп, кюн чыгып батхынчы, толгъан ай инчикерип къалгъынчы, сакълаучу адам жаншакъ болмай не амалы бар эди! Айхайда, тыш элледен келген къонакъла Шиян улу Къылыч ѳз эллисин аллай бир нек жаныгъанын билселе, бютюнда сейир этип тынгылар эдиле, Къыденни кылдыранчы сунар эдиле. «Бууну ургъанма да, андан мѣнгюрдейди» дегенлей, Шиян улу Къылычны, къазан къыргъычны, Къыденнге тешилмез дерти бар эди. Бир жол аны ѳлтюрюр акъылда, кечеги жолгъа да чыкъгъанды. Не файда, анасын махтатып, кесин да жиннге алдатып, хайран Хайыккуну хархына да къалып, алай къайтханды.

Хау, Шиян улу Къылыч, Башил айны ючюнчю кечеси эки тенг бола, къошдан юйюне жетди да, эшегин хастанга этди да, юйюне, суюйюне, кирди. Алай а юйдегиси Къылчыкъ, эки ѳшюню да къызып, эгизлери къайгъылы эди. Экеу-экеу тѳреучю, эки бешик бѳлеучю Къылчыкъ берекетли, келбетли къатын эди. Хар сабий тапхандан жашлыкъ да тапханча, ариулугъу сѣнгмей, кюню, юйнеую бла тура эди.

Къылчыкъ, эрин эшик юсюнде бир кесек сюелме къоюп, эки эмчегин эки аууздан, шып-шып этдирип, чыгъарды. Ала-ны да жапмай, тѳшекге да жатмай, Къылычны аллына келди. Къылыч, Къылчыкъ да анга тансыкъ болуп, къучакъларгъа келген сунуп, халал бола, къучагъын жайды. Не медет, Къылчыкъны къызгъаны Къылыч сунган туююл эди! Кюндюзюнде Къыяма Къыппа Къыйкъа Къыден тѳбен сафардан къайтхан эди. Хапардан, арба кюбюрню толтуруп, чилле къумач келтиргенди. Чачык къызы Чиллиу, Мамай къызы Мархаба, ол аман Керкисир окъуна, барып, бирер жыйрыкълыкъ алгъандыла.

— Бар сен да,— деди ол эрине.

— Жукълап болурла, кечди,— деди Къылыч, жаммызында саскыны учуругъа кюреше.— Танг атмаймы турлукъду?..

— Жукълап эселе, уят! Сылтау этселе — уялт,— деди Къылчыкъ.

— Аллай бир... ёлеми тураса...

— Бар, кишим. Неси бар эсе да, ал. Қыппа-кымы-жама...

Алайсыз да келбетли кыатыныны хычыуун ауазы санларын титирете, эки аягына кезиу тепсете тургъанлай, «кыппа-кымыжама» дегени кёзлерине от чакъдырып, Кылыч аны ачыкъ ёшюнлерине ауду, оюлду.

— Кылычкъ... Кырылып кыалабыз... Бир кесек эс табайыкъ да...

— Алайгъа барып келгинчи, тёзерсе...

Къарыулу Кылычкъ кыны жарыла тургъан Кылычны юйден тюртүп чыгъарды.

Андан ары кертисин Байчи бла Суу анасы биледиле. Халпардан а Кылыч, ачыуу-чочууу бла чыгъа барып, чалыгъа да абынып, чачыгъа, ачыудан да чачыла, Кыяма Кыйкъа Кыппа Кыденни арбазына жетгенди. Юйге аны жекирип сёлешгенди. Юйден жууап болмагъанды. Кылыч, эшикни тобугъу бла тюртүп, кыургъакъ ёкюртүп, юйге киргенди. Кыяма Кыйкъа Кыппа Кыденни кыатыны Кыыздарай, тёшкден тура, кыарангыда кыармала, терезеден ургъан ай жарыкыгъа келгенди. Эри эринип келтирген жукъа дибилдирик кёлегин бла жукъулу-жыйылы болуп, Кылычны аллына сюелгенди. Тейрмле кечсинле, сакыла Кылычны жаммызын ачытып кыаба, кыатели этдирдиле. Ол, кёзлери кыарангы этип, Кыыздарайны, тюкню алгъанча, кыоюнуна алды. Кыж-кыуж кётюртмеге салды. Кыыздарай, алгъа кыаргъыш-кыазуат киби этсе да, женгил ойсурап, Кылычха тап тюшюрюрге кюреше, ахырында шош-хычыуун ынычхаугъа ётдю. Кыяма Кыйкъа Кыппа Кыден, баям, «Чабакълыгъа» бла тёбен элlege жүрюрге болуп, андан кыайтса да, «Чабакълыда» чабакъ кыалады деп, чаба, Кыыздарайны табанын кыыздыра болур эди — ол, эр кишиге тансыкъдан ёле тургъанча, алай терк жибиди. Аны туюме тюплерин бютюнда кюйнете, Кылыч терен сызгъада жумарукъ уяны женгил тапды. Кыыздарайны бетине нюр жайылып, аны эки кыолу Кылычны эки жылдан берн жүлюнмеген, жууулмагъан башын кыучакъладыла. Тюз да ол чакъда, «Чабакълыны» жагъасында, тюбюне да заб салам салып, суугъа ыргъакъ атып, эрттегилли жырчыкыны да ынгырдай, олтургъан Кыденни ыргъагына чабакъ тюшдю. Аны да у-а-й-т деп, ыргъакыны артха атханы, ай жарыгъы бютюнда кюмюш бетли этген чабакыны тыпырдагъаны, кыж-кыуж кётюртмени ууалып кыалыргъа жетдирген хылыфлыкыны да тохтагъаны тенг болдула. Кёл, чайпала желип, шош болду. «Марал кёз киби, гитче-чиксе, алай чабакъларынг а чабакъмыдыла», — деп махтады Чабакълыны Кыйкъа Кыден. Кылыч, уятлы бола, Кыыз-

дарайны тиширыулукъдан толу арну къоюнундан тюшдю. «Сууда чабакъла бары да бирчадыла»,— деди ол адежли. «Угъай, тоба,— деди, ырахатланып, кымылдар къарыуу болмай жатхан Къыздарай. — Угъай, тоба, сени киби, гумадах кылыч алай сермер да, тор ажирин алай жерлер деп, ким айтырыкъ эди.— Къызгъаны кетип, ичин къоркъуу алып башлагъан Кылычны жибермей, аны тюкю кёкюрегнн сылады, боюнундан къучакълады.— Ай, харип, мени эрими башына не бек ат ургъан эди»,— деди нек эсе да.

Танг тюбунден белги бере, Кылыч Къыденни юйюнден чыкъды. Ол, бугъуна, арт жолла бла кенделен салып, Чабакълы таба атып баргъанлай, шырт деп, аллына Тилебукку чыгъып къалды. Чыгъыдай, баям, кесин Къылчыкъдан кем къатыннга санай болмаз эди, ол да, Къыденни юйюне бирси кишиледен алгъа жет деп, жарлы Тилебуккуну амалсыз этип, Къыяма Къыйкъа Къыппа Къыденни юйюне жиберген болур эди, Тилебукку: «Къайданса?» — деп, жаны кете кычырды. Кылычны жаны да тамагъында эди, ол а, бютюнда жунчуп, тили тартылгъанча, Тилебуккугъа къарап къалды. «Огъесе, бу хайырсыз да биягъы Хайыккуну халжарында Тилдарайны балсытыпмы келеди?» — деп, кесин аллай ишеклик бла батыр этерге кюреше эди Кылыч. Къалай-алай эсе да, экиси эки да сона гудучулай, тауушлары чыкъмай, мычыдыла.

— Хайыккуну эшегин ишми излейсе, Тилебукку? — деп, алгъа эс таба, къакгъан эди Кылыч. Тейрикамда Тилебуккуну тасхасын билмеген жокъ эди.

— Угъай, тейри, лязим,— деген эди Тилебукку.— Къыден юйюме жин къатын юйреннгенди да, не этерге билмейме,— деп тарыкъгъан эди бир жол.— Ы, маржа, мен юйде болмагъанда, кёз-къулакъ бола тур деген эди... Бир зат билсейим деп чыкъгъанма... Къыздарай, анасы ауруп, юйюне терктерк жорюучю болгъанлы, кертиси да, жин къатын аны жерин иелеп тохтагъанды. Къыден да, харип, юйюне киралмай айланады. Бир палах болуп къалмасын, аман эсе да, Къыден жууугъумду...

Къаны суууп, эси жерине келген Кылыч, аягъы неге эсе да тийип, абынды. Тилебукку аны ёрге сюерге къармашханда, ол, тили бюлдюрдю эте, сорду:

— Жин къатын илегендими дейсе? Къыздарайны жерин...

— Тейри, лязим, Къыден бек жарсыйды. Тюз да Къыздарайны кеси болуп къалады дейди. Мен жарлыны кыяулу этер деп къоркъама дейди... Къыйкъалыгъы аз киби, кыяулу да болса...

— Сора... эшигим мени жабылгъанды...

— Не болгъанды?

— Да мен... Қыздарайны... Жинле алай эселе... Аллайны...

— Сант этгеннге ушайса, Қылыч... Қызыула иш тийген болурла да?

— Тейри, лязим, бек ауруйду. Ай да болады, Қыздарай аны қатында турғанлы. Қыден, тюзю, жин қатындан қыорқыса керек...

— ...кертн тиширудан башха туююл эди сора уа...

— Нечик?

— Қыздарайны тюз да кеси! Уясы — уялай, жыясы — жыялай...

— Сен ёлмегин!

Ол чакъда ала кёлге жууукълашхан эдиле. Жаргелден энишге туюшуп, чум котурну ауанасына киргенлей, кёлге шолп деп бир зат туюшдю. Экиси да тенг тохтадыла.

— Ишни болушунлай Қыденнге айтайыкъ да кыояйыкъ, — деди Тилебукку.

— Кет, тели болма, — деди Қылыч, жаны кете.

— Да не, бюгече да қатыны ата юйюндеди, неге ишекли боллукъду?

Жансалгычыла суннганча, Тилебукку бош дукку туююл эди. Тилебукку аллай бир мажарыусуз болса, Тилдарай кибик қатынны терилтмез эди, Қылычны да ыргакъгъа, Қыден чабакъ туюшюргенден эсе тынч туюшюрмез эди. Оюну, кыюуну кибик, жютю сёзю, кёргюн кёзю да бар эди.

— Ат Қыденни башына урмагъанды, мени башыма ургъанды, — деп, Қылыч кылау болду.

— Бош сокъуранаса, Қылыч! Жин қатыны болгъанны амалы да кёп болады.

— Кет, сени алмосту бассын! Жаншай тураса, Қыздарай кесн эди...

Тилебуккугъа кереги да ол — муратына жетди, ишни баям этди: энди Қылычны боюнуна жаулу қыайишни илинмек этип, кийдирип, кыйырын кёлуна алгъанды. Қынкъ дегенлей, тасхасын Тейрикамгъа жаяргъа боллукъду! Сора кёрсюнле, кимди Эмискир боюнунда қатынланы кыоймагъан!

— Сен тешден кетгин, сен зукку, — деди дагъыда, Кылычха сукъланып.

Былайда аланы алларына, ёре кюштелни кюдден кётюрюп, келген Қыден чыкъды. Тилебуккуну сорууу ауузунда тунчужьду. Кылыч, кемсине, кёлсюне, бетсине аман сыкъды. Салам да бералмай: «Қыден, кюштелни бер, мен элтейим» — деди. Қыден чабакъ кюштелни Кылычны аркъасына салып, женгил болгъанлай, таш юйюнде эски кётюртмесини кыжкыуж этгени кыулагъына чалыннганча, эрттен жолоучуланы экисинне да терс кыарады. Ауур кюштелни тубюнде Кылыч-

ны жингириги бла бияры окъуна тюртдю. Тилебукку инбашларын къакъды, Къыден таба соруулу бакъды. Ол да жунчуду, аякълары бла жер чучху. Болсада юрюлдюле. Эки антсыз жолоучу, эки къатын тоноучу Къыяма Къыйкъа Къыппа Къыденни ызындан сюрюндюле.

Ала, ючюсю да тизилишип, къайтып келгенлеринде, Къыздарай, тонгуз кырыкъны кырып, къошт балалагъа аш сала, ариу жырлай эди.

— Бюгюн Къыденни сатыуу иги боллукъду, — деди Тилебукку.

— Тый ауузунгу! — деп шыбырдады Къылыч.

Кюн тийген бауда ариу жырлагъан Къыздарай бютюнда ариу кёрюнеди.

Къылыч, жётели кысып, чабакъ толу кюштелни инбашындан кючден тюшюрдю. Хужаннга элтди. Жашыртып — Къыздарайгъа, тууратын — Къыден кыйыккъагъа къарады. Къыден, аны ауур кюштелини кётюрюп келген, терлеген Къылычха да, къашпакъ аллында эпчилдей, тепчилдей, чам силдей, тюлкюлей болуп тургъан Тилебуккугъа да жукъ айтмай, огъары юйюне ташайды. Бир кесекден келтирген опуракъларын чыгъарып, аланы алларына жайды. Ариу затла кёрмеген Къылыч бла Тилебукку сейирге къалышып, къумачлагъа кёз къагъа турдула. Къылыч, къумач сайлап, ахча хуржунчугъун чыгъарды.

— Бохчанг жукъа кёрюнеди, жугъу къалмагъанмыды, Къылыч? — деп, къыл-къыл эте къакды Къыздарай.

Къылыч, тери хуржунчукъдан багъыр шайны чыгъарып, аны къол аязында тутду; Къыденни ауанасына букъду.

— Къылычны бохчасы чабакъчы юйюнге былай тёгютюп турлукъ эсе, Къыден, келинибиз жарлы боллукъ туюлдю... — Тилебукку Къыденнге жууугъум дегенликге, аны сынлы, сыфатлы къатынын сынаргъа угъай дерик туююл эди, тап тюшсе, аны акъ аркъасын сыларгъа. Къылычха къадалгъаны да аны ючюн эди — ол аман зукку, сыфаты, саны болмагъан гылмай, Къыздарай киби къатынны аны ёз тёшегинде ойнатып кетгени...

— Къарагъанны марагъан озады, Тилебукку! — деди Къыздарай, ойнаукъ ауаз бла. Ол да эр кишини халын, ниетин терк ангылаучу тиширыуладан эди. — Къарагъан да, марагъан да тургъанлай, саугъаны ётлю киши алып да кетиучюдю...

Тилебукку мыйыкъларын къашыды. Къылыч ёхтемлигин жашырды. Жашырса да, эр болуп, бир тонгуз багъасы харакет алды. Тилебукку эки тонгуз багъасы окъуна алды.

— Мен бюгюн эки тонгузуму да сени жангыз тонгузунга берирге хазыр эдим, — деди Тилебукку жаз тил бла. Къыден

жаз тилге терен туюл эди, Къылыч а ангылады. Алай Тилебуккуну тонгузлары кесиникиле эдиле — Чыгъыдай бла Тилдарай, айлы кече Къылыч бакъгъан тонгуз а башханы эди. Аны себепли Тилебукку ёз тонгузларын биреуню тонгузуна къалай алышыргъа боллугъуна акъылы жетмедн. Соргъан а этмедн.

Ол кече Къылыч, къатыны Къылчыкъ къоюнун ачмагъанына ачыулана, хастанда тонгузлары хурт-хурт этгенлерине да чамлана, арбаздан кюлтюм бола, чыкъгъан эди. Жолда бара, бёрю болуп, Къылчыкъны жыртыргъа хазыр эди. Къош-ха ол халында кетерге тюссе, жарлы эшеклерини да жан суюклери ууаллыкъ эди. Тейриге табу, тюзю ётмеги тёрде жатады. Аман сагъатлы болуп, чыгъа баргъанлай, Къыздарай алай ачылды — бар ачыуун къачырды! Къайтып келгенде уа, Къылчыкъ, не зат тас этгенин билмей, аллына чыгъып, къучакълады, келтирген къумачларын тартып алды, бети нюр жанды. Олсагъатдан кошт бут къуууруп, кёлюне жетди; жерин да, къагъып-согъуп, жангыдан этди. Ол, сабийледен, юй жумушладан да къутулуп, эрини къоюнуна кирирге, Къылыч, терен жукъугъа кетип, хурулдай башлагъан эди. «Хо, солуп уянса, бютюн игиди», — деп, аны аркъасындан къучакълап, къысылып жатды.

Танг атды. Эрине тансыкъ болуп уянган Къылчыкъ, терслигими жулайыммы деди, огъесе, эрини юсю бла ары ётейим дегенлей, быдырына бир зат тирелип, артхамы жыгъылды, — не болду эсе да, ол, къаты жукълагъан Къылычны тер ийис этген боюнундан къаты къучакълап, уятды. Бурунуна башха тиширыуну жыйысы урду эсе да, энди Къылыч анга кымылдап къарыу къоймагъан эди.

— У-о, Алтын Хардар, эришиуледе да алай тутса эди насыбы!

* * *

Дарбаза элинден келген Шакка, Ташлыдан келген Шайтыу, Къылды бла Къызгенден келип, саулай Басхан тарыны атындан эриширик алауган киши Голой, гыбытланы да кёпдюрюп, жип илгиклерин билеклеринден ётдюрюп, Чабакълыгъа кирдиле. Къылыч, гыбытны да зия этмей, жеп-женгил болуп, аланы ызларындан чанчылды. Ол, чабакъ болуп, суу туюбуне кетгенча, иги кесекге кёрюнмей турду да, бир чакъда Голойну къатында эсленди. Жагъада суюлгенле иги тюрслеп къарагъанларында, Голойну гыбыты бошланып, кеси уа — ол уллу алауган киши — чыпылдап, кымылдап, кыжылдап, гузаба эте, суу туюбуне кете тургъанын кёрдюле. Къылыч а, чанчылып, Голойну туюбуне да киреди, суудан ёрге секирип

да кюледи. Шакка бла Шайтыу сууда жюзюуюню тюрлю-тюрлю хунерлерин кёргюзтедиле. Артха да жюзедиле, алгъа да барадыла; чанчылып, тёппе тура, чачыгып, ёпге ура, Чабакълыны чабакъларын къачырадыла. Къараучула — келгенле, мында жашагъанла, кёлню жагъаларында тохтап, кычырышадыла:

— Суу анасы, оу-и-и-й, Шакканы сакъла!

— Оу-и-и-й, ахырлыкъ — суудагъы балыкъ!

Къылыч Голойну жагъагъа тартады, кеси да кюлюп къатады. Жыйылгъанла энди, Голойну батмазын билип, масхаграгъа кетгендиле:

Оу-и-и-й, Қылды бла Қъызгенни,

Тюзю — сабан, тёшю — эл...

Голой кибики жюзгенни

Башы — бечел, тюбю — кёл!

Жансалгъыны бозачылары ёгюз арбагъа эки быдыркъай къошунну да салып, къулакълы гоппанны да алып, жетдиле. Чубуртон, къаракъалпакъ жаш: «Хорлагъан да ичсин, хорлатхан да ичсин!» — деп кычырды. Къылыч, Голойну жагъагъа чыгъарып, эки къолун чатына салып, гъойгъунла ичине кирди. Голой хар хатаны да Къылыч этгенин эслеген болмаз эди, — кесини кёнчегин тешип, анга берирге хазырды. «Да мен анга саулай да кирликме», — деди Къылыч, Голойну чепкен шалбары, баям, кесине да уллуракъ бола болур эди: «Хо, къой сора, жаматсам, энтта бир жыл киерикме», — деп, ыразы болду. Ол кёлге нек киргенин унутуп къойгъанга ушай эди.

Къылыч, белине гъойгъум чапыракъла тизип, кёлню жагъасы бла быдыркъай къошунла таба жортду.

Болсада тюзлюкчюле барын да эслеген эдиле. Жюзюу бошалгъанлай, ала Къылычны оюндан кыыстадыла. Шакка бла Шайтыугъа бир ёчню эки тенг этип бердиле. Алыкъа къалтырагъаны кетмеген Голойгъа бир аякъ боза ичирдиле. Голлучула, жыйылышып, Жансалгъыны бозасын кёредиле. Дебетден къалгъан темир кысхачны отда кыыздырып, быдыркъай къошунлагъа кёмедиле.

Жансалгъыны бозасы

Тин кийирген азыкъды!

Аны ичген — базыкъды,

Ичмеген а — жазыкъды! —

деп жырлай эди Зиякку, аз да зукку кёрюнмей.

Кёп турмай, атлы агына, башхасы кьадырына минип, кьалгъанлары жаяу сюрюп, Адиш майданга тебиредиле. Алай жансалгъычыла быдыркъай кьошунланы жолгъа кьош-кьош этип тизгендиле да, ичмегенни, атдан, кьадырдан тюшмегенни, алгъыш эте билмегенни жибермейдиле. Тейрикам ёзенинде уа, ёзен десек да, Жорукъда, Таракъ гаи бла Баракъ ташха олтурушуп, кекиргичле эришиую башлана эди. Ары кеч кьалабыз деп, гоппанны женгил-женгил аудурадыла. Да, не медет, кёп бармай, гоппан да аланы аудурады. Жюзгючледен кьутулуп, ахыр-ауал утулуп, кекиргичлеге тирегич болургъа атланганла, кёмюкбаш бозагъа кьапланганла, жол боюну кьыртышлада кырты ишлеге кьалып, кеслери да ёч алыргъа эришгенледен эсе уста кекиришедиле...

* * *

Кекиргичле эришиуюне хар элден бир адам чыгъыучу эди. Бу жол Жансалгъыдан — кьодучу Копай, Курнатыдан — Гуду, Тузулгудан — Тогъузакъ, Боза кьайнатып, Тейрикамны бары эллерин озуучу, шынтагыны чорбатладан созуучу Чырайханны чырчажут эри Чонай чыкьдыла. Дагъыда:

Шорбатыдан — Къамбот,
Буулгъудан — Букъа,
Бурулгъудан — Бдуян,
Жууулгъудан — Жукъа,
Тууулгъудан — Туумакъ,
Мугурушдан — Мукай,
Къызылгъыдан — Жумарукъ,
Губсартыдан — Жаппу,
Чырмалтыдан — Чоту

кьошулдула. Тюзлюкчюле да была: Огъары Кюнлюмден — Баппу, Юргелиден — Аймаза, ол жетмей туугъан Жетибайдан ючюнюч тёлю эди; Дарбазадан — Байкъазы, Ючкюмелде Ючюлмезланы тугъумдан Суфуян.

Кекире, бир билерин жекире, ныхытладан секире, Чабакълыдан энишге саркьгъан жыйынны аллы Тейрикам Жоругъуна жетерге, кекирп кезиу Жукъагъа жетип, Букъа да тефтер этип, болалмай, балакъ ташдан кетип, Байкъазы уа дефтер этип, жетишдиралмай, кюлкю, кьычырыкъ кьызып эди. Жукъа, кьаны, саны да жукъа, арыкъсуу, кьыйкъа, алаша гырхы, бети да шырхы кишичик, хар кекиргени сайын тюбюнде жыясы атылгъанча, ёрге учуп, хауада мычып, сора,

кёлю аман этгенча, атыллыкъ жели да ычхынып кетгенча, артха, шинтигине, ойсурап тюшеди.

Ечню санауу алай эди: кекиргичле эришиуюне тюзлюкчу болгъанла кьолларына тюрюлю тюрсюнлю шынтагы баула аладыла. Ненча тюрсюн шынтагы бар эсе, анча ташчыкъ боялгъан ташчыкъланы чёпге атадыла. Къайсы тюрсюнлю таш къайсы кекиргичге тюшсе да, ол тюрсюнлю шынтагы аны белгиси, санауу болады. Кекирчу башланганлай, тюзлюкчуле да шынтагы баулары чыклап башлайдыла. Чык къайсы бауда кёп болса, ол хорлайды.

Аймаза чык къошхунчу чыкка, Жукъа, кёпчюй, жеринде тепчий, тола, къарыулу бола, юзмей, бир бири ызындан, иги да хатху таууш этип, кекиреди. Алай эте, Жукъа, хауа да жута, тобукъланып, ташдан да тута, Аймазаны кьолунда къара шынтагыны таусудура кетгенден сора, ёрге турду да, эки кьолун артына, эки аягъын кенгине салып, хак-хук, хак-хук, деп, терек такъгъыч кибик, кесилген терек чыкъырдап аугъанлай, санап-санагъысыз кекире кирди. Тюзлюкчюге кюлюрге, булжургъа жарамай эсе да, Аймаза, шынтагыны бияры атып, Байкъазы халкъны кесине къаратып, Суфуян да къатып, бир бири юслерине аудула.

— Ай, санга Тейри тебинирик! Къарамынг — дибилдирик, къарыуунг а — бешжыллыкъ гуждар кибик! Хорладынг, хорладынг, кьой энди! — деп, тюзлюкчуле бир аууздан жалындыла Жукъагъа. Суфуян кёз жашларын сахтиян къапталыны этеги бла сюртдю. Байкъазы Аймазаны юсюнден ары тюртдю, кеси да, чегиси туюлюп, битди. Аны ючюн а Жукъа, эришмен нёгерлерини жан тамырларын жулкъа, дагъыда бир ненча кекирди. Сора, хорлагъаннга тийишлисича, шиш тура, Балакъ ташдан тюшюп, ёзенде ёрге-ёрге секирди. Аны бла да къалмай, тюзлюкчулеге да, эришмен нёгерлерине да ич ыразылыгъын бергенча, хар бирини аллына келип, бирер кере тынгылы кекирип чыкъды.

— Хорлагъан алай хорласын!

— Бийик Жууунгуну кекиргенден кышыны болмасын!

— Кюмюшлю журну — Голлуда жарыкъ оюнланы баш саугъасын — Жукъагъа!»

Ёмюрле озарыкъдыла. Баязир, Элкъуралары ёмюрле букъусунда жутулуп, унутулуп, Баязирлары деп жүрюген заманлада, Хыйса болуп тууарыкъды. Узакъ Къалада бийик билим алып, илму-излем инсиятха келликди. Ол кюн а иште, азыкъ ашап тюшде, жаш наратланы ичинде хапар айтхан кишиге сейир этип къарарыкъды. Ол киши уа — бир къужур, уллубурун, уллукёз, чын тауукъдан саплыракъ, сёзю, чамы сантыракъ, жумарукъгъа ушайыракъ... Алиасхат Хут Жантемир — аты да. Ол балли агъачдан тужурлу юллесини кю-

люн кѣкъды, жангы тютюн салды. Ашыкъмай, сирнек тар-тып, кѣбындырды.

— Жашау, баям, иги эди,— деди сора, юлле тютюнню кѣкюрегин толтуруп тарта.— Иги эди, айхай! Тейрикамны башындан Жансалгъы кѣланчына дери кекирип барыргѣа эришиучю эселе... Голлу да уа кекирип хорлагъаннга кюмюшлю журла беруучю эселе... Бу жангы кѣралбашчыла, камсыкъ тарыхчыла, озгъаннга таш атыучула, халкъыбызны кекирип эриширча этсинле да, не да айгсынла...— Хыйса, тѣгерегине да кѣрап, анга жууугъуракъ келди. Мыйысы бир тюрлюле чайкъалып, ёмюрле да кѣайтарылып, Жукъаны сейирине кеси кѣрап тургъанча болду. Алиасхат Хут Жантемир, аны халын кѣргенча, жылы кѣрап, кесине кѣысды, жангы заманнга бютюнда кѣызды.— Ай, сизни огъесе, окъуулу жашла, телибашла... Тил айтханнга — бел талмаз, иш тапханнга — дау кѣалмаз! Баш жокъ — иш жокъ! Хуржунларыгъызда уа — ётюрюк.

Ол фатыуала артда боллукъ эдиле. Ол ёмюрледе уа Тейрикамда Голлуну жаланда ючюнчю кюню бошала эди. Алыкъа алда ат чаришле, тиширыу сапаришле, хунерле бар эдиле... Голлу эришиулени, кѣуанчланы бошалгъанларына аталгъан уллу кѣууумла да...

Жукъадан сора кекиргичле эришип этерик жокъ эди. Байкъазы кюмюшлю журну, кеси да согъуп, анга берди.

XXII. КЪЫЗ КЪАЧЫРЫУ

Баязир Балчыракъны тилейди деген хапар чыкъгъанлы да, аны юйюрю кѣызгѣа сакъ эди. Чына, тийреге чыгѣа, Батыу да бишлакъ сыгѣа, кишиге тасха билдирмеселе да, кеси ичлеринден Баязирни тийишли киеулюкге санай болмаз эдиле. Чынанан акъылында, тынгылы адам, ёрге кѣарамай, жаланда жерге кѣарагъанлай, кѣолундан балта, таякъ, чалгъы, сенек тюшмеген адам эди. Баязир а — не, Хунер кѣала, Адиш тала деп жаншагъаны, тентип, тыш жерлеге баргъаны — башындан акъсагъаны туйюлмюдю? Кѣысхасы, «Обур — отдан кери» дегенлей, кѣызны андан узакъ тутаргѣа сую эдиле. Бютюнда кѣарындашы Агъаз, халы, кѣылыгъы атына келишген гиняз, эгечин, кѣз туурасындан ажашдырмай, жашлагѣа да жанлашдырмай, бек кѣаты кюте эди. Голлу кюнледе уа, бютюнда кютюп, кѣзюне битип, башын ёрге этерге да кѣоймай эди. Аны кѣре, Баязир да эринин кѣабып: «Амал табып, мен сени ажашдырмасам, ызымдан чапдырмасам, адам туйюлме!» — деп, ант этген эди.

Бары голлу эришиуле бошалып, хорлагъан ёчюн алып,

хорлатхан кѣурлай кѣалып, битеу да Эмискир боюну уа кѣа-натланып, агъын, кѣгюн кѣапланып, уллу тойгѣа тапланып, Ыргѣайлы кѣлню жагѣасына — Адиш майданына жыйылышдыла. Айтек жырчы бютюнда кѣызгѣанды. Ол, танг атдырмай тургѣанды, баям, бал сырадан да кѣымгѣанды!

Голлу тойгѣа Баязир, атына минип, кѣатынлы Тарыуайны, Кѣаплан бла Шауайны да тизип келди.

Адиш майданы, учуп кетерикча, тебиренеди. Ёзен кенгереди. Келген — кѣууанчны бютюнда тебереди. Кѣрген — сейирден ёледи!

Эриширге чыкѣгѣанла, женгил кийинип, жаланда жарау-лукѣгѣа жан атхан, кѣзге ариулукѣларын угѣай, хунерликлерин салгѣан кѣызла, энди сымарланып, сыланып, кийингендиле; суююнюп, суююлюп, келгендиле.

Баязир Балчыракѣдан алгѣа Чокалтайны кѣрдю. Ол кюн Жуланда Тилебуккуну жаш кѣатыны Хураны кѣргендеча, сейир этип, атыны жюгенин окѣуна тартды. Нѣгерлерин, кѣызланы да ышартды.

— Кѣоншу жигит, сен излеген суугѣа батханды, — деди Чокалтай, кюле. — Аллай бир суюе эсе, ызымдан келсин деп айтханды... Кѣалай боллукѣса?

— Не хатасы бар эди? — деди Баязир, кѣызны зарлыкѣ ауазын эслемегенча. Аны аллында атдан тюшдю. — Не хатасы бар эди, суу анасы кѣошар эди эки суюгенни! Суу кѣызлары дигизалары болур эдиле...

— Тейри биргенге болсун! — Чокалтай, терк-терк атлап, кетип башлады.

Баязир аны тыймады. Ызындан кѣарап, кѣлю кѣтюрюлюп турду. Бош айтхан эдиле Кѣаплан бла Шауай Жуланны кѣызларыча дунияда кѣыз жокѣ деп. Ариулукѣгѣа жетгенде, Чокалтай барын хорларыкѣ эди. Ариулукѣ ёчу болса да, ол барлыкѣ эди!

Голлуда Чокалтай бла тойдагѣы Чокалтай бир бирден, танымазча, башха эдиле. Голлуда ол садакѣ атхан эр жигитлени арсында, артда тиширыу хунер кѣргюзтген кѣызланы, келинлени араларында женгилбут, чѣрчек, тири кѣыз эди — атха минген, чабыша, чалыша, атыша билген! Атханы жазмай тийген! Женгилкѣанат кѣуш кирик, тири жюрюген, жаулукѣ кѣысмай, бѣрк кийген, келбетли, жюреккли адам! Мында уа ол бетине кѣыз ёхтемлиги чапхан, суюги-саны, сыфаты-чырайы болгѣан, адепли, адетли кѣыз эди. Жанкѣоз тамгѣалы кѣызыл кѣанауат жыйрыгѣыны тышындан окѣа сырыулу, кѣызылсуу кѣатапа кѣапталын кийгенди. Башында тил тигимлери инжи бла сырылгѣан ёре боккасы, аякѣларын да тухтуйлу чарыкѣлары.

Эркѣуштур кѣызла кѣара шинли болуучу эдиле. Балчы-

ракъ киби́к, бал бетли кы́зла бар э́селе да, асламысы кы́ара шинлиледиле. Чокалта́й, айырылып, сары шинли эди. Буда́й саламла́й, сары кю́лте чачы бю́тюнда сары кё́ргюзтеди. Ол бусагъатда, чачын э́ки кы́алын э́шмеге э́шип, аланы да ар-кы́асына атып, ала́й баргъанда, Ы́ргъайлы кё́лден алтын ча-бакъ чыгъып, кы́ыз болуп, олсагъатдан аны да агъач устукку (истукан) э́тип, ат жо́уеннин билекликлерине чы́рмашдырып кетип кы́алгъанча, ала́й кё́рюндю. Не болгъанын да билмей, Бая́зир, атын да адеж тартып, аны ызындан барды.

Майданны бирси кы́ыйырында Кы́ыден кы́атыны Кы́ызда-рай кы́ызланы тырнакъларына кы́ына салады. Чокалта́й, ала́йгъа жетип, тохтады. Ол кеси тырнакъларына кы́ына бе-ри келгинчи окъуна салдыргъан болур эди — энди аны узун суба́й бармакъларыны учларында кы́ырылып, кы́ына салын-ган тырнакълары, бишген балли бю́ртюклеча, кы́ызара-дыла.

— Не ариудула бармакъларынг, Чокалта́й,— деди Кы́ап-лан, кы́зыны кесин кё́ргюзтюрге сю́йген халын ё́чюлтмезден.— Сада́к орунуна жы́ягъа салып атсанг, жазмай тиерикдиле.

— Жо́регинги илишаннга салып бир кё́рюрменг, жаш-чыкы! — деди Чокалта́й, Бая́зир таба кё́з бакъдырып.

— Он сада́к бирден тийселе уа, тейри, Чокалта́й, Кы́ап-ланны жо́реги угъай, Бая́зирни жо́реги окъуна те́зерик тю́йюлдю,— деди Шауа́й.

Чокалта́й Бая́зирни кы́уууп, Бая́зир Балчыракъны кы́уууп, кы́уугъан кы́ачханны жеталмай айланганлыкъларына, Шауа́й азат эди кы́атын алыу ню́зюрледен. Жыл саны кел-ген э́се да, атасы кы́атын ал деген э́се да, алыкъа ол кы́ызла-ны жаланда кы́озутургъа сюе эди.

— Тоба, билмейме, Бая́зирни жо́регине кы́ая аудурсанг да, э́зилір деп... Кеси да то́юн суу тю́бюнде э́терге айтады...

Тахан улу Тарыуа́й, Кы́аплан бла Шауа́й, Бая́зир да, бирден секиришип, атларына миндиле.

Кы́ыздарай, ё́тгюр жашла, жо́уен билекликлеринден ту-туп, анга кы́арап тургъанларын э́слеген да этмегенча, и́шин бардырады. Жанында гитче кю́мюш саханчыкдаи оймакъ маталлы кепчиклени — бармакъ ё́лчемлени — алып, кы́ызланы бармакъ учларына салып, ё́нчелеп кё́реди. Кы́зыны кы́айсы бармагъына кы́айсы кеп жараса да, анга кы́ына бояу жа-гъылгъан мелтени салып, кы́зыны бармакъ учларына кийдире-ди. Бояу тырнакъгъа жабышхынчы кы́ызла кы́олларында кеп-ле бла турадыла.

Балчыракъ бармакъ учларында кеплери бла сюелген кы́ызланы арасында эди. Бая́зирни жо́тю кы́арамына тю́беп кы́алып, аны бети кы́ызарды. Кы́ызла арасына бю́тюн терен букъду. Бусагъат аны ким э́се да, кё́тюрюп алып, Ы́ргъайлы

кѣлге атарыкѣча, ичине бир тюрлю ууакъ къалтырауукъ кирип, этин тин-тер басды.

Чокалтай Баязирни акъылын да, Балчыракъны халын да ангылагъан болур эди,— кѣлю толгъанын масхара бла жабаргъа кюрешип, къакъды:

— Къызла, бу атлы батырла да тырнакъларына кына салдырыргъа сакълай болурла ансы, не къараргъа къалгъандыла? Алларындан бери кетчигиз да, Къыздарайгъа эркин этчигиз аланы!

— Ат туякъларына де, ат туякъларына,— деди Шамчыракъ, Тохтарланы Тохтамишни ортанчы къатынындан кичи кызы.

— Шамчыракъ тюз айтады, тюз айтады,— деди Шауай, масхараны жютю жанын Чокалтайны кесине буруп — Къызланы тырнакълары бла атланы туякълары бир кибикди!

Къызла кыран этдиле: кими таш, кими ханс атып, кими да чыбыкъ букъулатып, жашланы алайдан керилетдиле. Тахан улу Тарыуай, Қаплан бла Шауай, Баязир да, бирден секиришип, атларына миндиле. Къыздарайны хунерине къарап, мычыдыла. Атланы къулакъларында акъ быстырланы кызла энди эседиле.

— Жашла, ат чариш этип, ёзенни ары жанына да жетгинчи, Балчыракъ бармакъларындан кына кеплени тешгинчи, къодучу Копайны кызы Жумажум Балчыракъны къулагъына шыбырдады:

— Бош къууумлары уа жокъду жашланы, Аштотур аланы кимни арбазына бурлукъду ансы...

Балчыракъны кыз тынгысызлыкъы Чокалтайгъа ётүп, къоркъуу бу жол аны ичин алды. «Оу, мен эки жарылгъан, бетине къарап, къаргъыш этип къойдум!» — деп жарсыды. Не боллукъ эсе да, бюгюн боллукъгъа ушай эди: Балчыракъ — къачаргъа, аны уа — умутлары чачылыргъа! Бошдан такъмагъандыла ат къулакъларына акъ быстырла! Қаплан да ат боюнуна акъ жамычыны бош салмагъанды.

Чокалтайны сарыуу Балчыракъгъа къайнады. Кѣл да, бурчакълана, чайкъалды. «Тапмаз тапса, табан кѣтюрюр!» — деп, не бѣллей эди Чыналаны гынттылары деп, кѣлге тынгылады. «Кеси уа, Балчыракъ?» — деп, ырфыкълады. Кюе тургъанлай жюреги, экиленип, жекирип, не багъалы этдирирге къалгъанды! Ах, Баязир къарап тургъанлай, аны бирле къачырсала эди! Бирле, аягъын-къолун байлап, Ыргъайлы кѣлге атсала...

Тынгысызлыкъ ичин ала, ары бара, берк бара, сагъыш хорлап, тохтап къала, Чокалтай кѣлню жагъасын кѣп жагъалады. Баппахан урходуклай, учун болуп къалгъанча, аягъы жер тутмай, дауурбасла, сыбызгыла да булжутмай, юйюне

къачып кетериги да келди. Балчыракъны аны кёз туурасында къачырса, кётюраллыкъ туююл эди.

Чабып, кетип тебирегенлей, Балчыракъ аны таба келгенин кёрюп, тохтады.

Эки къыз да жанаша, сюзюлген кёлге да къараша, тынгылашханлай, иги кесек бардыла.

— Мен санга алай сукъланама,— деди Балчыракъ терен сезим бла.

Чокалтай сескеннген окъуна этди.

— Неме сукъланаса? — Чокалтай, кесин къолгъа алып, хыныракъ сёлешди.

— Қаллай жерде да жунчумайса... Жашла бла — жаш, къызла бла — къыз!

— Аны ючюн а Баязир мени угъай, сени сюеди...— Балчыракъ, жукъ айталмай, сагъышлы болгъанда, Чокалтай аны жаулукъ къанатындан сермеп тутду.— Кел, алышайыкъ? Мени махтауларым сени болсунла, Баязир мени болсун! — Балчыракъ тенг къызына, кёзлерин уллу ачып, къоркъуулу къарады.— Қызыны махтауу жаланда жашны сүймеклиги-ди! Башха затха сукъланнган телиди! — Аны бла Чокалтай Балчыракъны жаулукъ къанатын, сермеп тутханыча, юсюне да хыны атды да, бурулуп кетди.

Балчыракъ, жунчуулу болуп, аны ызындан къарап турду. Жашауунда биринчи кере аны жүрегине эришиу сезими урду. Дунияда кесимчилик жүрюгенин да ангылады.

Балчыракъ Баязирге асыры бек ушай эди — зарлыкъ, хыянат, къызгъаныу дегенча затла бирде тенгликни, жууукълукъну малтап кетиучюлерин ол да билмей эди; ол да, Баязирча, дунияда ич тарлыкъ, шагъырей жаулукъ болмагъан суна эди. Энди, кёл жагъасында, къуругъан турукълай, ёре тулукъ болуп, эти, жени къалтырай, жангы. эсли кёзден къарай эди жашаугъа. Баязир айтычу сёзле, аны лакъырдалары, чамлары, Хунер къалада къарамлары жангыдан тууа эдиле, жүрегинде турсуна эдиле.

Чокалтай анга ачууланып, арданып угъай, бусагъат жетип, Баязирни алып кетерге баргъанча, алай кёрюндю. Ах, тели, Баязирни сүймеклигин анга бирле къызгъаныргъа болурла деп эсине келмегенди! Кесин а аны ючюн бирле эриши кёрюрле деп... Биягъында, Баязирни биринчи кёргенде, ичин алгъан къоркъуулукъ жангыдан келди. Баязирге сёз бермей, сүймеклигин тергемей, анча жыл айландыргъан къыз бир къысха такъыйкъада, иш алай ол жашны сүймегенден угъай, асыры сүйгенден болгъанын ангылап, жүреги толкъуду. Толкъуду да, ол да чабып, тойну къызыууна кирди.

Адиш майданда къазанла къайнай эдиле. Бир мюйюшде жыр, бирси мюйюшде — тепсегенле. Айтек, кьолуна да Голлу байракъны алып, бир жыйындан бирси жыйыннга барып, голлу бозаны жырларын айта эди.

Адет алайды: къайсы жыйында къайсы къатынны бозасы ичиле эсе, ол къатын келин болгъан тукъумну жыры айтылады. Къууанч аллары Жылкычы Жыртыкъны къатыны Къыргый этген боза бла башланган эди да, Айтек Жылкыбай тайпаны тапландырады:

Эй, аланла, гумулада бозала
 Башлагъандыла кьозгъала!
 Ашюгю тарыны чохуду,
 Ала Къыргыйны кьолуду...
 Ой-ей, арпаданды муну салаты,
 Мыйылагъа кирир налаты...
 Чорттай Зиякку иче кетди да, жек болду.
 Ала, Къыргый былай огъурсуз нек болду?
 Ой-ей, эркыштурла боза ичерге ёчдюле,
 Бал бозаны сандыракълары кёпдюле.
 Жылкычы Жыртыкъ хумаллак сабан этгенде,
 Къатыны Къыргый сюлен чыккыргъа кетгенди.

Ой-ей, аланла, Голлуда боза ичгенлей,—
 Эсирген жашла ючлю бугъаны бичгенлей!
 Кими чёмюч, кими кьошун алып чабады,
 Кёнчек ауларына учан отла тышгенлей...

Ызындан къууанч кычырыкъла; Къыргый жумдурукъла кьууа, оюну, кюлкюсю да жангыдан тууа, Антек Жансалгъычы жыйыннга ётеди. Анда да кими — къара чайыр, кими жууа тамыр, кими уа... — къаядан секирирге да хазыр. Къыйкъа Къыден а эрттенликден окъуна алабатыр... Айтек анымы кёре эди, согъа кирди:

Къыздарайны бал сырасы жарашмай,
 Къыйкъа Къыден мешхутлагъа жатханды,
 Къалай кьойсун итле бла талашмай,
 Мешхутлада алтын чабакъ тапханды...

— Заманды! — деди Тарыуай.

Айтек, кызып, тейрикамчы эрлени бахчаларына ууалмаз ташланы сызып, Адишде халкъны акъылын толусунлай кесине алгъан кез эди.

Қаплан, жетип, Адиш аяғында атланы тутду. Тарыуай жырға қаныққан қартланы булжутду. Баязир, атха минип, бирси атланы адеж алып, қычырды, Қапланны жаяу учурду.

Той да қызған эди. Балчыракъ Зиякку улу Арлаз бла тепсейди.

Алайға жаяу жетген Қаплан, той ортасына секирип, Балчыракъны Арлаздан сыйырды. Балчыракъ, аяқ алып, тепсеп башлаганлай, Баязир ат боюнунда ақ жамычыны Қапланға атды. Балчыракъ, қычырық этип, қачды. Қаплан, Балчыракъны эки да атлатмай, жамычы тубюне алды. Тарыуай тор ажирни аны жанына тартды. Қаплан қызны аны ат боюна букүлатды.

Айтек, Адишге келген боза қошунланы жырларын бошاپ, жангыдана Голлу жырға кечген эди. Ол да, Адишни ёрге кётюре: «Ой, ори-ора-дара, ори-ора-дара»,— дерге, кекден жулдуз учду! Баракъ бешинчи бал батманын сыкды. Жюзюк да суу алырға чыкды.

Ол чакда қая қызла, борала, суйюнчюле болала: «Қыз қачды! Қыз қачды!» — деп, тарны жангыртдыла.

Той тохтады. Дауур чохланды. Ағаз, чабын, кесеу алды. Балчыракъны жоклады. «Қачды! Қачды!» — делле бары. Ағаз — аны қарындашы — хаги сапха урду башын. Кимни жыкды, кимни жыртды, қызланы да жиятды. Юйюп, кюйюп, юркген атны туйюп, тёртгюллетип, кютюм этип, киеу негерлени ызларындан кюууду.

Бууулгуну бууукъ сызғалары, Баш Адырны қырлары киеу негерлени жырларындан толуп, Ағазны кюугун хыйсабын аз да эслемей эдиле.

Балчы Баракъ бал сыға, Жюзюк да чыккыр жууа турғанлай, тешден ёрге киеу негер айланып, ташлы тар жол орайдаға байланып, тийре-жууукъ орамлаға кююлду. Киеу негерлени ал ағымы Баракъны теш арбазына бурулду.

Бек алға Топаз жетди — қоншусу.

— Иги келсин! Чёгю, чыгы бла келсин!

Ызы бла Темукку келди.

— Алтын Хардар бериучюсюн экилесин!

Ючюнчюге юч жашы бла Рачыкбау келди.

— Элкюралары ёссюнле! Суйгенле, суймегенле да бизни иги кюнюбюзню кёрсюнле!

Шауай, атдан тюшюп, Тарыуайны ат боюнундан келинни алды. Элтип, отоуда мюйюшге салды.

Баракъ, бауга жетип, Рачыкбауну бирча жетген юч уланы Аймуш, Баймуш, Саймуш да алғыш этип, неках тойға кётюрюлюп турған ючлю буганы жығып, боюнун тартхынчы, Жюзюк, жүреги жүзюп, алғышладан эс тапхынчы, бия-

гъы тар жолну ёрге, ат туякълары жетмейин жерге, дагъы-да бир атлы айланды. Ол чабыуулгъа чабады, кычырып, ауузуна таш къабады. Къутургъандан, атылып окъуна къа-лады.

— Агъаз! Агъаз! Ол жетген жерде къан тёгюлмей къал-маз! — деди Топаз.

Огъары Адыр — шум-шумалакъ. Жюзюк — сюзюк! Ба-ракъ — къазак!

Балчыракъ, баллы бети кетип, саз. Баязир къан чериу-ге да баз.

Алай а киеуге женгиллик жарамаз! Аны болуш юйге ашырдыла. Жюзюкню тереннге къачырдыла.

Тарыуай бла Къаплан — бири къая, бири — къалкъан! Шауай, эшиклеге эшек жауурлукъну къаплап, терезени те-риле бла къатлап, ючюсю юч жерде тепмез къая болуп сюел-диле.

Агъаз, атдан чынг-нг-нг-нгап, къутургъан айыулай чыр-р-р-лап, жыйылгъанланы кимин ары, кимин бери быр-р-р-гъап, эшик юсюнде тургъан Къапланны юсюне болду.

— Кел, жууукъ бол, — деди, тюлкюча, кюлкючю Къаплан. Агъаз аны аркъасына къамичи бла сермеди.

— Къызны бери чыгъарыгъыз! — деди.

— Балчыракъ баргъанды эрге, эсинде жокъду кетерге, — деп, Къаплан, таплап, назму бла сёлешди. Аркъасы ачыгъан эсе да, жукъ билдирмезге кюрешди.

Агъаз юйню, арбазны да тепдирди. Эшек жауурлукъну бияры учурду. Отоуну эшигин да бузду. Юйге къутулду. Балчыракъ, жабыу артында къалтырап, бетин жапды. Агъаз къамичини анга да тартды. Не сейир-аламат, къамичи тий-генлей, Балчыракъ батыр болду, бетин ачып, былай сорду:

— Мен суйгениме баргъанма! Биргеме жау, бишлакъ да алгъанма! Керексизге айланма!

Агъаз келин жабыуну устуккулады, артха туракълады, сейирге къалды. Балчыракъдан кёп тамата эсе да, энди ангы-лады: тиширыуну эрден тыяр тау болмаз, эгечден аман жау болмаз! Ёхтем эсе да Агъаз, алай эди намаз: къачхан эгечин сурагъан, сюеме десе — унагъан. Аны себепли, уятлы бола, отоудан шош чыкъды, сёзю ауузунда тунчукъду.

* * *

Голлу тою юзюлгюнчю, Жюзюкню да хазыр сюлени сю-зюлгюнчю, Баракълагъа къол тутаргъа келиу башланды.

Жангы юйор — жангы къууанч! Жангы тойгъа — жангы алгъыш! Жангы ашха — жангы къарын!

Бу жерледе бары элле тойну бирден этедиле. Къоншу-тийре, хар бири кеси къолундан келгенича, сыра этип, боза къайнатып, мал да атап, адеп ёчлеге, тёрелеге къоратыргъа чепкен, башлыкъ, къарасауут керекле келтирип, келин келген юйге болушадыла. Тюрлю-тюрлю оюнла, эришиуле къураладыла: къол таш атыу, тутушуу, ат чаришле, сабий чабышыула... Голлудача, тюзлюкчюле айырылып, жаш-къушланы хунерлерине къарайдыла. Ашау-ичиу, оюн-кюлкю ыйыкъла бла барадыла.

Жетинчи кюн келинни Уллу Юйге кийириу болады.

Балчыракъны Уллу Юйге кийириу кюн ортада башланды. Къызгъан жашла, юйню тыпыр ташларын теңдире, орайда айтадыла.

Чыгъыдай, Баракъны къоюлгъан келини, бир къолуна бал аякъ, бирси къолуна ашлыкъ чара алып, орайдагъа жыйылгъан халкъны аллына чыкъды. Орайда тохтады. Жыйылгъанла, къабыргъа жанлагъа ыхтырылып, ортаны ачыкъ этдиле. Чыгъыдай къолунда ашлыкъ чараны тукъумну бирси келини Керкисирге берди. Керкисир жыйылгъанланы башлары бла ашлыкъ жауун жаудурду.

— Жерибиз урлукъ алсын! Келинибиз орналсын!

Чыгъыдай келинни эки къолун да балгъа сукъду. Юйню къаршы жууукълары келин бла аны бал жугъу бармакълары бетлерине, эринлерине жетдирип, алай саламлашадыла. Бек артда келин бла аны къайын атасы саламлашады. Ары дери келин тил тутады, барысы бла да тынгылагъанлай саламлашады.

Къаршы жууукъла келинни кёрюп бошагъанлай, Чыгъыдай балдан келинни эринлерине да сюртдю. Сора аны Баракъны аллына келтирди.

— Сёлеш, бала, сёлеш,— деди Топаз.— Ёз атанг Чына эсе да, ёмюрлюк атанг Баракъды.

— Буду мени юйюм, буду! Эркин эт юйлю болургъа! — деди Балчыракъ акъыртынчыкъ.

— Эркинсе, бала! От орун — селиди! — Баракъ, къол азын келинни башына салып, аны юйлю этгенин билдирди. Кёлю толуп, ёзге жукъ айталмай, артха кетди.

— Юйлю болду! Юйлю болду! — деп кычырдыла жыйылгъанла.

— Элкъуралары жангы от тамыздыла!

— Жан, келинни оту, жан, ёчюлме!

Къаплан жана тургъан кесеу башны, келтирип, Балчыракъны къолуна тутдурду. Балчыракъ Уллу Юйню от жагъасына келди да, жана тургъан кесеу башны от орунда алгъадан хазыр этилген къургъакъ отунланы тюплеринден сал-

ды. Тамызыкъларын тап этип, отну женгил жандырды да, артха кетди.

— Жанды! Жанды! Аштотур кѳууанды!

— Жан, келин оту, жан, ёчюлме!

Чыгъыдай аякъда балны кѳалгъанын киеу нёгерлеге кѳа-шыкъ бла бирем-бирем кѳапдырып, аякъны бошатды да, анга боза кѳуюп, Айтек жырчыгѳа берди.

— Жамауат! — деп, Айтек азбар сёлешди, кётюрюмлю. — Келген келин эр Чынаны кызыды, Алтын Хардарны жулдузуду!

— Ой-ра, жулдузуду! — деп кѳайтардыла киеу нёгерле Айтекни ауазы бла.

— Келген юйюне жарасын...

— Ой-ра, жарасын!

— Эр кюйюне бек тёзюмлю кѳарасын...

— Ой-ра, кѳарасын!

— Элкѳуралагѳа, ал туугъанда, эр туусун...

— Ой-ра, эр туусун!

— Эр тууса да, аркѳан тутсун, тарпан тыйсын, тутушда жыкъсын, чаришде алгѳа чыкъсын, уугѳа барса, садагъы жерге тюшмесин, бир атханда, беш жугѳутурну сермесин...

— Ой-ра, сермесин!

— Малы сыйынмасын чалманнга, тагѳылмасын аманнга...

— Ой-ра, тагѳылмасын аманнга!

— Ышым бауу жетсин белине, жарым кѳулач жетсин жауурун кенгине...

— Ой-ра, жауурун кенгине!

— Жети жылда эмиликни жерлесин, жау алтына, нарт батырлай, тебиресин...

— Ой-ра, нарт батырлай тебиресин!

Сора Айтек, бозадан да сермеп, бир кесек солуу алды, кюлюмсюреп, жангыдан чалды:

— Жашар жыллары болсунла жалпакѳлада Тохтамишни малы чакѳлы...

— Кѳой, не этесе малны, Айтек? — деп, жыргѳа ашыкъгъандан, тёзюмю тауусулгъан Хайыкку, жырчыны ауузуна чапды. Дыгѳылына да кѳатылды. — Жырлагъан эт, эрикдирдинг бу алгѳыш бла... Алтын Хардар, берлик болса, сен ант-масанг да, берликди.

Айтек Хайыккугѳа кёз илишан атды да, бозадан да тартды да:

— Жырчыны да жыртылмасын тамагѳы, мудах болмасын кѳабагѳы! — деп, алгѳышны ахырын кеси бла бошады. Кѳолунда жарты ичилген боза аякъны да бийикге тутханлай, тойлу жамауатны аллында, ары бла бери барып, жырлап башлады.

Эй-хей, элим, бизни былай жарытхан,
Тау жолланы да танытхан,
Анабыз Таурай бийчеди,
Ол бизге былай бичеди:

Эй-хей, элим, тиширыу кѣан черпуню кѣайтарыр,
Иги сѣзню да айталыр...
Аны кѣачы кѣан жаулукѣну тохтатыр,
Бузар болса, келепен кѣашыкѣ уртлатыр.

Эй-хей, элим, аманлыкѣ чыгѣана терекди,
Сѣгюп кѣараргѣа керекди.
Ачы сѣз — ачы жарады,
Ууу жүрекке тамады.

Эй-хей, элим, харамлыкѣ кѣарнаш кѣоймайды,
Ахшыдан намыс тонайды;
Кѣызгѣанчылыкѣ — тоймаз тажалды,
Жарлылыкѣ жетмез ажалды...

Баракѣны бай юйюню эшиги кечеги кѣарангыгѣа ачыл-
гѣаны сайын, аны ичинден ургѣан от жарыкѣ сюрюп чыгѣар-
гѣанча, тойдагѣы харх-кюлкю, чам тауушла тышына тѣгюле-
диле. Четен ожакѣны тюбю кенгирекди: тыпырны бир кѣы-
нырындагѣы от жагѣа кѣууушда кѣара жалын седиретген,
балауузлу нарат чыракѣны от тиллери юйню ичин мутхуз
жарытадыла. Адамланы кѣызгѣылдым ауаналарын таш кѣа-
быргѣалада тепсетедиле. Уллу юйню арт кѣабыргѣасыны
узунлугѣуна, чорбатха жете, жыйгѣыч тартылыпды. Аны юсю-
не жастыкѣ-ѣзге чиргиле, тѣшекле жыйылыпдыла. Тѣр кѣа-
быргѣа бла, жыйгѣычха жете, тужурлу кенг ондурукѣ салы-
ныпды. Аны кѣулакѣларында, арауанда кѣызгѣан арпа гют-
тюле кирик, тѣгерек тужур чокайла мутхуз жарыкѣда, бузда
айланып кѣатхан хайнухлагѣа ушайдыла.

Кызла, жыйгѣычха таяна, тизилипдиле. Аладан бир жан-
лыракѣ, тужур орундукѣну кѣулагѣындан тутуп, Чокалтай
тепсегенлеге мудах кѣарайды. Анга эс бургѣан жокѣду. Да
ол кеси да киши эс бурур керекли туюлду. Эс бургѣаннга
да бети жарымайды. Кесини ич дуниясына кетип, юй ичинде
уллу кѣууанчны кѣрген да этмегеннге ушайды.

Тойгѣа бирси атауулладан келген кызла, ѣшюнлеринде
тѣртюшер туюкли ючгюл туюмелери, беллеринде камарлары
да жылтырай, уялсала, акѣ гыранчаларына кѣмюле тепсей-
диле. Аланы араларында чач эшмелери экишер болуп, ар-
кѣаларына энчи салына эселе, ала кызладыла. Чач эшмеле-
рини учларын бирге эшгенле бар эселе, ала тукѣумну келин-

леридиле. Келинле, той кзууумуна артык берилип, жумуш да эте, тойгга да кыатыша, тепсей, бирсилени да кзууанчха тежейдиле. Кызла бла келинлени арасында жашыртын эришиу баргъаннга ушайды.

Ахырында, тепсей тургъан кызны жашын сыйырып, тойгга Чокалтай чыкды. Ол сыйыргъан жашы кыйсы болгъанын эслеген да этмеди. «Тынгылагъан тын бузар» дегенлей, Баракъны юйюне келин келгенли да, ауузундан сёз чыгармай, бир артык кымылдау этмей, сейирге кыарап тургъан Чокалтай, алай тепген эди — юйню тепсеу майданы тар окъуна кёрюндю. Бусагъатда аны арыталлыкъ, аягъы юсюнде аныча тураллыкъ, тепсеуге не башха эришиуге алай кыураллыкъ, чыгбаллыкъ, чыкъса да, уталлыкъ жокъ эди. Чыгга эдиле кезиу-кезиу, кыача эдиле, ёпкелери туруп! Кызла, зарланыпмы, жашланы аяпмы, — бир эки кере да кёрдюле аны алышындырыгга. Чокалтай, тобукъ жетдирип, чыкыгъан кызны бияры кыыстай, кеси уа арыу дегенни билмейди.

— Баязир! Баязир! — деп кычырды ким эсе да. — Чокалтайны арыталлыкъ Баязирди, келтиригиз аны!

Чокалтай излеген да ол эди. Баязир келирге, аны бла тепсерге боллугъун ангылап, Чокалтай, жыя тартылгъанча, тартылды. Баязир келсе, тойгга чыкъса, не этерге керегин оюмлады.

Такыйкъала тохтап кыалгъаннга ушай эдиле. Ол а... Ол а... Ол а, адебин бузмай, тепсеп кетергеми, Баязирни кыанын бузарча, бир зат этергеми — билмей, аякъ алышына да жангыла, тепсей эди.

Баязирни келтирдиле. Тюртюп, тойгга атдыла. Чокалтай анга кыарагъан да этмеди. Анга аякъ алмагга кыйду. Баязир, аякъ алып, жарашып, тепсеп башлагъанлай, той ортасында кыйду да кетди...

XXIII. БАРАКЪ

Тейрикам элде, бек ёрде, ёзени, кенги кем жерде биринчи Голлу тыйюл эди ол. Баязирни тою да биринчи той тыйюл эди. Эмискир череги элте эди сууларын: чыранладан чыгарып, жагъаларын сугъарып, тенгизлеге да булгъанып... Кыайберген ёкюрте эди жалаулада бууларын; уучула ата эдиле кийик, дорбунлада кыала эдиле сюйюп; от тамыза, кыабындыра эдиле кзууларын...

Заман дингили тёнгерей эди тохтаусуз. Кыар жата эди кыырлагга, кюн бата эди кызарып.

Эл ёсдюре эди жашларын, кызларын...

Тейрикам, хар ишни эбин билип, эшек, ёгюз да жегип, эте

эди тиричилик. Сыртланы кьаралтхан кьуйрукълу кьара кьойлары кышны кыш узуну кьауданда кечине эдиле; сютлю, санлы, талгыр, кьонгур ийнеклери, ыржылада кютюле, жау, бишлакъ да тюшюре, монглуку, онглуку да бере, кёбеа эдиле.

Тоюмлукъда отлагъан, союмлукъгъа жакъланган приклени кюзде союп, суу боюнунда быкыгъа, юйде бийик чырдыгъа тагып кьойсала, жазгъа дери кьакъсымай, кьаралмай, кебип, кьуруп да кьалмай, татыу, тылпыу да этмей, жангылай жазгъа дери туруучу эдиле. Берги жаубидик азманладан²² мадюу болуп азгъанладан кьакъ эте эдиле.

Юй узуну тырхыкда, чырды жаны кьурукъда, кьагылышып, тагылышып тизилген чыккырланы киминде жау, киминде, тирмен ташлай, бишлакъла, тузланган башла, дагыда башха ашла...

Кьутукълада кёгет суула; арбазлада ёре дуула; чардакълада кьатхан кёгет тизиуле; хагиледе тирменликлери кьуруй; кьошлада бештырнакъ парийлери улуй...

Жашай эдиле жашауча. Ашай эдиле ашауча.

Бай эди аланы тиллери, ёчюлмей эди жилтинлери. Булгъамай ары-бери, айта эдиле сёзлерин — хар ким да кёргенин, этгенин, дегенин. Саулукълу эдиле санлары, халал эди жанлары, ат багъасы — айтханлары... Аллай эл эди Тейрикам.

Ит, атдан кем сыйланмай эди анда. Мох-мох дей эдиле, чакътыргъанда, уст-уст дей эдиле, юсгюргенде; ит тегенеге этли шорпа кьуйсала, ыстыр-ыстыр, кыыстасала уа хир-р дей эдиле. Ит — иесине ийнакъ! Иеси ючюн, ийнан, кьаядан секирирге да кыяр.

Юйде тутхан, кюнде жекген жаныуарларына, ёсдюрген кызыларына, жашларына кирик, иги бола эдиле, кеслери кьалсала да ач, малны, жаныуарны ачкьарын кьойгъан уллу айыпха санала эди.

Кьайтара эдиле жылкы да. Хей-хей деп кычыра гёзетчи, атны, минип, сюргенде, чу-чу дей эдиле, билип, атны тыйгъан сёз да бар эди — чох-чих.

Кьой малны кёп эди тили: сюргенде, кютгенде — кьр-р-рейт, кьр-р-р-е-ейт, кыыстагъанда — юс-юс, кьочхар кьошханда — туу-туу, бызангк кьойну кьозусуна — кыышта-кыышта. Эчкиге да — дай-дай, текеге да — дау-дау, эркечге да — чак-чак.

Ёгюзге да тап-тап сёлеше эдиле махтап: тыйгъанда — кисуу-кисуу, кыыстагъанда — хайт-хайт, отлатханда — хо-хо, бугъаны да кёллендире — кюр-кюр деп.

²² Азман — заманы озуп, бичилген кьочхар.

Эшек, эмчек улан кирик, жарлыны малы эди, иги сёз да аны эди: гили-гили, нгынг-нгынг, учух-учух...

Алай эди тиричилик. Адамны кёолайы кёойлары бла ёнчелене эди. «Сюрюу сакълау — сюрюучюню таягъынданды, кёозу алыу — Аймушну айтханынданды», — дей эдиле. Махтауу Аймуш тейриге берселе да, ышаныулукъ, иш ахлулукъ сюрюучюню кесинде къала эди.

* * *

Баракъ, юй арты дыркъылада бал батманла тутханлыкъ-гъа, аны да байлыгъы кёой сюрюу эди. Аны къуйрукълу къара кёойлары, бал чибинлери тенгли жокъ эселе да, тейриге табу, бар эдиле. «Баракъны кёоюча», «Баракъны иригича» дей эдиле, иги малы махтасала. Малгъа Баракъча къаракъан Эмискир боюнунда жокъ эди. Ол, къочхар кёошулгъандан сора, сюрюуну аллында тохтап, кёойланы шош отлатыучу эди. Бёдене, мыга, жумарукъ учуп, жубуран, лобан жёбелеп, сюрюуну юркютмесинле деп, кёууалек эте, кёз туурасындан бир кёоюн да ажашдырмай эди. Чыкъ да жарамай эди кёозугъа. Чыкъ кёозуну тилин бузады, чакъдырады, бауурун кёпдюреди; кёзлерине хымил этдиреди. Аны себепли кёозуланы, чыртда чыкъгъа чыгъармай, кюн тийип, кырдык кёуругъандан сора, аналары алай эмдире эди.

Ол кюн Баракъ Акъ къая аллы жаргелде, тёшден ары кёоюн айланган жерде, башындан тёнгереп келип, белине дери жерге кирип, тохтагъан жаркъалы ташха аркъасын таяндырып олтура, кече жашы бла дауур болгъанына жарый эди. Кюн кёушлукъ заман. Сюрюу аны кёз аллы бетде жайылып отлайды. Атасы аллай бир суйген сюрюуну, сюрюу жайылгъан отлаулу сыртланы, кырланы суймей, Баязирни дайым жол кёллю болуп тургъаны сейир эди. Алгъаракъладан окъуна ынычхай эди ол, ынычхай, ызлай туруп, бу озгъан кече уа келини Балчыракъ, аш-суу этип, ашлаугъа салгъанлай, Баракъ да бир азчыкъ ауузланганлай, Баязир жангъдан темирчилик хыйсабын чорт салып тохтамадымы! Уллу атам темир ишин кёлгъа алама, Тау артына барып, керек келтиреме деп. Сёз андан чыкъгъанды. Чыкъса да, бирини ынтышына бири кирмегенден тышында, ата бла баланы арасында аллай бир жаулашырча зат жокъ эди.

Десе да, Баракъ, аркъасын жаркъалы ташха салып олтура, ангылаялмай эди — жерни, малы сайламай, адам темирни къалай сайларгъа боллукъду? «Темирчи — телисине беримчи» дей эдиле Тейрикамда окъуна. Темир туююп, куююп-бишип, Дебет не алыучу эди? Элини беримин? Угъай, жаланда

ыразылыкъ сезимин! Биреуню ыразылыкъ сезими бла киши да юй къаламайды; жарлы къолгъа киши да къарамайды. Кимге болса керек жаза, къурлай къаллыкъды къартлыгъында. Дебет алай къоймагъанмыды туугъанларын? Туудукъларын? Баракъ аны ючюн искилтин болгъан эсе да алайды, темирчиликден. Бал батманла жайсын Баязир да. Бал сыгъып, хайыр алсын...

Башына къаты Баракъ, жашау тиричиликге алай къарап, жашыны жолун чорт кесип тура эди. Баязир тынгылап къойса уа, айхай! Ол хунер кёллю эди. Оракъ бла Жыяны юсюнден таурухну унутмагъанды. Эмискир боюнунда туууп, ёмюрледен бери да ёчюлмей, хар жангы тёлюден жана, жанлана, санлана баргъан даулашны туюмчегин ол кеси тешерикге ушай эди. Алай туюл эсе, темирден къайиш этген, шалбар тикген, аны, доммай теринича, бичген минчакъ этип да тизген устаны юсюнден жомакъны нек айтхан эди? Аллаи уста Элкъураладан чыгъарыкъды дегенни да къошуп? Чоппачына жашларын эл, жер кёрюрге ашыргъанда, Окулай, Тау артына ётюп, анда Шодирели деген устаны салтачысы болуп тургъаны уа? Гюржю устаны темир хунерин алыр ючюн! Окулай Тау артындан Шодирелини усталыгъын да алып, къызын да къачырып келген эди. Ол, гюрбежи да ишлеп, темир ишге кичи къарындашчыгъы Дебетни да юйретип, ишни башлагъан эди. Тейрикъачхын болуп айланган Желкумайны окъуна турсундургъан эди ол темирге! Алай а, кичи къарындашы Дебет Шодирелини да озгъан, темирни алтын кибик созгъан уста болгъанын ол Тейрикамны сауут-сабалы, адырлы да этгенин кёрюп, ол усталыкъны анга къойгъан эди. Кеси, тынымсыз киши, жангыгъа жол сала, тытыр биширген урула ишлейме деп, ишлеген да этип, артда тытыр ийилген урусун кетип кюйген эди. Дебет да, аны ызындан кёп турмай, бичен тюшюре тургъанлай ёлюп къалып, жомакъда айтылгъан уста ким боллугъу белгисиз эди бюгюн да. Ол — не, Дебст ёлгенден берисинде Эмискир боюнунда бир заманда кёрюк басылмагъан кибик, аны гюрбежиси, гюрбеси да унутулгъан эдиле. Анга тёзюп къоярыкъ эсе, сора Баязир ким эди?

— Ёмюрден ахыргъа халкъгъа биз борчлуму болуп къалгъанбыз? — деп жүрексинди Баракъ.

— Болур алай окъуна, — деди Баязир сабыр. — Алай окъуна болур, ата. *Бу жерледе таш салгъан бизни уллу атабызды. Таш салгъан — эл салгъан, эл салгъан — эн салгъан!* Сора къалай борчлу болмагъын анга? Энинге?

Баракъ, ата эсе да, Баязир бла даулашалыр киши туюл эди.

— Сен тюз окъуна болурса, бала, — деди Баракъ, Баязирни ахыр кесаматына сылтау табалмай. — Тюз окъуна болур-

са... Бир кетдинг да, анангы жүрексиз этдинг... Энди кетсенг, неге туберсе? Юйдегили болганса, туудукъла бер эдейбиз...

— Ыразы болуп жиберсегиз сюеме,— деп, кесини тауусумун чертди Баязир.— Мен келлик тѣлюлеге эркѣуштур халкъны темир хунери жокъ эди деп айтдыраллыкъ тѣююлме. Ол угъай эсенг, ата, мен темир эритиуню усталыгъын да излейме... Башха жерледе болган затла бизде да болурла, билмейбиз ансы... Мен бир узакъ жерлеге кетерик кибик... Не уа мени атауулумда Тау артына киши аумагъанча...

Баракъ ашлаудан жашына ахыр хорлатханын ангылап турду.

Кюн иги да ёрге келгенди. Ташны ауанасы, аны башы бла ётѣп, кырдык ичине тумаланганды. «Ай, тоба!» — деди Баракъ, ауанагъа эсе, жашыны эуѣллюгѣуне эсе да. Жашауунда биринчи кере къаты сѣлеширге тѣшген эди. «Ёмюрден ахыргъа бу халкъгъа биз борчлumu болуп къалгъанбыз?» — деген асылсыз сѣзню айтыргъа жетишип. Кертиси да, аны эндиге деричи жашаууна, къылыгъына аз да келишмеген эссизлик.

Баракъны бирле ауургъа, бирле сабыргъа санай эдиле. Кесине сорсала уа ауурлукъну юсюнден: «Ай, тоба!» — деп, сейир этер эди. Ауур адам — къыйын адам тѣююлмюдю? Кишиге бюсюремеген? Элни келишин, этген ишин истемей, кеси акъылына балсыгъан? Отну кѣлюн кеси гѣттѣюсуне тартып, терсине болмаса, тѣзюне атламагъан? Баракъгъа ауур адам деп, тынгылауукълугъу ючюн айта эселе уа, тамалсыз эди оюмлары, къарангы эди къѣюнлары. Эшта дегин, къѣйчу, малчы, тап, балчы эсе да, аз сѣзлю болмай, не амалы? Тынгылауукъ эди, хау, айтырын эки ёнчелемей, тѣз болурму демей айтмаучу. Халкъ чапханнга олсагъатдан чабып кетмеучю... Угъай, Баракъны ауурлугъу — аны сабырлыгъындан эди; андан да тѣзюн билирге сюйгеннге уа — къѣйлагъа сюймеклигинден! Къѣйла жайылып отлагъан гелеулю сыртлагъа, сызгъалагъа сейринден... Ансы сур да, гур да, гурмук да тѣююл эди. Атасы Дебетге, аны къарындашлары Тотурайгъа, Окулай бла Хочулайгъа, жетмей туугъан Жетибайгъа, жел кюн туугъан Желкумайгъа, Медетге да ушамай, Аймушха ушагъанындан эди. Темир ишни, сапарнишни унамай, уугъа, опуракъгъа да къууулмай, къѣйчулукъну алгъан эди, сайлап; кесин сыртлагъа, гелеулю бетлеге, чегетлеге байлап. Къѣйчулукъ дегенде уа, ол да Баракъгъа къѣй кѣтерге бармакълыкъ, байлыкъгъа талашмакълыкъ тѣююл эди. Малны ийнси, макъырыуу, отлагъаны, ышныры, къызыуда бытдым этгени, къозусу тобукъланып эмгени, юрксе, кѣзлерини алынып къалыучулары, жууашлыкълары, тап, иги бишген чум

бюртюкле киби́к, сыгылып, сыланып чыкыгъан бокъчукълары — ала бары да анга кыуанч берген, жашарыгъын келтирген тиричилик ышанлары эдиле. Баракъ татымлы, ёзтут кырдыкла кыалын ёсген сыртлагъа, тикледе салма жоллагъа, кыуш ауанасы тышген кырлагъа, сызгъа суулары жырлагъан жырлагъа, эннулеге кыарап, жүрек зауукълукъ ала эди. Андан эди, баям, Баракъ хар кыою, кыозусу ауузуна алгъан чёню таний болур деучюлери!

Алай сые эди ол кыолланы, жайылып, жут отлагъан кыойланы. Жаргел башында, кыой хыжысына таянып, кыойланы кырдык юзген тил, тиш тауушларына тынгылап турса, аны жүреги толкып, жер да, жел да, жек да, чёп да, кёк да, кёл да бир бирлери бла кызыу хапар айтышханча, Баракъны аллында тобагъа кыайтышханча, алай кёрюне эдиле. Кыойланы сюрюп келип, сыртха жайгъанлай, биягъы, терен жашырынган, теренде жукъланып тургъан битеулю макъамны сабыр согылууу башланып, кыойланы барыулары — тепсегеннге, кырдыкланы жапырылгъанлары — кыарс этгеннге ушай эдиле. Баракъ; «Ай, тоба!» — деп, теренде согыулгъан жандауурлу тартыугъа бёлене эди; аны жаны-кыаны бла алып, аякълары жерден айырылыргъа жете, алай тынгылаучу эди.

Баракъ балчылыкъны да ол теренде жашырынган, жаланда тангысына, тынгылай билген адамгъа согыулуп кыалучу согыудан алгъан эди.

Ол кюн бютюнда кётюрюмлю эди Баракъны тынгылауу, Таягъы да соруулу эди, жарык! Сюрююну сыртха сырымла кыоюп, кыарт юргени ауанасына олтурду. Олтура кетип, кёзю кыалкыугъа кетген болур эди, — бир заманда сейир кёрюнюшге уянды. «Ай, тоба!» — деди, сагъая. Юргеде уя болур эди — бал чибинле, дуулдап, учуп келедиле, бютюнда дуулдап, кетедиле. Юрге терекни адам белинден ёргерекде чалтырына²³ бир кыаууму кирсе, андан экинчи кыаууму чыгъады. Баракъ, иги кесек кыарап; «Ай, тоба!» — деди дагыда. Бал ашарыгъы келди. Бал чибинлени тиймегеннге тиймеген, тийгенни сау иймеген кыылыкъларын иги билмеген Баракъ, чалтыргъа таягъы бла узалды. Чалтырны ичи, баям, терен эди — аллай сейирни ким кёрген эди? — таякъны учуна илинип, юсюнде да жугурук-жокку чибини бла бир сау токалаш кыаууз чыгып келди. Баракъ аны иги да кёргюнчю, кыауузу сыгъайым дегинчи, чибин жокку аллай чабыуул этди — кёз ачып, жумгунчу, аны юсюне кыан чериуню садакъ шибиясы минг-минг сюнгю болуп чакъды. Кыой макъыргъан арада кёзюн-кыашын, бутун-кыолун, бадыр тёбелеча, багыыр

²³ *Чалтыр* — кыартайгъан уллу базыкъ терекледе болуучу тешик; терекни ичини чирип оюлгъан жери; дуло.

бетли дубурладан толтурду. Жюз садакъ бирден чанчылгъан кибиъ эди этине! Сау жери къалмай, къара кюелчен болду. Кёзлери, батхан шауданла кибиъ, теренде къалдыла. Таякъ тутхан къоллары, жукъланып, кёпчюп, къыйналып къымылдайдыла. Баракъ, дагъыда жунчумай, чибин чабыуулну учурмай: «Ай, тоба!» — деди. Кючден кёрген кёзлерин чалтыргъа къадады. Бацъын башлыгъы бла байлап, къолларын чепкен женгине букъдуруп, къаууз токалны айран къутугъуна жутдуруп, сейирге къарады. Бал чибинле къауузну ызындан кеслерин къутукъгъа атханларын кёрюп, таягъын жангыдан чалтыргъа сукъду. Дагъыда бир къаууз гулмак чыгъарды. Аны да къутукъгъа къутултду. Чалтырны жангыдан къозгъады. Бир ненча къаууз чыгъарды. Энди уа чибинле къутукъгъа жыйылып бошагъан болурла дегенде, къутукъну башын одал чапыракъла бла гам жабып, биргесине алды.

Баракъ ол ингирде юйюне кеч къайтхан эди,— кишиге кёрюнюрча туююл эди да, андан. Экинчи кюн а, сюрюуге чыгъалмаздан, Баязирни ийди. Кеси, тюшге дери жатып, тюшден ингирге турду да, бауда айран къутугъун букъдургъан жеринден алып, аллына салып, чибин дууулдаугъа къаушалып, кёп сагъыш этди. «Ай, тоба!» — деген эди чибин чабыуулгъа нек къалгъанын, къалгъандан сора да, бал чибин уяны юйюне нек алгъанын ангылаялмай. Ачытыу къызыуу ёчюкдюрюп, анданмы, огъесе башха умуту болупму?

Баракъны эти-жени энтта да зызылдай эди. Чибин ургъан жерлери, жумдурукъла кибиъ, къаты дугъурла болгъандыла; эркин солургъа да къоймайдыла. Аны ючюн а, чибин къутукъну аллына салып, сагъыш этеди: «Ант мени къурутсун, бир кёрмесем,— деди ол ахырында, эсине келген къужур акъылгъа кёлленип. Аны юй арты бийиклеге чыгып кетгинчи сан тюрлю кырдык ёсген жашил дыркылы кент тайпакъ эди. Бал чибинле юрге чалтырында бал этген жерледен эсе татымлы, къалын да кырдыгы, сан тюрлю чакъгъан гюлю да болгъан. «Анда жашай эселе, мында уа нек жашамайдыла?» — деп, таукел болду.

Бал чибинлени къолгъа юйюрсюндюрюр акъылда тохташхандан сора, аланы тыйуну, жангы жерге жерсиндириуню амалын да табаргъа керек эди. Ала уа, къутукъну ичинде дууулдап, аны тегерек айландырадыла. «Къалай кючлю затладыла,— деп бюсюреди Баракъ чибинлеге.— Къолгъа юйреталсам, юйюме, элиме да бал ашатырыкъма! Балчы Баракъ болуп къаллыкъма!»

Къутукъну алай турма къоюп, юйге кирди. Жууукъ юлюшю Чына ишлеген жангы чыккыр алыкъа бош эди. Аны алып, къутукъну да ичине салып, дыркыгъа чыкъды. Дыркыда жерге къазыкъла уруп, чыккырны аланы юслерине

орнатды. Тюненеча, башын башлыгы бла байлап, кьолларын да чепкен женглерине жашырып, кьутукьну ачды. Аны шошчукь кьагып, кьауузланы чыккыр ичине чыгьарды. Балларына, халларына да тиймей, тап жарашдырып, алайлай кьойду да, кеси арлакь кетди. Чибинлени халларына кьарап турду. Чибинле иги кесекге кьаугьалы, сарыулу болуп, чыккырны ич кьабыргьаларын сынчылайдыла, тышына чыгып, тегерек учуп, зууулдап, дууулдап, зызылдап кьайтадыла; билгенлерин бир бирлерине айтадыла.

Бир кесекден Баракь, аланы кеслери алларына кьоюп, юйюне кьайтды да, эшегин жерлеп, агьачха барды. Чыбыкь кьырып келди. Бал чибинлени зууулдагьанларын узакьдан окьуна эшитип, кьууанды. «Ай, тоба, кьачмагьандыла!» — деди ыразылыкь бла. Иги да кенгирекден тутуп, дыркьыда чыккырны тегерегине бийик чалы эшди — жанлы-ёзге тиймесин дегенликден. Алыкьа чибинле не оюн этериклерин билмей, Баракь, жаланда кёлүне келгенге боисуна, этген ишин эрикгенден этилген жубанч оюннга, айсын сынаугьа санай эди...

Кече, чибин уу кичитген этин кьашый, сылай, Жюзюкге да ит чапыракьла салдыра, тангнга кьыйналып чыкьды. Туруп, чибин хастанына чапды. Кьаллай бир эди Баракьны сейири — чибинле бир жары да чалпымагьанларын кёргенде! Ала, чыккыр ичинде туууп, анда ёсгенча, кьачаргьа эслеринде да жокь эди. Ол угьай эсенг, жангыдан бал жьяр акьылда, дыркьылада гюл эме эдиле...

Алай туугьан эди Баракьны балчылыгы. Бирден бирге, бир сынаудан экинчисине, алай кьуралгьан эди. Уллу тёнгеретмелени бечеу ёгюзле бла сюйретип келип, аланы ичлерин кьазып, дыркьыда тизген эди, ёрге сюеп. Тюз да юрге чалтырдача, орунчукьла этген эди, кьат-кьат тапхачыкьла да салып. Кьауузланы, артда бал таракьланы тизе эди кьат-кьат, чибин чыгьарча, кирирча, тешикчиклери болгьан эшик-чикле орнатып, неда жепичикле кьоюп. Бал кёрген эселе да, бал сыкьгьанны кёрмеген эмискирчиле Баракьны сынауларына сейирсинип кьарай эдиле...

Баязир жетер заманига Баракьны ёре тёнгеретмелери бек ариу бал батманлагьа айланган эдиле. Чибин багьыу, бал сыгьыу усталыкь да, Баракьны кеси бла бирге туугьанча, энди ол чибинле бла кесин алай жюрюте эди. Тюзю, чибин сюрюу да аны кьой сюрюую кибики эди; аланы да кюте эди ол, кьайгьыра эди ашларына-сууларына, жарсыуларына тынгысыз эди. Чибин усталыгы, мал усталыгына кьошулуп, аны алгьындан жарыкь неда жаншакь этгенни кьой, бютюн тынгылауукь этген эди. Энди ныгьыш хапарлагьа бютюнда

жокъ эди заманы, ушакъ негерлери — къойла бла чибинле — къайда да сейир эдиле адамладан, къайда да кертчи...

«Да мен ол заманда, этим-женим жара токал болуп, чибинле бла кюрешгенimde, атам Дебет къой деп сюелсе, тыяллыкъ туюл эди, баям, — деди, баш къагъып. Сора, атауулда, бары туудукъладан бек жууашы болуп, мен тыйылмагъан эсем кийик чибинлеге чабыуулдан, хар кимни кесиме кюлдюре, агъач тѣнгерекле сюеген эсем дыркъылада, сора эуюл, чѣрчек Баязирни уа ким тыярыкъды? Ёзге, эр кишини жолдан тыйгъан а... игими? Огъесе, къартлыкъ жетип, къоркъакъмы болуп къалгъанма?»

Алай кетген эди кюню Баракъны. Ингирде уа, къой сюуюню хастанга бегитип, юйге кире, жарыкъ эди. Баязирге да, ыразы болуп, аталыкъ къууанч бла къарады.

— Хо, бала, — деди ол. — Жолгъа чыгъардан эсенг, Алтын Хардар биргенге болсун! Бар, мен ыразыма.

Къуман жолоучулугъундан къайтханда да къучакъламагъан эди Баязир атасын. Былайда уа ол деменгили Баракъны, тюкге да кѣрмей, къоюнуна алып къойду.

XXIV. БАЯЗИРНИ ЭКИНЧИ ЖОЛОУЧУЛУГЪУ

Андан сора кѣп турмай, юйюнде кѣлю олтурмай. Баязир Балчыракъны сагъайтды, жолгъа чыгъарыгъын айтды. Хар заманда, атланганда, нѣгерлери, эгерлери биргесине болуучу эдиле. Бу жол да келлик эдиле Къаплан бла Шауай (Тарыуай туз мажарыгъа кетип эди). Хазыр эдиле биргесине барыгъа, жюгюн ортакъ алыргъа. Алай а ол, жашыртын кетерге суююп, кече ортасында атланды.

Ата журтну бийиклерин, кийиклерин, беллерин, теренлерин, чыранларын, ыранларын кѣрюрге, кѣрюп, багъа берирге, келечекге дериге толу жашагъыз дерге чыкъгъан кибик, алай кѣтюрюлюп эди кѣлю. Аны айта эди Баязир, терк къайтырыкъма деп, алай эди нюзюр. Да, не медет, Балчыракъ ангыларыкъ жокъ; къарыны уллу, биргесине бараллыгъы жокъ. Эри эркелетип, терилтип сѣлешген сунуп, ол бютюнда къатыракъ тутду. Уллу юйге барып, Баракъны да къозутду. Жюзюк, жетип, чепкен этегинден тутду.

— Халынгы тап кѣрмейме, жибермейме! — дегенни айтды анасы.

Балчыракъ да, чолпан жулдузгъа къарап, тежиуют этди:

— Жолгъа жулдуз тюшмейди, жол азыгъынг бишмейди...

— Жолум тынчды демейме, сиз жарсырыкъ кѣрмейме, — деди Баязир. — Мен бу жерлеге баш боллукъ эсем, жашау ти-

ричиликни тюз кѳуаргѳа керекме... Керекдиле керекле, темирле да гюрбежиге...

Балчыракѳдан бла Жюзюкден кѳутула, Баязир Баракѳгѳа тюртюлдю. Тынч кеталмазын билди.

— Айтханма, ыразыма жолунга,— деди Баракѳ. Иги кесек тынгылап, келинини халына да кѳарап, аны бусагѳатда жанын кѳыйнарѳа жарамазлыгѳын, тап тѳшюрѳп, чыкѳса да, алай чыгѳаргѳа керегин оюмлады. Ол, жашыны бетине кѳарап, туура сѳлешаллыкѳ тѳююл эсе да, ауурлугѳу болгѳан тиширыуну не сакѳлагѳанын, Уллу Жер Анасындан сора, киши билмегенин, аны ауурлугѳундан ажымсыз кѳутулууу — ѳлюм босагѳасындан жашаугѳа атлагѳанча, аллай бир иш болгѳанын ангылатырѳа тийишли эди. Аны себепли, жаз тил бла сѳлешди: — Кѳатынынгы бир аягѳы юйде, бир аягѳы кѳрде... Ол Умай бийчени босагѳасындан атлагѳынчы, аллына ал бота кѳысхынчы тур.

Балчыракѳ, кючден чыдап, мѳюйюшге кѳысылды. Жюзюк бютюнда уллу кѳычырды.

— Неге ушагѳанды бу!? Кѳайынларынга кѳрюне баргѳынчы, Чыналада киеу тюкгючню жаргѳынчы ²⁴...

— Хо, сиз айтхан,— деди да, Баязир отоугѳа кѳайтды.

Эр жигитни эсине жортууул тѳшсе, тынчайтмайды, тындырмайды; атландырмай кѳоймайды. Ауушланы тенгири, Тау артыны темири кѳзюне кѳрюне, Баязир да жукѳламайды; жулдузлагѳа кѳарайды; Балчыракѳны балсытып, садакѳларын санайды...

Ай чыкѳгѳынчы, Балчыракѳны жумушатды, аркѳасын сылап, жукѳлатды. Жетегейле, тѳрт айланып, Тейрикамгѳа жетерге, Темирезден ѳтерге, туруп чыкѳды, кѳуралып. Сауутсабасын да алып.

Чоппачына кѳаласына чыгѳып, эмен тѳммекге олтурду. Жетегейле, дагѳыда бир айланып, былайгѳа жетгендиле. Бирси жулдузла да жарыкѳдыла. Бир чакѳда аны кѳулагѳына кѳайдан эсе да узакѳдан «Баязир!» деген таууш эшитилди. Баязир тѳгерекге сагѳайып кѳарады. Жан кѳымылдап кѳрюнмей эди. Кѳзлерин кѳысып, ауазны сакѳлайды. Ким эсе да аны бетин сылады — эриулю, сезимли, кесимли. Бир кесекден а жылы, жандауурлу кѳолла аны, кѳтюрѳп, жерден ѳрге окѳуна алдыла. Баязир эс жыйып, кѳзлерин ачды. Кѳала жанындан кѳалай эсе да бир хычыуун жылыу келеди, таукеллик да... «Баязир» деген жумушакѳ тиширыу ауаз жангыдан эшитилди. Алай а кѳала тийресинде, тап, шыбырт окѳуна жокѳ эди, жанлы-жаныуар иш да кѳымылдамагѳанча. Бир

²⁴ Бурун заманлада киеу кѳайынларына жылдан алгѳа барырѳа жарамагѳанды.

кесекден а сыртдан ары терен ауузгъа дери къара агъач тебиренип, таргъа кирип баргъанча кёрюндю. Жулдуз учду. Жылкычы къуш къаугъалы кычыра башлады...

— Алтын Хардар, биргеме бол! — деп, атыны башындан тартып, Баязир жолгъа чыкъды.

Иги кесек жол арытып, тамакылагъа тийише, сейир этди бир ишге: къая тюбю жаргелде, жол айырылгъаан жерде — бир къарелди. Баязир аны жин гёзетчи сунады, тохтайыракъ болады. Жыясына садакъ салып, къарелдиге бурады. Ол а тепмей турады. Баязирни атаргъады акъылы. Ол чакъда уа къарелди, акъырын, аны таба атлайды; таныш ауаз къатлайды:

— Ашыкъмагъын, хунерчим! Мен — Чокалтай эгечинг!

Къоркъуу алып ёнгечин, Баязир жүрексинип сорады:

— Не жүрюйсе кечегиде, кечгиде?

— Кёресе кютмегеними эчкиле! Чыкыгъанма жолгъа, кечикмей, жибермезденме кесинглей!

— Чокалтай...

— Ай...

— Къызлай...

— Тохта, кызмай!

— Телимисе, саумуса? Шуёхмуса, жаумуса?

— Билген — кёлуму тутарыкъды, билмеген — тели сунарыкъды.

— Эмискир боюнларында жүрюмеген ишни санга ким унарыкъды?

— Жигитлик — жигитге ушарыкъды!

— Намысынгы ойла!

— Ойра! Бери тынгыла, даулашханны кёй да. Мен кызма, керти, ол эсе дертинг? Азатма! Азат кызма бир юйде. Тюйюлме санга да чюйре. Сюеме, ол кертиди. Тели тюйюлме, билеме... — Андан ары Чокалтай кызып, кыжырыкълап сёлешеди. — Жюкме! Жюкме! Жолда юзмелт юзюкме! Ай-е, кёресе, кийинипме. Сюйсе, сүймесе да, эр киши, тиширыу жюк болса, кыйынды иши! Сёзю, бедиши, келиши, кетиши...

— Мен узакъ жолгъа барама — Апсатыгъа кёнакыгъа! Амалчыгъа, чолакыгъа...

— Мени сен юйретгенсе садакыгъа! Юйретген эсенг санатха, жууаплыса артда! Башха кызыны алгъанса. Балчыракъны сайлагъанса! Аны ючюн сен Чокалтайны санама кырыуоуз кызыгъа! Кёресе, чепкеним кысха, садагъым тагъылып уста... Белими тартып кысханма, нёгерлигинги кызыгъанма!

— Чокалтай... тели болма. Эр киши — уугъа, тиширыу — суугъа.

— Суюсенг — юйлен, суюсенг — юйрен, мен да чыкыгъан-
ма юйден... Айып этме, жолун излейди суюген...

— Билеме... Сен, эрге чыкымагъан кыыз... Атанг — кыош-
да, ананг — жангыз... Ким ушатырыкыды Тейрикамда бир
кыыз да этмегени этгенинги? Жый этегинги, юйюнге кыайт!
Артда киши кыарамаз, юйюнге келечи бармаз.

Чокалтай, садак кыабын аркыасындан алып, Баязирни
аяккы тюбюне атды. Ачыкыдан айтды:

— Хау, мен кыызма, сен эрсе! Атла садакылары юсле-
ри бла.

Баязир артха чегинди: садакыны юсю бла атлагъан ырыс
эди.

— Ахшы! — деди. — Кыарындашларынга тюбейим, сени
негерликке тилейим.

Чокалтай, садак кыабын жерден алып, аркыасына такы-
ды. Былай айтып, Баязирни сагыйтды:

— Негерликке ала эсенг, ал мени! Алмай эсенг, кыой бол-
мачы элберни! Атам мени жиберир эди, жаш болсам, сен да
былай даулашмаз эдинг, кеси эркинлигинге баш болсанг...

— Кыыз тишируу, бёрк кийгенликке, жаш болмаз. Намыс-
дан уллу баш болмаз...

— Аштотур угъай, Умай бийче сайлагъанды Тюп дуня-
да санга, манга — адамкы — жашау берген кегетни. Кыыз
негерни сюймей эсенг, бар эсен. Шындыклары жыра, жюрю
чегетни, кюнлюмге уа — мен эркин! — Сора, терк-терк атлап,
кече кыарангысына ташайып кетди.

Баязир тюш кёргеннге ушай эди. Огыесе кыая кыызы, Чо-
калтайны, кыабына кирип, аны терилте, тентек эте, жолдан
ажашдырыгъамы дегенди? Сейир сескендире, кыызы ызын-
дан кыыстау болду. Жетип, былай сорду:

— Ахшы, барайык бирге... Боллукыамы билирге?.. Не
ючюндю алыккы Тейрикамда бир кыыз да базынмагъан жол-
кыа чыкыгъанынг?

— Барлыгым келеди! Ол азмыды? Сени... кёрлюгюм ке-
леди, кёрмесем, ёллюгюм келеди... Ол азмыды? Огыесе...
Огыесе... Балчыраккы бууазмыды? Чокалтай, энишге оюлду да,
ёксюп, ёкюнюп, жиялп кыалды. — Сен мени тыяргыа кюреше-
се... Баргъан сууну кыар, юзюлюп, тыялмаз...

— Сен баргъан суу туююлсе...

— Сен да туююлсе кыар юзюлген... Барма кыой! Кыойма-
санг да, кесими суугыа атарыккыа! Сылтауун санга ата-
рыккыа!

Баязирни башы палахха кыалгъан эди.

— Мен артха кыайтсам а? Мени да артыккы ыразы болуп
иймегендиле...

— Билеме, кыачып чыкыгъанса.

— Къаты тутханса...

— Бошду бары, Баязир. Къайтсанг да сен, эркинсе. Мен—къайтырыкъ туююлме. Сен атланган жерлени, ёзенлени, ёрлени мен да кёрюме. Кёрюме да, келирме. Қелмесем а, ёлюрме...—Аны бла, биягъындан эсе да таукел атлап, алда жол салды.

Танг туюбунден белги бере эди. Жууукъда къошладан ит юрген тауушла келедиле.

Баязир, сёз айтыр къарыуу къалмай, Чокалтайны ызындан тынгылагъанлай барады.

Чокалтай, чачын чох этип, къыз къачын да жокъ этип, белин къаты къысханды. Жолгъа аман къызгъанды!

Бара эди жалаулада кийикча, жылмылада жиян ызын билликча.

Баязир, анга тангсынып, ыспас этип къарай эди. Аны сынап, сынчылап, маран эди. Жарыкъ сёзлю, ётгюр; къуш кибик, женгил; къоркъа, юрке билмеген, тиклеге да ёрлеген; дорбунлада жерлеген, арыдым, талдым демеген... Аллаһ нёгер эди къыз, Баязирге Тебри тежеген...

Жомакъ десенг, жомакъ эди; омакъ десенг, омакъ эди.

Тау жоллада, къоллада Баязирге къонакъ эди.

Эки жолоучу, эки тенг; кюндюз бирге, кече —кенг! Жюрюйдюле таулада. Кийик марап, кёп къарап, урсала уа —учалап, тиледиле къакъларгъа; жел къакъгъан къаялагъа, суу акъгъан къыялагъа тагъадыла сакъларгъа.

Жол арытып, кёп барып, дорбунлагъа къайтсала, от да жагъып, эт салып, таурух-жомакъ айтсала, кече эсленмей къалып, жулдузла да агъарып, тубейдиле танглагъа.

Аууш аягъына жетип, тар ичине кюн къагъаргъа, ауушдан ауаргъа келишип, дорбунда къалдыла. Баязир, дорбун ышыгъында отну да шыхырына жууукъда жер этип, Чокалтайны тынчайтды. Кеси, барып, дорбун аллында жатды.

Бир анадан туугъанча, эринлерин бир ананы сютю жуугъанча, Умай бийче да къызны аманатын анга буюргъанча, Баязир Чокалтайгъа алай къарайды. Қъарындаш болса, алайды!

Уллу отдан алтын жарыкъ ургъанда, ай да къарап тургъанда, Чокалтай, акъылдан тайып, билмейин уят не айып, къулачын жайып, Баязирни юсюне жыгъыллыгъы келе эди. Қызыу жиямукъла бууа эдиле тамагъын. Дагъыда тыя эди кесин, ташха салып къызыу желкесин...

Баязирни да къутурта эдиле быгъынлары, жылтыра кёнчек журунлары. Чокалтай эслей эди аны, жетген жаш арыбери бурулгъанын. Да ол да ёчюлте эди умутларын.

Узакъ уучулукъда, жолоучулукъда терсине кетерге, тузакъгъа тюшерге да болады; ажашыргъа, шашыргъа, жанлы

бла талашыргъа... Кёп сейирге да къарашыргъа... Чокалтай бла Баязир, тюшмейин чыргъа, чырмыкъгъа, жетген эдиле ауушха, тюбемей жанлы тауушха.

«Намысы бла алгъанма жолгъа, намысы бла къайтарлыкъма юйюне»,— деп бегите эди Баязир кесин.

Бир чакъда Чокалтай, дорбун тюбюнде тёппе-тогъалана, тели болгъанча, къыжырыкълады. Баязир, терк туруп, аны къатына барды. Къоюнуна къысып, халын сурады. Жапсарды.

— Адепликни махтагъан, суймекликни малтагъан сен ташжюрек тажалса,— дей эди анга Чокалтай.— Эр жигитни биргесине ыйыкъ кёзюне айланып, къалай къайтырыкъма юйюме? Тынгылар ючюмю эл сёзюне? Атамы, анамы кюйюне? Андан эсе... суймеклигиме суйюне, кетсем игиди къара жерни тюбюне! — Чокалтай бир чакъда, Баязирни къоюнундан ычхынып, кесин къая эринине атды. Баязир, жаны кете, чапды. Тутуп, артха атды. Аман да айтды. Биягъында жиялай, жалбара тургъан Чокалтай, тыпырдай, кесин къаядан атаргъа тартдыра, Баязир да къаты бола антына, кючденбутдан дорбунга къайтарды. Алай къутургъан эди къыз, жу-тулгъан эди намыс — Баязирни къаны къартыкыгъа сыйынмай, ол сермеп, къыл аркъанны алды да, Чокалтайны байлады да, тангнга дери тыпырдама кюйду.

Чокалтай къазауат эте эди. Танг атмай эди.

Шошлукъда дорбунну гюрюлдетген Чокалтайны къазауаты сунуп, Баязир къайгъырмай турду. Бир кесекден, тынгысыз болуп, дорбундан чыкъды. Боран уруп, артха жыкъды. Эрлай, аягъы юсюне болуп, дорбундан арлакъ чыгып къарады. Дуния букъу, къарангы! Тар ичи, бурдум уруп, къутуруп, ай да тутулуп; көк да жокъ, жер да жокъ; къаяла, туяла терен агъачла бары, бир къара тугул болуп, ташны, агъачны да учуруп, болгъан къара-къатыш эди. Чокалтай бла Баязир ышыкъланган къая чунгур къузгъун къычырыкъдан толгъанча, таула бир бирге аууп, къаяла оюлуп, таш жауун жаугъанча, алай эди таууш.

Баязир терк болуп, Чокалтайны тешди; къоюнуна алып, дорбун теренине элтди. Кюз иги да тюшгюнчю, чум къызырып бишгинчи, къар жаууп, боран улуй эди тарда. Ала, кёп мычымай, курт басхан терен таргъа жесир болгъанларын билдиле.

Къаягъа къысылып, иги кесек турдула. Боран гюрюлдейди тарда, жукъ да кёрюнмейди къардан.

Дагъыда бир кюн, дагъыда бир кече саулай бир къара-къатыш къара бурдумдан сора жукъ кёрмей турдула. Кечеги ёчлюк, сёзлюк терк унутулду. Бир бири къолларындан тутуп, дорбундан чыкъдыла. Къайры баргъанларын да билмей, тар

ичине юрюлдюле. Боран ары сюрюндюреди, бери сюреди: учуруп, тереннге тюшюреди; солуу алдырмай, тунчукьдурады. Тар ичи, къара къузгъун къанатынлай, къара кюлтюм болуп, толанланган къарда жукъ кёрмейдиле. Кёк да жокъ, жер да жокъ; агъачы, тауу, къаясы — бары бирге булгъанган къара толан. Боран кётюрген къарда, алас-булас кёрюне, къангсыйдыла къанчыкъ бёрюле.

Боран, Чокалтайны Баязирни кёолундан жулкъуп алып, къачады. Баязирни кесин да жүгюндюреди; къар къатыш жулмак этип, сюрюндюреди.

Кюч да жокъ, кече да жокъ. Жол, кечиу да жокъ. Сау къалыргъа умут да ёчыюледи.

Къар тюбюнде, теренде — эслерине келгенде — кеслерин тюп дуняда сундула. Бир кесекден, эс жыйып, женгил-женгил турдула. Сора, бир бирге къарап: «Эй-хе-ей!» — деп кычырдыла. Чунгурдан ёрге чыкъдыла.

Тар ичи — акъ дуня, хакъ дуня! Тауушу жокъ дуня!

Уллу шошлукъ эм хошлукъ. Хар жазына да бошлукъ.

— Барыргъа! Жаланда барып туругъа! — деди Баязир.

— Сен ызлагъан сотмакъны баралмасам, мен—чолакъ! — деди Чокалтай.

Къоркъуу тюшсе, Баязирге кыысылады.

Къоркъуудан кьутулса, Баязирге кычырады.

Барадыла, къарны жырып.

Тауушлукъду къарны жыры!

Кийик тутуп, саудула. Эки таудан аудула.

Ючюнчю тау — алаша! Къошла да бар — жанаша! Арыгъан, азгъан, къар тюбюнде да къалгъан эки жолоучу, бир бирге къараша, тютюн ийисге жан атдыла. Къошха жетержетмез, жыгъылып къалдыла.

XXV. БАЙЫР

Къош тамата, чыгъа келип, ийлешди. Тынгысыз болуп, сёлешди. Нёгер чакъырып, къошха сюреди. Отну мыдыхын да юйреди.

Баязирни бузлагъан эринлери эридиле. Къошчулагъа таууш бердиле.

— Хазар,— деди къош тамата атына. Жаш кьойчуну чакъырды да къатына, аш-суу мажар деп сёлешди къатыракъ.

Жаш дегени — эр жигит, чырайлы, сурат кирик! Къызылуурт, жютюкёз; базыкъсюек, жассыбет; къарамыйыкъ, сау-кёкюрек!

Ол эр жигит олсагъатдан азман ирик агъызды. Къош отну да тамызды.

Баязир, кѡшда жылынып, эс жыйып, Чокалтай таба кѡрады. Ол да, эсине келип, жикленип, кесин кѡлгѡа алады; хар затха кѡл салады. Бир кесекден а тау жоллада эр жигитлей, эгер итлей айланган кѡзыны кѡбулгѡанын кѡрсенг! Хазар, анга кѡрап, жунчуду: жашды десе, бети кѡзыл ингилик, ѳшюнлери билинип! Кѡзыды десе — чубур тону, шалбары, чабырлары, садагѡы...

— Эмискир черекни боюнларында жашагѡан халкѡбыз,— деди Баязир, кѡш отда эт кѡзанны кѡайнагѡанына тынгылай. Кѡшда хазар уланны, жумуш эте тургѡанны Чокалтайгѡа терк-терк кѡрагѡанын да эсledi. Кесини халын эсlet-меди. Ишни неге келирге боллугѡун терк кесаматлап, кѡлюнде кѡатлап, кеслерини юслеринден тап таурух жарашдырды.— Биз юч кѡарындаш бла эки эгеч бола эдик,— деди ол.— Мени атым Баязирди. Бу — мени кичи эгечим Чокалтайды. Тамата эгечиbiz узагѡыракѡ элге эрге чыкѡгѡан эди да, аны кѡрюрге бара тургѡаныbizлай, ызыbizдан боран жетип, ажашханbiz... Энди биз кѡайры тюшгениbizни да билмейbiz...

— Онгур, онгур... Узабан элни отуна,— деди кѡш тамата.— Мен хазар бийни кѡйчусумун, наамым²⁵ Хазар... Бу ийгит бий баласы Байыр...

— Байыр? — деп сейирсинди Чокалтай.— Байыр, Байыр, кѡара чайыр! — деп кюлдю.

— Сенинг буюл туначынгыс чамканникбе?²⁶ — деди Байыр.

Баязир аны не айтханын толу ангыламаса да, Чокалтайны кюлгенине хорсунганын билди. Эгечин айыпсыз кѡутхарыр сылтау изledi.

— Бу бизни кичибиз эди да, ючюбюз да эркек юйретгенbiz... Айып этме, кѡылыгѡы жаш маталлы болуучуду...

Байыр да кѡонакѡны жууабын иги ангыламан, арталлы жунчуп, отха отунла салыргѡа кѡалды. Чокалтай, бир кесек мычып, бий жашны дагѡыда сынады:

— Элигизни аты уа... Байыр кѡабакѡ болур?

— Узабан элиги,— деп, терк айтды Байыр.

— Айып этме, Хазар,— деп, Баязир кѡш таматагѡа бурулду. Чокалтай бла Байыргѡа болушургѡа керек эди.— Кѡресиз, биз жолоучулаbiz... Жолубиздан ажашханbiz. Узакѡ узайгѡан эсек да, ким биледи... Эслеп, эсде болмагѡан кѡыш тюшдю. Не этерикbiz... Аууш жолла ачылгѡынчы, бизге бир жол билген табылгѡынчы, бирледен кѡонакѡбайлыкѡ тилемесек болмаз... Алырмы Узабан элигиз бизни кѡонакѡгѡа?

²⁵ Наам — ат; сый, намыс деген магѡанада айтылыргѡа да боллукѡду.

²⁶ Сени бу эгешчигинг телпрекчиди?

Байыр, бий эсе да, алгъа чабып айтмай, Хазаргъа къарады. Хазар, Байырча болмай, Баязир сѣлешген гилге жууукъ, ангылашыныулу сѣлешеди. Эркѣуштур кѣойчула бла шагъырейми эди, башха онгларымы болгъандыла — тили ангылашыныулуду.

— Эт бышкъан, къонакълар — ач,— деди ол, Байырны ашыкъдырып, Баязирни да жарсыуларын эшитмегенча. Не-да, эшитип, эс бурмагъанча, анга жууап берирге ашыкъмады.— Узабан эллези Конбан кам тѣрюкде тура. Алмекемени, жорукъай майданы бар. Юнерик Аттуркъай бѣккюр семенник... Арлез кѣюн ярымнык йол. Тюнек бютюн барамбыз.— Баязир, Хазар айтханланы жарты-кѣурту ангылап, ишни хакъын толуракъ билирге сѣююп, аны кѣзюне къарады. Хазар, къонакъ жашны кѣйналгъанын кѣргенде, айтханларын жангъыдан кѣайтарып, Баязирни атасы Баракъдан да уста сѣлешди:

— Узабан эли Кѣобан сууну башындады. Аны ара махкемеси, жорукъ майданы да бардыла. Элни олийи Аттуркъай кючлю башчыды; келгеннге, кетгеннге иги кѣарайды. Кече бошалып, танг атханлай, биз сизни ары ашырырбыз... — Баязир, анга кѣууанып, жюрек хошлукъ алды. Чабырларын, ышымларын тешерге къалды. Ол чакъда Хазар жангъыдан сѣлешди.— Угъай, угъай, элибизге кѣайтмай амалыбыз жокъду десегиз да, мен сизни ашырыргъа боллукъма. Эмискир боюнларына аугъан ауушну иги билеме...

Баязир, олсагъатда тешген чабыры да кѣолунда тургъанлай, секирип турду. Кѣучакълайма деп, Хазарны юсюне ауаргъа аздан къалды.

— Ай, тауай, андан уллу игиликни уа адам кѣалай сакъларгъа боллукъду! — деди.— Мен эр кишиме, мени ючюн кѣаугъа болмаса да, элибизде... эгечиме бек жарсырыкъдыла...

Байыр нек эсе да Хазаргъа къаш тѣююп къарады. Хазар аны эслемеди.

— Бек ахшы,— деп, сѣз берди Хазар.— Ауузланыгъыз, тынчайыгъыз. Тейри буюрса, танг бла Тенгири таба айланырбыз... Тауну да, ол не бийик болса да, адам баласына жол берген кезлери болуучудула. Биз да аладан бирин табарбыз...

Жашау бла ёлюмню арасында кѣалыуну ажымлыгъын сынап, жыл кѣзюне окъуна элине кѣайтырдан умут юзе башлагъан Баязирге Хазарны айтханы — Алтын Хардар жаланда кеси этерге боллукъ ахшылыкъ эди. Кѣз аллына келтирирге боллукъ эди ол, Тейрикамда, тап, саулай Эмискир боюнларында окъуна аны хапары кѣалай жайылгъанын! Зияккуну бла Топазны тайпалары анга не айтып тургъанлары! Алтын Хардарны кесилигине ант этип, халкъ аллында кѣаргъанса да,

ийнанырыкъ туююл эдиле Чокалтайны ол терилтмегенине! Терилтип, биргесине элтмегенине! Ал кюнледе окъуна, бирден бирге кирип, кекирип, жекирип, соя болур эдиле аны. Энди уа, не ала къайтмай, не бир башха адам белгилисин айтмай, жарлы Топаз аз жияй болмаз... Алыкъа отоудан чыгып, элге кёрюнмеген, ауурлугъундан къутулуп, ал бота къысмай къалгъан Балчыракъ кеси уа не айта болур?

Къууанчы бла тенг, Баязирни ичине къоркъуу да кире эди. Ажымлы болмай, элге сау-эсен къайтып барсала уа, не айтырыкъдыла? Зиякку... Аны жашлары Ачакку бла Арлаз — Баязирни ахшы тенглери! Чокалтай эркелери эди аланы, Баязир да аны бизден башха кёре болмаз деп ышана эдиле... Энди уа? Шагъырей жаулукъгъа санамазламы? Баязирни сатхычлыкъ этгеннге санап, дерт тутмазламы? Ёчюллюк, ёллюк Чокалтай кеси тагъылгъанды, жолда табылгъанды, биргесине зор бла баргъанды деп, Зиякку, Арлаз бла Ачакку угъай эсенг, Балчыракъ, ёз атасы Баракъ, аланы къой, Тарыуай, Қаплан бла Шауай окъуна айтырыкъ туююлдюле. Қаллай къуршоугъа тюшюрген эди аны обур? Не болур? Ким сорур? Тийре къатынла, бошуна атыла, Чокалтай терилгенди, берилгенди, аман ёлсюн, кенгине керилгенди демей, Баязирни салсала таракъ бла кисиулеге, Баязирни этин дарман-дары этселе, кесин сёге, ким чыгъар ёрюнге?

Чокалтай а къош кийизни юсюнде жукъусурай олтурады. Къош тамата Баязирге хазар журтну танытады. Байыр отну Чокалтай таба жарытады.

Ахырында Чокалтай, къабыны ауузунда къала, Баязир таба ыхтырыла, жукълады. Баязир кеси да андан онглу туююл эди, Чомпарасны къара чериуюн къара кючу бла къайтара, Хазарны хапарына кючден тынгылайды. Хазар, баям, кёп жашап, кёпню кёрген эсли адам эди,—къонакъланы арыгъанларын кёрюп, тынчайтырдан болду. Кийиз къошну тёрюнде эгеч бла къарындашха жер этди. Чокалтайны ары Баязир кеси кётюрюп салды. Юсюн тапчыкъ жабып, кеси да жанаша таянды...

* * *

Баязир уянганда, кийиз къошну ичинде киши жокъ эди. Отда — къазан, от да жана. Чокалтай жукълайды.

Баязир, шошчукъ туруп, эшикге чыкъды. Кюн жылынып, кийиз жабыуланы юслери бла элхуур ырхычыкъла саркъадыла. Бир кесекден Байыр, кеси бир атха минип, эки атны да жерлери бла адеж тартып келди.

— Къутташ къонакъгъай!—деп, салам бере, атдан тюшдю ол. Юч атны да къош аллында ат илкичге такъды.

— Къутташ тѣзгюр,— деди Баязир да.— Жолукъ арлез жаракъ...— Ол, Байыр, анга тынгыламай, тегерекге къарап, кѣзлери бла кимни эсе да излегенин эседи.— Кетенгигибиз... Ат туякъ...— деди, Байырны тынгысызлыгын сезмегенча.

— Узабан арлез жол,— деди Байыр. Бу жол тынгысыз Баязир болду.

Хазар, сюрюуню кыстап, къайтды. Баязир, тѣзюмсюз болуп, аны аллына чапды.

— Ауушлагъа къар жатханды, бегитилгендиле,— деди Хазар, кечесиндеча жарыкъ болмай.— Мен сизни элигизге ашыралмайма...

Баязир боран нчинде жангыдан къалгъанча болду.

— Ай, тауай, тауай, Хазар... Борчлу болуп къалмаз эди Эмискир да...

— Хазар айтды, болды,— деп, Байыр да хыныракъ сѣлешди.

Хазарны арсар-армау кыылыгындан Баязир шарт ангылады: Баязир бла Чокалтай жукълагъандан сора, Байыр аны бегитгенди — Чокалтайгъа кѣзю къарап, жолларындан тыйдыргъанды. Не этген эсе да, Баязирни иги умутларын кыйдыргъанды.

— Ашырмасагъыз да, кесибиз кете барырбыз... Кюн ачылгъанды, жол да ачылыр...

— Мимкъюн эмес, ашуу тозулду²⁷,— деди Байыр. Ол, къошну эшик юсюнде тохтап, Баязирге бла Чокалтайгъа кезиу-кезиу къарайды.

— Боллукъ иш туююлдо,— деп, Хазар да Байыр жанлы болду.— Биз аллай бир хурметсиз халкъ туююлбюз, къонакъларыбызны бѣрю азыгъы не бугъой къазыгъы этерге...

— Бери келе болмагъан эсек...

— Жангыласа кесек... Бери келе, боран сюргенди... Боранда жыртхыч жаныуарла да куркаларындан чыкъмайдыла.— Баязир, къайгъы-шургу болуп, къош аллында ѳре туюгючге олтургъанда, Хазар аны къатына барды. Ата ауаз бла кѣл этдирди.— Жолугъуз узабан элгеди. Байыр сизни кеси юйюне элтирге айтады... Аууш жолла ачылгъынчы, къонакъ этерге... Не хатасы барды?

Баязирни жашау кюнлерин Чокалтай алай кысхартхан эди. Кертиди: тиширыу эр кишини кѣкге да кѣтюреди; ажимлы этип, жерге да кийиреди.

Чокалтай, артха, юлерине угъай, Узабан элге барлыкъларын билип, жарсымады. Къууанган этгенча окъуна кѣрюндю.

— Игиди, Баязир,— деди ол.— Анда жангы жерле кѣрюр-

²⁷ Амал жокъду, ауушла бегитилгендиле.

бюз... Хунер дерсле да берирбиз... Жай жетгенлей, кыйтырбыз да келирбиз...

— Кыйтырсыз, кыйтырсыз,— деп табалады Байыр.

— Кертисин билирге сюе эсенг а, Баязир... тейриле мени жанымадыла... Ала сени менден азат этерге сюедиле... Сен Тейрикамгъа мени бла бирге кыйтсанг... Сен анда... Биз анда... Жашау кыалай боллукъду?

— Сенсиз кыйтсам а?

— Мен сени бла кетгеними ким биледи?

— Сен неда чий телесе, неда мени телиге санайса, Чокалтай!

— Билмейме, Баязир... Мен, кертиси да, тели болгъанма... Сагъыш этерге да сыймейме... Кесими суугъа атханма да, кыйры элте эсе да, элтсин!

Къошда эрттен азыкъ ашап, жолгъа чыкъдыла.

Ашхам бола, Байырны атауул юйюне келип, атдан тюшдюле.

* * *

Тейрикамдача, ташдан, агъачдан ишленген юйле туююл эдиле Узабанда. Кийиз юйле. Юй дегенде уа — жылы, тизгинли. Уллу сууну бийик жагъасындан ары башланган кенг ёзенде, акъ чакъгъан тегерекбаш гюлле кирик, узакъдан кыарагъанда, алай кёрюнген. Ичлери да эркин, чиргилери да элпек.

Байырны атасы Аттуркбай, башын гымыш жюлюген, жаш жигитча жюрюген, тири киши, жашы Байыр алып келген кыонакъланы сыйлы кёрдю. Ол кече солума кыоюп, экинчи кюн кыонакъ алыу этди.

Аттуркбайны халкъына, хантына, халына кыарап, Баязир Жуланны эсгере эди. Бирча туююл эсе да тиричиликлери уллу ушашлыкъ бар эди Узабан бла Жуланда. Жаланда кыонакъ алыу адетлери башха эди. Жуланчыла той эте эдиле, тепсеп, мында уа не тюрлю кыууанч да ат юсюнде этиледи — атышыула, тартышыула, чаришле...

Эр кишича кийинип, эр сыфатлы болуп чыкыгъан Чокалтай, хазар элни аланы намысларына деп, кыалай кетюрюлгенин кёргенде, уятлы бола, туурагъа чыкмаздан эди. Алай а хазар кыызла, баям, Байырны эгечлери, огъесе кыарауашларымы — тюрлю-тюрлю кийимле келтирип, жууундуруп, жангыдан кийиндирдиле. Сары толан чачын да, ууакъ эшмелеге юлешип, кыйырларына да кюмюш тагъыула тагъып, башына алаша боккачыкъ да кийдирип, бийче кыызлагъа кыошдула. Чокалтайны сары чачы ууакъ эшмелеге артыкъ келиш-

мей эселе да, хазар къызланы араларында ол бек арич кесрюнѣ эди.

Аттуркъайны бийменлиги эркъуштур къонакъланы сыйлай эди, сынаи эди, ала не этерге суйселе да, тыймай эди. Баязир ангылай эди барын: къонакъ алыуну чомартлыгъы — Байырны Чокалтайгъа битгени бла байламлыды. Битген дегенде уа, аллай бир терк суйюп къойгъан! Байыр, Чокалтайдан къалса, кюню батарыкъча, кесин атдан атарыкъча, алай жюрюйдю. Бир жанындан Баязир анга къууана эди: керти да, тейриле Баязирге болушхандыла — къызны дауун аны башындан алгъандыла. Ёллюк, кюерик, хазар ауруу тиерик Чокалтай, энди Баязир ючюн кесин суугъа атарыкъ къызгъа ушамай эди. Баязирден ахыр гюнгюлюпмю, аны жашаууна чырмау болмазгъа, кесин да бедишден къутултургъа амал табылгъанча, огъесе ол да, Байыргъа битип къалып, жюрегине жангы сезим келгенденми — къалай-алай болгъан эсе да, юсюне хазар кийимле терк жарашхан эдиле.

Алай эди ишни ахыры: Байырны юйленир акъылы, Баязир суннганча, акъырын угъай, талпынып бара эди ахырлыкъ. Кёз гинжисинлей кёрген эди Байыр Топазны къызын! Жюреги къызып, атасын, анасын да къысып, аны алыргъа, той болжалын да къысха салыргъа сую эди.

Замансыз боранны куйюнден, ала, тарда къаргъа, куртха батып, буз сёнгек болуп, сын къатып, ёлюрге аздан къалып къутулгъанлыкъгъа, мында кюзю толгъан заманы эди. Чумла къызаргъан, кечеле узаргъан заман.

Байыр аланы хазар оюнлагъа элте эди. Кечеледе, жашла, къызла жыйылгъан жерледе, эгеч бла къарындашны бир бирден айырмай, тюз да эркъуштур элдеча, намысларын алай кёре эди. «Эгечинг бек ариуду», — дей эди ол, шыбырдап. — «Ариу туйюлдю, суйген ариуду» — деп, Баязир да хазар лакъапны келтире эди адежли.

Абустол айы алай ётдю.

Андан сора, кёп турмай, айтды Байыр, букъдурмай:

— Эгечинги суйгенме, жюрегиме туйгенме! Берсенг, аны аллыкъма! Жууукъ болуп къаллыкъма!

Байырдан тели Баязир туйюл эди. Къош тамата Хазарны аланы юйге ашырыгъа деген тауусумун ол буздургъан эди бошха, — Аштотур кеси къошхан эди аланы къошда!

— Сую эсенг да сен эгечими, — деп, Баязир терен оюмлу сёлешди, — хау, хазар уланы Байыр, сую эсенг да сен мени эгечими, аны къатын алгъанча угъай, жесир алгъанча алыргъа дейсе...

— Нек айтаса алай? — деп къызды Байыр.

— Жууукъсуз, тенгсиз къаласа...

— Сен — мени жууугъум!

— Алай эсе, сорайым... Чокалтай да суюе эсе, ыразы болайым. Уллу эселе да эли, тукъуму, жокъду былайда къарарча жууугъу. Къыннар артда, танымай элинги, тюз жюрюталмай энинги...

— Барын да дурус этгенме, тукъумум бла чекгенме. Чокалтай бийче болтур юйюмде... Биз да аны элин, жерин, жууукъларын танырбыз. Жыл оздурмай, барырбыз...

Баязир Чокалтайны энчи алып сѣлешди. Унама деп кюрешди.

— Мен энди элге къайталмам... Къайда турдунг дегеннге, хапар сора келгеннге, тийншлисин айталмам... Сау болсун Байыр, айыбымы жулады, мени ариу сунады...

— Бек ариуса, Чокалтай!

— Ариу эдим жаланда санга... Жаланда санга... Аштотур сени кыймады манга... Неде энди сайлагъан? Унагъан, унамагъан? Ала эсе, барайым, сени кѳрмез узакъда тумаланып къалайым...

— Сен мени къозутаса... Байырны суююп тураса...

Чокалтай, ол кече дорбундача, жилип башлады. Баязир, анга къаты болгъанына сокъуранып, бир такъыйкъа кезиучюкге ѳкюнюу кыйынлыгъын сынады. Дунияда бир жаннга, бир уланнга, къуугъаннга бермей, кеси алып, насыплы боллугъу келди. Чокалтай, кертиси да, Тейрикам элине бир энчи туугъан жан эди; жаланда Баязирге деп жаратылгъан, аны ючюн нарат чыракълай, жана тургъан, бир нюр таякъ эди. Аны заманында билалмай, Баязир жарыкъ чырагъын ѳчюлтген эди.

— Сюемисе, мен барын да бузайым... Балчыракъны, Байырны да къууайым?

— Угъай! — деп, аны сѳзюн бѳле, Чокалтай жилигъанын тохтатды. — Угъай, Баязир! Энди мени жаным кюйгенди... Тѳммегими уа не этериксе? Ол Байыргъа кълсын...

Баязир, баштѳбен болуп, жукъ да айталмай, иги кесек турду.

— Ай-е, Аштотур, — деп кючсуне, юйден чыкъды.

Аны бла битген эди оноу. Сакъламай жазны келирин, ариу жасалгъан кийиз кѳш ачхан эди эшиклерин.

Чокалтай, къазауат этип, аманнга, игиге да жетип, Баязирни биргесине кетип, тас этген эди адебин, бетин. Баязир сакълагъан эди аны, бузмай къанын, ниетин. Сора уллу боранда, къармала, къала, эсли да болгъанда, бий жашха баргъан эди, келип, хазар элге болгъан эди келин.

Тойдан сора алай келишди: Баязирни адети бла ашырыргъа. Ызындан да, Тейрикамгъа барып, Зияккуну жууукълугъун алыргъа! Аны бла ашырдыла Баязирни

XXVI. КЪАЙТЫУ

Узабан бла Жансалгъы — бири ёзен, бир къол; экисини арасы алты кюнлюк аууш жол. Баязир аны арытып, жүрегин да жарытып, тансыкъ болуп, жан атып, журтуна жетсе, кёп хапар; билген, билмеген да бар: Баязир эди ажашхан, итле бла талашхан, бёрюле бла жарашхан, биреуню айыпсыз къызчыгъын терилтип, алып да къачхан! Салпу, саякъ, тук-жаякъ — ёз элине терсаякъ! Чокалтайны терилтип, хайран этип, керилтип, биргесине элтгенди, тос къатыны этгенди!

Деген сёзню жел уруп, мача-макъа — жгурук, — саулай элни алгъанды; сууну ёрге баргъанды; мюйюшледе, юйледе губу аула салгъанды... Жыйын-жыйын — хар къайда, Жансалгъыда, Жантайда, Юргели бла Элмеде, ары жаны Акътайда, бери жаны Акъсайда — жалан аны айтханла, бир тийреден бирсине женгил жетген шайтанла! Девискаланы чегет, бу не аламатды деп, тобагъа къайта, билген билмегеннге айта, башха элени да сагъайта, Эмискир боюну жангыдан эмине киргенча, гумулжук тёбеча къозгъалгъанды. Къуугъун алып Жансалгъыны, Баш Адырны, Юрдюню бла Тейрикамыны, андан ары — Чегем тары, Басхан тары, Черек тары, Булунгу, Жууунгу, Тузулгу, Тууунгу, Бедикле бла Жетикле, Губасанты бла Къызген, Шаурдат бла Холам, Шыккы бла Чылмас, Аражурт бла Къаражурт — бары, бары, бары — аны хапарын айтхан, аны къапчыгъын къакъгъан, арбазында, юйюнде, хастанны мюйюшюнде чий отунланы жакъгъан... Тыхтенген таудан энгенни, тёбен жанындан келгенни, билмегенни, билгенни, кюлмегенни, кюлгенни, парий кирик юргенни, кели болуп, туйгенни — барын шургу этдириу, къазауатха жетдиру... Зияккуну къызына Баязир эгген зиян туура болду барына. Мёнгю тау ыфчыкларына, Гестенти сыртларына...

Алай хахай уллусу, боранлысы, тузлусу — юйде эди.

Балчы Баракъ, жүрегин ачыу тарап, Жюзюк да Топазны жиягъанына къарап, Балчыракъ кесин ёлгеннге санап, алай эди юйдеги санат. Жашчыкъ тапхан эди Балчыракъ, атына Азнауур атап. Баязир къайтыргъа «та-та» дерге юйренген эди Азнауур; атасы кирик келгенде, ол аны бешикден къарап кёргенде, къыл-къыл этип кюлген эди Азнауур.

Атасына, анасына да къарамай, Баязир бешикге къапланган эди. Баракъ чамланган эди; Жюзюк къууанган эди.

Балчыракъ, чырды багъана кирик, сюелип, сызлата эди сюегин. Алынып эди кёзлери, суу алгъан кирик суюгенни!

«Ай, тоба!» — деп, сейир этген эди Баракъ.

— Недиле бу хапарла? — деп, тынгысыз соргъан эди Жюзюк.

— Бир жерде не бир элде сизни уялтыр иш этмедим. Хау, Чокалтай эди нёгерим... Алай мен аны эгечим кибик кёрдюм, Хазар элде эрге бердим. Қысха заманда жууукълукъ алыргъа келирле, Тейрикамда, Зияккуланы арбазда, къаллай киеу сюелсе да, кёрюрле!

— Тоба, элде уа алай айтмайдыла,— деди Балчыракъ.

— Эл сёзю — элек, анга къарагъан халек!

— Хазар элде Чокалтай кибик бир къахме тапмаймы тура эдиле? — Балчыракъ къыжырай башлагъан эди.

— Чокалтай къахме туююдю, сабыр эт сен куююнго,— деп, Баязир Балчыракъгъа къаты сёлешди.

Дуння сартын, эр бла къатын — бир боюнда эки баш, бир къазанда бишген аш деген сёзле ётюрюк, кюл сууургъан кёрюк! Кертисинде — ит бла бёрю! Бёрю — къатын, ит а — эри... Қъатын деген элде мёлек, юйде ёлет! Жыйында сюзюлмек, юйюнде — туююмчек!

Эки жанны алдап, жалгъап, бир бирге къадап, неках этген — жалдат!

Сюрюп, жүрюп, туура кюлюп, ташатын а артдан келликни да билип, эки жаш адамны жашауларын азапха салгъан — аман!

Баязир, къобуп, къозуп, кёлю толуп, Балчыракъгъа былай сорду:

— Мен, сени эринг, биринчи эр кишинг... Билирге керек эдинг... Чокалтайны алмадым, къатына да бармадым, бир кесинг эдинг да халалым. Энди сен эл сёзюне терилсенг, мени сатыугъа берсенг... Уялмазмыса, артда кертисин кёрсенг?

Эрине ишекли болуп, дертли болуп, ёчюкген тиширыу не айтыргъа боллукъ эди? Жиляргъа? Эрини башын сыларгъа? Тынгылап, тилин къабаргъа?

Керек эди, хау, Баязирни тилин кесерге, боюнун юзерге, этген ишин, туура салып, сюзерге!

Алай а — не? Балчыракъ, къыжырыкълап, къургъакъ къуулай, къабына, солуу алмай, тунчугъуп да къалмай, иги кесек мычыды, сёзню къатырагъын табалмай, жунчуду. Бир кесекден, эс табып, ачыу отун ышырды, аман айтып, къычырды.

— Эл къыргъан мурдар, чыгып кет мындан!

Баязир, тёзюмюн таш этип, келечекни баш этип, олтурду.

Балчыракъ бютюнда бек къутурду. Эрини юсю бла атлап, кесин эшикке урду; эсин жыылмай турду.

— Эл тыймагъан къахмелеге баш болгъун. бёрю къанчыкълагъа аш болгъун! — деп къаргъады.

Азнауурну тешип алып, букъулатып бешик аллын, багъа-

наны тепдирди; эшиклени уруп ачып, ызына да таш атып, ата юйюне кетип кьалды.

* * *

Балчыракъгъа келс эдиле къатынла; кьозута эдиле, ауругъан жерине къатыла.

Къыйыкъла санай эдиле ыйыкъла.

Таудан бери ётмей эдиле жууукъла.

Баязир къарай эди ауушха; тынгылай эди аман тауушха.

Ол а, аман таууш, ёсе эди, тардан таргъа ёте эди; жокъну, бокъну къатышдырып, эхчей эди.

Жансалгъыда, Жантайда, Юргели бла Элмеде, Тейрикамы кесинде, кечесинде, кюнюнде тохтамайдыла сёзле; кызыл шишликден ёзге, Баязирден кьалгъан жокъ; айтхан сёзюн эсине сагъыш этип алгъан жокъ. Аман хапар бешлик бугъа сыйыныр къазанлада боркъ-боркъ этип къайнайды; сёз къаргъалары къаркъ-къуркъ этип учадыла. Ишни болушун тюп тамырындан алыргъа, кертилигин чалыргъа мурат этген адам жокъ...

Тахан улу Тарыуай, Къаплан бла Шауай, туююшедиле ауулда, айып этип кыжырашхан къауумгъа. Алай а — не, эрикген, ишсиз-кючсюз бирикген адамлагъа чыр керек, ташатасха сыр керек! Алайлыкъдан, Тарыуай, Къаплан бла эр Шауай, талып, тынып, тохтайла, Балчыракъны жокълайла...

Бек кюрешген Мырмаза эди — Чокалтайны тилеген, кызы аны истемегенин а Баязирден кёрген. Ол, Баязирден бир белгили жууап тапмай, жаза чегип, жукъусуз болду. Секирип тура да, ёпкесин ура, шуёхлары Жырау бла Журтакъ келтирген ийислени ийисгей да, тунчугъа; акъыллы кёрсе — бугъа, айыпчы кёрсе — чыгъа, кюнюн, кюе, батдырады; тангын аман бла атдырады.

Тангны буруну бла тенг, ёрге къайырып женг, къоймай тамата не тенг, кир къуяды Баязирге. Шагъатларым а дейди. Аубекир, кесини ата къарындашы Бекир, Шымаухаланы Мажир, Ампокъа минпучю ажир... Эй-хей, маржа, ким салмайды Баязир кибикге тазир? Тюзю, мен барына кюзгю... Тюшюмде кёрдюм, ачюдан ёлдюм: Баязир, батмакъгъа батып, чирикледен сын къатып тургъанлай бардым. «Ай, онмагъын, болмагъын!» — деп, сейирге кьалдым. Батмакъ — къатышдан къатыш; кёл жагъасында, чаллыкъ этегинде — чабыш, табыш; таш хуруда, жалпакъда — барыш, багъыш...

Мырманы тюшю да, кесича, къатыш! Къыйып эди аны магъанасын табыш.

Мыиы устасы Мырмаза, бирледен бир зат урласа, жыйы

устасы Жырау да, орамга чыгып, жырласа, жыйрыкчы Журтакъ сёз бурнасын кърса... кыйы устасы Къайсар да, алайчыкга табылып, Мырмазага табынып, жыйылган бокну кюрейди, ийс этмейди дейди.

Биреуню сёкген жерге Жырау женгил жетеди; кюледи, ант этеди: жорукга чырпы келтиреди; ёрге калап, от этеди. Элни башын къара тютюн алады; Журтакъ исламейге барды; Къайсар, къадалып, къарс кьагдады. Жырау кыптысы бла этеклени жырады; Мырмаза балтасы бла жетеклени кырады.

Эки эшекге отун жюклеп, тонун бюклеп, кьолтугуна алып, ингир ала кечгиде, Баязир агъачдан келеди. Мырмазага салам берип ётеди. Арып эсе да, бети жарык; тынгыларык эсе да, кьулак салып, сёз бурнага жыйылганла, аны кёре, дып болдула; дыф отларын ёчюлтдюле, самаркьауга кёчдюле.

— Бу аман эшеклени не ауур жюклегенсе,— деди Аубекир.

— Балтам жютю эди,— деди Баязир.

— Жорукга да келмейсе, ойнамайса, кюлмейсе...— деди Тахир.

— Жыйылган жерге бара эсенг, биргенге чырахтан элт деген эди Сибилчи. Чырахтаным биргеме туюлдю...

— Хау, чырахтанынгы тас этгенсе деп эшитгенбиз,— деди Шымаухаланы Мажир.

— Учух!— деди Баязир. Эшегинеми айтды, Мажиргеми — жыйылганла аны ангыламадыла.

Баязир, юйюне жетип, халжар аллында отун тюшюре туруп, орамлада орманлада жыйын-жыйын болуп, жыйылып, калай жырлаганлары эшитиле эди. Девискаланы кьолда, кая башы къара жолда, Къайсарны бок кюреги обур болуп, секире, тешден тешге сылжырай, Эмискир тарында чунгур, дуппур кьоймайын, жол, кьол да айырмайын, ёлгеннге да кайгьырмайын, кьууулады, бууулады, бузады; балчыкга, балга да тюше, ётгенни, сётгенни юркюте, эшитгенни, жетгенни чирките, элгендиреди: «О-ха-ха-ай, Баязир кайры кетди, Чокалтайны не этди? Жок кёреем бети!» — деп, кызады. Эмискирли элдеде, халк жыйылган жерледе:

Сары шинли тохтады,
Къара шинли жоклады,
Сангырау эки эшитди,
Зигилеу терсине кетди.

— Ай, ол саякъ, сандырай,
Сабийчиги — мамулай! —
Деди Чоту, Чомурай,
Къолун силкди Тотурай.

— Ах, неди бу этгени,
Къыз къачырып кетгени!
Алай эсе адамны
Акъылыны жетгени —

Анга кюлсюн кекилик,
Айып, бедиш келтирип! —
Деди Жырау орамда,
Сормагъаннга, соргъаннга.

Къоншулары Темукку,
Кажок, Къыден эм Тякку —
Терсее жаякълары,
Кезейле таякъларын!

— Бир къанмады, уялып,
Нечик этди биягъы,—
Деп жаныйды Ампокъа,
Сингирлене жаягъы...

Ампокъаны Баязир
Кёп хунерге юйретди.
Адишге — хунер къалагъа —
Биргесине кёп элтди.

Алай жашауну кюйю.
Хар ауушда бир туююл;
Биреу барады алгъа,
Батмай куртха не къаргъа;

Биреу, къыйнамай кесин,
Сайлар тынчлыкъ жергесин;
Тенглик — алтын бермейди,
Ариу сёзден — не келсин!

Тенглик ючюн тёлерге,
Кирирге сюдге, кёрге
Тынч туююл, аны кёрдюк,
Кертиге махтау бердик!

Голчуланы Гылангууа,
Аллай насият кыла,
Къайтды, жарсып, журтуна,
Тили артына тартыла;

— Тейри чыракъ Баязир
Эркъуштургъа насыпха
Келген эди,— деди да,
Аны жояр къууумну
Кёзю бла кёрдю да,

Къая башы бийикге,
Чына туруучу тикге
Чыкъды. Къала ташына
Баш урду, бек ахсына.

Айтды: «Жер жокъ билгичге,
Ниет бузулгъан жерде,
Халкъ билей эсе бичакъ,
Жарыкъ келтирген эрге...

Сора къаядан энишге
Секирди. Кетди кёрге.
Халкъны бузугъун кёрмей,
Кёп да игиди ёлген!

Андан ары уа — не, эмискир халкъы — жыйын бёрю къуугъан ажир юлюш! Уруш, туююш; гёзетчи да жокъ, тюзетген да жокъ. Ныгъышда, кюнлюмде — кюн тууушда, бичен салгъан куудушда, ауанада, дуппурда — сёз этедиле бары: бек субайла, гуппурла; ёресийле, тюпсийле; курсабайла, кокала; кёзбаучула, даучула; кьоюлгъанла, тойгъанла; тиллеринден къахмеле, акъылларындан саякъла; аман айланыргъа сюйюп, базынмагъанла; базынмай, дагъыда тынмай, жашыртын жюрюгенле; эрлери жыйылмагъанла; кеслери тыйылмагъанла — бары, тынгысыз болуп, билген билмегенге соруп, Баязир Чокалтайны къалай жойгъанын айтадыла. Бир эшитгенлери жетмей, къайтып, жангыдан айтдырадыла; бир айтханлары суусапларын къандырмай, экинчи, ючюнчю, мингинчи къайтарып айтадыла; балсып, батылып, сатылып тынгылагъанла; ийнанганла, ийнанмай, арсар болгъанла; таныгъанла, танымай, хапарын эшитгенле — ахырысы-къысхасы, болмай ишни шубхасы, Баязирни бу дуниядан къурутмай, аны тапхан Жюзюкню, бёрю къанчыкълай, улутмай. Тейрикам эллерине алгъыннгы мамыр (къарангы!) жашауну къайтаралмазлыкъларын белгилейдиле. Жона тургъан —

жоннганын, кьона тургъан кьоннганын, аза тургъан — азгъанын, бара тургъан — баргъанын, сауа тургъан — саугъанын, къаза тургъан — къазгъанын, буруу салгъан — къазыгъын, ашай тургъан — азыгъын, иче тургъан — къаннганын, ёнкюч берген — алгъанын, кие тургъан — кийгенин, сие тургъан — сийгенин унутуп, Баязирге сюд этедиле, анга этилген сюдге къараргъа жетедиле. Чокалтайны кёкдеги мёлекге жетишдиредиле:

Ай-и-и-й, бары болалгъан,
Сюелалгъан, чабалгъан,
Жууунгуда, Къызгенде,
Бу не хапар дегеннге,

Арсар болмай киши да,
Жокъ кибик ёзге иши да,
Кёзю бла кёргенча,
Тешиндирип бергенча,

Алай этеди сёзюн,
Тёреге салып кесин!
Къалайда, къайсы жерде
Болдула была бирге,—

Барын да уста билген.
Тёреге барып келген.
Саутум гйда сапха
Келиширикди деген.—

къызады, къыздырады, кычырады... Тойда, жолда, бв-шууда... Мыйы устасы Мырмаза, Баязирге кёр къаза, назмв окъуна этди:

Баязир, юйюн кьоюп,
Гыржындан, чагъырдан тоюп,
Къатын алып кетгенди.
Бек аман иш этгенди!

Чокалтайны терилтип,
Къайры эсе да элтип,
Этеригин этгенди,
Ёлтюргенди да кетгенди...

Балчыракъгъа да жел жетип, ол да къатели этип, чибин-леп, кюнден чий излеп, айыукес атасы Чынаны юйюнде кет-мез къатын болуп олтурады. Баязир тёшден тёнгереген тём-

мек! Ол айтхан — обур эмген енгеч! Арып, азып, агъарып, юйде — сууукъ, халжарда къалып, жашауу ышхалыуа болду, мамыр юйю къайгъыдан толду. Акъылы башындан тайып, кѣи жюрию, мугурайып. Эр эсе да, жаш эди, жаш эсе да, баш эди. Тюк терслиги болмайын, саулай эл бирден къаргъанып, быллай палахха къалгъаны жилигине, жигине жетип, кесин къорууларгъа жол изледи.

Бек алгъа, кенгеш сурап, Сибилчиге барды. Ол а, кюле, ийнакълай, ариу айтып, къучакълай, хумаллак суу ичирди, эсине да тюшюрдю:

— Эшитгенме, Баязир, барын... Келирсе да, айтырса деп сакъладым...

— Сейирге къалдым! Быллайгъа тюшсюн къанлым!

— Адам учуз да болур, сыйлы да,— деп, Сибилчи тѣр шинтикге олтурду. Баязирни да олтуртду.— Жашагъан адам — баргъан суу, къутургъан да этер, таркъайгъан да. Бийикге кѣтюрюлюр, айтылыр иги бла... Бирде уа ол, игиликни унутуп, тюз адамны къуудурур ити бла. Зорлукъ аркъан ѳтдюрюр ичинг бла. Сен — къайгъырма, эл сѣзюне къулакъ салма. Тюзю ѳтмеги — тѣрде табылады.— Баязир, сагъышлы болуп, энишге къарагъанда, Сибилчи арыкъ къолун аны инбашына салды.— Алай манга болушун айт, жашырма... Алгъанмыса Чокалтайны къатынга?

Баязир болгъан ишни жик жиги бла жангыдан айтды. Ант этди Сибилчиге. Бююн-бюгече Аттуркъайны келечилери жууукълукъ алыргъа келликдиле... Не чырмау чыкъгъан эсе да, бир ишлери болуп турадыла ансы, эндиге келирге керек эдиле...

— Аны ким биледи — адамны терслиги болгъанын, болмагъанын? — деп, Сибилчи къаты сѣлешди.— Тюз дегенинг, терс болуп да чыгъады. Мен аны сормайма. Тиширыуну башында эки нохтасы — къыз нохтасы, эр нохтасы. Чокалтайны башындан къыз нохтасын алгъан эсенг, сен — борчлуса!

— Мен анга къарындашма дедим. Кесими къолум бла эрге бердим.

— Ийнандым! — деди Сибилчи. Ол, кеси аллына сагъыш этип, иги кесек турду. «Игиликни, аманлыкъны билгенни; жашауну, ѳлюмню да кѣргенни; хорлам, хорлануу да сынагъанны — аланы барын бир киби тюрп этерге боллукъду эл сѣзю», — дей эди ичинден. Сибилчи кесини узакъ жашауунда кѣп насиятха, насийхатха да тынгылагъанды. Барында да бир киби айтылады игиликге аманлыкъ деген. «Игиликни унутхан — бетин къурутхан...» Чокалтайгъа къаллай сюд этерге билмей, эски насиятлада тиширыуну юсюнден айтылгъанны да эсгере эди. «Отха бир заманда агъач жетмез; тенгизле

суудан толмазла; ажал адам жанын алгъандан эрикмез; тиширууну кёзлери да эр кишиден къанмазла...»

Иги кесек тынгылап, бир кесекчик да жукълап, Баязирге уа былай айтды:

— Дагъыда барды быллай лакъап... Сёзге болгъан — кюн кёрмез, ишге болгъан — ал бермез... Жанынга тийгеннге — тилленме, хыйла сюргеннге кирленме! Ёз жүрегинг ишлеринге сюд болсун, ёз ийнаныуунг кюч болсун. Хар ким жер юсюнде кесини жолун кесича арытады; кеси арбасын кесича тартады. Юйюн да кесича жарытады. Сени юсюнгден хыйла хапарланы эшитгенме, билеме, жарсыйма, кюеме, кюлеме... Барына жаным ачыйды. Айыпсыз адамны кьолгъа алып кю-решедиле, налат къапчыкъла юлешедиле. Харам бичакъла билешедиле. Ала бары сени къарангыгъа чакъырадыла, сен а барма! Жарыкъгъа чыкъ, чырахтан бол! Чырахтанны жарыгъы барына да урады. Туман тауну этегине кьонады, ырбынлагъа, ыржылагъа жатады; тау башларын а кюн таякъла жарытадыла... Сени тейри онгарсын, — деп, Сибилчи сёзюн аны бла бошады.

Баязир бир тюрлю къайгъы сюрмезге. Аттуркъайны жуукъ юлюш келечилерини келликлеринден да тюнгюлмезге къаст этди. Юйюне къууанып кетди.

* * *

Сибилчи, нарт сёз айта, мисал келтире, сабырлыкъ тежей тургъанда, Баязирге кьутургъанла, жыйылып, Чокалтайны эки къарындашын — Ачакку бла Арлазны — кызындыра эдиле.

— Баязир сизни жерге къаратып, сиз а... бир бирге къарашып... — дей эдиле.

— Эгечи ючюн къан алгъан сюдге, даугъа тюшмейди...

— Аллайны кечип кьойгъан эр кишиге тергелмейди...

Аман къууум — ургъан жел, ол къайда да от къабындырыр жер излейди.

Девискаланы чегетде, ай тийип тургъан кече Къыйкъа Къыденни, Гум къаладан опуракъ келтиргенни излей, чалы башлары бла секирип, ачудан ачы кекирип, бара тургъанлай, арбазда Къыйкъа Къыденни тапмаздан, юйге кирмей а къалмаздан, Къыздарайгъа тюбеген, аны хурметин кёрген Қажокга да жетди. Жел кыакъгъан, ит къапхан тауушлагъа уянды. Тийреге хахай этерге уялды. Алай а, туруп, жарты-кьурту кийинип, Таханнга барды. Энди танг да ата эди.

Қажок, асыры эрттерекми келдим деп, сехледен ётмей тохтагъанлыкъгъа, Тахай, арбазда талкы юсюне олтуруп, не за-

манлы бери да ийлеп, бийлеп жетишдиралмагъан чабырлыгъын къоллары бла уууп кюреше эди.

«Къой, муну жукъдан хапары жокъду, жарсытмайым»,— деп, Кажок артха кетерден болду.

Баш орамда, Сибилчи жашагъан табада итле юрдюле. Ат аякъ тауушла чыкъдыла.

«Огъесе Сибилчигеми барайым?» — деп, Кажок, арсар бола, хунагъа кысылды. Ат аякъ тауушла къайда эсе да жутулдула. Итле юредиле.

Кажок, барса да, Сибилчини аягъы юсюнде табарыкъ эди. Ол, Баязирни таукел этип ашырса да, элде бир уллу къайгъы боллукъча, жүреги тынчлыкъ тапмай, жата, къоба, тагны атарын сакътай эди.

Кажок, ахырында таукел болуп, Таханны арбазына къайтды. Ол да: «Ой, Тахан, тагъылып къаллыкъ, не чабырлыкъ ийлерге къалгъанса!» — деп, аны сехлеринден ары агларгъа, Сибилчи да, туруп, узун таягъын къолуна алып, юйюнден чыкъды.

— Не болгъанды? — деп, Тахан, талкъы юсюнден угъай, тешекден туруп чыкъгъанча, къарыгъыулу, къагъыулу селешди. Дагъыда Кажокну аллына атламай, чабырлыгъын талкъы ауузуна салды.— Не болгъанды? — деп, жангыдан хорсунду.

— Юйюнге эмине болгъанды, жукълаялмайма,— деди Кажок.

— Къыден бнягъы опуракъгъа ишми кетгенди? — деп къакъды Тахан.

— Къыден да, сен да къаядан кетигиз, элде къайгъы барды...

— Баракъ улчукъ Зияккуну тентек кызын кызыдыргъан эсе... Аны къайгъысын Элкъуралары, эл нек этеди?..

— Тахан,— деп, Кажок, солуу ала, сабыр селешди,— сен, киши ортасы киши, къалай безирейсе? Иги туююлдо кьозгъалыу, къан ийис этеди...

Тахан, эрттеден бери да ийлеп, бийлеп жетишдиралмагъан чабырлыгъын агъартыргъа кюреше эди да, аны жангыдан талкъы ауузундан алып, тарта, тюзете, Кажокну аллына жууукъ келди. Аны керти да тынгысызлыгъын кёрдю. Танг аязып, сехле, чалыла, талкъы да туура кёрюне башлагъандыла.

— Сен къаугъачы болуучуса, Кажок,— деди ол, самаркъау халын бузмай.— Къызы дауу — салам от, дуу деп, ёрге алады да, туу дегинчи ёчюледи. Келчи, андан эсе талкъыны бир кесек бас.

— Сени боюнунгу талкъы чыгъарсын,— деп, Кажок артха хылыф айланы. Алай а, бери келе тургъан Омар бла Хайык-

кугъа тюбеп, тохтады.— Санга талкъы басаргъа адамла келедиле,— деди ол, кетеригин къоймай, сехледен ары атлады.

— Қъайт бери, къайт,— деди Тахан бу жол кѐлю бла.— Тѐре жыйылмай боллукъгъа ушамайбыз. Ишибиз, керти да, ышхалыуады.

Тахан талкъыгъа олтурду. Қъара къарыулу Хайыкку талкъы баса кирди.

Бир кесекден алайгъа сыргъачы Сыллы да келди.

— Ай, ол аман кырдык эди,— деди къошакъчы Омар, жыйылгъанланы ауур тынгылауларын бузуп.

Омар жашдан, къыздан къайсын къакъгъанын иги ангыламай, сыргъачы Сыллы нарт сѣз къыллы къыйды:

— Байтал кѣзюн сюзмесе, ажир жюгенин юзмейди!

— Ахшы, ол алай болсун, уланла... Бу келди, Баязир дейме... Қыз а къайда? — Хайыкку къарангы эди да, сѣзню жаланда тюзюн айтычу эди.

— Ай, сен онгмагъын, сен тели, агъачда эр киши бла жарым жыл тургъан тиширугъа къыз деп.— Кажок уллайгъан киши эсе да, Баязирге сукъланнган ауаз бла сѣлешди.

— Ары дери уа... — деп, сѣзге къошулду Омар жангыдан. Кесини талкъысында кеси олтургъан Таханны ѳрге атдырып, тилин къапдырып, тыкъсытды.— Зияккуну жашлары, алагъа Тякку бла Темукку да къошулуп, Баязирни ызындан аман ыз тутхандыла, баям, бек жунчутхандыла. Алыкъа халгъа къарай болурла ансы, алай къоярыкъ туююдюле...

— Там Атабыз Сибилчи не айтады? — деп, Кажок къаугъалы болду.

— Келигиз бусагъат ары,— деп, сылтау табып, Тахан талкъыдан турду. Энди аны арыкъ къуйругъу талкъыда чыдаймай эди. Омар, учу Бийнѳгерлей, къаягъа бегитилип, къара къарыуу анда кетер эсе да, ѳрге-ѳрге атдырып, къайтып, шинтикге олтуралмазча этгенди.

— Жюрюгюз, тейри, лязим,— деди Кажок да.— Оюн оюн болса да, боюннга ургъан оюн туююдю. Мамыр халкъыбыз ышхалыуа болуп, къан тѳгюлюрге башлагъанды.

Қюнню ал таякълары ташлы орамланы жарытхан ууахтыда ала, тизилип, Там Атагъа атландыла.

* * *

Юйюнден алай тынгысыз болуп чыкъгъан Сибилчи, тѳш башындан элге къарап, иги кесек сюелди. Башы болмагъан палахха тюшюп, этерин-къалырын билмей айланнган Баязир,

жерге жутулуп к'алг'ан кирик, бир жерде к'ерюнмей эди. Там Ата бютюнда к'айг'ылы болуп, тюзюнлей Барак'ны юйюне тебиреди. Ол танымаг'ан бир к'ужур к'ара к'анат-дыла, к'ууг'ун атлыла кирик, Баш Адырны юсю бла ётдюле. Тюкюлюмню эрттеги тюшю да эсине тюшюп, Баязирни думп болуп к'алг'аны да к'айг'ылы этип, ол атламына к'ош-ду. «Тейрилеге тобалык' этерге, элни жыйып, тели хапарла-ны тыярг'а! — деп ура эди жюреги, аман к'ууумлаг'а хор-латмазг'а кюреше. — Тук'ум чоппалаг'а барырг'а, к'ара ток'лу союп, жауурунуну к'арарг'а», — деди даг'ыда бир кесекден.

Там Ата, танг ата, Барак'ны юйюне барырг'а дегенин к'оюп, к'одучу Копайны юйюне к'айтды да, халк'ны Жору-к'г'а²⁸ жый дегенни айтды. Тынгысызлыг'ын анга да билдирди. Сибилчи келечи жыйыннга андан чыгып келген-лей тюбеди.

— Кажок бюгече жук'ламаг'анды, — деди Хайыкку, сю-йюнчюлюк айтханча.

— Энди бизни санга тизип келеди. Ой, Сибилчи, сыйлы Там Атабыз, кертимиди Зияккулары Баязирни ёлтюрюрге ай-ланнганлары?

Сибилчи тынгысыз эрк'уштурлаг'а былайды деп, бир бел-гили сёз айтхынчы, к'одучу Копайны к'ычырг'аны эши-тилди:

— Жорук'г'а! Оу-и-и-ий, жамауат, Жорук'г'а!

— Байчыг'а аталг'ан к'ара ток'луну союг'уз! Этин, са-лып, бишме к'оюг'уз!

Кюн ортаг'а Тейрикам элни жамауаты Жорук'г'а жы-йылды.

К'ара ток'луну жауурунун Там Атаны к'олуна бердиле.

— Жауурун иги хапар айтмайды... Бёрюбасар итим бою-нун буруп жатмайды, — деди Сибилчи, жаз тил бла сёле-шип. — К'ара туман тарг'а буштук' болг'анды... Алай а, ай, тоба, тейри сак'ласын, бу жол бизге к'анлы бичак' би-леген, жан тобалык' излеген — тышындан келген узак' душ-ман туююлдю! Тыпырдады к'арг'ашыбыз! — Шум-шумалак' болуп, Там Атаг'а тынгылаг'ан жамауат, жарсып, хатху тауушла эте, тепчиди. — Билалмайма, жастык' жауну тасха-сын, — деп, Сибилчи ариу к'ырылг'ан жауурунну, башын кез сындырып, отха атды (аман к'ууум этдирген жауурун сюек-ни отха атыучу эдиле). — От жаг'ада к'ер орунла к'ерюнедиле. Аланы юслерине алаша туман жатыпды. Этеклери к'аннга боялг'ынчы, туманла ёрге кётюрюллюк туююлдюле... — Аны айтып, Сибилчи олтург'ан жеринден к'айг'ылы турду.

²⁸ Жорук' — эл, жыйылып, оноу этиучю жер; майдан; эл кенгеш.

— Сен Баязир жанлыса, аны кѳоруулайса, кѳребиз Там Ата,— деди Омар, оюмлу. Сакѳалын да сылады, элни да сынады.— Алай дегенде уа, хыйсапласакѳ, тюз да кѳарасакѳ, кѳалай болады? Былайда кѳызы болмагѳан да жокѳ, жаш ѳсдюргенле да бар. Бююн Баязир Зияккуну кѳызын, агѳач-ха терилтип кетди да, думп этди да, жашасын дедик да кѳой-дукѳ... Тамбла да кюн чыгѳар, Баязирни аурууу бирлегѳ жугѳар... Ол да, сѳз ючюн, хауле Тилебуккуну, аны, агы унутуллукѳну, кѳояйыкѳ, Чыгѳыдай жазыкѳны кѳызын, о халли этип, терилтип, тау теренине элтип, неметип кѳойса, анга уа тѳре кѳалай боллукѳду?

— Чокалтай хазар элде эрге баргѳанды... Аны Баязир кѳси кѳолу бла мажаргѳанды! — Тарыуай, атасындан да тар-тынмай, кѳызыу сѳлешди.

— Тахан улу Тарыуай, Кѳаплан бла Шауай, сиз ючюгюз да Баязирни тенглерисиз, аны жанлы сѳлешесиз. Аперим, тенгликни сыйлы кѳресиз! Алай дегенде уа, хы, Баязир айтады, кертиси уа кѳайдады? Бююн — бюгече жууукѳ юлюшге келечиле келликдиле деген эди... Кѳайдадыла? Огѳесе, Баязир аугѳан ауушну ауалмаймы турадыла? Андан бери не заман болады? Кѳыш жетип, ауушла бителирлеринми сакѳлайдыла?

Омар аллай бир кесаматлы сѳлеше эди — жыйылгѳан жамуат, бу жол да Баязирни жаулап, Омар жанлы болду. Бирле ары, бирле бери айтып, эл экиге бѳлюндю.

— Элни ыразы этер ючюн, мен быллай оюмгѳа келдим,— деди Сибилчи. Эл, дауурну тохтатып, биягѳыча, шум-шумалакѳ болуп, Там Атаны ауузуна битди.

— Тахан улу Тарыуайны, Кѳаплан бла Шауайны, алагѳа да, Кажок жашыракѳды, аны кѳошуп, Чокалтайны ызындан жибереме! Ол да тѳреди эркѳуштур элдеде. Жууукѳ юлюш келечиле келселе, бирге келирле, не жолда тюберле...

— Баязир а? — деди Хайыкку.

— Баязир аланы аууш тюбюне дери ашырсын, жолну иги танытсын, кѳси уа элге кѳайтсын.

— Тюздю, тюздю! — деген тауушла чыкѳдыла.

Жорукѳ, Там Атаны оноун акѳылман оноугѳа санап, жан сабырлыкѳ да алып, жыйылды.

Айтыргѳа тийишлиси: эркѳуштурла этилген оноуну олсакѳатдан окѳуна жашауда болдуруп башлаучу эдиле. Жорукѳ жайылгѳынчы окѳуна, Кажок башчы болуп, Тахан улу Тарыуай, Кѳаплан бла Шауай жолгѳа чыкѳдыла. Энди, ала кѳайтхынчы, Баязирге кѳоркѳунуч жокѳ эди...

XXVII. ТЁРЕ

Аллах, Сен адамны бу кыйын
дуниядан ал деп тилемейме,
аны аманлыкдан сакъла деп тилейме.

З а б у р

Хазар элге кетген келечиле эки ыйыкдан жарты да болуп, жаман хапарла бла къайтдыла: Кажок, ары бара, ауушда бугъойгъа кетип, ёлюсюн да тапмагъандыла. Хазар элде да бушуу: Чокалтайны къайын атасы Аттуркбай, атдан жетип, ёлгенди. Ол иш ала Баязирни ашыргъандан сора бир ыйыкдан Эмискирге келечиле тебиретип тургъанлай болгъанды.

— Чокалтайны кёрдюгюзмю,— деди хар затны да хапарындан эсе хакъын билирге сыйюучю Хайыкку.

— Чокалтайны кёралмадыкъ... Эсе да, кёрген этдик, сёлешалмадыкъ,— деди Тарыуай.— Хазар адетле, юйюрге уллу бушуу келсе, юйюрюн юлини сау жыл къара кнеди. Чокалтай къайын атасына къара кийген кезиуде, тыш адамлагъа тюберге, ала бла ушакъ этерге эркин болмайды. Башха адамладан айтдырды, саума, тынчма, манга къайгъы этмесинле деп...

Кажокну бушууун этген кюнледе Баязир сагъынылмай турду. Андан сора сёз жангыдан башланды.

— Бир элге Чокалтай аз эди, аны къанын жабар ючюн Кажокну да этдиле кюлтюм!

— Элни мамырлыкъ мюлкюн аллай бир юркюн этдирип, юйге кирип турабыз!

— Кертиди бары — Баязирни хыйлалары!

— Там Ата, насийхат айта, оноу эталмайды. Битмеген терек алышыныргъа керек!

— Оноу эталса, сайлап, Баязирни сатмаз тенглерин жибермез эди къуугъуннга! Ала уа жарлы Кажокну, жыйдыла да дорбуннга, жумдула жютю кёзлерин, жулдузла къатлар сёзлерин!

— Алайды, алайды!

— Баязир чыкыгъанлы, Тейрикам эллеринден тынчлыкъ кетгенди; къаугъалыкъ къарыу алып, сабырлыкъ къайда къалып, учузлукъ жетгенди!

Эркыштур акъылманла алай сюзюп, кюйюп-бишип, тёзюп къоймазгъа дешип, эл-элледен тюзлюкчюле да жыяргъа, Баязирни тыяргъа, жангы Там Ата да айыыргъа, элге тюшген учузлукъну арпха къайтарыргъа таукел болдула.

— Тюзю, тюзлюкчюле жыйылмай жарамаз! Жыйылсынла, къурултай къурсунла! Бир ай бизде къонакъ болуп, оноу

этип турсунла! Кертиликни кѳоруулап, терс кете башлагъан жаш-кѳушланы жерлерине олтуртсунла! Баязир кибикле, алай кийикле! башха элдеде да болурла!

— Ыразыма! — дегенни айтды Сибилчи, кѳарыусуз ауаз бла.

Ол кюн окѳуна эл-элlege бегеуюлле кетдиле; ыйыкъ жюрюп, онбир элге жетдиле; Эркѳуштурну ишин баян этдиле.

Эл Жорукъгъа была келип тюшдюле:

- Кѳурнатыдан — Гуду;
- Шорбатыдан — Шонтукъ;
- Бууулгѳудан — Букъа;
- Бурулгѳудан — Будуян;
- Жууулгѳудан — Жукъа;
- Тузулгудан — Тогѳузакъ;
- Мугурушдан — Мукай;
- Кѳызылгудан — Жумарукъ;
- Губсартыдан — Жаппукъ;
- Чырмалтыдан — Чоту.

Тейрикамдан — тиширыу башы бла Эргоша.

Тыш элледен келген келечилени сыйлы кѳрюп, кѳонакъ этдиле. Бирерине бирер башлыкъ жѳысдыла.

Экинчи кюн элни ысхылтысы Жорукъгъа, тюзлюк оноугъа тынгыларгъа чыкъды.

Баязир элни аллында сюелирге керек эди. Ол а эки-юч кюнден бери да элде кѳрюнмейди. Бегеуюлле кѳп излеп, тапмай кѳайтдыла. Кѳарасакъал, кѳаракѳз кѳарыулу жашла, оноугъа жыйылгъан элни аллында айыплы бола сюелдиле. Элде, Баракъны юйюнде, Элкѳураланы тайпада бир адам да, бир аман, бир иги да билмей эди аны кѳайдагъысын. Тахан улу Тарыуай, Кѳаплан бла Шауай иш да. Ол а кеси кетген эди ауушдан аууп. Байырны атасы ѳлгенине, Аттуркѳай аны алай сыйлы кѳргенине хурмет этмей, дууагъа жетмей амалы жокъ эди.

— Сиз ишигизни этигиз; ол баш алып кѳачарыкъ, ташаракъ жашарыкъ жашладан тѳююдю, кеси келир, — деди Сибилчи.

Курнатычы Гуду ѳрге турду. Жыйылгъанлагъа шумалакъ тутдуруп, былай сорду:

- Баракъ улу Баязирни эл жаулаймыды?
- Жаулайды! — деп кѳычырдыла андан-мындан.
- Жаулайбыз!
- Жаулайбыз!
- Адам ѳлтюрген мурдарны элибизде кѳоймабыз!
- Кертимиди? — деп, Гуду Сибилчиге бурулду.
- Мен Баязирни тобалыкъ сѳзюне тынгылагъанма...

— Биз энди Сибилчиге ийнанмайбыз! — деди Мырмаза.
— Эй, сёлешген, санга сёз жетмейди, ким эсенг да... Сый-ды Там Ата, сени ажтылынг кыалайды?

— Кыалай боллукьду адам ёлтюрген кыанлыгъа!? — деп кыычырды Мырмазаны ата кыарындашы Бекир.

— Сыйлы журт, Эмискир эли,— деп, Сибилчи сабыр сёлешди. Ол Мырмазаны секиргенине, Бекирни кекиргенине да эс бурмады. Кыарт-кыарыусуз болгъан эсе да, адепли, леберли сёлешди.— Иш, Баязирни терслиги болуп, андан туююлдо. Элибизде ким эсе да Баязирге кыара кыама билейди, аман кыууум тилейди. Чокалтайгъа тейри эшиги ачылгъанды, аны хазар бий Байыр кыачыргъанды... Манга кёкден келген тауушла керти эселе... Баязир жангыдан аууш аугъанды... Байырны атасы Аттуркыайны ёлгенин эшитип, аны бушууна баргъанды. Баш кыайгъылы кюнлеринде да ол адамлай кыалгъанды... Ийнанама Баязирни тюзлюгюне, ишни кертисин, болушун биллигиме. Баязирни тюзге чыгъаргъанны кыой, аны кыарт Сибилчини орунуна Там Атагъа да салырсыз дейме...

— Айтханынгы тюзлюгюне шагъатынг иш а бармыды? — деп, тузакъданча, узакъдан сёлешди бууулгъунчу Букъа.

— Ол шагъатлыкъ туююлдо!

— Баязир нек кыачып айланады сора?

— Аз да жокъду кыачханы! Адёж тутуп атланы, хар кюнде да атланып, аууш туюбуне бара эди, кыонакъланы алларына кыарай эди.

— Жокъду аууш туюбунде ыз, кыарадыкъ, кыоймай бугъой не ыз,— деди аны излеген жашладан бири.

— Эй, эркыуштурла, бир айтыгъыз, ахырысы,— деп, жыйы устасы Жырау, тёречилеге да ал бермей, кеси сюд этип башлады.— Тейри эшиги ачылгъанды деп, Сибилчи сант сёлешмеймиди? Кыараны акъларгъа кюрешмеймиди? Тейри эшиги кыайда ачылады?

— Кёкде! Айхай, кёкде! — деди биягъы Букъа. Аны жубу сакъалыны ичинден эринлери кёрюнмей эдиле да, ауузу бла угъай, бети бла сёлешгеннге ушай эди.

— Айхай, кёкде! — Жырау кыотурлу кыынгыр бармакъларын кёкге жайды.

— Кёкден желлик эселе, тейри, киеу нёгерле... Зияккуну жуукъ юлюшлюгюн алыргъа... Баязир кимни алдаргъа кюрешеди?

— Ол бизни хыликкя этеди,— деди Шымаухаланы Мажир. Жыйрыкъ устасы Журтакъ, кыыл-кыыл этип, сыртлап, сынчылап, кыырау кёзлерин кыакъды:

Ол кезинде Баракъ, Тёреге да кыарап, алайдагъыла бары бош алай, безирерге жыйылгъаннга санап, жашы Баязир да

оюн кѳураргѳа сѳююучѳсюн эсгере: «Ай, тоба!» — деди. Бал-тасын, жиплерин жыйып, кюллюгюн да тыйып, хунагѳа да тѳкѳрюп, эки эшегин да сѳрюп, отуннга кетди. Баязир кѳай-гѳыгѳа кѳалгѳанлы, келини да ата юйюне баргѳанлы, мамыр юйюн эл сѳзю алгѳанлы, ол харип, отуннга кеси жѳрююдю. Ол энди кѳойчу да, балчы да тѳююдю; игилиги башына жау болгѳан жашны атасыды.

Уллайгѳан киши, эркек-тиши айырмай (Тѳреде Эргоша да бар эди!), элни намысына кѳайгѳырмай, алай этгени, адам-лагѳа салам бермей, эшеклеге учух дегени, оноу ѳзегин та-балмай, сер болуп олтургѳан тѳречилени ичлерин жандырды, сенирге кѳалдырды.

— Баязирни юйюнде букѳдуруп турмаса, Баракѳ алай этерикми эди?

— Салам иш да бермей кетерикми эди?

— Итим сийсин тѳрегизге деп...

— Айтып кѳояйым, аны оноуун Тѳре этмесе, Ачакку бла Арлаз тынч этерикдиле!

Журтакѳны сарыуун эшитип, Сибилчи жыйылгѳанлагѳа кѳарады да, анда кертн да Арлаз бла Ачаккуну кѳрмедн. Бѳтѳюнда тынгысыз болду. Тасха билдирмедн.

Ол чакѳда майдан бучхакѳда, мыйы устасы Мырмаза — акѳыл айтычу сурнасын, жыйы устасы Жѳрау — ийнсгеучю бурнасын, кѳыйы устасы Кѳайсар — горча жугарын, жый-рыкѳ устасы Журтакѳ — этек бюгѳучю ийрисин алып, кѳкѳю-рек салып, Тѳрени сѳдѳн сакѳлап, сѳелдиле. чѳелдиле.

Тѳреге тыш элледен келгенле, не билейинк дегенле, истеген-ле, кѳайгѳы кѳсегенле, жарашыу излегенле, мешхут кѳре-генле, жержут эмсегенле — ары толан, бери кѳолан боладыла. Баязир — бирлеге кѳобан, бирлеге — лобан, бирсилеге уа—бо-ран!

Тейрикамчы кѳатынла да, кѳарап турмай, Тѳре этген оноугѳа, соруп, чалып кѳередиле; ауузларын керемиле. Кими — ѳргеден энишге, кими — энишгеден ѳрге кѳычырышып, кѳы-зып, кими Топазны кѳызын, кими да Баракѳны жашын сѳге-диле, кѳызыл кѳюелчен этедиле.

— Ёлтѳрюпмю келген болурла Тарыуайлары Кажокну? — деди Жумажум, Тякку кѳатыны.

— Кѳтѳрюп элтсинле ма кеслерин да! — деди Чындай, Хайыкку кѳатыны.

Кѳуйрукѳ жауда арпа хатлама бишире тургѳан Кѳыл-чыкѳ, кѳатын ушакѳны эшитип, арбазгѳа чыкѳды.

— Чокалтаймы болгѳанды бууаз? — деп кѳычырды ол тѳш орамны ѳрге, жолну ары жанына кѳнделен кѳарап. Анда Жѳрау кѳатыны Тарсызгѳа арбаз сыйпай тура эди.

— Кет, кѳорагѳын! Юйюнгден бир ариу ийнс келеди, не

биширесе? — деди Тарсызгъа уа, къаракъайын сибиртгисин дуугъа сюен.

Энишгерекдеги юйню арбазында, тюбюне сюен кюйген, къазанны къазан къыргъыч бла къыра тургъан Чындай, Тарсызгъаны сорууна Къылчыкъ, не жууап берлигин иги эшитир ючюн, къазан къыргъанын кюйду. Тарсызгъа бир сылтау этип, Къылчыкълагъа тебиресе, ол да барыргъа боллукъ эди, хапар айта, кюйрукъ жауда бишген арпа хатламадан къабаргъа. Болсада Чындай умутуна жетмедн. Къылчыкъ, чырылдап, чырлама таууш этерге, Хайыкку, эки эшегин да ауур жюклеп, арбазгъа жетди. Эшеклени кыыстау сюрюп, баугъа кирди да, баям, анда бичени малтаннганын кёрюп, эшеклерини отун жюклерин тюшюрюрге да унутду. Артха терк чыгып, Чындайгъа кычырды:

— Биченни ким малтагъанды, бечел боллукъ? Кимни юйю кюрууп, нчин уруп, кесин тыялмай айланады?

— Тейриге табу, анда алмосту жатмай эсе кече,— деп, Чындай сархош болду.— Биченинги билмейме, эшеклеринги былай жюклерге къалсанг, кесинги бечелинг аманига кетерикди... Иенчакълы айтама, ауур кётурме деп.

— Алмосту, мени биченими малтамай, сени малтаса уа,— деди Хайыкку, ачуудан не айтыргъа билмей.

— Сабыр бол, башым,— деди басымлы Чындай.— Сен кычырмасанг да, элде кычырыкъла аз туююдюле.

Хайыкку, бошуна терк жаныучусуча, терк да тохтап, баугъа къайтды. Къаракъайын, тёртжаргъанланы эшекледен тюшюрюп, отун къалаугъа къалап, биченин да къагъып, жыйып, юйге сабырланып келди. Ач эсе да, юйюнде хазыр аш жокъ эди. Чыккырдан, чолпу бла чалып, айран ичди да, Жорукъ таба хылыф жортду. Анда Жумарукъ: «Кертимиди, ахырысы, Баязирни тасхасы?» — дей тургъанлай жетди.

— Аллай кызыны тапса... — деп, бурулгъучу Будуюн эринлерин аууз суу таууш этдирди.

Мукушчу Мукай кюлакъдан бегирек эди да: «Сау къалсын! Сау къалсын!» — дерге къалды.

— Саугъасын санга берир! — деп къакъды Шорбатыгъа бла Мукушха эрттеден дертли Тогъузакъ.— Баязир налатха сен улутха берирге келген кибиксе!

Мукай, Тогъузакъ айтханны бютюнда экили эшитип: «Боллугъу алайды»,— дегенни айтды да, бир жанына турду.

— Хайыккуну халжарында, ийнек юлюш батанында Тилебукку къалыучу эсе, алайдан сора жер тапмагъан кибик, сора была Баязирге нек къадалгъандыла! — деп, хар затха кесаматлы къараучу Жумарукъ ишекли болду. Аны да Тёреде тюз оноу чыгъарыр ючюн угъай, Хайыккуну келгенин кёрюп, мулжарны бла Тилебуккуну хакъындан анга эшитдирир

ючюн айта эди. Жумарукъ алайсыз да оюн кёллю адам болуучу эди. Тёре уа — не, төречиле оноу этерге жыйылычу эселе да, асламына ишлери чам, масхара, масагъат болуучу эди. Не бушуулу оноу этерге тюшселе да, Тёре нёгерле чамсыз, самаркъаусуз бир затха да къарамагъандыла.

— Къоюгъуз энди Тилебуккуну,— деди Тякку. Ол Тилебукку шуёху жулан тюзлеге кесини герслигинден къачхан сунуп, ичинден жарсыучу эди да, жаны ачыды.— Хайыккуну биченин энди ким малтайды? Оноуугъузну этигиз.

Хайыкку бичени малтанган ачыуун унутмагъан эди. Аны акъылына кёре, мал ашны аяусуз этгенни, сенек бла уруп, ичин тексе да, айып туююл эди. Энди былайда биченими малтайса деп, Тилебуккугъа тырман этиучюсю эсине тюшюп, уятлы, сокъураныулу да болду.

— Алай эте кетген эдигиз да, Тилебуккуну къачыргъан эдигиз,— деди ол.

— Энди Баязирге къадалгъансыз... Жылдан бир адам жоймасагъыз, сизни къаныгъыз суумайды...

Хайыккуну айыбы Тёрени суу къуйгъанча этип, ол иги кесекге шош болуп турду. Гуду, шыбырдап, Сибилчиге бир затла айтды. Ол баш къакъды.

— Тиширыула ызындан бола эселе, сора Баязирни къолайы игиди,— деди Губсартыдан келген Жаппукъ, оноуну барышы тюз жолгъа тюшеди деп тургъанлай, аны ахырда терсине буруп.— Тиширыула не терендегин да кёредиле...

Чырмалтычы Чоту чочуду. Чочургъа бла къозургъа жетгенде, сёз жутмаучу, сагъыш эте да турмаучу шорбатычыла, тынгылап къоймаздан, Чотуну женгил суутдула.

— Сен ёлмегин, Баязирден башхала уа чабыр балакъ тагъып айлана болурла,— деди Шонтукъ.

Чоту къатын алгъанда, къошулургъа баргъанда, байланып къалып, артда бакъгычлагъа кёп жүрюгени белгили эди. Жюжекни, Чотуну къатынчыгъыны, тёшеги бир къауум заманга жылынмай тургъаны ючюн, чылмасчы эрле кеслери терс кирик, Чотуну къатында бурдуруп, акъырын сёлешиучу эдиле. Былайда да, Тёреге жыйылгъанла, аны эрттеги айыбына бедиш этген сунуп, Чоту, эмилик атлай, кетди. Боюн жиклери кёбюп, бёркю ёрге кётюрюлюп, арагъа чыкъды.

— Шорбатычыла—чочхала бла ашаучула, куудушлада жашаучула! — деп, сандыракъны сандыратды.

Чотуну чотун тюзге санап, кесини отун ёчюлтюрюк да Мукай туююл эди. Олсагъатдан, итлей, улуп, ююю къуруп, Гуду бла Жаппукъгъа да жух уруп, къычырып чыкъды. Жумарукъ сыкъды. Жукъа тунчукъду. Будуйан алгъаракъ бугъаргъа ашыкъды. Чоту кесини эки жумдургъун, эки таш этип, эки жан сюегине салды. Баязир унутулуп, Тёреде сёз чариш

къызгъан сагъатда, аны ахыры гылан туююшге къалып, жыйылгъанла тамашагъа къарайбыз деп, иги умутлу болдула. Ай-е, гиди, гидуай, тиширыуну къачы къаллай отну ёчюлтмейди! Тиширыула болмасала, эр кишиле къалыубалада окъуна бир бирлерин кесер эдиле! Насыпха, Чоту чомуртур сагъатда, Эргоша ёрге турду.

— Бу талкъы басхан деген не хапарды? — деп, бир адамы эсинде-бусунда болмагъан къужур сорууну сорду. Ол, жашлай, тул къалып, андан бери эрге баргъан айыны татыуу бла жашагъан, жумушакъ ауазлы, къубулчакъ къатын эди. Соруун соруп, иги кесек оюлду.

Туююшге къараргъа хазырланган эр кишиле къысыр къатынга бирден айландыла. Ким мыйыкъларын сылады, ким ууртларын къызартды. Эргоша, отузгъа чыгъа келген, эри элия уруп ёлген, жаш къатын, эр тансыкълыгъы бетине чабып, бютюнда хычыуун къубулду. Эр кишилени бурунларына андан напси ийис урду. Тёречиле, Баязирге сюд этерге угъай, Эргошагъа ау атаргъа, тутсала, биргесине жатаргъа жыйылгъан кибик, анга лакъырда этише кирдиле.

— Эргоша... Энди, таланган... Тейри, лязим...

— Не дыбыл-дыбыл этесе, Жаппукъ, Эргоша талкъы басханны сорады,— деди Тогъузакъ.

— Сора Чокалтай не тапханды? — деп сорду Мукай, къулакъдан бегирек мукушчу.

— И, тоба... тейрилеге табу болсун...— Эргоша, къубуладан къубула, сёзю тутхучсуз бола башлады.

— Сен тиширыуса, сен билликсе...— Будуян, терсине кетген къойланы ыстауатха жыйып, ишге къайтырдан эди.— Хы, энди... бу иште... Баязир десек... эр киши... эрлигин этген болур... Чокалтайны не умуту болгъанын айтчы бизге?

— И, тоба, сиз, эр кишиле, сейирсиз...— Эргоша, ауузун жаулугъу бла жаба, Тогъузакъ таба къарап сёлешеди.— Эркек эркеклигин этерге излей эсе, тиширыу а тишилигин этерге излемеймиди? Алтын Хардар излеген дегенни эркекке, тишиге да бирча салгъанды...

Эр кишиле, ёмюрлеринде эслерине келмеген зат энди келгенча, баштёбен болушдула. Къысха шошлукъда Эргоша да, не айтханын ангылап, гузаба этди:

— Кет, кет, сиз къуругъуз, тиширыуну аитыргъын, айтмазлыгъын да айтдыра туурсуз...

— Сора биз... экисин да бирча терслерге керекбиз? — Жууулгъучу кишини аты — аны кёрюмдюсюне, къылыгъына да аз да келишмей эди. Халына, тёбесине кёре да, аны аты Къалын болургъа керек эди, Къалын, Добай, Кылды, Деу-мырза... Сабыр деселе да жарарыкъ эди. Баям, туугъанда къарыусузчукъ болур эди да, Жукъа дегендиле да къой-

гъандыла. Сюзюп къарагъанда уа Жууулгъучула туугъан сабийлерине ат атай билмеучюлерин айтыргъа тийишлиди. Къурукъ, Гулук, Гюрюк, Гууа... Тиширыулагъа андан да бытыр — Эркесир, Керкесир, Гокка, Ляпа... Айта барсанг, сейирден сейири... Былайда Жукъа да, юйюр адепни толулугъун жакълагъан адам болуп, тёречиле, кеслерини жамауат борчларына къарамай, Эргошаны тегерегине, тюзю уа — жыйрыкъ этегине тепсегенлерине чамланып эди. — Айтчы, сыйлы эгчибиз, Баязирни не терслиги барды?

Эргоша, эр кишилени кызыу къарамлары къанын ойнатып, бастырыкъланыргъа аздан къалып тура эди да, Жукъаны сорууу аны бедишден къутхарды.

— И, тоба, Баязир бир ариу халлы жаш кёрюнеди... Алайгъа тиширыуну илгиги терк илинеди...

Келгенлени арасында кесин бек чырайлыгъа, бий халлыгъа Жумарукъ санай болур эди, ол, Эргошаны аллына келип, мыйыкъларын бурду.

— Эй, эркъуштур батырла, Эмискир боюнунда манга бир илгиги илинир къатын табылмазмы? — дегенни айтды.

— Ий, тоба,.. сен бир болумсузгъа ушайса, Жумарукъ, — деп, Эргоша аны къууутун женгил къакъды; кьолун, бутун байлап, умутун узакъгъа атды.

Ол, эсе да, Эргоша, буюгъуп, кыйылып, тыйылып сёлешсе да, Зиякку улула Баязирни бош сюргенлерин ангылатды. Тёречиле, бир бирге къарап, айыплы бола, тынгылашдыла. Сора Будуюн баян этди:

— Баязирни терслиги ачыкъланмайды... жокъду, — деди ол, кеси сёзюн кеси бёлюп, — Чокалтай тау артында эрге барып, бел чыгын тешдирген эсе, Баязир анга къарындаш къала болуп сюелген эсе... мында сиз, эй къатыбаш эркъуштурла, не къурултай жыяргъа кългъансыз? Не ючюн къуугъун кьоду кычыргъансыз? Баязирни сау-эсен къайтханына, иги хапар айтханына тобалыкъла этерге тийишлисиз!

— Тийишлибиз, тейри! — деп, бек алгъа Тякку кычырды.

— Тийишлибиз! — деди Темукку да.

Мугурушчу Мукай, къулакъдан бегирек эди да, Будуюннга таягъы бла тийип:

— Бу тиширыу бизни арабызда нек олтургъанды? — деп сорду.

— Эрини орунуна, — деди Будуюн.

— Эри уа къайда кългъанды?

— Сен кёп жаша, Мукай, ол ауушхан эди. Айыу талагъанды...

— Угъай, угъай, Будуюн, элия ургъан эди...

— Айыу бла уа нек кюреше эди, хайырсыз, — деп ачуланды Мукай, артдагъы жууапны эшитмей.

— Айыу Тогъузакъны къойларына чапхан эди!

— Болду, гепсоркъа хапарланы къоюгъуз,— деди Гуду.— Тейрилерибиз кюноздур фатыуалагъа да чомарт болсунла, дууларыбыз толу жетген ашлыкъдан толсунла... Будуянны кесаматы тюздю да, Тейрикам жамауаты Баязир уланны атын махтау бла айтыргъа тийишлиди. Ол биринчиси. Экинчиси дегенде, ёлмезлик жокъ. Тюп дуниягъа кетмезлик жокъ. Сибилчи кёп жылланы Там Ата болуп турду; энди къарыудан тынды. Кёп жылла жашасын, ыразыбыз!

— Ыразыбыз! — деп къычырдыла жыйылгъанла.

— Сибилчи солур ниет алгъанды. Ол, жаш эсе да, Баязирни сайлагъанды. Баязир болсун энди Там Ата! Эмискир эллерин бирикдирген тамата!

— Баязирге тийсин тейрилени жарыгъы!

— Баязирге ышанабыз! Ышанырыкъбыз! Ол айтхан жол бла барлыкъбыз!

— Барлыкъбыз!

— Баязирге табынабыз!

Къодучу Копай Баш Адырны тигинден тюз да ол чакъда къычыргъан эди:

— Жанауул! О-ха-хай, жанауул!

Аман къычырыкъ эди ол! Жорукъда элни жаны кетип, адамма деген ары бурулду. Копай къуугъунлу къодусун бютюнда къаты бурду:

— Ой-та, Сибилчи! Баязирни туурап къойгъандыла!

— Ол деген а, хайырсыз? Къалай алай туурап къойгъандыла?! — деп жүрексинди Сибилчи, кеси ауазында тунчугъа.

— Туурагъандыла да, къачхандыла!

Уллу ырхы саулай Эмискир боюнун талап келгенча, Копайны къодусу алай эшитилди. Къарт, жаш, къатын, кыз демей, Баш Адырны тигине юрюлдюле.

Бек алгъа жетген Тарыуай, Къаплан бла Шауай, Баязир, тууралып, къанына боялып жатханын кёрдюле.

Тийре-къоншу Тюкюлюмню тюшюне, жауурунну да белгисине жүрексине тургъунчу, тюзлюкчюле да иги къууум къургъунчу, Баш Адырда, Баязир баян жазгъан уллу ташны аллында ажымлы оюн ойналып къалып, Сибилчи къоркъгъан къоркъуууна тюбеди. Ол Тарыуайны, Къаплан бла Шауайны ызларындан Баш Адыргъа къалай жетгенин да билмеди. Жашла кёргенни ол да кёрюп, борбайлары къыркыла, Баязирни къан тебе болгъан салыны аллында оюлду. Баязир да къармашхан болур эди къылычына,— къолу аны сабына киришип къалгъанды.

— Биз аны къайда болгъанын билмей тургъанбыз,— деп, хапар айтды Копай.

— Ол а, аууш аууп, хазар элге, анга тенглик этген, энди жууукъ да жетген эрге дуагъа барганды. Баязирни алай халаллыгына, кишилигине бюсюреп, Аттокъурну бушуу жылы бошалгынчы да турмай, аны биргесине келечи жыйыны къурап жибергендиле. Баязир, къонакъланы ауушдан аудуруп, къошлада къонакъ этип, солургъа къоюп, кеси уа суююнчюге жан атып келгенлей, аны ташадан марап турган Ачакку бла Арлаз аллына чыкъгандыла да, сойгандыла...

Баязирни салын жамычыгъа чѳргеп, Адиш майданга келтирдиле. Ол кюн окъуна Сылтыран тамакъларындан келген Ийис сууну сайында миширти ишлетип, ёлюкню анга салдыла. Эмискир эллерини уллу адамы ёлсе, аны ыйыкъдан алгъа асырамаучу эдиле, — эл-элlege хапар берирге, кешене ишлетирге, сарынын этерге да жети кюн жетиучю эди.

Хазар бийни жууукъ юлюш келечилери асырау тобалыкълны экинчи кюнюнда жетдиле. Чокалтай кеси, Байыр, Аттуркъайны кичи къарындашы Жантуркъай, къызла, келинле, жумушчу жигитле... Жети ат жюго бернелери да бар.

Тсейрикамда уллу къууумну юсюне келип, Байыр, ол — ашырыу тобалыгъы угъай, келген къонакъланы намысларына этилген къууанч сунду. Алай а бушуулу эди хал; отла да къара жаннган кибик эдиле.

— Къууанчха угъай, бушуугъамы келдик? — деп, Байыр къайгылы болду. Ишни болушун билип, элни бушуууна къошулду.

Чокалтай алайсыз да къара кийип эди. Кюню бютюнда къара болду. Ол, Байырны ыразы болмагъанына да къарамай, Ийис сууну сайында миширтиге барды. Суу эки айырылып, ортасы айрыкамчыкъ болгъан жерде, таш орун ишленип, Баязир аны юсюнде эди. Чокалтай келип, миширтини бирси жанында олтургъанда, Баязир, ыразы болуп, бети жарыгъанча кѳрюндю.

Миширти аллында жерк томуроуладан ишленнген кѳтюртмеде сыйыт этип олтургъан Балчыракъ Чокалтайгъа къарагъан да этмеди. Да керек туююл эди анга Балчыракълны къарагъланы! Ол, Баязирни къатында олтуруп, аны сыйытын этерге келген эди...

Эркъуштурла жашау бла ёлюмню арасын артыкъ айырмай эдиле. Ёлгенни — бир башха элге, къошха, уугъа кетгенден башхасы болмагъланды: адам жаланда тургъан жерин алышындыргъланнга — Баш дуниядан Тюп дуниягъа кетгенге саналгъланды. Ёлюм жукъу бла тенглешидирилип, жукъудан уянгъланча, ёлюмден да алай уянырыкъ сунгъландыла. Анга кѳре, Баш дуния бла Тюп дунияны арасында айырма болмагъланды, эсе да, адамны жашауу мында къалай болгълан

эсе да, анда да алап барлыкды деп, ийнапгандыла. Алай бла ёлюм, адамны жокъ болуу, кетну магъанасын жүрютмей, жер алышындыруу, кёчюу магъанада жүрюгенди. Аны себепли адам Түп дуниягъа да, анда керегин табып, къайгъысыз жашарча, жортууулагъа барыргъа, къул, къарауаш жегерге онглары болурча, эркин къургъанла къуруп, ары аны мында жүрютген затларын — бий эсе, бийлик белгилерин, сабанчы эсе — сабан кереклерин, юй адырларын, шапаларын, къатынларын салып, алай асырагъандыла.

— Ол заманлагъа жетгенме, — деп, Тохтарланы Тохтамыш жюз бла экп жыллыгъында айтычу эди. Энди, айхайда, Эмискир боюнунда аллай къургъанла къурмай эдиле; атларын, къатынларын «жукълатып», биргелерине да салмай эдиле. Бурунгу адетледен ёлюмню жаланда жашау жер алышындыруу, кёчюу магъанасы къалгъан эди.

XXVIII. САРЫН

Балчыракъ миширтини къатында жети кюн бла жети кече сарнаргъа керек эди. Ол сарынчы къатынлагъа тынгылай тургъан эди, сейир сёзлени табып, келишдирип айталгъанларына тангсына, тамаша эте. Энди, замансыз бушуу тамагъына дери жетип, бууула, кёз жашлагъа жууула, ёле, тууула, ажымлы Баязирни сыйытын этерге тюшгенде, ачы сарынла, кеслери туугъан кибик, алай келе эдиле. Насыбы алай къысха болгъанына ачый эди жүреги — насып кюнлери къысха, жияу кюнлери узун болгъанларына. Ийис сууну сайында, миширти аллында ол Баязирни жангыдан таный эди, Баязирни миширти юсюнде аз да тюрленмей, жарыкълай, халаллай тургъан бети Балчыракъгъа жангыдан жарый эди. Чокалтай эртте билген, керти суйген халларын — Баязирни кимлигин, кемлигин, эрлигин, хунерлигин, чемерлигин, деберлигин, терслигин, тюзлюгюн, бирсилечалыгъын, кесичалыгъын — барын да чеге эди; кёре эди; кёме эди. Минг жыл ёмюр сюргенча, минг жыл былайда кюйгенча, алай эди халы. Ол энди тиричилик дингили ёмюрледе къалай айланып келгенин кёреди; дингил юсюнде Баязирни да. Аны къатында кесин да. Узакъ жолда, узакъ жолоучулукъда, барлыкъда, жокълукъда, Баязир эди аны акъ тауу, махтауу, жашауу, ашауу! Баязир анга берген жарыкъны, даражаны, уятны, къууатны берир тейри жокъ эди энди Баш дунияда. Тишируу болууну зауукълугъун да сынарыкъ туюл эди энди ол. Бары да Баязир эди анга — чыкългъан кюн, толгъан ай... Тейрикамны жылгъаларында, сызгъаларында, кюлларында, келген суула, сыртларында кёгерген кырдыкла, ачылгъан гюлле — бары да Баязир бетли

эдиле, аны ючюн келбетли эдиле. Энди, ол ёлюп жатханда, черекле ансыз баргъанда, сызгъала шум болгъанда... ким эди сыйлы Балчыракъ? Тейрикамда, чачырап, акъ чыракъ ёчюлгенде, ким эди ол сыйлы келин? Жапсармазда, эри келип? Жылытмазда, жылыу берип? Тюбемёзде, кёулач керип? Ким эди ол? Къайда къалды ёхтемлиги, адамма мен да дегени? Бар къудурет, къурултай кеси сунган къылыгы? Элге чыкъса, Баязирни къатыны деп, саулай эл хурмет этиучю ылыгы? Къайда къалды бары да? Кеси, кеси кёлу бла ёчюлтмедими Балчыракъ ол чыракъны? Баязирни суюмеклигинден, аны беклигинден, хурметлигинден эсирген эдинг да, энди уа сал сайда сарынны! Иги бурсун къарынын! «Мурдар!» — деп, юйден къыстагъанын! Алтын Хардар тутмадымы кёзюнге мурдар ким болгъанын? Энди несе сен? Кимсе? Сууу къуругъан кёю? Къанаты сынган къарылгъач? Тамыры къуругъан агъач? Къычыр энтта сен анга, къутур, тыйып ырбынга! Къаргъыш эт, шишликча союп! Эшикни тарт, тышында кёюп! Эт барын да, эт, жетдир, о, жетдир дерт! Бичакъ алып, боюнун да керт! Орамгъа чыгып, итлени юсгюр! Куман тарафларындан желтирген китапларын да кюйдюр! Мырмаза киби, хаулелеге да туюдюр! Эт барын да, эт, сен аламатса, тюзсе, кертчисе, халалса; ол а — харам, хайран, эсинден тайгъан... О, Балчыракъ, сени былай къутуртхан, эл кёзюнде къубултхан ол эди да? Ол эди! Тоханала къурдургъан, бетинге ырахат сериуюн урдургъан, ол эди да? Ол эди! Санга тюшген ырысхы, насыплы да жол эди!

— Ол жулдуз эди... Сен аны жарыгына аз да жарымай, термилмей, тынч алгъан эдинг жесирге... Жесирге этгенча этген эдинг...— Аны Чокалтай угъай, Баязир кеси айтханча, Балчыракъ алай титиреди.

Эки къатын миширтини эки жанында олтура эдиле.

Экиси да сыйыт эте эдиле: бири — эрине, бирн — суюгенине.

— Баязир санга жаланда эр эди... Улоу ёгюзюнг эди... Андан бийикге салалмадың... Сен тюз болур эдинг, ким биледи... Ол — эр, сен — къатын! Алай а Баязир андан эсе уллу эди! Уллу эди бир элни адетине сыйынмазлыкъ, бир къатынны этегине **жыйылмазлыкъ**...

— Сен а, Чокалтай? Ол сени эринг болса эди?

— Мен хазыр эдим аны ючюн жашаргъа! Биргесине къалыргъа, къабыргъа да барыргъа... Не дейик, ол сени сайлагъан эди...

— Сора сен жоймадыңмы аны?

— Жойгъан окъуна болурма... Экибиз да жойгъанбыз... Сен — дауларынг бла, мен — суюмеклигим бла...

— Къатынлы жашны суюген эсенг, сен кимсе?

— Угъай, Балчыракъ! Къатынлы да туююл эди, жаш да болмагъан эди, алыкъа жетип. Ол мени чыпындан кѣтюрюп алгъан эди, мен, бутларымы сыдырта, чыпынга чыгъалмай кюрешгенде... Мен да сабий эдим, хау. Кесим тенгли жашчыкъны къоюнунда такъыйкъа мычыгъан эдим. Ол кече тюшюмде: «Баязир!»—деп къычыргъан эдим... Андан артха жашауумда ол къачып, мен, къуууп келдик. Энди уа жетдим аны, Балчыракъ. Къачып къутулалмаз сайда тутдум. Энди мен аны кишиге да бермем!

— Ёлген кишиники да болмайды...

— Аны уа бек жангыласа, Балчыракъ! Сюйгени ёлген сюйгенлей къалады! Ёмюрлюк негерге жаланда аны алады.

— Эринг а?

— Эрим — жаланда эр, ол энтта да алыр къатын.

— Ол сени суюе эсе уа?

— Суюе да болур, биледи... Сюймесе, алмаз эди. Алай мени жаным аны жанына къошулмайды, не этейик? Мени жаным Баязирни жанына къошулгъан эди, аны бла къалыр...

Балчыракъ иги кесек тынгылады.

— Баязир билеми эди сени сюйгенинги?

— Биле эди! Сени къоялмаздан, куюе эди.

— Кече бла къачхан эди, харип... Артда, экигиз да келишип, алай кетгенсиз дедиле...

— Жашырмайма, бар эди умутум... Сыйырма деп турдум... Алай ол, мени кесинден гыялмагъанда, аягъымы, къолуму байлагъан эди; узакъ жолоучулукъда да санга кертиликни сайлагъан эди. Сен аны сюйген болсанг эди... Сен аны сюйген болсанг эди, хар сѣзюне ийнаныр эдинг, сѣз чыкъгъанда, андан эсе бек къыйналыр эдинг...

— Болду! Мени сюймеклигимден сен не ангылайса!

— Билемсе, Балчыракъ... Баязир жулдуз эди да, жулдуз жарыгъынлай, кете туруп да, тюз, кирсиз оноу этип кетгенди...

— Ол санга жукъ да къоймагъанды, манга уа Азнауурну къойгъанды!

— Мен да аны айта турама, Балчыракъ! Ол санга Азнауурну къоюп, сени бу жашаугъа бегитгенди! Мени... биргесине элтирге... жолуму ачыкъ этгенди! Мен аны Тюп дуняда къатыныма энди!

Миширти юсюнде Баязир къымылдагъан этгенча кѣрюнюп, экиси да шум болдула. Аны ай жарыгъы тийген бети сау адамны бетине ушай эди; экисине да айтыр сѣзю болуп, неден башларгъа билмей тургъанча. Алай сезип, Балчыракъ да, Чокалтай да soluуларын ичлерине алдыла.

— Кюймегиз, биригиз да туююлсюз терс,— деп эшитдиле

ала, кертиси да, бир кесекден. Къайдан эсе да желген кечегн ауаз аланы бирча сагъайтды.

— Терс мен кесим болгъанма... Мен... Атам мени жети жыллыгъымда агъачда къоюп кетгенде, къайтмазгъа керек эдим. Къайтханма да, Алтын Хардарны кесаматын бузгъанма... Эсингдемиди, Чокалтай... Дорбунда мен сени, къыл аркъан бла байлап, азатлыгъынгы сыйыргъан эдим... Аны ючюн басдыргъан эди Аламан тейри бизни ол къар кѣчгеннге! Мен анга да бой салмагъан эдим. Энди бары ючюн да тѣлерге барама... Жыйырма тогъуз жыл жашадым, Алтын Хардар жазгъандан эсе эки жыл артыкъ! Тамамды.

— О Баязир... мен болайым сени тобалыгъынг...

— О, эрим! Жулдуз жарыгъынлай жарытхан эрим! Сен кесинги мени бла къалмагъан сунаса... Кѣкде жашагъанса мени бла! Менме! Менме жаланда нѣгеринг!

— Сау болугъуз экигиз да! Биригизге да жокъду айыбым... Мен азатлай къалыргъа суюме...

— О Баязир... Сюймеклигим жетишмеди да, жойдум сени! Жойдум! — Чокалтай, Баязирни юсюне къапланып, сарнады.

Балчыракъ ауузундан сѣз чыгъармады. Кече да къарангы эди. Балчыракъ да къаралып эди...

* * *

Баязирни кешенеси битди. Сал агъачны ариу жасап, Баязирни ѳлюсюне келтирди. Кѣп адам жыйылды.

Чокалтай, жамауатны аллына чыгып, былай сѣлешди:

— Бетими ачып, жыйылгъан элни къачын истемей сѣлешмейме,— деди ол.— О Там Ата, алтын этегинге башым къор, Баязирге шагъырей жаулукъ болду, аты атлысыз келди аллыбызгъа... Энди сиз аны Тюп дуниягъа ашырасыз... Манга ыразы болмагъаныгъызны жашырасыз... О Сибилчи, сыйлы киши! Мен да къошулдум къанлы оюннга! Баязирни сойгъан мени къарындашларым Ачакку бла Арлаз болдула эселе да, аман ишге биз барыбыз да къатышмадыкъмы? Ким алды аман сѣзню аны башындан? Ким сюелди хунерчини аллына, къалкъа болуп? Сѣз отуна отун атмагъан ким эди? Жаннган отну юфгюрмеген ким эди? Бюгюн а аны ызындан ѳкюрмеген кимди? Аны ѳз къатыны Балчыракъ да туююл эди анга къалкъа! Мен да хазар элде къаушала эдим; тынгылай эдим анда иги сѣзлеге, санай эдим багъалымы ѳзгеге! Энди жияуун этеме! — Чокалтай, сабыр болуп, солуу алды. Миширти юсюнде Баязирни бетин ачды. Ол, энтта бир оюн этерге, элни кѳлюн ачаргъа жатханча, бусагъат кюлюп иерикча, алай

эди.— Жарыкъ эдинг, бала, жарыкълай кетесе,— деди Чокалтай, бу жол жыйылган жамауатха кырамай.— Айыбы, терлиги болмай жоюлганланы жанлары Кёк тейрини кыласына барадыла...

Байыр, андан кеп чыдаялмай, жетип, аны артха тартды. Ай-е, Уллу Жер Ана, Чокалтай аны азган кылу бла кёкюрегинден сылап, бек эриулю, алай а кыайтышмаз ауаз бла селешди:

— Бар энди, Байыр... Сау бол, кыудуретли бий, манга кыудурет жашау тежей эдинг... Алай мен... сени туююлме энди... Мени Баязир чактырады.

— Жамауат, бу неди? Айтыгыз, айыпты иш этмесин...

— Айыпты иш ол боллукыду... мен санга ётюрюк айтсам, кёзбау этип...

— Тели болма, Чока, сен хазар бийни кыатыныса...

— Мени жаным учхан эди Баязирни биргесине... Тёммегим да биргесине жерге кирсин...

— Балачык, бир кесек сабыр болчу,— деди анга, кёз жашлары сакылын жууп барган Сибилчи.— Сен жашса, эринг бла кыонакыга келип, элни аманаты болуп тураса... Кесинге артыкылык этме, сыйлы киеуню да кыыйнама...

— Сыйлы Там Атабыз, кыоюгуз, кыорешмегиз,— деп, Чокалтайны анасы Топаз алга чыккыды.— Айып этсегиз да, мен бу кыыздан эртте кыол жууганма. Мен хазырма Алтын Хардарны буйругун кётюрюге!

Андан артха жыйылганладан бири да Чокалтайга чырмау болургыа базынады.

Балчырак Чокалтайны сарынын эслеген да этмегеннге ушай эди. Ол, кыондешни ауазын ташланы агартып барган Ийис суудан, башында аккун кыаяладан, сайны эки жанында шууулдаган кыалын агачдан эшитгенча, алай эшите эди. Эшите эди, алай а ол бу затны айтады деп, келишдиралмай эди. Бирде, жерк кётюртмеде, бир кыара туююмчек болуп, кыатып кыала эди, бирде, Баязирни ёлююне бауурун салып, иги кесекке шош бола эди. Алай турган такыйкыаларында, кыачан эсе да Ыргыайлы кёлню жагыасында Чокалтай, аны жаулук кыанатындан тутуп, уллу ёхтемлик бла айтхан сёзлени жангыдан эшите эди. Былайда Чокалтайны кесини бары айтханындан, этгенинден хазна жук ангыламай, жаланда Ыргыайлы кёлню жагыасында айтханларын эшите эди; башы, тирмен айланганча, айланып, ол кыонча, кыужур ёчюклениу келе эди эсине. «Ол санга Азнауурун кыоюп, сени бу дунияга бегитгенди,— деп эшите эди ол. Кыулагына жел ургыанча алай ура эди: «Мени биргесине элтирге жолуму ачык кыойганды...»—дегени. «Кыужур ёчюклену: «Кимни жолу ачык эсе да, бир кёрейик!»— деп, бушуу таукелликке

келтире эди. «Баш дунияда тапмадым эсе да, Тюп дунияда табарма деп, кѳанчыкь...» Сора жыйылгѳан халкѳ, аны жаныгдан сарнап башлагѳанын эшитип, тобагѳа кѳайтыша, ѳлюкню тѳгерегин, жар болуп, кѳуршалады.

Тиширыуну чач тюклерин санасанг,
Ненча болур, жетишдирип кѳарасанг?
Анча ѳмюр кѳѳде жашар кѳууанып,
Эри ючюн берген болса кѳатын жан...

Балчыракѳ, алай сарнап, бир кесек солуу алды да, Баязирин кѳѳюрегине кѳапланып тургѳанлай, Сибилчиге кѳарады.

— Бизге алай юйретген сен тѳююлмю эдинг, сыйлы Там Атабыз?

— О, тейри, Кѳѳк тейри, кѳарыу бер! — деп тиледи Сибилчи.

Балчыракѳ Сибилчини дагѳыда бир ууазын сарнап айтды:

Ай кетсе, жарыгѳы да кетеди,
Ай, мара, мара...
Ар кетсе, кѳатыны да кетеди,
Ай, мара, мара...
Атлысыз атха жюген салмайдыла,
Ай, мара, мара...
Арсыз кѳатынны жыйыннга алмайдыла,
Ай, мара, мара...

— Бу ишни кѳѳйгѳан эдик таулада, — деди Сибилчи, амалсыз бола.

— Мен Баязирге чархымы кѳыярдан алгѳа, жанымы кѳыйгѳанма... Мен жаныма ие тѳююлме.

— О, мара, мара, Байчи... — дерге кѳалды Сибилчи.

— Мен билеме, — деди дагѳыда Балчыракѳ. — Эрини биргесине кесин Тюп дуниягѳа буюргѳан тиширыу юч тукѳумну гюняхын жулады: ана тукѳумуну, ата тукѳумуну, эр тукѳумуну... Мен, аллай бир учуз кѳатын тѳююлме, юч атауулну башын кесип, жашап кѳалыргѳа! Угѳай, мени да эрим бла бирге асырарыкѳсыз!

Ол заманда туурагѳа Батыу чыкѳды.

Чына кѳатыны Батыу бир заманда бир затха кѳатышмагѳан, жашауунда бир кере да апсынлары, тийре кѳатынлары бла атышмагѳан, кѳызын да Баязирге сѳюмей берип, ызындан кѳарамагѳан кѳаты кѳатын эди; кѳаты угѳай, гурмук, гурмук угѳай, сууукѳ... Сарын жюреклерин толкѳутуп,

кёллери да толуп тургъан эллиле, тынгылауукъ Батыу не айтырыкъ болур деп, анга битип, шошайдыла.

— Сени эринг юйлю туююл, эшикли эди,— деп, Батыу кызын миширтиден бери айырыргъа кюрешди.— Ол, юйюм демей, эл деди, сени тергемей, башхаланы тергеди... Къула тюз.теде айланды, хаулелеге байланды. Аны сакълай, кызы къапталынг жыртылды... Не кёрюннгенди бу санга! Ашынга къарамады, юсюнге къарамады! Сени бир ишден аямады! Дагъыда ызындан барыргъа айтаса! Болмаз аллай артыкълыкъ мен саулукъда! — Батыу жангыдан Балчыракъгъа зорлукъ этип башлады.

Балчыракъ, битеу эти-жени бла тюртюп, анасын кесинден айырды.

Сора былай айтып сарнады:

Ата берир кызына адеп-намыс,
Ана берир кызына къумач, къары,
Баласы да балдан татлы кёрюнюр;
Къарындаш да къала болуп сюелир,
Ала бары тиймейдиле бир жукъгъа,
Тенг этсегиз эри берген зауукъгъа...

Сейир этип шошайгъан жамауатха Балчыракъны сарыны ташха жазылгъан жазуулача эшитилдиле.

Чыгъыдай, чыгъып, Батыуну къатында сюелди. Ол да, сарын салгъанча, жүрексинип сёлешди:

— Жууугъу-тенги кёп болсун тиширыуну; балалары, кызылары кёп болсунла; аланы да намыслары, кылыкълары айтылсынла... Да недиле ала бары? Жууукъ, тенг, бала — бакъа? Эл хурмети, багъасы? Эрини жылыу берген бир къарамы бла тенг салгъанда? Угъай, эрсиз тиширыу — къуругъан терек! Аны жашауу кимге керек? Анга ариу жыйрыкъ, ариу сёз — къаргъа тийген кюн!—Алай тарыгъа кетип, Чыгъыдай сарнап башлады:

Къыл къобуз сокъмаз, кылы жокъ эсе,
Арба да бармаз, чархы жокъ эсе,
Къатын жарымаз, эри жокъ эсе,
Сыйы да болмаз, биргесине кетмесе...

Чыгъыдай, чыгъып, халкъны жүрегине жетерча, алай тикирал, жандауурлу сёлешгенде, Тилдарай да чыдамады. Аны да бар эди айтыр сёзю.

— Жарлы, хауле, ырысхысыз болса да, эр ахшы! Жууукъсуз, тенгсиз къалса да, мени ахлум, эгечим эрсиз къалма-

сын! — Сора Тилдарай да жилиды. Аны ариу акъ бетин кѣз жашла жуудула. Сарын сѣзлери да жүрек теренинде туудула. — Тишируну:

Эрден жууукъ жууугъу жокъ,
Эрден татлы тенги жокъ,
Эрден кючлю базынгычы жокъ,
Эрден тынгылы таянчагы жокъ...

Жыйылгъан жамауат, жауун булутла толанланып келген-лерине къарап, сыйытны да тамам болгъаннга санап, ёлюкню салгъа салыргъа, кешенесине элтирге заманды дегенча, тебиренди. Сибилчи да заманды деди. Баязирни ёлюгюн, миширтиден алып, сал басхычха салдыла. Юсюне къара жамычы атдыла. Тахан улу Тарыуай, Къаплан бла Шауай, хазар киеу Байыр сал басхычны кѣтюрдюле; Ийис суудан ёт-дюрдюле. Кешенеге жетдирдиле. Адетлерин этдирдиле.

Жюзюк, эси аууп, жыгъылды. Баракъны сѣзю гамагы тыгъылды.

Энди къатынла бары юйлерине кетерге керек эдиле. Кешенеде, аны тѣгерегинде жаланда эр кишиле къалыргъа тийишлидиле. Ёлюкню кешенеге салып, аны тышында, тѣгерекде отла этип, танг атхынчы бары къара кючлени, обурланы кыстаргъа керекдиле. Ёлюкню биргесине бир тюрлю къара кюч къалмай, тангнга тазаланып чыгъады. Кешеничинде къабырны андан сора жабадыла...

Балчыракъ, Кѣк тейрисине табынып, кеси ючюн угъан, эри ючюн жалынып:

— Тюп дунияда анга жарыкъ жер болсун, жатхан жер тургъан юйю кенг болсун, — деп тиледи.

Андан сора юйюне къайтып, юйюню тизгинин жыйды: жуууллукъну жуууп, жайыллыкъны жайды. Эрини кийимлерин, суйген затларын, хунерчи адырларын биргесине алыргъа хазырлады.

Андан сора, Уллу Камны тагыларына барып, жууунда Къара эчкини улагъын Байчиге тобалыкъгъа кѣтюрдю. Ол алыкъа кесин къалай ёлтюрлюгюн билмей эди. Ийис сууну сайында, миширти кзулагъында, кечеле, кюле бла ашсысуусуз туруп, сыйыт этгенде, Чокалтай: «Баязир мени биргесине элтирикди!» — дегенде, ёлюп, кесин ёлтюртюп, Баязирни биргесине кетерге таукел болгъан эди. Андан арысында ол иш къалай боллугъун, къалай ёлтюрюллюгюн, аны ким — кесими, огъесе бир башха адаммы — этеригин билмей эди. ол оюм алыкъа башын алмагъан эди. Уллу Камда жууунун саны, чархы женгилленип, юйге къайтды. Энди аны бары

этгени — кеси оноуу, къарыуу бла угъай, бир башха акъыл-ман кюнню башчылыгъы бла этиледи. Бир билгени — асыл иш этгенине ийнаныпды. Бети нюр болуп, айны. кюнню жылыуларын, жарыкъларын кесине алгъанча, алай сабыр эди атлашы, къарамы, сёзю. Энди Баш дуняда, адамла жашагъан жерледе аны этер иши жокъ эди, — аны эрине тенг эр киши къалмагъан эди!

Алай тилеп, кёп жияп, Баязирни къаннга боялгъан гебенегин да къучакълап, жатхан эди жеринде, ай батхан кече белинде. Бир чакъда Азнауур къаты жияп, уянган эди. Аны кёюнуна кысып, Азнауурдан эсе Баязирни саилагъанына уялгъан эди...

Аны эрттенлигинде, эл кешенеге келгенде, Чокалтаи аны ичинде Баязирни юсюне къапланып, ёлюп тургъанын кёргенде, тобагъа къайтышхан эди, кёрген кёзюне ийнанган адам болмай! Тёгерекде отла жагъып, ёлюкден къара кючлени кыстагъан эр кишиле эслемеген эдиле Чокалтай кешенеге къатай къутулгъанын... Эслемеген эдиле, Алтын Хардаргъа табу! Ол а, Баязирни къучакълап, жан берип эди. Бир жеринде бир жарасы жокъ эди аны, жаланда бетини тырналгъаны, тырнакъ ызлары! Баязир да, аны кесине кысып, къаты къучакълап тургъаннга ушай эди.

Тобагъа къайтып алгъасынган эл, эс жыялмай, шума-лакъ болуп, иги кесек тургъан эди. Эмискир боюну не кёрген эсе да, быллайны уа кёрмеген эди.

Балчыракъ ол эрттенликде кешенеге келмеген эди.

Байыр, кешене ичине кирип, анда, элия ургъан тереклей, кёп сюелген эди. Баям, Баязирге сукълана эди.

— Бирге! Бирге! Экисин да бир кешенеге салыргъа! — деп кычыра эди эл.

Э П И Л О Г

...Ол кече Жамауат элде къарт, къарыусуз не бир онгсуз болмаса, бары уллу, гитче — бурунгу Бууулгъуну эмина къабырларына жыйылып, отла этип, сёлешип, юндөшип, жырлагъан да этип, къабыр ичинде Хыйсаны алындырмай, палахха чалындырмай, сау-эсен тангнга чыгъарыргъа къууумлашып турдула. Не сёз, жыйылгъанла бары бир кирик, Хыйсаны къадырына жарсып, анга бир хата болуп къалмасын деп, тынгысыз болуп келмеген эдиле. Бек алгъа ол кеси аллына бир сейир иш эди: жангы ёмюрде, акъылы жеринде тура, бир адам да этмеген кылыкъ! Аллай асылыкъ не бла бошаллыгъын кёпле кеслери кёзлери бла кёрюрге сюе эдиле. Хыйса кирген къабырны төгерекден алып, ичине терк-терк таууш

чалып, чакъырсала да, Хыйса белги бермей эди. Ол анда, акъылдан шашып, ауушуп, къатып къалгъан эсе да, киши билмейди.

Танг тюбюнден белги берди. Чолпан жулдуз тюз да Бууулгъуну юсюнде жанды. Кюн таякъла, бийик наратланы ичлери бла толкъун заррала сала, жашил бутакълагъа эшилдиле. Эмина къабырлагъа жыйылгъанла, къычыргъанны, кеслерин отха кызыдыргъанны къоюп, къабырны тегерегине басындыла. Халкъ, ёлгенни асырагъандача, шошду.

Алгъа башлап сёлеширге киши да базынмайды.

Къабыр ташны алайым ёрге деп, киши да сагъынмайды.

Инсиатны директору Таукъан Шакъманович Шакъманов да жетди.

Кёп турмай Жамауатда орта школну директору Глафира (Рабийгъа) Гыланкъушовна, завуч чагъырбет Чомак, ана тилни устазы Бирариу Батырхажиевна бирге келдиле.

Алиасхат Хут Жантемир бла Къазий, Топашканы да ортагъа салып, бирге сюелдиле.

— Энди ачсакъ да жарарыкъды,— деди Алиасхат Къазийге.

Жамауат элни орта школуну ана тилден бла адабиятдан устазы Бирариу Батырхажиевна Алиасхатны къатына келип сюелди. Сабийлеге айтырча алапат хапар аны кёз аллында тууа тургъанына кёууана эди.

Жууакемир (Аслан) къабырны къатына келирге энтта да къоркъады.

Оюс, тюнене къалай кетген эсе, алай къалгъанды. Къайтмагъанды.

Къабырны баш ташларын къобардыла. Арлакъгъа кетердиле.

Хыйса, юч кюн тойда туруп, арып, жукъусу эсиртип келгенча, къалыубала мамырлыгъында жукълай эди. Хурулдагъан да этмейди; тап, солугъаны окъуна эшитилмейди. Таш къабырны мюйюшюне буштукъ болуп, башын тобукъларына салып, къатханды.

Алиасхат, ол керти да къатып къалгъан сунуп, къабыргъа ауаргъа аздан къалды. Бирариу Батырхажиевна сермеп тутмаса, ауарыкъ эди.

— Ай, аман хашкен, дыгъырайып къалгъан ушайса да? — деди ол.

Жууакемир бютюнда узагъыракъгъа къачды. Топашка, адамла эс этгинчи, чартлап, къабыргъа секирди. Анда Хыйсаны эки инбашындан тутуп, тартып башлады.

— Тур ёрге! Была, сени ёлген сунуп, къайгъы этедиле! — деди.

Хыйса, терен жукъусундан уянып, тюненели бери биринчи

кепе кѡркѣду. Экиленип, Топашка кесини бир жартысы, андан да бек — сабин заманы сунуп, сескенди. Аязгынчы, кѡужур кѡмылдаула эте башлады.

— Тур, тур! Жайыкѣчы, халкѣ санга кѡаранды, — дей эди Топашка.

— Баязиров, не этесе мында уа? — деди Таукѡан Шакѡманович, кѡабырны башындан кѡарап

Хыйса, эс жыйса, Топашканы танырыкѣ эди. Таукѡан Шакѡмановични кѣрюп, жарырыкѣ эди. Жарымаса да, ѡялырыкѣ эди. Уянмады да, эсе да, кѣзлерин ачхан эсе да, керти дуниягѣа кѡайтмагѣан эди да, бири да болмады. Топашканы бияры тюртюп, кѡабыр мѡйѡшюнде бирси жанына бурулду.

— Алыннганды! Энди гузаба этмегиз, — деди Кѡазий.

— Кѡалай алыннганды?! — деп, Таукѡан Шакѡманович Кѡазийге кѡарады.

— Жаны саулай, кече кѡабырда кѡалып, алынмагѣан кѣрмегенме, — деди чагѣырбет Чомак.

— Сен не кѣргенсе! — деди анга Кѡазий, онгсунмай.

— Алиасхат, сен тюшчю, Баязиров сени таныргѣа болур, — деди директор.

Алиасхат кѡабыргѣа тюшерге ырыслап тургѣан сунуп, Бирарну Батырхажиевна кеси тюшдю. Не деселе да, адабиятны окѣутхан устаз батыр да, халал ниетли да болады, адамлыгѣы хорлайды. Жыйылгѣанланы арасында Хыйсаны этген ишине бюсюреген, тюздю деген жокѣ эди. Сезим байлыгѣын ѣсдююрге кюрешгенине сейир этмей, хауле безиреу, керексиз махтануу суна эдиле. Жаланда Бирарну Батырхажиевна сукѣлана эди анга, ыспас эте эди ичинден.

— Хыйса... — деди ол, аны бетине кѡолун салып. Тиширууну кѡолундан аны жюрегине, этине-женине жайыкѣдырма агѣымла баргѣан болур эдиле — Хыйса, кѣзлерин уллу ачып, анга иги кесек кѡарап турду. — Менме, Хыйса... Эсингдемиди, тюнене... школда... Бирарну Батырхажиевна...

— Кешенеми жаратамыса? — деди Хыйса, жукѣу арасындача. Кѣулагѣы болуп, эшитген, кѣзю болуп, кѣрген бир зат да ангыларыкѣ тѡйюл эди.

Бирарну, баш чайкѣап, кешенеден хапары болмагѣанын билдирди. Кѡолун аны жаягѣындан алмады. Хыйсаны жаягѣы от — жалын эди. Ташла ичинде сууукѣму жетдирген болур деп, устаз ичинден ажым этди.

— Мени ѣлтюргенле... Мен... Тохта, Бирарнуму дейсе... Сен кесинги ѣлтюрюп кѡойдунг да... Ол неге керек эди...

— Мен... Бирарну... устаз... саума да...

Хыйса, уянды эсе, айжек болуп, кѡымылдады эсе да, аркѣасын кѡабыр ташладан айырып, ѣрге турургѣа кюрешди.

— Баязир... Тохта, Топашка... Бирарну Батырхажиевна...

Сиз а бери кѡачан тюшгенсиз? Хазар кѡонакъланы ашырдѡгъызмы?

Бир адам бир зат да ангыламай, хар ким кеси аллына тобагъа кѡайтышады. Бирариу Батырхажиевнаны да ичин кѡоркѡуу ала башлады.

— Бусагъатда... Танг атханды... Мен а сени батыр сунуп...— Топашка, энди аны Хыйсагъа сейири кѡалмай, кѡабырдан чыгъып кетди.

Бирариу Батырхажиевна, Хыйса бла кеси кѡалып, кѡалат эсе да бир тюрлюле жунчуду. Уятлы бола, кѡабырны бирси жанына ётѡп, сюелди.

— Чыкъ бери, болгъанды! — деп ачыуланды Таукъан Шахъманович. — Халкълны, сенден сора, иши жокълмуду! Ми-летинги тарыхын, кѡабыргъа кирмей, жазаллыкъл тѡйѡл эсенг. не айланаса, жер этегине дери барып? Китап, музей кѡоймай...

Директорну ачыуланып сёлешгени бир кесек эс жыйдыргъанча, Хыйса кѡайда болгъланын, не эте тургъланын оюмлады. Бары болунган ишни эсине тюшюрѡрге кѡрешди. Баш булгълый эди; жукъл кёрмеген кёлзери бла адамлагъа ышанлап кѡарай эди. Анга ким эсе да кѡол узатды. Ол, кимни эсе кѡолундан тутуп, кѡабырдан ёрге чыкълды.

Хыйса жангыз кечеге аллай бир тюрленнгенди — сау жылы зинданда тургълан кибики. Бетинде бир тамычы къланы жокъл, эти сюегине кѡатып. Чачына да акъл чыгълып.

— Окъуугъа асыры уллу багъла бере болурмуса, бала, — деди Къазий, бир кесек жумушап. — Буруннгуну ангылайма деп, ким да кѡабыргъа кирипми айланады? Халкъда жѡрѡмеген ишлени этип...

— Айып этме, тамата, — деп, Хыйса энтта да жукълу арасындача сёлешди. Кишиге да ийлешмей, адамла ичи бла барып, уллу наратха аркъасын салып, бутларын кенг атып, олтурду. — Кълыйнагълан болурма сизни, ким биледи... Алай мен буруннгуну, бусагъатда сизни кёргенча, кёреме... Кѡабыр тѡйѡл эдим мен... Биринчи жашуума кѡайтхан эдим...

— Телиле жаншагъланны кѡой! — деп, директор бютѡнда кѡаты сёлешди. — Мен сизни илму тинтиуле этигиз деп, жон ахчаны мажарып, бери жибергенме... Сиз а мында не эти айланасыз...

Алай Хыйсаны директоргъа тынгылар акъллы огъет ангымы — жокъл эди.

— Не билдинг десегиз... Кълалубалада заман, тёлшен тёлнгереген дингил кибики, терк барады. Ёмѡрле бир кѡон кибики ётедиле. Ийнанамысыз, мен жаланда жыйырма бѡтогълуз жыл жашагъланма...

Хыйсагъа чамланыргъла, аны чамгъла алыргъла, эл кѡал...

кюсюне салыргъа кызып тургъанла, кызыл кюн бетлерин жарыта, ахсындыла; тегерегине бегирек басындыла; гюрен тохтап къалдыла. Хыйса, ол сейирни эслемей, Таукъан Шакъ-мановични ачыуланнганын да истемей, кёзюне кёрюннген, узакъ ёмюрлеге кёмюлген адамлагъа айтханча, хапарын алай айта эди... Дуния байлыгъына алданнган, ата-баба тамырларындан айырылып къалгъан жамауатчыла анга, алыныргъа аздан къалып, тынгылай эдиле.

...Хыйса къабыргъа киргенлей, ары дери ёмюрле жутулгъан эдиле, кёрюнмей. Эмина кюйдюрген юйюрге къонакъ болуп, кебинден эсе акъ болуп, хар шыбыртха сакъ болуп олтургъанда, жокъ эдиле Жамауат, уллу шахарла, базарла, урушла, тарых, инсият... Сабий сезими ёчыле, дуния сейир кёрюне, ол кёкге къарап тургъанлай, къабыр башындан, терекден, тюшген эди кёлекке... Хыйса, элгенип, кёлленип, салам бергенча болду. Къанатлы эди кёлеке, бош къонмагъан эди терекге. Хыйса анга къарады, нёгерине санады. Иги кесек тынгылап, кеси да аныча жырлап, учхан эди къабырдан, туугъан эди жангыдан...

«Тейри сени буруннгугъа термилгенинги билди, тилегенинги берди,— деп сёлеше эди къанатлы адам тили бла.— Сен къабырда жатхан сагъатха, минг бир жыл кетип артха, жаппа-жангыдан туудунг, жангырды элинг, тукъумунг...»

Ол кесин, ма бусагъатдача, уллу нарат терекни тюбюнде атылып тургъанлай кёрдю. Жетижыллыкъ жашчыкъ эди ол. Уллу кёкню ай жарыта эсе да, тегерек къарангыды. Жашчыкъны ичинде, жан теренинде, огъесе — эски таш къабырладамы,— ким эсе да эмина кюйдюрген элни юсюнден бир сейир жырны жырлайды. Ёлген элде, эминаны кёрген элде, кенг жерледен келген элде, жетген кызыланы, жашланы, жырчыланы, жылкычыланы, ташчыланы, садакъчыланы жанлары саулай кёмген элде отла жанадыла. Жашчыкъ ол элни башындан къарады; ары айланып, чаба кирди...

Угъай, бу къара жолда келген, бу тарых-таурух деген элни, эмина кюйдюргенни — узунуна, кенгине, ёргесине, белине — айланыргъа сюе эди.

— Кёрюрге сюй — кёрлюксе! Билирге сюй — билликсе,— деди анга ким эсе да.

Хыйса, алай сёлешген биягъы къанатлы сунуп, къарады.

Гелеу лыппырни юсюнде, кечени кемсиз кючюнден, Алиасхат Хут Жантемир олтуруп эди.

— Алиасхат! — деди Хыйса, къууанып.

— Мен Алиасхат туюлме,— деди лыппыр юсюнде олтургъан, акъ сакъалы лыппыр юсюн толтургъан Кюмюш акка.

Хыйса, тюрслеп къарады да, ол керти да, Алиасхат болмагъанын кёрдю.

— Кимсе? — деди Хыйса, аны къучакъларгъа талпып.

— Голчуланы Гылангууа, жашайма ёмюрле къууа...

— Мен къайдама? — деди Хыйса, анга къолу жетмегенине сейир этип.

— Сен къабыргъа киргенсе да, бурунгу жашауунга къайтханса! Энди сени жол негеринг Алиасхат туююлдю, менме. Ол заманда да мен санга журтунгу танытхан эдим, жолунгу жарытхан эдим... Эсингдемиди сен Гобн тюзлеринден къайтханда? Ол алапат жазычу Ефремовну хапарын айтханда?

— Мени жолум алай къысхамыды?

— Жарыкъ жол хар заманда къысха болады...

Бек сейири, аламаты,— Хыйсаны тюрленнгенини шагъаты: ёлген элни обасы — жаны сау кибик бары! Ары кирген адамла, бюгюн-бюгече да анда ашап-жашап тургъанча... Жамауатда эрледен, эшиу эшгенледен, сёз этгенледен, жаншап безитгенледен, сатыу бла иш бла узакъ кетгенледен — кёп да уста, къумалы, огъурлу, сабыр халлы эдиле ала. Ньююр этип хунерибизге, хар ишибизге, бедишибизге, жашау эте келишибизге — къарап тургъанча бизге! Бир затны да оздурмай, огъурлу, орунлу жол къурай, шукур эте эсибизге... Бирде, артыкъ тынгысыз болсала, таш къабырларындан чыгып, изми берирге ашыгып, арбакълары кыдыра арбазланы...

Ким биледи, сезим теренинде бурунгуу ауазы алай зынгырдап, аны чакъырып турмаса, ол кирлик да болмаз эди къабыргъа — жанындан тоймагъан эди. Алай а Жамауатны жамауат этген, ёмюрлюгюн чертген, туудукъларына ётгюрлюк да берген Бууулгъуну тарыхы — аны жан сакъларыкъ сесин хорлады, обагъа кирмей болмады. Бурун да: гынттылы — бош, даражалы — къош болуучусун билирге! Бурунгуу жорукъларына хакъ излемей кирирге! Мисирбийланы Къазий, Сибирьде, сургюнде да болгъан, акъла, атха тагъып, суйретген, кызылла кымсызлыкъгъа юйретген, не медет, энди аны киши да билмеген, билип, багъа бермеген, шыйых кибик кёрмеген, акъылман, тырман этсе да, Хыйса айтханындан къайтмады, кёрдю толу Эмискирни аймагъын!

Голчуланы Гылангууа, ёмюрле теренинде тура, келлик заман аман деген акъылдан керн эди. Тёзюмсюзлюк, сёзсюзлюк, кесимчилик, эссизлик, этимсизлик, бетсизлик; сезимсизлик, кёлсюзлюк — ахырында жерсизлик! Аны ючюн, эрикмей, айта эди эниклей тейрилени, Дебетни, Тейрикамда адетни! Аха, жашла, жашагъыз, керек туююл эрсизлик, андан аман — жерсизлик! Деп, къайтара эди фатыуа, келип кьалса къа-

тынга. Кюз артында не кыышда, олтургъанда ныгышда, аны сёзю баш эди, излегеннге аш эди.

— Андан ёзге не билдинг? — деди Бирариу Батырхажиевна.

— Ёлгенле тилин! Ала саудула! Ариу, саудула! Эмина ауруудан мен кесим ауругъанча, кыабырны кесим салгъанча, аны ичинде ауруудан кесим кыызгъанча, сант этип, кесим тургъанча, жан кетип, кесим илбизирегенча... Хау, алай эдим. алай эдим...

Алиасхат Хут Жантемир, жаш шуёхуна тынгылап туруп, кыатына келди. Хар замандача, арыкъ кыолун инбашына салды.

— Кешене дегенинг не эди? — деп сорду.

— Анда жатхан мне эдим... Гылангууа сен эдинг...

— Ай, хашкен, бу жол а сермединг!

— Ант этдим бу жерледе кыалаланы, кешенелени тюзетирге, жангыдан жерлерине келтиирге! Бу дуняда анга амал бар эсе — излерге!

— Кетеме дегеннге жол чыгъар, этеме дегеннге амал бар! — деди Мисирбийланы Кыазий, таукел сёлешип, ахырауалда Хыйсагъа хурмет этип, — бирер ийнек, бирер мал ким да берир, ма амал!

— Жаным, хашкен... Сен анда, ол ёмюрледе жыйырма тогъуз жыл жашадым дейсе... Не этип турдунг?

— Ташха жазуу салгъан эдим... Атымы да билирсе, хатымы да кёрюрсе...

— Айт сора, не эдиле ала, «ЕМН» бла «ЁЛД»?

— Тохта, Алиасхат... Мен хапарымдан ажашып кетгенме... Ол кече мен Кюмюш аккагъа тубегенимде, жаным Жамауатда эди. Алача тауну башында, Жамауат элни кыашында жарыкъ жаннган жулдузланы кёре эдим. Жулдузлу кёкде жарыкъ ай, акъ сакъалын сылай, Гылангууа айта эди былай. Аргы бетде, чегетде, нек эсе да, бек эртте, жылкычы кыуш кыычырды, мамметдирни учурду. Акъ сакъалы тёгюле, сакъышларына да кете, Кюмюш акка Жетегейле жети айланнгынчы турду. Мен аны жукълап кыалгъан окъуна сундум. Сора бир чакъда Кюмюш акка: «Кешченеге элтейимми?» — деди. Олтургъанда, сабии эдим, ёрге туруп, аны биргесинс тебирегенде, жетген жаш эдим.

Сейир эдиле жолла! Мен не бек талпысам, ашыкъсам да, олуяны жеталмай эдим, этегинден туталмай эдим.

— Озгъан ёмюрлени киши да туталмагъанды, жигит, жарсыма, — деди ол, мени ичими билгенча.

Аллыбызда уллу бетде санап-санагысыз кешенеле кыара-ла эдиле.

— Ма бу сени кешененгди,— деди Гылангууа, бир уллу кешенени эшик аллында тохтап.

Мен ары кирирге умут этдим. Гылангууа, кесгин тартып, артха силдеди:

— Сени бир кере ёлтюргендиле... Энди сен кеси ажалынгдан ёллюксе!

— Бу кьалгъан кьадар кешене уа?

— Алада ата-бабангы арбакълары жашайдыла.

— Угъай, мен арбакъланы излемейме. Мен эрттеги жазуу-ланы тасхаларын излейме...

— Жазууланы? — деп сейир этди олуя.— Кесинг жазгъан жазууланы тасхаларын кесинг билмей кьалыргъа жетишген-се... Сагъайыгъыз, келир ёмюрде жашагъанла! Сагъайыгъыз! Кел, жазгъан жазууларынга да... Сен унутхан эсенг да, мен унутмагъанма!

Ол мени жазуу болгъан мекен ташланы барына элтди. Бары жазууланы баям этди.

— Ай, хашкен, тёзюмюм жетмейди, теш «ЕМН» бла «ЁЛД» дегенний туюмчегин!

— Аланы уа тюз кёргенлей кесим окъугъан эдим тынч. Таныгъан эдим кьол ызымы. Тишегичим да алайлада сызылып... Баш Адырда табылып, сейир болуп ахырлыкъ, бечеулеге тагъылып, инсиятха келтирилген гашны жазуу бар жазууладан эсе тынч эди окъургъа:

ЭРҚЪУШТУР ЭЛ ЭМИНАДАН ҚЪЫРЫЛДЫ

деп алай эди жазуу. «ЕМН» деген — эминаны, «ЁЛД» деген къырылгъанны ангылата эдиле.

— Кьалгъан ташлада уа?

— Ол заманда жашагъан адамланы атлары, антлары, муратлары...

— Аны билген тукъум жокъ, билмегеннге чыгъым жокъ,— деп жарсыды Къазий.

— Эмискир эди Юрдю сууну аты, Тейрикам эди эркъуштур жамауаты. Жан сала эди хар заты, танглары мамыр атып. Алай а жашау кыйын, баш тутар ючюн анда — керек эди белни кьаты кьысаргъа! Суугъа, суукъгъа чыдаргъа! Тикге, кьаягъа чыгъаргъа! Эй-а, къуш кибик да учаргъа! Алай эдиле ишле, сапаришле, эл салгъан кьолайлы ишле, манга жетген бедишле...

Таукъан Шакъманович, Хыйсагъа къарап да, тынгылап да туруп, экспедицияны бир кесек заманнга тохтатыргъа керегин ангылады. «Жыйылып, артха къайтыгъыз!» — деп буюрду да, машинасына минип, шёндюгю Жамауатны огъа-

ры элини — Баш Адырны букъусунжётюрюп, Къазий бла Али-асхатны да миндирип, кетди.

Уллу юю, байлыгъы да болгъан Глафира (Рабийгъа) Гыланкъушовна къонакъланы юйюне чакъырып, Жамауатда болгъан аллай сейир ишни белгиледи. Ол, асыралгъан прик сойдуруп, къонакъ алыу къурады. Бурунгу Эркъуштурияны, шёндюгю Жамауатны дюн-дуниягъа чачылгъан — тау арты Уруягъа, чын-чыналы Чиниягъа, чий жибекли Шиниягъа (Шималгъа!) жер этген Накъутиягъа, чу мекамлы чукчулагъа да барыучу халкъы жыйылып, Хыйсаны тегерегине къыйылып, къууанч этдиле. Тау арты Уруягъа баргъанла — къара ташдан акъ сют саугъанла; чу мекамлы чукчулагъа баргъанла — накъут-налмас кериуанла салгъанла; чын-чыналы Чиниягъа ётгенле — чын аякълы, чынлы, сынлы ёзденле; чий жибекли Шиниягъа жетгенле — тюкден, чёпден, къала кибик, юйле ишлегенле — ала бары Глафира Гыланкъушовнаны юйюне, таулу жашны илму жигитлигине суйюне, бийик багъа бичерге угъай, ашаргъа, ичерге, иши-кючю болмагъандан, тели ишле эте айланнган Хыйса хатчорну кёрюрге келе эдиле.

1993-2001 жж

Акъ-Суу

БАШЛАРЫ

Ас-Тах	5
Баязир, неда Биринчи жашаууна къайтхан Хыйса	225

Литературно-художественное издание

Теппеев Алим Магомедович

АС-ТАХ

Романы

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *Ю. М. Алиев*

Художественный редактор *И. Я. Кушхова*

Технический редактор *Л. А. Тлупова*

Корректор *М. М. Ульбашева*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01

Сдано в набор 08.10.02. Подписано к печати 16.12.02. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п, л. 23,94. Уч.-изд. л. 28,32. Тираж 500 экз. Заказ № 510

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33